

रागभाषाविद्वङ्गि मद्धितगीता प्रारंभः

2179 75

श्रीगणेशाय नमः ॥ आत्मनस्वशाश्वतसुखि कार्यं पुनः ॥ कुर्वेद्भाषया व्याख्या रतिनाया कृष्णतुल्यं ॥ १ ॥ येषां मस्तु
तभाषायां मन्त्रासौ नारूपया पिव ॥ छंदोवद्धेषु अर्थेषु भाषया रतिर्नैव धिपि ॥ २ ॥ तेषां रतिर्नार्यं कोशाया भाषयाः नैव विन्तु
त ॥ स्पष्टार्थं स्फुरत्बोधप्रदं दीपाय कियते मया ॥ ३ ॥ शास्त्रिणा रघुनाथेन रामचंद्राभ्यं जे नैवे ॥ अनेन नीयतां देवो
भगवान् श्रीपति स्वराट् ॥ ४ ॥ अखण्ड सच्चिदानंदं परिच्छेद विवर्जितं ॥ श्रीकृष्णं गव्यं परधाम नदहं प्राप्नुयामि
ति ॥ ५ ॥ भगवत्पूजनेनैवात्र विपदा भजने स्मृतं ॥ शांतिनाशानं चैव नान्यदस्ति विवर्जितं ॥ ६ ॥ तथा बुद्धादहं
त्येतत्तु भयं कृद्ध्यनाशनं ॥ अतश्चिन्तयस्व शांतिं प्रयास्य ५ मया कृतं ॥ ७ ॥ अत्र न्युनोधिको बोधो विरुद्धो वा
भवैद्यदि ॥ स शोधयेत्पंडितैरेव मद्व्रातं निरर्थये ॥ ८ ॥ भीमासा न्यायं यथास्य गंधर्वासायं सूरिणा ॥ शिष्यसंशा
कृतिर्भूषाद्रघुनाथस्य मस्तुदे ॥ ९ ॥ आत्मा स्वभावकलनं सच्चिदानंदं रूपं आर्णवैरा कालं वस्तुचै नैव परिच्छेदकं
हीकरुनं गहिनं अद्वितीयं आणि असंगं स्वरूपं अस्मा असतां ही अचरितं घटनां करणारी जी परमात्म शक्तिरू
पमाया निवे योगाने ईश्वर देव त्रियं क आणि मनुष्य गतं रूपं अनंत जीवाने स्वरूपाने भेदात्तं पावनं उपाय्यो पास
क भावा प्रतही पावनं याप्रपञ्चात् नटनो ॥ यामवे नटण्यास साध्याच कारण आटे ॥ नीमाया भवत्किंवा असंत यात्रेन
कोणत्याही स्वरूपाने वर्णन करणया म शास्त्रनाही अर्थां जीना अर्जितं नैनाय आह आणि इदियां गोचरनाही
तथापि जशी वही वही ल दाहस्कोटास उत्यज करणारी शक्ति वहीनेसा पृथक् नृत्यस दिसत नसता दाहस्कोटादि
क जी कार्ये होताना त्यावरून ती दोन असे अस्तुमान होतो याप्रमाणे ज्याची रचना क झीलेन असे मनात येणाना
तुर्घ्वन आह असे जे जग रूप कार्यं प्रत्यक्ष दिसते त्यावरून याम उत्यज करणारी अशी मूलकारणभूत ब्रह्माची शक्ति
आह असे अस्तुमान होतो यावरून ही माया सिद्ध होतो ॥ पणुति स्वरूप पाहिले असता परब्रह्म पाहून निराकार
नाही ॥ परब्रह्म नैव च मनने ही आह भस्मने-अशा व्यवहारास योग्य होतो ॥ या माया शक्तीने जीव आणि ईश्वर यांस

निर निगळें भास विलें आहे ॥ ते असे - ही माया सत्व रज तमोगुणांनी युक्त अशी त्रिगुण त्रक एकच आहे ॥ तथापि माया आणि अविद्या या भेदांनं दोन प्रकारची आहे ॥ विशुद्ध सत्व म्हणजे रज आणि तम या गुणांनीं मलिन झालेला सत्वगुण त्याचे प्राधान्याने तीस माया म्हणतात ॥ आणि मलिन सत्व म्हणजे रज आणि तम या गुणांनीं मलिन झालेला सत्वगुण त्याचे प्राधान्याने तीस अविद्या म्हणतात ॥ अविद्ये मत्त अज्ञान असे म्हणतात ॥ मायेचे वायी झालेला जो सच्चिदानंद म्हणजे परब्रह्माचा प्रतिबिंब न्यास ईश्वर असे म्हणतात आणि अविद्येचे वायी झालेला जो परब्रह्माचा प्रतिबिंब त्यास जीव असे म्हणतात ॥ येथे बिंबप्रतिबिंब भाव जसा दर्पणात सुरवाचा प्रतिबिंब होतो त्याप्रमाणें समजू नये ॥ माया रूपउपाधीचे संबधाने मायेवरील जे जगत्कर्तृत्वादिक धर्म त्याचे परब्रह्माचे वायी भासणें आणि परब्रह्माचे सत्तेनें मायेवर भासणें ॥ नसेच अविद्या किंवा तिचें कार्य जे अंतःकरण बुद्ध्यादिक जीवाचे उपाधी त्यांवरील जे काम - संकल्प - कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म त्याचे परमात्म्याचे वायी भासणें ॥ आणि परमात्म्य सत्तेनें आहे - भासतें - असें अविद्या अकृत्य म्हणजे त्यादिकांवर सनादिकाचे भासणें - अन्ना बिंबप्रतिबिंब भाव येथे समजावा ॥ माया प्रतिबिंब जो ईश्वर तो आपले उपाधिमुक्त मायेस आपले स्वाधीन ठेवितो ॥ मायेचे स्वाधीन आपण होत नाही - म्हणजे मायेनें केलेलें जे - आपले स्वरूपाचे आपण तेणे करून घेऊन होतो तो सर्वज्ञ - सर्व जगाचा कर्ता - नियंता असारादिका आहे ॥ अविद्याप्रतिबिंब जो जीव तो अविद्येचे स्वाधीन झाला आहे - म्हणजे अविद्येनें आवरणामुळे आपले सच्चिदानंद - अहं अणि असंग अशा स्वरूपाचे अज्ञानें युक्त झाला आहे ॥ यास्तव तो अल्पज्ञ - परिच्छिन्न - कर्ता - भोक्ता - संसारी - सुखी - दुःखी असा झाला आहे आणि सत्वगुणाने मालिन्त्याने तारतम्यानें म्हणजे अधिक न्यूनपणानें तारतम्याप्रत पावलेली जी अविद्या तदुप उपाधीचे योगाने देव मनुष्य तिर्यगादि भेदांनं प्रतिक्षरीतं भिन्न भिन्न झाला आहे ॥ अग्नीजी जीवेष्वराभी प्रकिया आहे ही विषयी - जीव आणि ति रंदा यांप्रत आभसे करून करतें आणि आपण माया आणि अविद्या होत - अशा धर्माची श्रुति प्रमाण आहे ॥

तो परमेश्वर जीवांना केलेले उक्तावलेले कर्मांचे जे स्वरूप दुःखातुं भव रूप फल ते जीवास प्राप्त होण्यासाठी आका-
 शादिक पंचभूतें आणि त्याची जी देहादियादिक कार्ये याची उपपत्ति करून घ्यामूर्छीन आपले सद्गुणाने किवा-
 आपला जो अशा जीवस्थाने स्वरूपाने प्रवेश करतो ॥ जीव नर मांसेने केलेले आवरणामुळे आपले सच्चिदानंद अ-
 ह्य आणि असंग अशा स्वरूपाचे विवर्धनेने अविद्या आणि निर्वैकाये जे अन्न करण बुध्द्यादिक त्याचे शरी-
 नादात्म्याच्या अभिमानाने त्या शरीराला कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म आगणावर मानून उक्तावलेले कर्मांचे शरी-
 न त्याचे फळोपभोगासाठी कर्मांनुसार देव समुख्य तिर्यगादिक योनींचे शरी जन्माने यांचे भरण पायांचे अ-
 शाससारचक्राच्या प्रकाशात पडून स्वरूप दुःखातुं भव रूप फल ते जीवास प्राप्त होण्यासाठी आका-
 ण करीत असता त्यास कर्मांद्वी विवर्धनेने आपले समुध्यादिक स्वरूपाचे अज्ञानामुळे पाहिलेले ऐकिलेले जे पदा-
 र्थ त्याविषयीचे मनाद्वारांत देस स्कार त्याचे योगाने मीदंड राजा गज अश्व रत्न झाले असे अनेक प्रकार
 चे प्रसिद्ध स्वरूप पाहतो त्या प्रमाणेच आपले सच्चिदानंद अह्य आणि असंग अशा स्वरूपाचे अज्ञानामुळे
 मीदंत्यन झाले। माझा जनक। हीभासीमाता। हे माझे गृहक्षेत्रादिक। ही माझी स्त्री। हे माझे पुत्रादिक। हे माझे कु-
 ल। हे माझे वृत्त। हे माझे मित्र। हे माझे धन। ही माझी विद्या। हे माझे वाधव। असे स्वप्न अविद्या-
 रूप निदेंत पाहतो-आणि समारचक्राने भ्रमतो ॥ या सर्व अर्थाने मूळ अविद्याचे आहे-जीम स्वस्वपांचे अ-
 ज्ञान असे म्हणतात ॥ प्रसिद्ध स्वप्नाची निवृत्ति जशी जागृत होऊन आपले समुध्यादिक स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञानाशि-
 वा येत नाही तशी या अविद्यारूप निदेंत जीवास जो संसार भ्रमण रूप स्वप्न झाला आहे त्याची निवृत्ति आपले-
 जें वास्तविक सच्चिदानंद अह्य आणि असंग असे स्वरूप त्याचे बोधाशिवा येत नाही यास्तव परमेश्वराने हे

जाते के लें लें से स्व कभी नुष्ठान तेणे करून विलसक डि होऊन त द्वारा आत्मस्वरूपाचे यथार्थ ज्ञानाविषयी इच्छा होऊ
न गुरुस्वशरण होऊन गुरुपासून महापाश्याच्या उपदेश करून ब्रह्मात्मन्यसाक्षात्कार झाल्यानेतर अनेक बोधी
निवृत्ति होऊन आपले जे सच्चिदानंद भ्रष्टय आणि असंगत असे स्वरूप तेणें करून निवृत्ती होणें - असं ज्ञाने पामो-
र्ध काम मोक्षरूप चतुर्विध गुरुपाधी मध्य मुख्य मोक्षरूप पुरुषार्थ - त्याची प्राप्ति होऊन नीतिने ऊतकृत्य क्ला-
वैयासाधी कर्म उपासना आणि ज्ञान एतद्द्वय सर्व किंकाट वेद प्रवृत्त झाले आहेत ॥ त्यात कर्म काटा त जीक-
र्म सांगितली आहेत त्याचे परेन वयरोचे उद्देशान अनुष्ठान करून विलसक डि होऊन नीतिने परमेस्वर गोचे प्र-
सादाने यालोकचे आणि स्वर्गादिक लोक जे जे विषय स्वरूप ते सर्व नाशय त आंदेव आत्मस्वरूप स्वरूप जितित्य
अनाहे आणि ते सच्चिदानंद रूप आहे । त्यासच मोक्ष स्वरूप म्हणतात । असं ज्ञानित्य वस्तु विवेक उत्पन्न होऊन
या लोकातील आणि ब्रह्म लोकापर्यंत जे स्वर्गादिक लोक त्यातील स्वरूपे भोगाविषयी विराग म्हणजे वैराग्य उत्प-
न्न होते ॥ नंतर राम दयादिक जीवार्थन नी उद्यन्न होऊन मस्त्रिदानंद ब्रह्म स्वरूप ज्ञाने स्थापना त्याचे अभंग सं-
म्हणजे प्रत्यक्ष ज्ञान ज्ञाने अभंग उद्यन्न होतें ॥ त्या उद्यन्न च विविदिता असे म्हणतात ॥ नी उद्यन्न झाल्या व
र ब्रह्मात्मन तत्त्वज्ञान होण्यासाठी यदंबदात वंनाना जो गुरु त्यास शरण जाऊन गुरुपासून येदात श्रवण करावे ॥ व
दोनाच्या आदिम व्याप्तीचा चागळा विचार केला म्हणजे सर्व वेदांनाचे अहितीय आणि सच्चिदानंद सांगतला आहे-तो भक्ता-
पुजो भाक्ता त्याचे प्रतिपादन करणे याविषयीच मुख्य तात्पर्य आहे असं । ते निश्चय : यास उद्यन्न करणाधी-
जी मनाची विचाररूप कि या तीस वेदात श्रवण म्हणतात ॥ अशा प्रकारे गुरुपासून श्रवण झाले म्हणजे ह
ने काटात शाखा भेदान किंवा काम्य फल भेदाने न सा कर्म स्व रूपाचा भेद सांगितला आहे-तो भक्ता-होत्र-कृष्णा-
स्त्रीया नीक रांगे । आभ्यर्थेव यजुं शार्वांगी करीये । ओं ह्रात्र सामं वेदीया नी करीये । अना कर्म भेद शारंगामे

दाने आह ॥ पुनः कामादीनां वैष्णवी कदाचीं दृष्टी चोदका नामक इष्टी कदाचीं न्याम इष्टियाची
दृष्ट्या आह ॥ त्याणीं दृष्टिरूप इव्याने अग्नि होत होम कराय ॥ अन्ना फल भेदाने कर्म भेट आह ॥ यात्र माणे वेदाने प्रसंगा
द्य वस्तुचा भेद नाही ॥ सर्व वेदानांचे तात्पर्य एकच अद्वितीय ब्रह्मात्मतत्त्व प्रतिपादने करण्याचे आहे असा सांगि
तलेले वेदाने श्रवणांने निश्चय होतो ॥ ह श्रवण जीव प्रधान म्हणजे प्रकृति आणि ब्रह्म यातून कोणते कोणाच्या बाबती
चे प्रतिपाद्य आहे असा सशय दोषयांजगी जी वेदानातील गम्ये नीविचाराने करून याविषयी सशय हवे परस
आणि सिद्धान्ता दाखवून त्यामागी ब्रह्मसंज्ञाचे प्रथमाभ्यासाने सविस्तर निरूपित आहे ॥ याप्रथमाभ्यासाने समन्वया
भ्याय असे म्हणतात ॥ सांगितले प्रकाश वे वेदानश्रवणांने अद्वितीय गम्ये सांगितले दाद परब्रह्मस्वरूपात्मन-
त्वे सर्व वेदाने प्रतिपाद्य आहे असा जरी निश्चय द्यावा तरी मी कर्ता भोक्ता समारा करवी अशा कर्तृ
त्व भोक्तृ व्यापिक धर्मादी गुण भोग्य भ्रातृत्व रूप प्रतीतीस येत ॥ ते आत्मस्वरूप अकल अभाक् असण अ
द्वितीय असे कसे होइक अर्थात् श्रवण कले अर्थावर असभावना होत ॥ यामुळे श्रवणापासून झालेला जो
अद्वितीय ब्रह्मात्मत्वा उदट होत नाही ॥ यास व श्रुताधो वर्तल असभावना दुराकार न्यायिषयीचोनिश्चय
दुट दोषा साक्षात् ग्याचे मनकरावे असं वेदानात श्रवणावर मननाचा उपदेश केला आहे ॥ मनने म्हणजे श्रुता
र्थचे शुद्धी करून अनुचितन करणे ॥ नेकले म्हणजे हर्षीक असभावना निवृत्त होत ॥ ती भक्ती - भोगी क
र्ता भोक्ता असे कर्तृत्व भोक्तृ व्यापिक धर्म आत्म्यावर प्रतीतीस येताने तर्थापि ते वास्तविक आत्म्यावर नाही
न ॥ कर्ता भोक्ता हे आत्म्याचे वास्तविक स्वरूप नाही ॥ कर्तृत्व भोक्तृ व्यापिक मनोचे दृष्टिरूप धर्म आहेत प्रमे
श्रुतीत सांगितले आहे आणि ते आत्मन आह ते आह हे भासतात ॥ सुविधाही मनाचा अयशाचा न्दणजे हे प्रती
तीस येत नाहीन ॥ आत्मस्वरूप नर सर्व अवस्थेत प्रतीतीस येत ॥ यास व अतिवे कामुळे जीवामे जो मनाचे

चीं ता रा त्मभ्रम द्वाला आहं त्यामुळे मन बुद्धि इत्यादिकां वर्गील ते कर्तृत्वादिकथमने तो आनले ठायी मानितो आणि मी कती भोक्ता अन्ना व्यवहार करतो ॥ जसा तमजोराचा गाळा आणि वस्त्रि माचे अंभद तानाने लोहच जाऊने अन्नाएवु त्व व्यवहार लोहावर होतो कि या जगावर गंधन मनीक्षी ग ययुक्त जे पृथिवीचे अवयव त्यांचे मबंधाने जगावर हेत रंघि- आहं-अन्ना व्यवहार होतो तन्मात्र दा वर या व्यवहारा होतो ॥ विवेक करून मी मन बुद्धि इत्यादिकां पक्षा भिन्न आहं अ मे ज्ञान झाले म्हणजे आपलें स्वरूप कर्तृ भोक्त नाहीं ॥ अकर्तृ अर्भोक्त आणि मखिदानरासग ब्रह्मरूपच ओह अ मा दृढनिश्चय होऊन पूर्वीक भ्रम भावना नाहींशी होते ॥ या प्रकारचे मनन ज्यासाठी ब्रह्मस्वातील द्वितीयाध्यायात मखिस्तर निरूपिले आहे ॥ या अध्यायास अविरोधाध्याय असे म्हणतात ॥ या प्रकारचे मननानें श्रवण केले ज्या- अग्रहितीय ब्रह्म तन्वाविषयीची असभावना जरी निवृत्त झाली तरी कोट्यावधि जन्मांचे ग्रथी झालेली जी मनदेक्ष दिका वरील मी मनुष्य गोर ब्राम्हण मी कती भोक्ता इत्यादिक विपरीत भावनात्मक बुद्धि निचे दृढ अभ्यासाचे- से स्कारा मुळे देह मन इत्यादिकां वर्गील आत्मत्व बुद्धि आणि आत्म्या वर्गील कर्तृत्वादिक विषयीची बुद्धि निवृत्त हो तनाही ॥ मी पुनः पुनः प्राक्तन मस्काराने उत्पन्न होतें या मत्तय ती विपरीत बुद्धि गहोण्या माठी मनना नंतर निरि ध्यासन करावें असावेदांतोन उपदेश केला आहे ॥ ध्येया कार मी अत करण बुद्धि तीसध्ये अव्यविषयाकार वृत्तीचा समावेश नहोता जो परमाभा कार वृत्तीचा निरतर प्रवाह त्यास निरिध्यासन म्हणावे ॥ यास वध्यान असे म्हणतात ॥ हे निरिध्यासन चिन्मगहि होऊन मनार्चा रकायता झाल्या शिवाय होतनाही ॥ या मत्तय कर्मे करून चित्त वर हि झा- त्यावर सगुण परमेश्वराचे ध्यान करणा विषयी उपदेश केला आहे ॥ त्या व्याना मत्तय उपासना असे म्हणतात ॥ त्या सगुण परमेश्वराचे उपासनेने परमेश्वर रूप ध्येय वस्तु फुटें मनाची एकाग्रता करणाचा अभ्यास झाला म्ह णजे ध्यान रूप जे निरिध्यासन ते साध्य होतें ॥ ते निरिध्यासन मांगितलेले श्रवण आणि मनन ज्या-

नीकिले नाही त्यास उपनिषदांत ज्या मगुण ब्रह्माच्या उपासना सांगितल्या आहेत त्यांचे अभ्यासाने प्राप्त होते ॥ ज्यांनी
 मगुण प्राप्तो पासन केले नाही त्यास श्रवण मनना नंतर केंद्राच्या ब्रह्माभ्यासाने प्राप्त होते ॥ ज्या अहितीय मन्विदान
 दोसग ब्रह्मात्मन त्यांचे गुरुपासून श्रवण केले आहे त्याच परस्पर एकमेकांस वादकथा रूप रावादाने कथन करणे आ
 णि त्यांचेच निरंतर चिंतन करणे - किंवा यात त्याचा दुसऱ्यास उपदेश करणे आणि आत्मन त्या विवाद्य दुसरे विषया
 चे मनात चिंतन करणे - किंवा याविषयींचे शब्दन्यालेणे आणि निरंतर आत्मन त्या विषयींचे चिंतन करणे -
 किंवा शब्द बोधने त्यास ब्रह्माभ्यास असे म्हणतात ॥ हे निदिध्यासन व्यासानी ब्रह्म मुखाचे तृतीय व्यापातन -
 विस्तर निरूपित आहे ॥ अशा प्रकारच्या निदिध्यासनाने देहादि को वर्गाला जी आत्मन्वबुद्धि रुपाविर्गतिभाव
 ना निरूपित निरीत्यानंतर गुरुपदिष्ट माहावाक्यापासून मन्विदानाद अहितीय आणि असंग जे ब्रह्म ते मी
 च आहे असा अनुभवात्मक साक्षात्कार होऊन त्यांचे योगाने सर्व अनर्थोक्त मूळकारण जी अप्रविद्या तिची निवृत्ति
 होत्यानंतर आपले मन्विदानात्मक असंग ब्रह्मस्वरूपाने स्थिति रूप मोक्ष जीवास प्राप्त होऊन नोक्तकृ-
 म्य होती ॥ हाच मुख्यार्थ सर्वेवदोनांत सांगितला आहे ॥ त्यांचेच मविस्तर प्रतिपादन वेद व्यासानी ब्रह्म मुखात चा
 र अध्यायानी केले आहे ॥ हा अर्थ सर्वेवदोनांची उक्त म विचार रूप जीमीमासा तीर्ण करून साध्य आहे ॥ परंतु
 ज्यांस मीमासा समजण्यास माधनभूत जी तर्क साग्य आणि योग इत्यादिशास्त्रे त्यांचे अध्ययन नाही त्यांस
 तो समजणे दुर्घट आहे आणि जे मंदयति आहेत त्यांमधी समजणे दुर्घट आहे ॥ यामुळे त्यास तत्त्वज्ञान होऊन म
 क्ष होणार नाही ॥ यास्तव वेदव्यासानी महाभारतात श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा संवाद रूप जे अष्टादशाध्या
 यात्मक गीता शास्त्र त्यात फल भरी तीने उक्त नाने प्रत्यक्ष करण आणि भगवतांनी याचे उत्तर मागावे अशा प्र-
 काशने नो अर्थ सर्वेवद्विज्ञा आहे ॥ यागीताशास्त्राने त्रिकांड वेद प्रतिपाद्य जी कर्म उपासन आणि ज्ञानही

तीनही यथार्थ समताही या साही ती प्रथमाध्यायायासृजनमाहाअध्यायपर्यंतकर्म॥ साहाय्याअध्यायायासृजनाबा
राअध्यायापर्यंतभगवद्भक्तिरूपउपासना॥ आणि बागव्याअध्यायायासृजनअठराअध्यायापर्यंतज्ञान-अर्था-
प्रश्नोत्तररूपाचेभगवताचेबोलीण्यातव्याचीनिरनिगकीस्वरूपे-आणि त्याचीनिरनिगकीसाधने-आणि-
त्याचीनिरनिगकीफळेसांगूननिरूपिणीआदैन॥ कर्म आणि ज्ञान याचाभुम्बय म्हणजे अनुष्ठान ते एककाली
संभवननाही यास्तव प्रथमचेआणि शिवटचेअध्यायवटकात त्याचेनिरूपणकेलेआहे॥ भगवद्भक्तीचेकर्म
काली आणि ज्ञानकाली अनुष्ठान संभवन यास्तव दोहोच्यामध्येमध्यमवटकांत निचेनिरूपणकेलेआहे॥ तीभग
वद्भक्ति कर्म मिश्र ज्ञान मिश्र आणि शुद्ध अतीतीन प्रकारची आहे॥ त्यात प्रथम वटकात कर्म आणि कर्म त्याग
याच्यानिरूपणाचे महायाक्यांनील्लेखपदाचाकहात्मरूपअर्थीनिरूपिलाआहे॥ आणि त्याचीउपपत्तिहीसां
गितलीआहे॥ द्वितीयवटकांत भगवद्भक्तीचेनिरूपणाचेनवदाख्येजोपरमानंदभगवान्याचेस्वरूपाचेनिरू
पणकेलेआहे॥ तिसरेवटकांतनवपदार्थ आणि नवपदार्थ यांचेस्वरूपमहायाक्याधीचेनिरूपणकेलेआहे॥
याप्रमाणेतीनवटकांचापरस्परसंबंधआहे॥ नव्येकअध्यायाचासंबंधनेथेथेसांगूनयाप्रमाणेजिकाडवेदाचा
सर्वेअर्थयांतसांगितलाआहे॥ यास्तवहेगीताशास्त्रमर्वउपनिषदात्मकत्वआहे-आणि उपनिषदाप्रमाणेचसा
क्षात्परमेस्वरजोकाज्यान्यांचेमुखातूननिघालेआहे॥ यासप्रमाण॥ गीतास्तगीताकतंव्याकिमन्येशास्त्रविम्ले
॥ यास्वयंपदनाभम्यमुखपल्याहिति म्दना॥ अंमेपुणगवाक्यआहे॥ यागीताशास्त्राचेपठनावेफल-अध्ययनेच
यत्प्रमथम्येसबादमावयो॥ ज्ञानयज्ञेननेनाहमिष्टम्या(मिनिनेमति:- एणेकरूनअठराव्याअध्यायांत-परमेस्वर
नेवसांगितमेंआहे॥ यागीताशास्त्राचेपठनकरणानाचुक्रुतसंप्रदायसर्वदृष्टान्तालाआहे-परंतुगीताशास्त्रांतने
संबेउपनिषदांनील्लेखम्यार्थेसांगितलाआहे-त्यांचेजरयथार्थज्ञाननाहीतरगीताशास्त्राचेमुख्यप्रयोजननेजी

वास आत्मतन्व ज्ञान होऊन मुक्त होणें ते - केवळ पठनांत होणार नाही म्हणून रहस्यार्थ ज्ञान अवरुध पाहिजे ॥ गीताशा-
 स्त्र्यातील रहस्यार्थ समजावा यासाठी - त्यावर श्रीमत् शंकराचार्यांनी भाष्य केलें आहे अणि चतुर्थ मधुसूदन म-
 रस्वनी श्रीधरस्वामी प्रभृतींनी अद्वैत सताचे अनुगोपानें व्याख्या केल्या आहेत ॥ परंतु त्या सर्वेही मस्कृत भाषेत-
 असून बाद विवाद रूप आहेत - आणि न्याय सीमा मादिक जी शास्त्रे त्याच्या त्या परिभाषा त्यांनीं भिन्ननेल्या आहेत
 त ॥ यामुळे त्या समजण्यास मस्कृत भाषेचा वागला अभ्यास असून न्याय सीमा सा मांग्य योग इत्यादि शास्त्रा-
 नें अध्ययन पाहिजे ॥ सांप्रत नर तर्कादिक शास्त्रांचे अभ्यासाचे कारमान मिळूच आहेत ॥ यामुळे - कार्हीद्वयमानी
 नीशास्त्रे मांगणार व पदविणार दुर्मिळच होणारा तैका त्या शास्त्रांचे सहायाने गीतार्थ - त्यादीकांयस्कृत समजणे दु-
 र्घट होईल ॥ आता यागीता शास्त्रावर - यामनादिक पंडितोनी त्या समझोकी व्याख्या माकृत भाषेत केल्या आहेत
 त्यात कविता हाच मुख्यगुण आहे ॥ त्यात श्लोकार्हील तात्पर्य - किंवा द्रव्य श्लोकाचा दुसरे श्लोकाशी - किंवा पृथो व्या-
 याचा दुसरे अप्यायाशी संबंध सांगितला नाही ॥ तसाच कोठे कोठे श्लोकाचा अर्थ विरुद्ध दिसतो किंवा कोठे कोठे
 पूर्वी परविरोध दिसतो तो उघड करून व्याविरोधाचा परिहार केला नाही ॥ याप्रमाणेच दुसऱ्या किंवा त्रैयिक कविता
 रूपदीका इत्याख्या आहेत ॥ त्यातही प्रतिश्लोकातील निर्गुण गळ्या पदाचा अर्थ करून मागचा पुढचा संबंध स्पष्ट
 सांगितला नाही आणि पूर्वी परविरोधाचा परिहार ज्योतीने मस्कृत टीका करून त्यागीतीने केला नाही ॥
 यामुळे पदछेद कराय - अन्य दारव याचा - ममत्त्व पदाचा विग्रह करून दारव याचा - आक्षेप करून त्याचा परिहार कर-
 वा - असे जे व्याख्यानाचे म्हणजे टीकेचे लक्षण भागितले आहेत ते यावर नाही ॥ यास्तव वरती मांगितल्याने
 स्कृत टीकांत जाप्रमाणें गीता शास्त्राचा अर्थ वर्णला आहे अणि जाप्रमाणें पदपदार्थ केला आहे आणि जाप्र-
 माणे श्लोकाची किंवा पूर्वी पराध्यायांची संगति सांगितली आहे आणि जाप्रमाणें विरोधाचें उद्घाटन

करून त्याचा परिहार केला आहे त्या प्रमाणे गीताशास्त्र पठन करणारास त्याचे अर्थाचे यथार्थ ज्ञान जाईल. आणि कसे उपासना आणि ज्ञान यांचे सामाजिक स्वरूप समजावे आणि ब्रह्मज्ञान साक्षात्कार होऊन त्यानी या जन्ममरणं पुनं पुनं जावे - याचे ज्ञान - आणि या गीताशास्त्रावरून संस्कृत आणि प्राकृत टीका आदि न्यासी करून गीताशास्त्रार्थाचे ज्ञान सर्वोपमा तरी होईल सर्वा - यदुपरमं शुभं मदके चिन्मास्यति ॥ भक्तिमयि परारुन्वा सोमे वै व्यत्यसंशय - यावाक्ये करून - यागुद्य नम गीताशास्त्रार्थाचे निरूपण माझे भक्तो म जो करील - त्यास माझी भक्ति प्राप्त होऊन ज्ञान हाग माझी प्राप्त होईल असे भगवतानी ते करू लागिले आहे. याप्रमाणे - प्रत्येक भगवद्भक्तो स गीताशास्त्रार्थाचे निरूपण माझाच होणार नाही। याकारना प्राकृत भाषेत व्याख्याने केले असता ते व्याख्याने अर्थकारी पाहतील त्यांस मीच गीताशास्त्रार्थाचे कथने केले असे होऊन त्या योगाने परमेश्वर भक्तिमत्ता प्राप्त होईल आणि मी जादु ग्व प्रवाहान पडलों आहे त्यापासून परमेश्वर माझा उद्धार करून मत्ताजीबन्धुक्त करतील या स्वार्थी माही - आणि माझी श्रद्धा श्रद्धाणी याव्याख्येचे संबंधाने अतिपवित्र ते भगवद्भक्त गीताशास्त्र व्याससंगत-ज्ञानव्यापुळे - जसें गांवांनील स्वयंउदकाचे ओहोळ गंगेस मिळाले तर अनिपवित्र जें गंगाजल तद्भूपच पवित्र होताने - त्याप्रमाणे माझी वाणी पवित्र होईल या माही - मी पर्वते व्युप नाम कराम बंद पुत्रशुनाथ शास्त्री यांचे ही भाषा विवृति यांना वाची गीताशास्त्राची व्याख्या केली आहे ॥ ही व्याख्या ज्ञान गीताशास्त्र पठन करणयाचा अर्थी कार भांडे प्रमंजे ब्राह्मण पवित्र वेदपुत्रीन वर्ण यांनी स्वतः यांनी स्वतः याचून अर्थम मजायषा जोगी साही - आणि बहुज्ञांस गीताशास्त्रपठन करण्याचा अधिकार नाही - त्यांस - ब्राह्मण पुरोभागी करून त्याचे उद्देशाने चारही वर्णांस भारतादिका वैश्ववर्ण करवावे। असे - आचार्ये चतुर्गे वर्णां न कृत्या ब्राह्मणमग्न - इत्यादिके करून पुण्या न लागिले आहे त्या प्रमाणे - ब्राह्मणाचे मुखाने अर्थ लंकून समजावया जोगी साही। असे परमेश्वराने करवावे ॥

आत्मा जो का न पाप्याग्येना पादपया वा न चार ब्राह्मन या नील जी अक्षरे अमर्तील नी काटून टाकून न्यून अंम
 ल ते पुण कळून निवालो का स फार उप योग व्हावा अशी भी परमेश्वरास आणि त्याचे जे भक्त दयाळु निर्मलसर प
 डित यास साष्टांगपुर्वक प्रार्थना करून या भाषाविद्वति नामक व्याख्ये वा आरभ करतो ॥ उपो ब्रान समाप्त ॥
 भनादि जी आविद्या तिच्या योगाने झालेला जो असह्य दुःख भय त्याचे नापाने सतत साहेल जे शरणागत भ-
 क्त जन त्याची जी आविद्या रूप निन्दा निचे नावा विषयी ब ह परि कर - आणि शोभायमान त्या नखा-व्य कानि
 त्याही करून किमं रचण ज्याचे रथस्थ आमन झाले आहे असा - आणि रसा नली गेलेली जी दृथिवी तिचा
 रव वाङ्मानी उद्धार करते समयी ज्याचे शरीराम मोठ मोठ गर्वनाचे घर्षण झाले आहे असा - आणि वरादरुषा
 ने पृथिवीचे उद्धरण करते समयी ज्याचे अग्रभागी सकल पर्वत समूह स्थित झाला आहे असा - आ-
 णि आपले पराक्रमाने ज्याने जैलोक्याचे आक्रमण केले आहे असा - आणि प्रबल बाहु करून उचल लेला जो गो
 वधेन पर्वत त हू पछाडने - इद्राने अकाशी कर विजेली जालेल्या कागासारख्या मेघाकडून वृष्टि-तिचे निवारण
 ज्याने केले आहे असा - आणि त्या वृष्टीने जमनावलेल जे सर्व गोळ त्याचे संरक्षण के त्याचे योगाने सर्व जगास त्या
 चे विस्मयशुभ केले आहे असा - आणि त्यास पावलेला जो हिरण्यकशिपु नामक दैन्य त्याचे हटपस्थ लाचे विदार-
 ण करण्या विषयी अकुठिन अशी जी नख ती ज्यास आहेत अंम जे हस्त त्यांच्या अंजलिपुटातून पडलेला जो
 रक्त प्रवाह त हू प समुद्रात जैलोक्य ही त्याने मग्न केले आहे असा - आणि त्रिभुव नाचे शत्रु जे मधुकेटभना
 मकंदेत्य त्याच्या हट ज्या अस्थि त्याचे पर्वत प्राय समुद्रावर ज्याचा प्रभाव व्यक्त झाला आहे असे जे सुद
 रान त्याचा प्रकाश ज्याचे भुजावर आहेत असा - आणि चंद्रमालि जामहोदरे त्यास मांढा प्रिय - आणि अति
 प्रबल बाहु दडाने भूमविलेला जो मंदरादि पर्वत तेणेकरून एकव्य झालेला जो क्षीर समुद्र त्यापासून उत्प

न न स्तालैली जी लक्ष्मी निच्या आलिगने करून निचे स्नानां वरची जीपवावली म्हणजे वेळबुढी ती ज्याचे विशाल वक्षस्त्व लावर उठली आहे असा - आणि मोठ मोठ्या मुक्ता फळाचा जो हार त्याच्या प्रभनें देदीप्य मान आहे कर ज्याचा असा - आणि आपल्या भक्तांचा जी ममाग मोठ त्यांत आपल्या स्वरूपाचे तत्वावधोपानें जाडाकरणा ग असा - आणि लीलेनें ज्यानें अवतार घेतले आहेत असा - जो श्रीकृष्ण परमात्मा त्याने - आत्मस्वरूपाचे अतोनामुळे प्रवृद्ध झालेले जे शोक आणि मोह त्यांमुळे युद्धरूप स्वकीय धर्म - दाकाव्यास उद्युक्त झालेला जो अर्जुन त्यास - धर्म आणि आत्मतत्त्व याचा जो उपदेश नद्वय नोकेनें शोक मोहरूप जो समुद्र व्याप्तून तारिलें ॥ श्रीकृष्ण भगवंतानें - स्वभक्त जो अर्जुन त्यास सांगितलें ॥ का जो तत्त्वार्थ तो सर्वज्ञ वेद व्यासानें मातशे वलो कानी महाभारतीं धीर्य पवीत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचे प्रभोत्तररूप साधनानें लिहिला आहे ॥ श्रीकृष्ण भगवताचा अनिप्रिय सकलविद्या पारंगत आणि सानी जो अर्जुन तो युद्धातील सर्व गुण दोष जाणून - आणि युद्ध हा आपल्या धर्म आहे असे समजून ग्रहण झाल्यावर - स्वधर्म त्याग करण्यास उद्युक्त झाला असे संभवत नाही ॥ शत्रूसमारल्यावर राज्य प्राप्ति कोईल परंतु आपणें बध्वादिक मारावे लागतील अशा प्रकारचे युद्धातील सर्वगुण दोष अर्जुनास माहित होते - असे - भारताचे उद्योग पवीतील कथासंदर्भाने स्पष्ट आहे ॥ तें असे - उद्योग पवीं जेव्हां श्रीकृष्ण मध्यस्थी करण्यास कोरवाकडे चालले तेव्हां पांडवांचे मनात - युद्ध आणि साम यातून कोणते करावे असे आहे - हे समजण्याकरतां त्यांनीं प्रत्येकास विचारल्यावरून प्रत्येकानें आपआपला अभिप्राय सांगितला ॥ त्यावेळेस - अर्जुनानें जो आपला अभिप्राय सांगितला त्यांत युद्धातील सर्वगुण आणि सर्व दोष यांचे चांगलें कथन करून युद्धात भीष्मादिक मारावे लागतील यास्तव सामच करावे असा आपला अभिप्राय सांगून नंतर सर्वज्ञ आणि आमचा हितकर्ता व्हाईस - तुला योग्य दिसेल ते कर असे सांगितलें ॥

नंतर भगवान परत आल्यावर सामोत नाही असे स्पष्ट समजल्यावर सर्व गुणदोष माहित असतां युद्ध हो आपला धर्म आहे असे मानून युद्धाविषयी प्रवृत्त झाला असे असतां मगमी युद्ध करीत नाही असे अर्जुन कसे बोलेल याचा स्वभाव येता त्याचें निगळे आहे असे कोणी वर्णितान् ॥ ते असे - वेदव्यास सर्व वेदांतील अर्थ भाव तांत लिहिण्यास प्रवृत्त होऊन त्यानी सर्व उपनिषदांचा अर्थ यागीता शास्त्रात वर्णिला आहे ॥ अर्जुन जेव्हां युद्धसमयी मोहपाऊन स्वधर्म त्यागाविषयी उद्युक्त झाला तेव्हा या शास्त्राचा उपदेश साक्षात् भगवान् कृष्णाने अर्जुनास केला आणि तेणे करून अर्जुनचे शोक मोह जाऊन अर्जुन कृतार्थ झाला अशा प्रकारची यागीता शास्त्राची प्रशंसा करण्या मार्गी महाभारतांत सुद्धा संग्राचे प्रस्तावनेत हा संवाद व्यासानी वर्णिला आहे ॥ असे पुष्कळ संवाद विष्णूचे स्वरूप अहित ॥ उपनिषदांत जनक आणि याज्ञवल्क्य यांचा संवाद असाच आहे ॥ तो रघुराखरी झाला आहे असे नाही ॥ तो केवळ ग्रंथाचे स्वरूप आहे ॥ तसाच हा हा संवाद गीता शास्त्राचे स्वरूप आहे ॥ असो ! कसेही तात्पर्य कोणी जेव्हां परंतु गीता शास्त्र हे अतिपवित्र जी सर्व उपनिषदे त्याचे रहस्य आहे ॥ यास्तब त्याचे पठन पूर्वक अर्थ श्रवण मुमुक्षुनीं केले असता सर्व समागची मूल भूत जी आदिष्टासिची निवृत्ति करणारे जे ब्रह्मात्मतत्त्व ज्ञान ते होऊन मोक्षफल भगवंताचे प्रसादाने होईल यांत संशय नाही ॥

॥ मगला वरण समाप्त ॥

आतागीताशास्त्रात श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा सवाद जो सांगला त्याचा प्रस्ताव करण्याकता प्रथम कथा सांगतात ॥ धृतराष्ट्रबोलतो ॥ हे संजया-धर्मक्षेत्रे म्हणजेयत्तादिककर्मसा त्यामुळे पुण्यास उत्पन्न करणारे असेजे-जेथे मरणसमाधीतारकब्रह्मोपदेशकरून महादेवजीवास ब्रह्मप्राप्तिष्टपमोक्षादेनात त्यास अविमुक्त कुरुक्षेत्र आणि ब्रह्मसदन असे म्हणतात-असे जे वेदप्राप्तिपाद्य कुरुक्षेत्र त्याहून निराळे जे कर्मकांडांत यत्न भूमि म्हणून मागितलेले कुरुक्षेत्रांतोळ-कुरुक्षेत्र तेथे एकत्र भिळांलेले आणि युद्ध करण्याची ज्वांवीरळा आहेत असे मामक म्हणजे माझे पुत्र दुर्गे धनादिक-आणि पांडव म्हणजे सुडूचे पुत्र हे काय करते शास्त्रे ॥ धर्मयुद्धेकुहोते तथापि भीष्मासुनादिक वीरपुरुष निमित्तक दृष्टभयानें किंवा पुण्यक्षेत्राचे माहात्म्याने त्यांस वेगळ्या सोऊन ज्यांत हिंसा पुष्कळ अवाधुखापासून निवृत्त झाले किंवा युद्धच करते झाले असे प्रश्नाचें तात्पर्य ॥ संजय या संवोधनाचें रणदिशांसा उतम जय करणारा तुम्हा धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे संभवता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीक व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ हेमयास्तव निकपटसाग असे सुचविले ॥ १ ॥ मूळचा अध आणि कृपा नोकथ्यवहारायनेचांगीरी हीन यादुळें मोठा अध आणि पुत्रस्नेहान मग्न अस्माजो धृतराष्ट्र त्याचें प्रश्नाचें तात्पर्य समजून मोठा धार्मिक संजय उत्तर सांगतो असे वैरापायन अर्जुन जय्यास सांगतात ॥ पांडवास दृष्टभयाची शकाच नाही ॥ अर्जुनास मात्र अदृष्टभय उत्पन्न झाले त्याचे भगवंताचे निवारण केंद्रायासाठी आपणें पुत्र पांडवास राज्यघरत देतोळ म्हणून शिस्त होऊन को ॥ असे राजास सुसुष्ट करण्याकरता प्रथम दुर्योधानाच दृष्टत्वाचें वर्णन करीत संजय बोलतो ॥ राजादुर्योधन त्यावेळेस-यूद्धरचनेने उभे राहिले त्या पांडवाच्या संन्यास पाहून धतुर्गिया संप्रदाय प्रवर्तक जो द्रोणाचार्य त्याजवळ जाऊन ज्यांत अर्थबद्धता आहे तसे असून भाक्षिस किंवा गृह अवगावचनाने बोलता सांगला ॥ एणेकरून पांडव सैन्य पाहून दुर्योधन भयपावला असे सूचविले ॥ २ ॥

अहो द्रोणाचार्य अधथा अहो पादुपुत्राचे आचार्य - बुद्धिमान ज्ञातुमचा शिष्य द्रुपदाचा पुत्र धृष्टद्युम्न-याने व्यूहचरनेने-
अधिष्ठितेन्वी अवीर्त्मा पादवाची मोठी सेना नी पाह।। द्रुपदपुत्र रणेकरून पूर्वाचे वेगाचे स्मरणाटिते ॥ तुझा शिष्य रणेकरून
तुझे वपार्यं इत्यन्तःसाक्षा अस्मता ही तु त्यास धनुर्विद्या शिकविनी हे तुझे अतोना माझे अनर्थास कारण झाले असे-
म्हाविले ॥ सादृपासून ही विद्या संपादित्वा हे त्याचे मोठे बुद्धिमत्त्व असे धीमता रणे करून म्हाविले ॥ असे तुम्ही अस्मा-
न्माह्मा आणि पादवाचे आचार्य आह। यामुळे त्याचे सेनेस पाहून तुम्हास आनंद होईल-यास्तव तुम्हांला ही सेना दाखवि

परं येता पादुपुत्राणा माचार्य मही चम्पु ॥ व्युदा द्रुपदपुत्रेण तयी शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अन्त्र शृगमंदकासा भीमा जंन समा युधि ॥ युधुधानो विराटश्च द्रुपदश्च मकारथ ॥ ४ ॥

धृष्टकेतु श्रेयंकतान. काशिराजश्च बीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्च हो व्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

तो। असा मनातील द्रोणाचार्यावरचा आपला दंड व्यक्त केला ॥ अशी ज्याची धर्मक्षेत्री जाऊन ही गुरुवर दृष्टि त्यासात
पकीटून असा भाव ॥ ३ ॥ या पादवाचे सेनेस त्याची धनुष्ये मोठी भादेंत असे- आणि युद्धाविषयी। अनिष्टसिद्ध जे भीम
आणि अर्जुन या सारखे अस्त्रधर आदेंत ॥ त कोणते म्हणतील तर- युधुधान-विराट-आणि मकारथ द्रुपद ॥ रणेकरून
न एकंदर द्रुपदपुत्राने अधिष्ठितेन्वी सेना आगमनातील कोणी तरी मकारा शिकील. तुका भिन्नोस। अशा शीकेंचे रुबार
ण केले ॥ ४ ॥ तसाच धृष्टकेतु-श्रेयंकतान य इत्यन काशिराज-पुरुजित्-कुंतिभोज आणि नरामध्ये अष्ट अस्माशोऽप्य ॥ ५ ॥

पराक्रीडयुधामन्यु - बलवान् उन्मोना - स्कन्देना पुत्र अभिमन्यु - आणि द्वोपदीचें पुत्र पाव - ते सर्व महारथी अहेत
॥ स्वपाशब्दाने याशिष्याय पोंढव पटोत्कवादिक ही महारथी आदत्त असं स्फुटिते ॥ परमगजायामून झालेला - प्रतिशि
ष्य - १ भीम तेजायामून झालेला - सुतसौम - २ अर्जुनायामून - झांकेला - श्रुतकीर्ति - ३ नकुलायामून झालेला - शा
नानीक - ४ सहदेवायामून झालेला - श्रुतकर्मो - ५, हे द्वोपदीचें पांचपुत्र जणावे ॥ धनुष्य धारण करणाऱ्या अकरा
आरयोऽप्यारोगेव नो एकटा युद्धकरील आणि शस्त्राभ्यास जो वर्षाण अनेक त्याला महारथ असं म्हणतात ॥ अस
रथ्य योऽप्यारोगेव नो युद्धकरील - त्यास अर्जुनरथी म्हणतात ॥ एकादशेवर जो युद्धकरील त्यासरथी म्हणतात ॥ २
धौपेक्षां जे न्यून त्यास अत्रर्धरथी म्हणतात ॥ ६ ॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठा - द्रोणाचार्य - आसवे सेजेंत जे मोठे मोठे सेनेचे ना
युधामन्युश्च विक्रान्त उन्मो जाश्व वीर्यवान् ॥ मों नदो द्वोपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टाये नान्ति दोषा हे जो नाम ॥ नायकासमसेव्यस्य संसार्थान्म्वीभिते ॥ ७ ॥
भवानुभीमाश्च कर्णश्च कृपश्च मभिति नय ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौम दनि स्तथेवव ॥ ८ ॥
यक म्हणजे सरदार आदत्त ते सार्थ म्हणजे शत्रुकडील नवल योद्धे पाहून मुमचाउत्साह भग्न नव्हावा यामा
ही आसवे ही सेनंत मोठमोठे मद्यारथी योद्धे आदत्त असं वागळें समजण्यासाठी - तुम्हाला सांगतो ते ऐका ॥ एणे
करून जर शत्रूचे सैन्य पाहून भ्यालाम तर यादगेवर साम कर. युद्धकाक्रमोस. याशेकेचे निगकरण केले। आणि
विशेषीय जे पोंढव त्याची सेना पाहून कर्ण मुकें आपले कडीक वीराची मुला विम्बुति नव्हावी यासाठी मी खोन्नतो अ
से स्फुटिते ॥ ७ ॥ तुम्ही - भीष्म - कर्ण - नमःच युद्धात नयपावणाग कृपाचार्य - अश्वत्थामा - मास्रा भाना विकर्ण आ
णि तमाच - सौमदनाचा पुत्र भृश्रया ॥ आपले युद्धकार्य विशेषी नव्हावी म्हणून हे ब्रान्हण श्रेष्ठा अवगी
मनृतिकेनी ॥ दौस्थ्य पसी। तुमरी पाउचाचे स्नेहाने युद्धबागले केले नाही किंवा ब्रान्हणत्या माव भिऊन पडाला

सती आत्मचक्रं दे भीष्मादिक शक्तिं य मोठे मोठे पांडे आहूत यास्तवमला भय नाही असे मन्त्रविज्ञे ॥८॥ ॥
 आणि माझे माही ज्यानी आपले प्राण टाकिले आहेत असे - आणि नाता प्रकारची अन्ये म्हणजे छंद करणारी स्वकारिक
 आणि ग्रहणजे केवळ प्रहार करणारी गदादिक न्यापाणी आहेत - असे - दुसरेही वा-न्यकृत वर्मादिक पुष्कळश
 र आहेत ॥ ते सर्वही युद्ध करण्यात कुबाळ आहेत ॥ माझे माही ज्यानी प्राण टाकिले आहेत - पण कळू न त्यांचा आप
 ले ठायी स्नेहानिश्चय - याचे योग्य व युद्धभक्ति - आणि आग्रह - न - , छळ ही मन्त्रविज्ञी ॥ ९ ॥ भीष्म द्रोणाकडील वस्त्र
 पाती आहेत यास्तव भीष्माने रक्षिलेले आत्मचे सैन्य - पांडवांचे सैन्यास जिंकण्या जोगे दिसत नाही ॥ भीम पांडवा
 चाच पक्षपाती आहेत यास्तव - भीमाने रक्षिलेले पांडवांचे सैन्य आत्मचे सैन्यास जिंकण्या जोगे दिसते ॥ अथवा - आ

अन्येच बहव उरुः मर्त्येभ्यः कर्तुं शक्ताः ॥ नाताजाम्ब्य प्रहरणा सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १० ॥

अपर्याप्त नदस्माकं बल भीष्माभिरक्षितं ॥ पयान् विदमेतेषा बल भीष्माभिरक्षितं ॥ १० ॥

अयनें युच्च सर्वे युयथाभागमवस्थिता ॥ भीष्ममेवाभिरक्षतुं भवत सर्वे एव हि ॥ ११ ॥

मंचे सैन्य अकरा अक्षौहिणी आहेत ॥ आणि ज्याचा महिमा प्रसिद्ध आहे अशा भीष्माने रक्षिलेले आहे ॥ यास्तव ते पांड
 वाचे सैन्याने वेढा घालायचा जोगे नाही ॥ पांडवांचे सैन्य भात प्रक्षोदणी आहेत - आणि अतिच बल बुद्धि जो भीम त्याने र
 क्षिलेले आहे यास्तव ते आमच्या सैन्याने वेढा घालायचा जोगे आहे ॥ अथवा ज्याचे नाशासाठी पराक्रमी भीष्माने रक्षण आ
 म्हीकेले ते पांडवांचे सैन्य आमचे जयार्थ असमर्थ आहेत आणि ज्याचे नाशासाठी अतिदुर्बल भीमाचे रक्षण पांडवांनीकेले ते
 आमचे सैन्य पांडवांचे जयार्थ समर्थ आहे ॥ म्हणजे आमचा जय आहे असा भाव ॥ १० ॥ तुम्ही सर्वही व्युद्ध रचनेने उभे रा
 हिलेले सैन्यात प्रवेश करावयाचे सर्व मार्गी आपआपले नेमलेले भागात - आपली जागा नमोडता उभे राहून भीष्माचे रक्षण कर
 षा ॥ सैन्यापतिच बल सात्ता तर सर्व सत्ता व्याकुंडांतर ॥ आणि तो न्हींग असला तर तो न्हींग गहील ॥ यास्तव सैन्यापतीचे रक्षण करा
 असा भाव ॥ ११ ॥

पाण्डव सैन्य पाङ्कन भयपात्रेभ्यः आनि आचार्यास कपट बुद्धी हे शरण गेलेआ जो दुर्योधन त्याची आर्ता ही आपणाचीं प्रता
रणा आहे-अशा बुद्धीने द्रोणाचार्यानी त्याचा अनादर केलाअसे पाङ्कन आणि आपले यक्षमानाचे वाक्य ऐकून-कुल्लु मध्ये
बुद्ध आणि प्रतापी असा- पिनामक ऋणजे भीष्म पूर्वोक्तिगत नगरीन ज्याचा प्रताप गाहिला होता अशापाडवांस पाङ्कन दु
र्योधनास भयनआवे यासाठी दुर्योधनास युद्धाविषयी हर्ष उत्पन्न करीत मोठ्या ने सि ब नाद करून शत्रुबलीविनासा
ला ॥ कुरुबुद्ध एणे करून आचार्य आणि दुर्योधन यांचे अभिप्रायाचे शान-विनामह एणेकरून उपेक्षा नकरणे-आणि -
प्रतापवान् एणेकरून निर्भयताही समजिली ॥ १० ॥ सेनापतीचा उन्माद पाङ्कन शत्रु-भेरी-ऋणजे नगारे-पणव-आनक ।
आणि गोरुव यांनायाची वाघे सर्व सैन्यांत अकस्मान् वाजकिर्ती तेव्हा तो शब्द मोठा झाला ॥ १३ ॥ तदनंतर पादरे पो
मस्य संजानयन् हर्षं कुरु बुद्धः पिनामह ॥ सि क नादं विनम्रोच्चैः शत्रव दध्मो प्रतापवान् ॥ १२ ॥
मनः शौर्याश्च भेर्यश्च पणवानकगोसुरवाः ॥ सहसैराम्यह्न्यं तस्मिन् शब्दस्मृ मुनी भवत् ॥ १३ ॥
मनः श्वेते हर्षेर्धुक्ते मरुतिस्मं दने स्थितौ ॥ माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शरवौ प्रदध्मवुः ॥ १४ ॥
पीचजन्यदधीकं शो देवदत्त धनं जनयः ॥ योऽद्रु दध्मो महाशंखं भीमकर्म वृकोदरः ॥ १५ ॥

हे जो इतसे आहेन अस्मानोव रथात बसलेले - करीपति श्रीकृष्ण - आणि पांडवा पुत्र अर्जुन - हे दोघे दिव्य शरवोने वा
जकिरे शत्रांसे। एणेकरून हे दोघे अग्नीने दिलेले विजय रथांत बसले होते तेव्हा हे सर्वथा अर्जुन अर्जे सखावले ॥ १४ ॥
द्विपौचा शेरक कृष्ण - शंखजन्य या नावाच्या शरवांने वाजविता झाला ॥ शत्रूंचे धनास जिंकणारा अर्जुन - देवदत्तया
नावाच्या शरवांने वाजविता झाला ॥ हिडिंबादिक मारण्या मारणं भयकर ज्यांचे कर्म आहे असा भीम सैन पांडू या
नावाच्या मोठ्या शरवांने शत्रुविता झाला ॥ १५ ॥

कुं तो वा उच मुधिष्ठिर राजा - अनन विजय या नांवाच्या शंखाने वाजविता झाला ॥ नकुल-म्ल घोष या नांवाच्या शंखाने - आणि
 सहदेव - मणि पुण्य या नांवाच्या शंखाने वाजविते झाले ॥ शरणावी नावे सोमिनर्ही एणेकरून ते तुरेपुत्रांचे सैन्यांत अवाविरव्या
 त नी वाच्या एकही शरव नाही ॥ यास्तव पांडवांचा उत्कर्ष आहं असे सगळे ॥ धनजय या पदोने गतं मुयथ्यतां सर्व राजासंजि
 कून अर्जुनां धन आणिले - ते ज्ञातो सर्वांस अजेय-आहं - असे मानले ॥ व कोट्ट एणेकरून भीमसेन पुष्कळ उण्या जे प-
 चन करणारा सोंगा बघिष्ट आहं असे म्हणविले ॥ कुंतुपुत्र एणेकरून धर्म राजा कुंतीने मोठे तपावे यम धर्म राजाचे आराधन
 केज्यामुळे हीस प्राप्त झाल्य आहं आणि मुधिष्ठिर एणेकरून नमन राज मृथ केत्यामुळे मुरव्य राजा असे म्हणविले ॥ १६ ॥ मोठे-

अनन विमयं राजा कुंतीपुत्री युधिष्ठिर ॥ नकुल सहदेवश्च सुघोष मणि सुष्यको ॥ १६ ॥
 कस इयश्च परमेवास, शिरस्तीच मरुगथ ॥ धुष्ट द्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 दुपदो दोगटे याश्च सर्वदा पृथिवीपंत ॥ सो भटश्च महाबाहुः शौरवान दधुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 समघोषो धार्तराष्ट्रणाह दयानिध्य दग्यत ॥ नभश्च पृथिवी चैव तुमुलो व्यनुना दयन् ॥ १९ ॥
 अथ व्यवम्बि नानुदृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिभ्यज ॥ प्रवृत्ते शस्त्रे संपाते धनु रूधम्य पांडवः ॥ २० ॥

ज्यांचे धनुष्य आहं - अमाकास्य राजा - तसाच - महारथी शिरस्ती - तसाच - धुष्ट द्युम्न - विराट - आणि पराजय न पावलेला सा-
 त्यकि ॥ १७ ॥ दुपद आणि दोगटे यांचे पांच पुत्र - प्रतिपिथ्यादिक - आणि मोंठ ज्याचे बाहु आहेत असा सुभदेचा पुत्र अभिमन्यु
 हे सर्वही - हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र निरभिराज्या शंखाने वाजविते झाले ॥ १८ ॥ कोरवांचे सैन्यांत झालेला शंतवज्जिमोठास
 सनाही पोंडबांस भयकरणा झाला नाही ॥ पांडवांचे सैन्यात झालेला जो शंख तो मोठा मोठा मोठा मोठा आणि पृथिवी
 यांने नाद धुक्त करीत धृतराष्ट्राचे पुत्राच्या ह्दयांत दुभागता झाला ॥ १९ ॥ कोरवीस भय झाले असे सांगून पांडवांस ते सांगे
 नाही असे सांगतो ॥ नदनंतर हनुमान् ज्याच्याज्यावर आहे असा पांडव म्हणजे अर्जुन उभे राहिले त्या धृतराष्ट्राच्या पुत्रांचे
 पाऊन शस्त्रात्ये करण्याचा समय प्राप्त झाला त्या समयी धनुष्य उचलून ॥ २० ॥

हे महीपते धृतराष्ट्र। सर्ववीधतः करण दन्ति दाणपाणौ कृष्ण त्यास त्यास मयी वक्ष्यमाण यास्म बोलता ह्याम्हा ॥ कृष्णा सोमि-
न्वार बेवल्या शिवाय अर्जुनातें स्वतः कांहीकले नाही एणेकरून त्याचीनीति आणि धर्म याविषयी कोणाल्या सांगून देवि-
र केल्या बांदून पांडूपांचें राज्यघेतलें यामुळे हुद्दे वाढी गीति आणि धर्म हे नाहीत ॥ याकारणा मुळे तुमजय नाही असें मही-
पते यासंयोधनातें कबविलें ॥ राजास धर्म आणि नीति अवश्य पाहिजेत ॥ अर्जुन बोलसे ॥ हे अव्युता-दोन्ही सेनांचे मध्ये
आसारथ्य उभाकर ॥ सर्वेश्वर भगवंतास अर्जुन अशी आज्ञाकरतो। एणेकरून भगवद्‌कोस काय दुलभ आहे। भगवान ही त्या

हृषीकेशा तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ सेनयो रूभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेत्युत ॥ २१ ॥
या वदंतां निरीक्ष्य हं योऽद्भु कामानवस्थिताम् ॥ केर्मया सह यो द्रव्यमस्मिन्नरण समुद्यमे ॥ २२ ॥
योऽस्य मामाना न वक्ष्येत्त य एवं न सममागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेऽर्जुने प्रियचिकीर्षव ॥ २३ ॥

वे अर्जेन राहता। यास्तव पादयाचा जयविज्जित आहे असे सुचविलें। आणि अव्युत प्रासंयोधनातें निर्विकार जो दूयास शत्रु-
भारतीत असे भयच नाही असे कबविले ॥ २१ ॥ या युद्ध प्रसंगी शुद्धकरण्याचे इच्छेनं-उभे राहिले ज्या मध्ये माझेयरोवर
कोणी युद्धकाते आणि मी कोणा दगावर युद्धकाते असे-जोपर्यंत मी पाहतों तो पर्यंत रथ उभाकर असा इतंभीभाजी संबध ॥ २२ ॥
मी दुष्ट बुद्धि असा जो धृतराष्ट्राचा उच्च दुर्योधन याचे हिमकाते असे इच्छिणारे आणि सामानकर ता युद्धकाते अशीं ज्या
वीरका आहे जसेजे भीष्मादिक कोडे-पारखळी आले आहेत त्यास पाहतो ॥ २३ ॥

या प्रमाणे अर्जुनने सांगितल्यावर-भगवान् अहिंसा धर्मीचा आशय करून अर्जुनाकडून युद्ध कर विचार नाही-असता धृत राष्ट्रा-
स भ्रम नव्हावा या विषयी संजय बोलतो ॥ हे भरत कुलात्पन्ना धृत राष्ट्रा - निंदेचा जप्य करणारा यामुळे मर्यादा सावध जो आहे
जुन त्याणे ज्यास सोंगितले आहे असा जो कृष्ण तो-दोन्ही सैन्यांमध्यभागी आणि भीष्मद्रोणांचे आणि सर्वराजांचे-
संमुख अग्निदत्त आणि आपण भगवान् ज्यावर सारथी असा श्रेष्ठ रथ उभाकरून हे कार्य म्हणजे अर्जुना - एकत्र मि
कालेच्या कुरुते पहा असे बोलता सांगता ॥ भरतया संबोध मांनं भरत वंशाचे पर्यादे कडे पाहून सानीचा दोंह करूनको अ
सं स्तुचविले ॥ २४ - ५५ ॥ पृथा जी कुंती निचा पुत्र अर्जुन - त्या सग्या मान दोन्ही सैन्यात उभे राहिलेले - विते म्हणजे भूरि
श्रवादिक चुलते - पितामह म्हणजे भीष्मादिक - आचार्य म्हणजे द्रोण कर्पादिक गुरु - मातुल म्हणजे शान्यादिक - भाते म्हणजे-
संजय उवाच ॥ एवमुक्तोऽहो गृडाकबोन भारत ॥ सेनयोरुभयो मे ज्येष्ठापथित्वारथो नमः ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोण प्रमुख संवेषाच मदोक्षिता ॥ उवाचपार्थपदये ताम् समवेतान् कुरुजिति ॥ २५ ॥
तत्रापदयत् स्थितान् पार्थः पितृ नथ पितामहान् ॥ आचार्योन्मातुलान् पुत्रावप्येव सखीस्तथा
वव उतरान्मुहदश्चेव सेनयो रुभयोरपि ॥ तान् समीक्ष्य स कोतेयः सर्वान् बंधून् पथं स्थितान् ॥ २७ ॥

दुर्योधनादिक - पुत्र म्हणजे लक्ष्मणादिक - पौत्र म्हणजे लक्ष्मणादिकाचे पुत्र-सखे म्हणजे आपणास उपकार केलेले कृतवर्तीक आते पा
झाला ॥ २६ ॥ तसेच दोन्ही सैन्यात उभे राहिलेले देवव्रत म्हणजे ज्येष्ठार्थादिक सुहृत् म्हणजे आपणास उपकार केलेले कृतवर्तीक आते पा
हता सांगता ॥ युद्धांत हिंसा करणे हा क्षत्रियाचा धर्म आहे असा सानाचा प्रतिबंध करणारी जी - हिंसा मोठा अ धर्म - अशी
विषयीत बुद्धि - जीस मोठे म्हणतात - तिणे करून झालेला जो ममता लक्षण स्नेह नसत तो विना-वीर्यकला सोबे एतदूय जो
सोक तेणे करून ज्याचे विवेक मान नष्ट झाले आहे अशा अर्जुनास पूर्वी आरंभिलेले युद्ध रूप स्वधर्म पाखून उपरम झाले
वा अशी मोठा अनर्थ करणारी दंडा झाली आणि तशीच त्याची प्रवृत्ति झाली असे दाखवितात ॥ तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन-
उभे राहिले त्या त्या सर्व बंधूने पाहून ॥ २७ ॥

मीढ्या कृपेने म्णजे - स्वजनहि कथहत्या - येणे करून दारवयिला जो स्नेह तेणे करून व्यानहीउन आणि रेवेदपावून हे वे
लना झाला ॥ अर्जुनबोलले - हे कृष्ण ॥ युद्धाचे दळेने उभाराहिलेल्या या स्वजनाते पाहून ॥ २० ॥ माझी - हस्त पादादिक मज्जे
मीढ्येसि म्णजे निस्वेष्ट होताना किंवा व्यापावनात ॥ पुरव करू होतें ॥ माझे शरीरास कांपकटतो - आणि रोमांच उभारह-
तात ॥ २१ ॥ हा नांजून गाडीव धुवुष्य गळतें ॥ त्वचेचा दाह होतो - यापुढे वसण्यास किंवा उभाराहण्यास मी समर्थ नाही
आणि माझे मन भ्रमण पावल्या प्रमाणे होत आहे ॥ गांठीव गळण्यानें अधैर्य रूप दुर्बलत्व आणि त्वचेचे दाहने अंतः संताप
प हीं सचविलीं ॥ ३० ॥ आणि हे केडावा पुढें लोकस्य रूप अराक्षस होणार आहे असें सचविणारी - निमित्ते - म्णजे भू-

कृपया परयाविष्टो विधीदग्निदमश्नवीत ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वं मं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समु-
पस्थितं ॥ २८ ॥ मी दंति मम गात्राणि सुखं च परिरुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोम हर्षश्च जा-
यते ॥ २९ ॥ गांठी वं स्तंभे हस्तात् त्वक्चैव परिदहते ॥ न च शक्नोम्यभस्त्रा तुं भ्रमती वचमे म-
नः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केडाव ॥ न च श्रेयो तु पश्यामि हत्या स्वजन माह-
वे ॥ ३१ ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सखानिव ॥ किं नो गत्येनो गोविद किं भोगो जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

मि कं पादिक अपराजुन याते मी पाहतों - आणि युद्धात म्जनाना मारून कल्याण होईल असे मला वाटत नाही ॥ कम्ह-
णजे ब्रम्हा - ईश म्णजे रुद्र - यांप्रत्यक्ष करण्यास हे पात्र आहे न असे पाहणारा - असा केशव पदाचा अर्थ आहे ॥ यापु-
ढे माझ्या शोकाचा परिहार करण्यास तुला सामर्थ्य आहे असे केडावपदांतें सचविलें ॥ ३१ ॥ हे कृष्ण ॥ मी जयावीद
छा करीत नाही - तशीच राज्याची आणि सखाची ही इच्छा करीत नाही ॥ हे गोविदा ॥ गत्यं करून अथवा भोग करून-
अथवा जगून - आहोस काय करावाचे आहे ॥ स्वजन दर्शन तुला आणि मला तुल्य असले तरी मी आत्मवेत्ता नाही - यापु-
ढे शोकापासून होणाऱ्या दुःखातें मी अनुभवितों ॥ दम दानंद रूप आहे मयापुढें तुला शोक सचपच नाही - असे कृष्ण

पदे करून सचविले ॥ सकळ इद्रियाचा अधिष्ठाना अन्नांगाविद वाढ्याचा अर्थ आत्रे ॥ या मुळे मला ऐहिक गन्यादिका विषयी विरक्ति आंदे किवा नाही हे नू जाणतोच आहेस - अन्ने गोविद पदोने सचविले ॥ ३२ ॥ ज्यासाठी आम्हास गन्य-सुरा आणि भोग पाहिजेत-ते हे- प्राण आणि धन याचा त्याग करून पुढास उभे आहेत ॥ ३३ ॥ ते कोण म्हणाल तर- आचार्य म्हणजे गुरु- पिते म्हणजे तुलेंत- पुत्र म्हणजे दुर्योधनादिकांचे पुत्र- तसेच पितामह म्हणजे भीष्मादिक- मातुल म्हणजे शा-

येषा मर्त्ये कौक्षिते नो गज्यभोगा सुखानिच ॥ त इमेऽस्मि ता मुद्रे प्राणा स्यन्क्ता धनानिच ॥ ३३ ॥
 आचार्या पितर पुत्रा संशेवच पितामहा ॥ मातुला ववगुग भौत्रा वयात्रा मदेधिन स्तथा ॥ ३४ ॥
 एतान्न ह नु मिळामि छनोपिम धुम् दने ॥ आत्रेऽलोक्ष्य गज्यस्य देतो किनु मदीकुते ॥ ३५ ॥

त्यादिक - स्वतः म्हणजे पाड्यादिक सामेर - तातु म्हणजे दुर्योधन पुत्राचे पुत्र- मेहुणे- आणि तसेच इतर संबंधी ॥ ३४ ॥
 ॥ हे मधुदेवा स भारणा या कृष्ण आम्हास भारणारे जे हे यास त्रैलोक्याचे राज्याचे हे नूनें मारण्यास भीडछित नाही- मग इथिचीचे राज्याकरिता मारण्यास कोवून इछीन । मारण्यास इछीन ही नाही एणेंकरून भारणे दूरच राहिले आसे सचविले ॥ ३५ ॥

आचार्यदिकोऽयं न मारतो बुद्ध्याऽप्यती फार दुःखदिले आहं अथा दुर्गे धना दिकाल मात । यावे मरणांतें दुःखा स्मरणे हे ईश - अजें जर दुःखा स्मरणे तर त्याचिवयी बोलतो ॥ हे जगार्दना - धृतराष्ट्राचे पुत्रास मारुन - आम्हास काय करव होईल ॥ क्षणिक स्मरण लोभानें त्रिरकास नरक यद जो बहुवध तो आम्हास अ योग्य आहे असा भाव ॥ अग्नीतें आपणार जाळि जावा-१ अपणास विपदेणार-२ आपणास मारण्या करता हाती शस्त्र घेऊन आलेला-३ आपले दुःखाचे हरण करणा-४ आणि आपले क्षेत्र स्मरणे शीत घर हन्याविक याचे हरण करणारा-५ आणि बापकोचे हरण करणारा-६ या माहोस आत ताथी स्मणावे ॥ आत ताथी जरी वेदात पारग असला तरी विचार नकरता यास मागवे - असे शास्त्रांत सांगितले आहे ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्, का त्रीतिः स्याज्जगर्दनः । पापमेवाश्रयेदस्मान् न हतैतानां तापिनः ॥ ३६ ॥
तस्मान्ना ही वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्वर्धोषयान् ॥ स्वजनं हिकथं हत्वा सुखिनः स्यान्म माधव ॥ ३७ ॥
यद्यप्येतं न पश्यंति लोभो परुत चैतसः ॥ कुलस्य कृतदोषं मित्रदोहं च पानक ॥ ३८ ॥

तेष्वां याचा वध करणे हे - योग्यच आह ॥ कारण - मागितले ही आततायीनी सर्व ही लक्षणे - यांचे आहेत ॥ असे जर कृष्णा- स्मरणशील तर । आततायीस मागवे हे अर्थ शास्त्र आहे आणि गुर्वीदिकोस मारुन ये हे धर्म शास्त्र आहे । आणि अर्थ शास्त्रा पेशी धर्म शास्त्र प्रबल आहे - असे शास्त्रात याज्ञवल्क्यादिकनी सांगितले आहे ॥ यास्तव जरी हे आततायी आहेत - तथापि या समाकून आम्हास आपणः शोभे ॥ ३६ ॥ या कारणान्नांव आपले बाधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र यास मारण्या विद्वांसी - आम्ही योग्य ही ॥ हे माधव । स्वजनास मारुन आम्ही कसे बरे भरवी होऊ ॥ ३७ ॥ रात्र्यः शोभामुळे ज्योत्यं विन (विद्येक रहित झाले) आहे - असे हे जरी - कुलक्षय शांत्यामुळे होणार तो दोष याते आणि मित्र दोहासुळें होणार जें यातक याते पाह न माहीत ॥ ३८ ॥

पुद्गलार्थं किं वा धृतार्थं कांणी बोलार्थिते असता न्यापास्तुन क्षत्रियादीनि निवृत्तनाकुं नये ॥ क्षत्रियाद्या- विजित म्भूणं ज शत्रुमभा-
रुन जयभित्त्वणे- हा धर्म अहि- अन्ना अर्थव्य म्भोवस्तुन क्षत्रियादीनि युद्धापास्तुन निवृत्त नहोता विजया साठी शत्रुजी-
क्षिप्ता करण्यास प्रवृत्त जावे। असे विजित असता युद्धापास्तुन १०० विषयीं तु इच्छा करीत ॥ असे म्हणेल तव न्याविष
यी बोलतो ॥ तथार्थिते जनार्दन । कुलक्षया मुखे होणः या दण्डाद- पादणारे- असे जे- आम्ही कानी- यापापापास्तुन निवृत्त हो
ण्यास कसे न जाणवे ॥ तत्पर्य ॥ जाग्रमाण युद्ध प्रकट ॥ उद्धरणे ज्ञात्या वस्त्यानें मर्व आछाडून सामगान करावे अशी सू
चि आहोती- ते वस्त्य वीरवी क्रविजाम निखाय धासे य कोनांमु ० आहं आणि यास्तव ती- उद्धरणे ज्ञात्या वस्त्यानें मर्व आछाडून सामगान करावे अशी सू
चि आहोती- ते वस्त्य वीरवी क्रविजाम निखाय धासे य कोनांमु ० आहं आणि यास्तव ती- उद्धरणे ज्ञात्या वस्त्यानें मर्व आछाडून सामगान करावे अशी सू

कथं न ज्ञेय मस्माभि पापाद म्भानि वर्तते ॥ कुलक्षय कुन दोष प्रयवर्था ज्ञेनादेन ॥ ३९ ॥
कुलक्षये प्रणवर्तते कुलधर्मो, सनातना । धर्मः कुलक्षयस्य भिभवत्युत ॥ ४० ॥

कुलक्षय केला तर पाप होते इत्यादिक अन्वयित्व इ मृति जाहते न्याही करून बाधित होतात ॥ केवळ श्रुति स्मृतीत विधि आ-
हेत इतक्या वस्तुनच अनुष्ठान करावे असे नाही ॥ जाविधीचे अनुष्ठान केले असता नरक प्रद गाप होत नाही न्याविधीचेच अ-
नुष्ठान केले पाहिजे ॥ नाहीतर जारणभारणादिक ज्यास म्हणतात अशा येथे यागादिक व्यभिचार कर्मोचे ही विधि वेदान-
आहते म्हणून त्याचे ही सर्वांनी अनुष्ठान करावे असे होईल ॥ उद्धरणे ज्ञात्या वस्त्यानें मर्व आछाडून सामगान करावे अशी सूचि आहते ॥ ३९ ॥
तनाही । स्पर्श करवा तर तीचें सर्व वेष्टन समवत नाही- अशा न्याया विरोध आहे ॥ ४० ॥
कुलक्षय झाला असता धर्मसांगणारे वृद्ध नसल्यामुळे अति पुराणे चालत आलेले कुल धर्म नावा पातलात- धर्म नावापा-
वले असता- अवशिष्ट राहिलेले काळादिक सर्व कृत्यास अयम आपन्नो ॥ ४० ॥

हे कृष्णा-अधर्माभ्या व्याप्तिने-कुलस्त्रिया व्यभिचारादि दोषांनी युक्त होतात ॥ हे यादव कुलोत्पन्ना कृष्णा । स्त्रिया दोषयुक्त स्त्री त्या असतो म्हणजे अपत्यार्थ दुसरे वर्णवाही मेषु नार्थ गेल्या असता वर्ण संकर होतो ॥ ४१ ॥ आणि तो वर्ण संकर-कुलक्षय करणाऱ्याच्या कुलास-नरक कारक स्वर्णित होतो ॥ असे आहेत नर परदारामागे सर्व क्षत्रिय मारल्यानंतर त्याच्या स्त्रियांनी श्राद्धापासून पुढे पुनः पुनः पुनः उत्पन्न करून घेऊन आपली वंशवृद्धि केेली आणि धृतराष्ट्रादिक ही पुत्र असेच उत्पन्न करून वंश वृद्धि केली आहे-असे पुराणात लिहिले आहेत ते कसे-असे म्हणाल नर न्यायिणी बोलतो ॥ कारण कुलक्षय करणाराचे पितरांस-आहूतपणादिक नसिवाल्यामुळे-ते पतनयावतान ॥ गान्य ॥ अग्या यांचे उत्पन्न झालेले अपत्य आपले नव्हे ॥ अन्योदर्य आपलापु

अधर्माभिभवा न कृष्णाः प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ त्र्यपु दुष्टासु वर्णेषु जायते वर्ण संकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायेय कुलघ्नां कुलस्य च ॥ वर्तन्ति पितरो ह्येषां कुत्सपिंडो दक्षक्रियाः ॥ ४२ ॥

दोषैरेते कुलघ्नानां वर्ण संकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जाति धर्मोः कुलधर्मोश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्पन्नं कुल धर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुवक्ष्युमः ॥ ४४ ॥

असे मनात ही आणू नव्हे-असे यास्कांनी मागितले आहेत आणि अत्री वेदान्त पुस्तक उदाहरणे आहेत । शास्त्र जो बीजप्रद विना त्यासच पितृ तर्पणादिक मिळवने ॥ क्षेत्रज्ञ पुत्रादिष्वधीनो मृति इदमोकीं वंश वृद्धि कारी याप्रयोगानां विषयी श्री आदि । परलोकी श्राद्ध तर्पणादिक मिळवने सावित्रीची नाही ॥ ४२ ॥ लय संकर करणारे-असे जे मांगितलेले-कुलक्षय करणाऱ्यांचे दोष-त्यांपासून अनादि परंपरेने चालून आलेले ते वर्ण धर्मे-नगरेच कुलधर्मे-आणि आश्रम धर्म ने उद्धेराचे यावतान ॥ ४३ ॥ हे जनार्दन ॥ न्यायेवर्ण-आश्रम आणि कुल यांचे धर्म उल्लिखिले आहेत त्यामनुष्यास प्रेतत्वनिश्चितीस कारण जे श्राद्ध तर्पणादि कर्तें नसल्यामुळे निरंतर नरकवास होतो । असे आम्ही स्पष्टतो ॥ ४४ ॥

राज्य स्मरन्ने लोभने आपल्यास बध्नीला मारण्यास - आम्ही नवार झालो हे आम्ही - शिव शिव - केवढे हो मोठे पाप करण्यास - सिद्ध झालो ॥ बापुबध्क राबा या उदरे शाने युद्धाचा उद्योग करणे हे क्षी पाप जनक आहे - मग युद्धपाप जनक आहे हे काय सांगवि ॥ मी मोठ्या आवेशाने युद्ध करण्यास आलों हे मी आविचाराने औंधत्य केले असे नातर्य ॥ ४५ ॥ शस्त्रे ज्याचे हातात आहेत - असे हे धृतराष्ट्राचे पुत्र - शस्त्र ज्या पातीनाही आणि - दुसऱ्याचे शस्त्राचे निवारण न करणारा - अमाजो मी पाते - जर युद्धांत मारतील - तर ते मला कल्याण कारक होईल ॥ प्राण्याची हिंसा न करणे हा धर्म स्वप्राण संरक्षणा पेक्षा श्रेष्ठ आहे ॥ यास्तव बंधु वधाविषयी मी निश्चय केल्यामुळे जे पाप मला झाले असेल त्यास दुसरे प्रायश्चित्त नाही ॥ यास्तव मरणातच मला प्रायश्चित्त न होवत महत्त पाप कर्तुं व्यर्थमिना वर्य ॥ यदाज्ञ्य मुरव लोभेन हर्तुं स्वजन मुघता ॥ ४५ ॥ यदिमामग्र

नीकारम शस्त्र शस्त्र पाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रण हन्त्यु स्सन्नेक्षेम तर भवेत् ॥ ४६ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा जूने संरत्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विमुज्यस्स शर चापं शोक स विभ्रान्तमानसः ॥ ४७ ॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा जु न संबारे अर्जुन विषाद योगो नाम प्रथमो अध्यायः ॥ संजय उवाच ॥ तंतथा कृपया विष्ट मथुर्गुणीकुलेशण ॥ विधीदत्तमिद वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रेयस्कर आहे असे नातर्य ॥ ४६ ॥ संजय बोलतो ॥ शोकामुळे ज्याचे - अन्तःकरण उद्विग्न झाले आहे - असा अर्जुन - असे बोलून युद्धामध्ये - बाणा सदा धनुष्य टाकून रथाचे मध्य भागी बसता झाला ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताया पर्वते इत्युपनामक रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषाविबृत्तौ प्रथमो अध्याय ॥ १ ॥ अर्जुन युद्धापासून निवृत्त झाला तेव्हा माझे पुत्र आता निष्कण्डक राज्यासु भव करतील अशी धृतराष्ट्रास आशान्द्वया या हेतूने - संजय बोलतो ॥ कृपेकरून - म्हणजे स्नेहेकरून व्यास झालेला आणि अश्रूनी ज्यांचे डोळे भरून आले आहेत - आणि खेद करित आहे - अशा अर्जुनाचे - मधुसूदन म्हणजे - कृष्ण - हे पुढील वाक्य बोलला झाला ॥ मधुसूदन पदाने दुष्ट हे त्या मारणारा भगवान् अर्जुनास मिश्रित मान करून तुझ्या दुष्ट उपास

मारील ॥ न्यास राज्य प्राप्तीची उपाशा न्यर्थ करून को असे सुबलिते ॥

श्रीकृष्णभगवान् बोलतात ॥ हे अर्जुना- नीचजनांनीं आन्वरिलेले- तसेंच स्वर्गदेणारे- आणि अकीर्ति करणारे- असे बुद्धि-
लिन्य- अथवा मोह तुला संग्रामा विषयी कोटून प्राप्त साज्या ॥ २ ॥ हे पार्थो अर्जुना- तू नपु सकलाने किंवा भीवमण्या स स
मर्थनाहीं अवाभिधीर्थवानें पाऊं नको ॥ हे नपु सकल्य महादेवावरुवर युद्धकरणागजो तूं पातुला योग्य नाही ॥ हे शत्रूस-
त्ताप देणाऱ्या अर्जुना- हलकें- असे हे मनाच दुर्बलत्व म्हणजे भीति रस राहून- युद्धास उभारहा ॥ ३ ॥ अर्जुन बोलतो ॥ हे शत्रू-
स मारणाऱ्या सधुसूदन कृष्णा- रूजा कर पया स योग्य- अवा भीष्माश्रीं आणि द्रोणाश्रीं बाणांनीं मी कसें युद्ध करू ॥ युद्धक-
रीन- असे नुमते वाणीनें बोलणें ही अयोग्य आहे मग बाणांनीं युद्धकसें करू असा भाव ॥ ४ ॥ मोहाज्याचा प्रभाव आहे- असे

श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कत्स लमिदं विषमे समुपस्थित ॥ अनार्यं जुष्टमस्वर्गमकीर्तिं

करमर्जुन ॥ २ ॥ क्लृप्त्य मास्म गमः पार्थो नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ रुक्म इन्द्रय दौर्बल्यं त्यक्तोतिष्ठ परे

तप ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथंभीष्म महं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इधुभिः प्रतियोत्स्यामि धू-

जार्हो वरिस्तु दन ॥ ४ ॥ गुरु न ह त्वा हि महातु भावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्य मपीह लोके ॥ ह त्वा

र्य कामांस्त गुरु निहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

अथवा हि हे पद विराळे न करून- दि महा म्हणजे- जो त्याचें किंवा जाड्याचे निवारण करणारा अग्नि किंवा सूर्य सति पमाणें अ-
नुभाव म्हणजे प्रभाव ज्याचा आहे असे- किंवा श्रुत अ व्ययन नप अत्वार आणि शान पामुळे पाषाचा संबंध आपणास हो-
ऊं नये असा प्रभाव ज्याचा आहे असे- लगे करून भ्रम्याय मार्गाने ज्योतिं राज्य घेताने त्याचा अनुसार यार्हो केला यादोषा
ने त्याचा त्याग करावा अशा शंकेचे निवारण- केंद्र- मं द्रोणादिक गुरु यांस नमारता या लोकी- भिसेने जे भिजेले- त्याचा भी-
मकरण्यांत ही- कल्याण आहे- आणि अर्थाची इच्छा ज्यास आहे- अशा द्रोणादिक गुरुस मार के तर रक्तानें भिजले त्याप्र-
माणे निर्दित जे भोग म्हणजे विषय त्यांस इह लोकींच मी भोगीन ॥ ५ ॥

आतां पूजार्हं गुरुस नभारत्नं दुर्योधनादिकांस च जरमाराचे तर गुरु ऊर्ध्व काम अहेत । ते अप्यो साक्षीं दुर्योधना विषयी युद्ध कर
तील । तेव्हा दुर्योधनास मारणें तर त्यास प्रचीं मारजे पाहिजे-यास्तब गुरुस मांशे किंवा नमरागे या दोहो गोष्टीमध्ये कोणतें योग्य
ते आहे हे आम्हांस समजत नाही - आणि इदलो की राज्यदिकाचा उपभोग करण्यांतच स्तबब आहे असें मानून - गुरुस मा
रणें या अधर्म्याचा अंगीकार करून अथवा शिक्षाशन क्षत्रियास निषिद्ध आहे । युद्ध करणे हाच क्षत्रियांचा धर्म आहे - असें-
मानून यां बरोबर - युद्ध जरी केळें तरी - आम्ही यांस जिंकूं - अथवा हे आम्हांस जिंकितील हे ही आम्हांस समजत नाहीं -
आणि ज्यास मारून आम्ही जगण्याची इच्छा करित नाहीं - तेच धृतराष्ट्रचे पुत्र समोर उभे आहेत ॥ तेव्हा यांस मारून जरी आ
म्हांस जय मिळाला तरी आमचा मनोरथ सिद्ध होत नाही ॥ ५ ॥ यांस मारून - आम्ही कशी जगण्याची इच्छा करूं - अशी कृपण-

नचैतद्दिद्यः कतरन्नो गरीयो यद्वाजयेम यदिवा नोजयेयुः ॥ यानेव हत्वा नजिजी

विषामस्ते वस्थिताः प्रमुखं धातंशद्वा ॥ ६ ॥ कार्पण्य दोषो पहेत स्वभावः पृच्छामित्वां ध

र्म संसृढचेताः ॥ यत्तत्रैतस्यानि श्रियं तं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्ते हं शाप्रिमांत्वांप्रपन्नं ॥ ७ ॥

ता - आणि कुलक्षयामुळे हाणार जो दोष तो-या दोहो मुळे ज्याचा शौर्यादि लक्षण क्षत्रिय स्वभाव नाश पावला आहे असा-आ
णि युद्धाचा त्याग करून - भिक्षाटन करणे - हा क्षत्रियांचा धर्म आहे - किंवा अधर्म आहे - या विषयीं - संशय युक्त आहे वि
षयाचे - असा मी तुला पुसतो ॥ जं माझे कल्याण करणार असेल तें - संशय न होण्या जोगें बोल म्हणजे सांग ॥ मी तुझा
शिष्य आहे ॥ तुला शरण आलेज जो मी-यातें शिक्षाकर म्हणजे धर्म तत्त्वाचा उपदेश कर ॥ एणे करून झोण भीष्मादि
कांस भारण्यापेक्षा भिक्षाटनच श्रेयस्कर आहे - असे अर्जुनाच्या बोलण्यातें पूर्वोक्त साधन संपत्ति झाल्यावर विविदि
षा सन्यास करावा असें सुचवून नंतर आत्मज्ञानार्थ ब्रह्मचेता जो गुरु त्यास शरण जावें अशी जी श्रुतींत गुरुच स-

न्ति सांगितली आहे ती सूचविली ॥ ७ ॥

॥

॥

तुंच आपलें मनांत विचार करून जे योग्य वाटेल - तें कर - अथवा - हृदय दोर्बल्य त्यक्तो निष्ठ परंतप - एणे करून युद्धच तुला कल्याण कारक आहे - असें तुला मी सांगितलेच आहे । आता कां पुन पुस्तोस - असे जर कृपा म्हणेल तर अर्जुन बोलतो ॥ ज्यांत शत्रु नाहीत - आणि सपत्नीने भरलेले - असे - पृथिवीचे रायी जे राज्य ते मिळाले तरी - तसेंच देवांचे ही आधिपत्य मिळाले तरी ईशियास ऋक्ष करणारा असा यासा शोक तो नाहीसा करील असें वस्तु कोणतेही मला दिसत नाही ॥ तात्पर्य बंधूने माणें होणारा जो शोक तो - राज्य लाभ किंवा स्वर्गाचे आधिपत्याचा लाभ झाला तरी त्याने निवृत्त होणार नाही ॥ यास्तव बुद्धाशियाय दुसरा निवृत्ति मार्गी नीळ उपाय असेल तो सांग - असा अर्जुनाचे बोलण्याचा भाव ॥ या अर्जुनाचे बोलण्यावरून नक्षत्र विद्येचा अधिकार प्राप्त होण्यास भिक्षावृत्ति आणि या लोकचे किंवा स्वर्ग लोकचे भोगाविषयी वैराग्य हीं गहिजे,

नहि प्रपन्न्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोकमिंद्रियाणां ॥ अवाप्यभूमा

वसपरनमृद्धं राज्यं मुराणा मपिचाधिपत्यं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एयमुत्का दृषी

केही गुडाकेशाः परंतप ॥ नयोत्स्य इति गोविंदमुत्कातूष्णीं बभूवह ॥ ९ ॥

त असे म्हणविले ॥ इतक्या ग्रंथात ही - नव्येसो पुण्यवामि - एणे करून मोक्षच श्रेय इतर श्रेय नव्हे असे सांगून तेणे कहे व नित्यानिव्य वस्तु विवेक - जकांसे विजय कृष्ण - एणे करून हे हिंदू भोगा विषयी वैराग्य - असे जैलोक्य राज्यस्य - एणे करून आयुधिक भोगाविषयी वैराग्य - नरके नित्यत वास - एणे करून आत्मा स्थूल देहाकून भिन्न आहे - किंनो गत्येन गोविंद दृष्टणे कस्तन शम - किंभोगी - एणे करून दम - यथायें ते नपवयति - एणे करून निर्लोभाव - तज्येक्षम तर भवेत् - एणे करून तिति क्षा हीं साधने सुखवित्ती आहेत ॥ ८ ॥ संजय बोलतो ॥ हे शत्रूस मंताप देणाऱ्या धृतराष्ट्रा ! निद्रे बाज्य करणारा अर्जुन - ईशियाचा वैरक जो गोविंद म्हणजे कृष्ण त्यास असें बोलून - आणि मी युद्ध करीत नाही असे बोलून - उगाच गहिळा ॥ ९ ॥

या प्रमाणे अर्जुनाने युद्धाची उपेक्षाकेली तेव्हा भगवतानेही उपेक्षाकेली असेच अंशकसावित्र धृतराष्ट्रसमोदल म्हणून त्याची निर-
 ति करण्या-करता संजय बोलतो ॥ हे भारता धृत राष्ट्रा-दृष्टीकेश म्हणजे कृष्ण-दोन्ही सेनांच्या मध्यभागी-रवदयावणार ज्ञा-
 अर्जुन तामस प्रहसमन-म्हणजे-प्रसन्नपदन होऊन अधश्वाहासुद असताही ज्ञान्यासारखा बोलतो म्हणून दमन-यापुढील-
 वाक्यांत बोलता झाला ॥ १० ॥ देह-अस्मा-अहिनीय आणि सखिदानंद स्वरूप अशा आत्म्याकून भिन्न आहे-असे विवे-
 क ज्ञान यासनाही आणि युद्ध हा स्वयमेव असता ही त्यान हिंसा युक्तिक आह या मुळे हा अधर्म आहे असा श्रम होऊन
 हा शोका मोहाचे पाखला आहेत म्हणून-यामस विवेक आणि असे हे सांगते-या अभिप्रायां-श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ पुणे
 क करण्यास अयोग्य-जे भीष्मादिक-त्याचा शोक करतोस ॥ तात्पर्य-भीष्माला ही कसामास-असा जो हे शोक करतो न सांगी
 त मुवाच हृषीकेश-प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विधीदत्तमिदं वच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अथो-च्या नन्वशोचस्व प्रज्ञावादाश्च भाषमे ॥ गतास्तु वगतास्तु श्येनादुशोचन्ति पंडिता ॥ ११ ॥

कृष्णशरीरास-भीष्म असे नाव आहे-त्याविषयी करतोस-किंवा त्याशरीरास-माझे हे शरीर-असा अभिमान धरून जो-मुरवटु-
 ग्वाभुभव करतो-आणि देह नाशाने ज्याचा नाश होत नाही असा जो आत्मा-न्याविषयी करतोस ॥ शरीराचा त्याग करून आत्मा पर-
 लोकांस्थ झाला म्हणजे शरीराचा नाकाळ हाह करताना-किंवा भूमीत पुरतात तेव्हा शरीरावर कोणाचीच ममता नाही ॥ यास्तव
 शरीरशोक करण्यास पात्र नाही ॥ आत्म्याचा तर नाश होतच नाही-असे उद स्पष्ट सांगणार-यावरून आत्माही देह नग्न पावल्या
 मुळे सोणार जो शोक-त्यास पात्र नाही ॥ हे तुला प्रसम जून शोक करतोस असे म्हणजे तर देहाकून निगळा आत्मा परलोकी जाण
 गा आहे अशा ज्ञान वनासारख्या-पतंतिपितरोक्षेणा-जरीक निवत बसो-इत्यादि गोष्टी बोलतोस ॥ तेव्हा यावरून तुला देहात्मवि-
 वेक रूप ज्ञान नाही जसे उषड दिसते ॥ कारण साक्षी म्हणजे विवेकी आहेत ते गतप्राण म्हणजे मरण पावलेले-अथवा-
 जिवंत असे जे बाष्पादिकाचे देह यांचा-शोक-वरतास यांत अहिते लंघ्य कारणाने करीत नाहीत ॥ समाधिकाली ज्ञान्यास देहादिकांचा-

अनुभवच नाही । बुद्धान्काली अनुभवअसला तरी ते मिथ्याच आहेत असा निश्चय झाल्यामुळे-जसा स्वप्नांतील बांधव मिथ्या असा निश्चयाने - त्याचा नावा झाला असतो शोक करीत नाहीत - तसा बांधवभावाने शोक करीत नाहीत ॥ ११ ॥ शोकन कारणस कारण सांगतात ॥ मी परमेश्वर यापूर्वी कधीं नाही असे नाही - म्हणजे-छिलेनें धारण केलेली जी-अवतारस्वी गम कृष्णादि शरीरे ती प्रगट झाल्यामुळे - अथवा उपसाल्यामुळे मी पूर्वी कधीं नाही असे नाही ॥ मी सच्चिदानंद रूप अनादि

न ते बाहं जातु नासं न त्वं नेमं जनाधिपा ॥ न नैव न भविष्यामः सर्वे वयं मतः परं ॥ १२ ॥

स्व रूपाचे पूर्वी आहेच ॥ तसाच दूही पूर्वी कधीं नाहीस असे नाही ॥ तसेच हे सर्व गजें पूर्वी कधीं नाहीत असे नाही ॥ आत्मा अनादि आणि नाशरहित आहे या कारणाने पूर्वी मी आणि सर्व तुम्ही आहांव ॥ आणि आपण सर्व - यांतर्ग गह्यार नाही असेही ना हीं आत्मास जन्मभरण नाही यास्तव राहूच ॥ एणेकरून काळत्रयी आत्म्यास नित्यत्व सांगितले ॥ १२ ॥

मूर्तेश्वर आतेस । तुला जन्म मरण नाही - हं स्वप्ने आहे - परंतु आम्हा जीवांस - जन्म मरण प्रसिद्ध आहे - आणि देहाकून निराका
जर आत्मा आहे ॥ आणि देह आत्मा नाही - तर देहाचे पीडने यात दुःख कसें होत - असे जर अर्जुना म्हण झील तर सांगतो ॥
देहाभिमान ज्यास आहे - अशा आत्म्यानें ज्यावर - हे माझे - किंवा हेच मी - असा अभिमान ठेविला आहे - त्या देहास - बाल
त्व - तरुणत्व - वृद्धत्व या अवस्था - एका एका अवस्थेचा नाश करून जशा प्राप्त होतात - त्या प्रमाणे - आत्म्यास - एक दे
ह नाश पावला म्हणजे दुसरा देह प्राप्त होतो - तो नाश पावला म्हणजे तिसरा देह प्राप्त होतो ॥ यासच जन्म मरण म्हणतात ॥
हे जन्म मरण देहाचा धर्म आहे ॥ आत्म्याचा धर्म नाही ॥ यामुळे देहादिकाकून आत्मा वेगळा आहे असे म्हटले पाहिजे ॥
विशाच जेव्हा दुसऱ्याचे शरीरात प्रवेश करतो - तेव्हा त्या शरीरास पीडा झाली तरी त्या देहाचे स्वामीस न्यावेकडे त्या देहावर
हा माझा देह - असा अभिमान नसल्यामुळे देह स्वामीस म्हणजे आत्म्यास दुःख होत नाही ॥ हे शरीर माझे आहे असा त्या

देहि नोस्मि न यथा देहं कोमार यो वनें जग ॥ तथा देहीतर प्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

विज्ञाचास अभिमान आहे म्हणून जसे पिशाचास दुःख होतें, तसे या लोकातील अनुभवा प्रमाणे देहाकून निराका जरी अ
त्मा आहेत तरी असानां - हा देह मीच आहे - असा जीवास अभिमान आहे । या कारणाने देहास पीडा झाली म्हणजे जीवा
स दुःख होते ॥ देहाकून आत्मा भिन्नच आहे ॥ देह नाशवत आहे तो आत्मा नव्हे ॥ जर देहच आत्मा आहे तर बाल्या वृद्धे
तील देहाचा नाश होऊन वृद्धावस्थेंतील दुसरा देह झाला तरी त्या मी बालपणी पितराचा अनुभव घेतला तो मी वृद्धपणी
त्यांस स्मरतो - असे जे स्मरण मर्चास होते ते अनुभव घेणाऱ्या देह रूप आत्म्याचा नाश झाल्यामुळे होणार नाही ॥ यावरून
न दोनी अवस्थेतील शरीराकून आत्मा भिन्न आहे असें सिद्ध होतें ॥ असा देहात्म विवेक ज्यास झाला आहे - असा -
जो धीर म्हणजे ज्ञानी तो - आत्मा उत्पन्न झाला - आत्मा मरण पावला - असें मानीत नाही ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आत्मा जरी ना शपावत नाही - तथापि माझे दृष्टे भीष्मादिकाचे देह-दां बावियोग मला होईल - यातुळें मी शोककरो - असें जर प्रतिजरीरी आत्मदेव माझून म्हणेल तर मांगनात ॥ हे - कुंतीपुत्रा अर्जुना ॥ मात्मात्म्य सर्व म्हणजे दृतिद्वारा इंद्रियादिकांचे - आणि विषयांचे जे संबंध - ते जीत आणि उण्या नसेच स्वरूप आणि दुःख - याप्रत देणारे होतात ॥ ते संबंध - एणारे जणारे आहेत यातुळें ते नाशवत आहेत ॥ नित्य नाहीत ॥ ध्यास्तव हे भारतकुल्लेख - अर्जुना त्याचे तू सहन कर ॥ जसे जेकडे आणि तेज यांचे संबंध त्या त्या काळी - आपले स्वभावाप्रमाणे जीत किंवा उण्या यांप्रत देतात - तसेच इच्छासंयोग - इच्छावियोग - हे

मात्मा स्वर्गास्त कौन्तेय जीतो णासुरयदुःखदाः ॥ आगमापायिनो नित्यास्मां स्तिष्ठस्व भारत ॥ १४ ॥
यंहिनव्यथयंत्येते पुरुष पुरुषर्षभ ॥ स्तरवदुःखसमं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

ही स्तरवदुःखे देतात ॥ तंछि - र नाहीत - यातुळे त्याचे सहन करणे - तुजसारखे धीरपुरुषास योग्य आहे ॥ यातुळे - हर्षविषाद करणे योग्य नाही ॥ इंद्रियद्वारा विषयसंबंधाने न नासच स्तरवदुःख होते ॥ मनाचे भेदानेच आत्मभेद आहे ॥ ते वास्तव नाही ॥ परंतु मनाचे बांधी जो तादात्म्याभिमान आहे तो स्तरवदुःखास कारण होतो ॥ तो तूकळूनको असें नातुपर्य ॥ १४ ॥ त्याचे सहन करण्यांत मोठे फळ आहे ॥ यातुळे ही - त्याचे सहन करणे उचित आहे असें सांगतात ॥ हे पुरुष श्रेष्ठा अर्जुना ॥ ज्यास स्तरवदुःख समान आहे अशाच्या धीरपुरुषास हे मात्मात्म्य म्हणजे विषयाचे संयोग व्यथा करीत नाहीत - तो मोक्षसमाख्याला योग्य होतो ॥ १५ ॥

चीत किवा उष्ण-तमेच स्वरुप किवा दुरग्व ह्म मदन करण्यम फार धशक्य ओहं ॥ त्यांचे फार मतन केडे नर कडाविनू भाल
नाशाही होईल-भसे मनात आणून हो ॥ कारण तन्वयिचोर करून-तमेच सद्गन करण्यम शाक्य आहे-असे सांगतात ॥ इतिष्ठामुद
दुरग्व-हे देह मन आदिकजे अनान्त व्याचे धर्म ओहंत ॥ निरुकार आत्म्याचे धर्म नाहीत ॥ रज्जुचे भजाने रज्जुवर भोतीत स
र्व भासला तरी तो मिथ्याच आहे ॥ व्याचोसता रज्जुवर नाही ॥ याप्रमाणे आत्मस्वरुपाचे भजाने आत्म्यावर देहादिक भासून-
त्याचे धर्म स्वरुप रवादिक आत्म्यावर भासले तरी ते मिथ्याच आहेत ॥ व्याची सना आत्म्याचे शरी नाही ॥ तसाच त्रिकाळ ज्या
ची सना आहे अशा आत्मस्वरुपाचा वाद नाही ॥ याप्रमाणे मत आणि असत् याचा निर्णय-तन्वय्यानी पाहिला आहे ॥ या
विवेकांनं दूर्हासहन कर ॥ १६ ॥ आत्म्याचा नाश नाही असं मामान्ये करून सांगितले ते वयिचोर करून सांगतात ॥ ज्याप्र

नास तो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत ॥ उभयो रपि दृष्टेन स्वनयो स्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अविनाशानुतद्दिक्ष्येन सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हते ॥ १७ ॥

अंतवंत इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्युद्धस्वभारत ॥ १८ ॥

तयाचे कारणरुप सादूप स्वरुपांनं हे सर्व जग व्यापले आहे-ते आत्मस्वरुप नाशरहित आहे असें जाण ॥ नाशरहित जे
आत्मस्वरुप त्याचा नाशकरण्यास कोणीही समर्थ नाही ॥ १७ ॥ जो परिच्छेद करीत-अपरिच्छिन्न-आणि नित्यस्वरुप-स
णजे असुक देशी आहे-असुक देशी नाही-असा जो देवा परिच्छेद-तसाच असुक कार्त्ती आहे असुक कार्त्ती नाही-असा जो क
ल परिच्छेद-तसाच आत्मसत्ता भिन्नमिल किवा आत्मसत्तेहून अनात्मसत्ता भिन्न असा वस्तुपरिच्छेद-हे त्रिविध देवाकाल
वस्तु परिच्छेद ज्यास नाहीत-आणि अनाशी म्हणजे सर्वदा प्रकाशमान आणि अप्रमेय म्हणजे इदियादिकाल अगोचर-असा
जो देहावर अभिमान ठेवणारा आत्मा-त्याचे हे देह नाशवत आहेत ॥ आत्म्याचा नाश नाही आणि आत्म्यास स्वरुप दुःखादिक
चा संबंध नाही ॥ यास्तव हे भारता अर्जुना-युद्ध कर ॥ आपला स्वधर्म ठाडूनको ॥ १८ ॥

या प्रमाणे भीष्मादि काव्या मरणापुढे जो शोक तो अयोग्य आहे-असे सांगून भीष्मादिकांना मारण्यास श्री द्रुपदीत नाही-मलापास
 लागेल-असले आपले दिकाणी-हृदय माझून जे दुःख द्यासे तेही अयोग्य असे सांगतात ॥ जो तार्किकोक्ति आत्म्यास कर्तृत्व
 वृत्त-हा मारणारा आहे-असे भावितो-न मान जो चावो कार्थिक देहासच आत्मा माझून-हा आत्मा मारण्याने नाशपावतो-असे भवि
 तो त्या दोघांमधीं समजत नाही ॥ कारण-आत्मा कोणास मारीत नाही आणि कोणापासून मरणही शकत नाही ॥ नास्त्य ॥ आत्म्य
 स कर्तृत्व नाही ॥ जागृत स्वप्नकाव्ये अंतःकरण सद्यथे कर्तृत्व भासते ॥ मनुजि मूर्खाली अंतःकरण लय झाला म्हणजे ते भास
 त नाही ॥ या वस्तुन कर्तृत्व हा मनाव्या धर्म असतोही असे तापवेळ लाहावर वस्त्रि सद्यभावे दाखू कर्तृत्व आहे-स्वतः नाही-नेसे का
 त्म्यास कर्तृभूत अंतःकरण सद्यथे कर्तृत्व भासते-स्वतः नाही ॥ इदं तर आत्म्याने अने पूर्वीच सांगितले आहे ॥ १९ ॥ आत्मामर
 य एनं चेति दूतारं यश्चेनं मन्यते हंतं ॥ उभौ तो न विजा नीतो नाय हंतं न रुम्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदा
 चिन्वा य भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतो य पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥
 त नाही-जसेजें सांगितले-तेंच आत्मा निर्विकार आहे-वास माझा वणार जे वस्तु-स्थिति विकार नाहीत-आकाराणे स्पष्ट करून दाखविता
 त ॥ हा आत्मा उत्पन्न होत नाही ॥ एणेकरून जन्मास येणे हा विकार आत्म्यास नाही असे सांगितले ॥ हा आत्मा कधीही मरण पावत नाही
 ॥ एणेकरून विनाशरूप विकार आत्म्यास नाही असे दर्शविले ॥ हा आत्मा पुनः पुनः उत्पन्न होऊन ससे प्रत पावतो असे नाही ॥ श्रविस
 दूष आहे ॥ एणेकरून जन्मांतर होणे-आणि तेणेंक च्छेद मनेस पावणे-या विकारांचा आत्म्यास समव नाही अतो दर्शविले ॥ कारण हा
 अजो म्हणजे उत्पत्ति राहित आहे ॥ हा आत्मा नित्य आहे म्हणजे सर्वकाळी एकाच मनेने युक्त आहे ॥ येणे करून दृष्टि स्वरूप विकारा
 चा आत्म्यास समव नाही असे सांगितले ॥ हा आत्मा शाश्वत आहे ॥ येणे करून क्षणितारूप विकार आत्म्यास नाही असे सांगितले
 ॥ आत्मामर वयव आहे-वास क्षणित नाही ॥ हा आत्मा पुराण आहे ॥ म्हणजे नवीन परिणाम यास नाही ॥ येणे करून परिणाम रूप
 विकार आत्म्यास नाही असे सांगितले ॥ हा आत्मा मरण पावणारे जे शरीर त्या मध्ये मरण पावत नाही ॥ २० ॥

साक्षात्कारणान् आत्म्यास हृत्स्व नाही असे सांगतात ॥ हे पार्थी-अर्जुना ॥ तौ पुरुष-हा आत्मा अर्जुनादौ आहे- विन्यम्भणेने वृद्धि
 वृत्त्य आहे- तस्याच उन्मत्ति रहित आणि क्षीणता रहित आहे-असे जाणतो तौ पुरुष कोणास कर्मान्मारीत ॥ कारण अशा आत्म्याला या
 रण्यास साधनच नाही-महत्वाच तौ पुरुष आपण सहाय होऊन कोणास कोणाचे हातून कर्मासारथील ॥ येणेकरून कृष्ण मजकडून
 भीष्मादिकास मारवितो-अशी माझे गयी दोषछि करूनको असे सक्तविले ॥ २१ ॥ आत्म्याचा वाशनाक्षी-तथापि भीष्मादिकासीव
 शीरे- छिद्यभिन्ना होऊनपडतील-म्हणून भीष्माक करतो-असेजर म्हणाल तर सांगताना ॥ मनुष्य ज्ञान्यवस्थाचा त्याग करून जशी दुस
 शी चागली नवी वस्त्रे घेतो-तसादेहाभिमाना आत्मा जीण झालेल्या शरीराचा त्याग करून-दुसरे नवीन शरीरान गमन करतो ॥ कर्मवचो
 करून पूर्व पूर्व देह मोडून नवीन नवीन देह घेणे हे भवउप होणारे आहे ॥ यास्तव-जीर्णदेहाचे नाशामुळे शोक करणे अनुचित आ

वे दावि नाशिन नित्य य एन मजमव्यय ॥ कथमस पुरुष पार्थक धातयति दतिक ॥ २१ ॥ वासोसिजी
 र्णमिभयथावहाय नवानिगृह्णति नरोपरिण, तथाशरीरणि विहाय जीर्णो न्यन्यानि संयाति नवानिदे
 ही ॥ २२ ॥ नैनच्छिदति शस्त्राणि नैन दहति पावक ॥ नैवेन क्लेदयु स्यापो नक्षोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ ॥

हे । भीष्मादिक- यावज्जीव पर्यंत धर्मोदुषाने क्लेशाग्नाने जर्जर झालेल्या या जीर्ण शरीराचा त्याग केल्याचा उत्तम
 भोगकरण्यास- असमर्थ आहेत ॥ ते जर धर्मोदुषाने स्वर्गोत्तरार्थ ज्यादिव्य देहाची अपेक्षा आहे त्यास प्रतिवधक अशा या जीर्ण देहा
 चा पात करून दिव्य देह संपादन योग्य ठ्कण्यास तर त्यास दुष्टांमोहा उपकारच होईल ॥ यास्तव मोठा उपकार करणाऱ्या खुद्दावर अ
 पकार कर्तव्य असकरूनको असे- अपरार्ण-संयाति-या परार्ण मन्त्राविले ॥ संयाति म्हणजे दुसरे दिव्य देहाने गर्भवासादि क्लेशाशिवा
 य उत्तम प्रकाराने या देहाचा त्याग करून भीष्मादिक गमन करतील असा अर्थ- असे कोणी तात्पर्य वर्णन करतात ॥ २२ ॥ आत्म्याला मारण
 सा साधन नाही असेजे मागितले तेच स्पष्ट करून दाखविताना ॥ तीक्ष्ण शस्त्रं-या आत्म्यास नोडित नाहीत ॥ प्रदीप्त अग्नि या आत्म्यास
 जाळीत नाही ॥ उदक या आत्म्यास मृदु किंवा आर्द्र करून विधियत करित नाही ॥ बाणु या आत्म्यास शक करित नाही ॥ २३ ॥

याविषयीं कारणे सांगतात ॥ आत्म्यास अवयव न सल्यामुळे त्याचे दोन तुकडे करणें असा जो छेद तो करता येत नाही ॥ तसेच त्याच्या कण्यास - भिजऊन शिथिल करण्यास आणि शक करणास ही येत नाही ॥ यामुळे हा आत्मा - नाशरहित - व्यापक - स्थिर स्थाय्याचा आणि दूर्ध्वरूपाचा परित्याग न करणारा - अथवा क्रियारहित - आणि अनादि असा आहे ॥ २४ ॥ मुंजो म्हणजे मोळ या नावाच्या तुणाचे गर्भात जे कोवळेकण असून ते जसे त्या तुणावरीन मोठी मोठी पानें घुस्तीने निरगिराळी करून त्यामुळे दून बाहेर काढतात ॥ त्या प्रमाणे ब्रम्ह चर्यादिक साधन संपन्न जेथीर म्हणजे अधिकारी शुशुक्ष - त्याणीं अन्वय व्यतिरेक रूप घुस्तीने - रच्छूल - मू-ल-स्म - आणि कारण एतत्स्वरूप जीनीन शरीरें यांपासून पार्थक्ये करून जाणले जा आत्मा - परब्रह्मच होतो - आत्मवेत्ता शोकाग्रतरो ॥ ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मच होतो ॥ देव म्हणजे प्रकाशमान किया द्योतमान आत्म्याप्रत अध्यात्म शास्त्राचे श्रवणादिके करून जाणून शोक आणि हर्ष यांप्रत टाकितो ॥ अवा अर्थाच्या क्षुतीत - म्हूलादिक शरीरांकून भिन्न पणे आभास्वरूपाचे ज्ञानापासून शोक निवृत्ति तंगितली आहे ॥ या साव तशा आत्म्याचे अर्जुनास ज्ञान होऊन - म्हूलादिक शरीरावर आत्मत्व भ्रमासुळे - त्याचे विनाशासाठीं जो शोक झाला अदि तो जावा - या हेतूने - आत्म्याचा म्हूलादि शरीर त्रित याहून भेद सांगतात ॥ द्राष्टात्मा अव्यक्त आत्मे ॥ व्यक्ते म्हणजे प्रत्यक्ष जें म्हूल शरीर - त्याहून भिन्न आहे ॥ स्वतात अन्तर्मय म्हूल देहाचे भानचस ले तरी स्वप्न साक्षिचे कृत न म्हणजे स्वप्नास जाणणाऱ्याचे स्वरूपाने आत्म्याचे भान म्हणजे प्रतीति अन्तरे - असा आत्म्याचा अन्वय म्हणजे स्वप्नकाळी अ नुरति - तमाच स्वप्नकाळी आत्म्याची स्फूर्ति अमताही - म्हूल देहाची स्फूर्ति नाही - असा म्हूल देहाचा व्यतिरेक म्हणजे व्यावृत्ति हे अनुभवसिद्ध आहेत ॥ या अन्वय व्यतिरेकावरून - म्हूल देह आत्माने असे जाणवे ॥ या प्रमाणेच - श्रोत्र - चक्षु - वसन - आणि प्राण - अशी पाचज्ञाने द्विये - वाक् - पाणि - पाद - पायु - आणि उपस्थ अशी पाच कर्मे द्विये - पंचप्राण आणि मन आणि बुद्धि - या सप्त दशा १७ पदार्थांस लिग शरीर किया ब्रह्मशरीराहून आत्मभिन्न आहे - असेच

अच्छे योग्य मदस्योय मच्छे चोऽतोव्य एवच ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणु रचलोयं समानतः ॥ २४ ॥

प्रगत ॥ हा आत्मा अविद्य आहे ॥ हा स्व-स्वज्ञ-रूप-रस-आणि गंध यांचे ज्ञान होतं त्यास उत्पन्न करणारे कोणी साधन म्हणजे-
 करण आहे ॥ तसेच घेणे-बोळणे-चालणे इत्यादि क्रिया रूप जे कार्य होतं त्यास उत्पन्न करणारे कोणी साधन म्हणजे करण आहे ॥
 तसेच सकल विकल्पात्मक ज्ञेय होतं त्यास उत्पन्न करणारं साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेच निश्चयात्मक ज्ञेय ज्ञान हो-
 तं त्यास उत्पन्न करणारे साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेच प्राणापानादिकांचे ज्ञेयपार होताना त्यांस उत्पन्न करणारे सा-
 धन म्हणजे करण आहे ॥ कारण जे कार्य होतं ते करणाशिवाय होत नाही-या अनुमानांचे जे-आहे-अशीचिन्ता करण्यास
 म्हणजे जाणण्यास योग्य पूर्वोक्त सप्त दश पदार्थ स्वरूप सूक्ष्मशरीर तें खिल-त्याहून आत्मा निराळा आहे ॥ या सूक्ष्म शरी-
 राचें संपुष्णिकाली जरी भान नसले तरी संपुष्ण नाशिवें करून म्हणजे संपुष्णीचं अनुभवात्मक प्रकाशरूपानें भान आ-
 हे ॥ हे भान संपुष्णीपासून उठलेले पुरुषास-मी करेकरून निजळें होतें-असें जें स्मरण होतें तें स्मरण अनुभवाचीं नुन हो-
 णार नाही-या अनुमानात्मक प्रमाणावरून सिद्ध आहे ॥ असा संपुष्णीत आत्माचा अस्वय म्हणजे अनुबुद्धि आणि संपुष्णि-
 काचीं सूक्ष्मशरीराची प्रतीति नसली तरी आत्म्याची पूर्वोक्त प्रतीति आहे-हा सूक्ष्म देहाचा किंवा शरीराचा व्यतिरेक म्हणजे
 व्यावृत्ति-असे हे अन्य व्यतिरेक अनुभव सिद्ध आहेत ॥ यावरून आत्मा सूक्ष्म शरीराकून निराळा आहे असे जाणावें ॥
 या प्रमाणें आत्मस्वरूपावर सूक्ष्म शरीराच्या विवेक इत्यान्ता म्हणजे-सूक्ष्मशरीरीतल पांच कर्मेन्द्रियें आणि पांच प्राण-रतन इ-
 ता पदार्थ रूप जे प्राणमयकोशा आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि संशय रहित रूपमय रतन षट् पदार्थ रूप जो मनोभय कोश
 आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि निश्चयात्मक चक्षुरूप तीर्णद्वि एतत् षट् पदार्थ रूप जो विशिष्टान्मय कोश-यांचा विवेक होतो ॥
 कारण हे कोश विंशशरीरातच सत्य आणि ब्रह्म यागुणांम्य-आण पांचादिक पांच प्राणवृत्ति-पांच ज्ञानेंद्रियें-पांच कर्मेन्द्रियें-सक-
 ल्मविकल्पात्मक मनोवृत्ति-निश्चयात्मक मनोवृत्ति-एतद् रूप-ज्याप्रकाराच्या म्हणजे परिणाम यांचे भेदोत्पत्ति निरनिराळे केलेल्या
 हेत ॥ याप्रमाणेंच स्थूल आणि सूक्ष्म शरीरास शीत भूत जें संपुष्णीतीस मूळाज्ञान त्यास कारण शरीर म्हणतात-त्याहून

ही आत्मा भिन्न आहे असे सांगतात ॥ साआत्मा अविकार्य आहे म्हणजे - स्वरूप कार्यरूप जो विकार लोके स्वरूपानें स्थिति पावणें स जें योग्य ते विकार्य म्हणजे त्रिगुणयुक्त मूलज्ञान रूप कारणशरीर - त्याहून भिन्न आहे ॥ समाधिकानी किंवा ध्यान काली स्थितिमीन कारणशरीररूप अज्ञानाची प्रतिति नमली तरी - समाधी पासून किंवा ध्यानापासून उठल्यानंतर - एतावर पर्यंत भीस माथिच होतों - ईश्वर ध्यानच करीत होतों - असे समजणें होतें ॥ यावरून समाधि ध्यान साक्षिलें करून आत्म्याचे स्वरूप आहे - हा आत्म्याचा त्याकाळीं अन्वय म्हणजे अनुबुद्धि आणि त्याकाळी आत्म्याचे स्वरूप अस्तु अज्ञानाचें स्वरूप नाही - हा अज्ञानाचा व्यतिरेक म्हणजे व्याबुद्धि - हे अनुभव मिद्ध आहेत ॥ यावरून आत्मा कारणशरीर जे अज्ञान त्याहून भिन्न आहे असे जाणवें ॥ यात्रिगुणात्मक अज्ञानात जो मलिन म्हणजे - रज आणि तम या दोन गुणानी कलुषकेलेल्य सत्वगुण - तो निदाराकूप मत्पुसीचे अव्यवहित पूर्वहाणीं उपनय झालेल्या - त्रिय - मोद - आणि मोद - या तीन वृत्तीनी युक्त झाला म्हणजे त्यामच आनंद मय कोश असे म्हणतात ॥ इष्ट वस्तूचे दर्शनापासून जी मनाची मग्नताकार वृत्ति होते तीस प्रिय म्हणावें ॥ इष्ट वस्तूचा लाभ झाल्याने जी मनाची स्फुरवाकार वृत्ति होते तीस मोद म्हणावें ॥ इष्ट वस्तूचें उपभोगांनं जी मनाची स्फुराकार वृत्ति होते तीस प्रमोद म्हणावें ॥ कारणशरीराहून आत्मा भिन्न आहे असे विवेक झाला म्हणजे आनंद मय कोशाहून आत्मा भिन्न आहे असे समजतें ॥ कोशाकार यांनाचा एककीत आहे तो आपणास आवरण करणारा कोशाउत्पन्न करून त्यांत वधन पावून जसा हें शणवर्तों ॥ याप्रमाणे अन्नमयादिक जे संनिगितलेले याच कोशा त्यावर अन्नमय स्वरूप देहादिक जे कोशा ते - मीच आहे - असा आत्मस्वरूपाचे अज्ञानांनं युक्त जीव अभिमान ठेवून त्याचे संबधानें सांसारिक हें श पावतो ॥ या कारणानें अन्नमय आत्म्याहून अप्राणमय आत्मा भिन्न आहे - प्राणमय आत्मा हून मनोमय आत्मा भिन्न आहे - मनोमय आत्म्याहून विज्ञानमय आत्मा भिन्न आहे - विज्ञानमय आत्मा हून आनंद मय आत्मा भिन्न आहे ॥ असा अन्नमयादि कोशावर - आत्मा - आत्मा - याप्रमाणे सर्वत्र तैत्तिरीयादिक उपनिषदांत आ

तम शब्दाचा प्रयोग केला आहे - परंतु तो सुरुवात आत्मनः के ॥ कारण त्याच उपनिषदात आत्मभूत सर्वांतर ब्रह्मज्ञानापासून ब्रह्म प्रतिरूप सुक्ति आरभी सांगून ते ब्रह्म कोणते ते समजा यासाठी मूढ लोकांनी आत्मत्वे करून मानिलेले जे रक्षा या का पेक्षा व्यापार आंतर म्हूल दैर्घ्यिक पंचकोशा त्याबरोबर आत्मत्व बुद्धि जाऊन पंचकोशाहून सर्वाचा आंतर सच्चिदानंद ब्रह्म रूप आत्मा भिन्न आहे असे कर्माने ज्ञान होण्यासाठी - हा आत्मा नव्हे - हा आत्मा नव्हे - असे सांगून - आनंद मय कोशाहून ही निराका पंचकोशांचा अंतरात्मा - मुच्छा प्रमाणे सर्व कोशाम प्रतिष्ठा म्हणजे अधिष्ठानभूत पुच्छ ब्रह्म रूप सांगून प्रकाश सम्यासि केला ॥ याबद्दल तेच मुमुक्षूंनी आत्मत्वे करून जाणावयास योग्य असे ब्रह्म - आत्मा आहे - असे जाणावे ॥ ज्यास प्रणास्तव म्हूल - सूक्ष्म आणि कारण - एतद्रूप तीन शरीराहून आत्मा भिन्न आहे त्याकारणास्तव अथा आत्म्याते म्हणून

अव्यक्तो य मचित्यो य मवि कार्यो य मुच्यते ॥ तस्यांदं वं विदित्वेन नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथर्वचैर्न नित्य जाते नित्य वा मन्यसे मृतं ॥ तर्थापि न्व महाबाहो जे न शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

बंधादिकांच्या नात्रासुळे शोक करू नको किंवा शोक करण्यास योग्य नाहीस ॥ २५ ॥ याप्रमाणे तत्वज्ञानाचे दृष्टीने बंधुनाश निमित्तक शोक योग्य नाही असे सांगून आता देहादिकामच आत्मा मानणारे जे प्राकृत लोक त्यांचे दृष्टीने ही शोक योग्य नाही असे सांगण्याच्या मिषाने मुमुक्षूस महावाक्यातील न्यपदाचा जो विवक्षित वास्तविक जीवात्म स्वरूप अर्थ त्याचे बोधाने दृढत्व होण्यासाठी आणि सच्चिदानंदामक - शरीर त्रितय भिन्न - जे आत्मस्वरूप - तेच त्वंपदाचा विवक्षित अर्थ आहे । मूढ जास आत्मा मानितात तो त्या पदाचा अर्थ नाही - असे ज्ञान होण्यासाठी आणि मूढांचे मतावर सत्यत्व बुद्धि नक्की यासाठी त्याचे मताचा - अभ्युपेत्य वादांन म्हणजे - असे ही जर म्हणवील - अशा अर्थोत्तीकाराने - अनुवाद करून बोलतात ॥ आत्मा उचलित नावारहित आणि सच्चिदानंद रूप असा असतो ही तो नित्य जात म्हणजे नित्य उत्पन्न होणारा आहे अथवा नित्यमृत म्हणजे नित्यमरणशील आहे असे जरी दूमानशील ॥ नित्य जात आणि नित्य मृत -

यापदाही आत्मा उत्पन्न होऊन मरणपावणारा आहे-अस मानणारे जे लोकायतादिक नास्तिक आणि आत्मा-नित्य असता ही
 म्हणजे उत्पत्तिरहित आणि नाशरहित असतां ही उत्पन्न होणाऱ्या शरीराचे संबंधानें उत्पन्न आणि मरण पावणाऱ्या शरीराचे
 संबंधाने मृत-अशा गौण व्यवहारास योग्य होतो-असें योळणारे जे नार्थकारिक आत्मिक यांचे पक्षक-बर्हिने ॥ यापक्षां
 जें कंठको-झार न्यायानें-म्हणजे कौट्यानें कांटा काढावा याच्यानें-निराकरण होऊन मुख्य वेदांत पक्षानें त्वंपदार्थ जें-
 आत्म ज्ञान तें निष्कयासाक होण्यासाठीं सर्व नास्तिक पक्षांच्या आणि आत्मिक पक्षांच्या परस्पर विपत्ति पति न्मणजे
 विवाद संबंधानें घेयें लिहितों ॥ मी म्हूल आहे-मी कश झालों-मी गमन करतों-मी ब्रह्मण-मी मनुष्य-अशीया अन्नमय
 म्हूल देहावर आत्मा त्व बुद्धि प्रत्यक्ष रूप होतें। यावरून हा म्हूल देहच आत्मा आहे-हा म्हूल देह पृथिव्यादिक
 भूतांचा जो एकच मिळाले या समुदाय तद्रूपच आहे-प्रत्येक पृथिव्यादि भूतांस जशीं जैतन्य नाहीं तथापि पूर्ण म्हणजे
 बुना आणि द्रविद्रा-नमीच शरीराल-नागवेळी-नीं पानें-पूर्ण आणि कान इत्यादिक पदार्थांवर जमीं रक्तमा नाहीं तरी
 त्यांचे एकत्रमेगून झाले म्हणजे रक्तिमा जसा उत्पन्न होतो तसा पृथिव्यादिकांचा विलक्षण देह रूप मघात म्हणजे मे
 लन झालें म्हणजे देहावर जैतन्य उत्पन्न होतें। असें नार्वाका नील कीणी लोकायत म्हणतात आणि त्यांचे मतीं प्रत्यक्ष
 हून दुसरे अनुमान शब्दादिक प्रमाण नाहीं तरी आपला पक्ष गवरा आहे असा वेदास प्रमाणमानणारे जे आत्मिक-
 त्यांचा निष्पक्ष होण्यासाठी अन्नमय म्हणजे कक शीणित रूप परिणाम द्वारानें अन्नापासून उत्पन्न झालेला जो-
 म्हूल देह तो आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितल आहे असे वेदांचे प्रमाण आपल्या पक्षास दाखविताना ॥ यादेहा
 तून जीवात्मनि घृन गोला म्हणजे जैतन्य जाऊन हा देह मरण पावतो-यास्तव देहाहून इंद्रियरूप आत्मा निराळा आ
 हे ॥ मी बोलतां-मी पाहतों-मी ऐकतां-मी संघ किंवा बधिण आहे अशी इंद्रियांवर प्रत्यक्षरूप बुद्धि सर्वांस होत-
 हें प्रत्यक्षच-इंद्रिये आत्मा आहे याविषयी-प्रमाण आहे-असें दुसरे लोकायत बोलतात। आणि यापक्षावर वैदिकं

ची अडा घसण्यासाठी वागादिक इडिये - मी मोठे मी मोंठ असा परस्पर कसह करून मोठा कोण याच्या निर्णयासाठी स्वयं
 आपली पायींगेली - असे श्रुतीत सांगितले आहे ॥ या कलहावरून इडियास जेतन्य आहे आणि जेतन्या मुळे व त्यास आत्मसं
 हे असे श्रुतीचे प्रमाण दारपवितात ॥ चक्षुरादिक इडियाचा नाश झाला तरी जर शरीरात प्राण आहे तर शरीरास जेतन्य
 प्रमत्त आणि शरीर जगते ॥ यावरून इडियाहून निराळा प्राणच आत्मा आहे असे हिरण्य गभीचे उपासक ज्यांस हेरण्य
 गर्भ असे म्हणतात ते बोलतात आणि जेव्हा मनुष्य सधुसीप्रत पावतो तेव्हा सर्ववक्षुरादिक इडिये आपला दर्शनार्थक
 व्यापार म्हणजे पाहणे ऐकणे इत्यादिक व्यापार न करता लीन झाली तरी प्राण आपला व्यापार करीत जागृत राहतो ॥ यास्त
 व प्राणच सर्व इडिया मध्य श्रेष्ठ आहे असे श्रुतीत सांगितले आहे यावरून आणि अन्तमय कोणाकून निराळा जो श्रा
 ण मध्य कोणातच आत्मा - असेही श्रुतीत सांगितले आहे यावरून प्राणच आत्मा असे म्हणण्यास श्रुति ही प्रमाण अ
 रे असे दारपवितात ॥ कर्मे भोक्ता हे आत्म्याचे स्वरूप आहे ॥ जो पर्यंत मन आहे तो पर्यंत च कर्तृत्व भोक्तृत्व अनुभवास ये
 ते ॥ सधुसीत प्राण असतो ही मनाचा लय होतो या मुळे कर्तृत्व भोक्तृत्व अनुभवास येत नाही आणि प्राण मय कोणाकून
 निराळा मनोमय कोशच आत्मा आहे असे श्रुतीत सांगितले आहे ॥ या श्रुतिप्रमाणावरून आणि विषयासक्त झालेले मन
 च बंधास कारण आहे ॥ निर्विषय झालेले मनच भोक्तास कारण आहे ॥ अशा अर्थोची श्रुति आहे तिचे प्रमाणावरून मनच
 आत्मा आहे असे कोणी म्हणतात ॥ अह म्हणजे मी अशी अहमाकार श्रुतीस विज्ञान असे म्हणजे हे अशी इदमाकार श्रुति - अशा इती
 चे दोन नदानीं अंत कारण दोन प्रकारचे आहे ॥ अहमाकार इतीस विज्ञान असे म्हणजे ॥ इदमाकार श्रुतीस मन असे म्हण
 वे ॥ अहमाकार श्रुति झाल्या नंतर तीपासून इदमाकार श्रुति उत्पन्न होते ॥ यास्तव मनाला उत्पन्न करणारे अहमाकार श्रुति
 य विज्ञानच आत्मा आहे ॥ आणि ही श्रुति प्रतिपत्ती उत्पन्न होऊन नाशपावते - अमा अनुभव आहे - यावरून आत्मा -
 साणिकच आहे आणि त्याचा दुसऱ्याने प्रकाशन होना ते स्वपकाश स्वरूपच आहे ॥ असे दोन्ही म्हणतात - आणि आपले

पक्षास मनोमय कोशाङ्गन भिन्न विज्ञानमय कोशच आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितले आहे नें श्रुतीचे प्रमाण दाखवितात ॥ सृष्टीचे पूर्वी हे जग असतच होते असें श्रुतीतील प्रमाण दाखवून इत्येव आत्मा म्हणजे आत्म्यास्वरूपच नाही। हे ज्ञान-ज्ञेय एतद्दूय सर्व जग भोक्तीनेच भासते असे ही कोणी बोद्धातील बोलतात ॥ हे सर्व पक्ष नित्य जात आणि नित्य मृत या पदानींस्तचविले ॥ ते असे - नित्य जात म्हणजे नियमानें उत्पन्न होणारा - देहेद्रिय प्राण मन बुद्धि रूप आत्मा। तसाच नित्यमृत म्हणजे - सर्वदा मृत म्हणजे कधीही तो नाही। येणे करून इत्येव यदि पक्षास्तचविला ॥ सृष्टि पूर्वकाशीं हे जग असतच होतें असे कोणी म्हणतात असा अनुवाद करून हे - सौम्या - असें कसे संभवेल। अनता पाक्षून म्हणजे इत्याद्या मरून हे जग कसे उत्पन्न होईल। यास्तव जगाला कारण सद्गुणात्मक वस्तू मानले पाहिजे - जो स्वात्मरूप ब्रह्म नाही असें माणिसी तोच आत्म्याचा अपलाप केल्यामुळे असत म्हणजे नाही असे म्हणणें प्राप्त होईल अशी इत्येवदि मताची निर्दा करून सद्गुप आत्मा आहे असें श्रुतीतच सांगितले आहे। आणि अधिष्टाना वांचून भोक्ती होत नाही - भ्रम होण्यास कोही अधिष्ठान पाहिजे। जसे - भेष्य भ्रमास शक्ति - सर्वभ्रमास रज्ज्। आणि इत्येव म्हणजे कोहीनाही हे ज्यास समजणें - तोच समजणारा आत्मा होईल। माहीतर जर समजणाराच नाही तर इत्येव आहे हे कशावरून सिद्ध होईल। यास्तव आत्म्याची सत्ता आहे। आणि इत्येव होतें असें जे दुंबो लतेस ही सत्ता कोणती। इत्यासतर सत्ताच नाही - जर सत्ता आहे तर सनाहेच सद्गुप आत्म्याचे स्वरूप दाखवें नाबमान देजे विलेस ॥ आणि सृष्टिक विज्ञान मय कोशाङ्गन भिन्न आनंदमय कोशाङ्गन सद्गुपानेच म्हणजे त्रिकाल ज्याची सत्ता आहे अशा स्वरूपाचे सत्ताच पाहताच म्हणजे आत्म्यास आनंदमयता येण्यास उपाधिभूत जो सांगितलेला आनंदमय कोशा त्याङ्गन भिन्न आहे असा जाणावा। अशा श्रुतिप्रमाणावरून नित्य आत्मा आहे असे वेदास प्रमाण मानणारे वैदिक बोलतात ॥ पचकोशाङ्गन आत्म्याचे स्वरूप निरोळे आहे असें मानणांरांत ही कोणी आत्मा अणुपरिमाण आहे असे बोलतात - आणि रोम म्हणजे केशाचा महत्त्वाचा भाग त्याप्रमाणे म्ह

स्म ज्या शरीरांगीतील नाही त्यात आत्मा संचार करतो - हा आत्मा अणूपेक्षांही अणू आहे - आत्म स्वरूप सूक्ष्म पेक्षांही -
 सूक्ष्मतर म्हणजे फार सूक्ष्म आहे - केसाच्या अंगाचा जो डोभाराचा भाग - त्याचा जो हजाराचा भाग तितके परिमाणचा जीव -
 आहे - असे जाणावे - अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति आत्म्याचे अणु परिमाणा विषयी प्रमाण आदत्त असे सांगतात ॥ क्रांती हा आत्म्या
 नरणा यापासून केसाग्रपर्यंत या शरीरात प्रविष्ट आहे - अशा अर्थाच्या श्रुतिप्रमाणावरून - आणि आत्मा जर अणु आहे -
 तर आणवदस्तक पर्यंत सर्व शरीरात एककाळीच स्वरूप दुःख संवेदनरूप जैतव्याची प्रतीति होत असा सर्वास अनुभव -
 आहे तोकसा होईल ॥ आत्मा जर अणु आहे तर ज्या प्रदेशां आत्मा आहे तितक्याच प्रदेशात जैनन्य प्रतीति होईल ॥ सर्वेश
 शरीरात एककाळीच प्रतीति होणार नाही - या युक्तीचे प्रमाणावरून - जितके परिमाण ज्या देशाचे परिमाणचा -
 आत्मा त्या देशात आहे ॥ त्या आत्म्याचे सूक्ष्म अवयव आदत्त ते सूक्ष्म नाडीत प्रवेश करतात यावरून - आत्मा सूक्ष्म आहे
 तो सूक्ष्मनाडीत प्रवेश करतो - असे श्रुतीत सांगितले आहे ॥ जसे देशाचे अवयव जै हस्त त्याचा कबुकांत म्हणजे आग
 सारख्यात प्रवेश झाला म्हणजे - देशाचा कबुकात प्रवेश झाला - असा व्यवहार लोक करतात ॥ त्याप्रमाणे तो श्रुतीतील व्य
 वहार मोणच आहे ॥ कर्मवशा करून आत्म्याचे अवयव न्यून झाले म्हणजे आत्मा न्यूनपरिमाणाचे विपरीलिकादिकांचे
 देशांत तितके परिणामाचा होऊन प्रवेश करतो आणि अवयव कर्मवशा करून अधिक झाले म्हणजे अधिकपरिमाणा
 चा होऊन ॥ अधिक परिमाणाचे गजादिकाचे देशांत प्रवेश करतो ॥ यास्तव आत्मा देशाचे परिमाणाचा असून देशाङ्ग नि
 राखा आहे असे बोलतात ॥ यापक्षास दिगंबर सिद्धांत असे म्हणतात ॥ आत्म्यास जर अवयव मानले तर ज्यास अशा म्हण
 जे अवयव आहेत त्याचा अशानाशने किंवा दुसरे कारणाने नाश लोकात पाहिला आहे ॥ त्याप्रमाणे आत्म्याचाही नाश
 होईल ॥ आत्म्याचा नाशमानला तर परलोकगामी आत्मा नाशपावल्या सुळे नाहीसा झाला या कारणाने आत्म्याचे केले
 ले कर्माकार्मकमीचा - फलोपभोगावांचून - नाश होईल आणि उत्पन्न होणारा जो आत्मा तो उत्पन्न होण्या पूर्वी सुबिंबनष्ट

ता-यासुद्धे त्यागे प्रीतिनेलेले कर्मीचा फडोपभोग त्यास होतो असे होईल । हे तर वेद शास्त्र विरुद्ध आणि शुक्तीस विरुद्ध आहे । यास्तव आत्मा आकाशाप्रमाणे नित्य आणि महान म्हणजे विभु परम महान परिमाणाचा आहे-आणि निरंका आहे-आकाशा अर्थान्या शुतीवरून-आत्मा निरंका आणि विभु आहे । असे मानून-तमाही आत्मा अविद्रूप म्हणजे जड आहे । ज्ञान रक्ता कृति द्वेष धर्म अर्थम करव दुरव भावनारव्य संस्कार-हेतुण आत्म्याचे आहेत-त्याच्या योगाने तो इच्छा आणि चेतन आहे ॥ अदृष्ट म्हणजे पुण्य पाप यांचे निमित्ताने मनाचा आणि आत्म्याचा संयोग झाला म्हणजे प्रती सांगितलेले ज्ञानेच्छादिक गुण त्यांस किंवा त्यावर उत्पन्न होतात-आणि अदृष्ट नाशपावले म्हणजे संपुसीत लय पावतात । हा आत्मा पुण्याचा आणि पापाना कर्ती आणि त्यांची जीवितरव दुःखरूप फले त्याचा भोक्ता आहे यासुद्धे ईश्वराकून तो भिन्न आहे । आत्म्या विभु आहे यासुद्धे यावर क्रिया नसली तरी कर्म वशे करून कर्म फलोप भोगासाठी स्वर्गादिक लोकीं त्यास अगिरमं बंध साक्षा म्हणजे तो लोकांनरी गेला असे म्हणतात आणि या लोकीं वरीर संबंध झाला म्हणजे या लोकांत आत्मा असे म्हणतात । याविषयीं सर्व कर्म काड वेद प्रमाण आहे-असे नार्किक आणि आभाकर म्हणतात ॥ संपुसीपासून उठलेल्यास-मी जड होऊन मरवामे मिजलो होतो-काही ज्ञानन नव्हते-असा स्मृतीवरून स्मृतीस कारण अनुभव रूप गूढ चेतन्य रूप सुप्तिकाही कल्पन-आत्मा जड आणि बोधात्मक आहे असें भावू कोलतात आणि त्यांचे मती दृष्टा जो आत्मा त्याचे स्वरूप भूत दृष्टीचा म्हणजे चेतन्याचा संपुष्टिकाही लेप म्हणजे नाश नाही । कारण-आत्मस्वरूप नाशरहित आहे अशा अर्थान्या शुति-आणि संपुष्टिकाही ज्ञान नाही असे जे म्हणतात त्यासही तो ज्ञानाभाव आहे असे समजणारे केही प्रकाश मान वस्तु मानिलेंच पाहिजे । नाहींतर तो ज्ञानाभाव कशावरून निश्चित होईल अशी युक्तिही प्रमाणे-सुप्तिकाही आत्मा गूढ चेतन्य रूप आणि जड म्हणजे रव्योता प्रमाणे प्रकाशाप्रमाणे अप्रकाश याही कहून युक्त आहे-याविषयी सांगतात ॥ जो निरंका आहे त्यास प्रकाश आणि अप्रकाश असे उभय स्वरूप न रूधीही कंम ही संभवत

नाही । यास्तव आत्माचिद्रूपच आहे । मीजड मुटू होऊन निजजें होतो अशी जाडय स्मृति होतें तीत जडहे प्रकृतीचे मा-
 त्तरज तमोगुणात्मक रूप भासतें । हे आत्म्याचे स्वरूप नाही । असग आणि चिद्रूप अशा आत्म्यास भोग आणि मोक्ष हो-
 ण्यासाठी ती जड प्रकृति प्रवृत्त होतें । त्या प्रकृतीवर तादात्म्या भिमानामुळे पुरुषास संसार रूप बंध होतो । प्रकृतीपासून
 आपले स्वरूप असग आणि चिद्रूप आहे - अशा वैकल्य ज्ञानाने पुरुषास मोक्ष होतो - याविषयी विस्तार तेराव्या अध्याया-
 म लिंगे ॥ आत्मा एकच सर्व शरीरात मान्यतर कोणी स्वरूप कोणी दुर्गम - कोणी बड - कोणी सूक्ष्म - अशी व्यवस्था होणार
 नाही यासाठी तार्किका दिकानीं प्रतिशरीर आत्मा भिन्न भिन्न आहेत असें मानिले आहे । त्याचप्रमाणें पुरुष प्रतिश-
 रीरीं असग आणि चिद्रूप असा भिन्न भिन्नच आहे - असे प्रकृति आणि पुरुष यांचा वैकल्य रक्षण जे भेद सांगणारे म-
 रत्य बोद्धतात - आणि महत्त्व म्हणजे मन किंवा बुद्धि या हेतुन अव्यक्त पर म्हणजे महत्त्वाचे कारण अव्यक्त आहे - य-
 अनर्थीच्या श्रुतीत अव्यक्त शब्दानें जड प्रकृति - आणि हा पुरुष असग आहे - या अर्थीच्या श्रुतीत असग पुरुष मा-
 गितला आहे - असे प्रकृति आणि पुरुष यांचे सांगितले प्रमाण स्वरूपाविषयी श्रुतिप्रमाण दाखवितात ॥ असे हे
 तार्किक - प्राभाकर - मादृ - आणि सारव्य यांचे पक्ष ही नित्य ज्ञान आणि नित्य सृत या पदांनी - नित्य असतां ही उत्प-
 होणाऱ्या देश दिकाच्या संबधाने उत्पन्न होतो । तसाच नित्य असता ही देशादिकांच्या मरणांने मरणपावतो - अशा
 त्या पदांच्या अनर्थीच्या विवक्षेजें - स्वचरिते - आणि मन्यसे म्हणजे असे जरी दुष्मान शील - येणे करून ते पक्ष ब-
 स्तरीक नव्हेत । कारण यासर्व पक्षांत आत्मा प्रति शरीरी भिन्न भिन्न आहे आणि जग सत्य आहे असें आहे -
 हे सर्व वेद विरुद्ध आहे । कारण सर्व वेदातील महावाक्ये जीव आणि ब्रह्म यांचे ऐक्यच आहे - भेद नाही - अ-
 से सांगतात ॥ यावरून आत्मा एकच आहे । आत्म्याचा भेद नाही ॥ जो भेद भासतो तो आत्म स्वरूपाचे अज्ञाना-
 मुळे भासतो ॥ रज्जुवर सपे भासतो परतु सर्पाची सत्ता रज्जूपेक्षा निराळी जशी नाही तसे सर्व जग मायें आ-

स्वस्वरूपाचे ठावीं भासविजें आहे तें आत्म संतेंनें च आहे- अशा संज्ञेचे व्यवहारास येतें परंतु त्यांनाची आत्म संज्ञेपेक्षा सत्तानिगाडी नाही ॥ जसा सूर्य एकच असतो त्याचा मलिन जळांत मलिन प्रतिबिंब होतो ॥ स्वच्छ जलें तें स्वच्छ प्रतिबिंब होतें ॥ आणि हा स्वच्छ सूर्य-हा मलिन सूर्य-असा उपाधिसंबंधानें व्यवहार होतो तसा आत्मनिर्णय मुक्त एकच असतो ही मायेचे किंवा मायाकार्य मन बुद्धिरूप उपाधीचे मंडांनें त्याचे संबंधा मुळे-हा ब-द-हा मुक्त-हा क रवी-हा दुःखी-असा व्यवहार-स्वप्नीतील एकाच आत्मा वर-हा राजा-हा देव-हामनुष्य-हा ईश्वर-ह्या जीव-अज्ञा व्यवहारा प्रमाणें होतो ॥ परमार्थतः आत्मस्वरूपाचा विचार केला म्हणजे आत्मास उत्पत्ति नाही-ना रा नाही-आत्मा ब-द होत नाही-मुक्त होत नाही-आत्मा साधक नाही-आत्मा मुमुक्षु नाही ॥ हे सर्व धर्म-अंतःकरणा वरील असून मायेचे योगांनें अंतःकरणाचे तादात्म्याचे भ्रमानें आत्मावर भासतात असें शुभीक-सांगितलें आहे ॥ मायेचे योगांनें सर्व व्यावहारिक व्यवस्था होते ॥ बांध मोक्ष व्यवस्थे करता आत्मभेद मानला तर अहंन शुनीनीं विरोध घेईल ॥ जो भेद भासतो तो मायेचे योगांनें च भासतो ॥ जीव-ईश्वर-जग-असें सर्व हेतु मायेनें च कल्पिलें आहे ॥ तें अज्ञाना व स्थांत भासतें ॥ हे ताचा अनुवाद जीवेश्वरादिकांचे हेतु प्रतिपादन करणाऱ्या शुनीनीं केला आहे तो-हे हेतु-जें भासतें तें भ्रमानें भासतें-पारमार्थिक अहंनच आहे-असें म हा वाक्यानें सांगा व यासाठीं केला आद ॥ सूर्य वेळ स प्रदक्षिणा करित असतो ही समुद्रतीर वासी लोकें सा तो उदय काली पूर्वे समुद्रापासून निघतां ॥ आणि अस्तमयी पश्चिम समुद्रांत जातो-अज्ञा भ्रमाचा अनुवाद जसा शुनीत केला आहे-त्याप्रमाणें लोकांचे भ्रमाचा दाअनुवाद केला आहे ॥ त्याविषयी तात्पर्य नाही ॥ कारण सर्व महात्मांच्यांत आत्म्याचें अहंन सांगितलें आहे त्याची अन्यथा उपपत्ति होणार नाही ॥ अहंन विषयी भ्रम नाही यासाठी व त्याचा अनुवाद पारमार्थिक भेद सांगा व यासाठीं केला असें संभवत नाही ॥ असो हा विचार अहंन शास्त्रांत समुद्राप्र

मार्गेच आहे यास्तव म हावासांवा मान अर्थयेथे मक्षेपावे लिहितो ॥ ब्रह्मरिदियांचे द्वारा रूपादि ब्राह्मविषयाभूत जाऊ
 न घटवृक्षाकार झालेले अतः करण वृत्तीनें युक्त होऊन जेंचैतन्य घटवृक्षादिकाभूत पाहते। तसेंच श्रोत्ररिदियांचे द्वारा बा
 हेर जाऊन शब्दाकार झालेले अतः करण वृत्तीनें युक्त होऊन जेंचैतन्य शब्दांचें श्रवणकरोतो। तसेंच घ्राणे रिदियांचे द्वारा बाहे
 र जाऊन गंधाकार झालेले अतः करण वृत्तीनें युक्त होऊन जेंचैतन्य गंधांचें आघ्राण करोतो। तसेंच वागिरिदियांचे ठावीं-
 स्थित जे अंतःकरण तेणेंकळून युक्त जेंचैतन्य शब्दांचे उच्चारण करते। तसेंच रसनैरिदियांचे द्वारा बाहेर जाऊन रसाकार
 झालेले अतः करण वृत्तीनें युक्त होऊन जेंचैतन्य-हे अ स्वादु-हे अ स्वादु-असे जाणतें-तें त्यावृत्तीनी उपलक्षित म्हणजे-
 त्यावृत्तीला सोडून राहिलेले वरुडचैतन्य प्रज्ञान शब्दाचा अर्थ। उत्तम जे चतुर्मुखदि देव। मध्यम जे मनुष्यारिक
 अधम जे देह धारी गजाध्यादिक- आणि आकाशादिक जी भूत-यांचे ठायी जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयांस कारणभू
 त जे एकचैतन्य आहे तें ब्रह्म शब्दाचा अर्थ। स्वसे अवातर वाक्सांगी सांगून-आणि हेंचैतन्यच ब्रह्मा-हेच इं
 द्र-इत्यादिक ही सांगून-जा कारणांस्तव सर्वत्र राहिलेले प्रज्ञान म्हणजे चैतन्य ब्रह्मच आहे याकारणास्तव असे
 ठायीं राहिलेले प्रज्ञान म्हणजे जें आत्मरूप चैतन्य तेंही ब्रह्मच आहे-असें ऋग्वेदांतील ऐतरेयोपनिषदात-प्र
 ज्ञान ब्रह्म आहे-अशा अर्थाच्या महावाक्यानें सांगितलें आहे ॥ तसेंच स्वभावतः म्हणजे निरुपाधिक स्वरूपात-या
 देशांत आहे-या देशात नाही असा जो देश परिच्छेद-या कालीं आहे या कालीं नाही असा जो काल परिच्छेद-हा आत्म
 निराका हा आत्मा निराका किंवा आत्मा निराका आणि जगनिराळे-असा जो वस्तु परिच्छेद-या तीन परिच्छेदांनीं रक्षि
 त असा जो परमात्मा-मायेनें कल्पिलेले-या जगांतील शमादिमापन संपन्न आणि ब्रह्म विद्याधिकारी जें श्रवण
 प्रत्यक्षिक अनुष्ठान त्यानें करणारे-अशाया शरीरात अंतःकरण बुद्ध्यादिकांचे साक्षिते करून अविकार स्वतः
 पानें राहून जागृदादिक अवस्थात-स्फुरण म्हणजे प्रकाशापावतो तो देह मन बुद्ध्यादिक उपाधीं करून रक्षित अ

सा ऋद्ध आत्मा अहं यावाब्दाचा नात्पर्य विषय म्हणजे विवक्षित अर्थ ॥ तमाच पूर्वोक्त देहाकाल वस्तु परिच्छेदं ही रहित परमात्मा ब्रह्मशब्दाचा विवक्षित अर्थ । असे सांगून अहं म्हणजे मी ब्रह्मच आले किंवा होईन अमे-मी ब्रह्म आहें अशा-अर्थान्या यजुः शाखेंतील बृहदारण्य कौपनिषदातील महावाक्यांत सांगितले आहे ॥ तमेच सृष्टीचे पूर्वकांनी मजानीय भेद-विजातीय भेद- आणि स्वगत भेद-याहींकरून ब्रह्म आणि नाम रूपांही करून रहित अमेजें सद्रूप अद्वितीय वस्तु सांगितलें आणि जें स्वरूप काळीं ही विचार दृष्टीजें यादिलें म्हणजे तसेच आहे असेजे अद्वितीय सद्रूपवस्तु ते तथा हाचा विवक्षित अर्थ । श्रवण मननादिकांचे अनुष्ठानें करून महावाक्यार्थ प्राप्त जाणणाऱ्यांचे जे देहें द्विधादिक त्यांचे साक्षित्वें करून राहिलेले आणि स्वच्छ-सुस्प-आणि कारण या शरीरीं द्वेन निगळें असे जें देहें द्विधादिक उपाधींनीं रहित ऋद्ध आत्मरूप सद्रुक्त तें त्वंपदाना विवक्षित अर्थ । असें अवांतर वाक्यानी सांगून जें सद्रुक्त मूल आहें-स असें-ते देह आहें-स अशा अर्थाच्या सामवेदातील छांदोग्योप निषदांतील महावाक्यांत सांगितले आहे ॥ तसेंच स्वप्रकाश आणि नित्य अपरोक्ष म्हणजे कधीही जो परोक्ष नव्हे असा-आणि अहंकार-प्राण-मन-इंद्रियें-देह-यांच्या समुदायाचा साक्षी म्हणजे प्रकाशक आणि अधिष्ठाव अमाजो-त्या समुदाय रूपा उपाधीनी रहित-ऋद्ध अतत्मा-तो-अयं आणि आत्मा-या पदाचा विवक्षितार्थ । आणि हृदयजें मिथ्या जग याचें अधिष्ठान भूत-उपाधि रहित-ऋद्ध सच्चिदानंदसत्ताक जे स्वरूप जें ब्रह्म शब्दाचा विवक्षित अर्थ । असे अवांतर वाक्यांनी सांगून ते ब्रह्म हा स्वप्रकाश आत्माच आहे असें-तो हा आत्मा ब्रह्म-या अर्थाच्या आधर्ववेदातील महावाक्यांत सांगितले आहे ॥ विचार दृष्टीजें पाहता पूर्वोक्त प्रकारांत सांगितल्या प्रमाणे आत्म्याचें स्वरूप-असंग-अद्वितीय-नित्यमुक्त-परब्रह्मरूप-असतो ही पूर्वी लोका यंत्रांवरून सारव्यपमृत जे बाह्यसांगितले त्यांचे आभिमानिक मतां प्रमाणें देहात्मत्व पक्षी देह प्रत्यक्षरूप भविष्यही आहे यावरून आत्मा देहद्विधादिक रूप असून आपल्या स्वरूपानें च उचलून होतो किंवा नाश पावतो-अथ

यवा आत्मा देहादिकां कून भिन्न आहं यापक्षी देह उत्पन्न झाला असता त्याबरोबर आत्माही उत्पन्न होतो। देह मरणपाव
ला असता त्याबरोबर आत्माही मरणपावतो। ज्या पाप पुण्या पास्तून जन्ममरणे देहास होतात ती पाप पुण्ये आत्म्या बरोबर
जाणारी येणारीं आहेत यावरून-देहादिकांकून आत्मा निराळा असतां ही तौदेहाचे उत्पन्नीने उत्पन्न होतो आणि देह मरण
नें मरण पावतो-असे जरी तुंमान शील तथापि हे मोठं भुज्याच्या अर्जुना-या आत्म्याचा-शोक करण्यास तूं ज्यो ग्य नाहीस ॥२६॥
॥ कारण पाप किंवा पुण्य एतद्वृत्त ज्या कर्मांनी तौदेह किंवा आत्मा उत्पन्न झाला त्यास त्या उत्पन्न करणाऱ्या कर्मांचा-स्त
स्वकिंवा दुःस्वरूप फलाच्या उपभोगाने-नावा झाला असता-मृत्यु निश्चित आहे। आणि तौदेह किंवा आत्मा-मरणपा
वला त्यादेहादिकाने केलेले कर्मांच्या फलाचा उपभोग करण्यासाठी त्यास जन्म हे निश्चित आहे। यास्तव उत्पन्न झाले
ले त्यास मरण होणें-मरण पावलेल्यास जन्म होणें-हे काही केंद्र तरी चुकण्या जागे नाही म्हणून ते त्याविषयीं शोक कर
जात स्वहृदि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ॥ तस्मादपरिहृयर्थे न त्वं शोचितुं मर्हसि ॥ २७ ॥

ज्यास योग्य नाहीस ॥ २७ ॥ आणि यादेहादिकाच्या जन्ममरणचे निमित्तानें आत्म्यास मानिलेले जे जन्म मरण त्याविष
यी शोक करणे हे देहादिकांचे स्वभावाचा विचार केला असता अगदी अनुचित आहे असे सांगतात। रज्ज्वर भासमा
न सर्पाचे कारण जे रज्जूचे अज्ञानेने जसे रज्जूप्रमाणे किंवा सर्पाप्रमाणे व्यक्त दिसत नाही आणि विचार केलातर दृष्टि
तोबर ही होत नाही आणि त्या अव्यक्त अज्ञानापास्तून उत्पन्न झालेला सर्पही-रज्जु-असे अधिष्ठान ज्ञानाने-त्या अ
ज्ञानातच-लीन होतो। त्याप्रमाणे देहेंद्रियादिक जी भूतें दिसतात-याचे पूर्वीचे रूप-अव्यक्त म्हणजे-जी दिसत नाही-कि
चें कार्ये मात्र दिसते-अशी अघटित रचना करणारी जीपरमे देवर शक्ति स्वरूप माया-तीच आहे-आणि-या देहेंद्रिय
ादिक भूताचा-शेवट-म्हणजे-नाश-किंवा लय-त्या अव्यक्त मायेतच आहे ॥ जन्म होणें आणि मरण पावणे या दोहोन्ही जी
स्थिति तत्पुरुषाने जो देहादिकाचा मध्यभाग तो मात्र रज्जुसर्पाप्रमाणें व्यक्त म्हणजे-प्रत्यक्ष दिगजारा-आहे ॥ अहं

शरीरादिकांचा नाश झाल्यामुळे शोक करणे योग्य नाही ॥ तात्पर्य ॥ संदेश न्यायने जें पूर्वी दिसत नाही आणि शेवटीं ही दिसत नाही - ते मध्यवर्ती अवस्थेत जरी भासले - तरी ते मिथ्याच आहे ॥ जसे स्वप्नांत जेवणु आदिक पदार्थ दिसतात ते पूर्वी दिसत नाहीत - आणि जागृत झाल्यानंतर ही दिसत नाहीत ॥ स्वप्नाची मान दिसतात ते मिथ्याच आहेत ॥ यामुळे त्यांचा नाश झाला तरी जो जागृत झाला तो त्यांस मिथ्या असे मानून त्यांविषयी शोक करीत नाही ॥ याप्रमाणे देहेद्वयादिक - पूर्वी दिसत नाहीत - आणि लय म्हणजे नाश झाल्यावर ही दिसत नाहीत - मध्यवर्ती अवस्थेत मात्र दिसतात ॥ जरी मध्यावस्थेत दिसले तरी ते स्वप्नांतील पदार्थांप्रमाणे मिथ्या आहेत ॥ यास्तव हे भारत म्हणजे अर्जुनाच्या नाशामुळे काय शोक विलाप करावयाचा आहे ॥ शोक विलाप करणे अगदी उचित नाही ॥ असे तात्पर्य ॥ २० ॥ असे अ

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अन्यक्तनिधना न्येव तत्र का परिदेवना ॥ २० ॥ आश्चर्येनैव पश्यति काश्चिदेव माश्चर्यं वहदति तथैव च नमनः ॥ शृणोति श्रुत्या येन वेदनेनैव कश्चित् ॥ २१ ॥

र आहे तर - जे विद्वान् म्हणून लोकांत प्रसिद्ध आहेत - ते ही - बंध्यादिकांच्या नाशामुळे का शोक करतात - असे म्हणेल तर - आत्मस्वरूपाचे वास्तविक ज्ञान त्यांस नाही ॥ यामुळे ते शोक करतात असे मागतात ॥ कोणी राक्षस पुरुष - आत्मा सर्व व्यापक आहे - त्यास कर्तृत्व भोक्त्व नाही - तो असंग - सच्चिदानंद - आणि अदृश्य असा आहे - असे - शास्त्राचे आणि गुरूचे उपदेश कळून परोक्षत्वाने समजून ही - अनेक जमाचे ठायीं - झालेली जी - आत्मा कर्ता - भोक्ता - आणि संसारिकांचा संगी - आहे इत्यादिक विपरीत बुद्धि तिच्या संस्काराच्या दडलामुळे - शास्त्राचार्यांनी - उपदेशिलेले आत्मस्वरूपाचे अनुभव न होता - असे असंभावित - आत्म्याचे स्वरूप - शास्त्रादिकांनी कसे सांगितले - अज्ञाविस्मयाने समजतो ॥ तसाच दुसरा पूर्वीच्याप्रमाणे समजून असंभावना बुद्धीमुळे विस्मय करून - अनुभववास विरुद्ध असे आत्म

स्वरूप द्वास्त्रादिकानीं कसे सांगितलें - असें - आश्वयर्थ युक्त - दुःसयाशीं बोलतो ॥ कोणी आश्वयर्थ मानूनच श्रवण करतो ॥ कोणी श्रवण करून ही बुद्धीचे मंदतामुळे - आणि विपरीत बुद्धीचे दृढतामुळे पूर्वोक्त आत्मस्वरूप समजतच नाही ॥ तस्मात् आत्मतत्त्व समजणें मोठे दुर्घट आहे ॥ अथवा प्रत्यक्षादिक सर्व प्रबल प्रमाणानीं जो अनुभवासंयतो आणि ज्याणें सून सर्व शर्पबिक अर्थ क्रिया म्हणजे कायें होतात असे समजतां हा देहेद्रियादिक किंवा आकाशादिक प्रपंच रज्जु सर्पासारखा माथिक - अत्यंत सुक - किंवा मिथ्या असें कसें म्हणतां अशी शक्ती होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ कोणी अर्हेत आत्मतत्त्व वेना शानीं पूर्वोक्तोकीं जो सांगितलेला देहेद्रियादिक रूप प्रपंच तो प्रत्यक्ष प्रमाणादिकानीं भासत असला तरी त्याप्रत स्वप्नांत पाहिलेले जे पदार्थ किंवा इंद्रजाल विद्येनें दारविलेले जे पदार्थ त्यांप्रमाणे - हे सुकींच नसना कसे दो भासतात - अशा आश्वयर्थीनें पाहतो ॥ तसा दुसरा कोणी हा प्रपंच जर सत्य आहे तर हा प्रपंच कालत्रयी हो आत्मस्वरूपाचे पार्थी नाही - जसा सर्प रज्ज्वर कालत्रयी हो नाही - असा श्रुतीत यात्राविषय केला आहे तो संभवणार नाही आणि असा सत्यता आहे असें म्हणता ही येत नाही ॥ कारण जर हे देहेद्रियादिक पदार्थ सत्य असते तर यांची उत्पत्ति कधी झाली - कोणा पासून झाली - हे उत्पत्ती पूर्वोक्त कोठे होते - असें निरूपण करता येते ॥ निरूपण तर करतां नाही ॥ पाहो हे देहेद्रियादिक भाव म्हणजे पदार्थ कोठून उत्पन्न झाले आणि यांवर कैतन्य कसे आले ॥ हे वीर्यापासून उत्पन्न झाले असें म्हणावें तर वीर्यावर यांचे कारणत्व प्रत्यक्षादिसमजतनां तें आहे असें कदावरून समजोंवें ॥ जर वीर्यां आद तर हे उत्पन्न होतात नाहीतर उत्पन्न होत नाहीत अशा अन्वयांनें आणि व्यतिरेकांनें त्याची वीर्यावर कारणता आहे असें समजावें तर वंच्येवैषायी वीर्य व्यर्थ होतें ॥ यावरून हे अन्वय व्यतिरेक व्यभिचरित होतात - म्हणजे वीर्य असले म्हणजे देहेद्रियादिक रचवित उत्पन्न होतात असा निश्चय करून देण्यास असमर्थ होतात - आणि वीर्य अचेतन असतां त्यावर कैतन्य कोठून येतें ॥ श्रुतिव्यादिक भूतोंचे विलक्षण संबंधांनें उत्पन्न होतें तर मृत देहावर तो संघातरूप संबंध

य असक्तो ही तेषां चेतन्यकोनाहीं। याप्रमाणेच वेदादिदृष्ट-दीक्षादून कमाउपान्न होतो-बीजकेवेढे दृष्टकेवढा-हा-कोठे होता-यास शाखापक्षव कसे आले-असा विचारकरून पाहिले म्हणजे हे कसे होते ते समजत नाही। दिसते तारु-रेषास्त्व ही रेड्जालिका प्रमाणे केवल मायाच आहे असाच हेवटी निश्चय होतो॥ यास प्रमाण-एतस्मात् किमिवैद-आस मपर्यद्धर्भ वासस्त्वितरेतश्चेतति हस्तमस्तकपद प्रोद्धुत नानाकुर॥ पर्यायेण शिवात् त यौवन जरावर्षेरेनेके ईतपस-त्यसि शृणीति जिघ्रति तथा गच्छ त्याथा गच्छति-असे वाक्य आहे॥ जर हा देहेदिवादि करूप प्रपंच असत म्हणजे शाखाया-बंध्यापुत्र-इत्यादिकां प्रमाणें म्हणावा तर याची प्रतीति कोणार नाही। प्रतीति नर होते। तस्मात् हा अनिर्वचनीय म्हणजे मिथ्या आहे। मिथ्या असतो हे सदैव व्यवहारास हा आस्यद होऊन यापासून रचयासारखे सर्व व्यवहार होताना-आशा आश्चर्यानें बोलतो॥ तसेंच कोणी अनात्मत्वे करून म्हणजे आत्मभिन्न स्वरूपानें प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं दिसत असतोही-हे लोक-हे देव-इत्यादि जे कांहीं जगदिसते ते सर्व आत्माच आहे असें जे वेदांत अर्हेत सांगितले आहेत त्याचें प्रत्यक्ष-विरुद्ध आहे अज्ञानांमोठ्या आश्चर्यानें श्रवणमात्र करतो। परंतु त्यास विरुद्ध बाटून अश्रद्धेनें त्याविषयीं मननादिक करीत नाही॥ कोणी श्रद्धावान आहेत यात्मतत्वाचे वेदांतापासून श्रवण आणि स्वप्नादिक दृष्टांतावरून आसमान प्रपंच मिथ्याच आहे यासुळे अर्हेतच आत्मा आहे अशी जी उपपत्ति तद्रूप मनन-तसेच निरिध्यासनहीं करून अर्हेत तत्त्व-प्रतिबंधकासुळे म्हणजे देहादिकांवरील आत्मात्त्व बुद्धिरूप यिसेपासुळे अपरोक्षत्वे करून जाणत नाही॥ अथवा कोणी कर्तृत्व-भोक्तृत्व-स्मृति-तदुचित-इत्यादि धर्माहीं करून युक्त आत्मस्वरूप प्रसिद्ध असता ही वेदांतांतील महावाक्यापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्माकार अंतःकरण वृत्तीनें आत्मा अकर्तो-आत्म-असांगअर्हितीय-आणि सच्चिदानंदरूप अस्मापादतो म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें आश्चर्याप्रमाणां अशुभवितो अथवा तीव्रतमनापासून झाली असतो ही जसें कतकरज म्हणजे निवळी उदकांतील दुस

व्या मन्वा स्मृद्धा नाहीमी होऊन उदकाम स्वच्छ करत त्याप्रमाण ती बुलि आपणा स्मृद्धा अज्ञान अंत करणा दिकां वा नावाकडे
न आत्म्यास अद्वितीय रूपाने दारवधिते। असे जे होते ते आश्रयी प्रमाणे आहे आणि वाणीला आणि मनाला अगोचर
जो आत्मा त्याप्रत वाणीने जे बोलतो ते ही आश्रया प्रमाणे आहे। प्रतिबंधक कर्म योगाने या आत्मतत्वाचे श्रवण ही कोण
स होत नाही या अर्थाच्या सुतीवरून जो कोणी श्रवण करणारा तो आश्रय यत् म्हणजे दुर्लभ आहे। बद्ध अश्रवण करणारे
ही या आत्म्यास तलें करून म्हणजे अपरोक्ष त्वें करून जाणत नाहीत। तस्मात् आत्म तत्त्व दुर्लभ आहे यास्तव त्याचे ज्ञानार्थ यत्न कर असेता
वण करून ही उपपराक्ष त्वें करून जाणत नाहीत। तस्मात् आत्म तत्त्व दुर्लभ आहे यास्तव त्याचे ज्ञानार्थ यत्न कर असेता
त्यर्थ ॥ २९॥ याप्रमाणे - आत्म तत्त्व समजणें फार कठीण आहे - असे माणून - त्या आत्म्याविषया शोक करणें उपयोग्य आ

देही नित्य मय ध्याय देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्व शोचितु मर्हसि ॥ ३०॥

स्वधर्म मापि चावेश्य न विक्किपितु मर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धा ख्योन्य त स्त्रियस्य न विद्यते ॥ ३१॥

हे असें पूर्वी सांगवयाम जो आरंभ केला त्याची समाप्ति कराना ॥ देहसंबंध ज्यास आहे असा आत्मा या देहाचे रासी-
कधीही वध करून घेण्याजोगा नाही। याकारणास्तव - हे भारता अर्जुना - हे दीन उद्दालेन - यांस मी बोल वतानें कसें मारवें न्या
चे पुत्रादिक मांवाचून कसे जगातील - मीही भीष्म द्रोणादिका वाचून कसा जगेन - याप्रकारचा सर्व याण्याचा शोक करण्या
म तूं योग्य नाहीस ॥ ३०॥ वेपथु श्वशरीर मे रोमहर्षश्व जायतें म्हणजे माझ्या शरीरास कांय फटला आहे - शरीरावर
तो मात्र उभा राहिला आहे - इत्यादिक जे अर्जुन पूर्वी बोलला - ते ही योग्य नव्हे असे सांगतात - अथवा देहादिक अनात्म्य
वरील अर्जुनाच्या आत्म्यास भयानचे - आत्मतत्त्वापेक्षा जे निवारण करून स्वधर्म जें युद्ध त्यावर झालेला जी त्याची अ
धर्म बुद्धि तिचे निवारण करताना ॥ युद्धापासून स्त्रियांना पराङ्मुख होऊ नये - अर्थापम शास्त्रांक - आपले क्षत्रिय ध
र्माकडे पाहिलें तरी - तूं कंपित होण्यास योग्य नाहीस ॥ न - श्रयंतु पदयाभि हत्वा स्वेनन माहवे म्हणजे युद्धांत आपले

स्वजनासमारुत कल्याण होईल असें पाहव नाही-असे जे-अर्जुन प्रवीं बोलला त्याविषयी सांगतात। धर्मोने प्राप्त झालेले युद्धादून-क्षत्रियास दुसरे कल्याण कारक कोहीनाही। आपले बोरीवीचे किंवा आपले पक्षां मोठे किंवा लहान यांभीं युद्धार्थ बोलाविलें असतां पराङ्मुख होऊ नये। आपले क्षत्रिय धर्माचें स्मरण करून त्यांशी युद्ध करावे। आपण प्रजांचें पालन करावे। मंथाभावास्तून पराङ्मुख राव नहोणे-प्रजांचे पालन करणे-ब्राह्मण श्रृंषाकरणे-हाराजान्वा म्हणजे-क्षत्रियांचा श्रेयस्कर धर्म आहे-असें मनुपरा शतादिकांचे स्मृतीने सांगितले आहे। यावरून युद्धद्वारा राज्यमिळवून घ्याव्हाणांचें सरक्षण करावें हेच क्षत्रियांस कल्याण कारक आहे असाभाव ॥३१॥ मोठे कल्याण कारक युद्ध आपोआप प्राप्त झालें असतां-का कोपतोस-असें सांगतात ॥हे अर्जुना-जे सभाग्य क्षत्रिय आहेत-ते प्रार्थने वांचून प्राप्त झालेले-आ

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावत ॥ स्फुरिष्यतः क्षत्रियाः पार्थ लभते युद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥

अथ श्वेत मिमं धर्म्यं संन्यामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तयिष्येति हि त्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

णि स्वर्गास जाणव्यास जसें काय उघडलें द्वार-अशा प्रकारचे युद्धाप्रत पावतात। अथवा। अशायुद्धाप्रत जे पावतात तेच क्षत्रिय स्फुरी म्हणवे ॥ येणे करून-स्वजनं हिकथ हत्वा स्फुरिष्यतः त्यास माधव-म्हणजे स्वजनांस मारून आपली कसे स्फुरी होऊ-असे जे प्रवीं अर्जुन बोलला-याचे ही उत्तर झाले ॥ ३२ ॥ युद्ध न केले तर दोष आहे असे सांगतात ॥ जसे हिंसादिवेष ज्यात नाहीत अशा क्षत्रिय धर्माचें प्राप्त झालेले युद्धाप्रत न करतील-तर स्वधर्माप्रत आणि महादेवाचे योगाद्वारे ही वंशुद्ध केले स अशी जी वृद्धी कीर्ति आहे त्या कीर्तीप्रत टाकून-म्हणजे सुकून-शास्त्रविरुद्धता त्या गाकल्यामुळे आणि युद्धापास्तून क्षत्रियांनी परादत्तये-अशा निषेधाचे आचरणासुळे पापाप्रत पावतील ॥ ३३ ॥

आणि जिचा नाश नाही - अशा दीर्घ काल राहणाऱ्या तुझ्या अकीर्तीत त्रत लोकबोलतील ॥ प्रतिष्ठितास अकीर्ति मरण-
पेक्षा ही अधिक आहे ॥ एणकरून - सार्जेकरून - दोर्जेकरून - किंवा भेदेकरून म्हणजे वाचूचे में-यात फितूर करून
वाचूचे जाविषयीचा प्रयत्न करावा - युद्धात विजय कोणाचा होईल याचा निश्चय नाही - यास्तव युद्धसहसा करून ये-
हूवोक्त तीन उपायांनी जर वाचू वशा होत नाही तर मग युद्ध करावे - आणि ते तरी सापथ्य असेल तर करावे - असे भार-
तीं शांतिपूर्वीत सांगितले आहे । यास्तव युद्धात मरण प्राप्त होईल अशी ज्यास भीति आहे त्याने अकीर्तीचे ही स-
रून करावे - याचा केचे निराकरण केले ॥ शांतिपूर्वीत सांगितले आहे ते अर्थवाक्य आहे आणि युद्ध करावे हे धर्म-
वाक्य आहे । तेव्हा हे त्यापेक्षा प्रबल आहे असे तात्पर्य ॥ ३४ ॥ जे महारथी आहेत ते - दंभ्यामुळे - रणसोडिले

अकीर्तीचापि भूतानि कथयिष्यति नेऽप्यथा ॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

भयाद्गणादुपरतमं स्पृते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि त्याघवं ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहुन्वदिष्यंति तवाहिता ॥ निदतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखं नरनुक्ति ॥ ३६ ॥

हो तो वा प्राप्स्यसि स्वर्गीजित्वा वा भोक्ष्यसे मर्त्या ॥ नस्मादुनिष्ठकोतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अर्जे प्राप्तितील - आणि तू मोठा मान्य असून त्या महारथ्या मध्ये सांपतल छुरत्या त्रत येतील ॥ ३५ ॥ आणि अहो-
नाच्या सामर्थ्याला धिक्कार असो - भरी तुझ्या सामर्थ्याची निदाकरणारे तुझे शत्रु-भीष्मादिकाम पाहून अर्जुन पळा-
ला - अर्जुन भिन्ना - र्वट - आहे - असे जे तुला बोलण्यास अयोग्य शब्द - त्यात पुष्कळ बोलतील । मग यापेक्षा मोठे दुः-
ख ते कोणते आहे ॥ ३६ ॥ नवेत त्रिधा. कतर-नोगरीयां यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः मृणजे - युद्धकरण्यांत किं-
न करण्यांत - आमचे कल्याण आहे - तसेच आम्ही त्यांस जिंकू किंवा ते आस्मांस जिंकतील - हे आम्ही जाण-
त नाही - असे जे - अर्जुन पूर्वी बोलला त्याविषयी सांगतात ॥ युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गास जाशील आणि

जर शत्रूं स जिकले तर पृथिवीप्रत भोगशील ॥ दो हीं पक्षी-तुदे कल्याणच आहे । याकारणासब हे अर्जुन युद्धाविषयी निश्चय करून ऊठ ॥ ३१ ॥ स्वधर्म जें युद्ध ते न केले तर धर्म आणि कीर्ति यांचा नाश होईल आणि पाप लागेल असें जरी-अथ चेत्स्व मित्रं धर्म्य-यास्त्रोका नें भगवंतांनी सांगितलें आहे तथापि युद्ध हा धर्म काय आहे-नित्य नाही-असें मानून राज्यसुखाचे लोभानें आम्ही स्व ज्ञानास मारण्यास उद्युक्त झालों हें के वंटे पाप करण्यास आम्ही प्रवृत्त झालों असेजें-अतोवात महत्यापें-यास्त्रोकांत अर्जुन बोलला त्यावरून हें काय रूप युद्ध के ल्यानें बंधुनाशापासून पाप लागेल असें अर्जुनाच्या मनांत येऊन-या प्रत मारून-आम्हांस पापच लागेल-असे जेतो बोलला-त्याविषयीं सांगतात ॥ स्मरव आणि दुःख आणि त्यांचें कारण-लाभ आणि अ लाभ आणि त्यांचे स्मरव दुःखे सभे कृत्वा लाभो जया जयो ॥ ततो युद्धाद्युज्यस्व नैव पापम वाप्यसि ॥ ३८ ॥

कारण-जय आणि पराजय-यांप्रत स मान मानून-नंतर युद्धास तयार हो ॥ असे केले स तर तुला पाप लागणार नाही ॥ तात्पर्य-स्मरवादि कांचा अभिलाष न धरितां-स्वधर्म बुद्धीनें युद्ध करतील तर तुला पाप लागणार नाही ॥ जर राज्य लोभाने बंधुवध करतील तर पाप लागेल असें जर आहे तर जर युद्धात मरण पावलास तर स्वर्गास जाशील असें स्वर्ग फल कर्में सांगितलें-अशी शंका करून ये । नित्य धर्माचें आवरण स्वधर्म बुद्धीनें फलेच्छे वांचून केले तरी तेणेकरून आनुषंगिक फल होते । आत्मवृत्त केवल फलार्थे जरी लाविला तरी त्यापासून छाया आणि राग हे अनुवंगाने येतात असे आपसून व्रक्षीने सांगितले आहे । यावरून स्वधर्म बुद्धीने फलेच्छान धरितां युद्ध केले तरी त्यांस मरण आले तर त्यांस स्वर्ग फल होईल हें उघड आहे ॥ ३८ ॥

ष्काम कर्म- कर्मबंधापास्तून जीवास चित्तशुद्धीचे द्वाराने आत्मज्ञानाची प्राप्ति करवून मुक्तता ॥ अंगवैगुण्य झाले।
 तर काम्य कर्म निष्फल होते ॥ काम्य कर्मप्रमाणे निष्काम कर्मविषयी सर्वे अंगे स्नाहीत पाहिजेत- अस्मानिबंध नाही। जि-
 नकी शक्ति करणाराची असेल तितकेच अगाचे अनुष्ठान झाले तरी पुरते ॥ ४० ॥ हे कथावरून- असे बंधी म्हणेल तर त्यावि-
 षयी- निष्काम कर्म आणि मत्काम कर्म- या दोहोचे बलक्षण म्हणजे भेद सांगतात ॥ हे कुरुनंदन म्हणजे अर्जुना। ईश्वरारा-
 धन स्वरूप जो निष्काम कर्म योग त्याचे ठायी-परमेश्वर नसि करूनच मीनि श्रवये करून तेंग- यशी निश्चयात्यक्त एकबलु-
 द्धि होते ॥ अव्ययमायी म्हणजे बहिर्मुख असून मानाविध फळाची इच्छा करणारे- त्याच्या- अनंत फळा विषयीच्या अ-
 नंत इच्छा होतात- यामुळे- अनंत बुद्धि होतात ॥ अनंत बुद्धीचे ही- कर्माची स्वरूपे- आणि त्याची फळ- आणि त्याच्या देवता-
 यांचे प्रकार वळत आदेतायामुळे- अशा तर भेद अनंत होतात ॥ ईश्वरा हे शैकल्य जे निष्काम कर्म करावयाचे- ते जशी शक्ति

व्यवसायात्ति का बुद्धिरेकेद कुरुनंदन ॥ बहुशारवाद्यनंताश्वबुद्धयोऽव्यवसायिनी ॥ ४१ ॥
 असेल त्याप्रमाणे करावे-अमात्र त्याचाविधि आहे। यास्तव त्यात अगाचे वैगुण्य झाले तरी ते निष्कल होत नाही ॥ काम्य कर्मते-
 नाही। यास्तव- निष्काम व काम्य याकर्मचा मोठा भेद आहे ॥ अथवा। जर सारव्य आणि कर्मयोग यास भयापास्तून जाणकर्तल
 आहेत- अशी आत्मतत्त्व निश्चयात्मक बुद्धि म्हणजे ब्रह्म साक्षात्कार रूपज्ञान एकच आहे म्हणजे एकवार तसा साक्षात्कार झाले
 म्हणजे अज्ञाननाश होऊन जीवत्युक्ति प्राप्त होते आणि कृतकर्म होऊन काही कर्तव्य राहत नाही ॥ जे अव्यवसायी म्ह-
 णजे अज्ञानी कर्मयोगी आहेत त्यां- या हे कर्म कल्याणकारक आहे- किंवा अकल्याणकारक आहे- असा संशय अस-
 त्यामुळे कर्मविषयीच्या त्याच्या बुद्धि अनंत आहेत आणि त्यांचे अवांतर भेदही पुष्कळ आहेत। यास्तव त्यांमज कर्म क-
 ल्याणकारक नव्हे त्यांवर- हे कल्याण करक आहे- अशी त्यांची कदाचित् बुद्धि झालीतर त्यांचे पतनाची शकाआहे। या-

ज्या श्रुतिप्रमाणायकन कर्मरूपजो-ज्ञान-होण्यास-प्रतिबंध त्याप्रतटा कशील्य म्हणजे ना ना विषयी कर्मोवरणा
नेच-उत्तुल-तुला प्रतिबंध होणार नाही ॥३९॥ कुठ्यादिक कर्मोचा-आरंभ केला असता-कदाचित्-अवस्थादिरूप प्रभि
बंध इत्याला तर त्याविघ्नाने-ने कर्म जसे-निष्कळ होते-तसाच-चा कर्मोचा आरंभ केल्याच-मध्ये ना विघ्न होईल-न
र या कर्मोचा आरंभही-निष्कळ होईल-आणि या कर्मोचे अनुष्ठानांत-मंत्रादिक अंगाचे वैगुण्य झाले तर-पाप
ही लागेल-नग प्रसे कर्मयोगाने मी बंधा पासून कसा मुक्त होईन आणि आत्म ज्ञाने करूनच कर्मोचा किंवा क
र्म बंधाचा क्षय श्रुतीत सांगितला आहे । जतु-कर्म करून बंधापासून असाकमा पासून बंधत्वसांगितला आहे अ
से असून येथे-कर्मबंध प्रदास्यसि-प्रसे कर्म करून कर्मबंधापासून मुक्त होशील असे कसे सांगितले-असे जर अर्जुन
म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ जो आतां तुला मीं निष्काम कर्मयोग सांगतो त्याचा प्रारंभ केला असता त्याचा नावा ना

ने हा भिक्कू म ना शोमि प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वयं मय्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

ही म्हणजे त्यास निष्कलत नाही आणि मन्नादिक अंगाचे वैगुण्य मुळे पापही लागणार नाही ॥ तात्पर्ये । कर्म करते
वेळेस ईश्वराचा उद्देश केला म्हणजे कर्मोत विघ्न किंवा वैगुण्य होतच नाही जर कदाचित् होईल तर त्याविषयीं म
गतात ॥ केवल ईश्वरोद्देश करून निष्काम कर्मोचा केवल आरंभ केला तरी-तो आरंभच मोठे भयापासून नाता ॥ तात्पर
य । ईश्वरानेच त्या सर्व जगाचे स्तंभन केले आहे यास्तव कोणीही वेळेक करून काहीही करण्यास समर्थ होत नाही
यास्तव सर्वत्र भयतात्पर्य होऊन - कर्तव्य भोक्त्यादिकां विषयीचा अभिमान सोडून भोगीचा उपभोग कर आणि
यावज्जीव कर्म करीत गट्टण्याची इच्छा कर ॥ अमे तु केलेंस तर तुला कर्मोचा लेशु म्हणजे कर्म बंध होणार नाही । या
बाबून दुसरा मार्ग नाही असे श्रुतीतच सांगितले आहे । यावरून जीनिवकी स्वतः मलरूप असताही आपले स्रष्टा
सायामला मार करून उदकास स्पृच्छ करीत-तसें कर्तव्यमान-फलेच्छा इत्यादिक सोडून केलेल-ईश्वराधनार्थीनि

असे जे आर्दे तर स्वर्गप्राप्ति होण्यासाठी-ज्योतिषोन्मादिक कर्म करावी-असे वेदांत विधि का सांगितले-अशी शाळा येईल तर त्या विषयी सांगतात कि-वा-तो बुद्धि समाधीचे वाणी कोणास होत याविषयी सांगतात ॥ त्रिगुणात्मक म्हणजे संक्षामते आहेत त्या श्री स्वर्ग प्राप्ति होण्यासाठी ज्योतिषोमादिक कर्म करावी असे वेद सांगतात ॥ हे अर्जुना । तू निष्काम हो आणि नित्य सत्सुख म्हणजे धैर्य युक्त होऊन-शीत उष्ण-सुर सुख-क्षुधा तृप्ता-ही जी दंडे म्हणजे युगळे तद्रहित हो-म्हणजे त्या दृष्टीचे सहन कर-आणि नमिळातेले भिऊवावे-याम योग म्हणतात आणि मिळविल्याचें संरक्षण करणे-या संक्षम म्हणतात-या योग संक्षमानी रहित हो आणि आत्मवान् म्हणजे अप्रमत्त-म्हणजे आपल्या कल्याणा विषयी मावधान हो ॥ इहानी जो व्या

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्या भवान्मुन ॥ निर्द्वंद्वो नित्य सत्सुख निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

कुळ आहे आणि यांग सैमांविषयी-जे यत्नकरणा आर्दे त्याम निष्कामता होत नाही-असे तात्पर्य, अथवा, ऊर्ध्व गच्छति सत्सुखा मज्जेति छति राजसा-या श्मोकात् ऊर्ध्व लोकी-मनुष्यलोकी आणि अधो लोकी-जेगम नागमनरूप कर्म फल ते त्वरूप जे ती त्रिगुणाचे कार्य तेच कर्म काढीने जेप्र काशित करतात म्हणजे मनुष्य कर्माने असुख फल होत-असे सांगतात ते त्रैगुण्य विषय के द आहेत । इति त्रैगुण्य हो म्हणजे स्वर्गादिक जे ऊर्ध्व लोका त्यातील सत्सुखिषयी ही विरक्त हो म्हणजे तुम्ही श्रुती क समाधीचे वाणी व्यवसाया वाक बुद्धि होईल ॥ ४५ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

वेदांत मीति न लेत्या स्वर्गादिक नामा फलांचा त्याग करून विकास होऊन-ईश्वरा राध्या विषयी निश्चया अक बुद्धि करण्यांत आयफल आहे-अशी शंका बंदील तर स्वाविषयी सांगतात ॥ ज्ञांत स्वत्या उदक आंद्रे अने जें उदयान म्णजे विहीर-नळे इत्यादिक त्याचे शरीर-अल्पा उदकासुद्धे ऐकोरी हीति किंवा तज्यात स्थानपनादिक सर्व व्यवहार होण्याच्या असंभवासुद्धे त्या सर्वो फळे नाऊन जितकें त्या न पानादिक कार्य होतें तितकेंही सर्वज्यांत बांझूकडून उदक परिपूर्ण मलें आहे-असा म्ण्वात मोठ्या होडाकडे गेलें असता उत्तरे होतें त्याप्रमाणे सर्व वेदांत मीति तलेही जीं स्वर्ग म्ण्वादिक नामा फळे देणारी अनेक कर्मा-त्या सर्व कर्मांचें सर्व फल व्यवसायात्मक बुद्धि युक्त मोक्षदानिष्ट शास्त्रण त्यास प्राप्त होतें ॥ प्रत्येक कर्मकरणा रास मान सर्व प्राप्त होतें ॥ प्रत्येक कर्माचे जें फल ते मान त्या सम्यास होतें ॥ ज्ञांची व्यवसायात्मक बुद्धि आंद्रे त्यास मान सर्व कर्मांचें फल प्राप्त होतें ॥ नादायें सर्व कर्मांची जी-प्रत्येक-स्वर्गात्मक स्वादिक फलें-यांचा ब्रह्मानंदात समावेश आहे-म्हणून पूर्णानंद स्वरूप जें ब्रह्म जें-स्वात्मत्वे करून त्यांनी अनुभविंलें-त्यास म्ण्वा

या वाचने र्थ उदयाने सर्वतः मनुष्ये तौ देके ॥ तावान् सर्वेषु वैदेबु ब्राह्मणस्य विजा नतः ॥ ४६ ॥

त्या नंदांत सर्व कर्मांच्या सर्व सुख रूप फलांची-ब्रह्म नंद स्वरुपाचे-संयुक्त भव होवी ॥ अथवा विनकादि शालीतर आत्मतत्व ज्ञान होतें ॥ जिनवातादि तर वेदोक्त कर्मांनुष्ठानाची जून होत नाही ॥ तेव्हां वेदोक्त कर्म अवश्य केलां पाहिजेत ॥ मग निस्ते गुण्य देऊं मीति नले जे कर्मे ज्यांचे अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ मोठे जगा वाशांत पुरुषांचें स्थावकनादिक सर्व कार्य घट व विरहित जालानेही जसे होते आणि त्यासाठी त्या जला शयातील सर्व उदकाचा व्ययकरण्याची जशी गरज नसते ॥ त्याप्रमाणे-एकें जन्मानें सर्व वेदांत कर्मांचें अनुष्ठान तर संभवत नाही ॥ या मन्वीचे किंवा नभोतरीचे जगादि कर्म करून मुमुक्षु जो ब्राह्मण त्याची विनकादि होऊन वेदातील एकदेश रूप जीं उपनिषदें त्यांच्या अथवादिकें करून ही शास्त्रद्वारा त्यास मोक्ष रूप प्रयोजन-सिद्ध होते या साब त्या प्रयाजासाठी सर्व वेदोक्त कर्मांनुष्ठान करण्याची त्यास गरज नाही ॥ यारीतीने निरर्थक गुण्य संभवते ॥ ४६ ॥

॥ ४६ ॥ श्री कृष्णार्पण भक्त ॥ श्री नारायणार्पण भक्त ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

असे आहे तर तलसावा मनुच सर्वे कर्मांचीं फळे प्राप्त होतील अग नव्य भावार्थ जो मी यास-शामन्य योग्य आहे- कर्म फळा
मकेंले पाहिजे-असे जर अमुन म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ नव्य ज्ञान च्छ जो दू याची विन वद्वि होण्यासाठी कर्मांविष
यीच-अधिकार म्हणजे इच्छा असो आणि व्यास क्करण जीत्याची फलें- त्यांविषयी इच्छा नसो ॥ भोजन कल असो वृत्ति
रूप फल जसे होते तसेच कर्म केलें अमला त्याचै फल होईलच अग त्याविषयी इच्छा नसो असे कसे होईल- असे न
म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ कर्म फळाच इच्छेने कर्म करण्यास प्रवृत्त होऊनको ॥ कर्मांविषया प्रवृत्त करणारा जो वेदो
नील विवि त्यावरून स्वर्गादि फलें छान करून जे कर्म करताव त्यांचेच स्वर्गादि फल आहे ॥ फलाची इच्छा न धरतां-कै

कर्मण्येवाधि कार म्ने माफले पुकदा नन ॥ माकर्म फल हे तुभू मीते संगो म्भव कर्मणि ॥ ४७ ॥
योग स्थः कुरु कर्माणि संगं त्यज्क्वा धनं जय ॥ सिच्छ सिद्ध्या समो भूत्वा समन्ये योग मुच्यते ॥ ४८ ॥

लेले कर्मांचे फल स्वर्गादिक नाही- असे त्याचे तात्पर्य आहे ॥ यासच कर्म बंधक होईल या कारणाने कर्मनकारण्याविष
यी लुप्ती निष्ठानसो ॥ ४७ ॥ सर्वदा ईश्वर परायण होणे- असा जो योग ग्याचे वायी स्थित होऊन आणि कर्मांचा कर्त-भी-
केलेला कर्म माझी आदंत असासंग म्हणजे अभिमान सोडून आणि विन शुद्धीच द्वारा ज्ञान प्राप्ति रूप जी कर्म फलाची
सिद्धि किंवा ज्ञाना प्राप्ति रूप जी असिद्धि याविषयी समान बुद्धि-होऊन-हे धनं जया म्हणजे अर्जुना-दू कर्म कर ॥
सागितलेली समान बुद्धि विनाचे सक्ता धान करणारी आहे- यापुढे तीसच-विद्वान-योग असे म्हणतात-॥
॥ ४८ ॥ श्री कृष्णा पण मस्क ॥ नारायणा पण मस्क ॥

आता काम्य कर्म-कार हल कें आहे-असे सांगतात॥ सांगितलेले व्यवसायात्मक बुद्धीचे केले जा-जो निष्काम कर्मरूप योग अथवा बिनकामिद्वारा ज्ञानास साधन जो निष्काम कर्मरूप योग- त्यास-बुद्धि योग असे म्हणतात- त्याहून काम्य कर्म कार निरुष्ट आहे यास्तव- हे धनजया अर्जुना- बुद्धि म्हणजे कर्म योगरूप किंवा त्याचे फल- सारव्य तद्रूप ज्ञान- त्या चे प्राप्तीविषयी- शरण म्हणजे आश्रय करण्यास योग्य जो कर्मयोग त्याचे अनुष्ठान करा किंवा त्या बुद्धीचे नाती विषयी शरण म्हणजे सर्वोच्चा रक्षण करणारा जो परमेश्वर त्या प्रत अन्विष्ट म्हणजे आर्धना कर म्हणजे ईश्वर भीत्यर्थ कर्म कर ॥ फल

द्वारेण सार वर कर्म बुद्धि योगाहूनं जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतवः ॥ ४९ ॥

च्छा करणारे जे मनुष्य ते कृपण म्हणजे दीन आहेत ॥ तात्पर्य ॥ मोठे यत्नाचे धन संपादन करणारे किंवा त्याचे दान भोग न करता रक्षण मात्र करणारे कृपणजन- यत्किंचित् दृष्ट फल-अशा धनलोभाचे दानापास्तून होणार जे मोठे स्वर्गादिक- मुरव त्याचे संपादन न करता आपणास फसवून घेतात त्याप्रमाणे महत्फल भूत जें मोक्ष साव तदर्थ निष्काम कर्म ईश्वर- श्री हेतोरहित न करून शुद्ध जें स्वर्गादिक फल तदर्थ मोठे दुःखाचे सकाम कर्म करणारे आपणास फसवून घेतात यास्तव ते कृपण म्हणजे दीनच आहेत ॥ ४९ ॥ श्रीगोविंदापण मस्त ॥

जो बुद्धि योगानें युक्त आहै तो श्रेष्ठ आहै असे सागतात ॥ बुद्धि योग युक्त जो पुरुष तो स्वर्ग दिफल देणारें पुण्य - तसेच नरक देणारें पाप-या दोहो प्रत याच जन्मी प्ररसे वर प्रसादानें टाकितो । येकें धर्माने पापाचा नाश होतो - अत्रा श्रुती वरून निष्काम कर्मयोगाने पापाचा नाश सिद्ध आहै । परंतु निष्काम कर्महें पुण्य आहै । तेव्हां पुण्याने पुण्य कसे माचा पावते - अर्थाचे का होतो परंतु येथे स्फुटाचा त्याग होतो निष्काम कर्माने चित्त शुद्धि होऊन ज्ञानभाजें म्हणजे ज्ञानानि सर्व कर्मांचा दाह करतो या शास्त्रार्थरून होतो ॥ अथवा ॥ जसे पाप फल मोक्षार्थ प्रतिबंधक आहै तसे पुण्यफल ही मोक्षार्थ प्रतिबंधक आहै ॥ तेव्हां पुण्य कर्मांचे फलाचा जो त्याग - कर्म योगी - करतो तोच येथें स्फुटाचा - फल हाग - त्याग सांगितला । फल त्या

बुद्धि युक्तो जहाती ह उभं मुकुत दुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥
कर्म ज बुद्धि युक्ता हि फलं त्यक्ता मनो विणः ॥ जन्म बंध विनिर्मुक्ताः पदंगच्छे त्यनामये ॥ ५१ ॥

गकैला म्हणजे फल उत्पन्न होऊन मोक्षार्थ तें स्फुटन प्रतिवर्ष करीत नाही । यामुळे ते स्फुटन त्याकायमाणें न होतें असें तात्पर्य ॥ म्हणून निष्काम कर्म योग रूपाने बुद्धि योग तो करायाळा तयार हो । बंधक कर्म ही ईश्वरार्थ समर्पण त्यांसा - मोक्षसाधनत्व आणण्याचें जें चातुर्य - त्यासच योग असे म्हणावें ॥ ५० ॥ कर्मासमोक्ष साधनत्वाचा प्रकार सांगितला ॥ बुद्धि युक्त म्हणजे समतल बुद्धि युक्त असें जें केवल ईश्वर प्रीत्यर्थ कर्म करणारे आहें तसे - मनीषी म्हणजे मनोनिग्रह समर्थ होऊन कर्म फलाच्या त्याग करून - ईश्वर न मादने - आत्मतत्व ज्ञानी आणि जन्ममरण रूप जो बंध त्या पासून मुक्त असे होऊन निरुपद्रव अशा मोक्ष पदास जाताना ॥ ५१ ॥

त्या मोक्षपदासि भी कर्षीर्जाईव- किंवा मनीषी के ल्यां होईन-असे अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयी दोन श्लोकींनी सांगतात ॥ केव
ल ईश्वर भीत्यर्थ केलेले निष्काम कर्म योगाने-ईश्वर प्रसाद होऊन तुझी बुद्धि-जेव्हा देहादि को वर आत्मबुद्धि रूप ओढे
आणि तत्सुलभ जो-इष्ट प्राप्तीनें स्मरत होत-इष्ट वियोगाने दुःख होत-इत्यादिक मोह-तद्वृत्तेने कलिल म्हणजे गहन अरण्य किंवा
क दुष्पला म्हणजे मलिनता नी प्रत तरुत जाईल किंवा प्रसन्न होईल तेव्हां अनुक कर्म केले असतें अनुक-स्वप्तिन स्वर्गादिक-
फल हीतें-असा फलशुभीचे वा स्वातें एका यथावा किंवा ऐकिलेला जो स्वप्तिन स्वर्गादिक रूप अर्थ-त्याविषयी-वेराग्यावशी
ल-म्हणजे त्यावर अग्न्यादात बुद्धीनें तो मला प्राप्त व्हावा अशी इच्छाकरण नाहीं ॥ अथवा बुद्धि प्रसन्न झाली म्हणजे-
ओतव्य म्हणजे श्रवण करावयाचा-आणि श्रुत म्हणजे श्रवण केलेला-जो शास्त्र भाग-त्याविषयी वेराग्य न देल ॥ तात्पर्य। ज

यदा ते मोद कलिलं बुद्धिर्भ्यति तरिष्यति ॥ तदागोनासि निर्वेदो तज्ज्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्नाने यदास्त्वा स्म्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥
र बुद्धि मलिन आहे तर यारंवार ऐकलेल्या ही शास्त्राचीच स्फुरण किंवा अनुभवात्मक ज्ञान होत नाही ॥ यास्तव श्रोतव्य-
आणि श्रुत हीं अर्थच आहेव जर बुद्धि रुद्ध आहेवर एकवार महावाक्यार्थ श्रवण के ल्यानें सकल शास्त्रार्थ मृद-अहेतात्मसा-
क्षात्कार होतो ॥ यासुद्धं श्रोतव्य आणि श्रुत हे शास्त्र भाग व्यर्थच आहेत ॥ यादोन्ही पक्षी ही त्याविषयी वेराग्यच योग्य आहे ॥
सन झालेली बुद्धि निग्रह करण्यास योग्य-होते यास्तव एकवार श्रवणाने अहेतु ब्रह्मात्म ज्ञान सांठें म्हणजे भगविरर्थक जें
श्रवण त्याचा त्याग करून जीववृत्ति सुरवा साठी किंवा ज्ञानाचे दडवा साठी ध्याननिष्ठच व्हावे ध्यानविषयसंब मनीषी म्ह-
णतात ॥ ५२ ॥ ज्ञानाविषय फलें देणारी जीं ज्ञानाविषयकर्म त्याचें प्रतिपादन करणाऱ्या-आणि त्या त्या कर्मांची प्रशंसा कर-
णाऱ्या आणि जीवे श्वर भेद रूप हेत प्रति पादन करणाऱ्या-तशाच अन्य मध्य देहादि कांस आत्मत्वं प्रतिपादन करणाऱ्या
अज्ञाज्ञ्या-विपि आणि अर्थवाद रूप आणि आत्मत्वं रूप प्रतिपादन करणाऱ्या-अनेक श्रुति-त्यांच्या श्रवणें करून-हेक

रावे-हैं नकरावें-आत्मा कर्ता-आत्मा अकर्ता-हैत-अद्वैत-अवाधिवामी-ग्रस्तशरीरी-तुष्टी बुद्धिजे ब्हा-उत्तम प्रकारे कस्तन-समाधानपावने-विन-ज्यावे-वर्षी-असाजो समाधि म्हणजे ईश्वर-किंवा ब्रह्मात्मा-हैत-त्याचे-वर्षी-विषयांतरा-कडे-न-जाता-परसे-अधर-च-निष्काम-कर्म-समर्पण-के-त्याने-संसार-पास्त-नारील-किंवा-ब्रह्मात्मा-हैत-च-सर्व-श्रुती-च्या-तात्पर्या-चा-विषय-आहे-असा-वि-श्रव्याने-विपरीत-भ्रम-रूप-जो-विशेष-नेणे-करून-रहित-अशी-स्थिर-होईल-ते-ब्हो-योग-म्हणजे-योगाचे-फल-आ-त-त-ज्ञान-त्याप्रत-पावशील ॥ ५३ ॥ कर्म-ज-बुद्धि-युक्ता-हि-या-प्रसोकात-सांगितले-ला-जो-आ-त्मा-त-त-ज्ञानी-ज्या-स-स्थित-प्रज्ञ-किंवा-लब्ध-समाधि-

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य काभाषा समाधिस्थस्य के-
शाव ॥ स्थितधीः किंप्रभागेन किमासीत ब्रजे तर्कि ॥ ५४ ॥

म्हणतात-त्याचे-लक्षण-कोणते-ते-समजण्या-चो-उच्छा-य-रून-अर्जुन-बोलतो ॥ हे-केशव-रुणा ॥ बाह्य-विषयां-पास्तून-म-जा-च्या-वृत्ति-का-टून-स्वात्मा-जो-परमेश्वर-त्या-च्या-वकी-या-वा-ति-रो-प-करणे-असा-जो-समाधि-त्या-चे-वर्षी-जो-सा-हिले-त-आणि-या-च-कारणाने-आ-त्मा-त-त्याचे-वर्षी-मी-ब्रह्म-अंद-अ-शी-बुद्धि-स्थिर-साली-आहे-असा-जो-स्थित-प्रज्ञ-स्व-स-के-ग-त्या-म-क्षणाने-स्थित-प्रज्ञ-असें-म्हणावे-अथवा-स्थित-प्रज्ञ-आहे-असें-कोण-त्या-लक्षणा-ने-समजा-वें-आणि-समा-धी-पास्तून-व्युत्थित-ज्ञा-स्थित-प्रज्ञ-त्याचे-या-ज्ञ-गान-भाषण-राहणे-आणि-विषय-भोगणे-हें-कसें-असावे ॥ ५४ ॥

ये धून् अध्याय समाप्ती पर्यंत-स्थित प्रज्ञां जो सिद्ध-त्याची जी स्वाभाविक लक्षणे-नीच साधकास-ज्ञान प्राप्ति होण्यास अंत-
रंग साधने आहेत-अणिती-साधकास प्रयत्नांनी साध्य आहेत-जो सिद्ध झाला त्या मतीं स्वाभाविक होतात-अर्धें समज-
ण्या करतो-अर्जुनाचे प्रश्नाची-उत्तरे श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात। त्यात दोन श्रौंकाणीं-प्रथम प्रश्नाचे उत्तर सांगतात ॥ हेण-
ये म्हणजे अर्जुना ॥ संकल्प विकल्पात्मक मनाने वाची स्थित जे सर्व काम-म्हणजे विषय न्यांप्रत-जेव्हा सोडतो ॥ नास्त्ये-
म्हूल शरीरांत भोग करण्यास योग्य-स्वप्न शरीरांत भोग करण्यास योग्य-अणि कारण शरीरांत भोग करण्यास योग्य असे
तीन प्रकारचे काम म्हणजे विषय आहेत। त्यांनील म्हूल शरीरांत भोगावयाच्या कामांचा-एकांत स्थळाले सेवनार्थ-त्याग हो-
तो। स्वप्नकालीं व क्षणादिक विषय घेणारी बाह्येन्द्रिये सर्व लीन झाली-----असता जागृत कालीं अनुभविच्छे विष-
यांच्या वासनाही करून जे विषय मनाने भासतात त्यांचा-सर्वदा भगवद्धितनाचे अभ्यासे करून-त्याग होतो। सर्वे इन्द्रि-

श्री भगवानुवाच ॥ प्रजन्तानि यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनो

गतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थित प्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

ये अणि मन यांचा बाह्य विषयां पासून निग्रह करून ध्येय परमेश्वराकारच जो अंतःकरण हनींचा प्रवाह-उपांत झाला-दोष आणि ज्ञान या त्रिपुटीचे मान-भीयारूपा सध्यातों-असे मान आहेत असा जो संप्रज्ञात समाधि स्वचैवाचीं से-
कल्यांतें उत्पन्न होणार जे दिव्य विषय-योग शास्त्र प्रसिद्ध-आहेत आणि जे मोक्षान् प्रतिबंधक होतात त्यांचा ज्यांत
त्रिपुटीचे ही भाग नाही-असा जो पूर्वोक्त समाधि त्यास अस प्रज्ञात समाधि म्हणतात त्याचे वाची-त्याग होतो ॥ वा-
प्रमाणें त्रिविध कामाचा त्याग करून जेव्हा अद्वितीय-सच्चिदानंद-स्वात्मरूप-अखंड एकरस अशा ब्रह्मत्वे वा-
चीं आत्मना म्हणजे स्वात्म रूप आनंदानेंच संतोष पाहून बाह्य विषयां विषयीं निरपेक्ष होतो तेव्हां त्यास स्थितप्र-
ज्ञ असे म्हणावे ॥ ५५ ॥

आणि दुःखे प्राप्तास्योत्तमताही ज्याचे मन उद्दिग्न होत नाही म्हणजे चंचल होत नाही - आणि जो प्राप्त झालेले विषय स्मृत विषयी ही अंतःकरण इतिरहित स्वात्म्यामुळे निरिच्छ आहे - आणि विषयावरील प्रीति - तसेच - प्राप्त झालेले विषय स्मरून नाश पावेल - असे भय - मसाच आपले विषय स्मर्यादिकास कोणी विधान केल्या मुळे त्यावर होतो जो क्रोध यांच्या त्या समाधीचे अवस्थेत असंभवा मुळे ते ज्याचे गेले आहेत - असा जो मनन वरील म्हणजे समाधिस्थ ज्ञानी - त्यास स्थित न ज्ञा असे म्हणजे ॥ ५६ ॥ आतां स्थित प्रज्ञाने कसे भाषण करावे - याप्रश्नाचे उत्तर सांगतात ॥ जो सर्वत्र म्हणजे - मन्त्री पुत्रादिकांचे वायी - स्नेहरहित असा होऊन स्त्रीपुत्रादिक परिपूर्ण असले म्हणजे श्रीपरिपूर्ण आहे - ते विकल असले म्हणजे मी विकल आहे - असे स्नेहनिमित्तक भाषण करीत नाही आणि आपणास कोणतेही - कृत्रिम म्हणजे अनुकूल - किंवा इष्ट - ते प्राप्त झाले अ

तु. रवेष्वनुद्दिग्ना मनाः सुखेषु विगतमृदु ॥ वीतरागा भय - क्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं ॥ नाभिनदति नोद्विष्टतस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यदासंहरते चायं कूर्मीणा नीव सर्वदाः ॥ इन्द्रियाणीद्विष्यार्थेभ्यःस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

सतां - हे फार चांगले झाले अशी आपले इष्टकरणा यांचे किंवा इष्टाची तोडानें प्रशंसा करीत नाही - आणि अकृत्रिम म्हणजे प्रतिष्कूल किंवा अतिशय प्राप्त झाले असता - हे याईत मला का प्राप्त झाले - असा प्रतिकूल करणाऱ्या किंवा प्रतिकूल मनाचा द्वेष करीत नाही - तर केवल उदासीन होऊनच - भाषण करता - त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित म्हणजे स्थिर झाली - असे म्हणजे किंवा समजावे ॥ ५७ ॥ आतां स्थित प्रज्ञाने कसे राहो याचे उत्तर सांगतात ॥ कासव जशी आपलीं हस्तपादादिक अंगे स्वभावैकरूपच पोटाची आरवडून धरतो त्याप्रमाणे - श्रोत्रादिक इन्द्रियांचे जो शब्दादिक विषय त्यांपासून आपले श्रोत्रादिक इन्द्रिया प्रत अनायासे करून काढून घेतो म्हणजे शारद्व्यकर्म वशोकरून समाधीपासून जरी व्युत्थित झाला तरी हें तर्क नानें उद्दिग्न होऊन मनोनिरोधरूप समाधि करण्याचा संस्कार प्रयत्न असल्यामुळे शुनः समाधीचेच अनुष्ठान करतो ते कोणता

इंद्रियांची विषयांचे गयीं प्रवृत्ति न होणें-असे जे स्थित प्रज्ञाचे लक्षण सांगितलें-तें संभवत नाही। कारण फलाने इच्छेनें उपवासादिक काय्य व्रत करणारे जे अज्ञानी किंवा रोगी त्यांची ही विषयांचे गयीं प्रवृत्ति होत नाही-अशी शंका होईल तर त्या विषयी सांगतात ॥ आहाराचा त्याग करणारा जो-देहाभिमानी-अज्ञ त्याच्या शक्तीच्या क्षीणत्वा दिक कारणा मुळे विषय म्हणजे-इंद्रियांची करून व्हावयाचे जे विषय स्वरवानुभव-ते-नाहींसे होतात-तत्परंतु-मांतील विषय स्वरवाची वासना-माहीती होत नाही। जो स्थित प्रज्ञा आहे त्या सति त्या नंद स्वरूप जो परमात्मा त्याचा स्वात्मत्वं करून साक्षात्कार साधल्या मुळे-त्याची विषय स्वरवाची वासना ही नाहीशी होते ॥ ५९ ॥ इंद्रियांचा नियत केल्या वाचून स्थित प्रज्ञा होत नाही या साही-साधकावस्थेत-त्या विषयीं योगा यत्न करवा असे दोन श्लोकांनी सांगतात ॥ हे कौन्तेय म्हणजे अर्जुना ॥ समाधीचे द्वारा विषया विनिवर्तने निराकार स्पष्टेक्षितः ॥ रसवज्रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तने ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वानि संयम्य युक्त आसी नमत्परः ॥ वशो हि यस्मैन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

जे अपरोक्ष ज्ञान झाल्यावर मोक्षविषयी-यत्न करणारा जो विपश्चित म्हणजे ज्ञात्याचा र्याचे उपदेशाने योगेस आत्मज्ञान ज्यास झालें आहे असा सुमुक्त-त्याची ही विषय दर्शनें करून भवास सौभ करणारी श्रोत्रादिक इंद्रिये-आत्म्याचे स्वरूपाचे गयीं स्थिर केलेले मनाप्रत बलात्कारानें-आप आपले विषयां कडे-मार्गात एकेपुरुषास लुटणाऱ्या अनेक लोकां प्रमाणें श्लोडून घेतात ॥ ६० ॥ यासाठी सुक्त म्हणजे साधक जो आहे। त्यानें त्या सर्व इंद्रियांचा नियत करून-मर्त्या आत्मा असा जो भी ईश्वरसोच आहे पर-म्हणजे उत्कृष्ट प्रियतम-असा असले व्हावे ॥ ज्याची इंद्रिये स्वाधीन आहेत त्यांची प्रज्ञा म्हणजे-आत्मतत्वा विषयींची बुद्धि-स्थिर झाली असे जाणवें ॥ एणेकरून स्थित प्रज्ञाने कमें रहावें याप्रमाणे-उत्तर सांगितले ॥ ६१ ॥

बाह्येन्द्रियाचा निग्रह न सल्यामुळे - मी दोषतो सांगून - आता मनाचा निग्रह न सल्यास दोष आहे असें येन श्रोकानी सांगतात ॥ मनांतें विषयांचें चिंतन करणारा जो पुरुष - त्यास - चिंतित विषय कदाचित इन्द्रिय गोचर होताना म्हणजे बाह्य विषयापासून निग्रह केलेली इन्द्रियें मनाचे दोषांचे पुनः बाह्य विषय घेतात । विषय इन्द्रिय गोचर झाले म्हणजे - त्यापासून त्याविषयांचा उपभोग आपणास असावा - अशी त्यास इच्छा उत्पन्न होते । त्या इच्छेने त्याविषयांचे संपादन करण्यास प्रयत्न करीत असता - प्रयत्न सिद्धीस न गेला - अथवा कोणी त्यास प्रतिबंध केला तर त्यामुळे क्रोध उत्पन्न होतो ॥ ६२॥ क्रोध अनिवार झाला म्हणजे - कोणते करावे - कोणते न करावे - असा विवेक नाहीं माहोतो ॥ विवेक नाशामुळे शास्त्रार्थांचे आच्छादनास नराहून - मी कोण आहे - मी काय करतां - अशी स्मृति गहत नाही ॥ स्मृति गेल्यामुळे निश्चिन्न शास्त्रार्थांचें आच्छादनास येतो विषयानुपुंसः संग स्नेषूपजायेते ॥ संगान्न संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६३॥

क्रोधात् भवति संमोहः संमोहान्न स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रशान् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्पण इयति ॥ ६३॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषया निद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवर्त्ये विधेयात्मा प्रसाद मधिगच्छति ॥ ६४॥

दैन सोऊन आपले हित कशात आणि अहित कशात अशी जी बुद्धि ती नष्ट होते ॥ बुद्धि नष्ट झाली म्हणजे नाबा आपण पावतो - म्हणजे पुरुषार्थांचे प्राप्ती विषयी अयोग्य होऊन मृत तुल्य होतो किंवा एखादे बार्दकर्म घडून नावा पावतो ॥ ६३॥ विषयांचें ध्यान केलें तरी समाधीपासून उठलेला जो योगी त्यास - विषया कडे जावें हा इन्द्रियाचा स्वभाव असल्यामुळे त्यापानिरोध होणें - अशक्य आहे यास्तव त्या योग्याची ही पूर्वोक्त नाशानी संभावना आहे यामुळे स्थित प्रसन्न लक्षण दुर्घट आहे अशी शंका झाल्यास त्याविषयी दोन श्रोकानी संगनात ॥ विधेयात्मा म्हणजे ज्यानें मन स्वाधीन केलें आणि असोजी योगी तो - विषयांचे प्राप्तीमुळे जी प्रीति - आणि अप्राप्तीमुळे जो द्वेष - त्यांही करून रहित आणि मनान्वे स्वाधीन झालेली - अशी जी इन्द्रियें तीर्ही करून विषयाचा भोग करीत असतो ही मन स्वाधीन झाल्यामुळे विषयांचे कर्णी

इच्छा उत्पन्न होती नाहीं। या कारणार्थे प्रसाद म्हणजे शोभीत म्हणजे विषय सकल गेल्यामुळे मनाने स्वच्छते प्रत पावते।
एवढेकरून स्थित प्रसादें भोगणें कसें असतें- या प्रस्नाचे उत्तर मागितलें ॥ ६४ ॥ प्रसाद म्हणजे मनाची स्वच्छता ही प्राप्त झालीतर काय होतें तें सांगतात ॥ प्रसाद प्राप्त झाला अकता विषय कामना जाऊन त्याचे सर्व सांसारिक दुःखाचा नाश होतो ॥ ज्याचे विनास प्रसाद म्हणजे शोषित प्राप्त झाली त्याची बुद्धि म्हणजे आत्मतत्वाचें ज्ञान तें ऐकर प्रतिष्ठित म्हणजे दृढ होते ॥ ६५ ॥ मनास कदा ईद्रियांना नियम न सला तर दोषसांपून आता बुद्धीची प्रतिका न झालीतर दोष आदे असे सांगतात ॥ अयुक्त म्हणजे श्रवण मननादिका विषयी जो आसक्त नाही- त्यास बुद्धि म्हणजे ब्रह्मात्म साक्षात्कार रूप निश्चय तया ब्रह्मस्वरूपा विषयी प्रमाणाची आणि तशा ब्रह्मरूप ज्ञेय विषयाची- अस भावना न गेल्यामुळे- होत नाही आणि असा जो अयुक्त प्रसादे सर्व दुःखांना हागिरस्योप जायते ॥ प्रसन्नचे तसे ह्यास्तु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः शोषितस्य कुतः सखं ॥ ६६ ॥
ईद्रियाणां हि चरतां यन्मनो नु विधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नो वमिवां भस्मि ॥ ६७ ॥

युक्त त्यास ब्रह्मात्म निश्चय न झाल्यामुळे मनाची स्थिरता न होऊन ब्रह्मात्माकार मनो बुद्धि प्रगाह रूप भावना म्हणजे निद्रिध्यासन किंवा निर्विकल्पक समाधि होत नाही। ज्यास पूर्वोक्त भावना नाही त्यास- सर्व दुःख नाशरूप शोषित नाहीं। ज्यास शोषित नाही त्यास सख म्हणजे मोक्षानंद कोवून ॥ ६६ ॥ ज्यास ईद्रियांचा नियम नाही त्याला आत्मतत्त्व ज्ञान होत नाहीं असें जें पूर्वी सांगितलें त्या विषयी कारण सांगतात ॥ स्वाधीन न केलेकीं अशीं ईद्रिये- आपले स्वभावाप्रमाणें विषयांकडे जात असतां त्यांबरोबर स्वाधीन न केलेले मनही जे कां गमन करते- तेव्हां ते एकटे मनही पुरुषाच्या आत्मतत्त्व विषयीच्या बुद्धीस विषयांकडे ओढून घेतें ॥ मग बहुतेक ईद्रियें ओढून नेतील म्हणून काय सांगणें ॥ यास दृष्टांत सांगतात ॥ ज्याने केचा नावाडी प्रमत्त झाला त्याने केस समुद्राप्रभे वायू जसा एकटे विकडे भ्रमवितो त्याप्रमाणें ॥ ६७ ॥

इंद्रियाच्चा निग्रहः स्थित प्रज्ञावैलक्षण्य-आणि स्थित प्रज्ञा होण्याचे साधन-असे जें सांगितले त्याची समाप्ति करतात ॥ या
कारणास्तव-हे महाबाहो अर्जुना ज्याची मनासुद्धा सर्वे इन्द्रिय सर्वप्रकारें सर्वे विषया पास्वून-निगृहीत म्हणजे आदून घेतले
नी आहते त्याची प्रज्ञा म्हणजे बुद्धि प्रतिष्ठित म्हणजे दृढ आहे असें जाणवे ॥ ६८ ॥ सर्वप्रकारे सर्वे विषया पास्वून सर्वे इन्द्रि
याचे आकर्षण करून निजत्या प्रमाणे पाहणे लक्षणे उन्मादिक व्यापार रहित झालेला-कोणीही लोकांत अटकत नाही तेव्हा
स्थितप्रज्ञाचें हे लक्षण अम भावित दिसतें अशी शाकांजरा होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ सर्वे प्राण्यांस-आत्म्यांचें जें
अज्ञान तत्त्वरूप आधकाशने-व्यापल्यामुळे तीमध्ये दर्शनादिव्यवहार होत नाही अशी जी सारग्वी जी स्वात्मतेव
रून ब्रह्मात्मत्वरूप-आत्मनिष्ठा तीमध्ये सम्यगी म्हणजे इन्द्रियाचा निग्रह करणारा स्थित प्रज्ञा जागृत राहतो-म्हणजे प्रबो
ध रूप ब्रह्मात्म तत्त्व ज्ञानोने यवित्या रूप निद्रिपास्वून उठून मी ब्र म्हत्व-असा दर्शनादि व्यवहार करतो ॥ अज्ञाना वल्लेतील-
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वेषां ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

यानि शा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि मानि शा पश्यन्तो मुनेः ॥ ६९ ॥
हेत दर्शन रूप ज्योतिष्य निजने सर्व प्राणी जागृत राहतात-म्हणजे आपला व्यवहार करतात-किंवा अज्ञान रूप निद्रित अ
सता ही स्वप्नाप्रमाणे सर्वे हेत दर्शन रूप व्यवहार करतात ती-अद्वितीय ब्रह्मास स्वात्मत्वे करून पाहणारा जो सुमी म्ह-
णजे ज्ञानी-त्यास रात्रीप्रमाणे मोठे म्हणजे तीचे ठायी ना ॥ यज्ञाच्या प्रमाणे दर्शनादि व्यवहार करीत नाही ॥ तात्पर्य ॥ रा
त्रीमध्ये प्राणी जसे अंधकारांत व्यापल्यामुळे कांही पाहत नाहीं-परंतु ज्ञानाची दीपादिक प्रकृता करणाचे साधन आ
हे ते पाहताना-तसे अज्ञानी जीव-आपले ब्रह्मस्वरूप अंध म्हणजे अज्ञानाचे आवरण मुळे पाहत नाहींत ॥ इन्द्रियनिग्रह
पूर्वक-वेदांत विचार रूप साधन ज्यास आहे तो ब्रह्मात्म मात्माकार रूप प्रकाशाने आपले ब्रह्म स्वरूपात पाहतो ॥ अज्ञा
ना वल्ले जीवास दिवसा प्रमाणे आहे-कारण त्या अवस्थेत न सारव दुःख कर्तृत्वभिमान रूप सर्वे हेत प्रपंच प्रत्यक्ष दिस

तो। यामुळे दिवसाप्रमाणे - त्या अवस्थेंत अज्ञानी जीव - व्यवहार करतात ॥ परंतु ज्यांस - अहोत बुद्ध साक्षात्कार प्राप्त - त्या सहित प्रपञ्च मिष्टा आहे। अस्मानिश्चय शान्त्यामुळे - नदिसिन्ध्या मारवा आहे स्मृणून - त्यास ती अज्ञाना वस्त्रा रात्रीप्रमाणे आदि ॥ यावद्दून त्याची शान्तरूप चक्षुः उघडली आहे न - असा जो ब्रह्मनिष्ठ - त्याची दृष्टि ब्रह्मत्वेच ठायी असते - विषयांचे ठायी नसते - यास्तव सांगितलेले स्थितप्रज्ञाचे ऋक्षण अस भाविन नाही ॥ ६० ॥ विषयाचे ठायी शान्त्याची दृष्टि नाही त त्यास विषय भोग कसा होतो - अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ अनेक नद्यांनी पूर्ण झाला तर त्याची मर्यादा नवळ -

‘प्रापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठममुदमापः प्रविशन्ति यद्वात ॥
नदत्कामायप्रविवानि मयै सशान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥’

होत नाही अशा ममुदांत हुसरी उदके जमीन ये रा करितात - तसे अंत ईष्टि तो ज्ञानी त्याप्रत प्रारब्ध कर्मांचे अवशेष प्राप्त होणारे सर्व काम स्मरणे सर्व विषय किंवा त्यांचे भोग किंवा त्यांविषयी च्या रच्छा ह्या प्राप्त होताना ॥ तो ज्ञानी - ममुदजमा नद्यादिकांचे दुसरे उदकाने चंचल नहोता पूर्वीची अवस्था सोडीत नाही तसा प्रारब्ध कर्मांचे विषय भोग करित असता ही ब्रह्मनिष्ठे पास्त्न चंचल नहोत प्रारब्ध कर्म - भोग देऊन - समाप्त झाल्या नंतर शान्तिमन स्मरणजे विदेहकेंव त्याप्रत पावतो ॥ विषयांची दृच्छा करणारा शान्तिपावत नाही ॥ ७० ॥

नर स्थित प्रश जो ज्ञानी त्वानें सर्व कामों का प्रवेश म्हणजे सर्व काम भोगांचा स्वीकार केल्यावर - चिन्ताच्या मंचार करणाराच्या
 भूमि म्हणजे म्हणजे असे जे विषय त्याचे बायी जो राग म्हणजे मीति - तो राग अथो पांच म्हणजे अज्ञानाचे किंग म्हणजे
 चिन्ह आहे ॥ त्या वृक्षाचे कोटयात अग्नि आहे त्यास कोवळोपालावी कोटून येईल - या अर्थाच्या श्रुतीत - न-वेचपा जो ज्ञा-
 नी त्यास विषय भोगाचा निषेध सांगितला आहे त्याचा विरोध येईल - आणि विषय भोग म्हणजे गानें सांगितलेल्या भु-
 जीवरून - तो अज्ञानी असे त्याला लोक समजतील - हा स्थित प्रज्ञ असे समजणारा नाहीत ते को स्थित प्रज्ञाची लक्ष-
 णे अर्जुनाचे गुसली त्याचे जनगत - कामाय प्रविवानि सर्वे सज्जानि माप्नोति - असे उत्तर सांगणें विरुद्ध दि मों - अज्ञातो
 का होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ जो पुरुष प्रास्थवतो करून प्राप्तशालेले सर्व काम म्हणजे विषय किंवा त्यांचे भोग -
 यांत टाकून म्हणजे त्यां वरील सत्य बुद्धि ठाकून - आणि निरदका म्हणजे याचा भोक्ता किंवा संपादनकर्ता भी अशा

विहाय कामानुय-सर्वो न पुमांश्चरति नि निस्पृहः ॥ निर्ममे निरहंकारः सज्जानि मधिगच्छति ॥ ५१ ॥

अभिमानानें रक्षित - आणि भोग किंवा भोगाची साधने जी मृक नंदन वृक्ष वस्त्रादिक यांविषयी निस्पृह म्हणजे - नीं आ-
 पणास असावी अशा रज्ज्वेन रक्षित आणि सांगितलेल्या विषयांमध्ये कोठेही - - - हे माझे - अशी ज्याची ममता नाही -
 असा होऊन - चरति म्हणजे मारथ्य कर्मबो करूनच विषय भोगाप्रत अनुभविता - किंवा कोण गमनादिक व्यापार करतो -
 तो सज्जानि म्हणजे पूर्वोक्त विदेह कैवल्य त्याप्रत पावतो ॥ तात्पर्य ॥ असंग-अद्वितीय - आणि मज्जिदानद-एतत्स्वरूपां जे स्व-
 स्वरूप त्याचे अज्ञानाने झालेल्या आवरणा मुळे दंढीयादिक मीच - असा वेळेदिय मनाबुद्धी बोलत होते मज्जिजो यादव्या
 भिमान - तेणे करून उत्तम झालेले जे मुमुक्षु जीवांचे अंतःकरणातील - काम म्हणजे विषयेच्छादिक - ते - जे को - सज्जि-
 दानद - असंग - निर्विकार आणि अद्वितीय असे जे ब्रह्म स्वरूप तेच मी आहे - अशा आत्मतत्त्व जाणें करून - अज्ञाना
 चा होऊन - अज्ञानानें केलेल्या जी पूर्वोक्त सादव्याभिमान त्याचा नाचा होऊन - नाश पावतात - ते ज्ञान - मर्म म्हणजे -

पूर्वोक्त देहादिकों वरील तादात्म्या भिमानामुळे देह मरणाने मरणशील जो जीव - तो अमृत म्हणजे - पूर्वोक्त मरणशीलता प्राप्त होण्यास कारण - जो पूर्वोक्त देहादिकां वरील तादात्म्याच्यास - तो तत्त्वज्ञानाने गेव्यामुळे मरणरहित होते ॥ कारण जे तत्त्वज्ञानी याच देहाचे वाढी मच्चिदानंद स्वरूप जे अस त्याप्रत सम्युक्ते म्हणजे पावतो म्हणजे तद्रूपच होते - या अर्थाचे वृत्ति असा हे - आणि त्या शुक्तीतील काम शब्दाचा अर्थ कोणता हे सांगण्यासाठी - जेव्हा सर्व हृदय ग्रंथि भिन्न होतात - अशा अर्थ्याची सुति पुढे आहे ॥ यावरून अहंकार हे उपलक्षण करून मन इत्यादिकां वरील जो पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान रूप अविशेषक - त्यामुळे होणारे जे - हे प्रका असोब - हे प्रका असोब - इत्यादि इच्छादिक - तेव तत्त्वज्ञानाच्या ने नाश पावतात ॥ पूर्वोक्त तादात्म्याभिमानरूपजो अविवेक तो - अंत करण देहेदियादिक माझे स्व रूप नाही - मी असंग - मच्चिदानंद अहंकार आणि निर्विकार जे ब्रह्म तेच आहे - अशा तत्त्व ज्ञानाने - उपाया शोला त्यास केवल प्रारब्धवशे करून होणारे जे दग्ध बीज प्रमाणे कार्याक्षम - काम - ते तत्त्वज्ञानास जरी झाले - तरी ते अज्ञानास झालेले जे - अविवेक प्रूलक - काम - त्यांप्रमाणे - संसार दुःख प्रदानहीन ॥ या सार - रागादिक जें अज्ञानाचे लिंग म्हणून सांगितले - ते पूर्वोक्त तादात्म्याच्यास रूपजो अविवेक व्यापासून झालेले जे रागादिक म्हणजे विषय भोगेच्छादिक तेच अज्ञानाचे लिंग - तत्त्वज्ञानाने अविवेक नाश पावून - प्रारब्धवशे करून जे साक्षात् व्यास विषयेच्छादिक होतात - ते अज्ञानाचे लिंग नव्हे - अशा शुक्तीचे तात्पर्य तें आहे ॥ अतएव पूर्वोक्त तत्त्व ज्ञाने करून त्या स्वार्थ म्हणजे वेदांत प्रवणादिकांचे प्रयोजन जो अज्ञाननिवृत्ति ती सात्यामुळे तत्त्वज्ञाने करून च मुक्ति सिद्ध आहे ॥ तत्त्वज्ञानास रागादिक म्हणजे विषयेच्छादिक यथेष्ट असोत ते असल्यामुळे तत्त्वज्ञानाचा त्याज्य निश्चय नाही म्हणजे तत्त्वज्ञान किंवा त्याचे फल मोक्ष याची हा प्रति नाही - अशा अर्थ्याची दुसरी सुति ही - तत्त्वज्ञानास विषयेच्छादिक असोत असे जें सांगित तें - प्रारब्धवशां करून तत्त्वज्ञानास इच्छादिक झाले तरी - न अविवेक झालेक अतः त्या ग्याचे इच्छे प्रमाणे दटनाही - असेंच त्या शुक्तीचे तात्पर्य आहे ॥ या सर्व तात्पर्यांवरून - देह मन आदि का वरीक

चिदात्म्याचा जो विवेक म्हणजे भेद त्याप्रत पाहून पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान सोडून प्रारब्धवंश करून कोट्यावधिव
 स्तुवी जरी तबवेता इच्छा करील तरी त्याचा पूर्वोक्त विवेक रूप ग्रथि भेद झाल्यामुळे तत्त्वसोमास बाध नाही अत्रा
 अभिप्रायाने - तद्धत्वाभाय प्रविशति सर्वे - असे सांगितले ॥ जरी प्रारब्ध कर्मांचे प्राबल्यामुळे तत्त्वज्ञान्यास विषय येऊ
 द्याली तरी ती असान्या प्रमाणे विषय सत्यत्व बुद्धिपूर्वक - आणि आपणास हे विषय अवश्य असोवे - हे असत्याने
 मी स्मरवी - कृतकृत्य - होईन - अशी जी दृढ आस्था - तत्त्वपूर्वक - नाही आणि ही रच्छा असान्यास जशी अविचैकामुळे
 जन्य मरण प्रबोद्धरूप समाप्त पावविणारी आहे त्याप्रमाणे ज्ञान्यास नाही - अशा अभिप्रायाने - विहाय कामादयः
 वान् - इत्यादिक सांगितले ॥ यांचे ज्ञान्य असे आहेत की - पूर्वोक्त तादात्म्याच्यासे करून युक्त जो अज्ञानी न्यास त्याअ
 ध्या सोने म्हणजे अभिमानाने - स्वकृच्चंदन वधूवस्त्र इत्यादिक विषय मला प्राप्त होवोत - अणि यापासून मला भोग
 प्राप्त होवो - आणि प्राप्त झालेना भोग माझा कधीही ना झालेवो - या भोगाची उतरोत्तर वृद्धि असो - याभोगास कधीही वि
 ष्यामुळे प्रतिबंध न होवो - या भोगाही करून मी धन्य आहे - कृतकृत्य आहे - अशा ज्ञान्या इच्छा आणि तत्त्वोक्त धर्म -
 होतात त्या प्रमाणे सकल्य सिद्धीस न गेल्यामुळे किंवा भोग न स्वरच आहे त बासुळे - त्याचा नाश झाल्यामुळे त्यास फल
 सन म्हणजे दुःख होते ॥ ऐदं जातिं कोने विमाण केलेले गर्धवं नगर किंवा न्यातील विषय हे पाहत आस्ता ही हे इदं ज्ञा
 ल आहेत - असे नो-ज्ञानतो तो न्याची - हे आपणास असोवे - अशी इच्छा करित नाही प्रत्युत - कायही ही माया - असं आ
 श्वये मातून हसत असतां त्याचा त्याग करण्याची इच्छा करतो - त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञानी - दिसण्यास मात्र गभीर असे
 जे पापचिक्क स्वकृच्चंदन वधू वस्त्रादिक विषय - हे सर्व मायेने कलिलेले मिथ्याच आहेत असा विचार करून - आ
 णि याविषयांचे मंयादन करण्यात झेराच आहेत आणि मिळाले तर त्यांचे रक्षण करण्या विषयी ही झेराच आहे - या
 चा नाश झाला तर किंवा व्यय झाला तर झेराच आहे - यास्तव झेरा देणाऱ्या अशा विषयांस विकार असो - अणि

च्या मनाचा नियम नाही अशा अज्ञानास कितीही भोग प्राप्त झाले तरी-त्यांविषयी त्यास अलं बुद्धि म्हणजे पुरे असें न
 होऊन अधिक अधिक विषय भोग असावे अशी इच्छा होऊन झालेल्या भोगांनी त्याचे मनाचा संतोष होत नाही। आणि
 ज्याचे मनाचा सांगितले कारणांनी नियम झाला आहे-अज्ञानाच्या स प्रारब्धबलां कंस्तून जितका भोग होतो तितक्याने
 च अधिक भोगाविषयी इच्छान होतां संतोष होतो॥ ज्ञानी आणि अज्ञानी यांच्या देहेन्द्रिय मनांची विषयाने वायी प्रवृत्ति कि
 वा त्या पासून निवृत्ति होणें याविषयी जरी त्यांचे स्वतःचें लक्षण नाही तथापि-ज्ञास वेदाध्ययन नाही असा जे वात्य आस-
 ण आणि ज्ञास वेदाध्ययन आहे असा जो श्रोत्रिय ब्राह्मण याचे-भोजन करणें-भिक्षाकरणें-बालगणें-इत्यादि
 क जे व्यापार त्याही करून जरी-बैलक्षण्य नाही तथापि आत्यास वेदाध्ययन नाही-श्रोत्रिय ब्राह्मणास वेदाध्ययन आ
 हे-या दोन धर्मोत्तों जसें श्रान्ध श्रोत्रियांचे बैलक्षण्य आहे त्याप्रमाणें ज्ञान्याच्या देहेन्द्रियादि कांची विषयां कडे प्रवृत्ति अवि
 नेक मूलक नसून केवल प्रारब्धा भीनच असते। आणि अज्ञान्याच्या देहेन्द्रियादि कांची विषयां कडे प्रवृत्ति अविबेक
 मूलक असते-इतकेच ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचे बैलक्षण्य आहे॥ ज्ञान्याचीही विषयां कडे प्रवृत्ति होते तर जड भरता
 दिक् ज्ञानी विषया कडे प्रवृत्त न होतां त्यांची जरीरेन्द्रियें निव्यापार म्हणजे व्यापार रहित पाषाणादिकां प्रमाणें स्थित
 होती असे भागवतादि पुराणांत सांगितले आहे तें कसें असें जर म्हणाल तर पुराणांचे असें तात्पर्य नाही आणि भरता
 दिक् आकार विदार सोडून पाषाणाप्रमाणें राहिले होते असेंही नाही। परंतु-ज्ञास संग आहे तो-ज्ञानास संग केला त्याचे
 वियोगां किंवा त्याचे दुःस्पर्श-दुःखपावतो आणि लोकही संग करणाऱ्यास उपद्रव देतात यास्तव ज्ञास निंतर कला
 ची इच्छा आहे त्याने संग सोडावा-असें शास्त्रात बडत ठिकाणी सांगितले आहे त्यावस्तुन भरतादि-लोकांची संग
 करणास भयपावून उदासीनच राहत होते-असे पुराणांचे तात्पर्य आहे॥ हे तात्पर्य पुराणास मूल मूल जी श्रुति तीव
 रून कल्पावें हे योग्य आहे। मूल धृत श्रुतीची विरुद्ध असे पुराणांचे तात्पर्य कल्पून ये॥ श्रुतीतं गड भरतासारखे ज्ञा-

न्याचे स्थितीचें वर्णन केले आहे-तेथे तो ज्ञानी अक्षरूप करीत असता- स्थितीची क्रीडा करीत असता- ज्ञानी किंवा वयस्य म्हणजे आपले समान वयस्क सारवे यांबरोबर रममाण असता किंवा क्रीडा करीत असतो ही स्त्री गय स्पर्द्धिक जे जून ग्यांचे समीप राहिलेल्या शरीराचे-हें माझे शरीर हा व्यापार करते-असे स्मरण न करिता झाल-असे वर्णन केले आहे ॥ याश्रुतीचे अर्थोक्त न ज्ञानी-भोजनादिक जे सांगितलेले व्यापार-त्याविषयी शरीरादिक प्रवृत्त असतो ही ग्यांचे अनुसंधान न करिता-उदासीनवत्ता हतो. पाषाण प्रमाणे प्रवृत्ति रहित-निश्चेष्ट-राहतो असे नाही-हे स्पष्ट आहे ॥ विषयाचे बाबी सांगितलेले जे दोष ग्यांचे जेता न तद्रूप विवेक-विषयांचे इच्छेला विरोधी-आहे तेन्हां ज्याला तो विवेक जाणून आहे असा जो ज्ञानी त्यास प्रारब्ध कर्माचे बलागे भोगा विषयी इच्छा होऊन त्याची त्या कडे प्रवृत्ति कशी होईल-अशी शक्ता करूनये. कारण-इच्छा प्रारब्ध-अनिच्छा प्रारब्ध-आणि परेच्छा प्रारब्ध-अशा भेदागे प्रारब्ध नीन प्रकारचे आहे ॥ इच्छा प्रारब्धाचे स्वरूप असे आहे-जे चोर आहेत किंवा गंगी आहेत-किंवा राज स्त्रीशी गमन करणारे आहेत ते-चौर्य कर्मांने किंवा अपत्य सेवनाने किंवा राजद्विषां शी मंग करणाने आपला नाश आहे असे जाणून असता ही त्यास त्या कर्मा विषयी बी-प्रारब्ध कर्माचे बलागे-इच्छा होऊन त्या कर्मा विषयी प्रवृत्त होतात ॥ यास इच्छा प्रारब्ध म्हणवे ॥ हें इच्छा प्रारब्ध अग्नि वाये आहे ॥ या चो निवृत्ति करणयास ईश्वर ही समर्थ नाही ॥ यास प्रमाण-सदृशं चेष्टने स्व स्या. प्रकृते ज्ञानवान्नि ॥ प्रकृति वंति भूतानि नियह-किं करिष्यति-असे गीता वाक्यच आहे ॥ याचा अर्थ याश्रोकाचे व्याख्यानाने सिद्धि आ आहे व म्हणून येथे लिहीत नाही ॥ आणि प्रारब्ध कर्मा बलागे अवश्य होणारे जे भ्रम म्----- १३ ॥ वा १८ क. त्याचा जो प्रतीकार म्हणजे परिहार होईल तर नल्ल-राम-सुधिर-हे दु ग्याने किम न होत-अशा संधाने-अवश्य भाविभावाने प्रतीकारी भवेद्यदि ॥ तदा दु रेने बाधेरत् नल्ल राम सुधिरा -असे ही वाक्य प्रमाण आहे ॥ याप्रारब्ध कर्माचा परिहार करणयास जर ईश्वर ही समर्थ नाही तर ईश्वराचे ईश्वरत्व स्पष्ट करून जाईल प्रमे नाही. कारण-ईश्वराचेच

या प्रारब्ध कर्मांचे वायी - अवश्यय आपले फल देण्याची शक्ति - निर्मिती आहे ॥ अभिच्छा पूर्वक प्रारब्धाचे स्वरूप - अ-
 थकेन प्रयुक्तीय पापं चरति पूरुष. ॥ अनिच्छन्मिव बार्ह्णीय बलादिव नियोजितः ॥ कामएव क्रोध एष रजोगुणसमुद्भ-
 वः ॥ महाज्ञानो महापाथा विध्यैनमिह वैरिणं ॥ स्वभावजेन कौतेय निबद्ध, सेन कर्मणा ॥ कर्तुं ने छसिय न्योहात करि-
 व्यस्य बशो पितत - या अर्जुन आणि कृष्ण यांच्या प्रश्नोतरा ही करून मोगितले आहे ॥ या प्रत्योत्तरांशो कांथा अ-
 र्थ त्यांचे व्याख्यानांत लिहिला आहे ॥ आतां परेच्छा प्रारब्धाचे स्वरूप सांगतो ॥ इच्छित नाही असे ही नाही - आ-
 णि आपले भोगार्थ इच्छा करतात असे ही नाही - परंतु दुसऱ्याचे दाक्षिण्याने म्हणजे दुसऱ्याचे प्रयो जना साठी व
 दुसऱ्याचे प्रेरणेनें प्रयत्न होऊन करव किंवा दुःख अनुभवतात । अथवा दुसऱ्यावर - हा प्रामाणिक आहे - अज्ञा-
 न बुद्धीने दुसरा आपली वचना करतो असे न जाणून दुसऱ्याचे प्रयोजना साठी दुसऱ्याचे प्रेरणेने प्रयत्न होऊन
 दुःखादिक अनुभवितान - हें परेच्छा प्रारब्धाचे स्वरूप जाणावं ॥ हें स्वानुभव सिद्ध आहे ॥ ह्या त्रिविध प्रारब्धानी
 विवेक ज्ञान असले तरी सान्यास ही भोगेच्छा उत्पन्न होते तथापि ती इच्छा - नत्वज्ञानाने आपले कार्य सुद्धा मूलज्ञान
 न नात्रापाबल्या मुळे - दग्ध बीजाप्रमाणे राहिलेले जे प्रारब्ध त्यापासून झालेली दग्ध बीजाप्रमाणेच आहे ॥
 जशीं भर्जन म्हणजे भाजलेली बीजे म्हणजे राजा इत्यादिक बीजे तीं पुढें अंकुरादिक कार्य करण्यास समर्थ
 नसता ही भक्षण दिकें करून अत्य नृत्तिरूप कार्य करणारी होतान - तशीं ज्ञान्यास प्रारब्ध कर्मे करून झालेली
 जी इच्छा ती अत्यभोगे करून निवृत्त होते । इच्छेपासून दुसरी इच्छा - ती पासून तिसरी इच्छा - अत्रा परंपरे
 नें विषयासक्ति करून अज्ञान्या प्रमाणें व्यसनान म्हणजे दुःखास उत्पन्न करित नाही ॥ भोगें करून प्रार-
 ब्ध कर्म क्षीण झाले म्हणजे ज्ञान्यास विदेह केवत्य प्राप्त होते ॥ भोगप्रद विषयांवर सत्यत्व बुद्धीनें त्यावि-
 षयांच्या इच्छांचा उपरम न होतां अज्ञान्यास जन्ममरण रूप दुःख प्राप्त होतें ॥ विषयांस किंवा रत्यांचे भोगास

मिथ्या जाणून त्या वरील आसक्ति गेल्यामुळे विषय भोग प्रारब्ध बघो करून करीत असतां ही ते भोग अधिक
असावा असा संकल्प घानी करीत नाही या कारणाने ज्ञान्यास तें बघ सन प्राप्त होत नाही ॥ तत्त्वज्ञानें करून सर्व
प्रपंचावर मिथ्यात्व ज्ञान होऊन विषयां वरील सत्यत्व बुद्धि जरी गेली तरी त्या विषयां पासून प्रारब्ध योगानें भोग
होण्यास बाधक नाही। कारण भोग होण्यास विषयां वर सत्यत्व बुद्धि जर गेली तरी त्या विषयां पासून प्रारब्ध योगानें भोग
बाधक नसेल इंदु आस विद्येनें इंद्रजालि कांणें शरविले के जे गंधें नगरादिक पदार्थ त्या पासून भोग आणि विनोद च
मत्कार हे पदार्थ मिथ्या आहेत - असे जाणणारास ही ज्ञानान ॥ विषय सत्य आहेत असे जाणून जर प्रारब्ध विषय भोग
करवील तर त्याचा आणि सत्वज्ञानाचा विरोध येईल ॥ तत्वज्ञानाचा आग्रह प्रपंचाचे स्वरूप जे दिसते त्याचा अपल
प न करतो केवल तो मिथ्या आहेत असे जाणविण्याचा आहे आणि प्रारब्धाचा आग्रह भोग्य पदार्थावर सत्यत्व बु
द्धि झाल्या विषय ही जीवास करवाचा किंवा दुःखाचा अनुभव करवाचा याविषयीचा आहे - यासुळे त्यांचा पर
स्पर विरोध नाही ॥ जर तत्व विद्या प्रपंचाचे स्वरूपाचा अप त्याप करून त्यावर मिथ्यात्व जाणवील - आणि प्रारब्ध
जर विषयांवर सत्यत्व बुद्धि उत्पन्न करून भोग करवील तर तत्वविद्या आणि प्रारब्ध यांचा परस्पर विरोध येईल -
पातु नमें नाही हे पूर्वीच सांगितले ॥ शास्त्राव तत्ववेत्त्यांस ही प्रारब्ध कर्मे वशें करून विषय भोग होण्यास बाध
क नाही - असे सिद्ध झाले ॥ देहेन्द्रियादिकां वरील - स्व स्वरूपाचे ज्ञानासुळे - जो तादात्म्य भ्रम तद्रूपजो विदवि
त ग्रंथि त्याचे स्व स्वरूप ब्रह्मात्मा परीक्षा जांस झाले आहे असे जे ज्ञानाचे स्वरूप; तद्रूप जे अस्मत्
प्रारब्ध बघी करून बाह्य विषय भोगादिक व्यवहार करीत असतां त्यांजिणे करून दे: अज्ञानीच आहेत आणि सं-
सारी आहेत असे जे लोक म्हणतात ते शास्त्राचें तात्पर्य न समजून म्हणतात ॥ शास्त्राचे तात्पर्य असे आहे की-
वेराग्य-कांध आणि उपरति हे पदार्थ - यांची उत्पन्न करणारी कारणें यांची स्वरूप आणि यांची कार्ये ही भिन्न

भिन्न आहे त यासुळे - परस्पर भिन्न असून - आयज्ञा - एकत्र राहतात । कदाचित कोठे परस्परचा त्याग करून राहतात ॥ विषयांचे ठायी दोष दृष्टि हे वैराग्याचे कारण आहे । विषय सोडण्याची इच्छा हे वैराग्याचे स्वरूप आहे आणि विषय भोग न झाल्यामुळे क्षीन न होणे हे वैराग्याचे कार्य आहे ॥ वेदांताचे श्रवण - मनन - त्रिदिध्यासन - ही बोधाची म्हणजे सोप्याचीं कारणे आहेत । ब्रह्मच सत्य आहे - प्रपंच सर्व मिथ्या आहे - असे विवेचन बोधाने स्वरूप आहे । आणि सोप्याचे नावालासुळे घुन : देहें द्रिया दिकावर तादात्म्य प्राप्त न होणे हे बोधाने कार्य आहे ॥ यम नियमादिक हे उपरतीचे कारण आहेत । चिंतवणीचा निरोध करणे एतद्दूष जो योग हे उपरतीचे स्वरूप आहे । आणि बाह्योत्तर सर्व व्यवहाराचा क्षय होणे हे उपरतीचे कार्य आहे ॥ या वैराग्य बोधोपर ती मध्ये बोधहा साक्षात् सुखी सकारण आहे यासुळे तो सुरम्य आहे - आणि वैराग्य आणि उपरति हे बोधास साधन आहेत ॥ हे तिन्ही ज्याचे परिपक्व झाले त्याचे ते मोठ्या तपाचे फल असे जाणावे ॥ प्रतिबंधक पायामुळे यांतील एकाचा किंवा दोघाचा कोठे कोणे सुरुषाचे ठायी प्रतिबंध होतो म्हणजे ते नसतात ॥ न्यास वैराग्य आणि उपरति परिपूर्ण आहेत परंतु बोधनास त्यास मोक्ष होत नाही - परंतु तपोयत्ने करून पुण्य फल जें सार्व तत्कारक उत्तम लोक प्राप्त होनात ॥ ज्यास बोधपरिपूर्ण आहे - आणि वैराग्य आणि उपरम नाहीं त्यास मोक्ष निश्चितच आहे परंतु वैराग्य उपरम नसल्यासुळे दृष्ट दुःख म्हणजे शरीरें द्रियादिकांचे संबधासुळे - होणारे जें दुःख ते नाहीसे होत नाही ॥ ब्रह्मलोकाचे प्राप्तीस होत नाही म्हणजे या नाने हो वैराग्याचा अवधि म्हणजे सीमा आहे ॥ देहें द्रिया दिकांवर शक्ती आनंद बुद्धि दृढ आहे त्याप्रमाणे - मी ब्रह्म आहे - अनशी जी अपरोक्ष ब्रह्मात्त्व बुद्धि तिची दृढता सगळी म्हणजे बोधपरिपूर्ण होतो हीच त्याची सीमा ॥ सधुसीतजसे सर्व बाह्याभ्यंतर यदर्थोचे विस्मरण होतें त्याप्रमाणे सर्वस जाग्रदसंघ वस्तेत ही विस्मरण होणे ही उपरतीची सीमा आहे ॥ असे हे शास्त्र तात्पर्य जाणून प्रारब्ध कर्मांचे अनेक प्रकारांनी ज्ञानाची

ही अनेक प्रकारची प्रवृत्ति झाली तरी सांगितलेले दृष्ट दुःखादिकाचे तारतम्याने त्याचें तारतम्य असले तरी या याविषयी-
 किंवा आरब्ध कर्मोत्थाभोग होऊन आरब्ध कर्म क्षीण झाल्यानंतर विदेह केवल्या विषयी त्याचें तारतम्य नाही ॥ त्याचा बोधपा-
 णि बोधपापासून अज्ञान नाश होऊन आपले आत्मार्थिक सच्चिदानंद आणि अदृष्ट अज्ञा स्वरूपाने स्थिति रूप सुप्ति ही समा-
 न्य आह्लादअज्ञा शास्त्राच्या तात्पर्या विषयी पंडितांनी मोठ्ठ पावूनये ॥ ७१ ॥ चित्त शतद्विद्वारा कर्मयोगेकरून प्राप्त होण-
 ज्या सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठेची-फळकथनने-स्तुति करून तिची समाप्ति करतात ॥ हे अर्जुना याप्रकारची स्थितप्रज्ञाचे
 रक्षण कथन प्रसंगाने ब्रह्म म्हणजे ब्रह्म रूप जो ब्रह्म वेना त्याची अपले स्व स्वरूप सच्चिदानंद रूपाने ज्ञाना पासून होणारी
 जी स्थिति ती तुला संमितकी ॥ परसे श्वाते-निष्काम कर्म करून आराधन के ल्याने शत श्रुत, कारण होऊन या ब्रह्मनिष्ठे प्रव-
 र्त्तवा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ जैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वा स्यामनं कालेऽपि ब्रह्मनिर्वाण भृच्छति ॥ ७२ ॥

७० नन्वादिनिश्रीमद्भगवद्गीतासूप निषत्सु ब्रह्मविद्या यो योगो शास्त्रं श्री कृष्णा ० दे सांख्य यो ० मद्दिती ० आचः ॥
 पावून पुरुष पुनः संसारमोहाप्रत पावत नाही ॥ कारण मरण समर्थी या ब्रह्म निष्ठेच्या वार्थी क्षणभंग गडून ही जें प्राप्त झाले
 असतो जेथून जन्म मरण प्रवाहांत पुनः एणें होत नाही अशा ब्रह्म श्रानि रूप मोक्षाप्रत पावतो ॥ भगविरतर गद्विज्ञातर मोक्षायनच
 वेल म्हणोन काव सांगायें ॥ तामर्थ्य ॥ जन्ममरण प्रवाह रूप संसार देहादिसु वर अज्ञानाने झालेल्या आत्मतत्त्व भातीने होतो ॥
 वामदमदि संपन्न जो अधि कारी त्यास पुरुषा स्तन वेदांत श्रवणा दिक्काने महावाक्यापासून एकवार जरी ब्रह्मापरोक्ष ज्ञान सा-
 छे तरी नेणे करून नी आति नाशपावला म्हणजे पुन ती उत्पन्न होत नाही आणि सर्व प्रमाणांपेक्षा प्रत्यक्ष जें वेदान रूप प्रमाण
 त्यापासून उत्पन्न झालीजी आति निष्ठा नाश करणारी ब्रह्मविद्या ती मरण काली ही नाश पावत नाही ॥ याचे दृष्टान्त ॥ दर दिवसा
 स स्व ज्ञान किं वा संपुष्टीत अभ्ययनाचे विस्मरण जरी झाले तरी दुसरे दिवशी अहंभूता जसा अनधीन होत नाही ॥ याप्रमा-
 णें ॥ या स्तव एकवार तत्व ज्ञानाने ही मोक्षा होतो ॥ ७२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताया, रघुनाथशास्त्रिकन भाषा विवृतौ द्वितीये अध्याय ॥ २

श्री ॥ या प्रमाणे - अशोक्या नन्वशौचस्व - इत्यादिके करून - प्रथम मोक्षासमाधन देहाहून आत्माभिन्न आहो असे देहाभ्यां विवेकज्ञान सांगितले । तदनंतर - एषतेभिहिता सारखे बुद्धि योगे विमोक्षणां - एषेकरून कर्मयोग सांगितला । १४ पु कर्मयोगे ज्ञानास साधन आहे म्हणून तो अग आहे आणि ज्ञानमोक्षास कारण आहे यातुळे ते प्रधान आहे - असा ज्ञान आणि कर्मयोग यांचा गुण प्रधान भाव स्पष्ट सांगितला नाही । यावरून दोन्ही मार्ग मोक्षास जाण्या विषयी समान आणि परस्परनिरपेक्ष आहेत असे दिसते । तथापि - एषा ब्राह्मीस्वितिःपार्थ - एषेकरून ब्रह्मज्ञान निष्ठेचा प्रवास करून प्रकरण समाप्तिकेही । यावरून ज्ञान आणि कर्म या दोहो मध्ये ज्ञानच श्रेष्ठ आहे असा नगवताचा अभिप्राय मनांत आणून अर्जुनप्रश्न करतो । हे जनादेना कृष्ण ॥ कर्मोपेक्षां मोक्षास अंतरग म्हणजे जवळचे साधन ज्ञान ते श्रेष्ठ आहे असे जर तुला समत आहे तर - त अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते माता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरयां नियोजयामि केनैव ॥ १ ॥

ज्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीवमे ॥ तदेकवर्दानि श्रित्य येन श्रेयोहमाप्नुया ॥ २ ॥

स्मानुध्यस्व - तस्मादुनिष्ठ कौंतय - असे बारबार बोलून - आत बघुवधादिक हिंसा होते अशा युद्धरूप घोरकर्मचे गयीं मी श्यवृत्तीने संतोष पावणारा जो मी यामला-कायोजितोस ॥ १ ॥ ज्ञानच श्रेष्ठ म्हणावेतर - धर्म्यादि युद्धात - एणेकरून क्षत्रियांस युद्धकरण हे श्रेष्ठ आहे - असे कर्मोलाही पूर्वी श्रेष्ठत्व सांगितले आहे । तेव्हा यातून कोणतें श्रेष्ठ समजावे अशी शका घेऊन अर्जुन बोलतो ॥ कीडे ज्ञानप्रज्ञासा आणि कीडे कर्मप्रज्ञासा अशाभिश्चित वाक्याने म्हणजे संदेह उत्पन्न करण - ज्या वाक्याने माझे बुद्धीस - हे श्रेष्ठ किवा हे श्रेष्ठ-याविषयी भ्रमात पाडल्या सारखे करतोस ॥ मला झालेला जो मोह त्यावेळी वृत्तीसाठी प्रबल झालेला जो करुणासागर संयावेवायी मला किवा दुसऱ्यास भ्रमात घालणे हे संभवत नाही तथापि अमांतश्च तोस असें मला वाटते । उठणे आणि वसणे यादोहोचे अनुष्ठान एककाळी संभवत नाही त्याप्रमाणे ज्ञान आधिकर्म - या दोहोचे अनुष्ठान एककाळी संभवत नाही । यासाठी जेणेकरून मी कल्याणपावेन ते एक निश्चय करून सांग ॥ २ ॥

परस्परान्धौ अपेक्षा नकरतं स्वतंत्र पणानं - कर्मनिष्ठा आणि ज्ञाननिष्ठा ही मोक्षस साधन आहेत - अज्ञादोन निष्ठा आसी जर मां
गितल्या असतील तर - त्या दोहोंतून कल्याणकारक असेल ती मला माग अमातुज्ञाप्रश्न संपवे ल ॥ परंतु तसे कोही जाम्ही संनि
तले नाही ॥ ज्ञान आणि विज्ञानाची द्वे द्वारांनी ज्ञानास साधन कर्म या दोही करून मोक्षपरायण असेणं अशी जी ब्रह्मनिष्ठा आहे
एकच आम्ही सांगितली आहे - असें श्रीकृष्ण भगवान उतर बोलतात ॥ हे अनघ म्हणजे निष्ठाया अर्जुना ॥ इतद्वातः करणआ
णि अकृदांतः करण या अर्थानें दोन प्रकारचा जो अधिकारी जन त्यावेळी - अधिकार भेदांनीं दोन आहेत प्रकार जीचे अशी -
निष्ठा म्हणजे मोक्षपरायण असणे अशी जी एकच निष्ठा तीमी इवी ध्यायी तुला सांगितली ॥ दोन प्रकार कोणते ते सांगताम ॥
अंतः करण शब्द होऊन आत्मान्मविषे करून किंवा प्रकृति आणि पुरुषाचा जो विवेक म्हणजे भेदज्ञान - तद्रूप ज्ञान भूमिकेव
रचढले आहेत असेजे सारव्य त्यांस ज्ञानाचा परियाक म्हणजे स्वात्मत्व करून ब्रह्म साक्षात्कार दृढ होणें यासाठी - ज्ञान योगेक
रून म्हणजे ज्ञानास साधनजें वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासना दि तेणे करून मोक्षपरायण असणे अशी ब्रह्मनिष्ठा - ज्ञानि स
र्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः - रत्यादिकें करून सांगितली ॥ सारव्य भूमिकेवर आरोग्गण करावे अशी रच्छा आहे परंतु
तु चित्त शब्द नाही - असेजे कर्माधिकारी त्यांस अंतःकरण शब्दहीचे द्वारा सारव्य भूमिकेवर आरोग्गण होण्यास वेदांत श्र
वणात्मक जो विचार तद्द्वारा मोक्षसाधनभूत आणि सारव्य भूमीस साधनजो कर्म योग तेणेकरून मोक्षपरायण असणे अ
शी जी ब्रह्मनिष्ठा ती सांगितली ॥ एकेच ब्रह्मनिष्ठेचे - अधिकार भेदांनी - दोन प्रकारा इवी ध्यायी सांगितले ॥ एकासच ब्रह्म ज्ञानि
विषयां परस्पर निरपेक्ष असे दोन मार्ग सांगितले नाहीत ॥ ते दोन प्रकार सांगतात ॥ प्रकृति आणि पुरुष यांस भिन्नसे करून
जाणणारे जे सारव्य ते - ज्ञान योग म्हणजे ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कारात्मक ज्ञानास साधनभूत जो वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासन
रूप योग तेणे करून ब्रह्मनिष्ठेप्रत पावतात ॥ या सच सारव्य मार्ग म्हणतात ॥ आणि - सिय सियो समोभूत्या समत्वं योग
उच्यते - एणेकरून सांगितलेले लक्षणोंन युक्तजे योगी ते - संध्यो पासनादिक निर्विकल्प समा ध्यता नुष्ठान लक्षण जो कर्मयोग

तेने करून-अस्मिन्निष्ठे प्रतपावतात । यासच योगभागे म्हणतात ॥ तापर्ये ॥ या जन्मी किंवा जन्मांतरी इंध्वर प्रीत्यर्थ केलेल्या कर्मा-
ने ज्याचे वित्त शक्य झाले आहे असा अंश विवेक-वैराग्य-शम-आणि दम-इत्यादि साधनसंपन्न जाणु शकतो ॥ २० ॥
द्रियबुद्ध्यादिक जे जड पदार्थ लोकां निराळा जो शक्य असून त्याचेच गतीचा प्रवाह असून जर तो वेदांतावे अ-
वण आणि मनन करील तर वित्त्यानेच त्यास ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कार होऊन तो कृतकृत्य होतो ॥ त्यास निदिध्यासनाची अपे-
क्षा नाही ॥ जर श्रवण मननाचे अंगोदर प्रवृत्ती सा गितल्या प्रमाणे शक्य असून स्वस्वरूपाने गयी त्याच्या वित्त्याच्या वृत्तीचा प्रवाहाने
सेकत त्यास श्रवण मनना नंतर निदिध्यासनाची अपेक्षा आहे ॥ हा सारव्य मार्ग ॥ तसाच परमगुरु जो परमेश्वर त्यास सर्वस-
मर्थे निष्काम बुद्धीने समर्पण करून श्रवण मनना वांचूनही-केवल आत्मिक्य बुद्धिरूप जीश्र-इहा तीर्ण करून गुरुवाक्याणा-
ंमार्गे भगवानुवाच ॥ लोके स्मिन्निष्ठविद्या निष्ठा पुराभोक्ता मया न च ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ॥ ३ ॥

सून-अद्वितीय सच्चिदानंदालाक ब्रह्मस्वात्मत्वाचे आहे-असा निश्चय होऊन असे भावनादि दोष रहित होतात गुरुपास्त-
त्रिगुण ब्रह्मोपासना करण्याचा प्रकार सम जून घेऊन-ज्याकांही कर्म करण्याचे नसे-ज्यास कर्मछिद्र म्हणतात-त्याका-
ली समाधीच्या अभ्यासे करून पूर्वोक्त शक्य स्वस्वरूप ब्रह्म साक्षात्कार शुक होतो ॥ हा योग मार्ग ॥ या प्रकारचे हे एकच अ-
स्मिन्निष्ठेचे दोन मार्ग आहेत ॥ ब्रह्मनिष्ठा दोन मार्गांनी दोन न्होत असें बवतिष्ठानी रामचंद्रास सांगितले आहे । ते असे-हो-
क्रमो वितना वास्य योगो ज्ञानं च राचव ॥ योगो वृत्ति निरोधोही ज्ञान सम्यगवेषण ॥ असाध्यः कस्यचित् योगः कस्य वित्त-
निश्चयः ॥ प्रकरो होत तो देवो जगदपरमः शिवः-याचा अर्थ ॥ वित्तनाशोपलक्षित जो ब्रह्म साक्षात्कार तो होण्यास दोन-
म म्हणजे मार्ग आहेत ॥ ते असे-वित्त दिकास मिथ्यात्व आहे ॥ अज्ञानाक्षी-जसे रज्ज्वर भासले त्या मर्पेचे नावा विषयी-
हो रज्जू-असें यथार्थ ज्ञान साधन आहे-तसें आत्म्यावर भासलेले मनावे नावा विषयीं यथार्थ अस्तुमान-च-
साधन आहे ॥ वित्तस सत्यत्वपक्षी जसा सत्य संपन्न भ्रष्टादिकनी गतीचा निरोध दाल्याने स्वतांच नाश पावतो त्याप्रमाणे

या कारणास्तव तू संख्या बंद नादिक जें नित्य कर्म तसेंच ग्रहणादिक निमित्त प्राप्त झालें असतां स्वाभाविक करणें कर्में जें नैमित्तिक कर्म-साग्रत कर ॥ कारण सर्व कर्में द्यांचा नियत करून कर्म न करण्य पेशां कर्म करणें श्रेष्ठ आहे आणि भोजनादिक सर्व कर्में सोडून तुझ्या शरीराचा निवोह म्हणजे जीवने ही होणार नाही ॥ तात्पर्य ॥ ब्राह्मणांनी पुत्रादि गोण्यां पुरुषा सोडून भैरव्यवयी म्हणजे सन्यास करावा। ब्रह्मचर्यादिक चार आश्रम ब्राह्मणास जाहेत ॥ तीन सविधांस आहेत। ते सर्वे त्रयांस आहेत ॥ सन्यास करणें हा धर्म सुरवज म्हणजे ब्राह्मण यांचाच आहे ॥ क्षत्रिय वैश्यांचा नाही - अत्रा अर्याव्या अनेक श्रुति स्मृतींत सन्यास करण्यास भिक्षावृत्तीने उपजीवन करण्यास ब्राह्मणास अधिकार आहे। क्षत्रियादि कांस नाही

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्य कर्मणः ॥ शरीर यात्रा पितृ ते न प्रसिद्धे दकर्मणः ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात् कर्मणो न्यत्र लोको ये कर्म बंधनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्त संगः समाचर ॥ ९ ॥

॥ तेज्हां तु स्त्री चित्तं कश्चिज्जरी असती त्रीं तूं क्षत्रिय आहेस यास्तव तूं कर्म त्याग केलास तर भिक्षाचर्य करण्यारसुल्य अधिकार नाही यासुद्धें खुदे देहाचा निर्वाह होणार नाही यास्तव तुला कर्मच केले पाहिजे ॥ ८ ॥ कोणी सांख्यादिक म्हणतात - कीं सर्व ही कर्म बंध करणार आहेत यास्तव कोणतेंही कर्म करूं नये - त्याचे निराकरण करून सोगतात ॥ ब्रह्मजी भगवान विष्णु त्याचे आगावनासाठी जीं निष्काम कर्म करतात त्यांझून तुमरी निषिद्ध जीं कांन्य कर्म तिहीं करून। क्षात्रीय समुदाय सान्य भरण रूप बंधाग्रत पावतो ॥ ईश्वरास धनार्थ केले त्या निष्काम कर्मांनी बंध पावत नाही। यास्तव ते कोने या। तूं निष्काम आणि - तें कर्म मी किले - इत्यादिक अभिमान रहित होऊन - ईश्वर प्रीत्यर्थ निष्काम कर्म कर ॥ ९ ॥

प्रजापतीच्या बोलण्यावरून ही कर्म करणेच अष्ट आहे असे सांगतात ॥ यज्ञासह वर्तमान जगारु तात म्हणजे यज्ञक
रण्यास ज्यास अधिकार आहे अशा ज्या ब्राह्मणादिक प्रजायाप्रत किंवा यज्ञासह प्रजांप्रत सृष्टीचे आरंभी उत्पन्न करू
न ब्रह्मदेव असे बोलला ॥ कायबोलला ते सांगतात ॥ यज्ञे करून तुम्ही उत्तरोत्तर अभिवृद्धीप्रत पावा ॥ हा यज्ञ तुम्ह
स इच्छित भोग देणारा असा ॥ येथे यज्ञशब्द उपलक्षण आहे म्हणून तेणे करून अवश्य कर्तव्य जो नित्य भूमितिक
जे तीही घ्यावी ॥ याप्रकरणांत - काम्यकर्म जें यज्ञादिक त्याची प्रशंसा करणेजरी संगत नाही ॥ तथापि कर्म मकरण्यापेक्षा
कर्म करणे अष्ट आहे असे सांगण्या विषयीचे तात्पर्य जें ती प्रशंसा केळी असे जाणावे ॥ १० ॥ इच्छित भोग देणारा यज्ञ

महयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविव्याध्व मेवबो स्त्वष्ट कामधुक् ॥ १० ॥
देवान् भावयता नेन ते देवा भावयंतुवः ॥ परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ॥ तैर्देवान् प्रदायेभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एवसः ॥ १२ ॥

सा होईल ते सांगतात ॥ तुम्ही या यज्ञाने हविर्भोग देऊन देवांची वृद्धि करा आणि ते देव तुमची वृद्धि करीत ॥ याप्रमाणे पर-
स्पर परस्पराने वृद्धि करणारे तुम्ही उत्कृष्ट कल्याणाप्रत पावाल ॥ ११ ॥ हेच स्वष्ट करून कर्म न केले असतां दोष सांगतात
॥ यज्ञांहीं करून वृद्धीप्रत पाव विलेले देव वृष्ट्या दिकाचे द्वारां जें तुम्हांप्रत अन्नादिक इष्ट भोग देतील ॥ देवांनी दिलेले
ही अन्न त्यांप्रत पंचमहायज्ञादिके करून देवांस न देतां जो भासिलो तो बोरत्व आहे असे जाणावे ॥ १२ ॥
॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ श्री सच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

या स्तव पंचमहायज्ञादिक करणारेच श्रेष्ठ आहेत असे सांगतात ॥ वैश्वदेवादिक करून अवशिष्ट राहिलेले जें अन्य-
त्याचें भोजन जे करतात ते - कंडुणी-पेवणी-सुखी-उदकुंभी-मांजरी-या पंचसूत्र-ग्रहस्त्रांस हिंसादिदोष उत्पन्न कर-
ण्या-या आहेत यासुद्धें ग्रहस्त्रांस स्वर्गास गमन होवनाहीं असें स्मृतीत पंचसूत्रासुद्धें प्रसादानें होणारे दीप सांगितले
आहेत- त्यांपासून घुन घुन होताना ॥ जे वैश्वदेवादिकार्थ पाक न करतां आपले भोजनासाठीं केवळ पाक करताना ते दुरात्मा
री पापाचेंच भोजन करतात ॥ १३ ॥ याजगाचे वक्राचे प्रवृत्तीस कर्म साधना आहे या कारणाने ही कर्म करावें असें सांगता
त ॥ शक्र जोगित रूप जो परिणाम त्याचे द्वारां जें अन्नापासून सर्व भूतें उत्पन्न होतात ॥ अन्नाची उत्पत्ति पर्जन्य वृष्टीपासून
होते ॥ पर्जन्य वृष्टि यज्ञापासून होते ॥ आणि यज्ञाहतिः प्रक्षेप करणें इत्यादिक जें यजमानांचें व्यापाररूप कर्म त्यापासून नि-
घ्न होतें ॥ १४ ॥

यज्ञाविष्टाग्निः संतो मुच्यंते सर्वे किल्बिषे ॥ भुजंते ते त्वघं पापायेपचं त्यात्स कारणात् ॥ १३ ॥

अन्नाद्वर्तते भूतानि पर्जन्या दत्त्वा संभवः ॥ यज्ञाद्वर्तते पर्जन्यो यज्ञः कर्म समुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भवं ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥

व्यन्न होतें ॥ १४ ॥ यजमानादिकांचें व्यापाररूप जें कर्म ते असें करावें- असा जो विधि त्याचे द्वारां जें वेदांपासून उत्पन्न झालें
आहे असें जाण ॥ तात्पर्य ॥ हे पुण्य हें पाप इत्यादिका विषयीं वेदच प्रमाण आहेत ॥ पातवंडांचे धर्माचे प्रतिपादन करणारे आप-
ण प्रमाण नाहीत ॥ या स्तव पुण्य पाप रूप कर्म वेदांपासूनच उत्पन्न आहे ॥ आणि वेदरूप जें शब्दब्रह्म ते- अक्षर जे परब्रह्म
त्यापासून उत्पन्न झाले आहे ॥ तात्पर्य ॥ वेद हे सर्वज्ञ आणि आप्त म्हणजे यथार्थ वक्तृ असा जो परमेश्वर त्यापासून उत्पन्न
झाले आहेत ॥ आणि परमेश्वराचे वाचीं भ्रांति किंवा प्रवाराणा करणें हें संभवत नाही ॥ या स्तव वेदोक्त जें धर्मो धर्म तेच पु-
ण्य पाप रूप आहेत ॥ पातवंडा गम कर्ते जीव आहेत त्यांचे वाची भ्रांति किंवा प्रवाराणा संभवते ॥ या स्तव त्यांनीं सांगितले
हे स्वस्त्याचे धर्मो धर्म नव्हेत ॥ अक्षर परब्रह्म पासून यज्ञाची प्रवृत्ति होऊन तो यज्ञ परब्रह्म साकार प्रिय आहे

या का करणा स्वतः परब्रह्म जरी सर्व व्यापक आहे तथापि निरंतर यज्ञाचे बांधी प्रतिष्ठित आहे म्हणजे यज्ञरूप साधनाने प्राप्त होणारें आहे ॥ असा - उद्यम स्वा रुक्षी - बाबाक्याचा उद्यमांत राहणारी म्हणजे उद्यमाने प्राप्त होणारी लक्ष्मी आहे - असा अर्थ - तसा यज्ञे प्रतिष्ठित म्हणजे यज्ञांत राहणारे याचा अर्थ जाणावा ॥ १५ ॥ परमेश्वराच्या मुरवा तून निघालेला जो बाक्य समुदाय रूपवेद त्यापासून कर्म स्वरूपाचे साध होऊन पुरुषाची कर्माचे बांधी प्रवृत्ति होते - तीपासून कर्मावृत्ति व्यपत्ति होते - तीपासून फर्जन्य होतो - त्यापासून अन्न होते - त्यापासून भूतें होतात - त्यांची पुनः कर्माविषयी प्रवृत्ति होते याप्रमाणे जगाचे स्थितीस कारण कर्मादिकांचे चक्र परमेश्वरानेंच पुरुषार्थ सिद्धीसाठी प्रवर्तिले आहे ॥ या क्रमोपेत जो करीत नाही त्याचे आशुष्य पापरूपी आहे ॥ आणि हे फर्शी अर्जुना ज्या कारणस्तव तो इंद्रियादिके करून विषयाचे बांधीच रममाण होतो ॥ आणि ईश्वरा राधना साठी कर्माचे बांधी रममाण होत नाही त्याकारणस्तव तो द्ब्यर्थे जीविन पावतो ॥ तो मेळा तरवरा ॥ १६ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रे नानुवर्तयतीह यः ॥ अथायु र्निंदिया रामो मो घं पार्थ मजीवति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्म रतिरेवस्या दात्म तु सश्व मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

या प्रमाणे - न कर्मणा मना रंभात - रत्यादि कें करून जो अज्ञानी आहे त्याने वित्त कूट्टि होण्यासाठी आणि अकरणी मोक्ष प्रत्यवाय म्हणजे पापउत्पन्न होते त्याचे परिहारासाठी कर्म करावी असे सांगून जो ज्ञानी आहे त्याने ती कर्म न केले तर त्यास ही अज्ञान्या प्रमाणे अकरणी मोठा प्रत्यवाय होईल अशी शंका होईल ती नष्टाची यास्तव ज्ञान्यास कर्म करणाऱ्या गरजन ही असे दोन भेद कांणी सांगतात ॥ परमेश्वरा राधनार्थे नित्यभौतिक कर्माचे अनुष्ठानानें वित्त कूट्टि होऊन नंतर आत्म स्वरूपाचे ज्ञानासेचें सद्गुरूस शरण जाऊन गुरूपासून वेदांत प्रवणादिक आत्मविचार करून श्रुति युक्ति आणि अनुभव याही करून आत्मा जाह आणि दुःखादिक स्वस्वरूपे देहेन्द्रियादिक त्याकून निराळा - आनंदात्मक अन्नरूपच - आहे हे अज्ञानी त्याची दाल्यामुळे - खानेच स्वरूप आत्म्याचे बांधी ज्याची रीत म्हणजे भिरनिचाय घेता आहे त्यास कांही कर्म

व्यवाही असा अन्वय आहे ॥ पूर्वोक्त ज्ञान्यासश्रुतिप्रमाणावरून आत्मा आनंदरूप आहे असा निश्चय कसा होतो त्या विषयी संशेपानें लिहितां ॥ तेतिरीयोपनिषदाचे विचारावरून आत्म आनंदरूप आहे असा निर्णय होतो ॥ ते अस्त-भूगुणामय करुणात्मापुन आपणास ब्रह्मात्मज्ञान व्हावे यादृक्केने व्यापलापिता जीवरुण त्यास ज्ञापन जाऊन मला ब्रह्मस्तीपदेशाकरा असें म्हणला ॥ तेव्हां त्यानें त्यास-ज्यापासून ही श्रुते उत्पन्न होतात ॥ आणि उत्पन्न झालेहीं श्रुते ज्ञाने सा तेनें स्थितीप्रत म्हणजे-अस्ति-भस्ति-याव्यवहाराप्रत पावतात आणि ज्याचे वायीं लक्ष पावतात ते ब्रह्म असें ब्रह्म लक्षण सांगून अत्यंत दुर्लभ आणि सर्वांतर असें आत्मस्वरूप प्रथमच सांगितले तर त्याचा बोध होणार नाही म्हणून क्रमाक्रमाने आत्मबोध व्हावा या हेतुनें प्रथम सर्वलोकज्याशरीरास आत्मा असें म्हणतात असा अजन्मबकीकरूप जो वृद्ध लोदेह-दाच ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षां सूरक्ष्मजो प्राणमय कोशा तो ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षां सूक्ष्मजो मनोमय कोशा तो ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षां सूक्ष्मजो विज्ञानमय कोशा तो ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षां सूक्ष्म आणि सर्वांतर जो आनंदमय कोशा त्यास पुच्छ म्हणजे पुच्छाप्रमाणें आधारभूत जें विवभूत अनेक स्वरूपांत ब्रह्म असें सांगितले ॥ येणे करून भृगुपित्यानें सांगितलेल्या ब्रह्मलक्षणाचा अन्वयार्थिक कोणत्याही कोशाचे वायीं संभव नाही असा-त्या कोशास्वरूपाच्या विचारे करून निश्चय करून ग्रास्यथर्म निमित्तक जी आनंद त्यापासूनच सर्वभूतांची म्हणजे प्राण्यांची उत्पत्ति होते आणि उत्पन्न झाले ल्हा भूतां जें जीवन ही अन्नप्राणादिक जे विषयोपभोग त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदापासूनच होते आणि सर्वप्राण्यांचा लयही स्रष्टुतिकालचे आत्मस्वरूपानंदाचे वायींच होतो-स्रष्टुत्तिकाळी आनंदाविषयाय स्वप्रकाशा अनुभवापदार्थाचा अनुभव नाही-यालाच आनंदच ब्रह्म आहे असें लक्षण वरून आणि अनुभवावरून त्यानें जाणले ॥ याप्रमाणेंच छांदोग्योपनिषदांतिल श्रुतीवरून ही आत्मा आनंदरूप आहे असा निश्चय होतो ॥ ते असा-छांदोग्योपनिषदात सनत्कुमार आणि नारद या

चा संवाद लिखिष्यामहे । स्मृतं नारद पुराणम् । चार वेद आणि ज्ञाना वि धनार्थं याचे अभय न करूनही आत्म ज्ञान प्र-
 सा त्यामुळे फार शोका विष्ट होऊन सनत्कुमारा जवळ जाऊन असे बोलला - हे विद्वन् सनत्कुमारा - मला वेदादि कां व्या अभय
 ना पूर्वी आध्यात्मिक आधिभौतिक आणि आधिदैविक या त्रिविध तापामुळे शोक होत होता - आध्यात्मिक पदार्थ किं-
 त द्रव्य किंमत्यात्म किं कर्म पुरुषोत्तमा आधिदैविक किं ज्ञानाधिभूत किमुच्यते - या प्रश्नाचे उत्तरांत भगवतांनी सांगितले
 आहेत त्या पदार्थांमुळे होणारे जे ताप ते त्रिविध ताप जाणोवे - वेदादिकांच्या अभयना नंतर वेदादिकांचा अभ्यास म्हणजे पाठाबु-
 जिकरणे आणि पाठ केलेल्याचें विस्मरण होणें - आणि मग म्हणजे आपले पेशां अधिक पाठ करणाऱ्यांनी आपला केलेला जो
 तितर स्कार आणि गर्व म्हणजे आपणा पेशां स्मरण पाठ करणारा पाहिला म्हणजे आपले पेशां अधिक पाठ करणाऱ्यांनी आपला केलेला जो
 अधिकच शोक मला झाला आहे - असामी आत्म ज्ञान नसल्यामुळे शोक करीव आहे आणि आपल्या मारखे जे तत्त्व
 जे आहेत त्यापासून मी असें रे किलें आहे की आत्मवेत्ता सर्व शोकांप्रत वरवो । यास्तव मी आपणाजवळ शोक तत्त्व
 चा उपाय जें तत्त्वज्ञान तें मला द्यावे यासाठी आलो आहे । म्हणून हे भगवंच् सनत्कुमारा मला आत्म ज्ञान सांगून शोक क्षु-
 नतार - असें नारदाचें वाक्य ऐकून - आकाशादिक पंच महाभूते आणि त्यांची कार्ये जें जरखुज - अ इंज - स्वेद ज -
 उद्भिजादिक प्राणीत्यांचे उत्पत्तीचे पूर्वो - जास विज्ञानमय म्हणतात असा जो साता म्हणजे बुद्ध्युपाधिक किंवा बुद्धि
 प्रति विंचित चैतन्य रूप जीव - आणि ज्ञान म्हणजे जे या कार मनीवृत्तीचे वाणी प्रति विंचित चैतन्य आणि ज्ञेय म्हणजे -
 त्या ज्ञानां प्रकाशावावणारे शब्दादिक विषय - ही साता - ज्ञान आणि ज्ञेय एतद्वय त्रिपुटी नव्हे मी यासुळे हे तरहित
 जो भूया म्हणजे देवाकाल वस्तु परिच्छेद रहित सर्व भूतांचे कारण जें ब्रह्म तें एकच होते ॥ ते त्रिपुटी रहित आ-
 देत ब्रह्म आणि मात्रास सप्तु सत्तांनीं आनंद रूपत्वे करून अनुभवास घेतें ॥ सप्तु सीया स्मृज जो उठला त्यासर-
 ता बत् काल पर्वत सखानें निजलों होतों असें स्मरण होते । हे स्मरण करव रूप आत्म्याचे अनुभवा विषय होणार न्हा

ही। यावत्कञ्च अणिक्पुति काली आत्मस्वरूप आनन्दविर्भाव दुःसा आनन्द होणयास किं आनंदास अतुभव होणयास से-
की वील से अस्तिद साधने जी विषय भोगादिक किंवा इदि यादिक ते त्याकासी भाविते यास्तव आनंद रूप जो आत्मा तत्त्वत्
पंच सर्वस अतुभव होतो-अर्ते म्बर्त्तव ॥ पान्चप्रमाणे समाधिये बायी विद्वानास कस्वस्वरूप त्रिपुटीरहित अद्वैता स्या का अतु
भव आहे। समाधीपास्तन उवच्छ बंतर एतावत्काल पर्यंत मी करवाणे प्यान करीत होतो - दुसरे कोही जाणत नव्हतो - अ-
थाप्रमाण वरून प्रतीक पुत्कीने तो अनुभव सिद्ध होतो ॥ असे भूत असू मारदास सौभूत ये असू कस्वरूप स्वात्म स्वरूप
आहे। अर्पणान दुरत देणारा जोळापणा दून दुसरा पदार्थ तो अद्वैतात्म्याचे बायी नाही। अल्पभूतने ज्ञाता ज्ञान देय रूपाने
परिच्छिन्न बस्त त्याचे बायी करत नाही ॥ स्मरक बंदन वधू वस्त्र शब्द स्पष्टादिक विषयातुभवा पास्तन जरी लेया मान करत-
अनुभवास येते त थापि ते कस्व सहस्त्राः दुःखानी किंवा शोकांनी वेष्टित आहे। याहुळे विषयुक्त अन्ना प्रमाणे परिणामी
दुःखावाच साधन आहे। याकार जाणे आत्म्याचे बायी करत नाही असे मोगितले ॥ अशा-कस्वरूप जो आत्मा तद्गुणें धूव
शब्द शब्द-विविधपरिच्छेद रहित-अद्वैत असू त्याच्या उपदेशे करून आत्मज्ञान होऊन मारदाचे सर्व शोक गेल्यानंतर
त्या सा तमी कून पर म्बूतने अमान आणि सोबी जी काये तीही क रून रहित-असे आत्मस्वरूप सन कुमारोने दारव विजेने
येणे करून मारद कृतार्थ साळा ॥ जागृदादि स्वप्नसर्व प्रपंच-आपले उपादान कारण जी तमोगुण प्रधान प्रकृति तीचे बायी-
स्थायत पावजा असता त्यास कृतीने म्बूतने प्रकृति शब्द शब्द फ पुत्तीतील अज्ञानने आवृत झाले अ जीव आपले निजत्व
रूप असू त्याप्रत पावती म्बूतने उपधि त्यागाने तद्गुण च होणे-या अर्थाची अधवण वेदांतील श्रुति ही आत्म्यास आनंद
रूपत्वा विषयी प्रमाण आहे-आणि असू-विज्ञान स्वरूप आणि आनंद स्वरूप आहे अशा अर्थाची श्रुति बाल सनेवी प-
टतात पावस्त ही असू आनंद स्वरूप च आहे-याप्रमाणे सर्व शास्त्रा स्वरूपाबाबते उपाधिरहित जीव स्वरूपास असूत-
सांगतात ॥ या वस्तुन आत्मा आनंद रूप आहे असे ठुनी वस्तु निश्चित होत ॥ नसेच पुत्की वस्तु ही आत्म्यास आनंद रूप

पत्न्य निश्चित होते ॥ ते असे - आत्मा परमानंद रूप आहे । कशावरून म्हणाल तर तो निरति शय प्रीतीचे आस्पद म्हणजे स्थान आहे म्हणून - जो परमानंद रूप नाही तो निरति शय प्रीतीचे आस्पद म्हणजे स्थान नसतो - जसे जड आणि दुःखादि रूप पचदादि-पदार्थ ॥ या अनुमानांनील हेतु शून्ये निरति शयित प्रीतीचे आस्पदत्व ते आत्म्यावर श्रुति युक्ति आणि अनुभव यांही करून सिद्ध आहे ॥ त्यांत श्रुतीवरून कस सिद्ध होते ते सांगतो ॥ याज्ञवल्क्य नामक - यजुःशाखा प्रवर्तक - ब्रह्म देव्या मध्ये अष्ट असात्र वि आपली भैत्रेयी नामक जी प्रिय स्त्री तिळा आत्मा नद बौ धन करणा साठी - स्त्री आपल्या पतीचे ठाडू जी प्रीति करते ती पतीचे प्रयोजनासाठी करित नाही । तर आपणास जेव्हां पति विषयक काम होतो तेव्हा आपले प्रयोजनासाठीच करते - याच प्रमाणे - पति आपल्या स्त्रीचे वायी जी प्रीति करतो ती स्त्रीचे प्रयोजनासाठी करित नाही । तर आपणास जेव्हां स्त्री विषयी काम होतो तेव्हां आपले प्रयोजनासाठी करतो - जेव्हां क्षुधे करून किंवा रोगादिके करून आपणास काम नाही तेव्हां परस्पर परस्पर गंवर प्रीति करीत नाहीत - जेव्हां दोघांस ही एक कालीच परस्पराना काम होऊन दोघे प्रवृत्त होतात तेव्हा दोघ परस्पर वर परस्परची प्रीति आप आपलेच कामाने दिसीचे - उद्देशाने असते ॥ तात्पर्य । सर्वत्र सर्वोची प्रवृत्ति आपलेच प्रयोजनासाठीच असते - दुसऱ्याचे प्रयोजनासाठीच नसते ॥ यास दृष्टांत ॥ आपल्या पुरवावरील वम श्रुकंटकान्याचे धोने बाळक रोदन करीत असतां ही पिता न्यावाळ काचे घुरवाचे सुखन जसे आपल्ये फरवा साठी करतो । त्याप्रमाणे ॥ तसेच सुवर्णादिक विनावर प्रीति करून त्याचे चांगले परिपालन सर्व करतात ते आपले प्रयोजनासाठीच असते ॥ येथे विताने प्रयोजनाची शंका ही नाही - तसेच धर्मी पदे म्हणजे दुष्ट भद्र इच्छा करीत नसतो ही त्यावर प्रीति करून त्याचे पोषण व निष्क म्हणजे वाणी किंवा कर्षक म्हणजे शेत करीत असतो ते त्या दृष्टीचे प्रयोजनासाठी नाही तर आपले प्रयोजन जे भारका सृष्टे भूमीचे कर्षण करणे इत्यादिक यासाठीच आहे । तशीच ब्राह्मणपानर जी प्रीति ती आपणास पूज्यत्व यांचे याप्रयोजनासाठी आहे आणि क्षत्रियत्वावर जी प्रीति ती आपणास राज्य मिळावे याप्रयोजनासाठीच आहे - अर्थात न-

न्या जाति लीस बुद्धीच इच्छानाहीं यास्तव त्यांचे प्रयोजना साठीं म्हणजे संश्रयत्वं नाहीं - आणि स्वर्गलोक आणि इतर लोक या वर जी प्रीति ती आपले भोगा साठीं च आहे त्यांचे प्रयोजना साठीं नाही - (विचित्रपण दिवावर जी प्रीति ती आपले पापनिवृत्ती साठीं आहे - त्याम निष्पापत्वासुखें तिचें प्रयोजन नाही - वेदाध्ययना वर जी प्रीति ती आपले ज्ञात्यत्व ज्ञाना साठीं - वेदासहितें प्रयोजन नाही - पृथिवीवर स्थान मिळण्या साठीं - जलावर तृणाजान दोण्या साठीं - ते जावरपास दोण्या साठीं - बायूवर संस्कारा होण्या साठीं - पानावर अन्नकात्रा मिळण्या साठीं - जी प्रीति ती मांस घेऊने स्वार्यो साठीं - च आहे - त्यांत त्याजड धृतांचें काहीं प्रयोजन नाही - या प्रमाणे सर्वांची सर्व व्यवहारांत आपले स्वार्यो साठीं च स्वात्वाच व दारा वर प्रीति असति असें जाणून सर्वही आत्मार्यच प्रिय आहे या साठीं सर्वोद्धेन आत्माच अधिक प्रिय आहे आणि आत्म्याकून भिन्नजे स्त्री पुत्र पति जाया दिक ते आपणा साठीं म्हणजे आत्म्याचे माठीच प्रिय आहेत अशी बुद्धीची दृढता करावी असें सांगता दाला ॥ यावरून आत्म्यावर याश्रुति प्रमाणावरून निरति वाय प्रीतीचे आत्म्यदत्त सिद्ध झाले ॥ आत्म्यास निरति श्रुति प्रीतीचें आत्म्यदत्त अर्थां सिद्ध झाले तरी जशी अन्नपान स्त्री वस्त्रे मकरास साधन असल्या सुद्धे प्रिय होताना तसाच आत्माही स्वस्वास साधन आहे यासुद्धे तो प्रिय आहे असें कां नाही - आणि असे असेल तर आत्म स्वरूप आहे असें कासें सिद्ध होईल अशी वांका करूनये ॥ जर आत्मा स्वस्वास साधन असेल तर अन्नादिक जें मत्वा स अनुकूल पदार्थ त्यास अनुकूल यित्वा म्हणजे त्यापासून प्रालेच्या मत्वाचा भोग ज्या मंदोईल असा अन्नादिकाकून निरावा जसा आत्मा आहे तसा येथे आत्म्याचे अनुकूलनेने होणाऱ्या स्वस्वास भोक्ता दुसरा कोण आहे आत्म्याशिवाय वर भोक्ता नाही। ते कां हे कसे संभवेल आत्म्याचे अनुकूलनेने होणाऱ्या मत्वाचा भोग ज्या मंदोईल असा अन्न म्हणाल तर एकाच आत्म्यास अनुकूलत्व आणि अनुकूल यित्वा त्व हे धर्म दय विरुद्ध आहे ॥ आत्मा स्वस्वरूप अन्न नाना क्षी विषयाणां सून होणाऱ्या मत्वाकून विलक्षण आणि नित्य म्हणजे उत्पत्ति विनाश रहित आहे या कारणाने निरति वाय प्रीति येथे

आहे ॥ वैषयिक स्वरूप तर उत्पन्न होऊन नावापावणारे आहे या कारणाने एका मुरगा वरील प्रीति जाऊन दुसरे स्वरुपावर प्रीति-
 कृते यास्तव त्यावरील प्रीतीचा अभिचार आहे म्हणून त्यावर केवळ प्रीतिमान आहे ॥ निरति शयिता प्रीति नादा ॥ अ० ५५ ॥ १३
 रवित्य आहे यामुळे त्यावरील प्रीति सर्वदा एकसारखी असते यास्तवही यास्तवही आत्म्यावरील प्रीतिचा अभिचार नाही आणि उपेक्षाक
 आत्म्यापाग करणास आणि प्रहण करण्यास योग्य नाही यास्तवही उपेक्षाही होऊ नदी या कारणानी ती प्रीति निरति श
 रणाचाचे स्वरूपच आत्मा आहे यावरून त्यावर वैषयिक स्वरुपाप्रमाणे उपेक्षाही होऊ नदी या कारणानी ती प्रीति निरति श
 यित भगदे ॥ किती एकास आत्म्यावर रोगादिक कारणांमुळे हृष उत्पन्न होऊन ते आत्म्यापाग करताने असेल कोणता पाहिले
 आहे तेव्हा आत्म्यास निरति शय प्रीतीचे आस्यदत्व कसे सांगता आणि त्यास त्याग करणाय अयोग्य असताने अशी
 शंका करू नये ॥ रोग को धादिके करून जो त्याग करताना तो त्याग आत्म्याचा नाही आणि त्या त्याग करणाय अयोग्य असताना जो हे प तो आ
 त्म्यावरील नाही ॥ तो त्याग करण्यास योग्य आणि रोगादिके करून व्याप्त आत्म्यामुळे हृष करणाय अस योग्य जो देह त्याचा आ
 हे ॥ हेतू कोही आत्म्याने आणि देहातून जो भिन्न आत्मा त्यावर रोगादिक नाहीत यास्तव देहादिकावर झालेले रोगादिकों
 चे संबंध यामुळे जो आत्म्यास दुःख होते त्याचा ना होऊन आत्म्यास स्वरुप व्हावे यासाठी देहाचा त्याग करतात ॥ यावरून आ
 त्म्यावर निरति शयित प्रीतीचे आस्यदत्व शुनीतील याज्ञवल्क्याचे संवादावरून सिद्ध झाले ॥ युक्तीने म्हणजे अनुमाने करून
 ही आत्म्यास प्रियतमत्व सिद्ध होते ॥ ते असे - आत्म्यावरि शयित प्रीतीचे आस्यद आहे ॥ कथा वस्तु म्हणाले मत्त - सोबर -
 आपण तारतम्य करून प्रीति करों ते विनादिक प्राणांत पदार्थ आत्म्याचेच प्रयोजनासाठी ॥ प्रीति तिचे आस्यद होताना
 हे तत्वरून - ते असे - स्फूर्णादिक विन आर्पले स्वरुपास साधन आहे यामुळे ते सर्वांस प्रिय आहे - कदाचित आपले पुनास
 विपत्ति प्राप्त झाली तर तिचे परिहारासाठी प्रियविनाचा ही व्यय लोका करतात यास्तव वितांपेक्षाही पुत्रप्रिय आहे ॥ आत
 पावर प्रसंग आता न आपल्या हेतूने पक्षण करण्यासाठी पुत्रादिकोंचे ही दानलोका करतात यामुळे पुत्रादिकांचे साक्षी

आपला देह प्रिय आहे - आपले चरुणादिक इंद्रियांचा नाश होणवाचा प्रसन्नप्राप्त झाला तर त्यांचा वातायक्याचा यासाठी आ-
पले देहसमपीडाजरी झाली तरी तीचा अंगीकार करतात या वस्तुतः देहापेक्षा ही इंद्रिये प्रिय आहेत - प्राण जाणवाना प्रसंग आ-
ला तर इंद्रियांचा वास होऊन जर प्राण वांचतो तर इंद्रियांचाही नावा स्वीकारतात यापुढे इंद्रियांपेक्षा ही प्राणप्रिय आहे - याप-
नर आत्म्यासाठीच प्रिय आहे - यापुढील वस्तु आत्म्याविरति शयित प्रीतीचे आत्म्य आहे - असे सिद्ध होते ॥ तसेच मी क-
धीक्षित सावे असे होऊन ये तर या इरीसना सर्व वा सर्व असावी अशी सर्व प्राणिमात्र प्रायना करतात - या सर्वोच्चा अ-
नुभवा वस्तु ही आत्म्याप्रिय नम आहे असे सिद्ध होते ॥ बाप्रमाणे निरति शयित प्रीतीचे आत्म्य दत्ते करून आत्म्यापत्त्या
नद रूप आहे असा अनुमानने निश्चय होण्यास मार्ग येतो आरंभ करून हिरण्यगर्भ पर्यंत जीं स्थाने आहेत तेथे
नरोत्तर शतशुभित अघिक आनंद आहे यापुढे त्यास्त्वानाची प्रतिष्ठाची याविषयी प्रीति दृष्टि पावते असे ते निरीय
शुनीत आणि दृढारण्यक श्रुतीत वर्णिले आहे या वस्तु प्रीतीचे अधिपत्य म्हणजे निरति शयित आनंदाने अधिष्ठा
शुद्धे होते असे जे मांगितले शुनीत सच विवे - ते ही प्रमाण आहे - फलीयास्तन - आणि समाधीयास्तन जो उवा त्यास- स्था
यत् पर्यंत मी करवें करून निजकीं होतो - करवें करून ध्यान करीत होतो - असे स्मरण होते या वस्तु ही कमीत आणि -
समाधीत दुसरे वेबयिकादि करवावे असं भवामुळे करव रूप जो आत्मा त्याचा स्वप्नकाश आत्म रूप अनुभव आहे -
असे ही सिद्ध होते - आणि कष्टुपिकादीं करव प्राप्त झाले या हे स्तरे येत या प्रयत्नात मृदु राध्यादि सांवे मंपादन सर्व लोक
करतात - या वस्तु ही आत्मा आनंद रूप आहे असे सिद्ध होते ॥ कष्टुपिकादीं दुसरे विषय करवाचा असं भवच आहे ॥ जर
आत्मा करव रूप नाही तर दा प्रयास कशास लोक करीतील ॥ दुरव वाशासाठी प्रयास करतात असें सभवत नाही ॥ जे रोगा
दिकें करून पीडित आहेत त्यांचा प्रयास दुःख वाटार्थ आहे असे म्हणता येईल परंतु जे रोगी नाहीत आणि ज्ञास दुःखीं दुः-
खे नाहीत त्यांचा प्रयास दुरव नाटार्थ म्हणता येत नाही तेव्हा त्यांचा प्रयास वेबयिके जें आदरवळेंतील करव त्यापेक्षा ही-

अति शयित आत्मरूपे स्मृत्य ते प्राप्त होण्या मार्गेचे आहे असे कर्मवेत्ते याच अर्थे यन्ही - वाच्या दिक्कस्य
 नाने आत्मरूपत्वे अभिव्यक्ताप्रतिबोधक जे आगारणीतील दूत दर्शने जिद्देने जाऊन नित्य आत्मरूप नि देत अभिव्यक्त होत यासुळे
 त्यांमरखाबर साधनजन्य शंका नाही - याप्रमाणे - श्रुतिश्रुति आणि अनुभव या प्रमाणा वरून आत्मा आनंद स्वरूप आहे अस्त्यतल्ले
 न्यास अनुभवाक निश्चय होऊन तो त्या निरति शय स्वरूप आत्म्याच्या बीज स्वरूपाचा कडे गमन करणारी आणि अद्वैत-
 त्वगुणांचा परिणाम तद्वत् अशीही अंतःकरण वृत्तिरूप निरुप्य अधिक प्रीति ती करतो । नंतर त्या प्रीतिने आणि नित्यानंद रूपे ओळखी
 त्याचे उत्पत्तीशानुभावसुळे न्याससर्वकामप्राप्त होऊन आत्म्याचेच वार्धा । निरति शयित दृष्टीने तो युक्त होतो । आत्म स्वरूप ब्रह्म
 दातु भवत्यास दाता त्यास सर्व कामांची प्राप्ति होऊन तो दृष्टीप्रत कल्पापावतो ते तैत्तिरीयोपनिषदात आणि बृहदारण्यकोपनिषदत
 र्बर्ण के आहे तें संक्षेपाने लिहिते । शुबान्तरने तरुण आहे आणि विद्यावान आहे आणि निरयोरी आहे आणि
 त्याचे पितृदृष्ट आहे आणि ज्याजव सुकळ मज्जय दुरंग पदाति इत्यादि चतुरंगेन्य आहे आणि विनाने पुर्ण आणि सवेष्टी
 पानून करणारा आसा जो मापें मोल राजा तो त्या आनंद प्राप्ति न्यास आनंद प्राप्त होतो । ब्रह्म वेत्या सर्व विषय भोगीची आणि माही
 क्षमं नील सर्व इच्छित भोग प्राप्त होऊन न्यासमनुषानंद म्हणनात तो आनंद प्राप्त होतो । ब्रह्म वेत्या सर्व विषय भोगीची आणि माही
 क्षमं वेपथ्य असता दोघाचे आनंद प्राप्तिने भाव्य कसे येईल अशी शंका करू नये । राजास सर्व मनुष्य लोकांतील विषय भोग प्राप्त
 झाल्या सुळे त्यास त्या विषय भोगाविषयी कामना होत नाही । आणि ब्रह्म वेत्यास नित्यातल वस्तु विवेक ज्ञान होऊन विषय भोग
 च्छा होत नवही यासुळे दोघांसाठी निष्कामता समानच आहे यासुळे दोघांचीही दृष्टि निष्कामते सुळे मारवी आहे । नत्व वेत्यास
 वेद सांख्यभोजन विषय भोगने दोष संगतले आदित ते मेत्त्रायणी वार्गवे बृहदुपनामक राजाने यासाठी करून याचे आहेत । ते-
 देह दोष विन दोष भोग्य दोष असे अनेक आहेत । ते यथे विस्तर भवाने लिहवत नाहीत । आनाने वीति केले जे याकस्यारील
 विषयान्तर जे श्री कोंणासती त्याचे भक्षणची इच्छा होत नाही तरीत त्वेत्यास विषय वरील दोष पाहून त्याचे भोगाविषयी इच्छा

सोत बाढीं ॥ राजाआणि तलवेत्ता यांस सोंगितले घणार्णे निष्कामले सारण्ये असलेलें सरी-नात्मनिष्ठ विष्णु विवर्णी राजास फार
सुख असतें-आणि प्राप्त झालेले गत्यान्वापुढे साक्षात्पुढे गत्यभीतीमुळे ही त्याकडुनच असते ॥ हेहि विव हीसुःस प्रत्यक्षान्वा
सनाही यापुढे राजापेक्षा ही शान्ताचा आनंद अधिक आहे-आणि सार्वभौमाच्या आनंदापेक्षा ही गंधर्वांचा आनंद शतगुणित
विक्रम आहे त्यापुढे त्याआनंदाची इच्छा राजास असते शाश्वतास ती इच्छानसते ॥ मनुष्य गंधर्वे आणि देव गंधर्वे यांमोदने गंधर्वे
गमकारचे आहेत ॥ याचकः श्री इषीं मनुष्य असून पुष्पपरिपाके करून जोग धर्मे त्याप्रस पावतो त्यास मनुष्य गंधर्वे म्हणवें ॥ त्यास
आनंद मनुष्यातील श्रेष्ठ जो सार्वभौम राजा त्याच्या आनंदापेक्षा शतगुणित अधिक आहे ॥ इतकल्यां केलेल्या पुण्ये करून याकल्या
चे सारंभी-बजे गंधर्वे त्याप्रस पावते आहेत त्यांस देव गंधर्वे म्हणवें ॥ मनुष्य गंधर्वेपेक्षा देव गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक आ
हे ॥ सग्विबासा दिकजे निरकाल राहण्याच्याकाल निरकाल राहणारे पितर त्यांच्या आनंद देव गंधर्वांचा आनंदापेक्षा शतगुणित
अधिक आहे ॥ आज्ञा देव-कर्म देव-आणि सुरग्य देव-असे तीन प्रकारचे देव आहेत वा ॥ कन्याचे आरंभी-बजे पूर्वकल्यां केलेल्या पु
ण्याने देवताप्रस पावले आहेत त्यास आज्ञा देव म्हणवें ॥ त्याचा आनंद पितरांचे आनंदापेक्षा शतगुणित अधिक आहे ॥ याचकः श्री-
अश्वमेध यज्ञादिकपुण्ये करून जे मोठे पदाप्रस पावले आहेत आणि ज्याची पूजा आज्ञा देव ही करितात त्यास कर्म देव म्हणवें ॥
त्याआनंद आज्ञा देवपेक्षा शतगुणित अधिक आहे ॥ यम-अग्नि इत्यादिक सुरग्य देव आहेत त्यांचा आनंद कर्म देवपेक्षा शतगु
णित अधिक आहे ॥ सापेक्षा ही इंदान्वा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ इंदाने आनंदापेक्षा ही बृहस्पति जो देवांचा गुरु त्याच्याकडून दे
वातगुणित अधिक आहे ॥ बृहस्पतीचे आनंदापेक्षा ही प्रजापतीचा म्हणजे विराटपुरुषाचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ प्र
जापतीच्या आनंदापेक्षा ही सत्राच्या ज्यास क्षिरण्य गर्भ म्हणतात असेलें हो कार्ये ब्रह्म त्याचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ सार्व
भौमाचा सन क्षिरण्य गर्भ पर्यंत जे सांगितले ते आपलेपेक्षा उन्नोत्तर अधिक जो आनंद त्याची इच्छा करणारे सकांम आहेत ॥ ते
त्या त्या आनंदाची इच्छा करितात ॥ याच्या आनंदापेक्षा ही अधिक आणि बाणीस यमनास अगोचर असा निरति शक्ति ब्रह्मापुढे

आहै ॥ तो ब सार्वभौमापास्तुन क्षिरण्य गर्भोपयंत साधितलेल्या - आत्मा - तल दिवय भोग्यास्तुन माले त्या सत्पुण्यान्वा परिणाम
 अत अंत करण हस्तिव्यावृत्तीन त्याच्या पुण्यपरिपाका धिक्वासुळे जे सत्यपुणाचे दृढद्विवैतानम्य त्या मुळे तत्तमभावानें प्रतिबिंबि
 त होऊन - हा त्यांच्या आनंद - हा त्यांच्या आनंद - अशा व्यवहार प्राप्त पावला आहे ॥ तो बिंबभूत अस्मानंद स्वात्मलें करून ज्योनें जा
 नुअबिला आहे असा जे तत्व ज्ञानी त्यास त्याप्रति बिंबभूत सर्व आनंदाची विंच स्वस्तानंद प्राप्ति होते ॥ त्या प्राप्तीसच युग
 पत् न्युणजे एके काळीच सर्व कामा वाप्ति असें म्हणावे ॥ मी प्राप्ति झाल्यामुळे मी त्यासब आनंद विषयी निस्पृह होऊन निरंकुश
 त्व मी प्राप्त पावतो - आणि आपणास कृतकृत्यत्व मानितो - आणि जें मिळवावयाचे तें सर्व मिळविले असें मानितो ॥ जें असे - अशा
 मी आहें ते स्त्रीपुत्रादिकांची अपेक्षा करून दुःख शुक्त होऊन संसाराप्रत जाओत ॥ आदिती व परमानंद रूप मी कोणवे रच्ये
 जे संसाराप्रत जाईन म्हणजे सांसारिक दुःख अनुभव करीन ॥ ज्यास स्वर्गादिक लोकांप्रत जाण्याची इच्छा आहे ते ब्रह्मादिक करो
 त ॥ सर्वोचे उपादान कारण जें अमृत व दास्यक मी सर्व लोकस्वरूपच आहे ते ज्वांभी कशा करिनां कर्म करीन ॥ देहेंद्रिय मनो बुद्धी
 चर ज्यांच्या हा दास्यमाभिमान आहे असे जे वेद शास्त्रादिकांचे अध्ययनाध्यापनादिकांचे अधिकारी - ते वेदाध्ययनादिक करीत ये
 मेच ब्राह्म्याचे व्याख्यान करीत ॥ निर्विकार ब्रह्म स्वरूप मी आहे यास्तव तें करण्यास मला अधिकारच नाही ॥ निद्रा भिक्षा स्ना
 न योगाची मी करण्यास इच्छीत नाही आणि मी करीत ही नाही ॥ देहादिक करतां नें पाहून लोक - मी करतो - असें मानतील -
 तर त्यांचे कल्याणें मला काय प्वाव पावें आहे ॥ हाव न्हीच आहे अशी ज्यावर लोकांस भ्रांति झाली उग्राहे असा जो युंजंवाउंजे
 तो असा दाह करीत नाही ॥ किंवा स्वता दाह पावत नाही ॥ त्याप्रमाणे दुसऱ्यानीं आरिपिछेजे करतल भोक्तृत्वादिक धर्म त्यांहीं
 करून मी लिप्त होत नाही ॥ ज्यास अहितीय ब्रह्मात्मतत्त्व समजले नाही ते वेदांतादिकांचे अवगमन नाहि करील ॥ ब्रह्मत्व
 तत्त्वामले करून जाणणारमी अवगादिकांचें अनुष्ठान क शास करीन ॥ ब्रह्म आत्मस्वरूप अति किंवा आत्मा कून निरासे
 हे असंज्येंस साद्य आहे ते ब्रह्मात्मात्मलें करून निश्चय होण्यास मनन करीत ॥ मला संशयच नाही यास्तव मी संशयक

सा साधं करीत ॥ देहदेहि यादिकोंवर जासणा त्यात बुद्धिरूपविषयक म्हणजे भयस आहे ते त्या भयाने निवृत्तीसाठी निदिध्यासनकरोत
देहाभाबुद्धिरूप विषयबल मला नाही तेव्हा मला ध्याना किमर्थ आदिने ॥ संगितलेला विषय मला नसला तरी अनादिकालापासून
न त्याविषयासाठी अभ्यास आहे त्याचा ज्ञानाचे गावा मी झाला आहे तेथर्षि त्याचा संस्कार देहादि रूप प्रारब्धकर्मांचे आरंभरूपाने सा
हिसा आहे त्यामुळे अवधारकाची मी बालाण - मी मनुष्य - असो जन्मदाता मी केलो ॥ ग्यानाशंजतो वेळ आत्म केलें तरी प्रा-
त्यक्ष कर्मांचे आस्मिंशेष होणार नाही ॥ प्रारब्धकर्मांचे होणाग जोळ्युद्धार त्याचे विरुद्ध होण्यासाठी ध्यान करावे तर ते अवधार तलस
नास किंवा त्याचे फल जोमोस त्यास बाधक नाही असे ज्ञानागाराभी किमर्थ ध्यान करीत ॥ मला विक्षेप म्हणजे देहात्मल भयनवर्गांनीं भव
प्रसन्न सभाषिकत्वात राहिले ॥ त्विच्छेप किंवा सभाषिक विचारपावणा व्यामना ना धर्म आहे ॥ इच्छातत्वा नुभव होण्यासाठी सभाषिकरा
वा तर निस्थानु भवस्वरूप मी आहे ॥ भासे स्वरूपाकून निराकाराभुभव मुकींच नाही ॥ याप्रमाणे जें कर्तव्य तें केजे - जें भिन्न वाचयानें
तें भिन्न किंवा सभाषिकत्वात राहिले तो असेही सावितो की मी अर्शकून कृत्य आहे नथापि लोकाचार प्रसंगद करण्यासाठी शास्त्रवि
हित मार्गाने मी वर्तेंत ॥ त्यांत काय माझी हानि पडते ॥ मला मी वर्तेंत तो तरी भयान करतें त्याभिमान माझी यामुळे मला कोणताही भिन्न
र नाही ॥ देहाचे व करणे - निराकार - राज्यपरिचलन इत्यादिक कर्म करणाव्यापिषकीं गरीर गळे ॥ मृत्यु प्रणवाचा तपकरो किंवा वेदा
नांचा फल करो ॥ बुद्धि म्हणजे मनविषयादिकांचे ध्यान कोणें किंवा सभाषिकते आगि सभाधीनें छानाने दावे वाई लीन केवो ॥ याम
चे कर्मवा इच्छा साक्षी कीं काही करीत नाही आणि करवीत नाही ॥ अज्ञानि श्रयानें कोणतेही विषयाची त्या आगि अग्नि
क अविकल विषयाचे प्राप्तीचा लोभ त्यासन सत्यामुळे तो यास्तवाकून तुमचे स्वरूप अप्रिय नाही असे प्राप्तु आत्मस्वरूपाचे
आहे निरंतर सीतोषपावतो ॥ त्यास कांहीं कर्तव्य नाही ॥ १७ ॥ इच्छेक अर्थच विनोय करून पुनः सांगताना ॥ त्यास म्हणजे ज्ञान
मल्ल साव्यास केलेले कर्मानें पुण्य नाही किंवा सोपित - ले प्रकराने स्वर्गादिक प्राप्तीची इच्छा नाही ॥ होतार जानावो दुनूनीत
च नाही वाकाराने कर्मचें प्रयोजनही नाही ॥ कर्मने केल्याचे त्यास कोणता प्रत्यवायही नाही ॥ ना मृत्यु वर्ष किंवा आश्रम - वय

[illegible]

तस्मादसक्तः सततकार्यकर्मसमाचर ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्मधरमाप्नोति पूरुषम् ॥ १९ ॥

मंतोपार्थ कर्मैकरुत देवाचे सेषन केरें पाविजे अवीराका येईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ अह्मादि स्थावराण सर्व भूता मध्ये शा
न्यास मोक्षरूपजो अर्थ त्यासाठी आभयकरण्याजोग कोणी नाही ॥ तात्पर्य ॥ जो आत्मनत्व ज्ञानाला न्यायीब्रह्मरूपाने स्थिती
होणे अज्ञानाभासास प्रतिबंध करणारा देवही समर्थ होत नाहीत ॥ कारण तो देवाचा आभास आहे असे श्रुतीत व सांगितले आहे
॥ देवाचा स्वरूपविग्रहोणें तें ज्ञानाचे उत्पत्तीचे पूर्वीच होतें ॥ तान्मालावर होत नाही ॥ कारण पूर्वी सांगितलेने श्रुतीत मनुष्यास ज्ञानहो
णें हे देवास प्रिय नाही असे सांगितले ॥ यावरून ज्ञानरूप्यास देवविभक्ततात ॥ ज्ञानहोत्यास करीत नाहीत असें स्वर्ग आहे ॥
१८ ॥ पूर्वी सांगितलेला जो ज्ञानी त्यासमाग कर्मची गरज नाही अज्ञान्यास गरज आहे ॥ यास्तव तू कर्म फळाविषयी निरिच्छ होऊन प्र
वृत्त करावाचें आणि वर्णास आणि आभ्यासास विहित असे जे नित्य आणि जे भित्तिक कर्म त्यापास कर ॥ कारण फळाविषयी निरिच्छ
होऊन कर्म करण करणारा पुरुष विना शक्तीचे द्वारा भोक्ष्यमान पावतो ॥ १९ ॥

या साधी आत्मतत्त्व ज्ञानार्थे ही लोकांते दितव्याहे या साधी त्यांचेवर कृपा करून कर्म करावे असे सांगून प्रकरणाची समाप्ति करतात ॥ असांनी लौक फलाविषयी आत्मक होकन जसे कर्म करताना तसे विद्वान् म्हणजे सांनी या मे ही फलाविषयी आसक्त न होतां लोकांची कर्माविषयी प्रवृत्ति होऊन त्यांचे कल्याण व्हावे अशी इच्छा करून कर्म करावे ॥ लोकेषणादिकापास्तून हुक्त शालेले जुड भरतादिकां नमयें लोका संयच्छे प्रयोजन जरी सात्ताच जसले तरी लोकांक दुष्टांचा नियह करून देतोत धर्म स्थापन करण्या साधी माझे बरोबर जे अवतार आहेत ॥ श्री सांनी जरी आहेत तरी अवतारांचे प्रयोजन सिद्ध झाले पाहिजे म्हणून मी जसे कर्म करतां तसें तुला ही माझे बरोबर किंसे पाहिजे अवताता न्यायी ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सांज्यो कोची आख्या झेपी करताना ॥ २५ ॥ लोकांवर कृपा करून तसें तसें सांचे सांचे

सतोः कर्मण्यविहांसीयथाकुर्यादिति भासत ॥ कुर्याद्विद्वांस आस्तक्त श्रिकीर्तुलैकसंप्रदं ॥ २५ ॥
मबुद्धिभेदं जनयेदशानो कर्मसंभिनां ॥ ज्ञोषयेत्सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समान्वरन् ॥ २६ ॥

य इक्षिका कराया असे म्हणाल तर त्याविषयी सांगताना ॥ यथादिक कर्मवाकती मी आहे - या कर्माचे योगाने ईशादिक देवता प्रसन्न होऊन मला स्वर्गादिक फल देतील-असा अभिमान धरून कर्म करणारे जे ज्ञानोपदेशास अनधिकारी असांनी त्यांस आत्मा कर्तो अणि श्रीका माही - असा - अर्हातीय - अस्वरूप आहे असा ज्ञानोपदेश करून कर्मचरण करीत त्यांनी बुद्धि फिरवूनये ॥ तर काय करावे ते सांगतात ॥ त्यांची कर्मचरणाने बिनशुद्धि होऊन शमदमादिक साधन संपर्पि रस्त ज्ञानोपदेशाचा अधिकार प्राप्त होई तोपर्यंत साध्याने आपण साध ध्यान होऊन आणि आपण स्वतः कर्मचरण करून त्यांकडून पर्वे नियमै भित्तिक कर्मे कर यावी ॥ असे ते केले तर ज्ञानोपदेशाने कर्मावरील त्यांची अडामुळे आणि बिनशुद्धि नसल्यामुळे ज्ञानउपपन्न होऊन येही सांस्तुही तो प्रष्ट होईल असा भाव ॥ २६ ॥

ज्ञान्योने हीजर कर्मकराचे तर मग ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचा विशेष काय अज्ञी शोका होईल तर व्याविषयी सांगतात ॥ प्रकृति म्हणजे माया ती पाहून उत्पन्न झालेले जे गुण म्हणजे देहोदियादिक याची केवल्या सर्वकर्माचा कर्तो मीन आहे असे देहोदियादिक मीन आद प्रथवा माया असे म्हणतात अज्ञा अभिमानाने ज्याचे मन मोहाप्रत पावले आहे - तो साधितो ॥ अथवा आत्म्याचे ठाई अज्ञाने भासलेले जे प्रकृतीचे गुण म्हणजे कार्य म्हणून अहंकारादिक त्याहीकरून समूह म्हणजे - अहंकाराशी आणि आत्म्याशी ऐक्य आहे अज्ञान्यमाने युक्त - जे प्रकृति कार्ये देहोदियादिक आणि गमनादिक जी कर्मे त्यांचे ठाई सज्जते म्हणजे - मीदा बाह्येण आहे - हे यज्ञादिक कर्म माझे आहे असे मानितात ॥ २२

कार्य म्हणून असे मानित नाही असे सांगतात ॥ हे महाबाहो अर्जुना ॥ मी देहोदियाहून भिन्न आहे - देहोदिय माझे स्वरूप नाही असा जो गुण म्हणजे देहोदियादिक त्यांचा आणि आत्म्याचा विभाग म्हणजे भेद नसाच - देहोदियाची केलेली जी कर्मे ती माझी नव्हेत किंवा मी

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वदा ॥ अहंकारविस्मृतात्मा कर्ता ह भिति मन्यते ॥ २३ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म विभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तते इति मन्यान सज्जते ॥ २४ ॥

प्रकृते गुणसंमूहाः सज्जते गुणकर्मसु ॥ तान् कृत्स्न विदोमं दान् कृत्स्न विन्विचालयेत् ॥ २५ ॥

यांचा कर्तो नव्हे असा जो कर्माचा आणि आत्म्याचा विभाग - याचे तत्त्व जाणणारा जो ज्ञानी तो देहोदियादिक जे गुण ते आप आपले - कर्माचे ठाई वर्ततात म्हणजे चालणे - बसणे - ऐकणे - पाहणे इत्यादिक कर्मे करतात ॥ मी त्यांचा कर्तो नव्हे असे मादून कर्माचे ठाई सक्त होत नाही ॥ २४ ॥ सांन्याने अज्ञान्याचे बुद्धीचा भेद करून घे असे जे सांगितले त्याची स्मृति करतात ॥ मायेचे गुण जे सत्त्व रज तम यांहीकरून जे घट ते देहोदियादिक जे गुण आणि त्याची जी कर्मे त्यांचे ठाई - हे माझे - हे मीच केले - अशा अभिमानाने सक्त होतात ॥ त्या अज्ञान्यांचा आणि मद्र मतीस म्हणजे आत्मज्ञान रहित आणि शास्त्रार्थ ग्रहण करणाऱ्या विषयी असमर्थ असे जे आहेत त्यास सर्वज्ञ जो आहे त्याने ज्ञानोपदेश करून कर्माचरणा पासून निवृत्त करून घे ॥ २५ ॥

श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ गोविंदार्पणमस्तु ॥

सोभितलेभे कारणेन तत्त्वज्ञानार्थे शीकर्म करावे । इतर भद्रानुभवतामहीस । यास्तवदुष्ठा कर्मच केने पाहिजे असेसांगताम । अतर्थाभी नोपरमेस्वर त्याचे प्रेणेनें भी कर्म करतो अशाबुद्धीनें किंवा अपात्म ज्ञात्याचे अवधानेन आत्मानाम विवेकाशुक्त शोलेने मनानें सर्वे कर्मांचे मला समर्पण करून कर्म फलेच्छा रहित आणि - हे नाशे कर्म - हे मला इष्टफल घईल - अशीकर्मोपरील जीम मनाबुद्धितीर्ण करून रहित आणि शोक रहित होऊन युद्धकर ॥ ३० ॥ माझ्यावाक्यावर अर्धाडेवणारे आणि दुःस्वप्नरूप कर्मोपराणाचे वाई आत्मासदा प्रवृत्त करतो अशी माझे वायीं दोषदृष्टि नकारते जे या माझ्या मतान्न अनुसारील तेही कर्म बंधापासून मुक्त होतील ॥ ३१ ॥ जे ईश्वर भीत्यर्थच कर्म करावे अशा माझ्या मताचा म्हणजे आहोचो दोष करून माझ्या मताने अनुष्ठान करीत नाहीत त्यांच विवेक करून रहित आणि याचकारणास्तव कर्मविषयी किंवा ब्रह्माविषयी जे ज्ञान त्याविषयी अज्ञानी म्हणून कर्माणि सर्वाणि सत्यस्याध्यात्मचेतना ॥ निरावोर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतल्वरः ॥ ३० ॥

येमेमत भिदं नित्यमनु निष्ठं ति मानवाः ॥ अर्धावतो नुस्यंतो मुख्येनेनेपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये सैन दध्यस्त्यंतो नावुतिष्ठति मेमतं ॥ सर्वे ज्ञानविमूढास्तानिद्वन्द्वान्नैवतसः ॥ ३२ ॥

सदृशंचेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानधानपि ॥ प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

णजे त्याज्ञानें करून रहित आणि नष्टम्हणजे स्वर्गोपवर्गापास्तून अष्ट असें साण ॥ ३२ ॥ इंद्रियांचा निग्रह करून निष्काम होऊन स्वधर्मोर्बे अनुष्ठान करण्यांत जर मोठे फल आहे, तर सर्वे लोक, तसें कां करीत नाहीत असें जर म्हणाल तर त्याविषयी सांगता व ॥ शुणदोष ज्ञान ज्यास आहे असा जो ज्ञानी तोही आपली जी प्रकृति म्हणजे इष्टे जग्यार्जित कर्मांचे भस्कार त्या पाप्मन यत्नेना जे स्वभाव नदनु रूप चेष्टा म्हणजे व्यापार करतो - मग ज्या मरुण दोषांचे ज्ञान नाही तो नदनु रूप करील म्हणून कायसांगवे ॥ सर्वे ज्ञानी सांगितले जे आप आपले प्रकृतीस अनुसरतात ॥ प्रकृतिं बलिष्ठ आदे ती पुढे श्री अमैव करीत किंवा काणात नाही असा निग्रह काय करील तो निवे पुढे दुर्बल आहे, तेव्हा स्वभावा प्रमाणेंच सर्वे वर्ततात ॥ आणि भीक्षू त्यास ज्ञातर्थाणि ह्मणें कर्मांनुरूप प्रेरणा करून वर्तविजे ॥ ३३ ॥

पुरुषाणी प्रवृत्ति नर प्रवृत्तीष्वे स्थायीन आह तत्-अस्मै न करारं-अस्मै ते शास्त्रां नीतिविधि आति शिरोभूते अयं शैलील अर्वा
 शोका होईल तर स्वाविषयी मांगनात ॥ सर्वेइदियावे आप आपले विषयांचे वाई विषय अमुक-अमुक नर त्यावर प्रीति आणिविषय अति
 फूल असल तर त्यावर हूष-हे रागाहूष व्यक्तित्व नस्ते अरुप होणारे आदिना आकारणाने नदनु रूप प्राण्याची प्रवृत्ति होते। तथापि याचे स्थायी
 न कोऊनये असे विभिन्नपत्र शास्त्र नियम करते । कारणें रागाहूष मुमुक्षू म शत्रू आदिके ॥ नात्यर्थे मावयान नाही अशा पुरुषास प्रवृ-
 त्ति विषयांचें स्मरण देऊन अनर्थाने वारी बलात्कार करून प्रवृत्त करते । वि धिनियेष शास्त्र नर प्रवृत्ति होणाने प्रवृत्तीं बराग हूष होणार
 प्र तिबंध क जें परमेश्वरा राधन स्वाविषयी प्रवृत्त करते । याम्बब मोठे राभीर नदीच्या पूर्ण पतन होणाने प्रवृत्तीं ब जो मावय पुरुष नै
 केना आश्रय करतो नो जसा अन र्थप्रत पावन नाही तसा जो मावयान पुरुष विषयांचे वारी रागाहूष होणया प्रवृत्ति विधिनियेष शास्त्राने अमुकान
 क राणास स्तंभना शास्त्र संमत आह या कारणाने र्भरा रा धनविषयी प्रवृत्त होतो नो अन र्थ प्रतपावत नाही ॥ अथवा विषय होतु प्रवृत्त भयं भयं

मुंदि य स्पेन्द्रिय स्यार्थे रागद्वेषो व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न व द्वा मागच्छे शो हास्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

ध्येया-न्स्व-धर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥
 आपले आशेने उद्धेय करणाऱ्या अपराधाचा निग्रह म्हणजे बंधन करणे किंवा त्यास अधिकारावरून काढणे याविषयी आपले सेवकांस प्रवृत्त करतो। त्याच राजासुपराध्यानी इत्यदान केले किंवा त्याची मानपजा केले। नरतो त्यामधुन करून घेईवत अधिकाग्रहीदोनो-
 स्वाययमागे ईश्वर जीवास कर्मानुसार गाढ्याने दारोने भेडाकारवीन असतांही शास्त्रविधिमागे भक्ति-ध्यान-आगिकर्म यांही करून त्या-
 समुत्पन्न केले तर तो त्या जीवास रागद्विषातेजया विषयी प्रवृत्त करतो ॥ ३४ ॥ याप्रमाणे परस्सारपथा स्थाभाविक प्रवृत्तीम दाऊन न स्व धर्माव-
 रण करणे असे सीगितले-परंतु युद्धादिरूप स्वधर्मदुःखरूप आदे यास्तव त्यांचे सांगितल्या प्रमाणे अनुष्ठान घडत नाही ॥ हिंसाव-
 रणे असा जो परधर्म तो स्मलभ आदे यास्तव तोच योग्यता असते मनांत आणील तरत्या विषयी सांगितान ॥ एकजोगांमे अनुष्ठान
 करून केलेआ जो परधर्म त्याकून काही उगांनीं दीगजो स्वधर्म तो प्रवासा आदे ॥ युद्धादिक जो स्वधर्म त्याचे बाई जो घडत नाही

स्वाप्तमरण आते तेरी तें स्वर्ग प्राप्त होण्यास साधन आहे यासुद्धें तें कल्याण नगर आहे ॥ परमनिधि आहे यासुद्धें स्वर्गाचे स्वर्णामुद्धें नक्तप्राप्त होती ॥ ३५ ॥ राहिलो ते स्वाधीन होऊ नये असे अे प्रदक्षोकी नागितलें तें अवाक्य आहे ॥ कारण पुरुषाने मृतीत धर्माधर्म किंवा नदरुत्पन्न प्रति करविणारा ईश्वर आहे ॥ प्रभूकी विषयी उक्तास स्वातंत्र्य नाही ॥ असें मानून अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे माददुल्लेखना कृष्णा ॥ अनर्थप्रद क्षप करण्यारी इच्छानकरणा राही हापुरुष म्हणेजे विद्वज्मत्कारा में ये ॥ ज्ञानाणि कीर्णांचे प्रेरणेंचें पापाचरण करतो ॥ तात्पर्य ॥ रागादेष ज्ञपर्वक म्हणोंचें नर रज्ज नाही ॥ रज्जें विषय गणहोत नाही ॥ रागनाशित न वृत्तक प्रवृत्तिची धर्माधर्मविषयी नाही ॥ यासुद्धें धर्माधर्म उत्पन्न होतच नाही ॥ ईश्वर प्रवर्तक म्हणवातात धर्माधर्मांनुसार ईश्वर प्रवर्तक आहे ॥ तेंच नाही तर ईश्वर कमीप्रमाणे कर्तव्य यास्तव मुख्यवर्तक निगिते आहे ॥ ते कीर्णेतें त्यां ॥ ३६ ॥ श्रीभगवान् बोळतात ॥ को

अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रपुन्योऽयं पापश्चरितपूरुषः ॥ अनिच्छन्निववार्णय

बलादिवनियोजितः॥३६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रीधएषरजोगुण

समुद्भवः॥ मत्ताशनोमहापाप्माविद्भेनमिहवैरिणं॥३७॥

पावे प्रेरणेनें हा जीव पापाचरण करतो असो जो दुंपापाचरणावा हे तुसुत्वात ते-विषयचे वाई-प्रवृत्तिलक्षण जो काम पूर्वी भागितला तोच आ-
हे ॥ हे मला असावे- हे मला असावे- असा जो अभिलाष-यास आणिविनाही एक ठिकाणी स्थिति न होण्यास कारण जो मनाची वृत्ति जीस मंजक-
असें ही स्थूणतात ती मनाची वृत्ति मनच आहे ॥ हे कामचे मरूप आहे ॥ तोच काम कोणी प्रतिबंधक त्या खुळे मिळाल्या नाही म्हणजे अंधेपत्त-
पावें परिणाम पावतो ॥ हा काम ॥ जोरुपापास्त उतपन्न झालेला आहे ॥ हा काम मोक्षमार्गानें वेग ॥ आदे असे जाण ॥ हाउदे सांगायला जोक-
म आहे ॥ या काळा नेंच मारला गळिते ॥ विषयचें दान करून त्याचा जय करणे अवश्य आहे ॥ कारण ॥ याचे प्रसंग मोठे आहे ॥ यास्तव याचे
योट भरणे कठीण आहे ॥ हा सामे करतून वयादोणारा नाही कारण मोठा पापी म्हणजे क्रूर आहे ॥ राज म्हणजे रंजनाक्षक प्रकृतीचा गुण याचे
गुण म्हणजे कार्य-दुष्टा आणि विषय संग हे उतपन्न करणारे सावे आहे म-अथवा ते प्रवृत्ति रूप ॥ जो गुण जो उत्पत्ति त्यापास्त आ

[illegible]

धूसैर्नाद्वियते वनह्यथाङ्गो मल्लेन च ॥ यथोन्मन्वानो वृत्तो गर्भस्तथा नैन्दमावृत ॥ ३८ ॥
आद्यत ज्ञानमेतेन ज्ञानिर्नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौतयदुद्वेगं नलेन च ॥ ३९ ॥
द्वंद्वियाणि नो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विभोद्व्यत्यंभुजानामावृत्य देहिनः ॥ ४० ॥

यों संकल्प आणिविषयांच्या स्वरूपाच्या निश्चय झाल्यामुळे ही कामाचा आविर्भाव होतो। या स्वरूप ईदिये-मन-आणि बुद्धि ही त्यांचे अवधिष्ठान आहे असे म्हणतात ॥ हा काम-इदिय-मन-आणि बुद्धि यांचे जे-विषय दर्शनादिक व्यापार-नीती करून विकेंद्रित ज्ञानाचे आवरण करून देई तो जीव त्यास मोहाग्रत पाववितो ॥ तान्ये ॥ आस्थांत सांगितलेल्या आत्मानामाविषयाने विवेक ज्ञान व्यूषयानें व्यापय र्थ विनाशित असतां ज्ञान-प्रभवति भवति सि विवेक विदुषामपि शास्त्रं भवत्सर्वम् ॥ निपतं निदृष्टि विशिष्या यावने दीवरासीमा - या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे जी-वी-कमल पलासारखी नेत्रे ज्या देव प्रती न्दीपुरीभाषी उभी राहून आपले कडे पाहू लागली म्हणजे निवेकते आपले बक्ष्याऊन-ही मला मिळावी-असा निश्चय झाल्या म्हणून तो विचार मनांत न ठरला विवेक प्रच्छेद होतो आणि - सत्तु विलां कृण भाषण नि काम परिदा स कोल्य परिभाः स्मरण मयि किमिर्गाना मल निदु मनसो विकाराय-या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे स्थिरांशी संभाषण किंवा त्यांशी की

डा किंचा स्वीचे अरजो क न किंचा स्वीचे आलिंगन हीतर मनाचा विकार करतीलच परंतु हींजर नषडलीं आणिस्वियाचें केवलस्मरण जे शींआलें तरीतेंमनाज विकार करणयास पुरे ॥ मनास विकार द्याला म्हणजे विवेकज्ञान ठरणें कठीण आहे ॥ ४०॥ यास्तव हे भगवत वंशातील श्रेष्ठ अर्जुना । मोह होण्याद्वीचे वंदेंदेहें दियात्वा नियम करून आणिमनाचा भ्रंश निगड करून अतुभवासह जें आत्मज्ञान आणि पतौस म्हणजे ज्ञास्त्य आणि गुरुत्वा उपदेवा- यापास्तुव साहेलें विज्ञान म्हणजे निदिध्यासनाचें परिपाक करून सांगेल जें-मीव ब्रह्म आहे-असे ज्ञान याच्याना द्या करणारा म्हणजे त्यांचेउपनीस प्रगिबंध करणारा आणि प्राणी असा जो हाकाम याचा जय कर ॥ ४१ ॥ केवल बाह्ये-दियांचा नियम केल्मनेच कामाचा जय होत नाही । काम जयासाठीं योगाभ्यासानें मनाचा आणिबुद्धीचा जय केला पाहिजे । यास्तव जे येविताचें स्थापन करून योगानें रूडियांचा आणिमनाचा विषय ह्करण्यास बाध्य होतो असे जें आत्मस्वरूप तें देहदियादिकां दून निरोध आहे असें शरयविनात ॥ सस्मत्तास्तव आणिविषयांचा प्रकाश करणारी आर्देन यास्तव देहादून ईदिये श्रेष्ठ आहेत ॥ एणिकरून तस्मात्स्वर्निर्दिश्या पयोदो नियम्य भरतर्षभ ॥ पापानं प्रजद्विद्येनं ज्ञानविज्ञानमादानं ॥ ४१ ॥

इंद्रियाणि पराण्या कुर्निदियेभ्यः परमनाः ॥ मनसस्तु भगवु द्विर्यो बुद्धेः परमस्तु साः ॥ ४२ ॥
देहादून इदिये भिन्न आहेत असेही म्भविलें । विषयाचे ठाई इदियांची घेरण करणारे मं कन्य विकल्प म्वरूप मन इंदियांपेक्षां श्रेष्ठ आहे ॥ मनापेक्षां निश्चया त्मक बुद्धि श्रेष्ठ आहे । कारण निश्चय द्याव्या शिवाय मं कल्प होत नाही । बुद्धीपेक्षां जो पर-बुद्धीचा प्रकाश करणारा-बुद्धीचा साक्षी आणि सर्वोत्तमी- तो आत्मा ज्ञानावा ॥ ४२ ॥ विषयांदियांचे संबंथापास्तून ज्ञेणारे जे काम ते बुद्धीचे बंधम आहेत । आत्मानि विंकार अस्तु बुद्धीचा साक्षी-बुद्धीदून श्रेष्ठ आणि निराळा आहे असे ज्ञाणन अज्ञानिश्चया म्मदय दीनेयोगा नें आत्म्याचे बंधाई मनास निश्चय करून काम रूप जो दुर्जय शत्रु व्यास- हे महाबाहो अर्जुना- त्रंजित ॥ हें उपलक्षण करून कामाचे जयाविषयी वासिष्ठादिकांत वस्तुविचार करावा म्हणून सांगितले आहे त्याप्रमाणें वस्तुविचार करून ज्या स्त्री आदिकुल स्तू विषयी काम होतो त्या वस्तु स्वरूपा करीत जे दोष आहेत त्यांचे अतु संधाने कामाचा जय करावा ॥ तो वस्तुविचार कामाकरा

[illegible]

- सरस्वतीं संभाषणकर्त० - अगः इतिल यस्माद्विकार क्रिया अपवर्तत इति तद्वर्णः - इत्यादि क व्यापार आपत्त्या स्वभावा प्रमाणं करोति
या यावत् उद्देशान् करो तथ्यापि - ही - ददुषुवी क मलपवासी वाला मजकडे याहने आणि भाडी इच्छा करते आणि ही पृथु कुच ओ-
णी वाला माझे आलिङ्गन करण्यास इच्छिते असे मानितो ॥ परंतु तो मजकडे पुरुष असा विचार करीत नाही की - ही माया स्त्री-
की निर्मिती होती जड पुरुष तत्त्व कोणा मदीं राहत नाही : या वारी गांत गदगारा जो वरमात्मा पुरुष तो मजकडे जाणारा - गदगारा आहे ज
ड शरीरास जाणजे याहणे दा धर्म नाही : तो जैन पुरुष नर प्रभुस म्दजने दडी नादिक क्रिया रहित आहे : तो क माया कील - अ
सावत्सूचा विचार करून स्त्री आदिक विषय दृष्टीस गो वर मात्या तंस त्या विषयी काम होण्या पूर्वीच विषयांकडे मनाचा जो
चरक गदिक ही दिव्य रूप मार्गे तो नेत्र निर्भीकने करून दंड करून जर स्त्री आदिकांचे स्वरण मनात शस्त्रे नर स्त्री आदिक विष

एष बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्या नान्मात्मना ॥ जदि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ६३ ॥ ७८ तत्त्व

इति श्रीमद्भगवद्गीता संपनिपत्त अस्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ० देवर्मेयो० नृनीयोध्यायः ॥ ३ ॥

या सं भोगकाली जरी रमणीयत्व आहे तथापि परिणासीने विरम आहेन आणि बीभत्स आहेन - असे वार वार मनात आणून
कामाचा जय करावा ॥ याच प्रमाणे सांगितलेले प्रकार त्या कामाचा परिणाम रूप जो कोण तो समेने जिकावा ॥ क्षमा याच शास्त्री
असतो कोधावेषासुखे कारनिष्ठुर खोलण्याविषयी जो वाणीसमझ होतो तो होत नाही आणि संतोषासुखे कोधावेषाने जोम-
स्तकास झूळ होतो तो होत नाही आणि मनास संताप होत नाही आणि नाद नादिक जो शरीराचा समेदे तो होत नाही आणि
निरर्थक आणि अनर्थ करणारी अशी जी प्राणपुत्रे दिव्या तीही होत नाही : त्या मजे क्षमातन ऊंचाक सय करणारास गोगण्ये
॥ जे क्षमाशील पुरुष आहेत ते कोषेकरून कोणी आपणें आंगापर आच्छादिके ते नाच करणयान आत्मनर - अहो य द वसतिषी
र असतो : त्यासुखे - ज्याची इदिये स्थापन नाहीत - असा दा कोष करून मनास मानव्यकस यणास पुरुष क्षास अशी दा पियनिपात
साही - असे त्यावर देयें युक्त होताना ॥ आणि कोषपुत्र पुरुषास या दुःखे होत व दुःख वदून करताना आणि त्याचे त्यान-ज

३१ यास श्री माराचयाम आलो तरी याचे मनात राग नाही। मनापच आहे - असे दाखविता आणि असे केले तरी त्याचा कोणाचे ज्ञानच न जात
 ला तर महाराज आमचे पासून हक शाली असेल तर क्षमा करावी अशी त्याची माथना फार नात ॥ ३० ॥ ते देते तर जे
 पुण केले त्या पापाची क्षय झाला असा मतोप मनितात ॥ असे केले तर त्याचा कोथ कोठून गदणार आहे ॥ यास्तव धर्मक कृतनच को
 था बाजय करावा ॥ ४३ ॥ इति श्री महावक्त्रीनाथा, रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविदुषे द्वायी ध्याव, समाप्तः ॥ ३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु
 या प्रमाणे दोन अध्यायांनी चित्तशुद्धि हाग ज्ञानयोगास साधन जो कर्म धान नो मनिता ॥ यावर अत्रामाण्य शंका होऊ नये याविषयी जो शक
 र्मयोग परंपरेने चालत आला आहे अशी त्याची स्तुति करून आपणावर भ्रांति किंवा प्रतापणास भवत नाही असे मन्त्रदण्य करिता आपणा
 स सर्वोत्था आपण जो सर्वत परमेश्वर तद्गुणवदारवदून श्रीभगवाद्बोद्धतान ॥ नाशरहित फलदाह ले करून अव्यय असा जो हा मंध्यावद

श्री भगवानुवाच ॥ इमे धिवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्यय ॥ इव स्वादभनये भारु मनुरिस्वा कवेः प्रवीत ॥ १ ॥

एवंपरंपराप्राप्त मिमराजर्वयो विदुः ॥ सकालेनेरुम दत्ता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥ स एवायं भया नोद्य

योगः प्रोक्तः पुरातन ॥ भक्तोऽस्मिने सखा वनिरहस्यं द्यो न दुत्तम ॥ ३ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

नादिक निर्विकल्पक समाध्यंत संन्यासा न धिकारि क्षत्रियाम करणधाम योग्य असा कर्म योग त्याप्रतमी मवे क्षत्रिबांस मूल कारणभन
 जो सूर्य त्या कारणे सांगता शालें ॥ सूर्य आपला पुत्र जो आह देव नामक मनुया कारणे सांगता झाला ॥ तो मनु आपला पुत्र जो इस्वाकु त्या कार
 णे सांगता झाला ॥ १ ॥ अशा उपदेश परंपरेने प्राप्त झालेना जो हा कार्ययोग त्याप्रत निमित्त भूति जो मजक अज्ञात शत्रु कैकेय प्रभृति राजे ते
 व सनक वसिष्ठादिक ऋषी अथवा राजे असून ऋषि असे राजर्षि ते आपले पितर जे इस्वाकु प्रभृति रयां पाहून जाणत झाले ॥ आता हाही
 वे लोकोत्त स्या योगाचे अज्ञानावबधिका कारण सांगतान ॥ हे उपदेश आप देणाऱ्या असुना ॥ मध्येबहुन काळ गेल्यामुळे किंवा त्यायोगाचा उपदे
 श करण्याचा संप्रदाय नष्ट झाल्यामुळे या ऋषी तो योग नष्ट म्हणजे उच्छिन्न झाला ॥ २ ॥ तोच प्रवर्तन योगमी तुल्य आज सांगितला ॥ हे
 सा मस्त म्हणजे मला शरणागत आहेस आणि सखा आहेस यास्तव हे मी उत्तर म्हण्य जरी आहे तथापि मी तुला सांगितले ॥ नान्यथा ॥ तो मज

ना ही त्यास विद्या सांगितली तर ती निर्बीर्य होते असे मंत्रांत सांगितले आहे ॥ ३॥ कृष्ण देह धर्मदेवापासून उत्पन्न झाला आहे या कारणाने कृष्णाने स्वर्गास योगाचा उपदेश केला यागोष्ठीचा उत्सर्ग व सर्वानां आणून आणुन अर्जुनबोलेला ॥ हे कृष्णा ! तुझे जन्म आर्मीकडील आहे आणि सर्व योगांचे जन्म फार दुरीचे आहे यास्तव आलीकडील जो दुःखाने प्राचीन काळाचा जो सूर्य त्यास द्या योग सांगितला ॥ हे समजण्यास मी कसा समर्थ होईन ॥ ४॥ हा नीलावतार म्हणु कृष्ण देह जरी आलीकडील आहे तथापि अनादि परमेश्वर जो मी त्याचे अवतार अर्जुन आहेत त्यांनीच रक्षा अवतारांत मी सूर्यास योग सांगितला अशा तात्पर्याने श्रीकृष्ण भगवान् उतर सांगतात ॥ हे शत्रूंस नापदेण त्या अर्जुना ! तुझी आणि या सौं व हुन जन्मे होऊन गेली आहेत । माझे ज्ञान शक्तीचा लोप नाही याबुद्धी नी जन्मे मी ज्ञानतो । त्ज्ज्ञाने करून आद्य तत्वां हे मरूणून तीं दे जाणत नाहीस ॥ ५॥ त्यास पुण्य क्रिया पाप नाहीं आणि उत्पत्ति नाश रहित असो जो तू परमेश्वर यास जीव

अर्जुन उवाच ॥ अपरंभवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्दिजानीयो न्वर्भोदे

श्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यद्वृत्तिमेव्यतीता निजन्मानि वचाशुन ॥ तान्य

हं वेद सर्वाणि न त्वं वेद परंतप ॥ ५ ॥ अजोपि सन्नव्ययत्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिस्वामिधिष्ठाय संभवाभ्या त्वमायया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रमाणें पुण्य पापांचे फल या उपभोग क्षेपणासाठीं होणारे जन्म कसे घडून अशी शकाहीईल तर त्याविषयी सोणतात ॥ मी उत्पन्निरहित आणि नाश रहित आणि ईश्वर म्हणजे जीवास पुण्य पापांचे फल देणारा असून पुण्य पापाही करून राहिल असा असता ही ज्ञान शक्ति किंवा शक्ति आणि बल शक्ति हत तत्वरूप जीमाही वेंचणी माया ती प्रान अधिष्ठाया म्हणजे वशा करून आत्मा माये करून संभवामि म्हणजे मी देह धारी झाल्याप्रमाणे नोकास दिमतो । परंतु तत्प्रमाणेन मर्यादे दे नाही । प्रत्यक्ष ॥ पूर्वभूकोक्त - नाग्यदेवद सर्वाणि - एणिकरून सांगितले जे सर्व सत्य ते ज्ञानिस्वरजें यत् - श्रीप्रमाणं नृभूतभादे क्रियाऽन्य असे म्हणोन तर तसें नव्हे असे सांगतात ॥ हे शत्रू न भिन्न जे आव्यस्वरूप होणे करून योगी जरी अज आणि अभय असो ईश्वर जो मी याप्रमाणे ज्ञातेत तयापि उत्पन्न होण्याचा

[illegible]

या शिरषवशाभौवे शरीरकूनजें निराळें आहे तीं माव भौकिक आहे न॥ तर परमे श्वराचे शरीरास उपादन कारण कोण? अति
 च्या तर ईश्वरास नाहीच। जीवाची अपिचा उपादान कारण म्हणावी तर उल्लिखित वर अविद्येनें भासलेले जें मिथ्या रजत त्याचा जसासा
 किंता ज्ञानाजें उच्छेद होतो त्याप्रमाणें त्याचा उच्छेद होईल यासुळे त्यास सत्याचा येणार नाही। तेव्हा देवकी गर्भात प्रविष्ट होऊन बा
 र्ग्य-चोंगड-यौवन-रत्याद्यवस्थांनीं जी प्रतीतीस आला त्या भगवंताचे देहाबें अधिष्ठान कीण असें म्हणेल तर त्याविषयीं मागतात
 व प्रकृतिं त्या अधिष्ठावत्यादि ॥ तात्पर्य ॥ जीवाचे देह अनात्मभूत म्हणजे उडप्रकृति आहेत। म्हणजे तेज-आप-अन्न म्हणजे पृथि
 वी हीं तीन भूतें-किंवा वायु आणि आकाश यां सहा पंचभूतें याबें स्थापन करून आहेत म्हणजे त्यापासून जन्मादिकाप्रत्यक्ष
 त ॥ मी परमेश्वर तर स्वीय म्हणजे प्रत्यागत्मा हून अनन्य म्हणजे अभिन्न जी प्रत्यक्ष तैत्तल्य रूप प्रकृति ती पत च अधिष्ठून आत्म
 भायेजें संभवतों म्हणजे शरीर धारण करतों। मात्सर्ये। जसा एक लोकांनीं ल हेट् जादिक मायावी आपले स्थानाचा रस्त चुनून हो

यदायदादि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभुत्स्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥

तो ही अदृश्य होऊन स्वरूप ह्मणजे जीव धिक्वा दिक महाभूतें तीं नवोत्पत्ती केवळ आपले मायेने च दुसरा आपले सारखा मायाबै स्वरू
 सांगीतें गगनांत गमन करणारा उल्लेख करतो। याप्रमाणें सच्चिदानंद आणि निर्द्वैकार स्वरूप मी परमेश्वर मायेनें आपलें विन्यय
 शरीर उल्लेख करतो आणि मायावी जसा स्वरूवर बघणें-उत्तमणें-अज्ञाक्रिया दाखविता त्याप्रमाणें मी आपल्या शरीरास बाह्यादिक
 अवस्था दाखवितां परंतु लौकिक मायावी जेव्हां मायेचा उपसंस्कार करतो तेव्हां म्हणजे गगनांत चढणाऱ्या दुराची मायावी बारीतुप
 संस्कार करतो आणि मी मायेचा उपसंस्कार करीत नाहीं आणि आपले शरीराची उपसंस्कार करीत नाहीं नाहीं नाहीं नाहीं आदि

यावरून परमेश्वराबें मायाभयशरीर नित्य एकच आहे। त्याच शरीरात मी स्वर्गात्मा उपदेश केला आणि पुन्हा ही त्याच शरीरात उपदेश कर
 तों-सर्वाची व्यक्तीची व्याख्या करतो ॥ ६५ ॥ आतां अवतार घेण्याचें प्रयोजन सांगतात। हे भारत अजुनाही ज्या जेव्हा धर्माची लग्ना
 नवा म्हणजे स्त्रीगता होतें काणि उपधर्मो ची दृष्टि होतें तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतों म्हणजे कीनेने गमक्यादिक शरीरादी करत

न आनि भूत होतो ॥ ७ ॥

स्वपत्नीमें वर्तणारे जे साधु यांचें रक्षण करण्यासाठी आणि दुष्ट कर्म करणारे जे पापी स्थावा नाश करण्यासाठी आणि धर्माची स्मरणगाकरण्यासाठी युगायुगाचे ठावीं किंवा त्यात्या समयाने ठावी मी अवतार घेतों। या कारण वरून पुत्राने दितार्य मातेन म्हात्मनः कथा ॥ ३१ ॥ अर्जुन जे तृतीयांतेस जसे निर्देयत्व येत नाही तसे ईश्वरास निर्देयत्व येत नाही ॥ ८ ॥ हे अर्जुन। याप्रमाणे माझे जन्म म्हणजे अवतार आणि धर्म पालनारि स्वरूप अलौकिक कर्म यांप्रत जो तबतः म्हणजे माझे जन्म कर्म लोकांचे दितामाठी ब्रह्मेत। स्वार्थासाठी नाहीने असे जाणतो तो या द्वापरात किंवा देहाभिमानाप्रत टाकून पुनः जन्माप्रत येत नाही। मजप्रत येतो यासाठी ज्यास भगवत प्रीतीने दृष्टा आहे त्याने भगवंताची अवगार चिन्ने गावीं। असे नास्त्ये ॥ ९ ॥ भगवंताचे जन्म कर्माचे जाणें करून भगवंताची प्राप्ति कशी होते मी सांग नात। विषयांची प्राप्ति क्वही अर्जुनी जी इच्छा नोंगण आणि निव्हालेले विषय नाश पावतील असें भय आणि विषय प्राप्ति दोण्या सा

परिचाण्याय साधूनी विनाशाय च दुष्कृता ॥ धर्मसंस्कारपनार्थं यमं भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नो मेति मत्सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

वीत रागभयक्रोधाजन्मया मासु पाश्र्निना ॥ ब्रह्मवैशानुनतपसा शूतामझाव मागनाः ॥ १० ॥

ही प्रयत्न करीत असतां कोणत्यास प्रनिर्बंध केल्यामुळे रच्छेचा विधान होऊन दुःख होतो जोमनाचा दुर्निर्बंधप नोकोध हे रागभयक्रोधाज्जांचे गेंले आहेत असे आणि मी ब्रह्मसत्तावतार स्वरूपानें धर्मपरिपालन करतो असे माझे वारं परमकारणिकत्व जाणून माझे कार्ये निवेष्टून आपले - जन्ममरण प्रवाहांत पडल्यामुळे - जे दुःख त्याच्या वा विषयी मासाच जाणीं आश्रय केला आहे असे ब्रह्मन - माझे प्रसाद करून प्राप्त झालेले जे आत्मस्वरूपाने ज्ञान आणि त्याचा परिपाक होण्यास साधन जें तप म्हणजे स्वयंभूत ज्ञान किंवा पुनः पुनः विचार तेणें करून शत म्हणजे - अज्ञान आणि त्याचे कार्य जें हे द्विधादिका वर आत्मबुद्ध्यादिक न दृष्टी मळे तो जाणवा गेला आहे असे होऊन माझे स्वरूपाने पावले आहेत। यावरून माझे भक्तीचा मार्ग आतांच प्रदत्त झाला असे नाही। तो विरतनव आहे असें मत्तविले ॥ याप्रमाणे तुझी आणि माझीं वचीं ब्रह्मन होऊन गेलीं आहेत याप्रत हे जाणून नाहीस आ

णिमीजाणतो असे सांगितले वेगे करून अज्ञानोपाधिकचैतन्यरूपजो जीव तो महावाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ आणि विशेषाधिक
ये त्वन्यरूपजो ईश्वर तो तत्त्वसत्त्वा अर्थ-असे दाखवून अज्ञानरहित आणिवित्यवाङ्मनादियुक्त जोपरमेश्वर सत्येनिक
म कर्मोदिक स्वधर्मधारणें प्राप्त झाले त्या असादेकरून जीवाच्या अज्ञानी निवृत्ति होऊन चित्स्वरूपत्वा नें त्यावर आ-
सव साक्षात्कार होऊन परमेश्वराचें साक्ष्य जीवास प्राप्त होतें असे सांगितले ॥ १० ॥ मुळाजेश्वराने येतील त्यांस त्वं आपले-
सारूप्य जसे तेने तोस-जसेच काम बुद्धीने इतर देवतांसे जे शरण जाताना त्यांसे देत नाहीं पालवून तुझे ठिकाणी ही आत्मोत्तमोत्तमोपाधिक
मभाव आहे असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ जे जसे म्हणजे सकाम बुद्धीने किंवा निष्काम बुद्धीने मला भजतात त्यांस त्यांचे इच्छे
प्रमाणें फल देऊन त्यांवर मी अनुग्रह करतो ॥ सकामपुरुष मला सोडून ईश्वरदेवतांचें भजन करताना म्हणून मी त्यांची उपेक्षा करीत-
नाहीं ॥ कारण हे अनुत्ता ईश्वरदेवतांचें यजन करणारे ही मीच उपेक्षा केलेले मागोंस अनुसरतात ॥ तान्वय ॥ सर्वश्रुति आणित्त्वमिति

येथथा मां प्रपद्येने तांस्तथैव भजाम्यहं ॥ भगवत्मी नुयतेनै मनुष्याः पार्थनर्वशः ॥ ११ ॥

असेच मुखांतून विद्यात्मा आहेत यास्तव त्यांनीले सर्वविधि किंवा निषेध मार्याच आतां आहेत । त्यात स्वर्गादि फळेच्छा ज्यास आ-
हे त्याणीं मार्याविभूति आ । ईश्वरदेवता त्यांचेच यज्ञादिकें करून यजन करावें - ज्यांस मी सेछा आहे त्याणीं निष्कामकर्मोंकरून
करून शत श्रांतः करण होऊन मां चिदांगदरूपजो मी त्यांचें स्वात्मवें करून उपासन करावें - अशा माझ्याच आज्ञा आहेत । त्याप्रमा-
णें आप आपले अधिकाराप्रमाणे कोणतेही देवतेचें यज्ञादिकें करून आराधन केले तरी ती देवता माझेच स्वरूप आहे यास्तव
नें आराधन माझेच होते आणि त्या देवतेचे दाटून आराधन करणाऱ्यास त्याचे देवतेचे स्वरूप ॥ ११ ॥ माहे याच रूपमा-
से ठिकाणीं विषय भाव नाही ॥ मी जर स्वेच्छेनें कांही करीत तर मला वेष्टम्य येईल नसे मी कांहीच करीत नाही । भयवाजे आनिस्व-
गने जीवित किंवा मोक्षेच्छा किंवा स्त्रीपुत्र इत्यादिक अर्थानीं ईच्छा करणारे त्या त्या कामांनीं मला भजतात त्यांप्रत त्यांचे जीवित
धारण किंवा ज्ञानदेणे किंवा अर्थदेणे एणें करून मी त्यांवर अनुग्रह करतो कारण ते माझेच मागोंस अनुसरतात । प्रत्यदेवेने

चे ही भक्त यादोव भक्त आहेत ॥११॥ अनें जर काहेतर तुसें साहस्यपासहोणे अन्नाजो मोहा त्यामागे सर्वनिकास वृद्धीने तु शेवच मुख्य स्वरूपाचें आराधन को करीत नाहीत असें जर म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ बाहुत करून यामनुष्य जो कात काम्य कर्माचे फलस्वरूपाची इच्छा करणारेजे आहेत ते इन्द्रादिक देवतांचे यजन करतात ॥ मन्त्रिदानं रूपजो भीमाचे स्वात्मत्वे कर्तसे आनादिरूप भजन करणास साधनरूप चित्त शून्यीतें संपादक विकास कर्म करीत नाहीत ॥ कारण मनुष्यजो कर्म काम्य कर्माचें पुत्रपदक व्यादिक फल लोकर प्राप्त होतें ॥ ज्ञानप्राप्तीचें साधन व्यानादिक आणि चित्त शून्यीतें होणे फार दुर्घट आहे यास्तव त्याचफळ मागे साहस्यप्राप्त होणे ते लोकर प्राप्त होत नाही ॥ १२॥ सर्व सदृष्टीनिकती ह्मणजे तेव्हा कोणीसकाम होऊन इन्द्रादिदेवतांचें यजन करतात ॥ कोणीनिकी मसोऊन तुल्याखुरव्य स्वरूपाचें भजन करतात हे कर्म मेषम्य आणि कर्मकाणारेजे बाह्यादिक वर्ण त्यांमध्ये कोणी उत्तम-कोणी मध्यम-कोणी अधम -असें बेलक्षण ही तुसेपासून उत्पन्न झाली आहेत यावरून तुसेवाइ वैषम्य कसें नाही असें म्हणेल तर त्याविषयीं सा

को दोसः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ सिध्दं हि मादुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१३॥

चातुर्वर्ण्यमस्य शृष्टं गुणकर्म विभागदाः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विध्य कर्तारमेव च ॥ १३ ॥

अन्नाज ॥ बाह्यसत्त्व प्राधान्ये करून सत्वगुणी आणि त्याचीं- शान्दगुण निपद- दमम्हणजे मानान्निग्रह- इत्यादिक स्वाभाविक कर्मांम्य त्वगुण अहि अंगभूत ज्ञान शब्दा रजोगुणानें प्राधान्ये करून शुक्त क्षत्रिय आणि त्यांची शरत्त्व युद्धादिक स्थाविक कर्मा- तमोगुण आहे अंगभूत ज्ञान शब्दा रजोगुणानें प्राधान्ये करून युक्त वैश्य आणि कृषि वाणिज्य म्हणजे व्यापारादिक त्यांची कर्मा- रजोगुण अहि अंगभूत ज्ञान शब्दा रजोगुणानें प्राधान्ये करून शुक्त इन्द्राणि ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यातीन वर्णांची सेवा करणें इत्यादिक त्यांची स्वाभाविक कर्मा- अन्नायुगांच्या आणि कर्मांच्या विभागें करून युक्त ब्राह्मणादिक चार वर्णांम्य उत्पन्न केले आहेत ॥ माया संबंधानें त्यांचकर्म मी असतांही परमार्थे दृष्टीने किन्ना त्यासृष्टि करणाविषयींची जी आसक्ति लीणें करून मी रहित आहे यासुद्धें अव्यय म्हणजे निर्विकार असतो मी यामन फळानः भक्तजी आहे असे दंडजाण ॥ तात्पर्ये मी

औ स्टाष्टि करतो मी मी आपले कः सादिकचे प्रयोजना माठी करीत नाही किंवा दुसऱ्याचे अनर्थासाठी करीत नाही आणि निष्कारण आपले इच्छेने करीत नाही। अर्थादि मी जीवांनी कर्मे आहोत त्यांचे त्यांस तदनुसार विविन्न फल देण्यासाठी विविन्न स्टाष्टि करतो। याबुळे मला कोणावर वैषम्य किंवा ममते वा संभव हें नाही ॥ १३॥ आता पूर्वीक अर्थाचे व प्रतिपादन कराना ॥ मी निरहंकार आहें याबुळे विन्याची स्टाष्टि करणे इत्यादिक जी कर्मे मी मला आसक्त करीत नाहीत आणि मी आसक्त मग म्हणजे सर्व काय मला संप्राप्त झाले आहे त असा आहे म्हणून मला कर्म फळाची इच्छा नाही याबुळे ही मी कर्मे मला लेप म्हणजे आसक्ति करीत नाहीत ॥ असा मी आहें असे जो स्वात्मलें करून जाणतो तोही कर्म फल त्या गाःबुळे कर्मने व इच्छीत नाही ॥ १४॥ या प्रमाणे - येथ धार्मी प्रपंचते - इत्यादि चार भोक्ते मी प्रसंगाचे प्राप्त झाले ते जेंद्र म्हात्स वैषम्य त्याचे निराकरण करून पूर्वोत्तानित छजो निष्काम-

नम्यो कर्मणि त्रिपंति न मे कर्म फले स्पृहा ॥ इति मां योभि जानाति कर्मभि न संयज्यते ॥ १५॥

एवं जात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुबुद्धिभिः ॥ कुरु कर्मै य तस्मान्त्वं पूर्वैः इत्येतरं कृतं ॥ १५॥

(कं कर्म किम कर्म ते कवयोप्यनयो हि माः ॥ न ते कर्म प्रवक्ष्यामि य ज्ञात्वा मोक्षयसोऽभुताम् ॥ १६॥)

कर्मयोग त्याचा विस्तार सांगण्यासाठी शिष्टाचाराचे प्रमाण दाखवून पूर्वोत्तानिते कर्मयोगाचे स्मरण देतात ॥ अहंकार-कृतं त्याभिमान - फलें च्छा इत्यादिक सोडून केवल ईश्वरो हेतो करून केलेले कर्म वंधक होत नाही असे जाणून पूर्वोत्तानिते मुमुक्षुने ज्ञान कादिक त्याही पूर्वतर म्हणजे वेदीक त्या स्व आलीकडे कल्पिलेले नव्हे असे अनादि सिद्धी कर्मने विनश्वर झाली अशी उपाव द्याय आहें म्हणून केले यास्तव किंवा पूर्वतर म्हणजे प्रथम कर्मच केले याकारणास्तव तूही ने व कर्मकर ॥ १५॥ जेजे कर्म करायचे ते ते जाणून करावे अशी स्मृति आहे यास्तव कर्माचे वास्तविक स्वरूप समजणारे अहंत त्यांचरोबर विचार करून कर्म स्वस्वरूप प्रार्थ्य समजून ते केले पाहिजे। केवल लोक करीत आले म्हणून आपणही करावे अशा मानवुगतिक न्यायाचे फल तेथे जेसे ज्ञानासाठी कर्म स्वस्वरूप ज्ञान दुर्घट आहे असे सांगतात ॥ कारावयाचे कर्माचे स्वरूप काय आणि अकर्म म्हणजे कर्म न करणे ते स्वस्वरूप

पक्षः पादोर्ध्वविषयो दुर्निर्हणः तास्तव कथिम्हणजे आतदनीं विद्वान् ही मोहाग्रत पावले जाहेत यास्तव तें कर्माचें आणि अकर्मचें स्वतः
 य दुःखमीमागतो ॥ ज्या स्वरूपप्रजापत्य अशुभम्हणजे दुःखप्रद जो संसार त्यापासून दें दुःख होतील ॥ १६ ॥ जाणे - येणे - पादणे - रेक-
 णे - बोलणे - रस्यादिक जो देहोंदियांचा व्यापार नें कर्म हे लोकांत प्रसिद्ध च आहे असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ शास्त्रविधीजें कर्म
 अवश्य करावें असे सांगितले आहे त्याचें तत्त्व म्हणजे वास्तविक स्वरूप समजलें पाहिजे कारण तेच कर्म स्वरूपाचें ज्ञान अनुष्ठान द्वारादि
 न शक्यी उपयोगी आहे । केवळ मांगितलें लौकिक कर्म स्वरूपाचें ज्ञान उपयोगी नाही । तसेंच विकर्म म्हणजे जें कर्म करूनये अशा
 शास्त्रांत निषेधसांगितला आहे त्यानिषिद्ध कर्मांचेही तत्व म्हणजे यथार्थ स्वरूप समजलें पाहिजे ॥ कारण कर्म हे उपलक्षण आहे पा
 रतु कर्म अकर्म आणि विकर्म यांचे यथार्थ तत्व समजणें फार गहन म्हणजे खोल किंवा दुर्घट आहे ॥ १७ ॥ तने कर्म प्रवक्ष्यामि - असें जे

कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहनाकर्मणो गतिः॥१९॥

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः॥सबुद्धिमान्मनुष्येषुमायुःकृत्स्नकर्मकृत्॥१८॥

पूर्वी मा गितलें नैच सांगतात ॥ कर्मणि म्हणजे केवल ईश्वरा राधेचा दृशांन केलेजें नि कामा कर्म त्याचे ठार—हें स्वित्र शकडीने हाताभेक्षसा धन भूत ज्ञानास साधन च होतें। बंधक होऊ नाही—या कारणांत हें अकर्म च आहे अशी जी बुद्धि करतो। तो कर्मकरणाच्या मनुष्याचे ठारबुद्धिमान म्हणजे व्यवसायात्मक जी पूर्वीक बुद्धि तीणेंक रूपयुक्त आहे यास्तव अथवा आदि आणि त्याबुद्धीने त्या सकर्मां लुछांव हापा विनशकडि होऊन ज्ञान प्राप्ति होतें यास्तव तो युक्त म्हणजे अवगमनन निर्दिष्टासन रूप योगयुक्तप आहे आणि त्या सद्रक्षात्म साक्षात्कार होऊन ब्रह्मस्वरूपा नंदोचा आत्मस्वरूपाने अनुभव होतो यामुळे सर्व कर्म करणारा आहे ॥ कारण सर्व कर्म फल भूत सर्व संस्कारांचा स्वप्नांदांत समावेश आहे। याप्रमाणे जोब्दी विन शकडि न झाल्यामुळे कर्मच करण्यास अधिकार आहे व्हों कर्मच केले पाहिजे असता जो दतीया आर्या— न कर्मणा मगार आद नै कर्म्यं पुरुषो मुने- येणे करून कर्मयोग सांगितात्म तौच येथें स्पष्ट करून दाखविल्ला ॥ पूर्वी सांगितलेले कर्मयोगाचाच—कर्मयोग कर्मयः प्रयेव- हाविद्यो यसांपेत- हाविद्यो यसांपेत प्रपंच म्हणजे विस्तार केल्यास्तव उ

असौ देव गार्हो-गोर्षेण करुण-यत्वात्मरितेव स्यात्-इत्यादिकरुतः जो ज्ञान्यास कर्माचक्षुष्योक्त नाहो-रूप न संनिमित्त
 अहो अर्थात् प्रपञ्च केला असे जाणवे ॥ याव्याख्येवर नित्यने भित्तिक कर्मचे वार्ह-हें अकर्म-अशी बुद्धि गोसहेतु वृत्तात्मतल-
 याभिरूप नाही यायुक्त-तत्वे कर्म नवस्वामि यज्ञाला मोक्षसे अत्रात्-बांवी विरोध येईल आणि कर्म तत्वाचे यथाये ज्ञानरूप
 येईल कर्म स्वरूपाचे वास्तविक स्वरूप सांगण्यास प्रवृत्त होऊन कर्मोचे वार्ह-हें अकर्म असे भिध्याशय सांगितलें हें हो विर-
 द होईतः कारण अद्याभिम्या ज्ञानें वास्तविक कर्मस्वरूप समजण नाहीं आणिले आ मिध्या ज्ञानें करून घुक्त जो आहे त्या
 जो-अबुद्धि यादृगनुचेषु-अशी स्तुतिही संभवत नाही इत्यादिक दोष दृष्टीने याभ्यो कावी कोणी दुसरी व्याख्या करतात
 जी अपर्या-कर्मणि परमार्थतः आत्मानिष्क्रिय-निष्कल म्हणजे क्रियादिकर्मांनी रहित असतोही अनाद्य विद्येचे आवरणें आ
 वरुत स्वरूपाचे वार्ह अरोपानें भ्राममान जे देहें दियारिक त्यावेजे कर्म-विकर्म स्याणि अकर्म एतद्रूप व्यापार ते दो-देहादिक वरील
 तादात्म्या भिमानें-मीच करतो-असें मानत आत्मा-या विषयी प्रवच असतां ही जसे गीतरुष्ट दृष्टावरचल न क्रियानसतां
 ही गमन करणास्ती मीका तीचे उपाधीनें मीकास्व पुरुषांस ते गमन कर नात असे भ्रामलें तरी परमार्थतः त्याचे वार्ह चलन नाहीं सा प्रमाणें
 अविद्या भवेकाने देव्यापार आत्म्या चे वार्ह भ्रामलें तरी परमार्थतः आत्म्याचे वार्ह ते व्यापार गहीत आत्मस्वरूप निष्क्रिय आहे असे आ
 म्या देहादिक भिन्न आहे-अशा आत्मनात्म विवेक ज्ञानाने जो पाहतो नसाच अकर्मणि म्हणजे-चल गुण दूत-याव्याये करून म्हण
 जे देहें दिय प्राणादिक जे सत्तादि गुण कर्म धृत परार्थ ते स्वभावे करून अधिक क्वचित मानसिकादिक व्यापार रूपाने कर्म तीक्ष्ण क-
 रून निरभयुक्त असतां ही निरनर गति युक्त चंद्र तारका दिकांचे वार्ह जसा लोक गमन भावाचा आरोप कर्मान या नमोण दृष्टी
 स्थिती मध्य मी उगाव निम्बेष्ट यमलोजो आहे कांहीं करीत नाही असा उक्त व्यापार रूप कर्मोभावाचा सागर अरोप ओक करतात
 असा आरोप केले ला कर्म भाव-शरीरादिकी वर भासला तरी त्याचे वार्ह उक्त व्यापारानें निरनर कर्म आहे असे सांगितो जे मनु
 ष्याचे वार्ह बुद्धिमान म्हणजे तत्त्व दर्शी आणि द्रव्योक्त प्रकृती भ्राम्याचे वार्ह भ्रान्तीनें कर्म स्वरूप व्यापार भ्रामतेत निरनर कर्म

स्वभाव रूप हेतुं द्रव्यादिक अनात्मत्वावर निष्क्रियत्व भोगीति च भासने परमार्थतः आत्मा निष्क्रिय आहे । ते हेतुं द्रव्यादिक निमित्त-
क्रियापुरुष च आहेत असें शौपाहातो त्यास कर्म आणि योग याचे फल जें आत्मतत्वाचें यथार्थ ज्ञान ते शाल्यामुळे ते योगी आणि स-
र्व कर्माच्या कारणास अशी त्याची ही स्तुति केळी आणि एणें करून आत्म्यास निष्क्रियत्वामुळे अकर्तृत्व आहे आणि इत्यादि संपा-
त्तास क्रियासंबंधानें कर्तृत्व आहे असें अनुसंधान करून कर्में कर्मणीं असें कचविलें आणि अकर्मत्व तत्त्व ज्ञानावर प्राप्तारब्ध-
कर्तृत्व झें करून ज्ञान्यास निषिद्ध कर्मों चरणानें प्रत्यवाय लागत नाही । अज्ञान्यास प्रत्यवाय लागतो । असे ही कचविन्याचे विस्म-
ये ही हस्तस्पर्शसंगितले । यास प्रमाण । जसा कमळाचे पत्रावर उदकाचा संस्पर्श होत नाही तसा आत्मतत्त्व वेत्यास पापकर्मणा-
संस्पर्श म्हणजे लेश होत नाही असा अर्थाची श्रुति आणि ज्ञान्याचे ज्ञानापूर्वीच्या संचित पापपुण्यात्मक कर्मांचा ज्ञानाने नाश
होतो आणि ज्ञानानंतर सालेल्या त्या कर्मोंचा लेपच होत नाही अशा अर्थानें जें अज्ञान्याचें अज्ञान म्हणजे अज्ञानापूर्वीच्या श्रुतीची काय गति - अशी यांका करून जें ज्ञानाग्नि - सर्व संचित -
व्यापवि कर्मचें ज्ञानानेही कर्में क्षीण होत नाही अशा अर्थानें ज्ञानाची काय गति - अथवा भोगसमाप्ति करण म्हणजे कर्मों
क्रियमाण कर्मांचा साह करतो - अज्ञान्युतीवत्त्व नी श्रुति प्रारब्ध कर्मोंविषयीची आहे अथवा भोगसमाप्ति करण म्हणजे कर्मों
नष्ट झाल्याचें जो कर्मफलचा भोग होतो तो आणि अधिकरण म्हणजे कर्मनकारणासही त्या कर्मोंच्या कर्माचा भोग होतो असे
भेदमें दोन प्रकारचा आहे । ज्ञानपूर्वी समानाधिकरण भोगाचें संचित क्रियमाण कर्मांचा भोग त्यास विरह केवळ संपत्ति
म्हणजे ज्ञानाचा दाख म्हणजे त्याचे पित्याने किंवा त्यानें मिळविलेले इत्य त्याचे उच्चाकडे जातें आणि त्याचें संचित क्रियमाण पुण्य-
त्याचें सद्गत म्हणजे उपकर्तें जें असतील त्याकडे जातें म्हणजे त्याच्या फलाचा भोग त्यास होतो आणि त्याचें जें संचित क्रियमाण
व पुण्यसत्तों तें त्याचें जें हेरी शत्रु त्यांकडे जातें म्हणजे त्याचे फलाचा भोग त्यास होतो असें श्रुतीत सांगितले आहे । त्याच
दरून ज्ञानानंतर ज्ञान्याच्या संचित क्रियमाण पुण्यपापान्या अधिकरण भोगाचें संचित होतो असें तात्विक ॥ १८ ॥

हेतुं द्रव्यादिक

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

॥

॥

पूर्वमोक्षं तं सांगितव्या प्रमाणेन ज्ञान्यास कर्मोचे वारं अकर्म भावना भाणि अकर्मोचे वारं कर्म भावनाही दृढदोषकासाठी विद्वान्ने
म्हणजे ज्ञान्यास जें ज्ञान त्याची स्तुति करतात ॥ या फलासाठी हें कर्म मी करीन - अशी फलेच्छा अक्षयिकर्म कारणत्वा संप्रत्य-
क्षीं करून रहित ज्योतीं सर्व कर्म आहेत आणि त्या कर्म करून निवृत्त होई इत्याशात झालेले जें इष्टं स्वोक्त झाले तद्वत् अक्षय्यं या
ची संवितक्रियमाण सर्व कर्म दग्ध म्हणजे दग्ध बीजा प्रमाणे फल देण्यविषयी ये अक्षय्येने रहित शालीं आहेत त्यास ज्ञानी पंडित
असें म्हणतात ॥ १९ ॥ आयाचिताने जसा पूर्ण कर्मोचा दाह होतो तसा शानने ही संवित पूर्व कर्मोका च दाह होईल किंवा दग्ध
दाह होणार नाही यास्तव त्याचें फल अवश्य होईल अशी संका होईल तर त्या विषयी सांगतात ॥ आत्मस्वरूप नंदाचे अक्षय्यमुळे
निवृत्त न होताना कर्म फलांचे रच्छेचा त्याग करून अहंकाराचे आत्मयामुळे कर्म होतें यास्तव कर्मोचा आश्रय जो अहंकाराचे

यस्य सर्वे समारंभाः काम संकल्प चरिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

त्यक्ता कर्म फलासंगं निवृत्तौ निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तौ पि नैव किंचित् करोते सः ॥ २० ॥

निवाश्रीर्यंत चिन्ता त्या व्यक्त सर्वे परियहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वेना प्रोति किं त्विषं ॥ २१ ॥

ज्याचा गेला आहे आणि यात्तरणानें - मी कर्म करतो - असा जो कर्मासंग म्हणजे कर्म कर्तव्याभिमान त्यामत्तटाकून स्वाभाविक
अंत्योक्तिक कर्म किंवा शाल्य विहित कर्म त्या विषयीं सर्वोपासाधनानें प्रवृत्त राहला असला तरी तो काही करित नाही म्हणजे
त्याचें केलेलें कर्म अकर्म ते मत च पावतें अथवा फल देण्यास दग्ध बीजाप्रमाणें शक्तिहीन होतें ॥ २० ॥ असा गौण कर्मोत्तरणा-
पेक्षां कर्मनकरणेच श्रेष्ठ आहे अशी या का होईल तर कर्मोत्तरण न करणें प्रवृत्त राहणामास प्रत्यवायनक आहे असें व्यतिरेक
त्वातें दारववितात ॥ विवृहादिकानें दोगाराजोन्वि या दिकाचा परिग्रह तो ज्याचें सोडला अहाहे असा जो संन्यासी तो निराशी
म्हणजे योगापास्त होणारे ते ऐश्वर्य - याची ही दृष्ट्या करित नसा यात म्हणजे योगाभ्यासानें निवृत्त होत किंवा त्याची न केले आ
हे किंवा म्हणजे मन किंवा बुद्धि आणि आत्मा म्हणजे दे दे यादिकांचा समुदाय आणि असा म्हणजे समाधि काली वाद्य जें दे दे, उपाय दे

णि आता जे मन बुद्धि अहंकार इत्यादि ते त्याणी निरुद्धात कोडे आहेत असा योगी ममाधीगा मन्त्र जेव्हा उठतो त्याव्युत्थानकाळी तारिगम्भ
णजे शरीराचें स्थिती पुढेंच केवळ भिस्साट नादिक कर्म करित असता हो किन्धि यस्मिन् ज्ञे - याव जीव न आहे तो पविता आणि न
करावे- विवस्मा सध्या यास्तवादिक कर्म करावे अशा विधाने निरंतर करावयांचे जें निरप्य नैमित्तिक कर्म त्याचा त्याने विधीने त्याग के
ला आहे यास्तव त्याचे अनुष्ठान न करण्याने उत्पन्न होणारे पाप त्यापुढे न द्यावे नाहीं । त्यास तर स्त्रिय आदिकाचा परिग्रह आहे जो
फळे च्छेदा रक्षित असला तरी आणि पुढेंच - यत विता त्या - अनेकानां पुढेंच केवळ शरीर कर्म करणारा निरप्य कर्मोदिकाचे अ
नुष्ठान न केल्यामुळे प्रत्यवाय पावेलच ॥ २५ ॥ सपरिग्रह म्हणजे अहंस्वाभ्यासांनी आहे यास कुटुंब गोवणादिकाचे व्ययते मुळे
आणि बहुत इत्याचा व्यय करून आणि मोठ्या आयामाने सिद्ध होणारी जीव शक्ति होत नाही कर्म त्याचे याव जीव म्हणजे जीव न
आहे तो पयंत अनुष्ठान कर्में सभवेच अशीं कां होईल तर त्या विषयी मागनात । अत आणि अनृत यांही करून त्यास जावे उपजीव

यह च्छेदा लाभ संतुष्टो हं दार्ततो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि निनिवध्यते ॥ २॥

न करावे समे मांगून कर्म म्हणजे उच्च शक्ति अनृत म्हणजे अध्याचित अस त्याचे व्याख्या न केले आहे त्याप्रमाणे पहिल्या लाभ म्हण
जे याचना केल्या वांचून प्राप्त करवां करून जीव शक्ति नादव्यादिकाचा लाभ नेंण करून न संतुष्ट आणि ह्वातीत म्हणजे बहुत लाभ
जे जो सार्व किना लाभ नशाः त्यामुळे जें दुःख तेणे करून रहित आणि विमत्सर म्हणजे दुसऱ्यास लाभ शाल्यामुळे होतो जो संताप तद्
क्षित आणि यह च्छेदा लाभें करून बरिष्ट पत्रा चानुमोत्सादिक जें निरप्य नैमित्तिक कर्म त्याची जी विद्धि म्हणजे अनुष्ठान किंवा विधि
त म्हणजे अस्तिद्धि म्हणजे अनुष्ठान न होणें या दोही करून ही जीव सम म्हणजे निर्विकारांत करण असा जो ग्रह स्थाय्यी तो कृत्वा ह्
णजे इष्टयादिक कर्म करून त्याचे फल स्वर्गादिक तेणे करून बंध पावत नाही । अपि म्हणजे बंध करणाऱ्या कर्मोच्चा न लजा
नाने दाह शाल्या मुळे कर्म करून जसा बंध पावत नाही तसा रक्ष्यादिक कर्म न करून ही न के त्यामुळे जीव यवाय म्हणजे पण
होतें तेणे करून ही बंध पावत नाही । या विषयी त्या योगीनेच त्यास धन प्राप्त होणे आणि तत्वज्ञान निष्ठ आणि उग्रि विधि

यच्छणजे अनिधीषे नवनकरणारा आनिधाद करणारा आणिसत्यवादी जे गृहस्थधर्मी तोही मुक्त होतो अनाउत्थानी स्मृतिप्रमाणजोहे ॥ याव्हेताबून देहनिर्वाणसुरेमेंकालेकें अन्तपुरे अवाजकं युद्धीनें युक्त आणिसतिव्यादिक देहोनीं शिदित सात्वानगरीसेद नगर आरा आणिकेबावर ज्याचीवे खुद्विनाही आणिसि चारीगचे निवोकाचे दोणार जो यष्टळाभाभनेणे करत ज्ञप्त हर्षनाही आणित शान्ताभाच्या आभाषामुळे जासाविषाद नाही असा - कर्मण्य कर्मय-प्रवेयत - या श्लोकात सांगितले प्रमाणे कर्मोदिकोवर अकर्मोदिकाची बुद्धिनासासाठी आहे प्रमानव्याप्ती - गुणागुणेषु वर्तते - नैव किंचित करोति सः - याच सांगितल्या प्रमाणे परमाशौचः आत्म्यास कर्मोदिकाचें फल नव नाही - फल नैव नादिक शरीरांत, करणाने धर्मभाहेत शरीरादिकाकून भिन्न आत्मा असंग आहे असे जाणून शरीरा निर्वाहोपयोगि भिक्षादन रूपव्यापार चरित करीत असतो ही - हे शरीर मी आहे - मी भिक्षादन करतो - असे अनुसंधान ज्यास नाही या कारणामुळे तो सत्यासी अज्ञानकून आवरणामुळे देहान्तरभयबुक्त असताम्बाने त्यावर द्वाभिक्षादनादि कर्म करतो

गत् संगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितं चैतसः ॥ यज्ञोपावरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

-अत्रावाधारोपनिजेने कर्मोने किंवा कर्म फल नैव संघर्ष दे न कर्मचा सांगातीने अज्ञानास ह्योसस्य नात्रा सात्व्यामुळे बंधपवननाही ॥ अत्रीयाश्लोकाची सत्यासीविषयीची व्याख्यात्रीम च्छंकराचार्यांनी भाष्यांत केळी आहे ॥ २२ ॥ सत्यस्य कर्मफलसांग - इत्यादि तीन श्लोकांना - ज्ञानी कर्म करीत अमताही यावे कर्तव्य त्यास नही यामुळे त्या कर्माचा फलपत्त्यासहोत नाही आणिके पवन सात्व्यामुळे तो कर्म फलाचे बंधपवत नाही म्हणजे ज्याच्या कर्मफल प्राप्त होत नाही असे जे सांगितले ते ज्ञानाचे प्रतिबंधामुळे प्राप्त होत नाही किंवा कर्मोपाफलास ह्य नात्रा होतो यामुळे होत नाही ॥ त्यांत अत कारणवृत्तिरूप ज्ञानलक्षिक आहे यासुळे याचा नात्राशास्त्र्यामुळे किंवा देहोदित्य मनाच्या नात्राने त्याचा नात्रासात्व्यामुळे विदेहकल्प्यरूप मोक्षप्राप्ती नंतर ही ज्ञानरूप प्रतिबंधाचे त्यामुळे युक्तोस ही आयुक्त कर्मोच्चा नात्रा होत नाही म्हणून केलेने कर्मोच्चा फलोपभोगासाठी युक्त - जन्ममरण रूप प मार यात होतें स यास्तव ज्ञानाचे फळाकें ह्य कर्मोचा नात्रा होतो असा जो पक्ष त्याचा अविचार करून त्याची उपपत्ति सांगतात ॥ ज्याकारणास्तव

गतं म्हणजे गेला आहे. मग म्हणजे कर्तव्य मिळाने त्याचा अंगा-एणेक करून तो कर्म करीत नाही या विषयी उपपत्ति सांगितली. - अशाचि य-
सो जीपरमेश्वर-याचे वपरीतीचे उद्देशानें कर्म करणे या मुळे मुक्त म्हणजे ईश्वर प्रीती वींचून दुसरे कर्म फळाच्या त्या कामना-शीही करू न दे-
त असा - एणेक करून कर्म फळाबालेप त्यास होत नाही या विषयी उपपत्ति सांगितली. - आणि ज्ञान म्हणजे ज्ञानाच्या प्रसन्नतेने ज्ञाना-
चे ठाई स्थित म्हणजे प्रतिष्ठित आहे. ज्ञान म्हणजे ज्ञानाची अस्मा ज्ञानाची त्याचे भगवद्भूषण जे कर्मानंतर दोषार फळ किंवा सत्ता
रूप जे अज त्या सदा कर्म म्हणजे किंवा भाग कर्म प्रविणीयते म्हणजे नावा न घालते ॥ किंवा भाग कर्म नावा ना विद्धाचे दृष्टी
ने कमल पत्रावर उद कात्या लेखा भावा प्रमाणे कर्माचा आत्म्यास भोग न मान्या मुळे वास्तविक न होणे असं ज्ञानाचा अथवा
ज्ञान्याचे यत्न भावाक मींच फल त्याच्या फलदाय - किंवा शत्रूस होत असं पूर्वे सांगितले आहे त्यावरून त्या कर्माचे फल देण्याचे सा-
न्याचे सानर्थ्य नाश पावते स्वतः प्रजाणावा ॥ २ ॥ ज्ञान्याचे दृष्टीने आत्म्यास वास्तविक कर्माचा तो पक्ष जे न घेथ व नाही प्रसेजे
ब्रह्मार्पण ब्रह्म हविर्ब्रह्म गो ब्रह्मणा हुनं ॥ ब्रह्मैव तेन गतं व्य ब्रह्म कर्म समाधिना ॥ २४ ॥

- कर्म समग्रं प्रविलीयते - ऋणे करून संगितले त्याची उपपत्ति सांगितली ॥ या सर्व दृश्यमान जगास कारण झालेच आहे असे-
कोणी म्हणतात ॥ कोणी स्वभाव कारण आहे असे म्हणतात ॥ कोणी अदृष्ट म्हणजे जीवांनी केलेले धर्मो धर्म तेच कारण म्हणतात
- अशी अनेक वादोंची मते सांगून वास्तविक कारण कोण आहे आणि जग कोणापासून उत्पन्न झाले असे नत्व समज बयासा
हीं मननशील मुनी किंवा सर्वदेव ध्यान योगरूढ होत्या ते देखून जे प्रकार मान जोपरमा त्या त्याचे स्वरूपा हुन भिन्न नाही-
अशी जी त्रिगुणात्मक माया शक्ति ती प्रत पाहते असे श्रुती सांगितले आहे आणि हे सर्व हेतु माया मात्र मिथ्या आहे-
अहो ब्रह्मच सत्य आहे - इत्यादि अर्थ प्रविष्टा इन करणाऱ्या श्रुतीचे प्रमाण वरून हे सर्व जग अनिवार्य नीच म्हणजे सत्य
वा असत असे निरूपण जीचे होत नाही अशा मिथ्या मायेनेच स्वप्नाचे गार्ह कल्पिते ते मिथ्याच आहे ॥ या जगाची सत्ता ज्या-
ब्रह्माचे गार्ह मायेचे योगाने झाली आहे त्या ब्रह्म सत्तेकून नी निराळा नाही असे जाणून त्या कारण सत्ते ज्ञानी अर्पण म्हण

[illegible]

ना येथे सांगितली असे म्हणवे ना - ब्रह्मदेवतेन गतव्य - रक्षण करून ब्रह्मयात्रा स्वरूप मोक्ष येथे सांगिताना । नेम न तब सोमनेच फल सत्ता
 नाशिवार मोक्षाम दुसरा मार्ग म्हणजे साधन नाही । असे सर्व समत आह । येथे उपासना जर मार्गाने होत न तब ज्ञान नव्हे । भाव्या उपासनेने ब्रह्म
 प्राप्ति सांगितली तर ते विकट आहे । रयादिक दोष त्या व्याख्यावर दाखवून देता । भाव्य कारणे दुषित केला आहे । २४ ॥ याप्रमाणे सम्यक् ज्ञान स्वरू
 ण जे तत्त्व ज्ञान या स्वरूप आहे । असे सांगून त्याचे स्वरूप ती माहीत न येत येत मांगाना ॥ कोणी कर्म योगी देव म्हणजे इदं उक्त्यादि देवता यांने
 प्रधान मानून त्यांचे ब्रह्मज्ञान दर्शनाप्रमाणे मात्सादिक यज्ञाचे अनुष्ठान करतात ॥ दुसरा ज्ञान योगी मन्यमानाने दात्मिक अद्वितीय जे ब्रह्म ते वस्तू
 न रूपांने सर्व कर्मांचा दाहक रते या कारणांने अग्नि स्वरूप जे ब्रह्म त्याचे वाई - यज्ञा म्हणजे देह द्वितीयादिक जे उपाधि त्याचे योगा ने जीव भा
 वा प्रतपावले जे आत्म स्वरूप त्या चा यज्ञ करून म्हणजे निरुपाधिक आत्म स्वरूप करून - न येत करताना म्हणजे निदिध्यासना
 साचा जसा घट रूप उपाधीच्या त्यागांने लय होतो त्याप्रमाणे देहादिका उपाधीचा त्याग करून - न येत करताना म्हणजे निदिध्यासना

देवमेवा परे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्मगना वपरं यज्ञं यज्ञेनैवोप जुह्वति ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मादीनिर्दिष्टाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

जे त्या ब्रह्मसंस्थान लें करून अनुभविताना ॥ यासच ज्ञान म्हणतात । ह्या सर्व यज्ञांमध्ये अथ्य आह । २५ ॥ काही वाद्य किंवा आंतरविशेष
 य म्हणजे स्खल किंवा स्वरूप भूते न सींच तो ते दिव्य कर्मे दिव्य एतद्गुण दाखे घेऊन त्याचे वाई जे वस्तूचे नियमन म्हणजे त्यापदार्था
 विषयी धारणा - ध्यान आणि सम्राधि ही ती न्ही हो करणे - यास संयम असे योगशास्त्रांन म्हटलें आहे ॥ यम - नियम - त्या
 ण्यायाम - प्रत्याहार - धारणा - ध्यान - आणि समाधि अशा जी योगाची आठ अंगे आहेत त्यांतील यम - नियम - आसन - प्राणायाम - ध्या
 णि - प्रत्याहार - यांचा अंगाचे सिद्धीने धारणा ध्यान समाधि स्वरूप तीन अंगांने सिद्ध होतात असे योगशास्त्रांवे सांगितलें आहे स्थानक
 न ज्या हृत्कमलादिक देवाचे वाई ध्येय वस्तूचे चिंतन करावयाचे आहे त्या देवाचे वाई यम - नियम - आसन - प्राणायाम - आधि
 प्रत्याहार या योगाचे यांचा अंगाचे सिद्धीने जो चिन्ताचाबंध म्हणजे एकाग्रता त्यास धारणा म्हणवें ॥ त्या हृत्कमलादिक देवाचे वाई

चतुर्भुज-चतुर्भुज-पंचवक्त्रादिक आधेय श्रुत्यविष्णु महेष्वादिनां व्याप्तिर्न तदाकाच जो अंतःकरणवृत्तीनां निरंतरम्भणे
 ध्येयाभिवाच दुसरी वृत्तिरस्तेनां अभिहित प्रवाहं म्हणजे एकावृत्ती पुढे दुसरी ध्येयाकार वृत्ति होई तीचे पुढे तिसरी ध्येया
 कारवृत्ति होई अशी परंपरा तीस ध्यान म्हणावे ॥ तें च ध्यान- ध्याता- ध्याता- ध्याता ध्येय असा जो विभाग म्हणजे मी बाधेय व-
 स्तु वै वित्तन किंवा ध्यान करणें असा जो अंतःकरणवृत्तीचा ध्याता ध्याता ध्यान ध्येयाकार लेणें कथन रहित होऊन- ध्येयमात्रा क्त
 र अंतःकरणवृत्ति प्रवाहरूप झाले म्हणजे- त्यास समाधि म्हणतात ॥ अहिंसा- सत्य- असेय- अहंत्वचर्ये व्याप्ति अपरिग्रहार्थास
 यम- असें म्हणावें ॥ प्राणिमात्राबाधोक्त न करणें म्हणजे त्यास दुःख होईल असा व्यापार न करणें यास अहिंसा म्हणावे ॥ बाष्पी-
 ने किंवा मनानें तरे दोलणें रथादिजें यथार्थ व्यापार करणें त्यास सत्य म्हणावे ॥ दुसऱ्याचें स्वाभिवल ज्यवर जाहे अशा दुर्व्यवहिका
 चा दिल्यातोंबुन अपहरण करणें त्यास असेय म्हणावें ॥ दुसऱ्याचें स्त्रीकडे किंवा वैराद्यादिका कडे पाहणें- तीस स्पर्श करणें-
 तीशीं झीडा करणें- तीचें- हीचा मकी आदे- गुणी आदे इत्यादिक वर्णन करणें- तिशीं गुह्य म्हणजे एकांती भाषण करणें किंवा
 संकेत रूप भाषण करणें- तीमला विषय कसार्थ मिळावी किंवा मिळेल नाय- कशी मिळेल- असामनांत संकल्प करणें- तीमला-
 भिच्छेलच किंवा मीनी स्वकीय मिळवीन- असामनांत निश्चय करणें- तिशीं किंवा म्हणजे येथुन करणें यास अष्टांगं येथुन म्हण
 तात ॥ अष्टांगं येथुन न करणें यास ब्रह्मचर्य म्हणावे ॥ हिंसादिक दोष होतील अशा दोष दृष्टीनें- मिळत असतां ही पदार्था
 चा स्वीकार न करणें किंवा स्त्रीचा विवाह रूप परिग्रह केला नर अगिनासाध्य औतस्मार्तादिक कर्मे करावी लागतील यास्तव
 विवाहन करणें यास अपरिग्रह म्हणावे ॥ शौच- संतोष- तप- स्वाध्याय आणि ईश्वरपणिथान यांस नियम असे म्हणावे ॥
 शारीर व्याणि मानस्तिक असे दोन प्रकारचे शौच आहें ॥ शारीर ही बाह्य आणि आंतर याभेदने दोन प्रकारचे आहें ॥ श्रुति
 कांजल इत्यादिकें करून जी शरीर सफाई तीस शारीर बाह्य शौच म्हणावे ॥ पंचगव्यादिक प्राशनें केलेले जी शरीर बाह्य सफाई
 तीस आंतर शारीर शौच म्हणावे ॥ गर्भतीलगाव हे पण काम क्रोध भद्रिका मलाचा त्याग करणें यास मानस शौच म्हणावे ॥ जी-

आपले पात्री भोगोपकरणें म्हणजे भोग साधन पदार्थ असतील तितक्यावरच अलं बुद्धीने म्हणजे रत्नकीचे पुढे पावुडीने त्याकून अधि-
 क मिळवी अशी रूढान कणे किंवा न होणे त्यास संतोष असे म्हणावे ॥ कुच्छ - चांद्रायण-रत्यादिकांचे जे अनुष्ठान त्यास तपम्ह-
 णावे ॥ मोक्षप्रद प्रदामंत्रा जो जप किवा मौस्यस्त्राचे जे अध्ययन त्यास स्वाध्याय म्हणावे ॥ - साधुवासाधुवाकर्मय पदार्थ
 रितं मया ॥ तत्सर्वे तथिमन्यस्तत्त्वमुक्तः करोम्यहं - यास्मृतीतं सांगितले प्रमाणे मी जे साधुम्हणजे पुण्य किंवा असा कम्हण
 जे पापरून दूषणा कर्मांचे आचरण केले ते अतर्क्य मी जोडू त्याचे प्रेरणें केले, ते सर्व मी तुला समर्पण करतो असा संकल्प कर-
 णें अथवा परमेश्वरास केले सर्व कर्मांचे अर्पण करणे यास ईश्वर प्रणिधान म्हणावे ॥ निश्चल आणि स्वरूप करणारी जी अंग-
 स्थिति ती साक्षात् समजणावे ॥ ते स्वस्तिकासन - पद्मासन - सिंहासन - भद्रासन - अर्धासन - गोमुरासन - पश्चिम सानासन - म-
 त्स्येंद्रपीठासन - भद्रासन - धनुषासन - कुंकुरासन - चावासन - क्रमासन - उमान कूर्मासन - चक्रासन-रत्यादिके हे जे अ-
 नेक प्रकारचे आहेत ॥ त्याची कसणें आणि फळे योगशास्त्रांत सांगितली आहेत नातीविस्तर भवानें येथें लिहिले नाही ॥ ईश्वर आ-
 सन सिद्ध म्हणजे स्थिर झाले म्हणजे स्वस्तिकादिक चार आसनांनी ॥ योगमंत्रतत्रादिकांसिद्ध होते ॥ शेष राहिले ते आसनातीरो-
 गादिकांची निवृत्ति होऊन प्राणायाम साध्य होतो ॥ दोन्ही नाकपुडीतून वायूचे जे आत गमन तो निश्वास आणि वायूचे जे बाहे-
 र गमन तो प्रश्वास ॥ या निश्वास आणि प्रश्वास यांची मी स्वाभाविक नाकपुडीतून आत जाणे आणि बाहेर येणे असी गमनागम-
 नी भयस्वरूप गति तिच्या जो विच्छेद तो प्राणायाम ॥ हे पुढे जे चार प्रकारचे प्राणायाम सांगायचे आहेत त्याचे सामान्य लक्षण
 खाले ॥ तो प्राणायाम रेचक - पूरक - आणिकुंभक यांभेदने तीन प्रकारचा आहे ॥ वायूदृती म्हणजे नाकपुडीतून वायूचे बाहे-
 र जाणे तो रेचक ॥ आंतर हसि म्हणजे नाकपुडीतून वायू आंत जाणे तो पूरक ॥ स्तंभ हसि म्हणजे आंत वायू स्थिरावें तो कुंभ-
 क ॥ या तीन प्रकारचे प्राणायामांमून केवळ कुंभक यांना वाचा मुख्य प्राणायाम वस्तु ये आहे ॥ सांगितलेला तीन प्रकारचा प्राणा-
 याम देशादृष्टकालदृष्ट - संख्यादृष्ट - होकन नंतर अभ्यासाचे क्रमाने दीर्घ - स्वल्प - होतो ॥ शक्ति प्रमाणें न सांग्या परस्म-

प्रादेशायानकिंवा क्षाराअंगुंके किंवा एकहात पुढीलदेशां जाऊन ठेवलेली जी काडी किंवा कापूस पावर चलन किंवेने म्हणजे ते हलले म्हणजे जो रथपर्यंत सात्वा असिनिम्बवहोतो- त्यास देशादृष्टरेचक असे म्हणावे ॥ पायावे तलापाहून मस्तकापर्यंत शरीराचे आंतसे वार करून तसा स्नेवार झाला असतो असा सुगंधाचा स्पर्श होतो त्याप्रमाणे पायापाहून मस्तकापर्यंत त्याचा स्पर्श अजुन वास आला म्हणजे रथपर्यंत सात्वा असा ज्वाला निम्बवहोतो त्यास देशादृष्टपुरक असे म्हणावे ॥ अथादन्तलमस्तकपर्यंत देवांत स्थित होऊन रेचकाचा जो देश पूर्वी सांगितला त्यादी ती ठेवलेने दृष्ट क्रापु सा हिकावर हलले इत्यादिक क्रियेची किंवा इराका जो आपादमस्तक देशासंगितला त्यादेशांमुंयां ज्या स्पर्शाप्रमाणे स्पर्शाची अनुपलब्धि म्हणजे अथयक्ष किंवा अनुभव न झाला म्हणजे त्यास देशादृष्टकुंभक असे म्हणावे ॥ रेचकादिक इतके दृष्टापर्यंत झाला असा निम्बवहोत याना झाली म्हणजे त्यास कादृष्टरेचक-कालदृष्टकुंभक-असे म्हणावे ॥ निमिष आणी त्रयेपहणजे दोघो कबाचे पापणीचे उषदुणे आणि मिटणे जितके कालप्र होते किंवा अषु अक्षरगत्वे रघ्वागण जितके कालप्र होते त्याकालप्र प्रमाण स मात्रा असे नांव आहे ॥ त्याहादवामात्रापर्यंतने चकारिकांनी एक प्राणायाम होतो ॥ त्याचे चकारिक प्राणा यामास सरब्बादृष्ट असे म्हणावे ॥ असा हा प्राणायाम सांगितले देवकालाचे नियमाने प्रतिदिन जी केले अथ्याजाने क्रमेने करून कालादिक बघू दीने वाढीला म्हणजे दीर्घकालपर्यंत त्याची स्थिति होऊन त्यामदीर्घ ससे म्हणतात ॥ आणि तद्युग्मं चार कार म्हस्ममाहे म्हणून त्यास म्हस्म असेही म्हणतात ॥ सांगितले प्रमाण बाधवृत्ति आणि सांतरवृत्तिरेचक आणि पुरक त्याचा त्याग करून जो स्वतांच प्राणवायू त्या स्तंभान्तर कुंभक होतो जो केवल कुंभकरूप चतुर्थ प्राणायाम म्हणावा ॥ हा प्राणायाम मने करून जी प्राणायामाची संख्या तीणे करून केला तर त्यास अगर्भ प्राणायाम म्हणावे - आणि प्रणवागय आदिक ज्ञाची मंत्रया प्रमाणे करून केला तर त्यास मगर्भ प्राणायाम म्हणावे ॥ अगर्भ येसां मगर्भ शोभरपट अथिक् आहे ॥ अशाद्या यमादिक प्राणायामापर्यंत आंगोनी धारणा ध्यानस आधिरूप जी तीनपुढील संगे तीं करव्यास मनाची योग्यता होत ॥ कारण मनाचा व्यापार प्राणा शून्य आहे ॥ प्राणायाम सिद्धीने वा

णा स्थिर इत्याभ्यन्तरे मनाचे स्वरूपे होऊन मोगिनेनेले लक्षणाचे मनाचे धारणा ध्यान समाधि होताना ॥ ब्रह्मरादिक शंकादियावा आता
 आपले रूप ब्रह्मरादिक विषयांची संवोधन सती आनादिकचे वारं बिना बाजो आकार म्हणजे बुद्धि निरनुसार जो आकार होतो त्यामा
 प्रत्याहार म्हणजे ॥ त्याप्रत्याहार जी स्थिरतासिद्ध सोयी म्हणजे - भोगास साधन भूत जी शंकादिये - यास त्याचे रंजन करणारे मोह कर
 णारे कोप करणारे इत्यादिक विषय कोहलुंबकाप्रमाणे बाहेर आपल्याकडे ओढून नेत असतात ॥ प्राणा यामागे अंतर्मुख केले
 प्रेरक मनाचा बाहेर जाण्याची निवोध इत्यात्म्यामुळे स्वतः विषयाकडे जाण्याचा विषम होऊन याची वशला म्हणजे जय होतो ॥ ते
 मर सांगितलेले लक्षण त्या संयम होतो ॥ तो संयम विषय भेदाचे भाषि फळ भेदाचे अनेक प्रकारचा भादे असे योगशास्त्रान-
 सांगितले आहे ॥ त्यांनील होताना उदाहरणें दिक् प्रदर्शनार्थ लिहिले ॥ परमेश्वरोपासक मरण पावल्यानंतर त्यास श्मशान-
 कास आर्च रादिक मार्गाने त्या मार्गीतील देवता नेताना ॥ त्या मार्गास देव पान मार्ग म्हणतात ॥ त्या मार्गीतील स्वरूप मंडलोत्पत्ति
 द्रूप जो मार्ग त्याचे वारं म्हणजे तद्विषयक पूर्वोक्त संयमाने त्या मार्गाचा साक्षात्कार इत्याम्हणजे चतुर्दश भुवर्गातील संवत्सर
 र्थाने विविध करून म्हणजे निरनिगळे स्वरूपाने ज्ञान होते ॥ तद्वा विषयी संयम केला म्हणजे त्या संयमाने न क्षत्र रूप ज्ञान
 रा म्हणजे नेजे त्यांचा जो ब्रह्म म्हणजे कोणते न क्षत्र कोठे स्थित आहे - कोणते कोठे स्थित आहे - असा जो त्याचा संनिवेश
 त्याचे ज्ञान होते ॥ ताराचे ज्ञान झालें म्हणजे त्यातील प्रधान भूत जी निश्चय ध्रुव रूपाना ती विषयीचे संयमाने हीताय किं
 बा काय करत के काळाने अमुकराशी प्रम जालो असे ज्ञान होते ॥ याप्रमाणे शास्त्राप्रदार्थ विषयीचे अनेक संयमाने अनेक प्रकार
 रच्यासिद्धी होताना असे सांगून - के कीच्या कंदाय मागे प्रथम नाभिकंद रूप वक्र उत्पन्न होतात त्याप्रमाणे नाभिकंदापासून स्वालंबेचे वक्र
 राहिले आहे ॥ जसे कंदली कंदापासून स्वाली आणि वक्र शारतापसून उत्पन्न होतात त्याप्रमाणे नाभिकंदापासून स्वालंबेचे वक्र
 आणि ऊर्ध्व म्हणजे वरील प्रदेशी यस्तक दूरत पादादिक अवयव शरीरास उत्पन्न झाले आहेत ॥ त्या नाभिकंदा विषयीचे सं-
 यमाने त्याचा साक्षात्कार इत्याम्हणजे - शरीर स्थळ म्हणजे शरीरांत राहणारे जे वास्तविक कंक रक्त मांस स्निग्ध आदि कंक

दार्थे साध्या समुदायाच्चैः समक्षोक्तं वाचं अधोभागी दृढयपर्यंतं कृपाचैः आकाशसारपर्वे छिद्रादौ ज्ञानकंठं धूपं स्मृणताम् । तत्रावि-
 पर्यचिंतयामेकं कुरुमस्मिन् आश्रयं योऽन्वीतुमिच्छति ते ॥ अस्मै आश्रयं दद्यात् विषयी च ते अनेक संयम-वीचैः अनेक प्रकारेण कुरुते
 गिनिते आदि ॥ अस्माज्जोहापांगितं तेषां संयमं नोचरेदियत्पुत्री इधने सांवाविषयापास्तुनो प्रभाद्वाररुपदाहः सांवाकाश्या अ-
 द्ये स्मृणत अग्नीप्रमाणैश्च जो आदि यथासंभवामीचे वारं कोणी ओनादिक इंदियां च होम करतात म्हणजे निरंतर होणारा जो अनाह-
 त ज्वनि ज्यापास्तुन कंठनाचूचे अभिघातरूप संयं भाने वर्णउत्पन्न होतात असा नाद झळकिं वा आस्थानांत स्कोठ असे म्हण-
 तात त्याचे वारं ओवो इत्याचा पूर्वोक्त संयम के त्या म्हणजे दादा घटांचे नादा स्वरुदा नादाचा अनुभव होतो । यासुद्धे दुसरे काही शब्द
 चेंय म्हणत नाहीं असें हें सोपनिषदांत सांगितलें आदि त्याप्रमाणे ओनादिक इंदियें आप आप अने विषयंचे ग्रहण करतील अ-
 से पूर्वोक्त संयमानें करतात ॥ कोणी म्हणजे याव ज्ञीव ब्रह्म चर्याचा संकल्प ज्याणी के आदि प्रमेयेने वैश्विक ब्रह्म परि ते त्या त्या
 विषयापास्तुन इंदियां चा निग्रह करके अस्माजी संयम नोचजे अग्निः त्याचे वारं ओनादिक इंदियां च होम करतात म्हणजे इंदियें
 चार्ज निग्रह करणें द्वे च सुख साधन आदि असें मानितात ॥ अग्नीहोती याची व्याख्या कोणी करतात ॥ अग्नि रक्क भू आधार चक्र ना
 भिन्न आदिक ज्ञी-चक्रे त्यां दान कोणनेही चक्राचे वारं विषयापास्तुन भनाम् हा इंदियाचा उपसंस्कार म्हणजे नियत करून घे-
 र्वांक्त धारणाऽध्यान समाधि रूप मनाच्चा संयम करण्याविषयी जे समर्थ नाहीं ते असे क्षमिंदियांचे चिंतने करून दाढा मन्वं-
 नरं स्वर्गादिकांचे वाची स्थिति होतें असें काय पुण्यांत ज्या विषयी 'रुन सांगितलें अशा असे इंदियांचे तत्त्व कोणी ओनादिक
 इंदियत्पुत्र अग्नीचे वारं शब्दादिक विषयाचा होम करतात म्हणजे मनाम् हांम वर इंदियांनीं आप आपले विषयांचे ग्रहण न-
 के छे म्हणजे तोच समाधि आणि प्रवीं सांगितलें प्रमाणें विषयासुद्धां सर्व इंदियांचा मन आदिकांचे वारं भाग्या ध्यानत-
 याधीनीं उपसंस्कार करण्याचें प्रयत्न नाहीं असें मानितात ॥ दुसरे ग्रह स्थाश्रमी ओनादिक ज्ञी इंदियें तद्गुण जो अग्नि नाचें
 वारं शब्दादिक विषयांचा होम करतात म्हणजे विषय योग्य करितात अस्माकी या विषयी आप्त करितात नाहीं अग्नीहोती याची

व्याख्या कोणी करतात ॥ २६ ॥ दुसरे कोणी योगी श्रोत्रत्वक-यक्षरसनप्राणरूपी यांचे ज्ञाने दिवें आणि न्यायींनी शब्दरे-
कणें-शितोष्णस्पर्शसमजणें-रूपप्राप्तणें-मधुराम्बुगटिकरमाचा स्वादवर्णणें-गंधघणें-उत्पादिक कर्म-नवींच वाक्कणिया-
दपाय उपरुक्त अशी जी पांच कर्मे दिवें आणि त्यांची ती बोळण-दणें घेणें-चालणें-मन्त्रनिमरणकरणें-मन्त्ररेतांचें निस्सरणक-
रणें इत्यादिक कर्मे-नवींच वाहारे जाणें-अम्बादिकाम ग्वाल्गं-उत्तिरादिकांचे किनातद्वयवांचें भाकुचनकरणें-वरनेवें-
शीतोष्णसमानकरणें-देकरणें-नैत्रादिकांचें रन्मन्त्र-निमन्त्रनादिक म्हणजे रघुणें मित्रणें-क्षधाउत्पन्नकरणें-जोम-
ईयेणें-शरीरमृत्तज्ञातें तरी न्यासनंसाडणें-अशी ती प्राणा गान व्यान उदानममान रूप भगव्य प्राण इत्याणि नाग-कूर्म-कु-
कसद्वेषदत्त-धनंजय रूप उपप्राण अनादनाविधपाणाची जी कर्मे यामवें इंदियप्राण कर्मांचा आत्मा देहेदिय मनो बुद्धी-
हून निराळा त्याचा साक्षिभूत आह्ने अवा ज्ञानांनं दीपित म्हणजे य कात्रापाच जेला जो आत्मसंयम योगाग्निय म्हणजे पूर्वोक्त-

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चारि ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ मुक्त्वा निश्चिंतपिबे ॥ २७ ॥

जो बुद्धिसंयम तद्रूप जो योग म्हणजे समाधिनद्रूप अग्नि त्याचे वारंदाद कर नात म्हणजे उर्वोक्त सर्व कर्मांचा लय करून समा-
धिस्थित राहतात ॥ सर्वां जे इंदियचिंतक योगी सांगितले त्याच्या मनांचा लयन शांत्यामुळे मनुष्याप्रमाणे त्यांच्या प्राणाचाल-
यन होतं त्या सौम्या सादिक कर्म करीत असतो प्राणगहतो ॥ आतां जे सांगितले ते बुद्धियोगी त्यांच्या मनांचा समाधीचे बौद्ध-
ने लय शांत्यामुळे त्याकाळी त्याच्या प्राणाचाही उपसकार होतो म्हणजे प्राणाचे जे व्यापार ते त्या वेळेस त्याचे होत नाहीं
याबुद्धियोग्याची बुद्धि बोद्धव्य विषय नसल्यामुळे म्हणजे विषय कारवृत्ति न झाल्यामुळे ती बुद्धि लीन होऊन समाधिबुद्धि
प्राप्त असते परंतु तेव्हां आत्मा बुद्ध्यादिको हून निराळा आह्ने असं ज्ञान नसतं आणि उद्देताच्याचे वारं बुद्ध्या उपसकार होत ना-
तो ॥ हे बुद्धिचिंतक शहराद्वार मन्त्रे सर्गासरह तान असें बापु राणांनं सांगितलें आह्ने ॥ आत्मवेष्टेर्वोक्त इंदियाचिंतक योग्या

पुंसां विविषथ्येष्ट आह्ने ॥ २७ ॥

याप्रमाणे तीगन्धोकांशो पंचपत्रसो गते । आतो रक्तस्योक्ताने पंचपत्रसो गताम् ॥ इत्यनेन साध्यते नैवे अत्रोपकारार्थं धात्री-
-नक्षी- आराम-मृगजैवाग-नीयान्वेठानीं यद्विद्वेदोदानमृगजै पोत बाधेन इत्यादिक कर्णैः नैव फलमेव तांस्याने अने जेने इव
यज्ञाधीनयस इतींच सो गते आहेन यास्तव वेधं साधितने जे यज्ञ च्याहे आणि तप मृगजै कुच्छांदावण मनीषां ताहि
स्तार तेंच आहे यमस्वर्गनां ज्ञां च्या असे जे नक्षीपत्र आणि योग मृगजै तृतीयाभ्यायांत सो गितने कर्म कृतं न्यायनाच
आणि फले कावा त्याग करून नित्यने भित्तिक संन्यास दत्तारिक निर्विकल्प सम्यं ध्यान कर्माचें अनुष्ठान करणे असा जो कर्मो
ग तीच जाहे यमज्जां च्या असे जे योग यज्ञ अथवा पूर्वोक्त चित्रवर्तिनोपकरणे असा जो यमनियमदिक अष्टभिषोग-
नीच जाहे यज्ञ र्वाचा असे जे योग यज्ञ आणि त्याच्या मृगजै वेदोचे नियम अध्ययन करणे दाव जाहे यज्ञ र्वाचा जे त्या च्या
इत्यं यज्ञास्तपो यज्ञा योग यज्ञा स्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाभ्ययतयः ते दिगमृताः ॥ २८ ॥

अपाने जुद्धति प्राणं प्राणो ह्यवे स थापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्धा प्राणायाम परायणाः ॥ २९ ॥
य मृगजै वेदाध्ययना विषयो निरंतरच आणि ज्ञान मृगजै वेदार्थाना पूर्वमीमांसा आणि इतर मीमांसा र्वाचीं जे विचारनेच
अत्र ये यज्ञ जो च्या ते ज्ञानयज्ञास्वाध्यायच आणि ज्ञानच असे जे ते स्वाध्याय ज्ञान यज्ञ असा समास करून यादोव पतीचा या या-
स्यापास्तु बोध होतो ॥ अर्वां जे उत्तम यज्ञातें नीक्ष्ण आहे द्रवत मृगजै अति सादिक द्रवत ज्याचे वने जे पूर्वोक्त इत्यं यज्ञादिक गोचरकार
विषयति मृगजै पत्रशील असे दी कीणी आदित ॥ २८ ॥ आता अकरावायज्ञ सो गताम् ॥ कोणी अथो वृत्ति जो स्वप्न वासु त्याचे गार् उचें वृत्ति
जो प्राण त्याचा पूर्वे के करून दोम करता मृगजै पूरक समयी प्राण आणि अपान योम रक्तच करून पूरकार्वा प्राणायाम करताम् ॥
सैमी प्राणचे गार् आपानाचा दोम करतात मृगजै रेव कसमी अपान आणि प्राण एक व करून रेवकार्वा प्राणायाम करतात ॥ हे
जी मुख आणि नासिका वादन बाहेर जाणे ही प्राणाची गति नसे मग्न करता जे अधोगमन ही अपानाची गति या त्याचा फल
काच्या गती त्यां कुं भस्मने रो धकक व गोधके जे जे प्राणा याचा विषयी तत्पर होताना मृगजै कुं भस्मस्व प्राणायाम करताम् ॥ २९ ॥

आवांक्षाया यत्तसीगतन ॥ कोणी निगृहीत म्हणजे जिंकला आहे विषयभोग रूप आहार स्वाणी असे म्हणजे वेरापर्यंत नेने अफ करणाक दुःख
 वैरीदियास प्राणम्हणतात त्यातील प्राणम्हणतो मनचित अहंकार रूप अंतःकरणचे वृत्तिभेद त्याचेवर्ग प्राण म्हणजे बोधादिक पांच तोंडे
 हिचे आणी बाणी आदिक पांच कर्भेदिये यांचा होम करतोत। म्हणजे सैकल्यविकल्पात्मक वृत्तिरूप मनाचेवर्ग आदिदिक रंदिपों
 चालय करून नंतरस्वरणात्मक वृत्ति रूप चित्ताचेवर्ग मनाचा उलय करून - नंतर अभिमानात्मक वृत्ति रूप अहंकारचेवर्ग चित्ता-
 चालय करतोत ॥ याप्रमाणे इंद्रियांच्या वृत्तीं स्फुटो सर्व वृत्तींचालय साक्षात म्हणजे अभिमानाचेवर्ग प्राण
 जे इंद्रिये नसलीं म्हणजे वृत्ति जमा जाग्यावर चलीत होतो त्याप्रमाणे अहंकाराचाही नय होतो ॥ याल्या सब समाधि जसे ते मा-
 नितात यामुळे त्यांस अभिमानिक असें म्हटले आहे ॥ हे अभिमानिक रंतीक बुद्धिकोपाये सा निवृत्त आहेत या कारण वरून अभिमानि-
 क महत्त्वमन्वने पर्वत स्वर्गास राहतात असे वायुपुराणात सांगितले आहे - दुसरे कोणी साक्षात्कर्मी करवया चा अभ्यास करीत आहे

अपरे नियता हाराः प्राणान् प्राणेषु जुव्हति ॥ सर्वे व्येते यज्ञविदो यज्ञविदो यज्ञदपित कल्मषाः ॥ ३० ॥

त्याने प्राणाचेवर्गो इंद्रियांचा होम करतात म्हणजे इंद्रिये क्षीण झालेल्या कारणाने इंद्रिये जीवा नवहोकरन प्राणसत्त्वाह तो त्याच्या
 वरच होमाची भावना करतात। अथवा दुसरे प्राणायाम परायणत्व अमर्तो उदरांतील दोन भाग अर्धाने प्रणेत्याचे स्वरूप भाग अर्धवें पूर्ण
 कराव च वयाभाग प्राणवायूचे संस्कार साठीले वा असे योग शास्त्रांत सांगितले आहे त्याप्रमाणे आहाराच्या म्हणजे जे अजानादिक
 चा नियम करून कुंभकाने पूर्वेत तो प्रमाणे प्राणायामाच्या गतीचा रो प करून इंद्रियांचा प्राणचेवर्ग होम करतात म्हणजे कुंभका
 चेवर्ग सर्व प्राण एक झाले म्हणजे त्यांतच इंद्रिये ही स्वताची लीन म्हणजे वृत्तिरहित होताना यास यावर प्राणाचेवर्ग इंद्रियांचा
 प्रअशी भावना करतात ॥ अशी भावना करण्यास - सर्वदा योग्या अभ्यास करून इंद्रियांची स्थिरता होते तशी गती वाची -
 शरित - दृष्टि इत्यादिकांची स्थिरता होते असे योग शास्त्रांत सांगितले आहे ते प्रमाण आहे ॥ अशी ही याची कोणी व्या -
 र्थवा - - - - - करतोत ॥ हे सर्वही यज्ञवैते म्हणजे सांगितले ते त्या त्या यज्ञांचे अनुष्ठान करणारे आणिय ते करून नाश्यावले

आदि कल्मष भ्रूणजेपाप ज्यैर्बेअसे सांगितले सर्वही याशापक्षय करणार आहोत ॥ साक्षात् मोक्षास साधन नहीत असें ता सर्व ॥ ३० ॥ या सांगितलेने यत्तां वन कोणताही यशस्वी कर्त नाहीत त्या विषयो संगत ॥ पंचम द्वाय शारि के संक्षेप अशिष्टादि ले के कालोन किंवा अवशिष्टादि लेने सें अमृत रूप अन्न त्या भन भक्षण करणारे जे तेही चिन कही वे द्वारा सनातन के प्रसू त्या यश पावतात भ्रूणजे सुक होतान ॥ पूर्वोक्त द्वादशाय शोक्त न कोणतेही यज्ञांचे अनुष्ठान जो कर्त नाही तसम आषा भ्रूणांचे त्या अथ प्राप्त ज्ञात अत्यस्कर ब आहो असा द्वाही भनुष्य लोक नाही ॥ भगदे कुरुते श्रीष्टा अर्जुना अन्य भ्रूणजे स्वर्ग लोक किंमोही स्व रूप ब्रह्म लोक कोतु नही ईक ॥ ३१ ॥ क्षान्त यसाची स्तुति करण या करतो सांगितलेने यत्तां सों गण्या सीमा न करतात ॥ या प्रमाणे अर्जुन प्रकारचे यसा ब्रह्म जे वेद त्याचे मुराचे वर्ग विनत आहेत भ्रूणजे वेदांचे द्वारा न गुरुजी उपदेशा द्वारा वित्सार केले ब आहो वागते सर्व काविक वाचिक भानसिक जीकर्म भ्रूणजे व्यापार त्यांपास न उल्लंघन होणारे आहोना ने कर्म्य रूप नहीत ॥ असें समज

यज्ञाशिष्टावतः शुभे यांति ब्रह्म सनातनं ॥ नार्यः श्रेको न्ययः सस्य कुतो न्यः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधाय सावि तना ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्म जा न विदि नाम नर्गे ने चं सान्ता विमोक्षसा ॥ ३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमया धात्रा त ज्ञानय ज्ञः परं न्यः ॥ सर्व कर्मो विभक्तं प्राय ज्ञाने परि समाब्यते ॥ ३३ ॥

भ्रूणजे तल ज्ञान हारा या अकर्म संसात पण्डित मुक्त होती ॥ ३२ ॥ त्या माहीदे सर्व यज्ञ सांगितले त्या सानन्य ज्ञाची स्तुति करतात ॥ द्रव्य भूय तो ब्रह्म जे देहे दिव मन आदिक त्यापासून साध्या भ्रूणजे त्याचे व्यापारासून होणारा साद्रव्य मय याचे सों जें ज्ञान शाने भ्रूणजे काब-बाणी-मन-यांचे परतीना उपरम होतो न द्रूप ज्ञान यज्ञ - श्रेयान्द्रव्य जे कर्म येथे किंवा प्रसक्त हो ॥ श्रेयः असें न भ्रूणतां श्रेयाव असें भटले यावस्तु न द्रव्यमय यज्ञ प्रसक्त आहोत परंतु हा ज्ञान यज्ञापर शलाजाहे असें सुचविलें ॥ अखंड ब्रह्माकार मोक्ष निरूप ज्ञान ही मगाने व्यापारासून च उल्लंघन सांने आहो अशी येथे बोध होत परंतु के पद रत्न यसां प्राणें जडत्व रूप मनोवृत्ति भाव सानन्ये ॥ त्याही चेवारे अभिव्यक्त भ्रूणजे प्रतिबिंबित सांनेने ब्रह्मचे वल्लव मुख्य

ज्ञान आहै। रयाचे संबंधने हत्तीवर ज्ञान असाव्यवहार होतो तो योग आहै। तें अक्षररूप ज्ञान व नीति अभिव्यक्त मान होतें। ते को
 या पास्त्रन उल्लेख होत नाही। तें नित्य आहे। वृत्ति उत्पन्न झाली म्हणजे ज्ञान उत्पन्न झालें। वृत्ति नष्ट झाली म्हणजे ज्ञान नष्ट झ
 ळें - असं ज्ञान जो व्यवहार होतो तो गौणच आहे या स्वरूप ज्ञान मध्य यज्ञास इव्य मय यज्ञापेक्षा विशेष आहे। या विषया हे तुला
 गतात ॥ हे चातुर्मास ताप देणाऱ्या अर्जुना फलास्वाद सर्व कर्म ज्ञानाचे कार्य समायोजित झाले। तें लीन होतें किंवा अद्वितीयानें
 सानुभव स्वरूप ज्ञान फळांत सर्व कर्मांचे फळां या समावेश होतो ॥ ३३ ॥ तें ज्ञान प्राप्त झाले। यज्ञास साधने सांगतात ॥ जे अस्वादि
 परोक्षानी आहेत श्रमसंदेह व न मत्कार करावा आणि त्याची भक्तीने सेवा करावी। नेतः कामं सार मत्ता कोवून प्राप्त झाला अभिव्यक्ती निवृत्ति
 वी होईल आणि ती कौण आहे असा आत्मस्वरूप विषयी अभ्यकरावा म्हणजे ते तत्व ज्ञानी तुला महावाक्योदिके करून अस्वाद्य ज्ञानाच उप
 देवा करवील ॥ येणे करून भयवान् कृष्ण ज्ञान सांगत असतो ही आणि ज्ञानोपदेश करणयास ममर्थ असतो ही आत्मस्वरूपाचे विज्ञाना-
 त हिं द्विप्रणिधानेन परिप्रभेन सेवया ॥ उपदेश्य नि ते ज्ञानं ज्ञानिनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भूतान्य शोषेण दहस्यन्मात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥

सावी म्हणजे ब्रह्म ते करून आत्मा परोक्ष ज्ञान साठी तुमुस्तुही समित्वाणि होऊन श्रानिय ब्रह्म मिष्ट जो द्वास्त्रण त्या पाशी ज्ञानोपदेशा
 र्थी जीव असं ज्ञानोपदेशाचे विधि आहे ज्यास गुरुपुत्रसि म्हणतात तो अवश्य केला पाहिजे असें कविलें ॥ ३४ ॥ ज्ञानाचे फल भगतांत
 त्या तत्वे त्या ब्राह्मणांनी उपदेशिले त्या अद्वितीय - अखंड - आणि सच्चिदानंद स्वरूप अज्ञा ब्रह्म प्रतस्वात्मलें करून अनुभवामकता
 नानें जाणलें म्हणजे हे पंडुपुत्रा अर्जुनारु - आतां प्रामाण्येन मोक्षप्रतपावणार नाहीस आणि त्या प्रकारचे ज्ञान निश्चायि होईल
 वृणापर्यंत सर्व भूतांप्रत आत्मनिबन्दी म्हणजे हे हे द्विपदिक करून उपाधिरहित जें महावाक्यांतल तत्पराच अस्वभावा आणित मूलक अंतिम कार्य भूत जपत्य रणत्या
 स्वरूप त्याहून अनन्य म्हणजे भेद हर - न्य जो महावाक्यांतल तत्पराच अस्वभावा आणित मूलक अंतिम कार्य भूत जपत्य रणत्या
 दिक् उपाधिरस्वरूप तेने करून रहित जो निबन्धान स्वस्वभीपरेष्वर स्वभेदाधीपांडुशील ॥ यास अंतर्वाची परमेश्वरचे स्वरूप

संगण्याच्च अरीयक कृत कार्यजनकमीपयैष्यारुहमिन्न इष्टा-श्रौता-पिशाता-वंता-जीवनादीनांशा अर्थान्वीजीवेष्वलेदान-
या निषेधकरणी। शुनिषमाय आदौऽसंख्येयं तत् आत्मानिच्छते हीं मासेवापीन आदित अशाप्रत पाहसीला अथे म्हणजे अगि म
विम्वणजे श्री जीवाकडेच माये दार्शन अहोय अशाप्रत पाहशील म्हणजे सर्वोपनिषदांत सांगितलेके जे होवक जोजीव आधिर्दे
र त्यांचे ऐक्यत्वाप्रत पाहशील असायाचा कार्य भाष्यांत केला आहे ॥ ३५॥ अरी त् सर्वपाप करणारांपेक्षां मोठापाप करणारास
लासलरी मोक्षासमविषयक जो पुण्यपापकृतसमुद्धत्यान ज्ञानरूप नीके नेत्र शील ॥ ३६॥ जसाप्रदीप्त झालेला अग्निक
र्षास जाळून भस्म करतो त्याप्रमाणे ब्रह्मात्मत्वासिक्कारूणां ज्ञानरूप अग्नि संवित आधि किय माणया कर्मोपत जाळूक

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमगः ॥ सर्वं ज्ञानरूपे नैव धृजिनं संतारिष्यसि ॥ ३६॥

यथेधोसि तमिदो गिनर्भस्मसात दुरुते जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदं विद्यते ॥ न त्वयं योग संसिद्धः का केनाप्यनिविदति ॥ ३८॥

ध्यादावातुलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिं मनिरैषाधिगच्छति ॥ ३९॥

तम करतो। पारम्य कर्मचा सयभोगें करून च शास्त्रांत सांगितला असे ३७॥ ज्ञानासारवें पवित्र म्हणजे पावक विना बुद्धित
रणारें दुसरे तपवीय तीर्थादिक कोही माही। तें ज्ञानसमाधिकृत योग्याभ्यासे करून कि वा निष्काम कर्मोपशान्ते करून संमिद्ध म्हणजे
ज्ञानमान होण्यास निश्चयकारुणादिकरूप योग्यता प्राप्त झालेला पुरुष तो कोले करून म्हणजे विरक्त ज्ञे करून पावतो ॥ ३८॥ ज्ञान-
साधनी तें ज्ञान अव्याभिव्यक्त होण्यास होतें ती साधनें सांगत तात ॥ जो अज्ञातु असून तत्पर म्हणजे आत्मपरायण आधिर्दे
स्यपरायण असतोही भित्तिदिब असा जो तो ज्ञानाप्रत पावतो म्हणजे ज्ञान वात होतो ॥ अगि ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर तो के करव
शान्ति म्हणजे विदेह ब्रह्म प्राप्त करतो ॥ ३९॥

अतस्त्वेतज्ज्ञानं इह त्व आनि अथ दधान स्मरणेन श्रुद्धानेन देवाय प्राणिमशायत्या स्मरण । स शयि प्रमातो ग्राह लो नाशपावनी पर-
तु जो अज आहे त्यास बोधपण्यास प्राप्त आयास लागत नाही। सोय ह्याद्रित्त ओहे त्याम बाधक यथा १५९ वा ॥ ॥ ज्ञाने नो मन्वाना वान-
आहे त्यास बोध होणे असौध्यच आहे। कारण ते आपडे मित्र सहित 'ओहेने त्यावर ही' हे स्वरो भा नातिकिया आणली प्रतरणाकार नाम अ-
सा ज्यास संशय आहे त्यास हा लोक नाही आणि सर्वोस प्रमाण भूत तो वेद त्यावर ही त्याच्या प्रमाण या विषयी त्याम साय प्रमान्यामु-
ळे त्यास परलोकही नाही॥ आणि सर्वदा संशयोने व्यापल्या मुळे त्याम सख्य ही नाई। या साठ व साय धरून ये ॥ ४०॥ आणि या नाक्
णजे— कर्मण्य कर्मयः पश्येत —येणे करून जो ज्ञान रूप योग भागितना तोगे कर ब फळ हांग काय भरूपत, मन्यस्त स्मरणे टाकि-
लो आहेत कर्म त्यागे स्मरणे केमीबा किंबा फळाचा त्याग करणारा ३ मा श्रीणि या उक्तम प्रदीपो जाबान छित्त स्मरणे नाश पावसे आ-

अज्ञश्चाथ हृदयान्ध्वसंशयात्माविनउर्ध्वनि॥नायलैकोस्मिन्नेगे न नुरयस्संशयात्मनः॥४७॥

योगस्यस्तर्कमाणं ज्ञानं संच्छिन्नसंशयं ॥ आत्मवैतनकर्मणि निष्प्रतिधनं जय ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं ह तत्त्वं ज्ञानासिनाऽत्मनः ॥ स्थित्वैतन्पञ्चायं योगभाष्योऽष्टाविंशतिभागतः ॥ ४२ ॥

इति श्री मद्भगवद्गीता सृष्टनिष्ठसंयोगशास्त्रे श्रीकृ० दे० ज्ञानयोगो नाम ध्येयः ॥

[illegible]

1

हतीत्याध्यायी- कौत्सेस्मिन्निविद्यानिष्ठा- एणेकरुत्त एकचक्षुस्त्वनिष्ठा अविचारिमेदने ज्ञाननिष्ठा आणिकर्मनिष्ठा याप्रका-
रातीं दौनप्रकारची असें सांगण्यास आरंभ करून - नकर्मणा म नारंभाच्चे कृत्ये पुरुषोभुते - एणेकरुत्त कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठसंज्ञ
म्हणजे साधन आहे असें - कर्मण्येवाधिकारस्ते - इत्यादिकें करून संसृतिजें। चतुर्थ्याध्यायीं ज्ञास अपरोक्ष ब्रह्मात्मन न्यावे सान
साहे। शांणी केलेलें कर्म ज्ञानें आन्यास अकरावें आल्यानें अकृत चक्षेते यास्तव त्यास्वी व्यर्थे जो कित व्यापाराभक्त चेष्टेप्रमा
णें कर्मकरावे किंवा सत्यास करावा असें त्यांविषयीं अनाच्छेने सांगितलें ॥ आतां पुढें पंचम आणिवषष्ठ याअध्याया यांकीं अज्ञाती
अस्सून जो होनार्थी आहे त्याचे वैराग्य उत्पन्न होण्यापूर्वीं स्विनवक्ष्ये माती कर्म च करावे। वैराग्य उत्पन्न झालें म्हणजे वेदांवि-
चारे करून ज्ञान उत्पन्न होण्यास प्रतिबंधक कर्मांचा विसर्प नकावा यासाठीं कर्मसत्यास करून ज्ञानयोगाचें संयुक्तन करावें असें सांग
आव ॥ त्यांत चतुर्थ्याध्यायी - न्यक्त सर्वपरिपक्व - एणेकरुत्त सत्यास सांगितला आणि - स्थितेन संशय योगमानिष्ठो निष्ठभात

अर्जुन उवाच ॥ सत्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंसि ॥

यन्मैयत्तयोरेकेतव्ये ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

- एणेकरुत्त कर्मकर असें सांगितलें हे परस्पर विरुद्ध आहे। यांचे अनुष्ठान एककाली मी एककाली करण्यास - बसलें आणि
उत्तरे - या दोन क्रियेचें एककाली अनुष्ठान एकें पुरुषाचें करण्यास जसें दुष्टते आहे त्याप्रमाणें दुष्ट आहे असें मनांत आणून अ-
र्जुन प्रश्न करतो। हे याचाचें कर्षण म्हणजे नाश करणाऱ्या कृष्णा ॥ होनार्थी जो मी याप्रत कर्मवासव्यास आणि योग म्हणजे कर्म
यादोहोप्रत करण्यास पुनः सांगतोस हें विरुद्ध कर्में सांगतोस ॥ होतेंच विरुद्ध अनुष्ठान आतां न मन्त्रसांगतो म असें नमो। व
दकती जो हें खणें वेदानही पूर्वी - हाब्रह्म रूप जो सत्यां शांति प्राप्त होण्याचा जो त्याची रच्छा करणारे जें ते प्रव्रज्या म्हणजे स-
त्यास करतात। ज्यांत सारनाहीं आसा जो दासंसार याप्रवपाहून मार कोणते ते पाहोवे अशा इच्छेने मोठे वैराग्याचा आश्रय त्या
णी केला आहे असें जो विरक्त ते विवाहन कारतां च प्रव्रज्या म्हणजे सत्यास करतात - आत्मण वेदांचें अनुबचन म्हणजे आश्रय

तत्साधयशस्तपदान् इत्यादिक कर्मोनीं यापर इति स्वरूपं ज्ञानकोषे अत्रोक्ता इच्छा करतान् म्हणते ज्ञानेच्छा होण्यासाठी कर्मोचे अन्व-
 खान करतात - अज्ञा अर्थोऽज्ञा श्रुतीनां परस्परविरुद्ध सत्यासमाधिकर्मकं न भोगितले आदिमं येन पुनः यापदानेन संचरितं ॥ वेदोक्त
 दोन्ही आहेत तेव्हा दोन्ही प्रशस्त जरी आहेत नथापि यादोहोन जे मला कल्याण कारक फार प्रशस्त असेल ते एक मला - हें बागेंजें किं
 वा हें बागेंजें - असा संशय नवण्या जोगनिश्चय युक्त योग ॥ १ ॥ अर्जुनाने केलेले प्रश्नाचे सर्वज्ञ भगवान् कृष्ण उत्तर सांगतात ॥ सन्यास
 आणिकर्मयोग हे जोगीपत्नीस साधन आहेत या मुळे दोन्हीही निश्चय स्वरूप म्हणजे उत्तम कल्याण करणारे च आहेत न थापि त्या
 ध्ये कर्म सन्यासापेक्षां कर्मयोग विशिष्ट म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥ नात्मर्थ ॥ चतुर्थो ध्यायाचे शब्दां जोमी - आतिष्ठो निष्ठ भारत - ए-
 णिक रूत तुला कर्म योग भोगितला नो देहादिका द्रुत आत्माभिन्न आहे - देह आत्माने अने आत्मनात्मविषेक ज्ञान उत्पन्न-
 होऊन ज्यास संसाराविषयी किंचिदहोदिश्वविषयीं वैराग्य उत्पन्न झाले आहे असा जोग सानंयोगाचा अधिकारी त्याविषयीं सांगि-

सं न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराधुभो ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विनिश्च्यते ॥ २ ॥

तज्जानाही ॥ देहादिकच आत्मा आहे - हा उत्पन्न होतो नाशपावतो - असा जो नह किंवा तुझे सारवा दुसरा कोणी अविवेकी त्यास
 देहात्मबुद्धीने झालेला किंवा होणारा जो खं धुआदिकाचे नाशामुळे शोक मोह त्यामुळे झालेला जो पूर्वोक्त मंत्राय त्याचा ज्ञान
 रूप रक्ताग्ने नाशान्हावयासाठी कर्म नुष्ठाने करून विसर झडोवें ह्या आत्मनात्मविषेक उत्पन्न होऊन वैराग्य व्यवेयामा-
 र्थीं कर्म कर अने सांगितले ॥ कर्मो नुष्ठाने करून विसर शुद्धि वैराग्यादिक साधनानें आत्मनल ज्ञान झाल्याने तर त्या ज्ञानाचा
 परिपाक होऊन जीव श्रुक्ति स्वरूपा नुभव व्यवायासाठी ज्यास विस्रेप करणाऱ्या कर्मोच्चास न्यासक रावा असे पूर्वोक्त योगिने ह्या
 दोहोमधे मन्थस हा मन्थान आहे ॥ कर्म योग अंग आहे ॥ या मुळे कल्याणार्थाने तो करावा किंवा हाकरा असा विषय होव नाहीं ॥ हेन
 ही साधने स्वतंत्रपणानें परस्परान्ची अपेक्षानकरतां मारवीं असलों तर पूर्वोक्त विकल्प होतो ॥ यात्मव ज्ञास वैराग्यादिक नाहीं व त्यास
 विनिश्च हींचे ह्या साधनास होण्यास मन्थासापेक्षां कर्मच प्रशस्त असे ॥ ज्यास चित्त शुद्धि ह्या वैराग्यादिक भास होऊन आत्मतत्त्व

न दाने आदे त्यास ज्ञानपरिपाक जीववृत्तिमुखादिकार्यकर्मोपेक्षां सन्यासच अष्ट आहे ॥ ३ ॥ हा चतुर्थार्थ कारणदासऊन स्याष्ट
 स्वरुत दास्यविनात ॥ आरब्धकर्मवशेकरून भासताले दुःखाचा जो हे पक्रीत नाही तसाच नष्ट झालेले किंवा भाविष्णुने पुढे दोष
 रे सरस्वाची किंवा कर्मफळाची जो इच्छा कपितवाही असा जो वैराग्य स्त्रील तों केवल ईश्वर प्रीत्यर्थे निष्काम कर्मीनुष्ठानकारी-
 ही सन्यासीच आहे असे ज्ञानवास योग्य आहे ॥ एणें करून ज्ञानास साधने सांख्य उपाणि योगयास रागहोय दिकें करून-
 राहित स्वरुत सान्य संगितले ॥ फलें करून सान्यपुढे सांग तील ॥ चिन्ता च्यभाव विषयाकडे ज्ञान्याचाच आहे याकारणासुद्धे
 देवराग्यनहोनां सन्यास केल्यानंतर विषयाभिलाषरूपरागादिक झाले तर मन्यासीपतन वपावेल अशी संभावना आहे ॥ रागहे
 परहित असून कर्मकरणाच्यास ती संभावना नाही या तात्पर्याने सन्यासापेक्षां कर्मयोग वगिष्ट आहे असे पूर्वो संगितले ॥ त-
 यापि ह्मणजे सत्य जो अद्वितीय आत्मा आणितान्नत म्हणजे मिथ्या भूत देहें दयादिक त्याचें परस्परतादात्म्या भिमानरु-

तैयः सनित्य सन्यासी यौनद्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बोधात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्य योगोपपृथक् बाळाः प्रवदंति न पंडिताः ॥ एक मया स्थितः सस्य युभयो विदते फलं ॥ ४ ॥

पुजे भिक्षुन तडहित तो निर्द्वंद्व म्हणजे वेदांत श्रवणादिकें करून सत्य आत्मा अन्नतदेवादिक झुन भिन्न आहे असा विवेक करणार
 तो राग हे वास उत्पन्न करणारे जें अज्ञान किंवा त्यापास्त झाले ते देहाद्यादि ज्ञान त्याचा विवेकरूप ज्ञानाने नाश सारख्या सुखें सुखे
 करून म्हणजे कर्मकरणाच्या आयासा बांचून केवल ज्ञानें करून चंबंधापास्त नसु न्होते ॥ त्या मर्म करण्याची अपेक्षा नाहीं
 ॥ अथवा ॥ भिक्षुना यस्तन उत्पन्न होतो अशा अर्थान्या शुक्तीचे प्रमाण वरून ह्मणजे ॥ ३ ॥ च ॥ म युग न द ॥ द न ज्ञाना ॥ न द ह्मणजे
 स्त्रीचा त्याग करणाऱ्या सन्यासीनी कुटुंबभरणादिकाचा आवासन सन्यासुद्धे फलें करून वैभाषास्तन मुक्त होतो असताही कोणी अर्थ करवा
 ता ॥ योचें व्याख्यापशी पुढील छोटी कांतील सारख्या बसना जरी सूरव्यर्थ ॥ ज्ञाननिष्ठा ॥ आदे तथापि लक्षणें करून ज्ञाननिष्ठेस अगम्य
 णजे वेदांत श्रवणादि झालाता भन सुद्ध सन्यास असा सार्थ कराला येले ॥ सन्यासपशी प्रती करीतीने गतन सभावना आहे कर्मयोगप-

क्षीअनुष्ठानायास आहं ते ब्रह्मोहोहृतप्रशस्ततरश्रयस्फुरकोण अशीपुनःजिउत्तमाहोहृत व अशीशकाहोहृत तर व्याविषयी फल तेहनेदोय
 चं साम्यच आहे असे सांगतात ॥ साधनभूत आणि फलभूत असे दोन प्रकारचे सागव्य आणि योग आहते ॥ वेदान्तप्रबण्डा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 त्वक भूत करणवृत्तिरूप आत्मतत्त्वज्ञानास साधनभूत जो कर्मसंन्यास त्यास साधनभूत योग म्हणाव ॥ बिजगुहोचं हारा आत्मतत्त्वज्ञानास केव-
 ल ईश्वरोद्देशे करून निष्काम सत्त्वावदन अग्निदोवादिक कर्मोच्छानकरण यास साधनभूत योग म्हणाव ॥ मरुतिपदीभावे - असे साव्य
 वा ब्रह्मा श्रय करतवेळ स यास्त्वानी सांगितले आहे वावरून स म्यक् म्हणजे आत्मपदयाद्वारे अभिन्नले करून रम्याने म्हणजे प्रकाशित
 होते परमार्थत, सच्चिदानंदतात्त्वक ब्रह्मवस्तु जीणे करून ती सव्या म्हणजे स्वरूप सम कारण प्रपचाचा अहृतद्राव्याचेच वरिष्ठविम
 पकरून म्हणजे आत्म्याचे अज्ञानाने आत्म्याचे वरिष्ठ कलियुगल्या श्रुतीं कर्म प्रपचाचो भ्रमाधिष्ठानभूत आत्मस्वरूपाचे क्षीनिराह
 तार्विक सत्तानाही - सवपंचमिथ्याच आहे - अज्ञानिष्ठयाने वेदान्त श्रवणादिके करून झोळी जो अरवडब्रह्मात्म्यापराध रूप स
 त, कारणवृत्ति तीस वेदान्त श्रवणद्वारा साधनजो सन्यास तो सारव्य - अज्ञानागव्य शब्दांचे विग्रहाने सन्यास हा सारव्य शब्दाचा अर्थ होतो
 ॥ हे साधन भूतजे सारव्य आणि योग त्याचे रागद्वेषादित्यान साम्य म्हणजे एकत्व आहे प्रमेपूर्वी सांगितले ॥ याजन्मी किंवा जन्मात्मी अ
 नुष्ठानकेले निष्काम कर्मांनी विनश्वरिदाल्यामुळे विशेषकरणात्म्या कर्माचा त्यागरूप स न्यास करून वेदान्तान्नवणादिकाने झालेल्या -
 पूर्वोक्त ब्रह्माकार भूत करणवृत्तीस फलभूत सारव्य असे म्हणावे ॥ प्राणवृत्ति - विषयवृत्ति - विकल्पवृत्ति - निद्रावृत्ति आणि मृत्ति अशा
 पांच वित्तम्हणजे अंत, कारण याव्यावृत्ति आहेत ॥ त्याबाह्योक्त यार्मनियमार्दिक अष्टांग साधनाही करून जो निरोध म्हणजे आत्मस्वरूपा
 चे वरिष्ठय योगशास्त्रांत सांगितला आहे हासुरव्य म्हणजे फलभूत योग आहे ॥ जेने नटाकादिकानील उदक पल्कीचे द्वाराने तटा
 कादिकाचे पुढे केलेल जें वनफोण वतुल विष्कोणादिक क्षेत्र त्यांत माऊन त्या क्षेत्राचे आकाराप्रमाणे होते तसे तेजस अतकरण प्र
 रयक्ष म्हणजे रांदिये आणि अनुमान शब्दादिक जी प्रमाणे म्हणजे ज्ञानाला उपनकरणाग साधने आहेत त्यांचे द्वारा विषयाप्रत जा
 उपनदकाच होते ॥ त्या आकारास प्रमाणवृत्ति म्हणावे किंवा यार्थ ज्ञान म्हणावे ॥ शक्तिकारदिकोवर - हेरजत म्हणजे रूपे - अ

से जें अंगित ज्ञान होतें त्यास विपर्यय वृत्ति म्हणवें ॥ पुढें एक उंच पदार्थ पाहून त्याचा जो विशेष म्हणजे रूतपा दादिक अवयव किंवा शाखा सुळें याचा निष्पन्न होतो - हा रूपायु म्हणजे वृक्ष आहे किंवा पुरुष आहे - असे जें सदायात्मक ज्ञान त्यासही विपर्ययच म्हणावें ॥ साक्षात्पुरुष - वीर्यापुत्र - अससा शब्द हे कित्याने जो पदार्थ नाही असा निश्चय असला तरी त्याचे जें ज्ञान होतें त्यास विकल्प असे म्हणवें ॥ हें ज्ञान नाहीतर शब्द प्रयोग बोलणारा करणार नाही ॥ कारण शब्द प्रयोगाचा अर्थ ज्ञान पाहिजे आणि द्रव्यापुत्र अहिस असे रेकून ओ त्यास जो कौपयेतो तो रणणार नाही ॥ यास्तव त्या शब्दापासून असे ज्ञान होतें असे म्हटले पाहिजे परंतु त्यांनील अर्थ वाधित म्हणजे - हा नाही - असा निश्चित असतो ॥ पूर्वोक्त ज्या प्रमाण दिवृत्ति त्याच्या अभावास हेतु भूत असे जें तेम न दाकार जी वृत्ति तीस विदा म्हणवें ॥ निःकार पट्टि निःशेषास्तन उरलेल्या आत्मीयतेचे वळ म्हटलें असे जें ज्ञान न वळतों - असा म्हणूनी वळून आहे असे म्हटलें ॥

यत् सांख्येः प्राप्य ते न्मलानंत द्योगे रपि गम्यते ॥ एकं सारव्यं च योगी च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

के पाहिजे ॥ स्मृति लोकांत प्रसिद्ध आहे ॥ या फल भूत सारव्य आणि योगाचे एकच फल आहे असें फलतः साम्य म्हणजे एकत्व असतों हे सारव्य आणि योगासोक्ष दोण्यास परस्परची प्रपेक्षा न करतां स्वतंत्रपणानें साधन आहेत असें बाल म्हणजे अज्ञानी बोलतात पण इतक म्हणजे यांचा पूर्वोक्त विवेक जाणणार बोलत नाहीत ॥ या विषयी हे तुसांगतात ॥ या दोघांत नरकावादी आश्रय करणारा किंवा उत्तम अमुच्छान करणारा आहे नों दावांचे दो ॥ निर्विकल्पक सच्चिदानंद साद्विती व ब्रह्मात्मरूपाचे निष्ठ निरूपण सोक्ष फलाप्रत पावतो ॥ ३ ॥ ॥ तेच स्पष्ट करून दारव विना ॥ सारव्य ज्या अंश पद प्रतावतात त्याच पद प्रत योगी ही पावतात ॥ योग ज्यास आहे तो योग असा अज्ञानी दित्यास्तव अचभूत यदु रावा म्हणजे सारव्य आणि योग या शब्दा ज्ञानी प्राणि योगी असा अर्थ होतो ॥ या प्रमाणे स्वरूपतः आणिकतः पूर्वोक्त साद्वयाने सारव्य आणि योगाच एक म्हणजे सोक्ष म्हणजे सोक्ष नरका म साधन आहेत असे जें ज्ञान तो न वृत्तात असे म्हणवें ॥ ५ ॥

सो रव्यास आणियां स मोक्षसाधनत्वज्ञे संसितं त्वे परस्परचो अपेक्षा करुत आदे ॥ पहिले पक्षी-
मर्वे मोक्षाख्यास सन्यास केल्या पहिले असे होते ॥ असे असे वनर मग प्रथम च र्वाणी सन्यास करावा ॥ दुसरे पक्षी एके च मोक्षप्राप्तीस सा-
ख्य आणियां गेहे परस्पर निरपेक्ष दोन्ही समान मार्ग ओढत असे होते मग समान मार्ग ओढत असे होत ते म्हटले
आणि जर समान मार्ग ओढत तर आत्मज्ञानाच मोक्षाप्रत पावतो ज्ञानाची चून दुसरा मार्ग मोक्षास नाही असा अर्थाच्या श्रुती-
शी विरोध येईल अशी शका होईल तर त्या विषयी सांगतात ॥ इमं स्र्वा बाळो अर्जुना ॥ सन्यास म्हणजे कर्म सन्यास किंवा सर्व हेतु प्रपचा उभयप्र-
कारे करुन स्यास म्हणजे वेदात श्रवणादिकाने मिथ्यात्व बुद्धि होऊन भंडित द्रव्यात्म साक्षात्काररुताने करणवृत्तिरुपात्म तत्वज्ञानरुप
सने कर्म्य ही म्हणतात तो अयोगतः म्हणजे पूर्वोक्त साधन भूत आणिक भूत योगाचे अनुष्ठानांचे नु मास होण्यास दुःख म्हणजे
अशक्य आहे ॥ तान्यर्थ ॥ ज्ञाननिष्ठाप्राप्त होऊन जीवन्मुक्ति मग्य किंवा श्रवणादिद्वारा ज्ञान निष्ठाप्राप्त होण्यासाठी जो सन्यास कर-
तो सन्यास म्हणजे हा दुःख समाप्त होऊन योगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मा न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६॥

सन्यास म्हणजे हा दुःख समाप्त होऊन योगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मा न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६॥
रावयाचा तो कर्माने विहृत सन्यास किंवा विविदिषा संन्यास-कर्मयोगाने च तत्तद्विद्वावयाची नीक कर्मयोग ने केल्याने न ज्ञानीवर-
ज्ञान निष्ठाच प्राप्त होत नाही यापुढे व्यर्थच आहे यास्तव चित्तशुद्धीसाठी प्रथम साधन भूत कर्म योगच केला पाहिजे ॥ कर्मयोग
करणाचा चित्तशुद्धीचे द्वारा साननिष्ठे प्रत पाऊन लोकाच सन्यासाचे जीवन्मुक्तिरूप ब्रह्मात्मा नंदात्मक स्वरूपाचे अनुभवि-
तो ॥ यास्तव जो अशुद्धचित्त आहे त्याने चित्तशुद्धि होण्याची सन्यासनकरता कर्मयोगच केला पाहिजे ॥ एवौ कर्त्तव्यकल्पक
समाधिकार्य जो चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूप फलभूत योग तोही वेदांतचे व्यवर्ण करुन महात्मापास्त ज्ञानमोक्षसाधन असा आत्मा-
साक्षात्कार व्हावयाचा त्यास साधनच आहे ॥ यास्तव तोही तत्त्वज्ञानाचे द्वारानेच मोक्षसाधन आहे स्वतः साधन नाही यापुढे
पूर्वोक्त श्रुतीशी विरोध होत नाही ॥ ज्ञान म्हणजे बाह्येन्द्रियाचा निग्रह करणारा-दांत म्हणजे मनाची निग्रह करणारा-उपरत म्ह-
णजे वैराग्यशील किंवा संन्यासी- नितिरुक् म्हणजे रीती व्यापारिक हंडांचे सहन करणारा-असा जो अधिकारी तो समाहित

स्वरूपे स्थूलक समीपिष्ठ होऊनंतर भगवें गारें च आत्म्याप्रवृत्तये स्वरूपे अद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्काररूपप्रभवे-
 ति स्वरूपतत्त्वज्ञान वानुसोनी अथा(अथा)व्याधुनीत श्रौतकफुल्लभत समधि रूपयोगात्मनः साक्षात्कारावैसाधनत्वसांगितेहं आ-
 दे । त्याचें ना तयें असें आहें कीं - ब्रह्मसंख्यानं इत्युच्यते - असें श्रुतीत सांगिते आहे । ते ब्रह्म जीवावै स्वरूपच आहे असें वे-
 दांतातील महावाक्यापासून गुरुत्वापहत अवयवकरून जगन्मातीयपुण्यपरिणामांत चित्तवक्र होऊन ज्ञानेवंतः करणांतीउप-
 वै असंभावना आणि विपरीतभावनागोन्या आहेत त्यामहावाक्याचे एकवार उपदेशापासूनच ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होतों।
 प्रतिबंधकपात्रादिकासुद्धं ज्या व्याप्तसंभावना आणि विपरीतभावनागोन्यानाहीत त्यास महावाक्यापासून प्रथमपरिणामरूपब्रह्म-
 त्वतत्त्वज्ञान होतें। ते प्रस्तावनेत सांगितले स्वरूपाचे एकवार अवयवानें किंवा अवयवांचें आहूतीं होतें। नंतर प्रस्तावनेत जीमन-
 ननिदिध्यासनाचीं स्वरूपांचें सांगितलीं आहेत त्यांचें एकवार किंवा वारंवार अनुष्ठानानें असंभावना आणि विपरीत-
 भावना जाऊन त्या अवयवप्रभननिदिध्यासनाचे माधर्मेन महावाक्यापासून ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञान होतें। अवयवजनननिदि-
 ध्यासनादिकांचे अनुष्ठानांचें बुद्धीचे मंदत्वास्तव किंवा उपदेशाकरणा यासुद्धे निरंतर मानिध्यात्मन्यासुद्धे ब्रह्मात्मत्व-
 साक्षात्कार होण्यास जें असमर्थ आहेत त्यांम त्यांची कर्मानुष्ठानें विनम्रादि सामान्यांनंतर गुरुत्वात्मांवर अहोउत्पन्न होऊ-
 न गुरुत्वास्तून - ब्रह्मसंख्यानं अद्वितीय स्वरूपप्रभं - प्रभं परोक्षत्वं कर्तुं जायत नंतर गुरुत्वे मांनिध्यात्म्यामांनिध-
 ने ब्रह्मभीच आहेत - अग्नीजी अंतःकरणवृत्तीचा निरंतर नदाकार प्रवाहरूप उपपासनातिबे अभ्यासरूप अनुष्ठानांचें तीउ-
 पत्त सांगितल्याने स्वरूपे तैत्तिल्यमादि साधनांनीं दृष्ट दृष्टान्तिर्विकल्प आन्यादिविषयैः सममाधि होतों नंतर त्याभाषीतं किंवा समाधी नी अंत-
 र मांनिध्यानां द्वय आत्मस्वरूपाचा वारंवार अनुभवप्राप्ता स्वरूपं जे मांनिध्यानां द्वितीयस्वरूप ब्रह्मत्वं कृणु श्रुतीत सांगितले आहे तेव-
 स्वरूप आत्म्याचें समाधीत अनुभवप्राप्त येतें। याप्रभव आत्म ब्रह्म च समावा - आत्मस्वरूपाद्गून ब्रह्मनिराळे नसावे - अग्नीब्रह्मा-
 त्वेव ब्रह्माचीं संभावना ही ऊन नंतर गुरुत्वादृष्ट महावाक्य रूपप्रभाषादकृत मोक्षसमाप्तापन भूत ब्रह्मात्म्यापरोक्षज्ञानरूपनिदिध्या-

[illegible]

रे स्वरूपानें उपासनाक गणनास शक्य आहे। लोभाने सांगलीं। कारण बोधाची गामधर्मिकाशी म्हणजे बोधमलाने व्हावा अशी इच्छा असली तरी तो दोषपास राखणार नाही आणि गमाणापासून तो दोष जो दोष तो जसे वस्तु असेल तसाच दोषाक आणि उपासना कर प्रयत्न साध्य आहे तेव्हा उपासनामलाने अशी इच्छा असली तर नीतिपरी उपासनामल असावी अशी इच्छा होणार नाही यास्तव उपासनेच्या इच्छेनें होणारा जो मय तनू तो न झाल्यामुळे होणार नाही। असा उपासनेचा आणि बोधाच्या स्वरूपाबाबत आहे। आणि उपासनाही केवळ मनाचे घट्ट निरूप आहे। असा जसे चिंतन करील वशी घट्ट निखेने या मुळं ती घट्टि ज्ञानरूप जरी। असली तरी नें यथार्थ ज्ञान नव्हे या मुळे नें अज्ञानिबद्विरूप का कार्यक्षम होत नाही। जसे विपुः पुरुषापरिणत मनांत अर्थाचे चिंतन करीत असता कित नाचें अभ्यासनें त्याचे मनांत स्वीच्यामने बहिरा पक्षाक्षान्तर जरी आला तरी तो यथार्थ नव्हे या मुळं कार्यक्षम होत नाही। यमाणापासून झालेले जे मनोबद्विरूप शान तेंच यथार्थ ज्ञान कार्यक्षम होतें आणि उपासने मुळे जें ब्रह्मत्व प्राप्त झाले ते जोगयंत्र उपासना आहे तों पर्यंत चराले। उपासना नाहीशी झाली म्हणजे नाहीसे होते। यास्तव उपासनेने प्राप्त झालेला जो ब्रह्मभाव तो वास्तविक मोक्ष नव्हे। ज्ञानाने ब्रह्मस्वरूप तः जीवास उपासने होत नाही परंतु आपण ब्रह्मस्वरूप असतो ही अज्ञानानें आपले ब्रह्मस्वरूपाचे जें आवरण होऊन आपणास जीवल संसारि त्वादि काच अभ्रम झाला तो ज्ञानानें अज्ञान नाश पाऊन नाहीसा होतो आणि आपणें वास्तविक ब्रह्मस्वरूप प्रकाशित होतें यास्तव ज्ञानानें अश्रिब्रह्म म्हणजे जाणविलेले आपले वास्तविक ब्रह्मस्वरूपाचा ज्ञान नाश झाला तरी नाश होत नाही। उपासना लाही वास्तविक नव्हेता आहे असे म्हणाल तर जे घट्ट किंवा पक्ष पक्षी यांम वास्तविक ब्रह्म नाही की काय। त्यांम वास्तविक ब्रह्मता असली तरी विषयी त्यांम अज्ञान आहे या मुळे ती त्यांच्या मोक्षा स्वरूप पुरुषार्थाम उपयोगी नाही। असे म्हणाल तर अज्ञान नाश करून नाना साक्षा नाना साक्षा नें उपासनास ही अज्ञान आहेच तेव्हा त्यांची ही ती वास्तविक ब्रह्मता पुरुषार्थाम उपयोगी नाही। जर मी ब्रह्म असहें असा उपासनात्मक ज्ञानभ्रम झाले तर नें अभ्यासक ज्ञान समाधीचे द्वारेनें तरी वास्तविक मोक्षास साधन केसे होईल अशी या काक रेलवे। उपासनात्मक ज्ञान जरी अभ्रम रूप आहे तथापि तों सर्वादि अभ्रम आहे विमं वादि अभ्रम नव्हे। असा अभ्यास मूलतः उपास-

चा लाभ होतो त्यास संवादि भ्रम असो म्हणजे, ज्या पास्तन इष्ट वस्तूचा लाभ होत नाही, त्यास यिंमषादि भ्रम म्हणजे ॥ याच उदाहरण ॥
एके घरांत दीपाची प्रभा ज्या तऱ्हेने बाहेर रत्नाकार वर्तुळ पडवी, असा पदार्थ दीपाचे आडवें दृग्न त्याचे आंतें उभे राहिले तेव्हा दीप उजवाळा त्याची प्र-
भा त्या आडवें बल्ले पदार्थाचे बाहेर वर्तुळ रत्नाकार पडली आहे, तशीच दुसरे परात रत्नाची प्रभा ज्या तऱ्हेने त्याचे आकार प्रभा-
णे दीपाची प्रभा पडवी, असा पदार्थ रत्नाचे आडवें दृग्न त्याचे आंतले पदार्थाने ठेविले त्याची प्रभा त्या आडवें बल्ले पदार्थाच्या बाहेर दि-
प मधेच आकार प्रभाणे पडली. त्या दोन्ही प्रभेप्रत दुरुन पाहून - हे मणीच आहेत - अशी बुद्धि होऊन एक पुरुष मणीचे प्रभेकडे धा-
वला आणि एक पुरुष दीपाचे प्रभेकडे धावला. त्या दोघांचीही आपापसांत द्वाभाणि - द्वाभाणि - अशी बुद्धि म्हणजे ज्ञान भ्रमच आहे -
तथापि मणि प्रभेवर मणीचे भ्रमाने जो तिकडे धावत गेला त्यास मणीचे जवळ गेल्यामुळे मणीवर बसून त्यास खोस होऊन त्या पाव-
तु सें येथे येथे चरून मणीचे ज्ञान होऊन मणीचा लाभ होतो त्यास व तो त्याचा प्रथम भ्रम संवादि आहेत. दीप प्रभेकडे जो मणि बुद्धिने
धांवला त्यास मणीचा लाभ होत नाही त्यास व तो त्याचा प्रथम भ्रम संवादि आहेत. दीप प्रभेकडे जो मणि बुद्धिने
हे - असे भ्रमात्मक ज्ञान होऊन त्या पास्तन येथें विलीन आहे असे अनुमानिक ज्ञान होऊन बंकि बुद्धिने येथें गेल्यावर बटुळें करून तो ये-
विली होतो त्यास प्राप्त झाला. हे ही संवादि भ्रमांचे उदाहरण आहे. तसेंच गोदा वरील उदकावर - हे भागीरथी जें उदक आहे - असा
भ्रम होऊन शरीर शरीर त्याचे प्रोक्षण केले तर अभीष्ट कवि प्राप्त होतो ते ही संवादि भ्रमांचे उदाहरण आहे ॥ याप्रमाणें प्रत्यक्ष स्वरू-
पाजें इंद्रियापास्तन होणारे - तसेच अनुमानापास्तन होणारे - तसेच शब्दापास्तन होणारे जें संवादि भ्रम त्याची पुष्कळ उदाहरणें आहेत ॥
॥ त्याप्रमाणें मणीचे भ्रमांचे उदाहरणें उपासनात्मक संवादि भ्रमांने निर्विकल्प समाधि, तें आत्म्याचे वास्तविक मविर्दशन द्यावक म्हण-
त्याचा साक्षात्कार होऊन पूर्वोक्त शीतने महावाक्या पास्तन झाल्याप्रमाणें सत्संग नरूप याधीं येथे होऊन मोक्ष प्राप्त झाले ॥
होने असे म्हणल्याने काही विरोध आहे ॥ याप्रमाणें योगशुद्ध कर्मांमुनि म्हणजे ईश्वरीक सत्याची तो निबिरेण म्हणजे शुद्ध पास्तन महावाक्या-
व्यापार्थी येथे वणानेंच लोकरत त्याज्ञान होऊन ब्रह्मस्वरूप मोक्षा प्राप्त पावते ॥ केवळ सत्यामीनी क्षाप्रत पावत नाही याचा तात्पर्य

ने - न च संन्यसनादप्यसिद्धिर्मायागच्छति - असंस्कृतं चेति ॥ ६ ॥ कर्मयोगेन विप्रकृष्टं होऊन मानसासक्त्ये तर्ही ज्ञानोत्पत्तेर्ये
 किंमपि मोक्षसप्तप्रतिबंधदोर्गल अशी शंका दोर्गल तत्त्वाविषयी सांगतात ॥ योगभूषणचे ऐतैकचित्तवृत्तिर्नाशोपरूपनिर्विकल्पकसमाधि
 निष्पन्न फलतुल्य अतएव विसृष्टभूषणजेष्ठनि साक्षरूपरूपदोषरहित आहे असं जैतन्यस्वरूप आत्म्याचा असा अतर्जुतिकि-
 र्ही आहे न आत्म्याभूषणजेष्ठरी आणि इदियं जैत अस्मा तात्पर्य ॥ भिरुणात्मक अतः कणाच्या - ज्ञान - चोरा - मृद अज्ञा मानस तमोरुणाचा
 मृदत उत्पन्नसोलेल्या सात्विक - तजस - आणि तामस अज्ञाद्वानित्य न्होतात ॥ विराग्य - क्षमा - ओदार्य - याज्ञानद्वित्ति, वृक्षा - सेतु - नार
 त्त्रोभ्य - इत्यादिक योगद्वित्ति मोह - भय इत्यादिक मृदद्वित्ति याद्वीचे वार्त्त अतः कणसमीपस्थ - असंग - आणि जैतन्यस्वरूप अज्ञा
 त्व्याचा प्रतिबिंब आत्मा भूषणजे स्फटिकमणी सरक्त जपाकुसुमाचे संनिधाने ॥ जसें रक्तसादृश्य येऊन - क्षारक्तस्फटिक आहे - अ-
 र्ही ॥ व्यवहारसं जसा नौ योग्यदोर्तो किंचामलिन दर्पणामध्ये मुखवाचा प्रतिबिंब आत्मा भूषणजे - मुखमलिन आहे - असा भ्रम होऊ
 न चोळ करणारा जसे ते गात्रदोर्ते त्या प्रमाणे असंग जैतन्य रूप आत्म्या मत्स्याद्वीचे मारूप्यभूषणजे सादृश्य प्राप्त होऊन जंळ
 समाधि नाही तेव्हा तो आत्मा त्याद्वीवरीन धर्म्याचा आपणावर आरोप करून घेऊन - मोघान आहे - दुःखी आहे - अज्ञा व्यवहारस
 आत्म्यद भूषणजे योग्यदोर्तो ॥ निर्विकल्पक समाधीनं सर्वद्वितीयां निराधोऊन त्याद्वितीयां निराधोऊन जैतन्य रूप आत्म्या मत्स्याद्वीचे मारूप्यभूषणजे सादृश्य प्राप्त होऊन जंळ
 द्वापरा जी आत्म्याची - हा आत्मा विभु - दुर्गतिरहित - जगप्रणरहित - आणि अभव - आहे इत्यादिक जेष्ठुनीत आत्म्याचे स्वरू
 प मां गिनेक आहे त्या स्वरूपाने स्थिति असते असे योगशास्त्रांत मां गिनेक आहे त्या प्रमाणे र्ही कृत विज्ञात्मा एणेकरून महाबा
 र्हीतीत स्व पापदचा अर्थ सांगितला ॥ आत्मा त्या जी महावाक्पतीन तत्तत्तार्थाचा अभेद सांगतात ॥ कडी - नोड - कुंडले - इत्यादि
 कांचा आत्मा भूषणजे स्वच्छ ॥ जसें त्याचे उपादान कारण कर्तव्य आहे त्यामार्गे सर्व भूते वृक्षादिरस्तेष्वप्यर्थेन जैनन आणि आकाश
 दिक जे अचेतन पदार्थ ॥ आपर्वाचा आत्मभूत भूषणजे कारण जात्मव स्वरूप भूत किंचा त्यां द्वर्ना भूत नव्हे अस्मा आहे आत्मा -
 भूषणजे देहोदियमोक्षु दीर्घं साक्षी आणि प्रत्यक्ष भूषणजे अंतर्गत भस्वरूप जैत अस्मा कथाचें स्वरूप भूषणजे मत्ता उपादान

कारणाङ्कनमिन्न नाही। जसे थट-दाराव म्हणजे परळ-रांजण यांचे स्वरूप श्रुतिके झू नकिंवा कडी-तोडे-कुडक्या यांचे स्वरूप सुगुण झू ननिराळे नाही। असा जो तो सर्वाचा प्रत्यगात्मा म्हणजे अंतरात्मा च आक्षेपास्त्वकर्मकरीत असतांही म्हणजे देहोदिया दिकानी केले-ले कर्म फर्दत्वादिकाच्या अज्ञानदृष्टीने त्यावर लोकांनी व्यवहार करणयास पात्र असताही आत्मा असंग-देहेंद्रियादिका झू ननिराळे त्याचा साक्षी आहे असा आत्मतत्त्व गानेने त्याचे कर्तव्य वाधित झाल्यामुळे रज्जुवर अज्ञानाने मासलेला सर्परज्जुचैव थार्य शा-नानें-हासर्पनव्दे-असा बाधित झाला म्हणजे जसा बाधक होत नाही तो तसा त्या बाधित कर्म कर्तत्वा नें न लिप्यते म्हणजे बंध पावत नाही। लोकादृष्ट्या त्यावर भस्मलेले कर्म त्यास बाधा करीत नाही असे तात्पर्य ॥ सर्व जे ब्रह्मादिक चैतनाचे तन त्यांचा आत्मभूत म्हणजे अंतरात्मभूत आहेत आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचे असा सर्वभूतात्मभूतात्मा यापदाचा अर्थ करून जीवाचा आणि ईश्वराचा अभेद राब्द पाहून च सिद्ध होता असे व्याख्याने यापदाचे कोणी करतात परंतु त्या व्याख्यानात सर्वभूतात्मा म्हणजे सर्वजीचे तना चैतनभूतें त्यांचा आत्मभूत असे व्याख्याने यापदाचे कोणी करतात परंतु त्या व्याख्यानात सर्वभूतात्मा म्हणजे सर्वजीचे तना चैतनभूतें त्यांचा आ-

योग युक्तो विक्कडात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्यान्नपि न छिद्यते ॥ ७ ॥

त्मा असा अर्थ केला तरी जी तंश्वराचा अभेद रूप जो त्याच्या व्याख्यानाचा अर्थ त्याचा बोध होतो या मुकें आत्मभूत हें पद व्यर्थ होईल असे सर्वभूत म्हणजे सर्व अचेतन स्वरूप आणि आत्मभूत म्हणजे चैतन स्वरूप असा आहे उपादान कारण आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचे आसा अर्थ करून जीवास उपादान कारण ईश्वर आहे या स्तव तौ त्या झू नमिन्न नाही अभिन्न च आहे या अनुमानाचे दृष्टाजी विश्वराचा अभेद बाध व्याख्यानापासून समजतो अशी ही कोणी याची व्याख्या करतात। याचे व्याख्येत ही सर्वभूत म्हणजे सर्वचेतना चैतन स्वरूप आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचा सर्वपदांचा संकोच करून अर्थ केला म्हणजे त्याचे व्याख्यानाचा विवक्षित अर्थ लब्ध होतो या मुकें त्याचे व्याख्यानात ही आत्मभूत यापदास वैव्यर्थ्य येतें आणि सर्वपदांचा संकोच करून जर व्याख्यान केले तर त्याचा जो विवक्षित अर्थ तो सर्व म्हणजे अचेतन आणि आत्मे म्हणजे चैतन त झूत म्हणजे तत्स्वरूप आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचे असा अर्थ केला यापदाचा केला म्हणजे सर्वभूत आत्मा एणें करून च लब्ध होतो या मुकें प्रथम भूत पद ही व्यर्थ होतें ॥ असे हे सर्वभूतात्मभूतात्मा-

[illegible]

नैव किंचित्कारामिनिपुक्ता मन्यत नन्विवत ॥ पश्यन्तं गणपन्मृदासजिघृक्ष्य भगवच्छुभं स्पृष्टुमन् ॥ ८॥

प्रलपन्निस्त्वनुगृह्णन्वन्निषन्निमिषन्निर्ण॥इन्द्रियाणीन्द्रियार्थयुवर्तन इति धारयन् ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याथाय कर्मानिसंगस्य का कर्मातय ॥ १३ ॥ तन्मगपायेन पद्मपत्रमिवो भस्मा ॥ १० ॥ ॥

‘ग’ कपीत असतां - विच्छजन् - म्हणजे मनुष्यादिका उन्मार्गक असा तो हे आनंदवेदोपयक्षण कहेत मंगना नद शशुभ
विनभसता - शुणहन् म्हणजे धनभसा - उन्मार्ग - म्हणजे ओंकु (घटा) त भसतां - निर्गन् - म्हणजे ओंके, मिथीत असतां - या
नविसर्ग पलपनादिक कर्म टियाचे व्यापार - नदावुई ना व्यापार - ‘सो’ च्या प्राणाचे व्यापार - उन्मेष निमेष प्राणाचे व्यापार
क्रमाची विवशनाही जोर्याचा सभवेळ ना - व्यापार - असं हे व्यापार कर्तून असतां ही कर्तव्याभिमत आत्मतत्त्व ज्ञाना नैराग्या मुळे मी
ही कर्तनाही असं मानितां ॥९॥ असांगत तज्ज्ञा मुळे तत्त्वांना जमा कर्म कर्तुं सांनं लिप्त होत नाही तसा जो आत्मनः वंश
नाही तोही सर्वकर्मांचा कारिणारा सर्वांचा अंतर्गामी परमेश्वरान् श्रद्धाही कर्तान् नव्हे या मुळे ते सर्व कर्म कहेत त्याच फेळे च्या सो
डून निष्काम बुद्धीने परमेश्वराचे आई जो अपंग करतो तोही कर्मलाचे - अतः उदकांत उड पावत नाही त्याप्रमाणे पारो नं लिप्त हो

ईश्वरसन्निर्वाकारां स्वरूपां कन्देव आणि कारयिल नसलें ती मायासबंधानें त्यास तें आहे असें म्हाणुन देहादिकाचे मंड-
धानें आत्म्यामदीं तें येईल आणि ईश्वरास ते मानले तर कीणापासून पाप कीणापासून पुण्य ईश्वर करवितो आणि कोणास स्मरणी को-
णास दुःखी कातो असा ईश्वरामदीं विषयमात्र आणि निर्दयत्व जीवाप्रमाणे लोभ क्रोध मूलक आहे असें होई यासुद्धें त्यास शिक-
म क्रोध मूलक संसार प्राप्त होईल अशीं वांका असेल तर त्या विषयी सांगतात ॥ विभु म्हणजे व्यापक आणि क्रियारहित परमेश्वर
कीणा कर्त्येचे पापघन नाहीत नसेंच कीणा कर्त्येचे मूलक म्हणजे पुण्यही घेत नाही म्हणजे ईश्वरस कारयित्व नाही यासुद्धें फे-
रणाकडून पाप करविण्याने पापी किंवा पुण्य करवित्याने पुण्य वाट होत नाही ॥ जो सन्निय अर्ह तो कोणाकडून आपत्तेभाष्यादिक व्या-
पारानें करवितो। ईश्वरावर विभुत्वा स्वरूप कीणांनीही किंवा नाहीत आणि आणि असंग अहिनीयत्वा स्वरूपारमार्थिक भाषासंबंधी नाही
॥ तथापि जसा सर्व भोम मत्ताराज सर्वेश्वर स्मरणी आणि ज्वलंत अमनाही आपले वास्तविक स्वरूपाचे अज्ञानानें विदेत-आपणास
दुःसत्यानीं बडकेलें आहे-आपण ज्ञातावधि मंकरदावा अनुभव करतो-मी दीन आर्ह-दुःखी आर्ह-स्वतंत्र नाही-हा दुःखापासून
सोडविल-असे ज्ञाताविषय स्वप्न भ्रम पाहून आणि मोक्षप्राप्त तो त्या प्रमाणे प्रगाटि अविद्येने-हं जीव-हार्द-भ्रमं भाषयि-
ले आहे अज्ञा श्रुती आर्ह त-यावरून अनादि अविद्येचे आवरणानें आपले वास्तविक अहिनीय असंग मन्विदानं दम्ब स्वरूपाचे ज्ञा-
नाचे आच्छादन होऊ न देई द्रियादिकावर तो तादात्म्याभिमान झाला मांद-याचे योगानें-मी ईश्वर नव्हे-याकडून भिन्न कर्तो-
भोक्ता-भरती-दुःखी-संसारि आर्ह-असे मानून देहादिकावर्तिल धर्म आपले वर मानिता तो आणि-या दुःखाचे निराकरणा
र्थ कान्येने ईश्वरचे आगधन आणि कर्मकार तो आणि ते नेकेनेतर ईश्वरपासून भिन्नो आणि ईश्वर आपले पासून ज्ञा
नाभ्रमं रचिनी असें मानिता आणि ईश्वर उपास्य आहे आणि मी उपासक आहे असें मानितो असा जो द्वा अविद्येचे अव-
रुद्धेन सर्व जीवांस भ्रम झाला आर्ह-याच्या हवें ईश्वरस प्रवर्तक न-पाप पुण्य कारयित्व मागणारी श्रुति अनुवाद करते आणि अ-
विद्येचे विविचन सासुद्धे किंचित् नाना प्रकारचे ज्ञे जीबास अविद्येनें भासविले जे जीव स्वरूपाविषयी ते सर्व ईश्वर स्वरूपाविष-

यो विकल्पस्वरूपमभ्यस्त्याचाही अनुवाद करतं ॥ तोच अनुवाद श्रुतीची उपद्रष्टृगच्छगजेव्यारव्यान करणारी पुराणेही करतात ॥ त्यांनी
 लजीवस्य स्तराविषयीचे विकल्पमूलकाविवाद - अथ चेत्स्वित्त्वमजानंति न्यवाभन्य संसृत - याभ्योकांगम्यष्ट करुत दारयविलेच आ
 देत तेणेंकरुन महावाक्यातील त्वंपदाचे अर्थाचें शोधन होईल ॥ ईश्वरस्वरूपाविषयीचे विकल्पमूलक जेविवाद आहेत त्यांचेंयतिगा
 दन महावाक्यातील तत्त्वार्थचें शोधन होऊन ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपपद हयमहावाक्यार्थचेंयथार्थज्ञान होण्यासाठीं येथें संसर्गाजें
 रते ॥ असंगर्जेचें तन्य ज्यास चिन्तिज्ञान असे हो म्हणतात - याचें सन्निधमात्रानें जीवामस्वरवदुःखफलाचा अनुभव व्हाव
 यासाठीं याज्ञाची रचना करण्यास प्रवृत्त होईल जी किणुकात्मक प्रकृति जिचे स्वरूप प्रदीक्षित होतं आहे आणि पुढे ही प्रते
 गानें लिहून तिचा नियताम्हणजे आपण्डकार्येकरण्याविषयीची जी प्रणकाकरणेन दूषयनियमन करणारा आणि क्लेश-कर्मवि
 पाक - आणि आशय यांचा संबंध तोमनाही असा जो पुरुषविशेष न्यास इश्वर म्हणावें ॥ अविद्या - अस्मिता - रागा - द्वेष - आणि
 अभिनिवेश या पांचांस क्लेश असें म्हणावें ॥ अनन्य - अशक्त - दुःख - अनात्मा म्हणजे जे जे ह्लादिक यांवर कर्में करून दे
 नित्य शक्त चि म्भरव आत्मा अशी भेदकिंवा अभेदाविषयी उदासीन भामान्य स्वस्वरूपा जी विषयमबुद्धि नी अविद्या ॥ बुद्ध्यादि
 कावर स्वरूपें करून धर्में करून अभेद जीतें भासता अशी जी आत्मबुद्धि जीस उद्वेगकार म्हणतात ती अस्मिता ॥ मत्वाचें साध
 न जे विषय तद्विषयी जो अभिप्राय तदनुकूल जी - हे मला असाक अशी भासनी बुद्धि तो रागा दुःखास जी साधनं त्या विषयी
 ची जी रच्छा तीस वितो धिक् म्हणजे - हे मला नसावे - अशी जी भासनी बुद्धि तो द्वेष ॥ स्वभावें करून अविद्या नाम किंवा विद्या नाम -
 सर्वलोकप्रसिद्ध मरण आसतें होणारे जें भय किंवा तत्संज्ञा नीय भय तो अभिनिवेश ॥ हे खोली पाच क्लेशांचें स्वरूप ॥ देहदि
 यादिकांचा जो व्यापार त्यास कर्म म्हणवें हे शक्ती १ कृष्ण २ शक्ती कृष्ण ३ आणि अशक्ती अष्टक ४ चाग्रकारचें आहे ॥ केवलपुण्याल
 साधने जे जपकरणे आनंदान म्हणजे उपवासादिकरणे असे जे कर्म ते शक्ती कर्म तेवान प्रस्थाचें केवलपुण्याल च माधव असे
 जे दुष्टांचें परस्वी गमनादिकर्म ते कृष्णकर्म ॥ प्राधान्ये करून पुण्याल उपलब्ध करणाऱ्या त्या कर्मांत अंगभूत अनुपंगानें किंविप्या

पापही उत्पन्न होने अर्थात् येनादिक कर्मते शतश्रुण्य कर्म ॥ शतश्रुण्य कर्म ते देव विदित आदे वासुके मोक्ष पुण्यानां न साधन आदे न पापानुत्पत्ति
पुत्रा हिंसा होले यासुके अनुपपत्ती कर्मात्किं विलपायही होते ॥ यत्तु प्रमाण पत्राचें सापत म्हणजे हिंसा शाल्यासुके जे एत म्हणजे पाप आ
हे त्यापासून मासे अग्निरक्षण करो अशा अर्थाचे जे यत्तु प्रकाशातीत मंत्र त्यातीला लिजे आदेत आणि अर्थ वादही आदेत ॥ हे विविध
कर्म जे योगीन देत त्यांचे आदे ॥ मासाधीकरून पूर्वोक्त योगात्मिनि ह्म शास्त्रा आदे त्यांचे न दे ॥ अशक्त अकृष्ण म्हणजे पुण्यात्मिका
यापाला उत्पन्न करणारे न दे ॥ असे जें कर्म ते ॥ विषा कम्पण जे पूर्वोक्त कर्माचे आशय हा रा विषा कम्पण जे - जाति- आयु - भोग सनदू
पफल विविध म्हणजे अभिभिन्य फलें ॥ जाति म्हणजे उत्तम देवादिक योनीति किंवा मध्यम मनुष्यादिक योनीति किंवा अधमप शूद्रप
क्षिकोदादिक येनीति अन्य दोगे ॥ आयु म्हणजे दीर्घायु अल्प आयु दोगे ॥ भोग म्हणजे मर वदुःखातु भव होणे ॥ आशय म्हणजे पूर्वोक्त
विषाकांसा कारण नष्ट पूर्वोक्त कर्मापासून दोगारे पुण्यपापचे समुदायरूप संस्कार ॥ सांगितलेले कृष्णात्मा हा ईश्वर जीवात्मामागे असंग
चि इपत्त आदे आणि तो जीवांचे स्वरूपाकून भिन्न आदे ॥ अतः भिन्न मानता न रावड आणि मुक्त हो अवस्तु होणार नादे ॥ जीवका
णि ईश्वर अस्मंगा चिद्रूपत्वे कर्म न समान असले तरी ईश्वर स्वरूपाचे ठाई विविध आदे यासुके प्रकृत्यादि नियंतृत्व रूप ईश्वरत्वसा
दे ॥ अशा असंग चिद्रूपरमेश्वरास नियंतृत्व आदे याविषयी याचे किंवा याचे भयाने वाचुनियमाप्रमाणे वाहतो - याचे भयाने -
सूर्य नियमाप्रमाणें उदयाप्रत आणि अस्ताप्रत पावतो - याचे भयानें उद आणि अग्निते आप आपला व्यापार नियमांन कर नातो
याचे भयाने पाववा घट्ट हो ॥ नियमानेच धावतो - यापरमेश्वराचे आज्ञेत सूर्य आणि चंद्र भय धरू न राहतात - यधान म्हणजे म
त्वर जत न भोगे पुण्याची मीमान अतः वस्त्रा असले तरी प्रधान किंवा प्रकृति म्हणतात - ते उदा म्हणजे जीव बोवापति म्हणजे निय
मा नसाच पुण म्हणजे सत्वादिक गुण त्यांचा ईश्वर म्हणजे नियता अशा पक्षांच्या अनेक भुति आणि अंतर्गता मी आत्मज्ञानाप्रमाणे
हेत आणि क्लेशादिक नसल्यासुके ते नियंतृत्व त्यास युक्त आहे ॥ जीवांचे ही स्वरूप वस्तु न कर आहे ॥ असंग चिद्रूपत्व आदे यासुके -
त्यांसही क्लेशादिकांचा वस्तुत म्हणजे परमार्थ दृष्टीने मेषध नादे ॥ तथापि यकृति आणि निचे कार्ये जे देहे दिपमानां व्यादिक

त्या पाहून आपले स्वरूप निराई आहे अशा अविवेकाने म्हणजे विवेक नसल्या मुळे जीवात्म हे शब्दिकाचा संवध आहे यामुळे त्यावेईव
 राशी वेळक्षणव आहे ॥ ईश्वरास अभिदेव नाही असे योगी म्हणतात ॥ असांग विदुष जो ईश्वर त्यास नियतल संभवत नाही, ते मानके पर त्या
 चाच संवेध द्याल्या मुळे त्याची अस्मिता राहणार नाही ॥ यास्तव जीवाहून त्या ईश्वराचे वेळक्षणार्थे आणि त्यास नियतल जगत्क हे त्या
 दिकाचा संवेध होण्यास विमुपगमे श्वरास नित्य ज्ञान-नित्य दुःखा नित्य कृति म्हणजे प्रयत्न - असे गुण मानवे ॥ त्यागुणा ही करूनच त्या
 सगुण विरोधत्व संभवते दुसरे प्रकारत संभवत नाही ॥ ज्ञानादिक तीन गुण ईश्वराचे नित्य आहेत नर सर्वदा सृष्टिच किंवा स्थिति किंवा प्रलय
 कल्प आहेत, सत्य म्हणजे नित्य अवाअर्थाच्या अनेक श्रुति प्रमाण आहेत असे तार्किक म्हणजे नेव्या यिक बोलतात ॥ सृष्टि स्थिति-
 प्रलय करण्यास उपयोगी ज्ञान आणि इच्छा आणि प्रयत्न हे जर ईश्वराचे नित्य आहेत नर सर्वदा सृष्टिच किंवा स्थिति किंवा प्रलय
 याच होतील ॥ कमाने जे होतात ते होणार नाहीत ॥ यास्तव दुःखान्तिन देह समस्य भिमानी सर्व जीव मयान रूप हिरण्य गर्भेच ईश्वर
 आहे ॥ याहिरण्य गर्भास ईश्वर त्वाविषयी हिरण्य गर्भाचे म्हात्म्य ज्योत मोठ विस्तारवि वर्णिते आहे असे उद्दीयवेदीतील ब्राह्मण सर्वभू
 ण आहे ॥ याहिरण्य गर्भास लिंग शरीराचा संवेध असता तसो त्यास कर्मे नाही यामुळे तो संवेध कर्मेनिमित्तक नाही ॥ सत्त्व दुःखरूप
 र्मे फलाचे भोगासाठी जो कर्मे निमित्तक शरीर संवेध होतो तोच जीव ॥ यामुळे - हिरण्य गर्भ जीव न केन्ना ईश्वर आहे - असे हिरण्य
 गर्भाचे उपासक हिरण्य गर्भ बोलतात ॥ स्थूल शरीराचा सोडून लिंग शरीर कोठेही दिसत नाही किंवा अनुभवास येत नाही यास्तवे
 पूर्वोक्त स्थूल शरीराचे समष्टीचा अभिमानी असा सद्धत्य मस्तक - सद्धत्य वस्तु - सद्धत्य हस्तपार - विगटु पुरुषच ईश्वर आहे ॥ असा
 विराट् पुरुषास ईश्वर त्याविषयी पुरुष सूक्त आणि ज्यास सह त्याविधि मस्तक वस्तु पाव आहेत अशा अर्थाच्या दुसऱ्याही
 श्रुति प्रमाण आहेत असे विश्व रूपाचे चिंतन करणारे बोलतात ॥ कोणी बटुसुख देह ज्यास आहे असा जो ब्रह्म देव ॥ यासच रित्य
 रश्मि म्हणतात आणि त्यास ईश्वरत्व आहे याविषयी प्रजापति जो ब्रह्म देव तो या प्रजाप्रान उत्पन्न करता झाला ॥ धामा म्हणजे
 ब्रह्म देव यथापूर्वे म्हणजे पूर्व कालीचे सृष्टी प्रमाणे सृष्टी प्रत करता शाळा ॥ या अर्थाची श्रुति प्रमाण दारवचि नात ॥ प्रजापति

जो ब्रह्मदेव तो विष्णु के नाभि कमला पास न उतल शाला असें क्षुति पुणान सांगितले आहे यास्तब विष्णु ईश्वर असे भागवत बोलतात आणि विष्णुस ईश्वरला विषयीं मृष्टीचे पूर्वी एक नारायणच होता ब्रह्मा तसाच ईशान म्हणजे रुद्र-अग्नि-सोम-आद्यष्ट-पुरुषि हीं कोणी नवमी असें महोप निषदांन सांगितलें आहे । पुरुष सूक्ता न्याचे स्वरूप वर्णिलें आहे असा जो नारायण तो याच आप्त उतलन करीत असें इच्छिता शाला । नारायणापासून ब्रह्मा रुद्र उतलन झाले असें नारायणोप निषदांन सांगितलें आहे । मृष्टीचे पूर्वी हे जग कांही नव्हतें । दिव्य देव नारायण एकच होतो असे मयालोप निषदांन सांगितले आहे । असेंच वेदापुराणां न नारायणाचेच ईश्वरत्व कळून वर्णन केलें आहे असें प्रमाण दाखवितात । या सर्कजाम कारण कोण असे विचार करणान्या देवांप्रत प्रथम म्हणजे मृष्टीचे पूर्वी भी रकच होतो असे शिव बोलला असे उांर्थव शिखरेन सांगितलें आहे । जैका तमच होते दिवस क्षिप रात्र नव्हती - सत म्हणजे व्यक्त झालेले जग असत म्हणजे अव्यक्त जग नवने तेकांकेवळ शिवच होता तो शिव अक्षर ब्रह्म आहे असें श्वे ताष्व नर मंत्रोप निषदांन सांगितलें आहे । जो देवाना पुरुष आणि नगर असे अग्नि विष्वा धिक् म्हणजे सर्वापेक्षां श्रेष्ठ रुद्र म्हणजे सर्वापेक्षां श्रेष्ठ पारस्वन झालेच्या द्विग्व्य गर्भान न गढांता असा असे नैनिगिय आ र्हेनीक मंत्रां न सांगितलें आहे । ब्रह्म - विष्णु - अग्नि - रुद्र हे सर्व उतलन होणारे आहेत या मंत्रांचे कारण जें सर्वव्याप्य संपन्न सर्वेश्वर जो भु म्हणजे शिव तोच व्योम- म्हणजे जगाचे कारणें करून ध्यान करणायाम योग्य आहे असे या भव शिखरेन सांगितलें आहे आणि बहुत उपनिषदांत शिवच जगमास कारण असें सांगितलें आहे । अष्टादश पुराणामध्ये ब्रह्मा नारायण शिवाचे पायां चाटिकाण असावयास किणु मन्थे शोका नदी असे ही पुराणान वर्णिलें आहे याच कृत शिखरेश्वर आहे विष्णु ईश्वर नव्हे असें शैवे बोलतात । जैका कि पुरावा म्हणजे पुरुष याचा दाह केला नेका ने कर्म निर्ति प्रकावे या सदीशिवाची गणपतीची पुजा केला असे पुराणादिकांत वर्णिलें आहे या मंत्र गणपतीचे ईश्वर असे गाणपत्य बोलतात । या प्रमाणे त्या त्या देवतेचे प्रकादाक मंत्र तसेच वेद पुराणादिका नील अर्थ बाद वाक्य म्हणजे त्या त्या देवते ची स्मृति करणारी वाक्ये तसेच कल्प

णजे त्यात्या देव ताचे उपासना करण्याचे अनुष्ठान प्रयोग याचा आश्रय करून भगव - मन्त्री - मारिका - यक्ष - नागास - अश्वत्थ - बट
 जल - पाषाण - मृत्तिका - यव - शीर्षि - तातणी - कुंगड - कोयता - तरवार - इत्यादीकोस कुण्ठ देवतादिक बुद्धीने ईश्वर मानून त्याची पू-
 जा करणारे पुष्कळ लोक आहेत ॥ त्या पूज्य वृजकाचे तारतम्याने त्या वृजे मानून फळे होी होतात असे मानतात ॥ या प्रमाणे मायेने
 विविन्न शक्तीने ही ईश्वर स्वरूपे आणि पूर्वोक्त देसादि जीव स्वच्छे भास्विकी आहेत ॥ त्याविषयी पूर्वोक्त लोका यतादि सारम्यान
 जीव बाही तसेच योगादिक स्थावराने श्वर बाही ज्यास ज्ञांस मांयन ज्ञे ज्ञेय जीव आणि ईश्वर रूप भास्विके आहे त्याचा साचा अभि-
 मान धरून जीवेश्वराचे स्वरूपा विषयी विवाद करतात, जराही जीव श्वर रूप भांयन भास्विकी नाहींत तर सर्वश्रुति पुराणात एकेच
 ईश्वराचे प्रतिपादन करारें । विकल्प असूनच । जे वस्तु वास्तविक जेने आहे ते तसेच सर्वदा आहे किवा गहने । विकल्प पुरुषाचे बुद्धी
 ने मान होतात । बुद्धीने अनेक विकल्प केले तरी ने मनोमय विकल्प आदून वास्तविक नव्हते ॥ या मुळे ज्ञावस्तुवर विकल्प होतात ते वस्तु
 एकरूपच राहते विकल्पानें भिन्न होता नाहीं । यात उदाहरण । जसा पुरोवर्ति पद्माक्ष एकरूप असला अमाने कोणी त्याणू अज्ञीकल्पना कर-
 रतो कोणी पुरुष अज्ञीकल्पना करतो । इधुद्धीने कल्पित स्वरूप मान भिन्न होते । मुळ ते स्व रूप भिन्न होत नाहीं अथवा ईश्वर भिन्न सा-
 सात्त्विक मय स्त्री स्वरूपता । एकरूप असताही मर्त्य स्वयं पुरुषाचे बुद्धीने भाष्य - श्वररूप संवर्धोपाय बुद्धीने स्तुत्या - भर्तृ भगिनी संवर्धत्स उ-
 पाधि बुद्धीने ननांदा म्हणजे मणंद - देवर म्हणजे हीर त्याचे पत्नी स्वरूप उपाधि बुद्धीने याता म्हणजे जाऊ इत्यादिक अनेक कल्पनेस यो-
 ग्य होते । याप्रमाणे आद्रीची असंग सखि शानदात्मकात्मवस्तु - माया आणि मायेने भास्विकेची जी मायेची कार्य देहें इत्यादिक सा-
 णि मायेचे जे गुण सत्त्व रजतम किंवा त्यांची कार्य याचे मंदोर्धानें जीव ईश्वर अशा व्यवहारास योग्य होऊन त्याचे ठाई आपलेच
 तीने पूर्वोक्त जीवेश्वरा विषयी ज्या आने काशी उपनेक कल्पना केल्या तरी ते पारभाषिक अर्थांवा संग वस्तु भेद पावत नाहीं । ते आ-
 रंभ एकरूप निकृपाधिक आहेत । यास्तोच त्याच्या वादीनी त्याच्या जीवेश्वराचे स्वरूपा विषयी प्रमाण म्हणून दाखविजेच्या सर्वशु-
 चि त्याच्या मत्ताप्रमाणें उचितेने किंवा मायेने भास्विकेले जीव श्वराने स्व रूप पाचा जो अनादि भ्रम त्याच्या शरीरस साक्षा आहेत त्या

अतएव उपकार्यं वस्तु विषयी विकल्प नाही यास्तव आत्मवस्तूचें यथार्थ स्वरूप सांगणाऱ्या महीन ॥ वास्तव शुची नील
उपक्रम म्हणजे आरंभ आणि उपसंस्कार म्हणजे समाप्ति मालीककृत संग्रहात्म्यास विना केल्या म्हणजे अस्मत्त्व
असंग अहितीयत्व आहे असे सिद्ध होतें ॥ त्याविषयी एक दोन उदाहरणे लिहितों ॥ तेमिनी गोपविषदामधें आत्मस्वरूप अस्मत्त्व
ज्ञानासर्व स्वरूप आहे असा आरंभ करून ज्यापासून बाणी आणि मन निवृत्त होताना म्हणजे बाणीस आणि मनास अगोचर जें आ-
हे तें ब्रह्म अशी समाप्ति केली ॥ तशीच अंशोद्योपनिषदान संपूर्ण अहंन अस्माका उपक्रम करून तें ब्रह्म तूच आहेस असा उपसं-
स्कार केला आणि दोहोंतही लोक दृष्टीजें जो जीवैश्वर जग याचे दावा भ्रम साक्षा आहे त्याचा जगाची दृष्टि सांगून त्याउपाधीचें त्या
भेद भ्रमाचा अनुवाद केला ॥ याचप्रमाणें सर्वोपनिषदांत आहे ॥ अविद्या वस्तूनें पूर्वेक सर्व व्यवहारास अगित्यानील पदार्थीस
सत्यास मासलें तरी परमा र्थतः आत्म्यास कर्तृत्व कारयितुं त्याचाही अर्थ अहिती या मतत्वाचें वास्तविक स्वरूप श्रुति व सौमतेय
विद्या वस्तूनें जीवाचा आणि ईश्वराचा भेद अस्मा ईश्वरास पूर्वेक पुण्यपापकारयित्वात दारिक असले तरी लोक जनबाणी
त कोणी उपपराधकेला तर त्यास दंड करून दुःख देणारा आणि यथाव्याप्य मार्गाचें वर्तणारावर अतुंगह करून कर देणारा जो-
धार्मिक राजा तो विषम भाव आहे - निर्देय आहे - असे कोणी बी म्हणत नाही प्रत्युत अपराधीकोण निरपराधी कोण आहेत अ-
सा यथार्थ विवेक न पाहून त्याणीं सर्वांवर साम्यदृष्टि ठेविली तर तो कोकान निघून होतो त्याप्रमाणें परमेश्वर जीवांकी जीउ-
नादि कर्म नसुमार त्यास पुण्यकर्मो विषयी किंवा पापकर्मो विषयी वर्तनीत असता किंवा कोणी मरली कोणी दुःखी असीति
थम दृष्टिकरीत असता तरी त्यास वैषम्य किंवा निर्देयत्व नाही ॥ जर ईश्वर आपले इच्छेप्रमाणे उपापले प्रत्येकजण साठीच करीत
तर त्यास वैषम्यादिक येईल तसें करीत नाही ॥ उपाणि करनीत बी नाही ॥ सर्व दृष्टि स्थिति मनसादिक कर्म जीवांचे कर्मदुसा
र त्यास त्याचे कर्मांचे मारवदुःख देणवा करतांच करवी ॥ १५ ॥ ते पूर्वेक आत्म स्वरूपाचें आचरण करणारे जीवें अज्ञान देहोका
नील मद्रास स्य प्रमाणापासून आहेत - मी ब्रह्म आहे - असा आत्मनताचे ज्ञानाचे शास्त्र पावडिले आहेत ॥ यीचें तें ज्ञान सूर्यजस्त सर्वगम्य

तथा भाषा करून प्रकाशित करणे त्याप्रमाणे तत्त्वम्भोजने ते जें माहिदादि शीय आणियमायत मद्रूपपर म्हणजे ब्रम्ह त्याप्रमाणे
 त्या जें करून प्रकाशित करतें ॥ यास्तव यत्तर्थाप्रद जे अज्ञान त्याचा नाशार्थ ज्ञान ब्रह्मिजे ॥ १५४ ॥ अतस्तत्त्वज्ञाने प्रकाशित होणारे जे
 ते ब्रम्ह त्याचे ठारे आहे बुद्धि म्हणजे वेद न बाष्पापास्त - ब्रम्ह आहे अशी पंगेक्ष ज्ञानरूप बुद्धि - ज्ञानां आणी वेदानांचे श्रवण मनचे रूप
 न प्रस्तावनेत जीवी स्वरूपे लिखिली आरुत असा प्रमाणासमावना आणिये मेषा संभावना - जाऊन तेच ब्रम्ह त्याचा आत्मा आहे अ
 से म्हणजे आत्मा ब्रम्हच आहे असा ज्ञानाचे युक्त ध्यानि त्याच ब्रह्माचे ठारे आहे निष्ठा म्हणजे मध्ये दुसरी विजातीय आत्म विषय
 क दृष्टि न होतां मी ब्रम्ह आहे असा मत्तीय मनी वृत्तीचा प्रवाद त्याचा म्हणजे निदिध्यास नानें देहादिकावर आत्म बुद्धिरूप जी
 धिपरीत भावना तीर्थें करून राहिल आणित ब्रम्ह आहे परायण म्हणजे अज्ञानरूप उपाधी त्या नावाने स्वात्मचे करून प्राय

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नास्ति मात्मन ॥ तेषां भादित्यवनं ज्ञानं प्रकाशयति तत्पर ॥ १५५ ॥

तद्बुद्धयस्तस्या तान स्तस्मिन्ना तत्परायणाः ॥ गच्छत्यधुन राक्षसि ज्ञाननिर्भूतकल्मषाः ॥ १५६ ॥

विद्या विनय संपन्ने ब्राम्हणे गवि हस्तिनि ॥ शूनिं स्वेदश्च शक्रे च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १५७ ॥

ज्यांस असे जे ज्ञाने करून निर्भूत म्हणजे गेलें आहे कल्मष म्हणजे अज्ञान ज्यांचे असे होत्यातें अथुन रावृत्ति म्हणजे जो मायसा
 त्यानंतर पुनः जन्मरणा प्रवाद रूप संसार प्राप्त होत नाही असा मोक्षान्त प्राप्तान ॥ १५७ ॥ आता असे जे तत्त्व जे त्याची परमाधिक बुद्धि
 करी होते ते सांगतात ॥ पंडा म्हणजे वेदान्तवचनापास्त साहेले ब्रह्मात्मा परं ज्ञान ते ज्यास साहे आहे ते पंडित ॥ ते विद्या म्हणजे वे
 दाध्ययन किंवा वेदार्थ ज्ञान - विनय म्हणजे नम्रता याही करून युक्त जे उन्नत ब्राम्हण त्याचे ठारें तसाच स्वात्मचा पाक करणारा म्हणजे
 त्यात मांस शिजवणारा जो चांडालादिकडे कोमैं करून जरी विकड असे जे नरा त्यांचे ठारें तसेच याच - कर्त्री - श्वाव हे जाती करून ज
 शी विषय आहे त थापि त्यांचे ठारें तद्दुर्पें करून आणि स्फुरण रूपें करून भासणार ब्रम्ह सकच आहे असे पाहण्याचा ज्यांचा स्
 भाव सावा आहे असे होत्यातें मोक्षाप्रत प्राप्तता ॥ असा प्रत्येक कोणी अव्यय करावा ॥ तात्पर्य ब्राम्हण आहे - ब्राम्हण भासतो - चंड

तु यथादिक आह - भासते - साध्यवस्त्रांत जी आहे अतीसत्ता भासते असें असें स्फुरण म्हणजे त्यापुढांचा प्रकाराकित्ता ज्ञान अनुभवात येतें तें ब्रह्म रूपच आहे। ब्राम्हण गाव इत्यादिकांचा जो शरीररूप आकार आणि ब्राम्हण गाव - हे नाम त्यामद्वय म्हणजे अर्धकल्पितें तेंच आहे। त्याची ब्रह्मत्वेने हून भिन्न सत्ता नाही। जशी कर्ण रक्षिका घोंयाखण्डासून आलेली कडी - तोड - कुडक्या किंवा पाट - मज्जाण इत्यादिक कार्यें यांत स्वरूप रक्षिका यांचे सत्ते हून भिन्न सत्ता नाही। त्यांचे कडयांचे आणि पाटाचे आकार आणि नावे याच भिन्न आहेत या प्रमाणें सविस्तर ब्रह्मपास्तून उत्पन्न झालेले म्हणजे खज्जूर सर्पा प्रमाणें भासलेले ब्राम्हणादिक ते वषट्करण केवळ असें सर्व जग - त्याचे आकार आणि नावे मात्र भूमीतीने निराळीं झाली आहेत परंतु त्याची सत्ता ब्रह्म सत्ते हून निराळी नाही। नाम - आणि आकार हें सोडून पाहिलें म्हणजे आहे अतीसत्ता म्हणजे ज्ञान भासतें तद्द्वय ब्रह्म सर्वत्र एकच अवतंड आहे। यान प्रमाणे विकार म्हणजे पाट - राजण अशा व्यवहारांत आलेले ब्रह्म याणीने निरप्यन्न होणारे केवळ नाम मात्र आहे। केवळ म्हणजे त्यांना आका

हू हे नैवेर्जितः सर्वे येषां सत्ये स्थितं मनः॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात्तु म्हणि ते स्थिताः॥ १९॥

अर्ध म्हणून निराळा नाही असे समजिले। तत्काय अर्धे म्हणजे हेंच सत्य ब्रह्म आहे। यामप्रमाणेंच ब्रह्म जें ब्रह्मत्वा शिवाय त्यावर भासणाऱ्या जगाची निराळा सत्ता नाही। अस्ति याः - भाति भासते - मिय नामरूप या प्रमाणें संच अशा माय सर्वत्र भासतात - त्यांत पडिले तीन वर्गांचे ब्रह्मत्वाचे रूप। नामरूप हे आगवें रूप प्रज्ञा अर्धे आ श्रुति स्मृति पुस्तक आहेत॥ १८॥ दोघे विद्यादिकोनी समान असतो त्यांचे पूजादिकांत विषय भाव गुण केसा येत त्याच एकाचि धादिकांनी अधिक आणि एक न्यून किंवा उणा असे दोघे असतां दोघांची ही जर सारखीच पूजा केली तर तो पूजा करणारा - जो कायान्तर आणि वगळोस पास्तून झुत होतो उपाणि सो अमो - ज्ञान होतो म्हणजे त्याचे अन्नाचे भोजन करून घेणे प्रत्येक गोनं तर म्हणीत मोगिन्ने आहे। अर्ध म्हणजे ठाई समान बुद्धिका के यमेशास्त्र विरुद्धाचरण आहे तें कारणें पडितांस कसे योग्य झाले अशी शंका होईल तर या विषयी मागताना ॥ ज्ञाने मन तत्पर्ययीत पूर्वी किंवा त्या प्रमाणें साम्याचे ठाई म्हणजे ब्रह्म सत्ता सर्व भूतींचे ठाई समानच आहेत। भिन्न माहा असें जें पाहणें-माचे

[illegible]

नम्रहृष्ये त प्रियं प्राप्य नोदिते न्नायवाप्नुय ॥ म्छि रबुद्धि रमं सुदो ब्रह्मवित् प्रभृणि स्थिन ॥ २० ॥

विषयी साधन सांगताना ॥ त्या कारणास्तव ब्रह्मनिर्दोष न वेत्र एकच आहे त्या कारणास्तव त्रिष म्हणजे पुत्र बिनादिक याच्या प्राप्तीनें हर्ष पाईनये आणि अभिष म्हणजे शत्रु दुःखादिक याच्या प्राप्तीनें उद्वेग म्हणजे रंभद पाईनये। यासाधनाने दृढीक श्रुति आणि-सुक्ति यांचे विचारानें आत्मा अद्वितीय व्र म्हच आहे अशी स्थिर केली आहे बुद्धि म्हणजे प्रज्ञा ज्ञाने अस्मा आणि असें ब्रह्म म्हणजे आशा निदिध्या सनात्मक ज्यानें झालेला जो ब्रह्मात्मा साक्षात्कार येणे करून गेला आहे मीह म्हणजे अज्ञान ज्योति ससा (या वकारणास्तव ब्रह्मविन म्हणजे स्वात्म्ये करून निदिध्यासन कांही ब्रह्म प्राप्ति झालेला तो निदिध्यासन स्वप्न जो समाधि त्यापासून जेव्हा उठतो तेव्हा ही ब्रह्माचे कार्य स्थिर आहे म्हणजे तो ब्रह्मच आहे ॥ २० ॥

निर्दिष्ट आसनानें आत्मालें करून ब्रम्हसाक्षात्कार होण्या पूर्वी ज्याचा कधीही अनुभव नाही अशा ब्रम्हका रत्नाचे लाभ घेऊन येने निरंतर अनुभविलेले प्रसिद्ध बाबा विषय करव टाकलें अदाक्य आहे तेव्हा - न पहाये भिये प्राण्य - असें कसें सांगतां अशी बाबा होईल तर त्याविषयी सांगतात । बाबाजो स्वर्ग म्हणजे - विषय आणि इंद्रियें यांचे मंडेक - त्याचे वार्ड म्हणजे त्यापासून होणाऱ्या मत्स्यपुत्रा याचे वार्ड आत्मक म्हणजे इच्छागर्हित आहे मग त्याचें अस्मि होऊन तो आत्मनि म्हणजे आद्यानद रूप त्याच्याचें वार्ड सत्पुत्रिमा अर्भी राहून याच म्हणजे त्यात्मक मगन विंदति म्हणजे अनुभति तो गो सः म्हणजे करव पावतो । कोणतें तें मरत तें सांगतात - ब्रम्हाने वार्ड तो योग म्हणजे समाधि त्याचे वार्ड युक्त म्हणजे योग आनंद आहे आत्मा ज्यानें तो ब्रम्ह योग युक्त त्या म्हणजे ब्रम्ह रूप स्वस्वरूप ब्रम्हवेना म्हणजे ब्रम्ह मरत असें तापर्य । ब्रम्हवेत ब्रम्ह न होतो अस्मि श्रुतीवरून ब्रम्हवेना ब्रम्ह माव करव आनंद हे अज्ञाया अर्थाचें प्रतिपादन करणारे ब्रम्ह योग युक्तात्महि पद बुद्धिगो आदेश म्हणून तब असें न म्हणून सः असें म्हण्टे आणि

वाद्यस्पर्शौ घसप्तमा विट्गामनि यत्करवः । मस्रम्ल योगयुक्तात्मा करवमशय मभुते ॥ २१ ॥

तद्ब्रह्म योग युक्तात्मा असे नन्दनसे । मस्रम्ल योगयुक्तात्मा करवमशय मभुते ॥ २१ ॥

तो ब्रह्मवेत्ता असे म्दठके ते ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मचर आदि यागुके म्दठके । ब्रह्मकर आणि ब्रह्म वेत्ता हे विराळे नाहीं । तो करस्वरूपच आहे असे करचित्ते । कपुष्टिकाशीं आणि मर्माधिकारीकच कर आहे तरमाग करम्लगजे निजलेअ आणि समाधि

स्व यांचा काय विशेष अशीं कां होईल तर याविषयी सांगतात । ब्रह्मवेत्ता अशय जें मास कर त्याच अतुभविता । समाधिकारीं आणि कपुष्टिकाशीं देहें द्विष विषयादिक हे तांचें दर्शन न होणें । नुन्य जरी असे ते त्रीं आत्म तत्त्व ज्ञानां अज्ञानाचे नाश

मुळे ब्रह्मवेत्ता अशय ब्रह्मकरवाचन अतु भविता । कपुष्टाचे मूलाज्ञानाचा उच्छेदन झाल्यामुळे यास कपुष्टिकाशीं जरी ब्रह्म आणि आत्मा यांचें एकत्व झाल्यामुळे ब्रह्मत्वात्करवाचा अनुभव झाला तरी कपुष्टी म्हून उरल्या नंतर तो नाही यागुके त्या

चा विशेष आहे । एणे करून ब्रह्मसाक्षात्कार होण्याप्रींही कपुष्टीगत ब्रह्म करवाचा अनुभव आहे यागुके याकरत्याचे उच्छेदने नि

रतर अनुभविष्येत्या बाध्यविषय संख्याक त्यागकरणे शाक्य आद्रे अशाक्य नाहं अमा पृथोक्त शीकैस परिहार कर्तव्यः ॥ २१ ॥ जारभोक्षक
 रव कषुपीनील सरबा सारस्ये आदि तर त्याभोक्षक स्वार्थे बाध्यविषय अन्य पान स्थीगीत बाधादि काग मृत्त होणाऱ्या करवाऱ्या कोणजि
 ज्ञावी त्यागकरील अशीवांका होईल तर त्याविषयी - बाध्यभार आश्रय आहं - अशीत्याची निंदा करून सांगतात ॥ जोविषय आणित
 द्विय याने सबाधापमन होणारे भोग म्हणजे संख्ये ओढत ते दुष्टाने उर्ण नाश यादी करून युक्त आहेत यास्तव दुःखासच योगि
 म्हणजे कारण आहेत ॥ पुत्र झाला म्हणजे ते संख्येने पुत्र भोगपाव म्हणजे नाश पावत आणि फारच दुःख होते यास्तव तशासु
 रकचे आई त्याच्या परिणाम पाहणारा दुष्ट म्हणजे जाहं वगन नाही म्हणजे न्याविषयी आसक्त होता नाही ॥ २२ ॥ तर उनम सरवीको
 ण असै म्हणाल तर त्या विषयी सांगतात ॥ इदं व म्हणजे यास्तव होत असा तोना शरि विमोक्षणा पृथी म्हणजे मरणापृथीच एवें करू
 न मरण पर्यंत पुढे अवश्य करावयास नागनात जो काही केला जाय तो त्या क्षमा असा विस्वास धरून ये असे कर्तव्य ऐकिलेला वि

येहि मं स्पृही जा भोग दु ख योनयार वने लाक्ष्मण इत कोनय नतेपुनमने वुधः ॥ २२ ॥

शुक्रोतींद्र वं मोद द्राक् उरगं नृपि नृपः ॥ २३ ॥ चामंडी बोडु वेंगो मयुक्तः नृपुदी नर ॥ २३ ॥

का पाहिलेला जो विषय न्याविषयी तृप्तिन होता जी तृष्णा, तो काम त्यापासून उत्पन्न होत असतो त्या क्षणजे आगावर रोभाच उभे रा
 हणे आणि नेन सुरव हर्ष युक्त होणे याचि न्हाणे अनुमित होत असतो त्या क्षणजे आगास काप मटणे - ओढि बावणे - नेनर कर होणे
 छे जो क्रोध रूपाने परिणाम होता तो क्रोध त्यापासून उत्पन्न होत असतो त्या क्षणजे आगास काप मटणे - ओढि बावणे - नेनर कर होणे
 याचि न्हाणीं अनुमित होणारा जो मनाचा परिणाम त्याप्रत सदन करण्या विषयी जो शांती म्हणजे समर्थ होतो तोच युक्त म्हण
 जे सुरव्य योगी आणि उनम सरवी आदेकिवा म्हणावा दुसरा नाही ॥ अथवा योगवासिष्ठाने सांगितल्या प्रमाणें मरणानंतर विष्णू
 प करणाऱ्या स्त्रियांनी आलिंगन केलेला आणि पुष्पादिकानी दाह केलेला गतप्राण पुरुष कामक्रोधाचे वेगाने सहन करतो -
 म्हणजे जसे त्यास ते उत्पन्न होता नाहीं तसा ॥ मरणापृथी म्हणजे जीवत असताही जो काम क्रोधाचे वेगाने सहन करतो -

तो युक्त म्हणजे सावधान आणि करवी म्हणतात। दुसरा अर्थानेच नाही ॥ २३ ॥ आतां मुख्य योग्याचे आणि उनम कृत्वाचे मतस्य सांगून केवळ कामक्रीयांचे वेगवेगळे सदन केव्हीनि मोक्षकरूप प्राप्त होते असे नाही त्याविषयी दुसरीही साधने पाहिले जात. असे सांगतात ॥ जो ज्ञानः म्हणजे आत्मस्वरूपाचे शरीर करव म्हणजे प्रीति मानितो म्हणजे करतो आणि बाह्य विषयाचे शरीर प्रीति करीत नाही तो अंतः करव। तसाच आत्म्याचे शरीर आह्म आगम म्हणजे मनोवृत्ति सत्काररूप प्रीति उत्पन्न होण्याने कारण स्थिरादिकाबरोबर कीडा ज्याची तो अंतर्गत म्हणजे स्त्रियादिकां बरोबर कीडा करून जो प्रीतिप्रत पावन नाही। नसाअंतः म्हणजे आत्म्याचे शरीर आहे। जो ज्ञानः म्हणजे दृष्टि ज्याची आणि प्रीति उत्पन्न होण्याने नाही तो अंतर्ज्ञेयि असा जो तो योगी म्हणजे मुख्य योगी आहे। कारण तो योग्यास प्राप्त कावयाचे जें ब्रह्मरूप मोक्षकरूप त्याप्र

योजनः करवो नगरामस्तथान ज्ञेयिरेवयः ॥ मयोगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मभूतो धिगच्छति ॥ २४ ॥

लभंते ब्रह्मनिर्वाणमुपय र्हीणकल्पपाः ॥ छिन्नदया यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

त- ब्रह्मभूत म्हणजे निवृत असता यांदेहांतून ब्रह्मात्मनत्व ज्ञानाने सजानावा होऊन ब्रह्मस्वरूपाप्रत पावलाआहे यामुळे अनुभवितो ॥ २४ ॥ अर्हेत ब्रह्मात्मनत्व ज्ञाने करून त्याचैकत्म्य म्हणजे ज्ञानरूपपाप नाशपावले आहे आणि या कारणाने तब छिन्नम्हणजे नाशपावले आहे हे धर्म म्हणजे आत्मादत्तवांकिना दहाहून भिन्न आहे- भिन्न असता तरी कर्तो भोक्ता आहे हे किंवा नाही- अकर्तो अर्भोक्ता असता तरी ब्रह्मस्वरूप आहे किंवा माहून भिन्न आहे। इत्यादिक संशय त्याचे आणि पत म्हणजे योगाभ्यासाने स्थापित झाले आहे आत्मा म्हणजे मनः यांचे आणि सर्व प्राण्याचे किंवा विषयी रत असे कृत्वि- म्हणजे नत्वज्ञानी पूर्वीचे श्रोकांत सांगितले अ ब्रह्मनिर्वाण म्हणजे मोक्षकरूप त्याप्रत पावतात म्हणजे अनुभव विनात ॥ २५ ॥

काम क्रीडांशी करुणजे रदित आणि गत म्हणजे स्पर्धाने झाले आहे वि० ज्याचे असे समाधिस्थ योगी आणि विदित म्हणजे शक्ति किंवा निदिध्यासन याही करून आत्म ब्रम्ह ब्रम्ह ब्रम्ह करून अपरोक्ष ज्ञान झाले आहे आणि यती म्हणजे ब्रम्ह परोक्ष ज्ञान झाल्याने तर जीवन्मुक्ति करावानुभवार्थ ज्ञानीस त्यास अर्भत म्हणजे मरणानंतर आणि मरणा पूर्वीही ब्रम्ह म्हणजे ब्रम्ह सत्त्व रूपाने स्थितिरूप मोक्ष वर्तत भावित्व ॥ २६॥ याप्रमाणे उनम ज्ञान निश्चा ज्ञान प्राप्त झाली आहे त्यास तत्काळी व सुक्ति सा गितली आणि कर्म योग फळेच्छा सोडून कंवल ईश्वर प्रीत्यय केला अमना विचित्र कि आणि ज्ञान प्राप्त होऊन त्याद्वारे मोक्षा सा साधन होतो असेही सांगितले आता पुढे साक्षाचे अध्या यात ५ न्हात्मा परोक्ष ज्ञानास अंतरंग साधन जो योग तो विस्तरे करून सांगायचा आहे त्याचा स्वरूप भूत संक्षेप स्पष्टून दीनश्रीकांकी २ नध्या यांत सांगतात ॥ या तीन श्लोकांतील प्रथम श्लोकाचे - प्राणा पोषो संमो कृत्वा - या उक्त सधांत पूर्वी जी योगाची अष्टांगे मर्यादा होती आसेत त्यातील प्राणायास सांगितला । स्वश्रीनृनाब - काम क्रोध विषयुक्ताना यतीनां यतंचेत सा ॥ अर्थात् ब्रम्ह निर्वाण वर्तते विदितान्तां ॥ २६॥

हिंवी शान् - एणे करून प्रत्यक्ष सांगितला । वरुण श्रेयां नो भुवां । कथा - एणे करून प्राणा सांगितली । विगतेच्छा भयक्रोध - एणे करून यम आणि नियम साधन भूत आणि फलभूत असे दोन । कार्त्तव्य आदेत ते सांगितले । सवितर्क - सविचार - सानंद अणि सास्मित याभेदांनी संप्रज्ञात समाधि चार प्रकारचा आहे यातील यथेष्ट दिय - एणे करून सवितर्क सांगितला । संप्रज्ञात समाधि सांगितला । यतमना - एणे करून सविचार संप्रज्ञात समाधि सांगितला । यतबुद्धि - एणे करून सानंद सास्मित हे दोन संप्रज्ञात समाधि सांगितले । संप्रज्ञात आणि उनम प्रत ज्ञात याची पूर्वी साधनाचार सणने सांगितली आहेत । ज्ञानाधीन उपासकांचे यवस्त्वयाचा जो स्वरूप वाचतुर्भुजादिक त्याचा साक्षात्कार हीतो तो सवितर्क । ज्ञात स्वरूपाचा अव्यक्त माया रूप शरीर तो साक्षात्कार हीतो तो सविचार । यादोहीचे अभ्यासाने आन्तरिक साक्षात्कार ज्यान होतो तो सानंद । यातिहीस करण जी बुद्धि ध्यान करणार इत्यादी एकच सांगितली अतः करण इतिती अस्मिता । तिथि साक्षात्कार ही अस्थिता तो ज्यात होतो तो सास्मित । अतः

धीर्यांस्त्री ही विशेष लक्षण आहते। मोक्ष परायण-स्वर्ण करून असे प्रज्ञात समाधि संगिता आणखाम संगितत्वने त्या सखाभूत आत्मनादिक हीं कच बिली। समाधि सांगितल्याने त्यास साधन भ्यान धारणा ही कच बिल्य। याशिवाब दुसरे पदांनी योगफल वंगितने। असा विभाग आहे। हा विभाग सांगण्यासाठी या श्लोकांतील पदांचा क्रम न घेता अर्थाचे क्रमाने पदंची व्याख्या लिहितो। विगतो च्छा भयकोपः यात्वा विगते च्छ-विगत भय आणि विगत कोप असा अर्थ। ज्ञास दृच्छा आहे तो आपलें दृच्छित दृष्टसिद्ध करावें यासाठी हिंसा-असत्य-स्नेय-परियक-योद्धा युक्त होतो। विगते च्छ म्हणजे दृच्छा रहित असा अर्थ आहे। यावरून हिंसादिक त्यासाठी यासुद्धे त्यांस विरुद्ध जे अहिंसा-सत्य-अमेय-अप्रतिग्रह रूप पूर्वोक्त स्वरूप समते कच विहे। भय म्हणजे आपण उ च्छिद होईल अशी शक्ती ज्यास आहे तो शौर्य-मनोप-व्य-व्याध्याय-ईश्वर प्रणिधान यांहीं युक्त होण्यास समर्थ होत नाही। विगत भय म्हणजे भयरहित असा अर्थ आहे। यास्तब मंत्रापादिक पूर्वोक्त स्वरूप नियम कच विहे। पूर्वोक्त रूप धारणा ध्यानसमाधि एकत्र झाले म्हणजे मंथम होतो। यास्तब चिन प्रमाद न किंवा मनो निग्रह म्हणतात। यास कारण प्राणाश्वास किंवा बासनाश आहे। वासना नाश होऊन चित्त तेष्ठन्य किंवा प्रमाद न होण्यास कारण येथे-करुणा-मुदिता-उपेक्षा-याची आवश्यकता आहे। करिव त प्राणी पाहून त्याचे ठाई देऊन। सर्व प्राणी माझे मित्रच आहेत प्रज्ञी भावना करुनी। अज्ञी भावना केव्हाच याचे करव नें भासेच आहे। असे ज्ञान होऊन सर्व स्वरूप निग्रह न होईल मा होतो। नंतर व्यवहारा रूप कल्प भाव होण्यास कारण नाही यासुद्धे चिन निर्मल होऊन शकाय होतो। त्यास्तब मनोनिग्रह किंवा ममाचे प्रमाद न म्हणतात। याप्रमाणें दुःखित प्राणयाचे ठाई करणेची भावना करावी म्हणजे आपणास दुःख जसे असूद्धे असे तसेच दुःखयासही प्रमाद म्हणजे सहेन करण म अशास्त्य आहे। असा दुःखावर दुष्ट होऊन दे कोणासही होऊन ये अशा दुष्टाचे भावन करावे। अज्ञी भावना करणाऱ्याच्या व्याध्यादिसावरील ही रूप निवृत्त होऊन त्याचे चिन प्रसन्न होतो। याप्रमाणे पुण्य करण पुण्य वंता प्रत पाहून त्याचे ठाई मुदितेचे भावन करावें म्हणजे त्यास पाहून दुर्षाचे भावन करावे। आपण दर्शित व्हाजे त्याने या पुण्ये करून आपण ही पुण्यवाचू होतो। याप्रमाणे यापीजे

न पाकून त्याविषयी उपेक्षेचे भावन करावें। त्याची उपेक्षा न करणी म्हणजे त्यापापापासून निवृत्त होणे। नंतर चित्त प्रसन्न होणे। प्रथमा
ने भेत्वा दिक्काचे भावनमे वानवा नाश होऊन संयम होतो॥ जो को पातें सुक आ दे तो सांगितल्या प्रमाणे में आदिकाची भावना करण्यास
समर्थ होत नाही। विगत क्रोधाचा क्रोध रूढित असा अर्थात यासुळे त्यास पूर्वोक्त भेत्वादि काव्या भावना होऊन भवाचे प्रमास होईल
वा स्वायत्ता रूपानिगदही होणारे धारणाध्यान समाधि आणि त्यांचा समुदाय एकत्र झाला म्हणजे होणारा संयम स्वभाव विलय। या
प्रमाणें साधना नव्हते न यम नियम अणि किम प्रसाधन या वैशिष्ट्य होण्यासाठी निरिच्छत्व - निर्मयत्व - निश्चिंतत्व - हीं साधने -
सर्वीं पाहिजेत त्या प्रमाणें फळावरून वेगळे ही ती साधने पाहिजेत असे योग शास्त्र समेत आहे ते असे। संप्रज्ञात समाधि सि
द्ध झाला म्हणजे मधुमती या नावाची भूमिका प्राप्त होते। त्या अवस्थेत साधक योग्यास इंद्रादि देवांनी स्वर्गबमारे - हीं कंठ वरचेवळ
हेत - यांकरंद स्त्रिया आदित - ही भक्ष्य भोज्य पंच इंद्र्य जगमरणसंसार आदित - हीं इंद्र्य जगकार विनोद करण्याजोगी आ
हेत - हे आम्ही सर्व आपले सेवक आहोत - हें म्हणून तुमचे स्व गुणानुसार ज्ञान आहें - अशी गार्थना करतात ती केडी असनांवा
पदाची ना संबंध किंवा हे आपणाम मिळावे अशी इच्छा करून ये आर्थात्त्यादेवांनी पूर्वोक्त प्रार्थना केल्यामुळे श्रीमोवा देवांस
ही प्रार्थना करण्यास योग्य झालों असा स्वय म्हणजे गर्व करून ये। कारण तसं आणित्यम पुढील प्राप्त होणाऱ्या असं प्रज्ञा
त समाधी पासून योग्याचा भंडा करण्यास हेतु म्हणजे कारण आहेंत। तसेंच भयदा योगांतरास म्हणजे योगासविभ्रकरण
हे जे त्यांपासून होणारे आणि वितर्कापासून होणारे असं दोन प्रकार आहे। व्याधि - स्थान - संशय - प्रमाद - आलस्य - अ
विचरति - आंति दरीन - अलब्ध भूमिकत्व - अनवरिच्छतत्व हे चिन्ताचे विक्षेप योग्य योगांतरास म्हणावें। व्याधि म्हणजे य
तुरसादिकांच्या वैषम्यामुळे होणारा ज्वरादिक। स्थान म्हणजे चिन्तांचे स्वरुतासुळे त्यास कर्म करण्याची योग्यता नस
ली म्हणजे मिड होईल की नाही असे ज्ञान। संशय प्रमाद म्हणजे का। क्रोधादिक अथवा पूर्वी कर्गवें असा निश्चय झाला
असला तरी नंतर नकारावे असा बुद्धि प्रमाद। शाकंस्व म्हणजे योगाचे अनुष्ठान करण्याची प्रवृत्ति होण्यास प्रति-

अथ कृते कक्षादिक तेने करून शरीरास अें जडल रते तें । डाविरति म्हणजे विषयांची दृष्ट्या । आंति इतेंच म्हणजे रज्ज्वरव
 पे बुद्धिसारवें ते कार्य सिद्ध होणार नाही व असे विपरीत ज्ञान । असुध्य भूमिकाल म्हणजे योगाभ्यास करणारास प्राप्त होण
 व्यासभाषीच्या मधुमत्यादिक भूमिका सांगितल्या आहेत त्याची प्राप्ति नहोण । अथवा स्थितल म्हणजे विज्ञाचें स्थितल
 र्भ भूमि सोडून पुढील भूमिका प्राप्त होण्यास पाहिजे ते नम्ये । पुढें भूमीवर स्थिर राहिलें तें विनच उतर भूमीवर आरोहण क
 रतें यासच विज्ञाचें स्थितल पाहिजे । सांगितलेले जे योगास विप्रकरणे व्याधादिक अतराय बांधास्तु शरीरास व म
 नास दुःख होतें । मनाला दोर्मनस्य म्हणजे इच्छेचा विघात झाल्यामुळे हो भ होतो आणि उपागास काप सक्तो । बोलेंचाव
 सुभांतचचावा त्यामुळे रेचक प्राणायाम होऊ नये । कोठ्यानील तः शुचादेर च जावा यामुळे दूरक प्राणा याज होऊ नये क
 र्मी ही दुःखादि क उत्पन्न होऊन योगास विप्रज्ञोते । वितर्क म्हणजे नियमानी इ अहिंसादिकाचे विरोधी हिंसादिक । ते केले-

स्य सोप कृत्वा वाक्चिर्वाद्या न न संक्षयैवांते भुक्ते ॥ अत्रागते भोक्तृत्वा नामाभ्यंतर चरिणो ॥ २७ ॥

यत्नेदिय मनोबुद्धिर्मुनिर्मांस पशयणः ॥ विगोनेच्छाभापुक् यो यः मदा मुक्ते एवमः ॥ २८ ॥

ले - करविलेले आणि अनुमोदन दिलेले असे तीन प्रकारचे आदिन । मांस वं केलेंही अनंत आदित । योगांचे जे अंतरायस
 ची विद्वान् ह्मी मांशित केले इत्थरप्रणिधान करून देते । चिन्कीची चरुति तेंच विरोधी जे अहिंसादिक नियम त्यांही करत
 न होते । अत्रायाचिर्वादी रात्रत आणि अहंविन हे अत्राच योगाभ्यास ३ गितिलेले स्वरुचानावर कटिम्हणजे केंबरा-
 आणि वसंस्थल म्हणजे उरस्थळ आणि केंब धरा म्हणजे मान या तीन प्रदेशांचे स्थापन करून आसन जप
 म्हणजे आसनावर निश्चल बसून तेवेंक खराग्यान्वा अभ्यास ३ ॥ २७ ॥ अत्रागते भोक्तृत्वा नामाभ्यंतर चरिणो ॥ २८ ॥
 यत्नेदिय मनोबुद्धिर्मुनिर्मांस पशयणः ॥ विगोनेच्छाभापुक् यो यः मदा मुक्ते एवमः ॥ २८ ॥
 यत्नेदिय मनोबुद्धिर्मुनिर्मांस पशयणः ॥ विगोनेच्छाभापुक् यो यः मदा मुक्ते एवमः ॥ २८ ॥

यत्नेदिय मनोबुद्धिर्मुनिर्मांस पशयणः ॥ विगोनेच्छाभापुक् यो यः मदा मुक्ते एवमः ॥ २८ ॥

बाह्य म्हणजे बाहेरचे देदी शालेले जे मगदी म्हणजे श्रोत्र व स्पर्शदिक् इदि रावे हाण अंतर जी बुद्धि किंवा अंतःकरण त्याचे
 ठाई निंतर कोणारे जे शब्द स्पर्श स्पर्शदिक् विषयांचे संबध त्याप्रत योग्य व प्रची भागिनेलेला जो इदियाचा प्रत्याकार तेथेक
 कृत वदि. म्हणजे बाहेरच करावे आणि नंतर विषयापासून इदिये परी अंतर द्याली असना स्वजात इदियेंलीन होऊन वि
 षयाचा इदिय द्वारा मनाशी संबध न होनां अतर्भनने म्हणजे अंतर्भन मनाचेच राहावे यास प्रत्याकार म्हणतात। असा-
 प्रत्याकार करण्यास जो समर्थ नाही त्याची कय गति त्याजें काय करवे - अशी शाका शास्त्री तर त्याविषयी दुसरा उपाय सांग
 तात। एथील ज्ञाद्वया म्हणजे अवकल्प या अशी आहे। अथवा मनुष्य राचे भ्रम भागी वस्त्रचे स्थापन करावे शान रेचरी मुद्रा
 म्हणतात। ही सुद्रा घड्याच्या दोन छिद्रा मध्यें जे मास गेला न अंशिका मध्यें उघेवें भागी जें छिद्र आहे तेथें जिन कापिरस्त्र
 स्थापन करावी आणि वृद्ध आसना वर चिरकाळ बसावे यास रेचरी मुद्रा अंशिका मध्यें उघेवें भागी जें छिद्र आहे तेथें जिन कापिरस्त्र
 अशी ही रेचरी मुद्रा होते असे मन्नादेवानी सांगितले आहे। याचप्रमाणे अंतर्गविषयाचे ठाई संयम कर यास समर्थ जे नाही
 त त्यास पूर्वी ज्याची स्वरूप आणि फले सांगितली आहेत असे जे भ्रम व चूडदि काचे ठाई संयम ते त्याणी करावे। काही एक स्वरूप वि
 षय म्हणें किंवा विष्णवादि कयाच्या प्रतिमा किंवा अर्वाचिन्म नादयांचे ठाई मनाचें धारण म्हणजे स्थापन करून त्याचा अभ्यास
 द्याला म्हणजे आपला देह ही दिमत नाही। यास महाविदेहा नामक धारणा म्हणतात। ही मिद्ध शक्ती म्हणजे बस्तरादि कई
 द्वियें आपआपले विषयांचें ग्रहण करीत नाहीत। यास बाह्य विषय प्रत्याहार म्हणावे। अंतर विषय प्रत्याहार पूर्वी सांगितला
 च आहे। जेकांविच देहाचे स्मरण करून पुढे वेवळेले मृत्याकार होते तेकां ग्याचिन्माचे मूर्त्तीकार ते मद्र्त्ति म्हणजे जे
 का देहाचे ही स्मरण न करता केवळ ध्येय चतुर्भुजादि मानाकार होतें तेकां त्यास महाविदेहा नामक धारणा म्हणजे नी
 सिद्ध शक्ती म्हणजे त्यास बाह्य विषय समाधि म्हणावे। जेकां पूर्वापरा दुर्भंधान न स्तन शब्दार्थचा उल्लेख होऊन नष्ट
 वं क याचतुर्भुजादि मूर्त्तिचें श्री ध्यान करतो अशी भावना असून हासमाधि होतो तेकां त्यास सचित्त वाह्य विषय समा

पि म्हणावें। जेव्हा पूर्वी पर अनुसंधान नव्हतं शब्दार्थीचा उल्लेख होऊन केवळ ध्येय मूर्ती कार जेव्हा के समाधि होतो आणियादू
 तीच ध्यानमी करतो अशी व्यात भावना नसते तेव्हा त्यास निर्वि तर्क बाध समाधि म्हणवें। हाभिद झाला म्हणजे योग्यास जितें
 दिव म्हणवें। आभंतर मत्वाहार पूर्वक जेव्हा मनात कान्ति लेखे स्वस्थ विषयाचे ठाई पूर्वी परानुसंधान अवस्थे शब्दांमो हेतु रघु
 र्वक मनाची भावना होते तेव्हा तो सविचार समाधि आणि पूर्वी परानुसंधान नव्हतं शब्दांमो हेतु रघु र्वक मनाची भावना होते
 प्रवृत्त होते तेव्हा तो निर्विचार समाधि असें म्हणतात। मात पूर्वी प्रमाणें सविचारांत मी याचें ध्यान करतो अशी भावना असते-
 निर्विचारांत मी नसते। पूर्वीचे बाध विषय म्हूला विषयी आणि आंतर विषय म्हूला विषयी जाणावे। हे दोन समाधि सिद्धाळे
 म्हणजे योग्यास जितमना असें म्हणवें। जेव्हा मन ध्येय मूर्त्यो कारास मोडून सत्वगुणाचे उदेक मुळे म्हणजे सत्वगुण बाध
 म्हणजे समष्टी मना विषयीची म्हणजे हें सर्व मीच आहे अशा आकांक्षी भावना होते तेव्हा त्यास सातद समाधि म्हणवें। जेव्हा
 त्याही भावनेप्रत टाकून कोणतेही विषयांचें भान नहोतों अग्नि म्हणजे आहेत अशाच आकांक्षी भावना होते तेव्हा त्यास सा
 मित समाधि असें म्हणवें। अस्मि ते त मन विषय विमुरव होतें। अदकारांत मन विषयी मुक्त असतें रत काच अस्मि तम्हा
 नि सर्व कार यांचा भेद आहे। यामस्मित समाधीच अवस्थेंत योग्यास बुद्धीरून निराकांक्षी मद्वाक्यांनी ललं यापदाच
 अर्थ आत्मा त्याचा माहात्म्यकार त्यास सात्व्यामुळे जित बुद्धि उत्तरे म्हणतात। हें सर्व येतें दिय मनो बुद्धि एणे करून फलवि
 । त्याचा जितोदिव-जितमना-जित बुद्धि असा अर्थ आहे। जेव्हा पूर्वी अस्मि ते त मन विषय विमुरव होतें। अदकारांत मन विषयी मुक्त असतें रत काच अस्मि तम्हा
 निर्विकल्पक किंवा असं प्रज्ञात समाधि म्हणतात तो असं प्रज्ञात समाधि एक संज्ञा मर द्या यावर शोभर कहेचें म्हणजे-
 ब्रह्मचं फल प्राप्त होते असें श्रुतीतें सांगितलें आहे। तेव्हा मोहाच्या असं प्रज्ञात समाधिच पर म्हणजे उत्कृष्ट अवनम
 णजे मार्थना करण्याचे स्थान ज्यास आहे तो मोक्ष परायण मुनीन्हा गतें योगी म्हणावें। निर्विकल्पक समाधीचे अवस्थे
 त त्यास जीवमुक्त असें म्हणतात। विगतें च्छा भय भेधः याची व्याख्या पूर्वी लिहिलीच आहे। असा जो तो सदा म्हण

अथैवमस्मिन् प्रतीति कांक्षीना मुक्तसारसायन आहै। कारण यानंतर मदावासायास्तन यासमाधीन अनुभवनेह जें आत्म्यानि असंग
हिनीमानंदरूप त्याचा ब्रम्हत्वे करून साक्षात्कार होऊन अज्ञाननाश होणें। इतकेच व्यवधान आहे। मद्यसुक्ताचे आहे एणेंक करून अ
हंकारादिकबंध बाळगची ही नाही अथें संस्कारवित्याने नांखधर्मध्याव आहै अने संस्कारवने ॥ २७ ॥ २८ ॥ असाजो पूर्वोक्तये
गौनसुक्तयोगी त्याणे-कायजाणावे ते सांगनात। सौपाधिकें कें कर्तव्यकिंवा देवता रूप तेणें करून यज्ञ आणि तप याचा किंवा-
त्येवें फळाचा भोक्ता आणि सर्व जी भूते किंवा ज्वाळी कोय हिरण्य गर्भादिकचे तेना यत्न त्यांचा महेश्वर म्हणजे अंतर्धानी नियंता
नसाच सर्व भूलांचा करून म्हणजे प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करतो उपकार करणारा सर्वप्रत्ययाचा माझी असा जो नारायण-
शी त्याचच स्वात्मत्वे करून म्हणजे स्वात्माभेदनि जाणून म्हणजे उपप्राप्ति करून तत्त्वस्वरूप तेन पाऊन नेतर रांति म्हणजे निर-
भोकारं यज्ञतपसो सर्वभूत महेश्वर ॥ म्हणजे सर्वभूताना ज्ञानानां प्राप्ति मुख्यनि ॥ २९ ॥

इति श्री मङ्गवक्ता सूप निषत्तुब्रम्ह विद्याया योग राग्य श्री कृष्णार्जुन संवादे आ

तत्प्रयोगे नाम पञ्चमो ध्यायः ॥ ५ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥
॥ श्री भगवानुवाच ॥

पाधिक द्वाभ्स्वरूपं कैपल्य मीशाप्रत पाबनौ । एणे करुत सौपाधिक ब्रम्हानि पूर्वक निरुपाधिक प्रहृत द्वाभ्स्त्राणि होते असेस
 चरिवले श्रुतिमि मङ्गव कीताया रघुनाथ शास्त्रिकृण भाषाविद्वगौ पन्मोभाक् समाप्तः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥
 विन श्रुद्ध दशले तरी छान्नचौ गादिकाप केवल संन्यासोने जीवन्मुक्ति स्वरु होत नाई । यास्तव पूर्वोच्चायाचेवार्डे अविसर्दोपायेनो
 योग सांगितला त्याचा या अध्यायान विस्तार सांगबयासाठी त्या योगाचे प्राप्तीस कारण झल कर्म योग आहे म्हणून त्याची म्क-
 ति करताना ॥-अथवा - सर्व कर्माणि मनसा - एथून आरभ करुत सन्योस पूर्वक ज्ञाननिष्ठवर तायायें वूल ज्ञाननिष्ठाभगवंतानेस
 गितली आणि कर्म करण्यात दुःखही फार आहे यास्तव चित्त शुद्धि साध्याशिवाय ही अकस्मात सर्वलोक कर्मसंन्यास व
 करवील तर तसे न करावें यासाठी संन्यासापेक्षा ही कर्मयोग प्रोष्टआहे अशी कर्मयोगाची स्तुति करतात । अशीही संगति

योगी लभताव ॥ श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ कर्म फलाची इच्छा करीत बसतो असे अवश्य करावयाचे असे नित्य भैषिक कर्मेत प्रतजो करतो तोच फल संकल्पाचा त्याग केल्यामुळे सन्यासी आणि योगी आहे ॥ विरगि व म्हणजे विधीने श्री तत्सर्व कर्माचा त्याग करणाऱ्याजो तोच सन्यासी आणि अक्रिय म्हणजे प्राण बाह्यदिकांचे वाणी मन आणि इतर यांचे व्यापार आणि सोडले आहे त असाजो तोच योगी असे नाही ॥ १ ॥ कोणत्या सादक्याने कर्म योग्याची संन्यासी आणि योगी अशी कृति करला असे म्हणावा न त्याविषयी फल संकल्पाचा त्याग करणे या सामान्य गुणाने कर्म योग्यास सन्यासी आणि योगी म्हणावे असे सांगतात ॥ हे पांडवा अर्जुना ॥ यास कर्म फल त्यागाने सन्यास म्हणजे संन्यासी असे म्हणतात ॥ त्यास त्याच सामान्य गुणाने योग म्हणजे योगी असे जाण ॥ संकल्प त्याग करणाऱ्याजो तो संन्यासी असे मी हा शास्त्रांत सांगितले आहे ॥ ज्यान योगी ही संकल्प त्याग के

अनाश्रितः कर्म फल कार्ये कर्म करोति यः ॥ समं न्यासी न्व योगी न निर्गमि न्वाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यास भित्ति प्रादु योगे तं विद्धि पांडव ॥ न ह्य संन्यस्त संकल्पी योगी भवति कर्मजन ॥ २ ॥

आरु ह्यो मुने योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगा रूढ स्य तं स्मेव शब्दः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

त्याशिवाय होत नाही ॥ यास्तव त्या ईशोक्त सामान्य गुणाने संन्यासी आणि योगी यांचे ऐक्य आहे ॥ जसे व्याप्रकिरा सिद्ध याचे आहे जो कुरुत्त रूप सामान्य गुण आहे तो आरु यावर जोर देतास त्या सामान्य गुणाने आश्रित आणि पुरुष यांचे ऐक्य आहे ॥ यास ह्यो पुरुष आश्रित सिद्ध आहे असे न्याची कृति करण्यासाठी म्हणतात त्यामागे संकल्प त्याग करणे या सामान्य गुणाने कर्म योगी ही संन्यासी आणि योगी आहे अशी त्याची कृति केली ॥ योगाधिकार सिद्धीसाठी निराम कोर्मा करवी असे दोन श्लोकांचे तात्पर्य ॥ २ ॥ असे जर आहे नर याव उज्जीव कर्म योग्य करावा की काय अशी यांका होई तर त्याविषयी अवधिस्त मनात ॥ यम नियमा द्यष्टांग युक्त जी योगः त्यामन अत्यंत उत्कृष्ट तेने आरोग्य करणारा इच्छिणारा जो मुनि म्हणजे मन प शीत त्यास म्हणजे त्याच्या त्या इच्छेस घेराय द्या कर्म कारण आहे असे सांगतात ॥ वैराग्य उत्पन्न होऊन योगावर आरोग्य

हण करणयाची इच्छा उज्ज्वल होई तों घावेतों कर्मातुष्टान करारें असें तात्पर्य ॥ योगारूढ म्हणजे त्या इच्छे मंतर अष्टांग योगासुखमान-
विषयी प्रवच सांख्येला जो तो मुनि त्यास योगावर पूर्वोक्त आरोहण करणयास विशेष म्हणजे प्रतिबंध करणारे अें कर्म त्याचा शमन म्हू-
जे विधीक रूत त्यागरूप संन्यास कारण आहे यास्तव त्याणे कर्म संन्यास करावा । कर्म संन्यास न केला तर कर्मातुष्टाना कडे वितनव
या झाले म्हणजे अष्टांग योगातुष्टान करणयास शमन नाही असें तत्व वेने वोरतात ॥ ३॥ योगशब्दाचा मुख्यार्थ चिन्महिनिरोध-
मुचिरूप समाधिच आहे । त्या समाधीवर त्याणे आरोहण केळें आहे म्हणजे ज्यास समाधि शब्दा आहे त्याचा कर्म त्याग अर्थात
होतच आहे मग कर्म संन्यास करावा असा त्यास्तविधक शास पाहिजे अशी चांका होईल तर तिनचें निराकरण करण्यासाठीं दु-
धें योग शब्दाचा विवाशित जो अर्थ तो सांगतात ॥ जेव्हां श्रोत्रादिक जींद्रियें त्यांचे जे शब्द स्पर्श रूप रस गंध रूप अर्ब म्हू-
यदादिनेंद्रियार्थेषु न कर्म स्वतुष ज्ञाते ॥ सर्व संकल्प संन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४॥

उद्धरे दालनात्मानं नात्मान मवसादयेत् ॥ आत्मेव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव विपुरात्मनः ॥ ५॥

णजे विषय स्तब्धगंड आणि स्तब्धे श्रवण दर्शनादि द्वारा होणारा जो भोग म्हणजे कर्मादिकाचा अनुभव त्याविषयी वैराग्यते
दृढ त्वासुखें आसक्त होव नाही आणि मनाचे ही त्यांचें चिंतन करीत नाही आणि हे मळ करव असोवें यासाठीं हें मी कर्मादिक
करीन इत्यादिक सर्व संकल्पाचा संन्यास म्हणजे त्याग करतो तेव्हां त्यास योगारूढ असें म्हणावें । ज्यास तीव्र भोजनानी इच्छा
साखी आहे ते दुसरा व्यापार टांकून भोजना रूढ होताव म्हणजे भोजनासच बसतात तसें योगावर आरूढ व्हावें म्हणजे योग
च करावा असी ज्यास इच्छा तीव्र साखी आहे ते कर्म संन्यास करून योगारूढ च होतात । योगारूढ होई पर्यंत कर्म करणां नें
तर वाकाचीं असें नातर्य ॥ ४॥ विषयासक्तीनें बंध होता आणि तिचे त्यागाने मोक्ष हांतो जसे जाणून क्रमे क्रमे कर्मातुष्टान हा-
राचि कडीचें संघटन करून योगारूढ हो त्यातां अभ्यास आणि वैराग्य याचे बलाने आपणच म्हणजे मनानेंच विवेक द्वारा-
आत्म्याचा म्हणजे आपला उद्धार करावा म्हणजे आपणास संसारांतून काढावे अथोगती स नें ऊंनये । आकारणास्तव आत्म

तन्मनः स्मरणे सायका बंधु स्मरणे उच्छ्वस्य दित करणारा आत्मा स्मरणे विषयासक्ति रक्षितमनव आहे। पुत्र भार्यादिद समये नाहीं। आणि आत्मनः स्मरणे आपला तिसु स्मरणे संसार संकटात घालणारा शत्रु आत्मा स्मरणे विषयासक्त मनव आहे। ५४
मन कोणास बंधु आणि कोणास विषु कसे होते ते सांगतात ॥ येन स्मरणे आजीवात्याने आत्मना स्मरणे आपणच किंवा आपले मनानेच आत्मा स्मरणे मन देहे दिवादि क जिकले स्मरणे स्वाधीन केले आहे आजीवात्यास त्याचे मन बंधु स्मरणे उपाकार करणारे होते। अनात्मन स्मरणे ज्याने मन आदिकाचा जय केला नाही सासने मन आदिक स्वाधीन सत्यामुळे आत्मा स्मरणे मन आदिक शत्रुत्वाविषयी वेंत स्मरणे राहिले स्मरणे शत्रुच होते ॥ ६५ ज्याने मन आदिक आत्मासिक्त आत्मास मन बंधु होते असे जें सांगिले तेच मनावे तयाचे फल संपन्न स्मरणे दाखविताना ॥ ज्याने मन आदिकाचा जय केला आहे आणि याच कार-

बंधु रात्मा मन सत्य येनेवा त्यात्मना जितः ॥ अनात्मन स्तु शत्रुले वर्तेता तेव शत्रुदत्त ॥ ६५ ॥

जिता त्यान यशान स्वपरमात्मा ममाहित ॥ शीतो प्यास्वरुदुःखे युत धामानापमानयोः ॥ ७५ ॥

ज्ञानविज्ञान प्राप्तात्मा कूटस्थो विजिते दिवः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलो छाद्रम कंचनः ॥ ८५ ॥

जाने प्रवर्तार स्मरणे स्वरुदुःख-शीतोप्यादिक किंवा मानापमान प्राप्त झाले असतां ही ज्याचे मन विकार न घावतां शांत असते- असा जीवाचा आत्मा स्मरणे मन पर स्मरणे उत्कर्ष करून सबाहिर स्मरणे समाधीमन पावतो। यास्तव योगरूपसमाधीचे सिद्धी साधी बनानाच जयकराचा ॥ ७५ ॥ समाधि सिद्धीचे फल सांगतात ॥ ज्ञान स्मरणे शारत्मा आणि गुरु यांचे उपदेशा शस्त्र सांगेले परीक्षासातान आणि विज्ञान स्मरणे शुभा यांचे मनन निदिध्यासने करून झालेला ब्रह्माविषयक अपरोक्षानुभव त्याही करून दृष्ट स्मरणे विषयस्वरुविषयी जें आनंदपुत्रे अशी अलं बुद्धि ज्यास साधी आहे असा आणि याच कारणाने कूटस्थ स्मरणे मा सांगिक सापामे ज्याः सविकार नाही असा। योगिक स्मरणे समाधीचे फल सांगिले। ज्ञानां न्यायेन सांगित ने प्रथम द्वयक्षण आहे ते मानताना। इंद्रियांचा जय ज्याने केला आहे आणि याच कारणांने शीत रवेड किंवा श्मशिकेचा-

योग्या तसाच अरभम्हणजे पाषाण आणि कांचन म्हणजे कवण ही त्यास समानच उगाडेन असता तो योगी त्यास युक्त म्हणजे-
 त्यास योग सिद्ध झाला आहे असें विद्वान म्हणतात ॥८॥ तेसमन्वच म्फतीक म्हून पुनः विशेष करून सांगतात ॥९॥ कहेत म्हणजेच
 त्यापुकाराची अंयशान धरता किंवा नसांगतां हितकर्तो - मित्रम्हणजे सांगितल्यानंतर हितकर्तो किना म्नेहवान - आरिम्हण
 जे शत्रु - उदासीन म्हणजे वादिप्रतिवादि किंवा दुसरे कोणी त्यांच्या पक्षभात न करणारा - मध्यस्थ म्हणजे दोघांचि हिताने उबो
 नें मध्यस्थीकरणारा - ह्मण्य म्हणजे आयले आग्रय करणारा - दोषु म् - त म मदीशी - साधुम्हणजे पुण्यकरणारे - पापम्हणजे पा
 प कर्म करणारे - दुराचारी याचे वाई कोणाचें काय कर्म आहे याचा विचार न करितां मानात आहे बुद्धि ज्याची असा तो आहे तो विद्व
 ष्यते म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥९॥ आतां योगा रुढाने योगाभ्यास कसां करावा तो सांगितला ॥ योगाभ्यासनंतर जोगीत्याणें - रक्षसि म्हण

म्हणजे तसाच अरभम्हणजे पाषाण आणि कांचन म्हणजे कवण ही त्यास समानच उगाडेन असता तो योगी त्यास युक्त म्हणजे-

त्यास योग सिद्ध झाला आहे असें विद्वान म्हणतात ॥८॥ तेसमन्वच म्फतीक म्हून पुनः विशेष करून सांगतात ॥९॥ कहेत म्हणजेच

त्यापुकाराची अंयशान धरता किंवा नसांगतां हितकर्तो - मित्रम्हणजे सांगितल्यानंतर हितकर्तो किना म्नेहवान - आरिम्हण

जे शत्रु - उदासीन म्हणजे वादिप्रतिवादि किंवा दुसरे कोणी त्यांच्या पक्षभात न करणारा - मध्यस्थ म्हणजे दोघांचि हिताने उबो

नें मध्यस्थीकरणारा - ह्मण्य म्हणजे आयले आग्रय करणारा - दोषु म् - त म मदीशी - साधुम्हणजे पुण्यकरणारे - पापम्हणजे पा

प कर्म करणारे - दुराचारी याचे वाई कोणाचें काय कर्म आहे याचा विचार न करितां मानात आहे बुद्धि ज्याची असा तो आहे तो विद्व

ष्यते म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥९॥ आतां योगा रुढाने योगाभ्यास कसां करावा तो सांगितला ॥ योगाभ्यासनंतर जोगीत्याणें - रक्षसि म्हण

जे तसाच अरभम्हणजे पाषाण आणि कांचन म्हणजे कवण ही त्यास समानच उगाडेन असता तो योगी त्यास युक्त म्हणजे-

त्यास योग सिद्ध झाला आहे असें विद्वान म्हणतात ॥८॥ तेसमन्वच म्फतीक म्हून पुनः विशेष करून सांगतात ॥९॥ कहेत म्हणजेच

त्यापुकाराची अंयशान धरता किंवा नसांगतां हितकर्तो - मित्रम्हणजे सांगितल्यानंतर हितकर्तो किना म्नेहवान - आरिम्हण

जे शत्रु - उदासीन म्हणजे वादिप्रतिवादि किंवा दुसरे कोणी त्यांच्या पक्षभात न करणारा - मध्यस्थ म्हणजे दोघांचि हिताने उबो

नें मध्यस्थीकरणारा - ह्मण्य म्हणजे आयले आग्रय करणारा - दोषु म् - त म मदीशी - साधुम्हणजे पुण्यकरणारे - पापम्हणजे पा

प कर्म करणारे - दुराचारी याचे वाई कोणाचें काय कर्म आहे याचा विचार न करितां मानात आहे बुद्धि ज्याची असा तो आहे तो विद्व

ष्यते म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥९॥ आतां योगा रुढाने योगाभ्यास कसां करावा तो सांगितला ॥ योगाभ्यासनंतर जोगीत्याणें - रक्षसि म्हण

जे तसाच अरभम्हणजे पाषाण आणि कांचन म्हणजे कवण ही त्यास समानच उगाडेन असता तो योगी त्यास युक्त म्हणजे-

प्रपल नष्टे आणि नैल - अजिन आणिकुश आदेत उतरे प्रणजे वर वर जावे ठारे म्हणजे कृणाजिनवर नैल म्हणजे कंयळा दिकण स्त आणि कुशठनी वेव कृणाजिनादिक आणि स्फुटिळ म्हणजे ओटा त्या वा कुशअशा आसनाचे म्हापन करू ॥ ११ ॥ त्या आसनाचे ठारे उपविश्य वसून यत म्हणजे निरुद्धीत किंवा त्रिकाला आदेत विषय स्मरण रूप विताच्या क्रिया आणि विषयग्रहण करणे असा इंदिय क्रिया त्याणे असा होऊन अतएव बाह्य आणि आंतर विषयां ही करून असंगसाठेले मन एकाग्र म्हणजे एकच आत्मतत्व ज्ञान अग्रभागीं स्फुरते दुसरे कांहीं स्फुरत नाही असा दुःखा विषयाकार वृत्तित्वांत नाही न असा जो-आत्मतत्वाकार आधिच्छिन्न वृत्तिप्रवाह न शुक्त करून मनान्त्री स्थिर ना शांती म्हणजे आत्म विशुद्धये म्हणजे मनाने वि

सर्वे साग्रं मनः कृत्वा यतविनेदिय क्रियः ॥ उपविष्यामं मुञ्जा योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥
समं काय शिरो ग्रीवं धारयन् चक्षुस्त्रिदः ॥ श्रेष्ठ्यनाम्निकायं द्वेदिशब्ध्या न वक्तुं कथम् ॥ १३ ॥

शुद्धी साधीं पूर्वोक्त वृत्तिप्रवाहाची जोरोपात रूप योग करावा ॥ १२ ॥ चित्तचे एकाग्रतेचे उप योगी जी देहे विद्या दिकची धारणा ती दोन ठळी कानीं सांगतात ॥ योगाभ्यास करणाऱ्याने स्थिर म्हणजे निश्चल होला तो दृढ प्रयत्न करून शांती त्या मध्य आणि मनक आशि ग्रीवा म्हणजे मान यांमन अचल आणि मान धारण करून म्हणजे मूर्च्छा धारणा म्हणजे वस्तु कथयेंत शांती भाग निश्चल आणि ज्ञात वक्तानाही असा सरळ राही असें वस्तुन आणि आपले नासिकेने अग्रावर दृष्टि ठेवून म्हणजे अगदीं नेत्र मिटले तर निद्रा एकरून मगनालय होईल चांगले उघडे ठेवें तर बाहेर स्फुटिळ विषयांकडे जातील हीं दोन्हीं नक्कीं यासाठीं अर्धे उघडे अर्धे मिटलेने असे नेत्र ठेऊन नासाग्र दृष्टि होऊन हिकडेति

कडे दिवा कडे न गळ, गरा असा ॥ १३ ॥

युक्त म्हणजे योग युक्त योगी म्हणजे गुरुशुश्रूषा-भिक्षा श्रुति इत्यादिके जे अस्वचारी व्रत स्वचे गोंछित म्हणजे ना ब्रह्मचे अनुष्ठा-
न करणारा असा होत्सता मर. संयम्य म्हणजे मनाचा नियंत्रक म्हणजे मर्द्धित भांडो वाईच आहोचि न त्याचे आशिमन्त्रः भो-
व सर्वे भूतांचा आत्मा वा फदेव आहे पर ज्ञास म्हणजे उत्कृष्ट पुरुषार्थत्वे करून पावावयास योग्य मीच आहे असें मानना-को-
णी स्त्री वित्त असता तरी स्त्री पर म्हणजे स्त्रीच सर्वांकून श्रेष्ठ मानात नाही तर राजा किंवा देवच सर्वांकून श्रेष्ठ असो मानितो
म्हणून तो तत्पर नळे अथवा कौणी परमेश्वर किंवा राजा तन्वित असना-की गत्वे आरा धर्माने जे इष्ट फल आपणास पाहिजे
तत्परच असतो-होतर मर्द्धित असून माझे व ठाई मगाचे स्थापन करून मी परम पुरुषार्थ प्राप्त आहे इतरे मजशिवाय
ही असो मत्पर आहे। याच कारणास्तव प्रदोताम्हा म्हणजे बाल्म आणित अनेक विषय मरवाच्या त्याग करून आणित समा धी

प्रदोतात्मा विगत भीर्द्धे स्वरि व्रते स्थित ॥ मनः संयम्य मर्द्धितो युक्त आसीत तत्परः ॥ १४ ॥

युंजंन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिनिर्वाण परम धर्मो मतं सुद्धा मधिगच्छति ॥ १५ ॥

पास्त होणाऱ्या मरवाच्या ही त्याग करून शान्त म्हणजे उपरत आहे आत्मा मरः चिदव्याचे अस्मा ईश्वरक असिता मान शेष राहिले
ज्याची असा होऊन विगत भी म्हणजे पूर्वोक्त भयराहित होत्सता हो आसीत अनेक ना अवच्छेद सन्ध पुरुषाऱ्याना रव्याति
किंवा अस्मात्मा साक्षात्कार अस म्हणतात। या अवच्छेदी प्राप्ती सादी म्हणजे पुरुष परम पुरुषार्थ प्राप्ती होतो ॥ १४ ॥ या-
अवच्छेद फल सांगतात ॥ या प्रमाणे सर्वदा निरंतर आत्मान म्हणजे मनास पुजून म्हणजे समाधीने युक्त करणारा योगी-
नियतमानसः म्हणजे योगशास्त्रोक्त रव्याति फलापास्त हो निरिच्छ कैले अनेक यन त्याणे असा होत्सता निर्वाण परमान-
मतं सुद्धा शान्ति आधिगच्छति म्हणजे निर्विकल्प पद प्राप्त करून मोक्षच आहे परम म्हणजे उत्कृष्ट फल जीचे आणित आहे
च वई संस्था म्हणजे ऐक्य भावाने स्थिति किंवा समा धीची प्राप्ति होणे जीणे करून अज्ञा शान्ती प्रत म्हणजे वेगळ्या प्रतपा-
वतो। ज्यानाचे वई फलाची रच्छा न करणाऱ्यास सत्वरज ब्रह्मोयुगात्मक प्रधानांकून भिन्न जो पुरुष त्या विषयीचा सर्वो

आने गरि मिठावयाचें तें मिठाळें - जाणा वयाचें तें जाणळें - करावयाचें तें केळें - दाकावयाचे ते दाकाळें - देहादिक मी माहीं - हे माझे न केले असो जे आत्मा नाका विवेक साक्षात्कार होतो त्यास विवेक रम्यानि म्हणतात निवें सर्वे वृत्तीचा निरोप कराल अशा इच्छेचे सहाय्याने त्या सधर्ममेष समाधीम्हणजे मैत्राप्रमाणे मत्ता आणिसो खास अनुकूल योग ज धर्म ज्ञास म्हणतात अशा पुण्याचा वृद्धि करणा या समाधी म्हणतात तद्दुप फळ होतें। सांगितलेले पुरुषाचा आणि त्रियुगाभक्त प्रभावाने जो विवेक त्याच्या साक्षात्कारास पुरुष रम्यानि म्हणतात। त्याचे फळे तुणवें दृढत्व म्हणजे स्वर्गातीत किंवा यालोक के सर्व भोगावरील वृज्याज्ञानें असें तें उक्त वृत्त वय तें होतें। याचें व दौहात्पु फलनीतरीयक म्हणजे अवयव होणारे असे योगी म्हणतात। सत्व आणि पुरुष यांची जो अन्यत्वास्तु णजे विवेक साचे साक्षात्कारास सर्व नियुक्त सर्वसात्वादिक फळ होते अशी ही विवेक रम्यानि - पुरुष रम्यानि सत्व पुरुषात्म्य सा रम्यानि यानांच्या रम्यातीची फळे योग शास्त्रांत सांगितली आहेत ॥ १५ ॥ याप्रमाणे योगाभ्यास निष्ठ जो शान्त त्यास आहारादिक भाव्यभवनस्त योगी सि नवै कांत भवन्त्यतः। न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

चा नियम मांगनात ॥ हे अर्जुना असंशयतः म्हणजे फार प्रेजण करणः त्यास प्राणिरफांतें अनश्रुतः म्हणजे अगदीच भोजन न करणा त्यास चित्तवृत्तिनिरोप म्हण योग किंवा समाधि मिळू होत माहीं। अशिष्यानि स्वप्नशीलस्य जाग्रतस्य योगी न म्हणजे कारणि दौकरणाभ्यास किंवा फार जाग्रतच करणाभ्यास ही योग सिद्ध होत माहीं ॥ १६ ॥ तर योग कोणास होतो ते मांगनात ॥ जाणा आहारा म्हणजे रवोणे विहार म्हणजे फिरणे। युक्त म्हणजे मित किंवा अमुक वेळमा इतकेच खावयाचे अमुकवेळेस इतकेच फिराव याचे अशानियमाचे आहेत आणि या शिवाय दुसरी जी योगे न। दंगः ऐकणे इत्यादिक कर्म त्याचे ठाई ही त्याच्या वेष्टात्म णजे व्यापार नियमाचे परिमित न आहेंत आणि त्याचे स्वप्न गद्योग म्हणजे निद्रा आणि जाग्रतणे अमुकवेळ निद्रा किंवा जा ग्रत करावयाचे अशानियमाचे परिमित व आहेत त्यास दुःखनाशकारणारा योग सिद्ध होतो ॥ १७ ॥

के अंगों योगी कोऊन - आगिनि निर्वाण परमा - स्थै करून सागितलेआ शास्त्रीप्रत गावतो याची उल्लेख भाद्राम्योकारी माघन स्पष्ट कुमानाजे
 का विनिमय म्हणजे विशेष करून एकाग्रते प्रत पावलेले चिंत बाधविषयाचे चिंतन न करता आत्मोन्नेव ठारं अद्विष्टते म्हणजे स्थिति-
 पावते । इवोक्त आत्मिना ही नसते आणि सर्वजे जागृतत्त्व आणि सर्वकथ्य समाधीचे ठाई प्राप्त झालेले काम म्हणजे विषय त्या-
 विषयी निर्विकल्पक समाधीने सर्व अन्व प्राप्त झाल्या मुळे निस्पृह म्हणजे नारिच्छ होतो तेव्हा म्योग्यास संयुक्त म्हणजे निर्विकल्प-
 क योगी असे म्हणलात ॥ १८ ॥ एकाग्रतावच्छेद के ठाई पोण्याचे चिंतन केसे असते ॥ विषयी उपमा सांगतात ॥ निर्वात म्हणजे निर्वात प्रदेशा-
 साहिलेखा जसा दीप नेंगने म्हणजे चळण पावत नाही नी उपमा आत्म्याविषयीच योग करणारा तो योगी साचे एकाग्र केले के चिन्ता म योगचे
 त्यानी सांगितली आहे ॥ योग्याचे चिंत योगकाळी नसेनिश्चाल झाले पाहिजे असे ॥ १९ ॥ इच्छा प्राप्तिरूप योगाचे फल सांगतात । यक्ष

यदा विनियतं चिंतमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामभ्यो युक्त इत्युच्यते नदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातम्बो नेंगते सोपमा स्मृता ॥ यागिनो यतः चिंतं स्यात्पुंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यद्योपरमते चिंते निरुद्धं योगसेवया ॥ यच्चैवात्मना त्मानपश्यन्मात्मनि नुष्यति ॥ २० ॥

मकरवमार्याभिरिक्तं यत्तत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रिय ॥ वेत्ति यत्र न संवाच स्थितश्च लभति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

म्हणजे स्वकाळी बोग संवेने म्हणजे योगाभ्यासाने निरुद्ध म्हणजे बाह्यविषया कडे मचार करणया पावून निवारण केने के चिंत उपरती म्हणजे उ-
 पाप्रत पावते आणि त्याकाळी आत्मना म्हणजे समाधीचे परिशुद्ध झालेले अंत करणाचे चैतन्य आनंद अतिस्वरूप आत्म्याप्रत आ-
 नने सत्ते करून अनुभूत किंवा पाहून तुष्यते म्हणजे संतोषाप्रत पावते ॥ अर्थात बाह्यविषयाचे ठाई मंतोष पावत नाही । साधयोगा-
 णांचे असा पुढे चवचपळी कांत जन्म पाहिले ॥ २० ॥ आणि आत्म निरुद्धांगे ॥ २१ ॥ अंगीकार म्हणजे रंदिवाचे उतर
 णि विषयाचे संबंध पावतून उत्पन्न न होणारे यास्तक रंदिगामी अवेसा न करती केवल बुद्धिने जे अनुभवा येते आत्मा काळी
 न येत म्हणजे अनुभवि तो साणि र्शोक्त आत्म स्वक पाषे चार स्थित असतो असे म्हणजे विहाय त्या सत्तात्म स्वरूपा पावतून दलन

ब्रह्मन पावन नहीं। आत्म्यात्मा आणितुड़ीचा तासत्या ध्यासजेका आहते ते आचउनपात्मा प्रमाणे भासला तरी परमार्थतः तलने पावन नहीं। मासप्रमाण। दुई ध्यान करित असना हा ध्यान करणारा प्रमाणे दिसतो - बुद्धि लोअयमान म्हणजे चंचल झाली म्हणजे ब्रह्मचल झाला प्रमाणे दिसतो अशा अर्थाने श्रुतीन ध्यान ब्रह्मचल वासाविक आत्म्याचे ठाई नाही। बुद्धीचे तादात्म्याभिमानाने झालेले आहे, ते निव्याच आहे असें जें मागितलें ते आहे ॥ २१॥ ब्रह्मन न पावण्यास कारण सांगतात त्या निरति शेष सुरक्षर आत्म्या स्वरूपाचा योगाभ्यासानें लाभ झाला म्हणजे त्याहून दुसरा लाभ अपेक्षित आहे असे मानित नाही आणि त्या योगाभ्यासा ने आत्म्या स्वरूप फारवाचें ठाई मिळित असना गुरु म्हणजे मोठें जें शस्त्र, गुरु म्हणजे कंवा शीतोष्ण, दिग्दःख तेणे करूनही ब्रह्मन पावन नाही एवंच फारून अनिष्ट दुःखादि निवृत्ति स्वरूप ही फल योगान् सांगितले ॥ २२॥ यंत्रोपर प्रतीचिने - एधून आरंभ करून जितकी विशेषणें

यंत्रव्यव्याचापरलाभं न्यने वाधिकं ततः ॥ अस्मिन् स्थितौ न दुःखं न युरुणापि विचाल्यते ॥ २३॥

तं विद्या दुःखसंयोगवियोगायोगं स्मृतिं ॥ सानिश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २४॥

सांगितलीं तिनक्या विज्ञेयणाचीं हस्तअस्मा गोरा स्मृतिदःखं यारं दुःखं यां न प्रयोग म्हणजे संवधन्या वा आहे वियोग म्हणजे जे नाका ह्या अवस्थेत त्या अवस्थेत योग अर्थाची संज्ञा केली आहे असें जाणावे, यावरून समाधि स्वरूप जो योग तोच स्वरूप फल म्हणून आणि फलें करून घ्यावे। पूर्वी कर्मास न योग अशी संज्ञा केली ती या दुसऱ्या योगास कर्मास साधन आहे वा अतिप्रावा ज्ञा केली असें जाणावे। योग स्वरूप आणि फल सांगण्याचा समाप्ति करून निश्चय आणि अनिर्वेद शांति योगसाधनत्व आहे असें सांगण्यासाठी योगाची कर्तव्यता सांगतात। तो प्रवेक्षक योगाची फल सांगणारे असे अर्थाने असा दुर्घट योग कसासि पदेशा पावून योग स्वरूप आणि त्याचे अभ्यासा ना उरून अकार यांचा निश्चय करून घेऊन असा दुर्घट योग कसासि म्हणिले असा रवेद आवास्त नांवा आहे असा भजने प्रवल्ग शिथिल न करून मोठे प्रयत्नाने करावा ॥ २३॥

है मन्त्रा असो वि अशासनो वृत्ति रूप म कल्या पास्तुन उत न्न होषारे जमनातीक काम म्भूजे विषयाच्या आ दृष्ट्या त्याप्रत अशेषतः म्हणजे वासना म्भूडा दाकून - एणेकरून दोम मागितळा आता दम मांगनात - आणि मनोनेच निगया वरी ल देणष दृष्टीने सर्व इंद्रियांचा वाढा - विषयां पास्तुन निग्रह करून पुढोक्त योगाभ्यास करावा ॥ २४ ॥ जग जन्मां तरीय कन योगी करुन मनच वळ होईल तर त्याविषयी सोपे द्या क्रिया ॥ दोनैः म्हणजे अभ्यासाचे क्रमाने किवा मुक्तिकेचा क्रम योगशास्त्रात सीत तळाछादि त्माक्रमे - धृत्याय धारयेत मन आगतात ॥ दोनैः शनैः म्हणजे अभ्यासाचे क्रमाने धृतिच पाछे साविकी ॥ असें पुढे म्हणजे योगागतील त्या धृतीने म्हणजे धेयाने गृहीत म्हणजे वचकेंले बुद्धी करून सर्व दिव्य आणि लोकांतिक विषयापास्तुन उपरम कराव. आणि आत्म्याने स्वच्छाचे व ठाई ओहने स्था

संकल्पप्रभवानु कामानु त्यान्का सर्वोनेष्यतः ॥ मनोसेर्वा इय द्याने विनियम्य म मंततः ॥ २४ ॥
 शनैः शनैः रुपरेषु ह्यध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसख मनः कृत्वा नर्कवदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥
 यतो यतो निष्परीत मनश्च चेतः सन्निहं ॥ ततस्ततो नियम्य न ह्यन्त्येव वशेन येत् ॥ २६ ॥

म्हणजे उत्तम प्रकारची स्थिति ज्याची असें मन करून म्हणजे सर्व आत्माच ओह त्या इत दुसरे काही नाही असें एकाग्र वृत्तिकरून - एणेकरून संप्रज्ञात समाधि सांगितळा त्यांत पूर्वाभ्यास वशोकरून दृष्टा दया काचुनीचा मी या धेयाचे ध्यान करतो अनामं वषया हे त्याचै निराकरण होऊन असप्रज्ञात समाधि सांगतात किंचित म्हणजे कोहीही म्हणजे ध्याता आणि ध्यान ज्ञान विभारा प्रत ही ज्ञान ये आणि कपुली प्रमाणे शरवंड सींचि दानदात्मक आत्मरूपानेच राहो ॥ २५ ॥ शनैः शनैः उपरम करावा असें सांगितले तो चतुः परम कसा करावा ते सांगतात ॥ ज्या जाविषया प्रत ग्रहण करण्यासाठी इंद्रियांचे हारा मन बाहेर गमन करतें त्या त्या विषयाची क दोष मनांत आयून त्या त्या पास्तुन आवरणे काढणे असा मनाचा प्रत्याहार करून त्याचे आत्मस्वरूपाचे वारेंच स्थापन करावे ॥ २६ ॥

या प्रमाणे मन आत्मपरा म्हणजे आत्म्याचे वरिष्ठ स्थितीचे ते म्हणजे त्या अभ्यासाने वंचक स्वभाव जो गजोग्र त्याचा नाश होऊन त्याचा मुळे मन वना कर
णाऱ्यास करून देते असे सांगतात। बाह्योभयत विपत्तीचे त्याने कर्मरूप प्रशास्त्र म्हणजे गजोग्र जैकस्त रक्षित झाले आहे मन त्याचे आ
गि शांत म्हणजे क्षीण झाला आहे गजम्हणजे गजोग्र पुणवे कार्ये हे शादिक त्याचे अन्ना जो उपरत मनाचा बोली त्यास एका प्रता भूमी
चे वरिष्ठ भूत म्हणजे सद्गुरू म्हणजे उन्नत म्हणजे अति शक्ति शक्ति आणि प्रकृति म्हणजे पुण पापचे वैयक्तिक कर्मरूप
प फळाने किंवा पुण्य पापाने रक्षित जो करून ने उचलित म्हणजे प्राप्त होतें। या विपत्ती एकाप्रकारे झाले असता जो सद्गुरू ब्रह्मरूप अर्थ
चा प्रकाश करतो - कर्म वंधने शिथिल करतो - हे शास्त्राक्षय करतो - त्यास मंत्र शास्त्र सम्राट् असो म्हणतात असे श्रेय प्राप्यतासो
गि तसे हे प्रमाण आहे। ब्रह्मकार मनाचे व तीक्ष्ण जो ब्रह्मरूप झाला आहे प्राणयोग्या साते त्याचे पापाने आहे अशा योग्या

प्रवात मनसे होतं योगिनं करव मुनमं । उपैति शांतं जसं ब्रह्मरूपं मकरवर्ष ॥ २७ ॥
गुं जन्वेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पृशं मत्वं सुखमभ्युते ॥ २८ ॥

स उन्नताने सम्राट् करून ते प्राप्त होते अशी ही कोणी व्याख्या करताना ॥ २७ ॥ या प्रमाणे आत्मस्वरूपाचे वरिष्ठ मनाचे उन्नत प्रका
रचे स्वरूप करणारा आणि प्रतीमागिन ठेके योग्याचे विपत्ती रक्षित असा योगी विगत म्हणजे गिळे आहे कल्मष म्हणजे अ
विद्या हे शक्ति वा पाप ज्याचे असा होलाता मरवे करून म्हणजे अनायासे कर्मरूप अत्यंत म्हणजे इष्टा हवय रूप जो पतिव्हे
र म्हणजे भेद तद्विहित ब्रह्मसंस्पृश म्हणजे उत्तर बंध अद्वितीय ब्रह्मना आहे मत्संश म्हणजे निरुपाधिक ऐक्य प्राप्त अ
से जो ब्रह्म करून त्यापत अभ्युते म्हणजे स्वान्म स्वरूपा ने अनुभविने ॥ २८ ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

सं प्रज्ञात असि प्रज्ञात भर्ताः धर्मोऽयं पदोऽहो ! योगार्थक भाणि विरक्तपिकः यादोहो भेदाने क्षम्यंवेत्ता दोनप्रकार वा ओहो
जो सर्वोचै ठारि आपले तादात्म्य पाहीले ता सोपाधिक जो सर्वदुष्पापीना रहित न्ह होहो-तोय स्वकृपानिकयाधिक, अमेकार्तितात साधित
ते आहो ! त्याप्रमाणे संप्रज्ञात भर्ताधीत घटकुडका ! दिक् ! च टाट व्याचें उपादान-करण, मृत्तिका संवर्णादिक जैसे ओहो, त्याप्रमाणे सर्वभूतानेच
ई उपादान कारण स्वरूप जे आत्मस्वरूप राहिले ओहो असे योग करून दुःख म्हणतून नाधिरच्छ झाला ओहो आत्मा म्हणजे अचिन्ना ज्योचें तो
पाहो तो आणि असे प्रज्ञात भर्ता धीचे गरि क्षम्यादिक स्वरूपयत सर्व भूत प्रतात्म्याचे ठारि आत्म मनेने च पाहो तो ! सर्वजन्मांरुद्ध
र रच्छेचें व सजेनें आदे त्याप्रमाणे याच योग्याची व्युत्थान समयो स्थितिमागतात, सर्वत्र ब्रह्मादिक स्थावरात समविविध भूतोचे गरि नि
र्विशेष स्वरूप ब्रह्मत्वेत शून ज्मास ओहो असा तो असतो ॥ २९ ॥ अद्याय अंतर्गत दशनाचे फल माग नाव ॥ जो मी म्हणजे सर्वो ना आत्मा

सर्वे भूतस्त्व मात्मान सर्वभूतानि चान्मनि ॥ ईसते योग युक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ॥ २९ ॥

योगोपदर्शनि सर्वत्र सर्वे च मयि पश्यति ॥ तस्याह संप्रणवधामि सत्त्वे मेन प्रणवयति ॥ ३० ॥

जो मी याप्रब दृष्टी सांगितले प्रमाणें उपादान कारण स्वरूपाने सर्वत्र पाहता आणि सर्वप्रत अधिष्ठान भूत जो मी त्याचे सजेनें च पाहो
त्या योग्याच मी सर्वांक, न प्रणवयामि - म्हणजे अह उच होत नाही, कावेदेहे दिवादिक - कारण अज्ञान याच्या समुदायावर अभिमान ठेवणारा जो-
ते करून प्रकाशित झालेला मी पुन आहूत होत नाही, कावेदेहे करून न्यायने करून ज्ञानाले ते स्वाधिष्ठान भूत ब्रह्म स्वरूप पुनः आच्छादित होत नाही परंतु
ज्ञान तीवर अध्वस्त रजत जैसे शुक्ति स्वरूप जे अधिष्ठान त्याचे ज्ञानाने समूल नाश पावते तसे ब्रह्म स्वरूप अधिष्ठानाचे बरेड
अध्वस्त म्हणजे अमाने करूं भोवतें स्वरूपात पावलेले सोपाधिक जीव रूपाचे अधिष्ठान जे ब्रह्म त्याच्या साक्षात्काराने समृ-
त्त नाश होईल मग मोक्ष फल कोणास होईल अशी शक्ती होईल तर त्या विषयी सांगतात, सच म्हणजे तो जीवही मळा-न प्रण-
वयमि - म्हणजे अह उच दोन नाही ! तात्विक मी कर मी गरि अध्वस्त असेल तर त्याचा पूर्वोक्त नाश होईल नसें नाही ! महाबा

सर्वे भूतस्त्रिं योमांभजये कत्व मास्त्रिं॥ सर्वथावर्तमानोऽपि भयोगी प्रथिवर्तने ॥३१॥

आत्म्योपम्येभसर्वत्रममपश्यतिर्याजुन॥म्वंवायदिनादुःखसयोगीपरमोभन॥३२॥

[illegible]

[illegible]

अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया श्रो कः सायं न मधुसूदन ॥ अस्थान्निग्रहं मन्यं वायोऽग्निरवस्तुदुष्करं ॥ ३३ ॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथी बलवृद्धं ॥ न स्याद्दन्निग्रहं मन्यं वायोऽग्निरवस्तुदुष्करं ॥ ३४ ॥ श्रीगान्धर्व उवाच

॥ असंशयं महाबाहो मनो दनिग्य हचल ॥ अम्यासे नन्दानयवे गगमणचगृह्यते ॥ ३५ ॥ ७ ॥

णे मनाचा हो विषयांपासून निग्रह म्हणजे आवर होणे फार कठीण असे. असें मी मानितो । ३४॥ मग नवल आले इत्यादिक जे अर्जुन बोलला त्याचा उगी फार करून त्याचा निग्रह करण्यास त्याचन प्रतिक्रिया मग बाव मागताना हे मनाचा हो अर्जुना । मनाच्या संबंध स्वप्ना बाबुळे त्याचा निग्रह करणे कठीण पडाले असे जे हंबील लासे ते नि. मंडाय मय आंद नथायि - हे कुंती पुत्रा अर्जुना - परमात्मा कार मनाच्या वृत्तीचा प्रवाह करणा चा वारं वार प्रयत्न करणे उनमा जो अभ्यास तेणे करून किंवा हाध्यय चतुर्भुजदि मूर्तीचा निरंतर मनाव आणण्याचा जो अभ्यास तेणे करून आणि पाहिले हे भयंकर हे जे विषय किंवा त्याची साधने त्यांचे वारि अनित्य त अस्थिर त इत्यादिक दोष दृष्टीने त्याविषयी तृष्णा न होणे असे जे वैराग्य त्याच्या साधनाने गृह्यते म्हणजे विपरीत वृत्ति होणे असा जो विशेष त्याचा प्रतिबंध होऊन विषयाकडे वृत्ति न होतो केवल आत्मा कार वृत्ति स्वच्छाणे मग स्थिर होतो । ३५॥

11

द्वौक अन्धकारविनाश या साधना हीं करत अर्तयत म्हणजे अजित किंवा स्थायीन शाखा जहो आत्मा म्हणजे मन म्हणजे असा जो त्यास इतौक योगमिद्वेदें कवीण आहे। असें मला वाटते। परंतु त्या दोन साधनांची वदाम् म्हणजे स्थायीन शाखा आहे आत्मा म्हणजे मन, ज्याचे असा आणि बरी करणारा त्या वाड्याचे करून म्हणजे प्रवले करून योग सिद्ध किंवा प्राप्त होण्यास शक्य आहे। ३६॥ मनाचा नियंत्रक कवीण आहे यास्तव योग सिद्धी विषयी विशेष आदेत असें मानून अजुन प्रश्न करते ॥ हे कृष्ण! योग म्हणजे कर्म योग त्यापासून याजिब आहे मानसस्थाने असा म्हणजे कर्मयोग सौंदर्यला पुरुष भट्टे करून उपेत म्हणजे योग मार्गात गति घेता आहे ही अवयति म्हणजे आयुष्याचे अन्तत्वा मुळे किंवा दृढ वैराग्य नसल्यामुळे योगाभ्यासाविषयी अल्पप्रयत्न घेतोय योग सिद्धि म्हणजे योग फळ जो वृक्षास्तल साक्षात्कार सांप्रत नपाकन मरण यावका तर कोणते गती प्रत जातो ॥ ३७॥ प्रभो नाज

असंयत्तात्मना योगो दुःप्राप्य नि येमति ॥ वदयात्मनो युततात्मनो वासु मुपागतः ॥ ३८॥ अजुन

उवाच ॥ अयति अद्वयोपेतो योगाच्छलित मानसः ॥ अप्राप्य योग संसिद्धिं को गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७॥

काश्चित् प्रयविभ्यष्टः क्षिन्वा भ्रमिव न इयति ॥ अप्रतिष्टो महात्मा हो विशद्वेदो वृद्धः ययि ॥ ३८॥

एतन्मोहायुक्तं याच्छेत्तुमर्हस्य ज्ञेयत ॥ त्वदन्य संज्ञाय स्यात्सच्छेत्तानसुपपद्यते ॥ ३९॥ ॥

प्रिप्राय स्पष्ट करून दे ३८ योगाभ्यासाचा आरम के ल्याने कर्म कर के ३९ मुळे स्वर्गादिक फळ त्यास होणार नाही। योगाभी सिद्धि नसल्यास योगाभ्यासाचे उद्देश विस्मृत व म्हणजे अज्ञानीन भाहे यासुळे मोक्ष फळ ही नाही। याप्रमाणे युतावर्ष साधन भूत जे कर्म म हे योगाभ्यासाचे योग मार्ग नाही हो पाहून भ्रष्ट होऊन युतावर्ष साधकास भ्रष्ट अस्वस्थ नाही असा निराश्रय हो तत्ताजसी पाहिजे ३ योगाभ्यासाचे फळ आहे असा समजिलेने वरमम येव न शक्यते त्याप्रमाणे हे भ्रष्ट हो कृष्ण! तो योगाभ्यासाचा न रावावत नाही ॥ ३८॥ एतत् म्हणजे आत्मा संशयाचा अवोलात म्हणजे सात्त्विक करून छेद करण्यास ह्म योग आहे सा हे कृष्ण। तु शे वाचून या संशयाचा छेद करणा का कोणी नाही ॥ ३९ ॥

या अर्जुना ने प्रभुआचे उत्तर श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात : हे पार्थ अर्जुना, त्याचा इतक्या म्हणजे या लोकांनी नसा म्हणजे नीच योनीची प्राप्ति अर्जुना म्हणजे परलोकी नसा म्हणजे नरक प्राप्ति ही दोन्हीही होत नाहीत। कारण, हे ताना वावा अर्जुना, हे लोकरीती प्रमाणे वस्त्रे छेदेनें सर्वो धन व्हाहे। कल्याणकृत म्हणजे श्रमकर्मी चरण करणाऱा कोणी दुर्गतीप्रत पावत नाही। तुझे प्रभुआतील पुरुष अर्जुने प्रथम प्रवृत्त झाल्यामुळे श्रमकर्मीचरण करणारा होतो यासुळे तो दुर्गतीप्रत जाणार नाही ॥ ४०॥ या लोकी आगिपरलोकीही त्यास महत्त्व प्राप्त होतें असे सांगतात ॥ पुरुषभरण यावल्या नंतर तो जर सकाळ आहे तर अज्य अथादिक पुण्य कर्म करणाऱ्यास जे प्राप्त व्हावयाचे लोक सांगत जाऊन तेथे वळून येई पर्यंत राहून त्या लोकांतील सत्त्वापुंभष करून सदाचार संपन्न जे श्रीमत् म्हणजे धनिक पुरुष त्याचे गहाचे वार्डे जन्मास गेले। जे सदाचार संपन्न आहें ते सत्कारणीं व्हावाचा न्याय करतात आगिप-

श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवे ह नसुन्न विना रास्यस्य विद्यते ॥ नहिकल्याण कृतक श्रितदुर्गतिं तातगच्छति ॥ ४०॥ प्राप्यपुण्य कृतांजो कानुषितान्नाश्वरीतमाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टेभि आचते ॥ ४१॥ अथवा योगिनामेवकुले भवति धीमतां तस्य हि दुर्लभतरं ज्ञेयं के जन्म यदी दृश्ये ॥ ४२॥

तत्र तं दुष्टि संयोग लभते योर्वेदे हि कं ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नंदन ॥ ४३॥ ॥
हिजे पेक्षा ही मोठे षदाप्रत जातात असें तामर्थ ॥ ४१॥ तो योगभ्रष्ट विरक्त आगिनिष्काम असो तर त्या विषयीं सांगतात। सध्या धीमंत म्हणजे तान संपन्न जे योगी त्यांचे कुळांत जन्म पावतो। प्रदीप्तागिने जे धनिक ते जर योगी नाहीत तर त्यांचे कुळांत जन्म पावत नाही। ज्ञान संपन्न योग्यांचे कुळांत जन्म होणे हें परंपरेने मोक्षसाधन आहे यासुळे पार दुर्लभ आहे ॥ ४२॥ हे कुरु नंदन अर्जुना तें जन्म प्राप्त झालें म्हणजे त्याचे वार्डे योर्वेदे हि कं जो दुष्टि संयोग त्याप्रत म्हणजे पूर्वे हे जे वार्डे योगाभ्यास करीत असो जित वस्त्र योगभ्रमि प्राप्त झाली ही त्या भुक्ति कें जितके सुखी व्हा म्हणजे तानाचाला भक्षाला तितक्याप्रत पूर्वोभ्यासापेक्षा जल्पाभ्यासाचे चयावती। ततः म्हणजे तदनंतर भूयः म्हणजे पुनः संसिद्धौ म्हणजे पूर्वे भुक्ति केपेक्षा ही उच्च धिक योग भूमी सिद्ध व्हा

नी या विषयीं वतने म्हणजे यत्न करतो ॥ ४३॥ ॥

कोणी शिरोक्षित वस्त्रादीं कसायन करने के सींगतात। अथवा म्हणजे यहु।दि का प्रमाणे शिला आदिकामी दुसरे मार्ग कडे मोडि जाय
शीं पूर्वी बाकि बा प्रतिबंधक कर्मामुळे योगाभ्यासा विषयी रच्छान स्याछी। परी स्वार्थी वा नाकाशाल्यावर जो अभ्यास तो सासकर्म पेसां
ही बल वतर स्यात्पर आपले कडे आदून पैतो म्हणजे त्यात योगाविषयी प्रवण करतो। हे प्रवण करून द्याव विनात। योगाविषयी
ज्ञाक म्हणजे योग स्वरूपाचे ज्ञान कर्तव्य असैर। छिजणाती शब्द वस्तुना म्हणजे वेदोक्त कर्मचि कळावा अति क्रम करतो म्हणजे
म्हून अधिक फळ त्यास प्राप्त होतें। प्रग योगाभ्यासाचा ज्यास पूर्विका संस्कार आहे तो कर्मोदिकार्थें उद्ध घन करून पुनः योगाभ्यास
विषयी प्रवृत्त होईल म्हणून काय सांग वयाचे आहे ॥ ४४ ॥ याप्रमाणे योग भटाची गति साधन विषयार्थी व्यापले कडे असे दून नेजेळ

पूर्वीभ्यामे न ते नैव हि यते खव नो पिसः ॥ सिज्ञाकरपि योगस्य शब्दोऽम्लोति वर्पते ॥ ४४ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्त योगी संवृद्ध किं लिख ॥ अनेक जन्म संसिद्ध सत्तो याति परो गति ॥ ४५ ॥
तपस्विभ्यो धि को योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चा धि को योगी न स्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

जो योगाभ्यासा विषयी पुनः प्रवृत्त होतो। याची गति सांग तात ॥ प्राणवायूचा निरोध करण्या विषयी जो दृढ प्रयत्न म्हणजे रेवरी अ
दिक सुदारण्याचा दृढाभ्यास तेणे करून जो यतमान म्हणजे प्राणाभ्यासास सिद्धी विषयी यत्न करणा भा तो संवृद्ध किं लिख
म्हणजे निष्पाप होतो। हाच उत्तर प्राणायामी दी करून मन म्हणजे याग जाते अशा प्रकारें मनुस्मृतीन सांगित का आहे। याच कारणाने
तो अनेक जन्मीं हा करून संसिद्ध म्हणजे योग सिद्ध होऊन नंतर ज्ञान द्वारा मोक्षा प्राप्त तो ॥ ४५ ॥ याच कारणाने योग्याची सति का क
त। कच्छ चांदा वण मासोप वासादिक तप का गत्याचे सा योगी श्रेष्ठ आहे आणि तांनी म्हणजे ब्रह्मात्मपरोक्ष ज्ञान नसून जो दृष्टान्त
छि स ज्ञानी त्यांकरुवही योगी श्रेष्ठ असै मान्य आहे आणि कर्मि म्हणजे अग्नि हो वादिक कर्म करणाऱ्या पेसां ही योगी अधिक श्रेष्ठ आ

हे यास्तव-हे अर्जुन-तू योगी हो ॥ ४६॥ कर्मयोगाचे निरूपणाचे या भाशे करून महावाक्यांतील त्वं पदार्थाचा विचार समाप्त करून अंतःपर उपासनेचें निरूपण प्रधान करून महावाक्यांतील तत्त्वार्थाचा विचार सांगावा या इच्छेने मोठे फल शरवडून मध्य उपासनेची स्तुति करतात ।-देव मेवा परे वसं-एधून अर्पणमाध्यायानं भंगिनिजे सर्व योगी लोभ ध्वे-मदुत्तेन अर्जुनात्मा-भूषण-जो मीजो वास्तव्य भगवान त्याचे ठाई स्थापन केलेले अंत करणाने अद्वायुक्त होत्सना। मारुणजे मज मन जो भजतो तो मध्ययुक्त तम भूषणजे फार श्लाघ्य-श्रेष्ठ-स्तुत्य असा माण्य आहे । यास्तव न माझा भक्त हो असे तात्पर्य ॥ ४७॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता-या. रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषा विवृतौ पद्योध्याय. समाप्त-॥ ६॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ इतो आप्तो गोसापद मेव्यगता जो भजतो तो मोठा श्रेष्ठ आहे असे सांगितले त्याविषयी पूर्वोक्त निकाम कर्मयोगाचे श्रांति मज्जन विलक्षण कर्मे आणि बोधोपाये

योगिना मपि सर्वेषां मद्भुते नंतरात्मना ॥ अद्वावान् भजते यो मास मे युक्त तमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीता सूत्रनिष ० श्रीकृष्णार्जुन संवादे अध्यात्मयोगो नाम पद्योध्यायः ॥ ६॥

श्री भग० ॥ मय्यासक्त मनाः पार्थ योगं युजन् प्रसादय ॥ असंशयं संप्रप्राप्तं वथा सांस्थसि तच्छुणु ॥ १॥

श्रीं कोणते गुणाची तुजें भजन करणा गस्तथेष्टल आहे अशी शकायेईल अथस्तुष्टे परमेवगर्जे मरुतसमजल्योशिकायुतुदंभजन कसे होईल अशी सांगीत तर त्यासोकेचा परिहार आपणच श्रीभगवान् करतात ॥ राजाच आश्रय केनेना कोणीसुख धनखाणि गाव यांजकडे आसक्त मनाचा असतो तसा बहौकन मारेंच वारें त्यावेभव आसक्त आहे असा होत्सना प्रसादय म्हणजे परमसुखाचे म्हणजे त्याचेच प्रसन्न होणे कणागा आणि वीगं युजन् म्हणजे माझे वारें सभाधीचे अनुष्ठान करणारा असा होत्सना-सर्वेष्टल स्वाम्यानं-असें जे पूर्वी सांगितलें तेणे करून त्वं पदार्थाचे विचार समयी जरी मासें साज झालें असले तरी ईश्वरजीवाद्भुति न आहे असें पातें जळ म्हणजे योगीनिकावा तांकिंक मी मांसक म्हणतात-सांख्य ईश्वर नाही असें म्हणतात न्द्रसादिक पूर्वी सांगितले ते ईश्वरस्वरूपचे विषयीचे विवादानें किंवा अज्ञानाचें संशय रूपच होण्याजोगे आहे यासुळे समय न के यासाठी तत्त्वार्थ

जो भी ईश्वर याचत असं सशय म्हणजे संशयराहित निश्चयात्मक समग्रज्ञानांतें जसें जाणशील तसें तुझ सांगेनो। विभूति-ब
छ- रेभ्रदये रणेक रूतु कुमी-असा समयपदाचा कोणी अर्थ का तात ॥१॥ जें पुढें सांग्ण वयाचे ते ऐकण्यास श्रोत्याची श्र
द्धा उत्पन्न व्हावी यासाठी त्याचें पूर्वी स्तोत्र करताव ॥ ज्ञान म्हणजे ज्ञानांत प्रकाशित होणारे जें सत्य ज्ञान-आनंद अद्वितीयस्वर
प रदं म्हणजे जीवस्वरूपाहून भिन्न नव्हे असें सर्वात्म्य भूत ब्रम्ह ते अशेषात म्हणजे त्याचे ज्ञान होण्यास जी साधनें त्यांक द्या
व्यामि म्हणजे सांगतों। शब्दाचा परोक्ष ज्ञान उत्पन्न उत्पन्न करण्याचा स्वभाव आहे यास्तव स्वर्ग आहे-धर्माधर्म आहेत-यावास्मि-
यास्तव स्वर्ग धर्मादिकांचे जसें परोक्ष ज्ञान होतें त्याप्रमाणे तुमचे वाक्य पासून पूर्वोक्त ब्रम्हस्वरूपाचें परोक्ष ज्ञान मला जरी झालें
तरी मी ईश्वर नव्हे। संसारी-स्मरणी-दुःखी-कर्तो-मोक्ता-बद्ध आहे असा जो मग अपरोक्ष भ्रम झाला आहे त्याची निवृत्ति सापत्तो
क्ष ज्ञानांतें कशी होईल अशी शंका होईल तर त्याकिवी सांगतात। मरि ज्ञान म्हणजे अपरोक्ष किंवा अनुभवात्मक ज्ञान या सुद्धा

ज्ञानांतें केवढें सदि ज्ञान मिदं वरुणाम्यदोषता ॥ यच्चात्मानेह भूयो न्यत्र ज्ञानव्यभवति शिष्यते ॥२॥

पूर्वोक्त ज्ञान तुलासांगतों ॥ तात्पर्य ॥ जो कधीही अपरोक्ष नव्हे असा जो अर्थ त्याचें परोक्षच ज्ञान वाक्यापासून होतें असा शब्दा-
चा स्वभाव असक्य तरी जो नित्य अपरोक्षच असून अज्ञानादि कारणांमुळे त्याची अपरोक्षता जाऊन ज्याच परोक्षता येते त्याकिस
थीचें वाक्य रूप वाढ्यापासून ही अपरोक्ष ज्ञान होतें-असा ही वाढ्याचा स्वभाव जो कांज पाहिला आहे। यास उदाहरण ॥ तें दशम अ
हेस असें वाक्य आहे। तें जसे-कोणी राहाणु रूप नदीत तरुत पत्रि कें गेले परंतु त्या दाहंतोला आपण एक अस तों ही संख्याकर
ते वेळेस त्याणें सांगणान मोडून मोजनें यामुळे नदीचे पलीकडील पुरुषावरील नऊ या संख्येचें ज्ञानांत मी दाहवा आहे असें वि
वेक ज्ञान त्याचें नष्ट होऊन मी दाहवा असें तो जाणता नशाला आणि त्या दशमाचे अज्ञानांतें आपण दाहवा असतो ही दशमदि
सतना ही तेव्हां दशम नाही। तो नदीत मरण पावला असें तो बोल्हाण आहे त्याचें अज्ञानांतें केनेने आवरण म्हणजे आणि त्या
सुद्धें जो शीक दय ता उनादिक करूं लागला हें अज्ञानाचें कार्य उपाहे। नंतर कोणी आन तेंथे आला त्याणें त्यास-काशोक के

वतोस-असै पुसल्या नतर दराम मरणपावला असे त्याणे सांगितल्यावर त्या आशाने त्यासकडा दहापुरुषांची संख्या करून दराममरणपावल्या माही दराम आहे असे सांगितले तेव्हां त्या आशाने त्यास वरून दराम आहे असे स्वर्गादि लोकां आहें अशा परोक्ष ज्ञाना प्रमाणे परोक्ष दद्यामाने ज्ञान प्रथम त्यास होऊन मागतीं कांते आहेत अशा प्रभावकून त्या आशाने त्यासकडा गणना करून दारकऊन हेनऊ आशानि दाहबाद-असा उपदेश केला। त्यापासून अज्ञानाने जो अभ्यस झाला होना तो जाऊन दराममी आहे असे अपरोक्षानुभवात्मक जितल्या अपरोक्षजो त्या त्या त्याविषयीचे ज्ञान त्यास उत्पन्न होऊन त्याचादोष गेष्टा। याप्रमाणे प्रथम अस्तस्वरूप कोणते अशा प्रभावकून ब्रम्ह सत्य ज्ञानानंदात्मक होऊन अज्ञां वेद वाक्याच्या उपदेशाने सत्यज्ञानानंदात्मक ब्रम्ह आहे असे परोक्ष ज्ञान प्रथम होऊन त्याची जी लक्षणे ती शैत्योक्तरीतीने आपले स्वरूपावर आहेत असे पंच कोशादका ने निवेक रूपविचार करून जाणून ते ब्रम्ह आणि आत्मा एकच असावे अशी मभावना होतोनंतर ते ब्रम्ह तूंच आहेस अशा पुरुषासून सांलेके महाबा। अथाच्या उपदेशापासून नित्य अपरोक्ष मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यननि सिद्धये ॥ यतनामपि मिद्वाचा कश्चिन्नावेति नित्यतः ॥३॥

क्ष जौ आत्मा त्याग्ये श्रमस्वरूपे न अपरोक्षानुभावक ज्ञानदेहिने । सर्व अ ज्ञानं भवतु भगवतोपासने जीवतु क्लेशे ॥ भवतु भूषणजे
 हो श्रमस्वरूपे जाणल्या वर भूषणभूषणजे पुनः दुसरे ज्ञानव्य भूषणजे जाणावयाचे अवाश्या राहत नाही । सर्व जगत् सद्गुरुवर्यकारण
 हे त्याज्याची सका कारण भूत श्रमसत्ते कृपानिराकी नाही । नामरूपमिथ्याच आदत्ते शाडून पीछें म्हणजे जाग्ये स्वरूप सद्गुप्य आहे ।
 जसे घटादिकांचे नामरूप सौदून यत्निकाच स्वरूप त्याप्रमाणे ते व्याप्य सद्गुप्य श्रमस्वरूप अहंकाराचे श्रमज्ञानाने सर्व जाणने
 जे कदां त्याकून दुसरे ज्ञानव्य नाही च असें जातये ॥ २॥ त्याच ज्ञानाका दुर्लभ न शरवतु त्याचा स्वरूप कर्तात ॥ जीव अस्मत्तु आदिने स्व
 अर्थे यमुष्मांशिवाय दुसरे जीवाची ज्ञाना विषयी प्रवृत्तिच नाही यमुष्मांती रुद्रांत रगवादा पुण्यवचोकरुत ज्ञान आपणास प्राप्त
 वे आसिषकी प्रयत्न करतो । सत्त्वावधि प्रयत्न करणाऱ्या अर्थे ही पुण्यवचोकरुत कोणी रगवादाच यमपरमे श्वराका दासक म्ह
 णजे स्वभावे करुत जाणतो । असें ते ज्ञान दुर्लभ आहे तथापि तुका सांगते ॥ ३॥

[illegible]

भूमिरापोजलोबायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥अहंकारद्वीयमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा॥४॥

जसें शुकीबर भासालेके रजत इतकी इतना अभिन आहें त्याप्रमाणे ॥ त्रयोदशा ध्यायवे गई - महाभूताय्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवैव ॥ इदियाणि दशोक्तं पच्यं वै दिव गोचरा - यास्तीकामे पंचमहाभूते - सदांकार - बुद्धि - अव्यक्त - गाव ज्ञानेदिवे - गांव कर्मैदिवे - मन - आणि शब्दस्पर्श रूपरस गंध हे पाच विषय - अथावतुर्विंशति तत्वांचे भेदावे भिन्न प्रकृति चेतीसप्रकार चीआहे असें सांगितले आहे तशाचि दशोक्त आठ भेदांत व बाकीच्या तत्वांच्या समावेश करावा या अभि प्रायाने एथे आठव भेद प्रकृतीचे असेंसें सांगितले आहे ॥ सांगितले आठ भेदांत वतुर्विंशति तत्वांचा समावेश करावयाचातो असा - एथील भूत्यादिक शब्दांनी पचमहाभूतेतें आणि त्यांची पूर्वोक्तग धनव्यात्रादिक सूक्ष्मरूपेष्टयावी ॥ अहंकार शब्दानें अहंकार आणि अहंकाराचीं कार्ये जीवांचा ज्ञानेदिवे - असाणि पच कर्मैदिवे अशीं अकराध्यायी ॥ बुद्धिशब्दानें महत्पच ध्यावे ॥ मनया शब्दानें मनानें व ज्ञानावयाचे असें ॥ महत्तत्वांचें ज्ञानाणि पच कर्मैदिवे अशीं अकराध्यायी ॥ बुद्धिशब्दानें महत्पच ध्यावे ॥ मनया शब्दानें मनानें व ज्ञानावयाचे असें ॥ महत्तत्वांचें

या प्रमाणे क्षेपस्वरूप प्रकृति सारूप क्षेत्रज्ञरूप प्रकृति सांगतात ॥ ही पूर्वोक्त अष्टो प्रकारची प्रकृति जड आहे या कारणासुद्धे याप्रकारे वीस अपर प्रकृति म्हणतात । या अपर म्हणजे कनिष्ठ जड प्रकृतीकून दुसरी चेतन जीवस्वरूप उच्छृष्ट प्रकृति माझी आहे असे हेमदाबाहो अर्जुना - तंज्ञान । या चेतन प्रकृतीस क्षेत्रज्ञ असे म्हणतात । जीवरूप प्रकृतीस उच्छृष्टत्वा विषयी कारण सांगतात । यथाम् म्हणजे ज्या जीव स्वरूप प्रकृतीने या सर्व जगाचे आपले कर्म द्वारा धारा । केले आहे । तात्पर्य । जीवाने केलेली जीव कामात्मक कर्म सोपे करत दुःखरूप जे फळ त्याच्या भोग्याचा समय जेव्हा प्राप्त होता तेव्हा त्या कर्म बळीग ईश्वरास जाग करण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन तो जगाची उत्पत्ति करतो । उत्पन्न झालेले जग जीवाचे कर्माचा फळेपभोग सम्रास होई तोपर्यंत राहते । नंतर त्याचे लय होते । असे शास्त्रात सांगितले आहे । यावरून जगाची स्थिति हाण्यास आपले कर्मद्वारे जीवच कारण आहे ॥ ५ ॥ क्षेप-

अपरे य भितस्त्वन्यां प्रकृति विद्भिर्मपरा ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अदृक्त्वनस्म जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

रूप अपर प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ जीव तो पर प्रकृति असे सांगून त्याचे द्वारा उपापणास जगाच्या उत्पत्ति स्थिति लयाचे कारणत्व सांगतात ॥ एतद्योनीनि म्हणजे या माझ्या दोन परापर प्रकृति आहे न योनि म्हणजे उत्पत्ति स्थिति लयाचे कारण ज्याचे अशीही सर्वभूतें आहेत असे जाण । पूर्वोक्त अपर जड प्रकृतीचा देहादि रूपांनी परिणाम होता । नंतर माझी अज्ञा भूत जीव चेतन जीवरूप प्रकृति ती भोक्ता स्वरूपांनी त्या देहांत प्रवेश करून कर्म फळेपभोग सम्रास होई तोपर्यंत त्या देहादिकांस आपले कर्म बळीग धारण करतो । या दोन्ही प्रकृति माझे पाहून व उत्पन्न झाल्या आहेत यास्तक प्रकृतीकडून सर्व जगचा प्रभव म्हणजे उत्पत्ति कर्तो परमकारण मीच आहे । तथा म्हणजे तसाच प्रलय म्हणजे प्रलय स्थान मीच आहे ॥ ६ ॥ हे धन जगा अर्जुना । सांगितले कारणाने मलाः म्हणजे माझे शिष्या परत म्हणजे दुसरे कोण तेही श्रेष्ठ असे जगाचे स्थिति स्थिति लयांस स्वतंत्र कारण नाही । जगाची उ-

तानि आनि कथं देवम्भवे गार्ह आदेत असें भाषित त्यानें जगास अम्ह उपादान कारण आहे या मुळे अम्ह सने दत्त जग संचालित करे। यास दयांत घटादिकाची उत्पत्ति मृत्तिकेपासून म्हणजे निवेगार्ह होते आणि लघु क्षी त्वित्वं च गार्ह होतो या सत्व घटादिकास मृत्तिकेपासून कारण आहे। उपादान कारणाकून कार्योन्वीष्टयुक्त सत्ता नाही। चतुः असा आकार संचालनें निव्यन्त्र साहेलें नाममान आहे परंतु मृत्तिके शिवाय घटाची दुसरी सत्ता नाही। कार्ये मात्र उपादान कारणाकून अन्य आहे असें सत्त्व विलें व्यावस्तु मृत्तिकेचें जाण साहें म्हणजे ध्यतिकेची सर्व घटादिक कार्ये ध्यतिकेचे स्वरूपाने उत्पत्ति जाणती जाताना त्या प्रमाणे अम्ह जाणें करून सर्वजग संपूर्णनें जाणून दुसरे भग ज्ञातव्य गृह्य नाही असें प्रज्ञे कार्ये वृद्धी करणें केले। या प्रमाणे सर्व जगाचे गार्ह उपादान कारण भूतजें अम्ह त्याची संपूर्णनें उत्पत्ति आहे या मुळे सर्वजग संपूर्णान्वय आहे असा अन्वय सांगून आत्म इत्यमान नाम रूपात्मक सर्व जगाचा ब्रह्मचे गार्ह

यत्नः परतरं गान्धर्व किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वं मिदं योतं स्त्रवं मणिगणा इव ॥ ७ ॥

रसो ह्यमस्क कौतेय प्रभास्मिन्नाग्नि सूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु ब्रह्मः स्वयंपोतुषं तृपु ॥ ८ ॥

या वृत्ति लक्षण अतिरेक सांगतात ॥ मयि म्हणजे संपूर्ण करून स्फूर्तिरूपानें सर्व जगाचे गार्ह स्थित जो मी याचे गार्ह दे सर्व जग मणिजसे स्वरूपांत कोणते के गृह्यतात त्या प्रमाणें जो वलेले आहे। तात्पर्ये। स्त्रवं ज्ञान जो वलेले मणि स्त्रवं ज्ञान गृह्यतात परंतु स्त्रवं त्यांत एकच असले तरी मणि परस्पर भिन्न असताना या मुळे रत्नांकून स्त्रवं निघाले आहे। तसे जगांत संपूर्णनें अम्ह एकच असले तरी त्याचे गार्ह मग्या प्रमाणें जो वलेले जग परस्पर भिन्न आहे या मुळे त्याकून अम्ह भिन्न आहे। या सत्व मग्याचे विकारांनें स्त्रवं ज्ञानें विकारापावत नाही या प्रमाणें जगाचे विकारांतले भिन्नकारी होत नाही ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णाने उपपणास जगाचे स्थितीचें कारणत्व जें सामान्य रूपाचे सांगितलें तेंच वित्सारें करून सांगतात ॥ हे कौतेय प्रभुनं - उदकाचा सार भूतजो रस तो मी आहे म्हणजे रस रूप जो मी त्याचे गार्ह उदकें आश्रित आहेत। बंद आनि सूर्य यांनी सादधु जी प्रभाती मी आहे म्हणजे प्रभा रूप जो मी त्याचे गार्ह बंद आ-

णि मर्ये आश्रित आहेत । सर्व वेद्यचे सार भूतजो प्रणव म्हणजे ओंकार मी आहे म्हणजे ओंकाररूपजो मी त्याचे गर्ह सर्ववेद आश्रित-
आहेत । आकाशाचा सार भूतजो शब्द तो मी आहे म्हणजे शब्दरूपजो मी त्याचे गर्ह आकाश आश्रित आहे । जेणे करून प्रवृत्त्याचे
ई पुरुष अशी बुद्धि उत्पन्न होते असे जे पौरुष म्हणजे पुरुषाचा भाव किंवा रीत्ये ते मी आहे म्हणजे पौरुष म्हणजे मी त्याचे गर्ह
पुरुष आश्रित आहेत ॥८॥ पृथिवीचा सार भूत जो पुण्य म्हणजे उत्तम असा गंध तो मी आहे म्हणजे गंधरूपजो मी त्याचे गर्ह पृ-
थिवी आश्रित आहे । विभावस् म्हणजे अग्नि त्याचे गर्ह सार भूतजो ते म्हणजे दाहकरणाची शक्ति ती मी आहे म्हणजे तेजरूपजो मी
त्याचे गर्ह अग्नि आश्रित आहे । सर्व भूतांचे गर्ह सार भूतजो जीवन म्हणजे आयुष्य किंवा जेणे करून जीवन होतें असे अन्य ते मी-

पुण्यो गंधः पृथिव्यांच तेजश्वास्मि विभावसो ॥ जीवन सर्व भूतेषु तपश्वास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्व भूतानां बिद्धि पार्थ सनातन ॥ बुद्धिं बुद्धि मतामस्मि ते जस्तेर्जास्विना मदः ॥ १० ॥

आहे म्हणजे जीवनरूपजो मी त्याचे गर्ह सर्वभूते आश्रित आहेत । तपस्वीचे गर्ह सार भूतजो तप ते मी आहे म्हणजे तप रूपजो मी
त्याचे गर्ह तपस्वी आश्रित आहेत ॥ ९ ॥ सर्व पिउ ब्रम्हाउ स्व रूप भूतांचे सार भूतजो सनातन म्हणजे पुढील पुढील कार्यंचे गर्ह र-
करूपाने किंवा नाश रहित स्वरूपाने राहणारे बीज ते मी आहे म्हणजे बीजरूपजो मी त्या माझे गर्ह सर्वभूते आश्रित आहेत । आ-
मे-अर्जुन - त्क्षणाण । बुद्धि मतांचे गर्ह जी सार भूत बुद्धि ती मी आहे म्हणजे बुद्धिरूपजो मी त्याचे गर्ह बुद्धिमत् आश्रित आहे
त । तेज स्वीचे गर्ह जे सार भूत तेज म्हणजे प्रगल्भता ती मी आहे म्हणजे तेजरूपजो मी त्याचे गर्ह तेजस्वी आश्रित आहेत ॥
॥ १० ॥ ॐ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥

बलवत्ताचे वारं सारभूत जे बल ते मी आहे म्हणजे बलरुजो मी त्याचे वारं बलवत्ता आश्रित आ हेत । नें बल कोणते तें सोगनात । प्राप्त न झाले बलरुजो रजो गुणा पाहून झाले आभिलाष तो काय- आभिलषित वस्तु प्राप्त झाले म्हणजे आपेसां अधिक दुखरे असणें अशी मी निष्ठा । जे जे करणारी तमोगुणा पाहून झाले ही दृष्ट्या तो राग-असेले काम आणि राग याही करून रहित जे सत्वगुणा पाहून झाले स्वर्गप्राप्त करणयाचें सामर्थ्य रूप बल ते पूर्वी प्रमाणे मीच आहे । हे मत येष्टा अर्जुना-धर्माविरुद्ध म्हणजे वि-धीने जिवे पाणिग्रहण केले आहे अशी मी विवाहिन पत्नी निवे वारं पुंन्याम नर का पाहून संरक्षण करणारा जो पुत्र त्याचे उत्पत्तीचे उपयोग पुरता-जो काम म्हणजे स्त्रीचा अभिलाष तो मी आहे ॥ ११ ॥ आणि सात्विक म्हणजे सत्वगुणा पाहून उत्पन्न झाले जे धर्म ज्ञान शमदम वैराग्यादिक भाव म्हणजे परम-तसेच रागस म्हणजे रजोगुणा पाहून उत्पन्न झालेले लोभ हर्ष द्वेष प्रवत्या-दिक परमार्थ-तसेच तामस म्हणजे तमोगुणा पाहून उत्पन्न झालेले निद्रा आलस शोक मोह प्रमाद रत्यादिक परमार्थ ते सर्व माझे बल वलवत्ता च्या हं कामरागविचर्जित ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

येचैव सात्त्विकाभावा राजसा स्तामसाश्च ये ॥ मन एवेति नात्र विद्वि न त्व हं ते युते मयि ॥ १२ ॥

त्रिगुणात्मक प्रकृतीचे कार्यभूत आहेत यास्तव मन एव म्हणजे रस तन्मात्र स्वरूप स्थाय्यक माझे यास्तव उत्पन्न झाले आहे मी हं । आणि या प्रमाणें जर दे मर्षजगत् स्वरूप आहे मी न जगाचे विकार जे तुला विकारित्व एईल अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात । पार सादिक परमार्थान्या वारं आप म्हणजे उदादिक परमार्थ श्रौत म्हणजे आश्रित आहेत म्हणून सांगितले ते सूत्रात्माचे अवयव भूत मिथ्या जड स्वरूप आहे त्याचे वारं मी नाही म्हणजे माझे स्वरूपाने वारं भासले जे जग त्यास अधिष्ठान भूत जो मी याची भक्ता स्फुरणे करून प्राप्त होऊन भ्रमकाळी ने भस्ति म्हणजे आहे-भाति म्हणजे भासते-अद्याव्यवहारस भात्र योग्य होते । जसे रज्जु इतकित रत्यादिका वार भासलेले सर्व रजतादिक रज्जु शुक्लीचे सत्तेने ईश्वरीक व्यवहारस योग्य होते त्याप्रमाणें । परंतु मी मिथ्या जड जग स्वरूप नाही । जसे रजत सर्प इतकित रज्जु स्वरूप नाही त्याप्रमाणें

ते पूर्वोक्तपदार्थे मयि मासेठार् अर्थात् म्हणजे भस्मानें शक्तीवर रजताप्रमाणे भासले आहेत। कार्य भूतजगास कारणभूतब्र-
म्हां न न्यत्वं जें सांगितले तें जग आणि ब्रम्ह एकचआहे अशा तात्पर्याने सांगितले नाही तर जगसचा ब्रम्ह सत्तेकून भिन्न नाही ब्र-
म्हाचे स्वरूप भूत सत्तेनेच पूर्वोक्तप्रकाराणें अस्ति-आति-याव्यवहाराची उपपत्ति होते अशा तात्पर्याने सांगितले ॥१२॥ असा
जो परमेश्वर तूं याप्रत पूर्वोक्तस्वरूपाणें सर्व कां जाणत नाहीत असे अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ अग्निः म्हणजे
प्रकाश प्रवृत्ति मोहात्मक किंवा पूर्वोक्त धर्मज्ञानादिक गुण एतन्मय म्हणजे सत्वरजतमोगुणापास्तून उत्पन्न झालेले विभाग
क भाव म्हणजे पदार्थ त्यांही करून हें सर्व मोहित झालेले जग म्हणजे प्राणिमान् एवम् म्हणजे याभावाकून परम्हणजे यां-
हीं करून रहित किंवा यांचा संबध ज्यास नाही असा जो यांचा निर्वत्ता अव्यय म्हणजे नाशरहित मी याप्रत सांगितले स्वरू-
पाणें जाणत नाहीत ॥१३॥ तर कोण जाणतात ते सांगतात ॥ जीविस्वरूपाने झीले करून क्रीडा करणार जो देव मी याची ही प्रसि

त्रिभिर्गुणमयैर्भावेरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं न भिजानाति मा भेभ्यः परमव्ययं ॥१३॥

देवी हो या गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ माझे वयेप्रपद्यते माया मेतां तरं तिते ॥ १४ ॥

इ पिंडं ब्रम्हांडरूपाने परिणाम पावलेली आणि आत्मा स्वप्रकाशाआनंद त्विद्रूप उतरसतंही तो आपणास जाणत नाही कां-
सा सर्वोत्तम अनुभव आहे यावरून जो आहे असें कल्पना करण्यास योग्य झालेली आणि जीस अविद्या ही म्हणतात आणि
जिचा अतिक्रम करण्यास फार कठीण आहे अशी माझी माया आहे। या मायेपासून तरण्याचा उपाय सांगतात। माझे व-
णजे सर्व भूतांचा आत्मा सर्व भूतांत स्थित असा जो मी बाहेर देव त्याप्रत वये म्हणजे जे प्रपद्यते म्हणजे स्वान्म त्वे करून भ-
जतात ते-माया मेतां तरति-म्हणजे यामाये पास्तून तरतात। अधिष्ठान ज्ञानानेंच समष्टि अभिबाउच्छेद होतो दुसरे ज्ञान-
ने किंवा मनाचे बुद्धीचे निरोधानें होत नाही असा अर्थ। त्याचें तात्पर्य असे- ईश्वर आणि जीव असा विभाग जें ये नाही अ-
से जें शब्द चिन्मात्र म्हणून त्याचे वार् मी मागेची कल्पना झाली म्हणजे त्या मायेपादिकासरं श्वर असी संशा होवे। त्या-

माया रूपे दर्पणचे गाई त्या मायेपाधिक चैतन्याच्या प्रतिबिंबां होतो तो जीव त्यास विंब भूत जो ईश्वर त्याचे अनुरोभाचें म्हणजे आपण ईश्वराचे स्वाधीन होऊन जीवास आपले वश करून संसारांत येणे जाणें अज्ञानापात्राने युक्त करतो । जसें सुखाचे अनुरोभाचे दर्पणाची प्रतिबिंब चळगारि करिकया युक्त होतें किंवा दर्पण मालिन झालें किंवा छिन्न भिन्न झाले म्हणजे दर्पणातील प्रतिबिंब ही मालिनी किंवा छिन्न भिन्न होतें त्याप्रमाणें जीवास विंब भूत ईश्वराद्रीचे तत्त्व आणि मायेवरील सर्व कर्तव्य दुःस्वार्थिक संसातं जन्मास जाणें अणें यादी करून जीव रूप युक्त होतें हेंच मायेस ईश्वराधीन व आणामायेचे द्वारा ईश्वराम सर्व जगाचे उत्पत्त्यादिकाचे कर्ते त्यादिक मायी परमेश्वर याविश्वाधी सृष्टि करितो त्या सृष्टीत मायेचें वश केले आ दुसरा जीव निरुद्ध म्हणजे बद्ध झाला आहे या अर्थान्या श्रुतींत सांगितले आहे । याप्रमाणें एकच माया उपाधिकिवा दर्पण म्हणता पण दोऊन ईश्वर रूप शिव आणि प्रतिबिंब म्हणजे ईश्वर आ विभाग करते किंवा प्रस्तावेनेत लिहिले प्रमाणे एकच माया अतिद्या आणि माया या दोन प्रकारची होऊन मायेत प्रतिबिंब ईश्वर आ न मां दुःसृष्टितीनो मूढाः प्रपद्येते नरा धर्माः ॥ मायया पट्टेन ज्ञाना आसक्तं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

णि आविद्येत प्रतिबिंबित जीव असा विभाग करते । या जीवेश्वरादून निराकि उपाधिरहित या दोहोंमध्ये राहिलेले कर्तृचे तत्त्व मुक्ताची पावावयाचे दृतीय आहे । हे जीवेश्वर आपले उपाधीचे पक्षपाताने उपाधि दशेन आत्मज्ञ-शास्त्र-म्हणजे शासन करण्य स योग्य जीव आणि सर्वज्ञ-शास्त्रा-निर्गता ईश्वर असे दोघाता हा जीवास जेव्हां ईश्वरापाधवाने झालेले ईश्वर प्रसादे करून आपले आणि ईश्वराचे सच्चिदानंदात्मक आद्वितीय स्वरूप एकच आहे माया आणि तिणें कल्पिलेले जे सर्व उपाधि ने मिण्या आहें ते आपल्या स्वरूपी नाहीत । ईश्वर आणि मी निरुपाधिक स्वरूपातें एकच आहे । असें ब्रह्मात्म तत्व ज्ञान होते तेव्हां ज्ञान असें म्हणेल तर त्याविषयी मांगतात ॥ दुःस्फुटितः म्हणजे पापाचरण करणारे अतएव त्यांची चित्त शक्ति नाही या मुळे दुष्ट म्हणजे आत्मनात्म विवेक ज्ञान प्राप्त नाही असे अतएव वगैरे मध्ये जे अधम आणि मायेनें अपहृत म्हणजे नष्ट झालें आ

हे ज्ञानम्हणजे साच्चिदान शम्भुका द्वितीयश्रम्व्दाम्ततल ज्ञान ज्यांचे एणेंकरून मायेस आवरण करण्याची शक्ति आहे असे कर्ची
 लें - यासुद्धें आस्तर भाव म्हणजे विरोधवादि कजे असुर त्याचा जो भाव म्हणजे देहेंद्रियादिक च आत्मा आहे याहून दुसरा आत्मान
 ही यास्तव-क्षण कृता घृतपिबेत - यालोकिक कातीउ त्यायाने देहेन्द्रियादिकांचे च विषय भोग करून समाधान करावे हाच मुख्य
 पुरुषार्थ आहे इत्यादिक जो चित्ताभिप्राय किंवा सिद्धांत याप्रत आश्रित म्हणजे आश्रय केलेले - एणेंकरून मायेस विसेष कर
 ण्याची शक्ति आहे असें कच दिले - याप्रमाणे या दोही शक्ती करून मायेचे योगान आपले वास्तविक स्वरूपाचे आवरण शस्त्र
 सुद्धे देहादिकावर आत्मत्व भ्रम होऊन त्याचे फसवासाठी दृष्टुन करणांर असे मृटा किवा दभ दर्पे क्रोध पारुष्य इत्यादिकजे आ
 स्तरांचे स्वभाव त्याप्रत आश्रय केलेले जे आहेत ते मान प्रपद्यंते - म्हणजे मजप्रत भजत नाहीत मंसार रूप अनर्थक पावतात ॥१५॥

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सकृत् निर्नोर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासु र्गार्थी ज्ञानि च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

॥ देहाभिमान असतोही मजपासून भयपावून सकृत् म्हणजे पुण्याचरण च करतात असे जे पुण्यवंत ते जन मला भजतात हे अर्जुन
 - ते जनही सकृतांचे तारतम्याने चार प्रकारचे आहेत धेतसर्वही माझी प्राप्ति व्हावी अशा कामनेच बनाहीत । कोणी आर्ते म्हणजे
 तस्कर व्याघ्रादिकांनी पीडा केलेला असतो तो त्यापीडापरिहारार्थ मला भजतो - कोणी जिज्ञासु म्हणजे आत्मस्वरूपाचे आ
 ज्ञानचा नाश होण्यासाठी आत्मतल्य समजावे अशी इच्छा करणारा असतो तो ज्ञान प्राप्त्यर्थ मला भजतो - कोणी अर्थार्थी
 म्हणजे धनस्वीपुत्रादिक प्राप्त व्हावे याविषयी इच्छा करणारा असतो तो त्याअर्था च प्राप्तीसाठी मला भजतो क्षाणिको-
 षी शक्ती म्हणजे आत्मतल्य वैबा असतो तोही मला भजतो हे जन्मान्तर्जित पुण्यवंत आहेत तर मला भजतात नाहीत तर त्यात्वा-
 न्माननेचें कइ देवतांच च भजतात असे सकृत् एणें करून कचविले ॥ १६ ॥

हे सर्व ही स्रृष्टि आहेत तथापि त्यामध्ये ज्ञानी-ईश्वरत्व किंवा आत्मतत्त्व एकच आहे त्याशिवाय दुसरा भजनीय पदार्थच नाही अज्ञानिष्ययाने नित्यम्हणजे निरंतर युक्त म्हणजे मन्त्रिष्ठ आहे आणि एक भक्ति म्हणजे मीजो एक वास्तव सर्वस्वाभावा त्याचेच आहे सर्वदा ज्याची भक्ति आहे कधीही तिचा व्याभिचार नाही असा आहे या युक्तं तो विनाशयते म्हणजे अधिक आहे। धार्तादिक त्याला अर्थ्याची प्रामिशाही म्हणजे सला भजत नाहीत या युक्तं ते नित्य युक्त नाहीत अणिजे रोगी आते आहेत ते सूर्यला भजत नाहीत जे ज्ञानार्थी आहेत ते सरस्वतीस भजतात - द्रव्यार्थ्यां कुवेरादिकांस भजतात - या युक्तं ते अनेक भक्ति म्हणजे अनेकानी भक्ति करणारे आहेत ते एक भक्ति नाहीत असें नातव्य। ज्या कारणाने सव ज्ञानी एक भक्ति आहे ज्ञानास मी परम प्रेमास्पद आत्मस्वरूप आहे म्हणून अत्यंत प्रिय आहे। आपला आत्मा जसा प्रिय आहे तसा दुसरा को

तेषां ज्ञानी नित्य युक्त एक भक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो ल्यर्थमहं सत्त्वमम प्रियः ॥ १७ ॥

उदाहराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वा त्वैव मे मतं ॥ आस्त्वित माहि युक्तात्मा मामेवा नुत्तमां गतिं ॥ १८ ॥

णी प्रिय नाही। सर्व ही आत्मा साठीच प्रिय आहे असे सर्व लोकांत प्रसिद्धच आहे। आणि तो ज्ञानी मला फार प्रिय आहे। भक्त्या रं दुर्लभ आहे असें नातव्य ॥ १७ ॥ हे सर्व माझी भक्ति करताना या कारणामुळे उत्तर म्हणजे उत्कृष्टच आहेत अथवा मला प्रियच आहेत। तथापि ज्ञानी माझा आत्मा आहे म्हणजे आत्मा प्रमाणे विरति शयिन प्रिय आहे असे माझे मत आहे। ज्या कारणाने त्यासव तो युक्तात्मा म्हणजे मीच भगवान् वास्तव आहे मी त्याहून अन्य नाही असे ज्ञाने उत्तम प्रकारे कहत माझे वाई-चित्त स्थित आहे असा होता तो - अनुत्तमा गति मागेव आस्त्वित - म्हणजे ज्यापेक्षा उत्तम प्राप्त व्हावयाचे स्थान नाही - असा जो ब्रह्म स्वरूप मी वास्तव त्याप्रत गमन करण्या विषयी प्रहृष्ट होऊन माझी भक्ति करणारा आहे दुसऱ्या तिधास परवा आतां ग्यादिक प्राप्त व्हावे या इच्छेने माझी भक्ति करणारा नाही ॥ १८ ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

धुनः ज्ञानाची स्फुटिकरतात ॥ ज्ञानप्राप्त्यर्थ ईश्वरो देशाने निष्काम कर्माचरण करून चित्त त्रु-झीचे द्वारा वेसातारिकेचे अवघण
मननादिक करीत असतां बहुत जन्माचे अंती - वास्तुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् - म्हणजे दोघटवे जन्मी सर्व वास्तुदेवच आहे अ
शा ज्ञानाने युक्त होत्याना - मां प्रपद्यते - म्हणजे मठा वास्तुदेवात्मक ब्रह्माळा स्वात्मने करून अपरोक्षानुभवावे जाणतो - सम
ह्यात्मा - म्हणजे असाजो ब्रह्म भूत ज्ञानीसुदुर्लभ म्हणजे फार दुर्लभ आहे । एथे - बद्धनां जन्मना मते - येणे करून पूर्वोक्त अ
परोक्ष ब्रह्मात्म तत्त्व ज्ञान होण्यास जो प्रतिबंध आहे तो नाशपावला म्हणजे पूर्वोक्त ज्ञानवान् होतो इतकेंच विवक्षित आहे
॥ सुसुक्षा उपलब्ध होऊन भगवद्भक्ति आत्मविचार इत्यादिक करण्यास प्रयत्न जे झाले त्या सर्वांसही बहुत जन्माचे अंतीं ब्रह्म
परोक्ष आत्मतत्त्व ज्ञान होते असे विवक्षित नाही । याविषयी निम्नग्रह होण्यासाठी विचारलिहितां । ब्रह्मात्म तत्त्व ज्ञान - परो
क्ष आणि अपरोक्ष किंवा अपरोक्षानुभवात्मक याभेदाने दोन प्रकार चें आहे । यांतील परोक्ष ज्ञान होण्यास वेद शास्त्र युरूपी
बद्धनां जन्मना मते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥ वास्तुदेवः सर्वमिति समह्यात्मा स्फुटुलं भः ॥ १९ ॥

वे वाक्यावर अश्रद्धा म्हणजे अविश्वास प्रतिबंधक आहे तितकाच होऊन अश्रद्धा उत्पन्न झाली म्हणजे आत्मा सच्चिदान
नंदात्मक - आदितीय ब्रह्म स्वरूप आहे अशा उपदेशा वाक्यापास्तूनच आत्मतत्त्वाचें परोक्ष ज्ञान म्हणजे मांगितले ब्रह्मज्ञान
आत्मतत्त्व आहे असा निश्चय होतो । पूर्वोक्त आत्मतत्त्वाचा आत्मत्वे करून ब्रह्म साक्षात्कार रूप अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्या
स अविवेचार म्हणजे विचार न करणें प्रतिबंधक आहे यास्तव वेदात अवघण मननादिक विचार करावा म्हणजे अविवेचाररूप
प्रतिबंधकाचा नाश होऊन मग वाक्यापास्तून विचाराचे साहाय्याने आत्मतत्त्वाचे अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होते । मग वाक्यांनी
लुप्त पदार्थ जो ईश्वर जीव यांच्या वेदात वाक्याने विचार केला तरी ब्रह्म आणि आत्मा यांचे ऐक्याचा साक्षात्कार मग
वाक्यापास्तून जर न होईल तर पुनः पुनः अपरोक्ष ज्ञान होई तो पर्यंत विचार करावा । कारण अपरोक्ष ज्ञानास विवक्षाबाध
बहुतसे कारण नाही । कारण जो अलुप्तानाचा विधि अट्टार्थच आहे म्हणजे पुण्यार्थच आहे त्याचे एक वास्तव अनुष्ठान पुर

ने । जैसे पुरोडाशार्थे ब्रीहिव प्रोक्षण करवे असें जें धिपीने सांगितले तें एकवार ही केले तरी अट्ट उतल्य होते वासास त्याची आढसि म्हणजे बारबार अनुष्ठान नसे परंतु जो अनुष्ठानम्ना विदुष्टार्थ म्हणजे प्रत्यक्ष जें फळ त्यासाठी आहे त्या जें अनुष्ठान तें फळ होई तों पावेतों बारबार केले पाहिजे । असे विधीने सांगितलेले ब्रीहिवे अव हून म्हणजे कांडजे नेर फवार केले असता ब्रीहिवरील कोंडा जाऊन पुरोडाशास उपयोगी चांगले म्जळ तांडुकाची निष्पत्ति होत नाही वासास कोंडा जाऊन शरद तोडूक निष्पन्न होत तों पर्यंत ब्रीहिवे कडण केले पाहिजे । तसा वेदांत विचार अपरोक्ष शान होऊन शान निवृत्ति होणे तें दृष्ट फल होई तो पर्यंत केला पाहिजे । अतएव येत केवला उहा लकाजें - तं ब्रह्म आदिस - अशा अर्थान्ना मर्यादास्यार्थ नऊ वेळ उपदेश केला असे छादोगोपनिषदांत नित्तिले आहे असें श्रीवेद व्यासानीं ब्रह्मस्त्वानं सांगितले आहे । याप्रमाणे मरण पर्यंत विचार केला तरी प्रतिबंधा मुळे अत्र आत्म तत्वाचें अपरोक्ष ज्ञान नसेल तर प्रतिबंधाच्या नावा साला म्हणजे ज्यांनी पूर्वी केलेल्या विचाराचे संस्कारागें अपरोक्षत्व तत्त्व साक्षात्कार होणे असे प्रतिबंध नसला तर या वजन्मी विचारापासून आत्मविद्या म्हणजे अपरोक्षत्व तत्त्व ज्ञान होते आणि प्रतिक्रिया असला तर ज्ञानांतरी होतें - अशा अर्थान्ना स्वामींनी वेद व्यासानी सांगितले आहे आणि श्रवण कानांर हा बहुत अपरोक्षत्वेक स्त ब्रह्मात्म तत्त्व जाणत नाहीत असें शुद्धीत ही सांगितले आहे आणि वाग्देव नामक ऋषींनी वेदांत विचार केला अमाता ही प्रतिबंधा मुळे त्यांस त्या देहांत आत्म तत्त्व साक्षात्कार न होऊन दुसरा देह प्राप्त झाला तेव्हा त्यास गर्भीत असतोच आत्मत्वे करून ब्रह्मसाक्षात्कार झाला अशा अर्थान्ना वेदांत मंत्र आहे । कुबीस धारभकेल्या पासून काही काळानेच तें क्रमफलास येते तसाच गर्भीधाना पासून काही काळानेंच गर्भीचा परिपाक होऊन त्यासचै तन्म्य उत्पन्न होते । तसा आत्मविचार ही शनैः शनैः म्हणजे काळें करून परिपाक होऊन फलास येतो हयाने तत्कालच फळ द्रूप होत नाही । पुनः पुनः विचार केला तरी त्यास त्रिविध जो प्रतिबंध आहे त्याचा नाश झाल्याशिवाय त्यापासून आत्म तत्त्व साक्षात्कार होत नाही असें कोरे श्वराचार्यानी यातिकांत सांगितले आहे ।

तो प्रतिबंध-भूत-वर्तमान अणि भाषी असा तीन प्रकारचा आहे। भूतप्रतिबंधाचे उदाहरण लोकिंग माथेने ग्रंथातरी लिहिले आहे ते मिळितो। कोणीएक संन्यासी संन्यासापूर्वी ग्रहत्वाश्रमी असतां त्याच्या एकामहिषीवर बडकृत स्नेह झाला होता नंतर संन्यास करून वेदांतश्रवणार्थ प्रवृत्त झाला तरी त्यापूर्वीच्या महिषीचे वार्डे झालेल्या स्नेहाने तिचे वार वार स्मरण होऊन गुरूने उपदेश केल्याने आत्मतत्वाचे त्यास अपरोक्ष ज्ञान झाले नाही। नंतर गुरूने तो प्रतिबंध जाणून महिषीतील आत्मस्वरूपाच्या उपदेशाकडे नेहने त्याचे चिंतन करीत असतां महिषी हा उपार्थि सद्गुरून त्यास केवळ आत्मतत्वाचे चिंतन होऊ लागले यासुळे तो स्नेह रूप प्रतिबंध जाणवून त्या संन्यासास आत्मतत्वाचा साक्षात्कार झाला ॥ चिन्माची विषय भोगाकडे आसक्ति - प्रज्ञा भूणजे बुद्धीचे मदल-कुतर्क भूणजे कुतर्काने वेदवाक्याचे विपरीत अर्थ करणे - विपर्यय भूणजे आत्मा कर्तो - भोक्ता - आहे किवा ईश्वराकून परमार्थत्व मिळ आहे असा दुसरा ग्रह - हे वर्तमान प्रतिबंध। यांच्या श्रवणादिक्रम्या आवृत्ति भगवद्भक्ति रामदमादिक रसादिकांनी जाण झाला भूणजे अपरोक्ष आत्मतत्त्व साक्षात्कार होतो ॥ जन्मांतर झालेच पारहिजे असा जो प्रारब्धकर्म रूप प्रतिबंध तो भाषीप्रतिबंध। हा पूर्वोक्त शमदेवाचे दृष्टांताने जाणवा। तो वामदेवाच्या एकाजन्मानेच नाश पावून या स अपरोक्ष आत्मतत्त्व ज्ञान झाले। भगवामविचार केला असतां ही अपरोक्ष ज्ञान होण्यासाठी त्या प्रतिबंधाच्या नाशार्थ तीन जन्मच्याने लागले नंतर तो नाश प्रवळा अशी पुष्पाणात कहाळ आहे। जो योग्यश्रवण झाला त्यास बडकृत जन्म गेल्यावर प्रतिबंधाचा नाश होऊन ब्रह्मात्मतत्त्व साक्षात्कार होऊन तो मुक्त होतो असे - प्राप्पुण्य कृतां लोकान् - इत्यादि श्लोकांनी गीतेतच सांगितले आहे। अक्षर लोकाची प्राप्ति ज्वावी अशी दृष्ट्यथ करून जे वेदांत श्रवणादिक करताना त्यांस या लोकांनी आत्मतत्त्व साक्षात्कार न होऊन ते ब्रह्म लोकांनात नंतर त्यास तेच आत्मतत्त्व साक्षात्कार होऊन ब्रह्मदेवाचे प्रलयकाळी ते ब्रह्मदेवावर प्रसक्त होतात असे वेदांत सांगितले आहे। यासर्वेवा - स्त्रार्थाचे विचार करून ब्रह्मात्मतत्त्व साक्षात्कारास जे त्रिविध पूर्वोक्त प्रतिबंध आहेत त्याचा नाश झाला भूणजे वेदांत श्रवणादिक विचार अणि भगवद्भक्तीचे झालेला भगवत्प्रासादादीक करून आत्मतत्त्व साक्षात्कार होऊन मुक्ति होते रत भगवत्प्रासादादीक

-बहुना जन्मानांते ज्ञानवात् भानि तदनेतरं भांप्रपद्यते-एणेकरुत्तु विस्मिन् आहै असें सिद्ध साहे ॥ १९ ॥ आरुकात्तें मजन करुण
ज्यात ज्ञान्याशिवाय दुसऱ्यास सर्व बाक्य देवच आहे असे मासे परमेश्वर ज्ञान होण्यास कारण मागतात ॥ तेजोः काणिः म्हणजे इन्द्रपु-
त्र पक्ष स्वर्ग इत्यादिकां विषयी ज्या आरुका साहिक करून दत्त ज्ञानाः म्हणजे नष्ट साहे आहै विवेकज्ञान ज्याचे असें आणि-स्वया
प्रकृत्या नियताः म्हणजे आपली जीजन्मांतरा जित कर्म संस्कार करून पुढें मांगा बघाची देही आणि आकरी प्रकृति तीणे आपणें-
स्वाधीन केलेले असे ज्ञानांनी-तर्त नियम आरुकाय-म्हणजे त्या त्या इंद्रादिक देवतांचें आराधन करण्याचें विधीतें जेजे बलुईरबु
प वात्सादिक नियम प्रसिद्ध आहेत त्याचा स्वीकार करून-अन्य देवताः प्रपद्यते-म्हणजे सर्वां अभूत वाक्ता देवा इतून अन्य देवता
प्रत या देवते पास्तून हे फल मी पावेन या कामनेतें मजतात ॥ २० ॥ भोयो भक्तः यांयां तनुं अहं या अर्चितु निच्छति म्हणजे जो जो स्मति

क्रांभे से सेते ईत ज्ञानाः प्रपद्यते न्य देवताः ॥ तंतं नियम भास्त्राय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

यो यो यांयां तनुं भक्तः अहं यार्चितुं निच्छति ॥ तस्य तस्या चरुं अहं तामेव विदधाम्यहं ॥ २१ ॥

स तया अहं ययुक्तः स तया राधेन मद्भिते ॥ न भते च ततः कामान् मयेव विहितान् दितान् ॥ २२ ॥

क किंवा राजस किंवा तामस भक्त ज्या ज्या शरीराचे देव यक्ष राक्षस पिशाचादिक देवते प्रत अर्च करून पूजा वधास इच्छितो तस्य
तस्य म्हणजे त्यास त्यास तामेव अवकां अहं म्हणजे त्याच त्याच स्मिन्ती किंवा राजमी किंवा तामसी स्मिन् अर्च मज विदधामि
णजे मी उत्पन्न करों ॥ २१ ॥ सः तया अहं ययुक्तः स त-म्हणजे तदनंतर तो तो भक्त त्या अर्चेने युक्त होलाता-तस्याः आराधनं
हते म्हणजे त्याच्या मूर्तीचे देवतेचें आराधन पूजनादिक करण्यास इच्छितो आणि ततः मयेव विहितान् दितान् कामान् लभते
च म्हणजे तो त्याच्या देवतेला मीच आता करून त्याच्या देवते पास्तून देवते केले जे इतोंक इत्युपद्रादिक इच्छित विषय त्यामन पाव
तो ॥ एणे करून सर्व देवता आपले परमेश्वराचे आर्त आहैत असे किना सर्वोत्तमा मी परमेश्वर सर्व देवतास काम देण्या विषयी

सर्वदेवता माझेच अंश आहेत या मुळे त्याचे आराधनेने त्यांचा अनर्थाभीजो मी त्याबेच आराधन होतो । त्या आराधनाचाही त्यांकडून किंवा त्यादेवतांचे स्वरूपाने फलदेवविणारा किवादेविणारा मीच आहे तथापि साक्षात् माझे भक्त आणि प्रदश भूत तुमच्या देवतांचे भक्त याच्या फलात वेळक्षण्य आहे असे सांगतात । अत्यमेधसांतैषा तत फल अतवद्भवति-म्हणजे अत्यम्हणजे परिच्छिन्न किंवा परिमित आहे बुद्धि ज्याची किवा अन्यस्वरूपकरणारे जे पुत्रपुत्र इत्यादिक त्यांचे ठाई आहे सुख साधन बुद्धिजांची असजे ते अन्यदेवताभक्त । त्यांस त्यापास्तून प्राप्त झालेले जे इव्यपुत्रादिक फल ते नावावंत आहे । माझे भक्त स होणारे ब्रम्हप्राप्तिरूप फल नावावंत नाही । करण सांगतात । देवयजो देवात् याति म्हणजे मदश भूत अंत वत ज्या देवता त्याने

अतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यत्यमेधसां ॥ देवात् देवयजो याति भद्रं तां यांति मामपि ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥ परं भावं भजानं तेन माव्ययमनुजम ॥ २४ ॥

चे यजन करणारे त्या देवतां प्रत पावतात । अपि म्हणजे अतवतजे यक्षराक्षस पिशाच त्यांचे यजन करणारे यक्षराक्षसा हिंकां प्रत जातात । भद्रं तां यांति-म्हणजे माझे ते भक्त ते नावावंत हि जो मी त्याप्रतच येतात ॥ २३ ॥ असे जत्र फळात नावत व्यक्त आहे पर सर्व मोठे फलासाठी तुलाचकां भजत नाहीत अशी रांका होईल तर त्याविषयी सांगतात । अव्यक्तं मां सर्वो प्राप्तिरहित आमुळे इदित्थादिकास अगोचर असा जो मी त्यास मम अव्ययं अनुत्तम-पर भावं भजानं ते-म्हणजे माझे नावावंत आणि त्याकडून दुसरे उत्तम नाही असे उत्कृष्ट तत्त्व स्वरूप त्या प्रत न जाणत होस्तानां तो-व्यक्तिमापन्नं मां मन्यते-म्हणजे इतर जीवा प्रमाणे नास्तदेव वारीताने उष्यन्न झालेला आणि देहनिघानी आहे असे मला मानिनात ॥ २४ ॥

तुल्या वास्तविक स्वरूपवैयर्थ्यान् लोकांश्च कोनाही असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ हे योग म्हणजे हे योगिनिव अर्जुना - अशी दिलेली सत्य अन्व प्रत्यय करून योग स्थापन आहे तो योगी असा योगशाब्दाचा अर्थ होतो। योग भाषासमाहाराः असे एकच पद कोणी करतात योग म्हणजे सत्ताज्ञानोपणाचे जे घटन म्हणजे एकच जे उन्नती व जीवाचा म्हणजे नियुक्ता नक भाषा अथवा भगवंताचा विसरव विषय योग त्याने केलेली जीवाचा म्हणजे भगवंताचे संकल्पास अनुसरणारी जी योगभाषा तिजेसमाहृत म्हणजे आळा दिव जो तत् सर्वसत्ता तो सर्वस्य म्हणजे त्वंपदार्थ भावास्तुजाणता जो सर्व जीव समुदाय त्यास - प्रकाशान म्हणजे प्रत्यक्ष नाही। अयं भूटः लोकः अजं अन्वा यं मां नाभिजानाति म्हणजे हा असांनी जीव समुदाय उत्पन्निरहित आणित्वावरहित असा जोमी त्याप्रत जाणत नाही ॥ २५ ॥ योग गमाया माझे स्वाधीन आहे माझुळे माची जोमी याचे ज्ञानाचा अतिवैषय तिचे कडून होत नाही। जसा लोकिक इंद्रजाल विद्या करणा

नाई प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समाश्रितः ॥ घटोयं नाभिजानाति लोकोमा मजमव्ययं ॥ २५ ॥

वेदाई समती वागिबर्तमानागिस्वार्जुन ॥ भविष्याणि क्लृप्तानि मांतु वेदन कम्बज ॥ २६ ॥

या आपले मायेनें लोकांस मोहित करतो परंतु ती माया त्याचे स्वाधीन आहे यासुळे त्याचे ज्ञानाचा प्रतिबंध करण्यास तीसमर्थ होत नाही। त्याप्रमाणे - असे सांगतात ॥ जीव समुदाय आणि मी वस्तुतः एकच असतो ही भाषास्तु उपपाधीनें जीव आणि ईश्वर असा विभाग केला आहे त्यामुळे उपपाधीचे जे धर्म त्यावर अभिमानें व जमाकुळीव भूट असेत। मखा अभिमान नाही यासुळे सर्वही - समती वागि - म्हणजे उत्तम होऊन नाश पाव लेली - वर्तमानागि - म्हणजे वर्तमान कालीं असांनी स्थिति आहे ती आणि भविष्याणि म्हणजे पुढें उत्पन्न होणारी असा सर्व भूतां प्रत मी जाणतो। मांतु कम्बज - न वेद - परंतु त्याभूतांतील कोणी मखा जाणत नाही ॥ २६ ॥

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

परमात्मा जो ईश्वर त्याचे स्वरूपाविषयी वें अज्ञान जीवास असण्याचे कारण सांगतात ॥ जे आपणास अनुकूल करव मिळाले तेव्हा
धन, व्याधिपथीची जी रच्छा उगाणि जें आपणास प्रतिहुं दुःख किंवा दुःस्वास साधन त्याविषयीचा जो हेय-यापासून उल्लभ झालेस
जो इंदु मोह म्हणजे शोभन - अशोभन - संस्य असत्य - नित्य अनित्य - आत्मा अनात्मा - अवीचीं इंदु याचे दावी मोह म्हणजे रक्त
भासादिक अशुद्ध पदार्थांनी उत्पन्न केलेले अशोभन रज्जादिकावर शोभन अशी बुद्धि आणि शोभनावर अशोभन बुद्धि असत्य
म्हणजे मिथ्याजो प्रपंच त्यावर सत्यत्व बुद्धि आणि सत्य आर्ण देऊन अज्ञा आत्म्यावर मिथ्यात्व बुद्धि - अनित्य स्वर्गोदित्वावर
र नित्यत्व बुद्धि आणि अनात्मा जो देहादिक त्यावर आत्मत्व बुद्धि अस्मा विपरीत ज्ञानात्मक भ्रम तें कें करून हे भरत कुलोत्पत्ती हे शंभू सत्ता
पदेणाऱ्या असून - सर्व भूतानि म्हणजे सर्व जीव - सर्गेः म्हणजे रूचीतील पदार्थां विषयी - समोहर्थात - म्हणजे शुद्धीक मोहामय पापतात।

रच्छा हेय समुत्थेन इंदु मोहेन भारत ॥ सर्वे भूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

येषां त्वं तगतं पापं जननीं पुण्य कर्मणां ॥ ते इंदु मोह निरुमुक्ता भजंते मां दृढ व्रताः ॥ २८ ॥

तत्पर्यं जो रूचीचे उपादान कारण आणि रूचीचे स्वरूप तत्पर्यं जाणतो तो ब्रम्हदेवा ब्रम्हस्वरूपाचे सर्व जाणतो। आंसं रूचीचे स्वरूप
विषया शुद्धीक विपरीत ज्ञान आहे, त्यांस प्रतिबंधासुळे सर्व भूतांचे किंवा त्यांचे उपादान कारण जें परमात्म स्वरूप त्यांचे ज्ञान होत नाही ॥
रच्छा आणि हेय यापासून उत्पन्न झालेला जो इंदु मोह म्हणजे रज्जाचा कवच दुःखरूप जों इंदु त्याप्रमाणे परस्पर विरुद्ध जें शुद्धीक इ
च्छा आणि हेय तदुप मोह तें सर्व भूतें - सर्गेः म्हणजे उत्पत्ति काळी च मोहाप्रत पावतात म्हणजे मोहाचे व श्लोक न मोहित
सतां च उत्पन्न होतात। आसुळे सर्व भूतें अतीतादि सर्व भूताप्रत किंवा सर्व भूतां वा अधिष्ठान भूत जेमी त्याप्रव जाणत नाहीत असा-
ही याचा अर्थ आहे ॥ २७ ॥ येषां पुण्य कर्मणां जनना - म्हणजे पुण्य करणाऱ्या ज्या जीवांचे - पापं अंतं गतं - म्हणजे पापनाशाप्रत पाव
तें आहे ते - इंदु मोह निरुमुक्ताः - म्हणजे शुद्धीक इंदु मोहांतें रहित आणि दृढ व्रत - म्हणजे रामदमादि साधनयुक्त होत्याने - मां भजते -
॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

उत्तरावरण मोक्षाय - म्हणजे जगा म्हणजे लक्षणेने जन्म आणि मरण यांचा प्रवाह रूप जो संसार त्यापासून. आत्म्याचा मोक्ष व्हावा यासाठी. मां आश्रित्य - म्हणजे माशेठार्ई विज्ञानाचे स्थापन करून असे यतति - म्हणजे आत्मनात्म ज्ञाना माठी वेदांत श्रवणा दिव्य विषयी जे यत्न करताना ते - तद्ब्रह्म विदुः - म्हणजे सर्व वेदांत प्रसिद्ध जे ते ब्रह्म त्याप्रत स्वात्मने करून जाणतात आणि कृत्स्न अध्यात्म विदुः. म्हणजे सर्वे आत्मा म्हणजे शरीराचे गर्ई स्थित जें त्वंपद बाबत आत्म वस्तू त्याप्रत जाणतात आणि अखिलें कर्मच विदुः म्हणजे तत्सर्व पदार्थ ज्ञानाचे साधन म्हणजे श्रवण मनादिक ते सर्व जाणतात. अथवा हेतुत्वं ब्रह्म विदुः. म्हणजे विराट् पुरुष सूत्रान्तादिकाची उपासना करणा- रे ब्रह्मजाणनात परंतु स्वरूप स्वरूप समष्टि शरीरोपाधि युक्त रूपांने जाणतात म्हणून ते कृत्स्न म्हणजे सर्व ब्रह्म जाणत नाहीत। आ- शे वास्तु देवाने मत्कतर त्या शरीराकून भिन्न आणि त्या शरीराकून अतीत अशा शत ब्रह्म स्वरूपाप्रत जाणतात त्या सर्व ते कृत्स्न ब्रह्म जाणतात। अस्वीयोजना करावी ॥ एणें करून ज्या ब्रह्माचे ज्ञान झालें म्हणजे कांही जाणववाचे शोष राहत नाही असें जे - एक ब्रह्म

उत्तरावरण मोक्षाय मामाश्रित्य यंतति ये ॥ ते ब्रह्म तद्ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं रुर्मन्त्राखिले ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदेवं मां साधिय जं च ये विदुः ॥ प्रयाणकाले पितृमां ते विदुर्युक्त चे तसः ॥ ३० ॥ ॥

म्ह ज्ञानांनें सर्व ज्ञान होतें असे सांगण्यास उत्तरां भिजे देतें त्याची समाप्ति कैली ॥ २९ ॥ याप्रमाणें तात्काळ मुक्तीस साधन म्हून तत्सर्व यांचा पितृक म्हणजे विचार सांगून त्याची समाप्ति करून ज्योपासून कसे करून मुक्ति रूप फळ प्राप्त होतें अशी तत्पदार्थ रचवने - आत्मीची साधनें भूतजीं उपासनादिक ती साधन सांगावी अशा इच्छेने त्याचें प्रथमतः संतोषे करून कथन करतात ॥ साधिभूताधिदेव मां - म्हणजे साधिभूत - अधिदेव आणि अधियज्ञ यांची स्वस्त्ये अर्जुनाचे प्रभानेचे उतरांत पुढील आध्यायांत श्रीकृष्ण भगवान् सांगतील - आधिभूत आणि अधिदेव यादीं करून युक्त आणि साधिय जं च विदुः म्हणजे अधियज्ञाने सुक जो मी याची उपासना करतात - विदुः एथील धातुज्ञानाप्रमाणें उपासनेचा दी वाचक आहे - ते युक्त वेतस. म्हणजे माशेठार्ई ज्योतीं विज्ञानाची योजना कैली आहे असे होताना - प्रयाण काले पितृमां ते विदुः - म्हणजे वेतस सर्व मोक्षगतात अशा मरण समर्पही ते मला जाणनात ॥ यासाठी

भगवताचे वाई नितं तर भावना करावी असे तात्पर्य ॥ ३० ॥ इति श्री मद्भगवद्गीताया रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषाविहसौ सप्तमो-
ध्याकः समाप्तः ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायी मायोपाधिक ब्रम्ह सर्व जगाचे उत्पत्ति निष्ठति लयास कारण आहे असे सांगितले । ते उत्तमाधि-
काचार्यसं उपाधि स्वरूप लक्षणाचे द्वाराने उपाधि सोडून निरुपाधिक माझिदानदा मास्वरूपाने जेथे आहे आणि उपाधि माहितप-
र मेध्वर स्वरूपाने उपास्य आहे याप्रमाणे भावून जेथे ब्रम्हस्वरूपाविषयी एक आणि उपास्य ब्रम्ह स्वरूपाविषयी साहा असे सा-
न प्रथम अर्जुन करणार त्याचे सात विषय - ते ब्रम्ह तद्दिदु कुत्स - इत्यादिक दीड श्लोकाने भगवंताची स्तवभूत मन्त्राविले त्या
वरून त्याविषयीचे प्रथम अर्जुनाने केले आहेत । यास्तून भूत भगवंताचे वाक्याचे व्याख्यान रूप या अध्यायाचा आरम्भ कराल

इति श्री मद्भगवद्गीता स्तपनिषत्स ब्रम्हविद्याया योग शास्त्रे श्रीकृष्णा

र्जुन संवादे ज्ञानविज्ञान योगो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच ॥ किंतु ब्रम्ह किमध्यात्म किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधि

भूतं च किं योक्त मधिदेवं किमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्णा पेंण मस्तु ॥

त ॥ अर्जुन उवाच - पूर्वी ध्यायांनी लक्ष्मीक दीड श्लोकांनी लक्ष्मी भूत जे ब्रम्हादि शब्द त्याच्या अर्थाचा चांगला स्पष्ट बोध
होण्याचे इच्छेने अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे पुरुषोत्तम पुरुष प्रश्ना कृष्णा - त ब्रम्ह कि - म्हणजे ते सोयकृत ब्रम्ह कोणते आणि
अकृत्स्न सौपाधिक उपास्य परमेश्वर रूप ब्रम्ह कोणते - असे हे ब्रम्ह शब्दाने सोपाधिक आणि निरुपाधिक ब्रम्हस्वरूप विषयी दोन
प्रश्न - कि अध्यात्म - म्हणजे अध्यात्म ते कोणते । कि कर्म - म्हणजे कर्मे ते कोणते । च परं अधिभूत किं योक्त - म्हणजे अधि-
भूत म्हणून जे सांगितले ते कोणते । अधिभूत किमुच्यते - आणि अधिदेव कोणास म्हणतात ॥ १ ॥ श्रीकृष्णा पेंण मस्तु
॥ श्रीनारायणा पेंण मस्तु ॥ ४ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अत्र देहे अपियज्ञः कः-म्हणजे बाहेरी बाई यज्ञाचा प्रवर्तक किंवा यज्ञाचें फल देणाऱा अपियज्ञ तो कोण असे। हा अपियज्ञाचे स्वरूपाविषयी प्रश्ना। कथं-म्हणजे तो कसा जाणावा। हा अपियज्ञाची उपासना कशी करावी याविषयीचा प्रश्न देखील प्रश्ना मिळून एकच प्रश्न। अध्यात्म अपि देव इत्यादिकांचे स्वरूपाविषयीचे प्रश्ना वरून अपि यज्ञादि उपाधीजें युक्त जें उपास्य सगुणेश्वराचें स्वरूप त्याविषयीचे प्रश्ना। अर्थात सिद्ध झाले। हे मधुसूतना म्हणजे हे मधुदेव्यास मारणाऱ्या कृष्णा निघताऱ्याभिः प्रयाणकाळे कथं शेषः अस्मि-म्हणजे ज्यांनींचित त्याधीन केले आहेत ते प्रयाणकाळीं तुला कसे जाणतात॥ २॥ या प्रश्नांची उत्तरे क्रमैक करून तीन श्लोकांनी श्रीकृष्ण भगवान् मोगतात॥ सेय ब्राम्ह कौणतें असा जो प्रश्न केला त्याचे उत्तर प्रश्नास सांगतात॥ परम अक्षरं ब्रम्ह-म्हणजे परमजें अक्षर तें ब्रम्ह। अक्षर असें लोकांत वर्णान्महणतात आणि प्रणवस्तुजें एकाक्षर त्यासही श्रुति स्मृतींत ब्रम्ह असे म्हणतें आहें तें ब्रम्ह अज्ञातांका होईल ती नव्वावी यासाठीं-परम-हें अक्षराचें वि

अपियज्ञः कथं कौत्र देहो स्मिन् मधुसूदन॥ प्रयाणकाळे च कथं जे योसि नियतात्मभिः॥ २॥ श्रीभग

वानुवाच॥ अक्षरं ब्रम्ह परमं स्वभावो ध्यात्यमुच्यते॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंशितः॥ ३॥ क ॥

शेषण केले। यावरून-अक्षरापासून सर्वजगाची उत्पत्ति सांगून तें अक्षर कौणतें अशी शंका झाली तर तिचे निराकरण करण्यासाठीं-हे मार्गि जें रक्कल नव्हे-जें अणु नव्हे-जे हस्त नव्हे-जे दीर्घ नव्हे-असें जगास कारण भूतवस्तु त्यास ब्रम्हचे अक्षर असें म्हणतात असें उपनिषदांत सांगितलें आहे असें जें अक्षर तें ब्रम्ह असा अर्थ निघून जातो॥ प्रणवरूप अक्षर तसें नाहीं म्हणून तें ब्रम्ह नव्हे अशी त्याची आदृति झाली॥ अथवा। हाविमो पुरुषो लोकेश्वर इत्यादि शब्दांचे अक्षर तसें नाहीं म्हणून तें-यापेक्षा ते अध्यात्मातील श्लोकांत अशाप्रधानास अक्षर म्हणवें-अमृतजोतीव त्यास अक्षर म्हणावे-असें सुगीत सांगितले आहे यावरून-अक्षर असें जीवाचें हीनाम आहें ते ब्रम्ह अक्षर ब्रम्ह असे म्हणजे मरजीव ब्रम्ह म्हणजे मायोपाधिक जगाचे उपनिष्ठानि लयास कारण भूत सर्वसत्त्वादि कारण युक्त पूर्वाध्यायीं सांगितलेले सोपाधिक ब्रम्ह असा अर्थ होईल तो निरुद्ध असे

जीवास पूर्वोक्त सोपाधिक ब्रह्मरूपता संभवत नाहीं। सोपाधिक जीव आणि ईश्वर याचा भेद उपाधिनिमित्तक आहे। यासाठी परम हे अक्षर
 राखें विशेषण केले। तेणेकरून जें जीवात्म्य अक्षर तें परम म्हणजे निरुपाधिक ब्रह्म असा अर्थ होतो। तो विकरू नाहीं। वेदातीतील महान
 व्याप्ती महावाक्यातील हा पदाचा जो विविक्षित निरुपाधिक जीवात्मा त्यास तत्पदाचा जो विवक्षित निरुपाधिक परब्रह्मरूप अर्थ तदुप
 ता स्पष्ट सांगितलीच आहे। तो बरोबरो जीव ब्रह्मरूप महावाक्यार्थ सांगितला। किंवा ब्रह्म या प्रभववाक्याने परम ब्रह्म कोणते असे
 शी पुसलें नाहीं। तथापि पूर्वाध्यायीतील सूत्रभूतवाक्यांत - तद्ब्रह्म तद्दिदु कृतं - असें म्हटले आहे। त्यावरून - किंवा ब्रह्म - असाय
 अकेला त्यावरून या प्रभवांतील ब्रह्मपदानें तें कृत म्हणजे परब्रह्म कोणते असा प्रभव निष्पन्न झाला त्याचे उत्तर - अक्षर परब्रह्म
 - असें सांगितलें। यास्तव प्रभव आणि उत्तर दोन्ही एकाविवयीचिचि मिळूसाठी अशी अर्थवाची योजना करावी। उभांना अध्यात्मके
 णतें याप्रभावे उत्तर सांगतात। स्वभावः अध्यात्मउच्यते - म्हणजे ब्रह्म आपण जो अंश मूर्तजीव त्याचे जें सर्व देहांचे वार्दे कर्तुं भोव
 स्वरूप तेणेकरून स्थित झालें असात तत्सच अध्यात्म असं म्हणतात। स्वस्व म्हणजे आपला जो भाव म्हणजे कुठे भोवत स्व
 पातें रिच्छति होणें - असा स्वभाव शब्दाचा अर्थ केला म्हणजे पूर्वोक्त अर्थ होतो। आतां कर्म कोणतें या प्रश्नाचे उत्तर सांगतात।
 भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्म संदीतः। जरायुज - अंउज - स्वेदज - सदिज - यामेदानें चार प्रकारचे जे प्राणी ती भूतें। त्यांचा
 भाव म्हणजे उत्पत्ति आणि उद्वेग म्हणजे - आदित्यापासून वृष्टि होणे - वृष्टिपासून अन्न होणे - अन्नापासून प्रजा होताना
 या क्रमैकरून होणारी प्राण्यांची वृद्धि ती प्रत करणारा जो विसर्ग म्हणजे देवांचे उद्देशानें अग्निआदि कौत केलेला इति
 दिकांचा त्याग त्यास कर्म अशी संज्ञा आहे। उत्पत्ति समयी त्यांचे शरीरास जरे बरे घडून असने ते जरायुज म्हणजे मनुष्या
 दिक। जरेस जोर असें लोकांत म्हणतात। ज्याचे शरीराची उत्पत्ति अंडांत होते आणि अंड कुठलें म्हणजे शरीराबरोबर
 चक होते ते अंउज म्हणजे पक्षि सर्प इत्यादिक। ज्यांची शरीरे घर्मापासून उत्पन्न होतात ते स्वेदज म्हणजे भिभि - संश - मत्तु
 ण इत्यादिक। जे भूमीचा भेद करून उत्पन्न भूभागी वाटतात ते सदिज म्हणजे वृक्ष - उलगा - गुल्म इत्यादिक। असे हे प्राण्येचे भेद जाण
 वे ॥ ३ ॥

आता अधिभूतते कोण असा प्रथाचें उन्नर सँगतात। सारी भावः अधिभूतं - नावावाचणारे जें सर्वे प्राण्याचे कर्म फल भूत देहें दिवादि फल मानव उत्पन्न होणारे तें अधिभूत। हें सर्वे प्राण्यास कर्म फळाचा उपभोग देणारे आहे म्हणून यास अधिभूत अशी संज्ञा आहे। आता अधिदेव कोणास म्हणतात या प्रथाचें उन्नर सांगतात। वपरां पुरुष, अग्निदेव वृत् - आग्नि ज्याणें हें सर्वे जग व्यापले आहे किंवा सर्व शरीररूप पुरित जों शयन करतो असा जो सर्व रों दि यास आपआपली कार्ये श्रवण दर्शनादिक करण्याविषयी अनुग्रह फल तो किंवा शांति देतो असा जो सूर्य मंडूकांनराद्वारा सकळ देवतांचा आत्मा द्विरपणगर्भ त्यास अधिदेवत म्हणार्हे। सर्व देवता याच्या अंशभूत आहेत म्हणून यास अधिदेवत अशी संज्ञा आहे। यास प्रमाण - तोचा द्विरपणगर्भ त्यास अधिदेवत म्हणार्हे। सर्व देवता याच्या अंशभूत हे त्यास पुरुष ही म्हणतात। आणि सर्व भूतोंचा अधिपति - व्याधिकर्ता जो आहे याच्याची श्रुति आहे। आतां या देहाचे गारे अधिपति जो कोण या प्रथाचें उन्नर सँगतात। देह भूतां वर - अन्न अधिपति : अहमेव - म्हणजे हे देह धारण करणाऱ्या तथेष्टा अर्जुना। अधिभूत सारो भावः पुरुष अधिदेवते ॥ अधिपति सौह मेवाव देहे देह भूतां वर ॥ ४॥

यज्ञविष्णुच आहे या अर्थीच्या श्रुतीवरून यज्ञा भि माननीयता प्रवर्तक किंवा यज्ञाचें फल देणारी विष्णुवारव्य देवता या सारी राचे गारे मीव आहे। श्रेणे करून परमेश्वराची या देहांत जसी कर्तें भोवत जीवस्वरूपाचें स्थापित आहे तशी सर्व कर्म प्रवर्तक सर्व कर्म फल दात अंतर्गामी स्वरूपाचें ही स्थापित आहे असें कर्तविकें। यास प्रमाण। या देह रूप वृक्षास जीवश्राणि ईश्वर पशू पक्षी अधिभूत राहतात आणि एक जीव कर्म करून त्याचे ईश्वरास समर्पण करून संतोषाप्रत पाववितो एक ईश्वर जीवाचें कर्तें कर्मचें फल त्याचे देऊन संतोषाप्रत पाववितो। या प्रमाणें परस्पर सप्तोषास विणारे ते परस्पर राचे सत्ते म्हणजे मित्र आहेत। त्या तील एक जीव केळें केळीचे फळाचा सारव दुःख रुज्जुतु भव रूप भोग या शरीराचे गारे करतो। ईश्वर अंतर्गामी कर्म फल अन्न भोग व कर्ता साक्षित स्व प्रकाश स्वरूपाचे राहता असा अर्थ नी श्रुति प्रमाण आहे। देह धारण करणाऱ्यांनं दुःखेष्ट आहेत असें अर्जुनास संबोधन दिल्याने दुःखेष्ट आहेत यास्तव आपली प्रवृत्ति निवृत्ति अंतर्गामीचे स्थापित आहे असें जाणून घ्या

ची तं अंतर्गमि स्वरूपे उपासना कर असें सुचवून तो अधिपत कसा जाणावा आणि त्याची कशी उपासना करावी अशा-कथे
या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें ॥ ४ ॥ या प्रमाणें सांगितलेले प्रश्नोत्तरां तील प्रथम प्रश्नोत्तरांत जीवस ब्रह्मभाव सांगितला त्याचें उ-
परोक्षाना ज्ञान ज्यांस आहे त्यांस त्या विषयींचें चिंतन नको । त्यापुणें करून त्याचे प्राण वर जात नाहीत ते अथे चलीन होताना तो
ब्रह्म असतांच ब्रह्म पावला असे श्रुतीनें सांगितलें आहें यावरून द्वितीय प्रश्नोत्तरांत महावाक्यातील शब्द स्वप्नार्थ सांगि-
तला त्याचें ज्ञान वस्तु तत्त्व विषयीचें आहे यास्तव या विषयीही चिंतन नको । तृतीय चतुर्थ प्रश्नोत्तरांत कर्म फल आणि फल-
धन कर्म हीं सांगितलीं त्याचें ही चिंतन नको । कारण कर्माने च विनाचा अवरोध होतो यामुळे फल किंवा त्याचे साधन कर्म यांचे
अंतर्काली स्मरण होईलच । नद्याले तर उतमच आहे । पंचम आणि षष्ठांतरांत कोणें पाधि हिरण्यगर्भ कारणो पाधि मायोपाधि अंत-
र्गामी ईश्वरहो । दोन स्वरूपे उपास्य सांगितली । त्यांतून एका उपास्याचें त्रीं चिंतन दृढ झाले असेलें तर त्या संस्काराने अंतर्काली-
अंतर्कालेच मांमेव स्मरन्मुक्ता कलेवर ॥ यः प्रयाति भगवद्भावं यातिनास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

त्याचा प्रत्यय किंवा स्मरण अवश्य होईल यास्तव त्या परमात्म्याचे दोन उपास्य रूपां त्दन एके स्वरूपानें परमेश्वराना स्मरत असतो
जो कलेवर म्हणजे शरीरवां किंजो तो अर्चिरादिक मार्गाने ब्रह्मलोकाना जाऊन तेथे त्यास ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कार होऊन तो माझे
स्वरूपाप्रत पावतो म्हणजे मुक्त होतो असें सांगून ज्याणीं चिंतन स्वाधीन केलें आहे ते दुष्कारण समर्थी कसे जाणवात या प्रश्नाचे
उत्तर सांगतात । अंतर्काली म्हणजे मरणसमयी मांमेव स्मरना म्हणजे मांझे शब्दोक्त रूपानेंच स्मरण करीत असतो - कलेवर सु-
क्ता - म्हणजे देह सोडून - यः प्रयाति - म्हणजे जो जातो - स भगवद्भावयति - म्हणजे तो मांझे स्वरूपाप्रत पावतो । नास्ति अत्र संश-
यः म्हणजे यांत संशय नाही । ब्रह्मात्मैव क्य साक्षात्कार जास झाला तो याच देहात ब्रह्म प्राप्त होऊन मुक्त होतो त्यास कोडेग-
मन नाही । उपासकां अर्चिरादि मार्गानें ब्रह्म लोकीं गमन होऊन तेथें ते मुक्त होताना असे सांगितलें । या प्रमाणेंच वेदांत
अवगणाने ज्या समक्षा वाक्यांतील शब्द तत्त्वं पदांचे जीवितवक्षित शब्द निरुपाधिक जीवेश्वर पदार्थ त्यांचें उत्तम ज्ञान निश्चय

स्वक दालें आते तेही ब्रम्हजो की जाकन ब्रम्हदेवाचे प्रउपकाळी ब्रम्हदेवा सहवर्तमान त्यांस तेथें ब्रम्हात्मा परोक्ष साक्षात्कार होऊन ते मुक्त होताव असें शुनीत सांगितलें आहे। यावरून शक्य तें पदार्थ त्रिक प्रथिद्विजीवात्म्य स्वरूप जाणणारा जो ईश्वर तो आत्मा तानी त्यासही कमसुक्ति उपासक प्रमाणें होते। ती श्रुति-ब्रम्हात्मा परोक्ष साक्षात्कार उपासकाप्रमाणें आहे त्यास याच देहांत ब्रम्हाप्राप्ति रूप मोक्ष प्राप्ति होते असें शुनीत सांगितले आहे यावरून त्याविषयीची नव्हे। त्याशुनीत उपासना सांगितली आहे आणि त्रिकाधिक भाव स्व रूप कमसुक्ति उपासक प्रमाणें होत। त्यासही ज्ञान त्यास आहे त्यास पूर्वेक सगुण ब्रम्होपासना से भवत ही नाही। यास्तव-नहि कल्याणकृत काश्चित् दुर्गति तातगच्छति-याम्येकान सांगितल्या प्रमाणें त्या आत्मा ज्ञान्यास कमसुक्ति ती श्रुति सांगते असें निर्विवाद सिद्ध आहे ॥ ५॥ केवल कार्योपाधिक-कारणोपाधिक-उपास्य परमेश्वराचे चिंतनाचे देहभरणा नंतर वस

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंतं कथं वरं नत मेवेति कौतं य स दात द्वाप भावितः ॥ ६॥

परमेश्वर स्वरूपाची प्राप्ति होते असें नाही। लोकांत एक कीट आहे तो भ्रमराचे चिंतनाने जीवंत असतां भ्रमर स्वरूपाप्रत पावतो असें प्रसिद्ध आहे। तसेंच महादेवाचे चिंतन करीत असता नदिके श्रवण त्या देहांतच महादेवाचे स्वरूप प्राप्त झालें असें योगशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे। मग जो ज्याचे निरंतर चिंतन करतो त्यास मरण समर्थी त्याचे स्मरण होऊन दुसरे देहांत त्याच्या यस्तूची प्राप्ति होते स्मरण काय सांगण्याचे उगाहे अज्ञातास यांनी न्हा विषय दुसरे विकाणी ही दाखवितात ॥ हे कौतं पा कुं ती पुत्रा अर्जुना। वा म्हणजे अथवा-यं यं भावं स्मरन्-म्हणजे जो ज्याचा देव तेचें किंवा दुसऱ्या पदार्थाचे स्मरण करित असतां-अर्थात कथं वरं त्यजति-म्हणजे मरण काळी शरीराच्या त्याग करतो तो-मदात द्वाप भावितः-म्हणजे सर्वदा त्या स्वरूपाचे चिंतनाचे अभ्यासें करून युक्त झाल्यामुळे-नं वरं ति-म्हणजे त्या त्या स्वरूपाप्रत पावतो ॥ ६॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

तस्मात् म्हणजे असे आहे याकारणास्तव - सर्वेषु कालेषु मा अनुस्मर - स्मरण काली माझे स्मरण होण्यासाठी सर्व काल माझे चित्त न तं कर । जर अंतः करणाच्य अंश इते सुखे मासे निरंतर चित्तन करणास समर्प नस शील तर अंतः करण कठिणार्थ - दुःखच - म्हणजे स्वधर्माबुद्धामरूप शास्त्राविहित सुख कर । च शब्दे करून युद्ध आणि उपासना या दोन्ही ही करण्याचा उपदेश केला । शा न आणि कर्म यांचा समुच्चय जसा विरुद्ध आहे तशी कर्म आणि उपासना ही विरुद्ध नाहीत असे ही - युध्यन् - याचें व्याख्या न करतात । मय्यर्पित मनो बुद्धिः - म्हणजे नित्येने नितिक्रियाकाम कर्मानुष्ठाने करून चित्त शुद्धि होऊन माझे गर्व समर्पित आहे सकल्यविकल्पात्मक मन आणि निश्चयात्मक बुद्धि आणि असा तत्सर्वदा माझे चित्तन करीत हो त्याला अंतकाली मल स्मरून - असंशय माने व एष्यसि - म्हणजे निःसंशय मजप्रतच एशील ॥ ७ ॥ यान्नेच तीन म्हाकांनी स्पष्टी करण करतात ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मापनुस्मर युध्यन् ॥ मय्यर्पित मनो बुद्धिर्मासे वैष्णव्यं संशय ॥ ७ ॥ ७

अभ्यासयोग युक्तेन चेतसाः न न्ययमिना ॥ परमं पुरुष दिव्यं याति पार्था नुचितयन् ॥ ८ ॥ ७

हे पार्थो अर्जुना ॥ अभ्यासयोग युक्तेन - म्हणजे ध्येय किंवा उपास्य वस्तूचे वाई चिन्ताची स्थिरता करण्याविषयी चात्रीभव - इन त्यास अभ्यास म्हणावे । ज्या अभ्यासाने ध्येय याशिवाय इतर पदार्थी कारवृत्ति न होतो निरंतर ध्येय मात्राकार अतः करणवृ - त्तीचा निरंतर प्रसर होतो तद्गुं किंवा तत्कळ भूतजो योग म्हणजे ध्येय याचे वाई चित्त स्थेय रूप समाधितेणे करून युक्त अणि अनन्यगामिना - म्हणजे ध्येय वस्तु सौंदर्य दुसरे विषयाकडे न जाणार - असे - चेतसा - म्हणजे अंतःकरणाने - अनुनि तयन् - म्हणजे शास्त्र आणि गुरु यांनी उपदेश केलेले परमेश्वराचे ध्येय स्वरूपाचें चित्तन करीत असता - परमं दिव्यं पुरुषं याति - म्हणजे सर्वोच्छृष्ट जो अंतर्धानी आदित्य मंडळांत वर्ती पुरुष त्याप्रत यावतो ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

चिन्तन करणव्यापिप्रवावाचा जो दिव्य पुरुष त्याचे व पुनः वर्णन करतात। कवि म्हणजे असीत अनागत इत्यादि हे सर्व परसर्वा त्यां प्रववाहणार सर्व सा। पुराण म्हणजे सर्वांस कारणभूत आहे यासुद्धे चिंतन किंवा अनादि आणि अजुनास्तिता - म्हणजे अंतर्-यात्रीचे स्वरूपाने सर्वांचें दास्य किंवा नियमन करणारा आणि - अणोः - म्हणजे सूक्ष्माचे सांक्षी अमीर्ष - म्हणजे अणू सूक्ष्म दुर्बल असें तात्पर्य। आणि सर्वस्व धातार - म्हणजे सर्व रक्षमाक्रम कर्म फळां प्रव यथा योग्य विभाग करून देणारा आणि - अक्षि त्व रूपं - म्हणजे अपरिमित भक्ति या असल्यासुद्धे आचे स्वरूपाचे चिंतन करणासा शेक्यनाही असा आणि - आदित्य वर्ण - म्हणजे सूर्योपमाणे निरंतर प्रकाश मान ज्याचे रूप आहे असा आणि - तमसः परस्तात - म्हणजे अज्ञान स्वरूप किंवा मोह स्वरूप जो अधकार त्याहून पळीकडील। स्वप्रकाश स्वरूपासुद्धे अज्ञान किंवा त्यासुद्धे होणार जो देहादि रक्षवर आत्मत्व बुध्यादिक रूप मोह त इक्षित असें तात्पर्य। असा पुरुषाग्रन - यः अतुस्मरेत् - म्हणजे चिंतन करील तो साग्रत पावतो असा इहै कथि पुराण मनुशासितारमणोरणीयां समनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्व धातार भवित्य रूपवर्णनसः परस्तात ॥ ९ ॥

प्रमाणकाले मनसा चले न भक्त्या युक्ते योगबले नैवेद्यः ॥ सर्वस्व धातार भवित्य रूपवर्णनसः परस्तात ॥ १० ॥ अक्षोर्वाशीं अन्वय करण किंवा - सतं परं पुरुष मुपैति दिव्य - यापुढील अक्षोर्वाशील त्या दिव्य पुरुषाग्रत तो पावतो असा अन्वय करण ॥ ९ ॥ मरणसमयी त्या दिव्य पुरुषाचे चिंतन होण्याविषयी मोठा प्रयत्न करणारा असे रक्षवून चिंतनाचे फल सांगतात। भक्त्या युक्तः - म्हणजे ईश्वराचे ठाई जो भेग तद्रूप भक्तीने किंवा आराध्यत्व बुद्धीने युक्त होताना - योगबलेन भुवोर्नध्ये सत्यं याणं आवेद्य - म्हणजे हृदय कमळाचे ठाई सर्व ईश्वर - याण आणि मन यांच्या व्यापारांचा निरोध करणें असणें योग त्याचें जें द्यल म्हणजे अभ्यासाचा संस्कार तेणे करून भुवुद्धीचे मध्यभागी उत्तम प्रकाराने भाषाचें स्थापन करून अतकाले अवलेन मनसा - म्हणजे मरणकाळी एकाग्र मनाने - तं पुरुषं अतुस्मरेत् - सः तं दिव्यं पुरुषं उपैति - म्हणजे त्या दिव्य पुरुषाचे चिंतन करणार जो तो त्या दिव्य पुरुषाग्रत पावतो। तात्पर्य। मूलाधार रक्षयास्तु गाभि इहय अन्तरं ध्यापर्वत जीस्व

नै योगशास्त्रांत सांगितलीं आहेत त्यांचे व्यई प्राणवरवर चढवावा त्यांपासून रवालीं उतरावा असा जो केलेला अभ्यास त्यावेळी
 जे मरणसमयीं दद्यावे वार्ई प्राणास स्थापन करून नंतर सुषुम्ना नाडीचे द्वारा भुक्रुदीचे मध्यभागीं आशाचक्र आहे त्याचे-
 वार्ई प्राणाचे स्थापन करावे. त्याचे तेथेच स्थापन करण्याचे प्रयोजन असें आहे कीं भूम्याच्या पाखत वर ब्रह्मरंभ्रापयंत प्राणवायुचे
 दविलानंतर मनाला मूर्च्छा प्राप्त होते यासुळे मरणकालीं ईश्वर चिंतन ईश्वर स्मरण पूर्वक होणार नाही- यासाठी व मरणसमयीं भूम्या
 आगीं च प्राणाचे स्थापन करावे. नंतर ईश्वर चिंतना प्रमाणें उपासक मरण पावल्यानंतर त्यास ब्रह्मलोकास जावयाचा अर्चि राखि-
 मार्गे पुढें सांगितला आहे त्या मार्गातील पूर्व भूणजे उपासकास ब्रह्मलोकास पोचविणाऱ्या ज्या देयता त्यांचीं स्थापनें आणि त्याउ-
 पासकाला ब्रह्मलोकास अमानव पुरुष ज्या स्थापना पाखत पोचवितो ते स्थापन आणि तो पुरुष आणि पावाययाचा सुरव्यब्रह्म-
 लोक पांचवे ही तैथेंच म्हणजे भूम्याच्या देयीं चिंतन करावे. त्याचिंतनाचे संस्काराने उपासकाचें मन सच्चित्त होऊन पूर्वसंस्कार-
 व बलाजें उपासकाजें भूम्याच्या पाखत वर चढविलेले प्राणब्रह्मरंभ्राचा भेद करून गेल्यावर दिव्य देहादिकें करून सुक्त आणि म-
 र्चिवादि मार्गांनी गमन करतें वेळेस त्या त्या मार्गांनी तील देव तोनी पूजा करून पुढील मार्गाचे वार्ई पोचविलेला आणि अमानव पुरु-
 ष ब्रह्मदेवाचा सेवक ज्या ज्या बरो बर आहे आणि त्यास इच्छित जें स्खल त्याचे वार्ई त्या अमानव पुरुषाजें नेऊन पोचविला आहे
 अशा उपासकाचे आत्म्यामन पाहतो. नंतर तो उपासक योगी - कवि पुराण मनु रामसितारं - एवे करून सांगितलेला जो सर्व लगाची उ-
 त्पत्ति करणारा मारावण ज्यास म्हणतात. अशा हिरण्यगर्भाप्रत पावतो म्हणजे ब्रह्मलोकां त्याचे समीप जातो. ब्रह्मविष्णु मन्त्रे च
 त्याचे लोक एका वर एक आहेत अशी कल्पना पौराणिक मतांत जरी केेली आहे त्याप्रमाणे वैदिक मतांत त्या लोकांची कल्पना नाहीं
 तर ते सर्व लोक हिरण्यगर्भाचा जो लोक ज्यास सरलोक म्हणतात त्यांतच अंतर्भूत आहे त्याशिवाय दुसरे पुरुष नाहीं
 त असें ब्रह्मदेवाच्या कौमनिषद आणि त्याचे भाव्य यांत स्पष्ट सांगितले आहे. त्यावरून एथें लिहिले. या विषयीस दसद्विच-
 र निमित्तार पंडितोनीं करून सुक्त असेल त्याचा स्वीकार करावा ॥ १० ॥

सुकुटीचे मध्यभागी प्राणाचे स्थापन करून परमेश्वरचे चिंतन करावे म्हणून सांगितले ते शरमेभराचे प्रतिपादन करणारे अनेक मनीषाणि अनेक नामें आदित त्यांदून कोणता तरी एक मंत्र किंवा एक नाम मनांत धरून त्याचे ह्मणनें करावे असें प्राप्त झालें म्हणून त्याविषयी नियम करतात आणि मरण समयी सुकुटीचे मध्यभागी प्राणाचे स्थापन करून परमपुरुषाची प्राप्ति होति असें पुनोक्त झेकोणतें सांगितले यावरून ब्रम्हविद्येचां चतुर्होके वल योगभागेनेच ब्रम्ह प्राप्ति होईल असेंही प्राप्त झाले त्याविषयी योग्य साही ब्रम्हविद्येची अपेक्षा आहे असें सांगतात ॥ यावर अक्षरें वेद विद्वदिति - म्हणजे ज्यास अकारात्म्य ब्रम्ह असें वेद विद्वद्व- म्हणजे वेदानीं ज्याचा पाल करतात असा जो अकार हाच पर आणि अपर ब्रम्ह आहे असा त्याचे गर्हनिर्गुण किंवा सगुण ब्रम्हाची उपपत्ती नाकावा असे सांगण्याचा आरंभ करून - अकारः उकार आणि मकार या तीन मात्रा रूप वर्ण ज्यांत आहे त असें जें ऊं अं सें प्रणवरूप अक्षर रूपे करून म्हणजे मान्वा अर्थ पर ब्रम्हच आहे असे किंवा हा परब्रम्हाचा बान्धक आहे यास ब्रह्म ब्रम्हच आहे असें व्यानकरी शर रूपे करून म्हणजे मान्वा अर्थ पर ब्रम्हच आहे असे किंवा हा परब्रम्हाचा बान्धक आहे यास ब्रह्म ब्रम्हच आहे असें व्यानकरी यदक्षरं वेदविद्येवदिति विशिष्टि वद्यतो यो वीतरागाः ॥ यदिच्छते ब्रह्म चर्यं वर्तते तेन पदं मंग्रहेण प्रवस्ये ॥ १ ॥

तु तो सापर किंवा अपर ब्रम्हा प्रतयवतो - असा जो वेदोक्त अर्थः याप्रत जाणणारे - बोलतात। अथवा ज्यास ऊं अकार या शब्दाचे वाच्य असून म्हणजे नाशरहित ब्रम्ह असे - जे रूखलून के - अनुन के - स्वरचन के - दीर्घन के - असें जे जगबें कारण त्यास ब्रम्ह वेत्ते ब्रम्ह अक्षर ब्रम्ह असें म्हणतात असा जो वेदोक्त अर्थ त्याप्रत जाणणारे - बोलतात। वीतरागा, यतयः यद्विशिष्टि - म्हणजे निस्पृह यत्न करणारे सन्यासी ज्याचा ब्रम्हचिंतन करण्यासाठी शालिग्राम प्रतिमा दिका प्रमाणें प्रतीकरूपांत आश्रय करतात आणि शालिग्रामादिकाप्रमाणें ज्याचे गर्ह ब्रम्ह चिंतन करतात। म्हणजे समुद्राप्रत जव्हा नद्या आपली नामे आणि रूपां दाकून प्रवेष्टा करतात - त्याप्रमाणें ते सन्यासी देहोदियादिकांपाधि सोडून ज्याचे गर्ह प्रवेष्टा करतात तद्वृत्त ते होतात असा अर्थ जाणावा। यत्तरंखं ब्रम्ह चर्यं वर्तते - ज्या ऊं अकार किंवा परब्रम्हाच्या प्राप्तीसाठीं गुठकुल वासादिक ब्रम्ह चर्यं वर्तताचें धारण करतात। तत्परं ते मंग्रहेण प्रवस्ये - तें निर्गुण ब्रम्ह किंवा सगुण ब्रम्ह याचे प्राप्तीसाधन म्हणून अकार उकार मकार रूप वर्ण त्रयात्मक ऊं अकार

रूपपद किंवा ब्रह्मविद्येने प्राप्त ज्ञातवाने जें परब्रह्म स्वरूप विष्ण्वारब्ध पद त्याप्रत तुला बोध होईल असें संक्षेपांने सांगलों। तें असा परब्रह्मभी कसा जाणोन असा व्याकुल होऊं नको। एणेकरून मंद किंवा मध्यम बुद्धीजे अधिकारी यांनी पूर्वेक्त भुर्तीत पर किंवा अपर ब्रह्मस्वरूपाचे उ० काराचे गर्ई जें उपासन सांगितले आहे ते योग धारणा सहित केले असता क्रमानें भुक्तिरूप फलास साधन होतें असें स्पष्टचविले। आणि अकाराचा वास्तव विष्णु असा अर्थ - उकाराचा ब्रह्मा असा अर्थ - मकाराचा महोदेव असा अर्थ - याप्रमाणें त्रिमायात्मक उ० काराचा ब्रह्मविष्णु महेश्वररूपसंगुणब्रह्मरूप अर्थ आणि उ० कारांत जी पुत उर्ध्वमात्रा आदिती सत्त्व रज तमोक्त प गुणत्रयांनीत तुरीय सांख्यिदानंदात्मक ज्येष्ठब्रह्माचे प्रतिपादन करतें। ते ब्रह्म महावाक्यापाहून स्वात्मने करून अपरोक्षता ने ज्याणीं जाणलें आहे त्यास यांच देहांत ब्रह्म प्राप्त होतें असें स्पष्टचविले ॥ ११ ॥ योग धारणासहित श्रुतेक्त प्रणवे पासून आणि त्याचें फल आणि अर्चिरादिमार्गांनी ब्रह्मलोक प्राप्ति आणि त्याच्या प्रसंगाने दुसरे कांही असें एथून पुढें अभ्यास समस्त सर्व दाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्यच ॥ श्रुत्यर्थाध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ॥ १२ ॥

श्री पर्यंत सांगावयास आरंभ करतात ॥ श्रुत्यमध्यमार्गीप्राणाचे स्थापन कसे करावें ते सांगतात ॥ आत्मनः स्मरणजे आपर्छी - सर्व दाराणि संयम्य - म्हणजे बाह्यशब्दादिक विषयांचें ग्रहण करण्यास द्वारभूतजीओनचक्रादिक इंद्रियें त्यास शब्दादिक विषयांपाहून आवरून नव - म्हणजे आणि - मनः हृदि निरुध्य - म्हणजे बाह्येन्द्रियाचा नियहक मर्गं मनानें विषयांचें चिंतन होईल यास्तव हृदयाचे गर्ई मनाचा निरोध करून म्हणजे मनोत हो विषयांचें चिंतन न होईल असें करून - श्रुर्भिप्राण आध्याय - म्हणजे सूक्ष्म धारा पाहून मस्तक पर्यंत जी विद्यमान स्फुटुमा नामक नाडी तिचे द्वारातुल्य दिष्ट मार्गीने प्राणवायूस - श्रुत्यमध्यमार्गी स्थापन करून - योग धारणां आस्थित - म्हणजे ज्याहृदय कमलरूप देज्ञाचे गर्ई ध्येयवस्तूचें चिंतन करण वयाचें त्यादिशीं मनोची निश्चल स्थितिकरणे ज्यास योगज्ञात्म्यात धारणा असें म्हणतात त्या धारणेने बुद्ध होवता त्यात्मक योगधारणां आस्थितः म्हणजे आत्माविषयक समाधिरूप धारणेने बुद्ध होवता ॥ असाही अर्थ आत्मनः यापदावाहि - कडे अजयक रूत करमाण ॥ १२ ॥

युक्तेष्वेवैर्वाद्वाण्ये स्थापनक कृत नंतर कायकरावें तें सांगतात। ७० प्रति एकाक्षरं ब्रम्हव्याहरत्-मूर्त्तिं स्मरिष्यत्समाये ७१ अक्षरं स्मर-
त्तु ब्रम्हावाचक आहे अथवा ज्यावर देवता वृद्धि करून उपासना करतात असे-० अं शालिग्रामादिक किंञ्च कृत्वाणीं शिवाय्वा प्रतिमास्तोत-
वतीक अर्थे म्हणवात त्या ज्या विष्ण्वादि सत्त्वाचे आहेत त्या प्रमाणे प्रणव वा परब्रम्हचे उपासने ने प्रतीकच आहे म्हणून ७२ कारत्वरूप
अक्षरं ह्ये ब्रम्ह आहे त्याचे जणू रूप उच्चारण करित असता। एकाक्षरया विद्येणा जें मरण समर्पी इतर मंत्राचे जणू पक्षा या रेखेचे अक्षराचा जणू
अभामासाजें सैते श्राणि फळ मोठे अशी सूक्तिके ली। आणि-मो अनुस्मरन्-म्हणजे पक्षेभ्य ली मी याचे स्मरण करीत असलं अथवा
एक म्हणजे अर्द्धीय अक्षर म्हणजे नाश रहित असे जें ७३ कार्यातीक अर्धे मानेने प्रतिपाद्युपीय ब्रम्ह त्या प्रतत्या लोके कळत
स्मरत असता-यः देहं त्यजन्मयाति-म्हणजे रूर्ध्व नाडीं वतु ब्रम्ह रंध्राचे मार्गाने प्राणगेवा म्हणजे देहप्रव दाकून अर्धिकादि कमा
र्गानी गमन करतो-सः परमां गतिं याति-म्हणजे जसे कोणी एकापुरुषाचे स्मरण करून त्याचे नाम घेऊन हा कमारली तर तो देह
७४ मित्ये काक्षरं ब्रम्हव्याहरत् मामनुस्मरन्॥ यः प्रयाति स्वज नृदेहं सव्यानि परमां गतिं ॥१॥

न त्याचे सन्निध येतो त्या प्रमाणे परब्रम्हाचे स्मरण करून त्याचे प्रणव रूप नामाचे उच्चारणाने ने व्यापक आहे वायुदेहें ते सानि
ध होऊन ब्रम्ह लोकाचे यासीचे द्वाग तो त्या ब्रम्हाप्रत पावतो। त्या ब्रम्ह स्वरूपाचे वर्णन करावयास आरंभ करून ज्ञान्यास किं
वा उपासकास हें ब्रम्ह परमागति आहे-हें ब्रम्ह त्यास परमा नंद रूप आहे-असें शुक्तीन सांगितलें आहे अशी व्याख्या केली तर परमा
लीनो बित्त वृत्ति निरोध रूपयोगास अम्यास अगति दे राग्य ही साधने आहेत-असे मांयून त्याविषयी उपाय सांशून अंगस तीव्र
धैर्याच अगिअभ्यास ही साधने आहेत कितां त्यांचे उपाय असांगितले त्यांचें अनुष्ठान ऐकून आस साळे आहे त्यांचे योगरूप माधि-
आ सन म्हणजे जवळ आहे असे सांगितलें। नंतर सांगितले साधनां शिवाय ही ईश्वरावाचक जो प्रणव त्याच जप त्याचे अर्थी बोलि
तन करणे असे जें ईश्वर प्रणिधान तें समाधि सिद्ध होण बास कळभासा धन आहे असे ईश्वर प्रणिधान ह्वा-समाधि मिश्री श्वर
प्रणिधानाव-यास्तु ज्ञाने योग शास्त्रांत सांगितलें आहे। एथेंतर त्या ईश्वर प्रणिधानास साक्षात् परमा गतिच प्राप्त झेतें असे याही क-

अरुनेप्रमाणे संभितले तरे हेरस्तर विरुद्ध होईल यास्तव - अशुभित्वाहार - अशुभित्वाहार - आत्मनः योगधारणां आहारिक
 यः देहं त्यजन् प्रयाति सः परमांगतिं प्रयाति - म्हणजे प्रणवरूप एकाक्षर ब्रह्मचो जप करीत असतां आणि माझे चिंतन करीत असतां आ-
 णि आत्मविषयक समाधि रस्त्या योगाने सुकष्टे लावाजो देहाप्रनटाडून जातो तो परमगतीप्रन पावतो अशी योजना करायी असेल कोणी या रस्त्या
 व करताना ॥ तस्मात् प्रवृत्ति युक्तस्य योगिनो वै मदाल्मनः ॥ न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ यत्कर्म भिर्यत्तपसा ज्ञानेनैवायुतस्य
 यत् ॥ योगेन दान धर्मेण श्रेयो भिरनरे रपि ॥ सर्वमद्भुतं किं योगिनो मद्भुतं लभते जप्ता ॥ याच्चा अर्थः माझे वारं ज्याचे मन आहे असलासो
 दशाभक्त सासब कुठक रूत माझे मक्ती शिवाय ज्ञान किंवा वैराग्य कल्याण का रूत होणार नाही ॥ जे फल कर्मांचे राणाने - तपाने - दाना
 ने - वैराग्याने - योगाने - दान धर्माने - आणिक जी श्रेयस्कर साधने आहेत त्यांणी प्राप्त होतें तें सर्व फल माझा भक्त मक्ती करून
 च उरना यासे करून किंवा निश्चयें करून पावतो - असे श्रीमद्भागवतांत सांगितले आहे ॥ आणि भगवद्गीतेतलेच - तमेव शरणं गच्छत
 ई भवेन भारत ॥ तत्प्रासादात् परांगतिं स्वाने प्राप्स्यसि शान्धवत ॥ सर्वधर्मांश्चरि त्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥ अहंला सर्वपापेभ्यो मो-
 क्षं शिथ्यामि माकच - एणे करून ॥ या ईश्वराचा चरु सर्वभाषाने शरण जा ॥ याचे प्रसादाने तुला शान्धवत ब्रह्मपद प्राप्त होईल ॥ सर्व
 धर्मांचा परित्याग करून मलाच शरण जा ॥ तुला मी सर्वपापा पाहून सुक्त करीन - असें सांगितले आहे ॥ याच रूत भगवद्गीतेत
 मी सापथें त फल देणारी भक्तिच परमपुरुषार्थ आहे ॥ आणि आज्ञावयक आहे योगाभ्यास आवश्यक नाही असें उक्तं ॥ योगा-
 दून ही अधिक जी भक्ति निचा योगासिद्धी साठी योग साधनें जी वैराग्यादिक त्यांची जी प तंज जी नीचि कल्प के अतो विरुद्ध दि-
 सतो ॥ जी एक फला विषयी समान साधनें असतात त्यां विषयी हे करावे किंवा हे करावे असा विकल्प होतो असें शास्त्र सांगे आहे ॥
 यी शंका होते तथापि भगवद्गीतेचे वषष्टाध्यायी जी वस्तुनिष्ठ रूत त्यासमो जाय - चासनादा - कारण आहे यास्तव आसजीवितुक्तिक
 रसाची इच्छा आहे त्याने त्या कृष्णासाठी मनोजय आणि बामना नावाचा साधन भूत जी योग तो अवश्य करू कशाचे असे योगास हो श्रेष्ठ
 रस सांगितले आहे ॥ यास्तव जे मुमुक्षु आहेत त्यांस योग ही आवश्यक आहे त्यांस अनिच्छक भ साधन भगवद्भक्ति आहे ॥ कारण

स्यैवैवाग्रे भगवत्यसाद होऊन याभक्तासयोग लोकर सिद्ध होतो उसा ईश्वर संकल्प होतो । ईश्वरसंकल्प माल कोहि यासुद्धं भक्तास श्रेष्ठ
 इतर साधनापेक्षा अधिकरूप साधनाग्रे योग सिद्ध होतो यातासयोगने पतञ्जलीनी भक्तीचा योग साधनाधीनिकल्प केला असे जाणोन ॥ १३ ॥
 सांगितल्या यमाणे प्राणवितोष करणाचा आत्म्यास बाह्य किंवा होनाही त्यात मुकुटीमध्ये प्राणाचे स्थापन करून सूर्यव्य संयुक्त्या गतीचे हो
 गा श्रेष्ठ रश्मिद्वारा प्राण घालवून सेव्हेने हे रुचक प्रयास अवश्य आहे त्याची वाट काय असे म्हणेल तर त्याविषयी सांगताव ॥ अनन्य ने
 ताः सर्व यः नित्यशः मां अनुस्मरति - म्हणजे मी जो परमेश्वर याचेच ठाई आदर ठेवून त्या इन्द्रादुसरे विषयावर ज्याचे चित्त नाही अ
 सा हो त्याला जो निरंतर म्हणजे मरणपर्यंत माझे चिंतन करतो - तत्पत्नित्ययुक्तस्य योगिनः हे पार्थ अहं कलभः अस्मि - म्हणजे कर्मव
 द्य होऊन किंवा योग बळाने सेव्हेने प्राण त्याग करणाग जो निरंतर माझे ठायीं स्थिर चित्त झाले त्या किंवा योगी त्यास मी परमेश्वर
 मत्कृत्तु भूणजे कर्तव्य करून यावावयास योग्य आहे । एणे करून यावज्जीव विक्षेपशून्य भगवंताचे चिंतनच परमगतीस साधन आहे

अनन्य चैताः सततं यो यो स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

मासुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमश्नुतं ॥ नासुवति मसात्मनः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

हे । योगमार्गाने सेव्हे करून प्राणोत्क्रमण पटोक्षित न पडो त्याविषयी आग्रह करून ये असे कचविले । योगिनाले यमाणे निरंतर माझे चिंत
 न करणारा जो नित्ययुक्त बोधी म्हणजे योग्यास अवश्य कर्तव्य जेनि वसित आहारहिक त्याही करून आणि यमनि यमादिकोही करून
 न शुद्धजो योगी दुष्टान करणारा त्यास मी सुलभ आहे । एणे करून मागितली गति दुल्लभ आहे असे मानून ये अशीही कोणी व्याख्या कर
 ताव ॥ १४ ॥ मी सुलभ झालों म्हणजे काय होजे ते सांगताव ॥ मत्कृत्तु भूणजे माझे चिंतन ॥ म्हणजे रज आणि तम एतद्वृत्त मला चा
 मासे चिंतनें करून नाश होऊन आर्षे जांन करण करून झालें आहे असे शक्य - सत्य पुणी - ब्रह्मत्व साक्षात्कार देत - आणि माझे
 प्रीति वेंऊन भोगसमाप्ति झाल्यानंतर मोक्षायन पावलेजे ते श्रेष्ठ क उपासक ते - मी ऐस्य - म्हणजे मी जो परमेश्वर त्याप्रत पावून
 दुःखालयं अवस्थतं पुनः जन्म न आसुर्वति - म्हणजे गर्भांत बास करणे योनीतून बाहेर पडणे - त्यादिक सर्व दुःखांचे स्थान आहे

णि मूढ दृष्ट्या किंचित् वैषयिक कृत्यान् स्थापयन् अस्मिन् नदी अराधयत म्हणजे नाश पावणारे आणि अति दुःख अशापातून दुःख त्यांना सायेतना होतं ॥ १५ ॥ मजप्रत पाहून पुनः जन्मास येत नाहीत असे सांगितल्याने जे परमेश्वरापुनः पावले नाहीत त्यांची पुनः जन्म मरणात झेपे जाणें अशी आह्वानि आहे असे अर्थीन सिद्ध झालें तें सांगतात ॥ हे अर्जुन - आग्रह्यसुवनात् लोकः पुनः आवर्तिन नर्तति - म्हणजे जेथे भूते उतपन्न होतात तेथें भुवन म्हणजे लोक । आग्रह्यसुवनात् म्हणजे ब्रम्हलोक सदा सर्वेभोग भूमिस्वरूप जे भूलोक - दुर्बलोक - स्वलोक - महलोक - अर्जुनलोक - नवोदक तेथेंगे जे जे प्राणी पुनः जन्मास येतात । याबें अमेतात्पर्य आहे कीं या ब्रम्हपुरांत म्हणजे जेथे ब्रम्ह प्राप्ति होते अशा प्राणी शरीरांत दहुर म्हणजे स्वरूप हृदय कमल आहे त्यांत स्वरूप आकाश आहे ते ब्रम्हच आहे त्याची उपासना उपनिषदात सांगितली आहे ती सदह गौपासना म्हणतात नवीमी ब्रम्हच आहे - अशीही उपासना सांगितली आहे ती सदह गौपासना म्हणतात । तशीच एथे सांगितलेल्या उपासनेचे वार्दे आग्रह्यसुवनादिक उपासना । यासर्व उपासना क्रममुक्ति म्हणजे मरणानंतर अर्चिरादि मार्गांनी ब्रम्हलोक साज्या

आग्रह्यसुवनालोका. पुनरावृत्ति नोर्जुन ॥ मासुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ ॥ ऊन तैथें ब्रम्हान्त साक्षात्पर होऊन मोक्षदेगाच्या आहे । या उपासना करून जे ब्रम्हलोक गेले ते परत जन्मास येत नाहीत । योपा म्हणजे स्त्री - पुरुष - दृष्टी - पर्जन्य - आणि धुलोक म्हणजे स्वर्ग यापांच परार्थचे वार्दे हे प्रत्येक अग्नि आहे त अशी उपासना करण्यास वेदांत सांगितलें आहे । या उपासनेस पंचाग्नि विद्या असे म्हणतात । या उपासनेने ब्रम्हलोक प्राप्ति होते असे वेदांतच सांगितलें आहे । यास्तव ते उपासक मरणांतर ब्रम्हलोक साजानात परंतु ते ईश्वरी यासक नव्हेत याउळे त्यास तेथे ब्रम्हसाक्षात्कार नहोतां पुण्य क्षय होण्यानंतर परत जन्मास येतात यातात्पर्याने ब्रम्हलोक साजेलें ही परत जन्मास येतात असे सांगितलें । तेथे गेले जे सर्व परत जन्मास होतात असें समजून ये - हे कौंतेय - मां उपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते - म्हणजे हे कुंतीपुत्रा उजवना - मजप्रत जे पावतात त्यां- सा पुनर्जन्म होत नाही । या भोकांत अर्जुन आणि कौंतेय हे दोन वेळ संबोधन आदरार्थ आहे ॥ १६ ॥ ॥

श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री नारायणा र्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री गणेशाय र्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री रामचंद्राय र्पणमस्तु ॥

ब्रह्म लोकात् सर्वलोकात् पुनरावृत्तिर्नील आहृत यत् कैरणते सर्वलोक काकर्मपरिच्छिन्न म्भूतते इत्येव कालराकावयवेषु भूमात्
पावायाने अथा रूपनेचे आहृत असें सांगतात ॥ अथवा तपस्वी - दानशील - वैराग्यसंपन्न आणित्तितात्त्विके सद्गुरुकल्पने आहृत
ते भूलोक - जनी लोक - तपोभेद - आणि सत्य लोक यांचे माई लोक राहित स्थानाप्रत जावनात - अथा अर्थार्थकी पुराणात कसे अर्पे होण
जस्तून भूरादिक स्थालचे तीन लोकां पेशाही त्याचीत महारादिक चारलोक बांस्तुल्लुखन आहे असे होते । तर ब्रह्म लोकात् सर्व लोके
व्यति यावाहोते किंश तेथें गेलेले जीव पुनः परमजन्मानयेतात तर मागदा लोकां वा पुराणीक पित्रोपकसासंनयल असीं बाकाहोरेतून
र - जरी सर्व लोकां वा नाश होतो तथापि कोणचा अल्य कोला ते नाश होतो - कोणाचा - त्यापेक्षा बहुतरकावनें होतो असा विशेष संय
ल्ल्यासाठी ब्रह्मदेव स्वभावे कस्तून शंभर वर्षे पर्यंत आयुष्याचा आहे । ब्रह्मदेवाचे मानां त्याचे एकदिवसांत भूरादितीनलोकां वा उतर
मि आणि रात्री प्रलय होतो असे मागण्यासाठी ब्रह्मदेवाचे दिवसांचे आणि रात्रीचे मान सांगतात ॥ सहस्रयुगपर्यंत ब्रह्मणः यत्कश्च
सहस्र युगपर्यंत महर्षे ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रियुगसहस्रानां ते होरात्र विदो जनाः ॥ १७ ॥

इः म्हणजे कुत - केत - ह्यापर - आणि कलि - ही कर पुर्णे मनुष्यांचे काल मानाने सहस्रबैकलितक्या कालमात्रांत जातील तितके काल
मानांने ज्याचा पर्यंत म्हणजे सभाषि होत तितक्या काळ मानाचा जो ब्रह्मदेवाचा दिवस - युग सहस्रानां ब्रह्मणः रात्रिं आणि दिवसांचे -
जे काल मान सांगितले तितकेच काल मानाने जिचा अंत म्हणजे ममापि दोने म्हणजे तितकेच काल मानाने ब्रह्मदेवाची रात्रिआ
थाकाळ मानाचा ब्रह्मदेवाचा दिवस आणि रात्र याप्रत - येविदुः - म्हणजे जे माणसाकडे जनाः असे गुजविदुः म्हणजे त्यास अहो
रात्रि वने असे म्हणावे । जो केवळ चंद्र आणि म्हर्षे यांच्या रात्रीने अहोरात्र मान जाणतात ते अत्यंतशी आहेत यामनव र्म्यास अ
होरात्रवर्षे म्हणून ये असे अर्थातन सिद्धसाते । याम्भोकांनील - सहस्र युगपर्यंत - एषील युगपदाने कृताधिक चार युगे व्याधीचा
विषयी - चतुर्दश सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते - असे पुराणांनील वाक्य आहे । याविषयी कालगणना करण्य चात्रकार अशा अ
हे । चांद्रादिमानांने तीनशे पंचाव न ३५५ दिवसांचे जे मनुष्यांचे एक वर्ष ते देवांचे एक अहोरात्र म्हणजे एकदिवस उगणि रात्रिही ते

ली अन्ती रात्रे १५ साडी म्हणजे एक पक्ष होतो। होवपस साडे म्हणजे एक मास होतो। ते बाया १२ मास होले म्हणजे एक वर्ष होतें। पाप-
 आणि देवाचीं वागाहजार वर्षे गेलीं म्हणजे कृतादिक. चार युगे एक हजार वेळ गेलीं म्हणजे द्यम्हदेवाचा एक दिन
 सा होतो। अगणितितकेंच कालमान गेले म्हणजे द्यम्हदेवाची एक रात्र होतें। अशीं तीस अहोरात्रे गेलीं म्हणजे एक मास होतो। आ-
 से बाया मास गेले म्हणजे एक वर्ष होतें। यामानाने शंभर वर्षे ब्रम्हदेवाचे आयुष्य आहे। त्याची रचनाच आहे यास्तव त्याचे कोमी
 गेलेले पुनः परत जन्मान येतात म्हणून काय सांगा वयाचें आहे ॥ १७ ॥ ब्रम्हदेवाचे दिवसात आणि रात्रीस काय होतें तें सांगान-
 त ॥ आहूरा गमे अव्यक्तात् सनी. व्यक्तयः प्रभवति - म्हणजे दिवसाचे प्रारंभी किंवा प्रजापति जो ब्रम्हा त्याचे प्रबोध समझीं सधु-
 स्प वरव्य पक्कजी ब्रम्हदेव त्यापासून सर्वप्रजा व्यवहार करावया जोग्या अभिव्यक्त होताना। रात्र्या गमे तेथेच अव्यक्त संशेक पक्ष
 येते - म्हणजे प्रजापतिजो ब्रम्हदेव त्याच्या सधुनि काळी अभिव्यक्त झाले त्या सर्वप्रजा ह्या सधुस्य वरव्य अव्यक्त संशेक पक्ष
 उभ्यक्ता त्व्यक्तयः सपौः प्रभवत्यहं रात्र्या गमे प्रलीयते तेथे वा व्यक्त संशेक ॥ १८ ॥

भिव्यक्त होत्या त्याचेच रात्री रात्र पावसात म्हणजे व्यवहार न होण्याजोग्या निरो दिव होताना। नामरूपात्मक आकाशादिक प्रपंचा-
 वी रुपा अवच्छेत्त, अभिव्यक्ति नाही अशी ती आकाशादिकाचे उत्पत्तीस किंवा अभिव्यक्तीस कारणभूत अव्यक्ता वरव्य सधु-
 व्या किंवा मूल प्रकृतिच अव्यक्त शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे। तथापि एथें ब्रम्हदेवाचे प्रतिदिवशी आणि प्रतिरात्रीस होणारे जे स्थिति
 प्रलय जांतें दैनंदिन सृष्टि प्रलय म्हणतात ते सांगा वयाचा आरंभ केला आहे। त्यांत नामरूपात्मक आकाशादिक भूतें आहूरात्र-
 यास्तव अव्यक्त शब्दागें एथें ब्रम्हदेवाची सधुस्य वरव्य सृष्टि पक्षीं अत्यसादिक जीवांची अज्ञान कलित ह्या प्रपंच उ-
 त्तम सादिकांचे सधुनि काळीं जन्मा अज्ञानांतली न होत आणि प्रबोध म्हणजे जागृदव स्थेत्त पूर्वी प्रमाणेच अभिव्यक्त होतो त्या म-
 आगे सर्वजीवसमष्टि रूत प्रजापतीचे अज्ञानाने कल्लिले का सर्व प्रपंच त्याचे सधुसृतीत म्हणजे अज्ञानांत छीन होतो। आणि प्रबोध
 स यथा पूर्वे आविर्भूत होतो याच तात्पर्यानें पाला म्हणजे ब्रम्हदेव यथा पूर्वे प्रपंचास उत्पन्न करिता होता असें न म्हणून कल्पिता

उत्पत्तीचे पूर्ण कार्य उत्पत्त असत म्हणजे अगदीनसतें आणि नाशानंतर अगदीगादीसो होतें असें कोणी मानितात त्याचे पसीकृत जावा म्हणजे ज्यादेहोदिय मनोबुद्धि रूप उपाधियुक्त जीवांनीं कर्म केलें त्या कर्माचा प्रलय काळी त्याउपाधियुक्तजीवाचा उपाधीचे प्रलयानें प्रलय झाल्यामुळे नावाहोईल आणि दृष्टि समर्थीज्यादेहोदियाची उत्पत्ति झाली नदुपाधियुक्तजीवास नकेळेडे कर्माचे प्रलयपौत्राग होईल यास अकृताभ्यागम म्हण ज्ञान हे दोषयेतील त्यांचेपरिहारासाठीं आणि हा संसार लोकरावा प्रवणार असला तरी अविद्या-काम-आणि कर्म-यांचे पानतंत्र्यामुळे असंतनिवृत्ति न होऊन पुनः पुनः त्याचा प्रादुर्भाव होतो आणि लय होतो असें जाणून याविषयी वैराग्य व्हावें यासाठीं सांगतात ॥ हे पाथीं अर्जुना-सएव अयं भूतग्रामः-म्हणजे पूर्व कल्पी लीन झालेला तो ब्रह्मा स्थावर जंगमाद्यक सर्व भूतोंचा समुदाय-अहारागसे-म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या दिवस्ताचे आरंभी-भूत

भूतग्रामः स एषार्थभूत्या भूत्या प्रलीयते ॥ रात्र्यागामे वदार्थोऽयं भवत्यहारागमे ॥ १९॥ ७ ॥

भूत्या-म्हणजे पुनः पुनः उत्पन्न होऊन म्हणजे अभिव्यक्त होऊन-रात्र्यागामे प्रलीयते-म्हणजे ब्रह्मदेवाचे रात्रीचे आरंभी लीन होतो-पुनः अहारागमे स एव प्रभवति-म्हणजे पुनः पुनः च दिवसाचे आरंभी अभिव्यक्त होतो। पूर्व कल्पीचा भूत समुदाय अगदीं नाहीना होऊन दुसरे कल्पी अभिनव दुस्तराव भूतग्राम भूतग्राम उत्पन्न होतो आणि उत्पन्न झालेला प्रलय कालीं अगदीं नाहीना होतो असें नाही तर त्यासच पुनः पुनः आविर्भाव आणि निरोभाव होतात। ते होण्यास कारण सांगतात। यतः अवदाः-म्हणजे ज्या कारणास्तव तो अविद्या-काम-आणि कर्म यांचे जे संस्कार त्यांचे स्थायीन आहे स्वतंत्र नाही। यासाठींच सर्वांनर्थान वीजभूतजी अविद्या विद्या-नाश होऊन जन्ममरण प्रवाहाचा उच्छेद व्हावा यासाठीं आत्मतत्त्व ज्ञान होण्याचा प्रयत्न करावा असें तात्पर्य ॥ १९ ॥ अकृष्णार्पण मस्तक ॥ ७ ॥ श्री नारायणार्पण मस्तक ॥ ७ ॥

याप्रमाणें-आग्रहमुखावा लोका. पुनरावर्तिन - आची उपपत्ति रूप व्याख्या करून - आता मा उपेक्ष पुनर्जन्म न विघटने-याची तीन श्रेयो कानी व्याख्या करतात ॥ तस्मात् अव्यक्तात् - म्हणजे चराचर म्हळू मने प्रपंचाचा कारण झूत जो मनुष्य व स्थापत्य क्षिरण्य गर्भ न्याहून पर- अत्य- अव्यक्त य. भाव. अस्ति- म्हणजे व्यतिरिक्त किवा श्रेष्ठ हिरण्यगर्भाचा ही कारणभूता झून अजयत विलक्षण आणि स्व- पादिक नसल्यामुळे जो चक्षुरादि कांस गोचर नाही; अस्मा आणि अविद्येने कविले की जो ब्रह्मदेवादि मनःपर्यंत जेतना जेतना का- र्थ त्यांचे शरीर- अस्ति- म्हणजे आहे अशाव्यवसायाम कारण झूत जे मद्भूत तेणे करून एक रूपाने राहिलेला आणि याच कारणाने नाम रूपाचा नाश झाला तरी नाश नपावणारा म्हणजे त्यांचे उत्पत्तीने उन्मत्त होणारा असा जो नित्य परमात्मा आहे-सः सर्वेषु भू- तेषु नश्यत्क ननश्यति- म्हणजे तो हिरण्य गर्भादिक सर्वभूते नाश पावली तरी नाश पावत नाही। हिरण्यगर्भ म्हस्य शरीरस- मिष्ट रूप जो कांयों पाधि नदभिमानि आहे थामुळे उपाधीचे नाशाने ग्याचा नाश होतो। परमात्मानिरुपाधिक आहे यामुळे ग्याचा पर स्त स्मानुभाषोः न्यो व्यक्तो व्यक्तात् मनातन. यः सर्वेषु भूमांषु नश्यत्क ननश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्ती क्षर इत्युक्तसमाहुः परमांगति ॥ यथाप्यननिर्वर्तने तद्दामपरमं मम ॥ २१ ॥

नावा हीन नाही । तो नित्यच आहे असे तात्पर्य ॥ २० ॥ तो कृपादिके क रूत रहित आ के या मुके इष्टियोगे वर नाही यास्तव- अव्यक्त-
अक्षतः इति उक्तः - त्यास अव्यक्त असे म्हणतात आणि नाशहिते आहेत या मुके त्यास अक्षत ब्रह्म असे म्हणतात । त परमांगति
आहुः - क्षिरण्य गर्भपर्यंत जगति म्हणजे पाव बचायला म्हणजे आहेत ती उत्पन्न नाशपावणारी । आहेत यास्तव त्यागति उत्कृष्ट नाहीत । प
रमात्मस्वरूप जे पावा बचावे स्थान में नित्य आहेत । त प्राप्त झाले म्हणजे पुनर्जन्म नाही यास्तव त्या परमात्म्यास परमांगति असे श्रु
ति स्मृती सांगतात - यं प्राप्य न निर्वर्तने - ज्या स्थाना प्रत जाऊन पुनः संसारांत जन्म होत नाही - नेत परमं मम धाम - म्हणजे ते उ
त्कृष्ट माझे स्वरूप म्हणजे में मीच आहेत । राहु निरुत्पन्न आहेत । शिराहून भिन्न नाही । तथापि राहुचें शिर असा डोकांत भेदा
चे व्यवहार गेणे किंवा साक्षात्कार करतात तसा माझे धाम असात्य वहार साक्षात्कारक आहे ॥ २१ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

या प्रमाणे निरूपयिक अद्वितीय क्षेत्र्यब्रह्मात्मतत्त्व सौगुत्-रात्र्ये ज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनं ज्ञानसाधनभूतजं सर्वजगत्कारणमयुगञ्ज-
 म्होपासनं नैसांगण्या साधी आता-अनन्यबेला, सततं योमां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं कुठुभः शर्ब-एणे करून परमेभ्यः वि-
 पयींचा जो भक्ति योग सांगितला तोच अद्वितीय ब्रह्मात्म तत्त्व ज्ञानद्वारा परब्रह्म प्राप्तिस उपाय आहे असे सांगतात ॥ हेण-
 र्थ-स-पर-पुरुषः अनन्ययात्मत्या लभ्यः-म्हणजे तो सर्वशरीराचे गार्ह अंतर् योमि स्वस्वरूपानें स्थित परमात्मा-ज्यांत उपास-
 उपासक लक्षण भेदही भासत नाही असें जें-मी ब्रह्मच आहे-असें जें उपासन तद्गुणभक्ती करून च प्राप्त होण्यास यो-
 ग्य आहे। तु-वाद्याने दुसरे साधनांनी लभ्य नव्हे असें स्वस्वविले (अनन्य भक्ती) म्हणजे परमेभ्यरात्र्ये गार्ह जी अव्यभिच-
 रित प्रेम लक्षण भक्ति-नी असे ही कोणी व्याख्या न करतात। तो परमात्मा कोण हें सांगतात। सर्वाणि यस्य अतः स्वरू-
 नि-म्हणजे आकाशादिक सर्व भूते आणि रात्री स्थावरजंगमात्मक सर्वभौतिक कार्ये बीजांत जसे वृक्ष राहतात त्या प्रमा-
 पुरुषः सपरः पार्थे भक्त्या लभ्यस्त्वं नन्यया ॥ यस्यांत स्थाणि भूतानि येन सर्वं भिदं वतं ॥ २२ ॥

तें अंतः स्वरू आहे त म्हणजे ज्याच्या स्वरूपाचे गार्ह कारण रूपानें स्थित आहेत आणि-येन सर्वं इदं तंतं अस्ति-म्हणजे आणे-
 हें सर्व जग उपादान कारणभूत सद्गुणानें व्यापिलें आहे म्हणजे ज्याचे तादात्म्या ध्यासाने आहे-अद्यास तेनं व्यवहारास यो-
 ग्य दाते आहे ॥ एणे करून त्या परमात्म्या सजगाचे कारणत्व सांगितले। हाच अर्थ-आपरमात्म्याङ्गन परम्हणजे कारण
 अपर म्हणजे कार्य कोणी भिन्न नाही। ज्याङ्गन फार अणु किंवा मीठा कोणी नाही। आपले प्रकाशमान स्वरूपाचे गार्ह वृक्षा-प-
 माणे निश्चल जो एकच राहतो। आपुरावने भवे हे विभ्य ज्या पिलें आहे। या जगाचे गार्ह जें काहीं पाहण्यात येते ऐकण्यात
 येतें त्या सर्वोचे आगत बाहेर व्यापून गारायण स्थित आहे-या अर्थाच्या सुनीनें प्रतिपादित आहे ॥ २२ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥

पूर्वोक्त सरुण इमहो पासक अम्हलोकाप्रत जाऊन पुनः परत येत नाहीत ते तेथेंच अम्हात्म सा सास्कार होऊन कमाने मुक्त होतात त्यांस ब्रम्हसाक्षात्कारार्थी अम्हलोकीं जाण्यास मार्ग सांगितला आहे जो यास्तव त्या उपासकास ब्रम्हलोकापाशी सावी-
ज्यास देव याचमार्गे किंवा अर्धरादि मार्गे म्हणतात त्याचा उपदेश करतात आसपिट्यामार्गे म्हणतात किंवा धूम्रिदि मार्गे म्ह-
णतात त्याचा उपदेशही येथें देवयान मार्गे त्याहून श्रेष्ठ आहे अशी त्याची स्तुति करण्यासाठी करतात। हे भरतर्षभ - यत्र काले
प्रयाताः योगिनः - अनाद्यंति आद्यंति च याति - तत्र काल यस्यामि - म्हणजे हे भरत कुलांतिक श्रेष्ठ अर्जुना - आकाली मरणपाव-
लेले ध्यानयोगीपुनः परत येत नाहीत आणि कर्मयोगी पुनः परत येतात तो काल मुळासांगतों। असा याश्लोकाचा उक्तार्थ दि-
सतो आणि यावस्तु उत्तरायणांत मरणपावलेले परत येत नाहीत अणि येथेही भगवंतांनी नसें सांगितले नाही। कारण त्याकाली मरणपाव-
कांची समजूत आहे परंतु तो अर्थ बास्तविक नव्हे अणि येथेही भगवंतांनी नसें सांगितले नाही। कारण त्याकाली मरणपाव-

यत्र काले त्वनाद्यंति माद्यंति चैव योगिनः ॥ प्रयातायांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

लेले असा - यत्र काले - याचा अर्थ विवक्षित आहे तर - अयिनः - धूम्रः - यापदांचा त्या अर्थी अन्यय होत नाही अणि - जे-
ते स्तुतीपार्थजानन् - एणेकरून दोनमार्गे प्रत जाणणारा असोपुढें सांगतात असा याअर्थाचा अणि - इतकुकुण्योगी हे ते ज-
गतः शान्दवी मते ॥ एकयाया सनाद्यंति मन्यया वर्तते पुनः - एणेकरून हे शुद्ध अणि कृष्ण असे दोनमार्गे आहेत। इतकुकुमार्गे
गेलेला पुनः परत येत नाही अणि कृष्ण मार्गाने गेलेला पुनः परत येतो असे पुढें सांगतात या अर्थाचा अन्वय होत नाही। बाल-
व कालांशान्दी लक्षणा करून प्राणोत्क्रमणानंतर असा अर्थ करावा। बलकाले म्हणजे बलशुद्ध्यापस उत्तरायणदक्षि-
णावनादि कालांच्या अणि अग्निज्योति धूमादिकांच्या अभिमानी देवतांनी उपलक्षित म्हणजे त्यादेवता ज्यामार्गेचे पर्वा-
त आहेत त्यामार्गेनी गेलेला ध्यानयोगी परत येत नाही अणि कर्मयोगी परत येतो असा तो देववान मार्ग अणि पिट्या-
चमार्गे त्याप्रत सांगतों। त्यामार्गेत कालाभिमानी देवताचमार्गे अग्निधूम यांच्या अभिमानी देवता असल्या तरी कालाभि-

आनी देवतापुष्पकआहेत यास्तव कालराध्यानेच लसणेकरून कालाग्नि यानी देवता आग्नि धूम्राच्या देवता यांनी उप-
लक्षितमार्गे स्फुरविला। यास्तु उदाहरण। ज्यावनात आंब्याचे दूध पुष्पक आहेत। दुसरे ही दूध आहेत परंतु थोडे आहेत। तेथे
आंब्याचे वन किंवा आंब्याची बाग असा लाक्षणिक प्रयोग लोकांत करतात अथवा प्रातःकाळीं अग्निदेवतामसली तरी अग्नि-
आग्नि स्वरूप यांचे उद्देशाने हवीचा प्रहापुण्यांत करतात अशा होमावर अग्नि आग्निस्वरूप बांतील एक देवतेचा वाचक जो अग्नि-
राष्ट्र न दृष्टित अग्निहोत्र शब्दाचा वैदिक प्रयोग दासा आहे त्याप्रमाणे। जरी देवयानमार्गाने पंचानिबिद्योपासक ब्रम्हलो-
कास जाऊनही परत येतात तथापि पितृयानमार्गाने गेलेले सर्वही पुनः परत येतात व ते कोणीही क्रमानें मुक्तिसंज्ञात नाहीत।
देवयानमार्गाने जे ब्रम्हलोकास गेले त्यांतील जे परमे श्वराचे उपासक नव्हते ते परत आले तरी जे परमेश्वरोपासक त्यामार्गाने
ब्रम्हलोकास जातात ते क्रमानें मुक्त होनातच परत येत नाहीत। अस्मायाश्लोकाचा विवक्षित अर्थ आहे आग्नि श्रीवेद व्यासानी
ब्रम्हदेवांत नतुर्ध्यायायीं सगुणब्रम्होपासक ब्रम्हलोकास कसे जातात त्यांस ब्रम्हलोकास ज्याण्याविषयीं उत्तरायणांतच
भरण द्याले पाहिजे अस्मानियम आदे कींकाय इत्यादिक विचार करून याश्लोकाच्या तोंडाखेहा किहिला त्याप्रमाणे सिद्धा-
त केला आहो तो विचार त्यांचे टीकेत म्हणजे भाष्यांन पुष्पकविस्तृत आहें तथापि या प्रसंगानें त्याविषयीं ससेयाने दिले
तों। सगुणब्रम्होपासकांनी परमेश्वराचे निरंतर चिंतन करून उपासन करावे असा विधि सांगून हृदयाबाजी १०१ एकोन
रशत नाडी उगाहेत त्यांतील एकनाडी स्पर्धापर्यंत म्हणजे तापुदेश पर्यंत गेली आहे तान्द्रसच ब्रम्हांड असें म्हणतात अत-
पि ती नाभिके कास आगून आहे हवळारु अथोः पुरव आहे ते नाभि चक्रापर्यंत आहे आणि नाभिके कास संसृग्न अस्तन जी मू-
र्ध्ना पर्यंत नाडी गेली आहे ती उर्ध्वं मुरव आहे नीम मूर्ध्व्य नाडी किंचा ब्रम्ह नाडी म्हणतात। मरणकाली हृदयक मज्जांत जीव
प्रविष्ट होऊन त्या नाडीचे द्वारा मूर्ध्नादून बाहेर जातो आगिने थून ब्रम्हलोकास जाण्याचा मार्ग पुढील श्लोकांत सांगावयाचा-
आहे त्यांतील देवता आपल्यास नेतात इत्यादिक प्रतिदिवशी चिंतन करावें असें इश्वरोपासनेचें अंग भूत चिंतन सांगितले-

आणि त्याचिनाचे अभ्यासांने आणि ईश्वराचे ज्ञेयितनामक उपासनकेले ज्यामुळे सर्वपक्षय होऊन ईश्वराचे प्रसादाने मरण समीचीन
 सूर्येन्य नाडीतून सूर्योवाहोरजीवांचे गमन होऊन प्रथम उत्तर्चि म्हणजे सूर्ये रश्मीत प्रवेवा होतो नंतर उदीळ म्होकांत सांगितले मार्गाने ते ब्र-
 म्हलोकास जाता असे सांगून उत्तरपक्षे स्वर्गे पासक रात्री मरण पावेल तर रात्री सूर्ये रश्मीनाहीत ज्यामुळे तो देवयान मार्गाने जाणार नाही किं-
 चा न्याणे दिव साची प्रतीक्षा करावी अन्नाची शंका करून जसा दोन ग्रामांस एक मार्ग मोठा मेलून असतो तसे सूर्योचेरस्मि म्हणजे किरण-
 या लोकास आणि परलोकास मलयन सांगेने आहेंत ते हृदयां तील नाडी पासून सूर्यो पर्यंत आणि सूर्यो पासून हृदयां तील नाडी पर्यंत निरंत-
 र व्याप्त आहेत याच कारणांचे ग्रीष्म काली रात्रीही उभा होतो इत्यादिक अर्था न्या श्रुति आहेत यावरून रात्रीही हृदयातील नाडीचा आणि
 सूर्ये रश्मीचा संबंध आहे याकारणाने उपासक रात्रीमरण पावला तरी सूर्येन्य नाडीचे द्वारा सूर्ये रश्मीचे वायीं जाऊन देवयान मार्गाने ब्रम्ह-
 लोकास जाता आणि रात्री मरण पावले न्या उपासकास सूर्ये रश्मीचा संबंध होत नाही असे म्हटले तर उपासक मरण पावल्या नंतर सूर्ये
 रश्मीचे द्वाराच गमन करतो असा श्रुतीन नियम केला आहे तो विरुद्ध होईल । उत्तर दिवसाची अपेक्षा केली तर मरणा नंतर तत्काल अग्नि
 स्व रश्मी प्रान जातो असे श्रुतीन सांगितले आहे तेही विरुद्ध होईल आणि रात्री मरण पावल्या न्या उपासकास सूर्ये रश्मीचा संबंध
 नाही या मुळे त्याला उपासनेचे फळ देवयान मार्गाने ब्रम्ह लोकास प्राप्त होत नाही तर उपासनेचे फळ स दिग्भ किंवा पार्श्विक म्हणजे दि-
 वसास मरणा होईल तर होईल रात्री मरणा होईल तर होणार नाही असे सांगे आणि अक्षुब्ध केलेस मरण होईल असा निर्णय तर को-
 णास नाही याकारणाने कोणा बीही उपासनेविषयी प्रवृत्ति होणार नाही असे सांगे आणि अक्षुब्ध केलेस मरण होईल असा निर्णय तर को-
 णास असे श्रुति सांगते यास्तव उपासक रात्री उत्तरी मरण पावला तरी सूर्ये रश्मी द्वारा देवयान मार्गाने ब्रम्ह लोकास जाता असा निर्णय-
 करून - क्षम न्याय नेपि कि दक्षिणा यने - यास्तवाने रात्री मरणाचा न्याय दक्षिणा यनांत मरण पाविले या गोष्टीची वेद व्यासा-
 जी सांगितले । त्याचें तात्पर्य भाष्यादिकान कि हिलेले सक्षेपाने लिहिले । दक्षिणा यनांत मरण पावलेला विद्वान म्हणजे दहरविद्यो-
 णासक किंवा अहंयही पासक पुर्वोक्तरीतीने सूर्येन्य नाडीचे द्वारा प्राणोक्त मरण होऊन मरणानंतर सूर्ये रश्मीशी संलय होईल

न देवयानमार्गोऽं ब्रह्मलोकाल ज्ञातोऽऽकारण इत्येक रीतीनें नाहो आधि स्वर्गैरसमी यन्वा सेषधर्जो पर्येत देहोत याणआहे किंवा देह-
आहे तो पर्येत धववय आहेच या कारणाने दक्षणा यनांत मरणशाले यासुळे तो नाहीता होत नाही आधि दक्षणा यनांत मरणपावणा-
रास अर्थादिति मार्गोऽं ब्रह्मलोकास जाण्या विषयी उत्तरा यणाची प्रतिज्ञा आहे असे ही संभवत नाहीतसें म्हटलेपर देह यात अंत-
र तत्का अस्त्यै रस्मीतं जाऊन त्या द्वारा देव यान मार्गातें जातो असी फार जग्राभुतीतें सांगितली आहे तिचा विरोध येईल। दक्षणा यनां-
त मरण पावल्या इतक्याच क्षणराधाने त्यास अर्चि गदि मार्ग प्राप्त होत नाही अशी फलवता केळी तर उपासनांनें ब्रह्मलोक यागित्त्व
प फळ उत्तरा यणांत मरण शालें तरच होतें दक्षणा यनांत जर शालें तर होत नाही असें भासिक होईल आणि असुक्त वेळे स मरण
होईल अस्मा निश्चय तर कोणाम नाही यासुळे त्या उपासने विषयी कोणाची प्रवृत्ति होणार नाही उपासने कें फल ब्रह्मलोक प्रा-
प्ति तर संभवय होतें असें श्रुतिनि मया सांगितलें आहे त्या सर्व कारणा वरून उत्तरा यणासक अहं य हो पासक इत्यादिक दक्षणा यनांत
मरण पावले तरी देवान मार्गातें ब्रह्मलोकाल जाऊन कर्माने मुक्त होतात-दिवाच यत्तु पक्ष उन्तरा यणमेवच ॥ मुहूर्तु तो प्रस्तापि
विपरीतं तु गार्हितं-या उराण वचनाने दिवसक कृ पक्ष उत्तरा यण हे काल मरणा रास प्रशंसा आहेत याकून विपरीत म्हणजे रात्र-कृ-
ष्ण पक्ष दक्षणा यन-हे काल मरणा रास निंदित आलेत असे जे दिव्य शक्त पक्ष उत्तरा यण बाकाळीत मरणानें यास्त्यै सांगितले आ-
हे ते जे आदिदान म्हणजे ब्रह्मकात्म तत्त्व ज्ञानी नाहीत आणि जे पूर्वोक्त उपासनक नव्हेत-असे जे अविद्वान् आदिन त्या विषयीचे
आहे ज्ञान्याची किंवा उपासकाची सर्व यापादिक प्रतिबंधकाची निवृत्ति होतें यासुळे त्यास उपासनेचे फलाची याचि अवश्य हो-
ते यासुळे त्या विषयीचें नाही। आणि भारतात भीष्म शरपंचगम सदल्या सर्व मरणासाठी उत्तरा यण काळाची प्रतीक्षा-याणे
केली असे सांगितले आहे वेही अविद्वानास उत्तरा यणांत मरण उचित प्रशस्त आहे हे अस्मि ह्कारण्यासाठीच भीष्म स्वेच्छा
मरणी होता यासुळे लोकानुग्रह करण्यासाठी त्याणे उत्तरा यणाची क्षयेक्षा केळी याविषयीचेंच आहे। विद्वाना विषयीचे किंवा
उपासका विषयीचें नाही ॥ २३ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

उपासकास भरणानंतर वृद्धलोकास जाण्याचा देव यान मार्ग सांगतात । अग्निः ज्योतिः - यादोनपदींनी अविच्छन्नजे मृत्योर विमत्याची अभिमानी देवना लक्षणेने च्याती । याप्रमाणे पुढें ही पदांची देवतावरलक्षणा आहे । अहम्भूषणले दिवसाची अभिमानी देवता । शुक्लुः - म्हणजे शक्रकृपक्षाची देवता । घणमासा उत्तरायण - म्हणजे षण्मासात्मक उत्तरायण कालाची देवता । हे उपलक्षण करून देवयान मार्गाचे प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींत भाविवाच दुसऱ्या ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्याही च्याव्या । यासर्व देवता अति महत्त्व देवता म्हणजे उपासकास ब्रह्मलोकास योगविषयाच्या आहेत । त्या श्रुतींचा अर्थ छिन्निर्तो । उपासक मरण पावल्यानंतर प्रथम जो जीव आर्ष्यमाण पस म्हणजे स्मात वैश्वदेव्या काळावाटाना अस्या शक्रकृपक्षाची देवता आहे तेथे त्यास योग्यविते । शक्रकृपक्षाची देवता उत्तरायण कालाची देवता जेथे त्यास योग्यविते । अहम्भूषणले दिवसाची देवता जेथे त्यास योग्यविते । शुक्लुः त्यास योग्यविते ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं ॥ तत्र प्रयाना गच्छन्ति ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

संवत्सराची देवता जेथें देव लोकांनी देवता आह्ने तेथें त्यास पोचविते । देवलोकांनी देवता जेथें वायु देवता आह्ने तेथें पोचविते । वायु देवता आदित्य देवता जेथें आह्ने तेथें पोचविते । आदित्य देवता जेथें चंद्रमा देवता आह्ने तेथें पोचविते । आदित्य चंद्रमा-या शब्दांनी त्याची मंडळें व्यापी । चंद्रमा देवता विद्युत देवता जेथें आह्ने तेथें त्यास पोचविते । नंतर अन्न म्हर् देवता जोमलुप्यान के असो अमान वपुरु पयें येतो तो तेथून जेथें वरुण आह्ने तेथें त्यास येऊन जातो । नंतर जेथें इंद्र आह्ने तेथें येऊन जातो । नंतर जेथें अश्विनी आह्ने तेथें येऊन जातो । विद्युदादि देवता तो अमान वपुरु पयाला म्हणजे त्यास वाहून नाहींत पंतु वपुरु प त्यास नेत असतां प्रतिबंध करिता नाहींत । प्रजाप्रतिपद्यंत मार्गपर्वोची पूर्ती झाली । पर्वे म्हणजे सुकामाच्या जाणा । यांस देव पय किंवा अन्न पय असें म्हणतात । यामार्गे नी गेलेले उपासक पुनः यामान वसावर्तीत म्हणजे जन्ममरण प्रवाहाचे ओष-पांन परत येत नाहींत असें खुनीतें सांगिलें आह्ने । ते पयें येथें सांगतात । तत्र प्रवाता अन्न म्हर् वि-रक्षण जे त्या मार्गीने गेलेले पर अन्न म्हर् वेचिंवा उपासक जीव कायें झाला

जोहिरण्यगर्भं त्याग्रतजातात ॥ २४ ॥

सोचितलेले देवयानमार्गाने स्तुतीसाठी पिढयानमार्ग सांगत । धूमः म्हणजे धूमाभिमानिनी देवता । रात्रिः म्हणजे शब्दाभिमानिनी देवता । कृष्णः म्हणजे कृष्णपक्षभिमानिनी देवता । षण्मासा दक्षिणा यनम्हणजे षण्मासात्मक दक्षिणा यनाची देवता - हें उपलक्ष्य कळून पितृयानमार्गातील या देवतांविषय दुसऱ्या देवता आहेत त्या घ्याव्या । यादी देवता अतिबाह्यिक म्हणजे कर्मयोग्यास स्वर्गलोकास पोचविणान्याच आहेत । त्या शुचीचा अर्थ लिङ्गिगो । कर्मयोगी मरणशाल्यानंतर प्रथम धूमाभिमानिनी देवता जेथे आहेत तेथे जातात । नंतर धूमाभिमानिनी देवता न्यास जेथे रात्रीची देवता आहेत तेथे पोचविते । रात्रीची देवता जेथे कृष्णपक्षाची देवता आहेत तेथे पोचविते । कृष्णपक्षाची देवता षण्मासात्मक दक्षिणा यनची देवता जेथे आहेत तेथे पोचविते । दक्षिणा यनाची देवता जेथे पिढलोकाची देवता आहेत तेथे पोचविते । पिढलोकाची देवता जेथे आकाशाची देवता आहेत तेथे पोचविते ।

धूमो रात्रि स्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणा यनं ॥ तत्र चांडमसंस्थो नि यो गी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

आकाशाची देवता जेथे वंशवे ज्योति आहेत अशा स्वर्ग लोकास पोचविते । तो चंद्र देवतेने अन्न आहे म्हणजे वंश अमृतमय आहे त्या अमृताचे भक्षण करून किंवा त्याला शकून देवदुष्ट होताना त्या स्वर्गलोकस गेल्यावर तेथे कर्मक्षय होई तो पथित वास करून कर्मयोगी पुनः त्याच मार्गाने परत जन्मास येतो असे श्रुतीने सांगितले आहेत तेच पथे सांगतात । नत्र यो गी चांडमसंस्थो निः प्राप्य निवर्तते - म्हणजे सांगितलेल्या देवता मार्गांत आहेत त्या मार्गाने मरण जेथे आरुढी करून देवता जेथे रात्रीची देवता जेथे कृष्णपक्षाची देवता जेथे आकाशाची देवता जेथे पोचविते । यो गी म्हणजे श्री तस्मान् कर्म करणारा तसाच तकी-विद्विती-खागा-देवालय-धर्मे शाळा-आम्हणभोजन इत्यादिक धर्मेथे कारणारा स्वर्गप्रत पाकन कर्म सब शाल्यावर परत जन्मास येतो । यास्तव आहुति मार्गापेक्षां अनाहुति मार्ग श्रेष्ठ आहे ॥ २५ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री गारुडार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री कोविंदार्पणमस्तु ॥ ८ ॥

सो गितले के दोन मार्गोचा उपसंस्कार करतात । म्हणजे मांगणें समाप्त करतात । एते ऋक् कृष्ण गीत । म्हणजे ब्रम्ह लोकाचे प्राप्तीचे द्वारा अर्थात् देवयानमार्ग साधन आहे । म्हणून तो ऋक् आणि पितृयानमार्ग ज्ञानासमाधन नाही । म्हणून तो कृष्ण । असे हे ऋक् कृष्णमार्ग-जयतः शाश्वती मते-म्हणजे जगातील उपासक आणि कर्मयोगी यांस ब्रम्ह लोकास आणि स्वर्ग लोकास ज्ञानाच्या जगाचे अनादि सुरुवाती आहे । एक या अनाद्वृत्ति याति-म्हणजे हे यान रूप तो मार्ग त्या मार्गाने ब्रम्ह लोकास गेलो उपासक पुनः परत येत नाही-अन्यथा पुनः आवर्तते-म्हणजे दुसऱ्या पितृयान मार्गाने स्वर्गास गेला योगी पुनः परत येतो ॥ २६ ॥ दहरोपासक-अहं यदोपासक इत्यादिकांनी इशें सांगितल्याप्रमाणे ब्रम्होपासनांत लोने देवयानमार्गाने जसे गमन होईल असे त्याचे ही उपासन करावे यासाठी त्या मार्गाचे ज्ञानाची स्तुति करतात । हे पार्थ एते मृतीजानन् कश्चन योगी नमुष्यति-म्हणजे हे आ

ऋक् कृष्ण गीताने जगतः शाश्वती मते ॥ एक याथा त्नाद्वृत्ति मन्वयावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

नेते मृतीपार्थ जानन् योगो मुख्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

हुंना या दोन मार्गांप्रत एक करून मुक्तीसाठी आहे आणि एक पुनरुद्घात तो साठी आहे असे ज्ञानाचा कोणीही योगी उपासक ध्यासित मार्ग फल देणाऱ्या कर्ममार्गाचे वाई आसक्त होऊन योगाभ्र किंवा योगा विषयींचा प्रबल अल्य करित नाही । तस्मात् सर्वेषु कालेषु हे अर्जुन त्वं योगयुक्तो भव-म्हणजे बाकारणास्तव सर्व कालात पुनः जन्म न्हावे यासाठी ध्यान योग निष्ठ हो ॥ २७ ॥ ध्यानबोन गावर फारच दारोणसाठी त्याचे फल साधून त्याची स्तुती करतात । वेदेषु म्हणजे दर्भपर्वित हस्त आणि आद्यपुराणी अशी सुरुची सेवा करीत असता उचमप्रकारे करून वेदांचे अध्ययन केल्याने-यस्येषु म्हणजे अंग उपांगांसह उचमप्रकाराने अर्थात् करून यज्ञादिको वे शास्त्रविस्तृत अनुष्ठानाने-तपःस म्हणजे मनोबुद्धीचे एका पर्वे करून अर्धेने कृच्छ्रादि व्रतासोपवासादिक रूप तपकेल्याने-दानेषु म्हणजे पुण्यदेशी पुण्यकाली सत्याची अर्धे करून केलेले पुण्यादिक मोठे मोठे दानाने-यत्नफल

आदिष्टं-महणजे शास्त्रान जें पुण्य फल स्वर्गतात्यादिकाची प्राप्ति होणे इत्यादिक फल सांगितले आहे-तत्सर्वं इदं विदित्वा अ-
सेति-महणजे त्या सर्व फलाचा या अध्यायांत सात प्रश्नांचे उत्तरांत जें सांगितले तें सर्व जाणून घ्याति क्रम करतो म्हणजे त्या
सर्व फलाकून अधिक फलाप्रत पावतो। कैवल्य अधिक फल व पावतो सते नाही। योगी-आद्या परं स्थाने उपैति च-महणजे-
आणि ध्यानयोगी सर्वोत्कृष्ट सर्वजगास कारणभूत परब्रह्मरूप म्बानाप्रत पावतो। ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होऊन ब्रह्मच होणे
एणे करून बाळाध्यानांत महावाक्या नील न तय दार्य परमेश्वरचे निरूपण केले ॥ २८ ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ-
शास्त्रिकृत भाषा विहृतौ अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसर्वेषु दानेषु न्युण्य फलं प्रदिष्टं ॥ अत्रेति न त्सर्वं निदं विदित्वा योगी परं स्थान
सुपैति चाद्यं ॥ २८ ॥ ॐ नमः इति श्रीमद्भगवद्गीता सूत्रनिषक्त ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे-
श्रीकृष्णार्जुन संवादे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
इदं तु ते गुह्यं तमं प्रवक्ष्याम्य न स्यये ॥ ज्ञानविज्ञानसहितं यज्ञात्मा मोक्षसंसे रक्तभातु ॥ १ ॥ ॥

पूर्वोऽध्यायी-किंतु त्या ब्रह्म किमध्यात्म-एणे करून अर्जुनाने केले इतें केत सात प्रश्नांची उत्तरे-असं ब्रह्म परम-इत्यादिकें कहे
न सांगितलीं आणि आंविषयी प्रश्न केले त्याचे उत्तरांनी ज्याचें स्वरूप सांगितले त्याचे ज्ञानचें फल काय असा जिज्ञासेने नि-
वृत्तीसाठी कर्म स्वरूप जाणवारास त्याचे अतुष्टान हात धूमादि मार्गांनी प्राप्त होणारे आधिभौतिक स्वर्गादि प्राप्ति करून घे-
न सांगितले। यावरून प्राप्य स्वर्गादिक आणि प्रापक कर्म असा यांचा विभाग दाखविता। एणे करून कर्म आणि अधिभूत या
चे सविस्तर निरूपण शाले-आणि स्वात्मा आणि अंतर्धामी परमेश्वर याच्या उपासकांस अर्चिदादिक मार्गांनी कर्म करून
भुक्ति होतें असो निरूपण केल्याने अधिदैव आणि अधिधन यांचे सविस्तर निरूपण शाले। ॐ नित्येकाक्षर ब्रह्म-एणे के

रून अनंतकालीं तुल्यकसेजाणवे शास्त्रमाने उत्तर भविस्तर सांगितले। याप्रमाणे ज्येष्ठभूजे उपास्य संयुग ब्रम्ह विषेचे सांग निरूपण के-
 ले। ज्ञेय ब्रम्हाविषयीं केजे- किंतु ब्रम्ह किमध्यात्मा-असे प्रथमचे दोन प्रश्न त्यांचे उत्तर- अक्षरेश्वर म्हणून स्वभावो ध्यात्म मुख्य ते- एणेक
 रून संक्षेपातें च सांगितले। परंतु त्याचे ज्ञानाचे फल कोणतें- त्याचे साधन काय इत्यादिक सर्वस्तर सांगितले नाही। यास्तव त्याविषयीं शि-
 ज्ञासा राहिली तिची निवृत्ति हांगण्यासाठी त्याचे सर्वस्तर निरूपण करण्यास यानवना ध्यायाना आरंभ करवात ॥ त्यांत प्रथम पूर्वी सांगि-
 तल्या प्रमाणे योगधारणा पूर्वक मूर्धन्यनाडीने प्राणोत्क्रमण होऊन अर्चिगदिमार्गाने ब्रम्हलोक प्राप्ति झाल्यानंतर तेथे ब्रम्हात्म सा-
 क्षान्कार होऊन ब्रम्ह कल्याणी मुक्ति होवे। याप्रमाणे कुंडला आणि विलवच मुक्तीसाठी पाहिजे असा नियम नाही। ज्यास वेदांत चा-
 श्रवण-मनन-निदिध्यासन-भगवद्भक्ति-भगवत्पसाद-एनद्रूप साधनाची एथेंच यादेहात ब्रम्हात्म साक्षात्कार होतो। त्यास सद्य-
 मुक्ति होत असाहाविशेष सागण्यासाठी श्रीकृष्णभगवान् बोलतात ॥ इनं स्वरूपं ते-म्हणजे दुसऱ्याचे गुणावर दोषांपेपर करणे असा अ-
 नुक्तयं करून रहितजो दयाकारणे-इदं नुगुध तमविज्ञानसहितज्ञानं वक्ष्यामि-म्हणजे पूर्वाध्यायोक्त ज्येष्ठसंयुग ब्रम्हापेक्षांवि-
 लक्षण निरुपाधिक अद्वितीय अत्यंत गोप्य असे जें ज्ञप्तिमान म्हणजे केवलज्ञानरूप ज्ञेय ब्रम्ह ते अपरोक्षादुर्भावत्वाक ज्ञाना-
 स्वरूपा सांगतो। यतज्ञात्वा अदक भान् मोक्ष्यमे-म्हणजे ज्याज्ञानस्वरूप ब्रम्हाचे स्माभत्वं करून अपरोक्षज्ञानाजें अंतराभन्मूणेजे
 स्वरूढ दुःखास साधनधन संसार यापासून दंडुख होतील-ज्ञानतेहस विज्ञानाभेद वक्ष्याम्य शेषतः-एणेकरून सप्तमा-
 ध्यायी विज्ञान सहित ज्ञानरूप ब्रम्ह सागण्याची प्रतिज्ञा करून ब्रम्ह निरूपण केले। याअध्यायाने ही विज्ञानरूढांज्ञानरूप
 ब्रम्ह सागण्याची पुनः प्रतिज्ञा करून ब्रम्ह निरूपण करतात। यावरून पौनरुक्त्य शंका येथे होते तथापि विज्ञान सहितज्ञानरू-
 प ब्रम्हासांगण्याची सप्तमाध्यायान प्रतिज्ञा करून त्याचे ज्ञान हांगण्यासाठी परापर प्रकृति सांगून त्याचे द्वारा शारवाच इत्यायें कर-
 न जगाचे उत्पत्ति स्थिति लय कारणत्वरूप तदस्वरूढ लक्षण सांगून त्या लक्षणांने उपलक्षित ब्रम्ह स्वरूपाचे निरूपण केले।
 ज्याचे लक्षण सांगतात त्यास लक्ष्य म्हणोवे। जें लक्ष्य न केले अलक्ष्य म्हणावे। जें लक्षण ज्ञातल्याने अलक्ष्यावर सांगेली लक्ष-

स्वरूपाची बुद्धि नही होती किंवा हे लक्ष्य स्वरूपाने अशी बुद्धि होऊन लक्ष्य स्वरूपावर तेच अशी बुद्धि साक्षात् किंवा परेने होते त्यालक्षणाने तटस्थ लक्षण किंवा उपलक्षण म्हणतात। उपलक्षणाने लोकांत खूण असें म्हणतात। यास उदाहरण देव दत्ताचे म्हणजे कोणामनुष्याचे घर कोणते असे कोणी विचारल्यास जेथे काक बसठा होता ते त्याचे घर असे काक म्हण लक्षण-खूण सांगतात अथवा चंद्र आकाशात आहे असे ऐकून कोणी पुरुष आकाशांत चंद्र कुठे कोणता चंद्र तो पाहावा म्हणून पाहावयास लागतो त्यास हा चंद्र असे समजण्यासाठी कोणी चोहोकरे त्याची आकाशांत जी दृष्टि गेली आहे ती विकडून फिरवावयाची या शारवेवर चंद्र आहे असें चंद्राचे ज्ञान होण्यासाठी शारवरूप लक्षण म्हणजे खूण प्रथम सांगतो त्यावरून तो चंद्र कुठे दृष्टि काढून शारवेवर दृष्टि करतो त्याची त्या लक्षणाचे शारवेसमोर दृष्टि स्थिर झाली म्हणजे शारवेसमोर दुसऱ्या जागारा आहे त्यावर हा चंद्र असा अंश त्यास नव्हावा यासाठी शारवेवर जो मोठ्या प्रकारचा आहे तो चंद्र असा उपदेश करतो नंतर त्यास वास्तविक जो चंद्र सावर-हा चंद्र-अशी बुद्धि सतत होती त्यास शारवा चंद्र व्याप्य म्हणतात शारवा हे चंद्र स्वरूप समजण्यास तटस्थ लक्षण आहे। मोठा प्रकाराचे चंद्र समजण्याचे स्वरूप लक्षण आहे। याच व्यापाने ब्रम्ह वेत्तानो सांगत पावतो असें थुनि वाक्यावरून ऐकून ब्रम्ह असें जीवास किंवा ब्रम्ह देवास किंवा वेदांस किंवा ब्रम्हणास ही म्हणतात तेव्हां सुसुप्तने जाणावयाचे ब्रम्ह कोणते अशा संदेहात पडलेल्या पुरुषाचे बुद्धीचे एकत्र स्थिती करण करणयासाठी जागाचे उत्पत्ति स्थिति लयात जाऊन ब्रम्ह असा जगत्कारणत्व लक्षणाचा श्रुतीने उपदेश केला यावरून जीवादि कुत्रे पूर्वी सांगितले ते सर्व सुप्तीतील उत्पत्ति होणारेच आहेत यास्तव ते सुसुप्तने जाणावयाचे नव्हे अशी त्यावरून ब्रम्ह बुद्धि नाही ही शास्त्री तरी मांज्यमाने किंवा नाहि किंवा मतांने जागाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण जो प्रधान म्हणजे पृथ्वी किंवा परमाण्वदिक त्यावर-हें सुसुप्तने होय ब्रम्ह-अशी भ्रम बुद्धि होईल तिचे निराकरण करण्यासाठी जे मत-चित्-आणि आनंद एतत्स्वरूप ते ब्रम्ह असा श्रुतीने ब्रम्ह स्वरूप लक्षणाचा उपदेश केला यावरून प्रधान किंवा परमाणू जड आणि दुःस्वरूप आहेत यास्तव ते सुसुप्तने होय ब्रम्ह नव्हे अशी त्याची

ख ब्रह्म बुद्धि जाऊन वास्तविक होय जे ब्रह्म त्यावर ब्रह्म बुद्धि स्थिर होतो. या प्रमाणे सप्तमाध्यायीत जगत्कारणत्व लक्षणांने उपलक्षित आणि खुसुष्टनी होय असे जे ब्रह्म त्याचे निरूपण करून नंतर पुढे त्याचे ज्ञाना विषयी अधिकार ति अर्थे तदुप ब्रह्माचे उपासन सांगितले; हे सर्व ज्याचे ज्ञान होण्यासाठी; सांगितले ते प्रथम भूत ब्रह्म ते यत्ने करून तो गण्यासाठी या नवमाध्यायांत सप्तमाध्याया प्रमाणेच पुनः प्रतिज्ञा केली आणि त्याचा ज्ञानार्थ याच दत्त मोक्ष हेतो असे एथें निरूपण करवात। या सव पौनरुक्त्य नाही। उपदेश रूप शब्दाने त्या ब्रह्मचे विज्ञान म्हणजे अपरोक्षज्ञान कसे होते ते सप्तमाध्याया (लिहिले आहे त्याचे एथें स्मरण करावे ॥१॥ जें तत्त्वित रूप ब्रह्म विज्ञान सहित तुला सांगतो अशी प्रतिज्ञा केली तेच ब्रह्म महावाक्या पासून अपरोक्ष ब्रह्म त्यात्कारवृत्ति होऊन त्याची नीने व्याप्त होते किंवा वृत्ति तादात्म्याने युक्त झाले म्हणजे त्यासच किंवा त्यावृत्तीसच ब्रह्म ज्ञान किंवा ब्रह्म विद्या म्हणतात। त्या ज्ञान विषयी श्रोता अभिमुख व्हावयासाठी त्या ज्ञानाची स्फुटि करतात - इदं राजा विद्या - म्हणजे दुसऱ्या विद्या अंशतः अज्ञानाचा नाश कर

राजा विद्या राजगुरु पवित्र मिद मुत्तमं ॥ प्रत्यक्षावगम धर्म्यं सुस्तरवं कर्तुं भव्यं ॥ २ ॥

रणाच्या आहेत आणि हे ज्ञान सर्व अज्ञानाचे नाश करणारे आहे म्हणून हे ज्ञान सर्व विद्या मध्ये राजा म्हणजे श्रेष्ठ आहे। विद्या असे सामान्यतः ज्ञानाचे नाव आहे। आणि हे ज्ञान - राजगुरु हं - म्हणजे बहुत जन्मार्जित स्फुटाने प्राप्त होणारे आहे वास्तव सर्वो सद्धे प्राप्त होत नाही या कारणाने सर्वगुरु ह्या मध्ये म्हणजे दुर्मिळ पदार्थ मध्ये राजा आहे म्हणजे फार दुर्मिळ आहे। इदं जन्म पवित्र - म्हणजे प्रायश्चित्ताने सर्व महापापे समूल जात नाहीत। कोणाची व्यवहार प्रतिबंध करणारी शक्ति नाश पावली तरी परलोकोक्त प्रतिबंधक शक्तीचा नाश होत नाही। कोणाची परलोकोक्त प्रतिबंधक शक्ति नाश पावली तरी व्यवहार प्रतिबंधक शक्ति राहते आणि पापाचे स्वरूप अविद्या काम कर्मादिक निःशेष नगेल्यामुळे पुनः पापाचरण होते। हे ब्रह्म ज्ञान तर अनेक महत्त्वावधि जन्मार्जित संचित आणि ज्ञानांतर क्रियमाण सर्व पापाचा त्याचे स्खल स्वरूप रूपास मूल कारण जी अविद्या ती कदात लाल नाश आणि अलेप करणारे आहे यास्तव सर्वोत्कृष्ट पावन आहे। आणि अत्यसावगम - म्हणजे आत्मा ब्रह्म ते

करून-अवगम्यते-म्हणजे जाणितो जेणे करून तो अवगम म्हणजे प्रमाण-मी आत्मा शब्दले करून जाणवळ-आसें साक्षि स्वरूप प्रत्यक्षच आहे अवगम म्हणजे प्रमाण ज्या विषयी तें प्रत्यक्षावगम म्हणजे साक्षि स्वरूप जो उत्तुभव-त्याने सिद्ध असेलें ज्ञान आहे अथवा अवगम्यते म्हणजे जाणितेने तें अवगम म्हणजे फल माझे आतां आत्म्याविषयी जें अज्ञान नष्ट झाले असा साक्षि स्वरूप अतुभवा ने सिद्ध आहे अवगम म्हणजे अज्ञान निवृत्ति रूप फल ज्याचे असेलें ज्ञान स्वरूपतः आणिकलस साक्षि प्रत्यक्ष रूप अतुभवात्मकच आहे। धर्मो सापरत्वा याचे स्वरूपाविषयी किंवा फळाविषयी कोणास संशय नाही। धर्म-आसें सर्वानुभव सिद्ध असतां ही अनेक जन्मां श्रित निकाय धर्मानेच प्राप्त होणारे आहे। कर्तुं करतं-आणि देशकालाची अपेक्षा न करतां गुरुपासून उपदेशाद्वारा प्राप्त झालेले विचाराचे महावाक्यापासून त्रित कर्मानें होण्या जेणे जा

अश्रद्धा नाऽपुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य भगिर्वर्तेत्यसु संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

हे। दुःसाध्य नाही। अव्यय-म्हणजे त्रित आणि फार आयास न करतां प्राप्त झालें तरे ज्याचा गाढा नाही अशा मोक्षारव्य मोक्षे फलसंदिगारे आहे ॥ २ ॥ असें हे ज्ञान करू अस्तु संयो लुष्ट मोक्षरूप फळ दणारे आहेत सर्वही याचे प्राप्तीविषयीच को बल करीत नाहीत असें म्हणून तर त्याविषयी मीगतात ॥ हे परंतप अस्य धर्मस्य अश्रद्धा नाः पुरुषाः-म्हणजे या अज्ञान रूप धर्माचे स्वरूप अज्ञानि साधन आणि फल हें सर्व शास्त्र प्रतिपादित असतांही वेदविरोधी जे नास्ति कादिकस्य जी दावविच्छेदे जे विरुद्ध तर्क त्याचे योगाने मलिन झाले अतः करण झाले आहे असे पुरुष याविषयी अश्रद्धेने अभ्रामाव्य आनीत होतात-हे शत्रूं सतापदेणाऱ्या अर्जुना-आपले बुद्धीनें कल्पित जे धर्म त्याचे अनुष्ठान करताने शास्त्र विहित साधन नाही यासुद्धे-भाअप्राप्य मृत्युसंसार वर्त्मनि भवते-म्हणजे मग प्रतनपाऊन सर्वदा जन्मभरण प्रसक्तने नारकीय तिरंगादिके श्रीचे गर्भे च भिन्नये करून भ्रम पावतात ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णा पणमस्तु ॥

याप्रमाणे स्तनीने श्रोत्यास अभिमुख करून असांगण्याची प्रतिज्ञा केली तें सांगतात । इह सर्वे जागृत अव्यक्त स्मृतिना मया तत - म्हणजे भूत भौतिक परिपक्व मान हें सर्व जग सर्व इंद्रियादिक ज्ञान करणारास अगोबर आहे । सच्चिदानंदामक स्वरूप ज्याच आसा जासो सर्व ज्ञान फलित जगास अधिष्ठान भूत पारमार्थिक सत्ता स्वरूप मी बाणे सद्गुपानें आणि स्फुरण स्वरूपानें व्यापिलें आहे । म्हणजे रज्जूचे स्वरूपाचे अज्ञानाने रज्जूवर भासलेला सर्प जसा रज्जूचे सत्ता स्फुरणानें - अस्ति - भासते - अशाव्यवहारास योग्य कोणी वस्तु न ; सर्प किंवा त्याचें स्फुरण नाही । त्याप्रमाणे जगत्त्वे भ्रमास अधिष्ठान भूत जो मी त्याचेच स्वरूप सत्तेने आणि स्फुरणा नें - आहे - भासतो - अशाव्यवहाराचे योग्य ते स जाणले आहे वस्तुगत्या जगाला सत्ता किंवा स्फुरण नाही । एणें करून गट रच्छले क्षण सच्चिदानंदामक स्वरूप लक्षण सांगितलें । सप्तमाध्यायी - अहं सर्वस्व भ्रमवः मया ; सर्व भवते ते - एणे करून गट रच्छले क्षण सांगितले यावरून यौनरुक्म्यनाही अतएव - अतच्छानि सर्व भूतानि सती वस्तुरती व मद्गुपणा स्थितानि - म्हणजे असल्याप्र-
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्त स्मृतिना ॥ अतच्छानि सर्व भूतानि नचाहं ते ध्ववस्थितः ॥ ४॥

अणें माझे सद्गुप विद्गुपानें राहिले हीं स्थावर जंगमात्मक भूतें आहेत । परमार्थतः वास्तवीक रीतिने पाहिलें असतां - ते पुढा हें नच अवस्थितः - म्हणजे मी जगास उपादान कारण आहे तशी मुक्तिका जशी घट्टादिकास परिणाम्युपादान आहेत तसा मी नाहीं । तर रज्जू जसा सर्पाला विवर्तोपादान आहे त्याप्रमाणें मी विवर्तोपादान आहे । यास्तव घटाने ठाईं जसी शूनिका राहते त्याप्रमाणें अज्ञानानें माझे ठाईं कलिलेले जगाने ठाईं किंवा भूलांबे ठाईं मी स्थित नाहीं । कल्पित जें मिथ्या वस्तु अताणि सत्त्वजे अविद्यान त्याचा वास्तविक संभव दुक्तिक संभव नाही । तात्पर्य । उपादान कारण आरंभक उपादान - परिणामी उपादान - अताणिविवर्तोपादान या भेदने तीन प्रकारचें आहे । आरंभक उपादान म्हणजे सद्यत्वे जे अवयव कपाले किनासाकलें आणि पटाचे अवयव जें तंतु त्यांचा परस्पर संयोग झाला म्हणजे त्याकून अंतंत भिन्न घट आणि पट उत्पन्न होतो आणि घटाकून कपालें किंवा शकलें आणि पटाकून तंतु उत्पन्नत भिन्न आहेत । यास आरंभ बाद म्हणतात । याबद्दत घटास कपालें किंवा शकलें आणि पटास तंतु आरं

भक्तउपादान कारणआहे हें तार्किकोंचें मत आहे । कारण भूत मृत्तिकेस किंवा कर्मास पहिली अवस्था जाऊन कारक व्यापारानें घटा वस्त्रा किंवा कटक कुंडलाद्य वस्त्रायेने यास परिणाम वाद म्हणतात । होवादीमां सको चा आहे । त्यांचे मती घटास श्रुतिका आणि कटक कुंडलादिकास सवर्ण परिणाम्युपादान कारण आहे । कारण आदून अत्यंत भिन्न कार्ये अर्थात् उत्पन्न होव नाही । पुर्यावस्ते चा किंवा पूर्व स्व रूपाचा परिणाम न करता दुसरे अवस्थेचे किंवा दुसरे कल्पित स्व रूपांनं भान होणे यास विवर्त म्हणतात । जसे- रज्जु स्व रूपाचा किंवा रज्ज्वे अवस्थेचा परिवर्तमान होतो तो रज्जू सर्व रूपाणे भासतो त्या सार्थास रज्जु विवर्तोपादान कारण आहे । हें मत वेदांत्यांचे आहे । यातील आरंभक उपादान कारणत्व आणि परिणाम्युपादान कारणत्व ज्यास अवयव आहे त त्यासच संभवने । अमृत निरंश निरवयव आहे असें श्रुतीन सांगितले आहे यास्तव तें दोन प्रकारचें ही जगाचें उपादान कारणत्व ब्रह्मास संभवता हीं वास्तव्यभमाधिष्ठान चरुप जगाचें विवर्तोपादनत्व च ब्रह्मास मानावें तें निरवयवास हीं संभवतें । जसे आकाश निरवयव निरूप उभयतां ही त्याचे स्वरूपाचें ज्ञान त्यांस नाही ते अज्ञानी अथोत्पत्त कट्टर प्रमाणें आणि इंद्र ग्रीळ मणी प्रमाणें कृष्णवर्णे आहेत आसा वल मळिन त्याचा आकाशावर आरोप करतात त्या आरोपित तल मळि नत्वास आकाशा विवर्तोपादान जसे होतें त्याप्रमाणें ब्रह्म स्व रूपाचे अज्ञानासुद्धें ब्रह्माचे वार्धभासनेने आरोपित जगाचें ब्रह्म विवर्तोपादान कारणत्व । नच मत्तजानिभू क व्यवहार दृष्ट्या माझे वार्ध जगाचें विवर्तोपादनत्व असलें तरी तें परमार्थच ; माझे वार्ध नाही असे सांगतात । नच मत्तजानिभू वानि- म्हणजे निश्चल आकाशासुद्धें जगाचे चल गतने कल्पिलेले चलनादिका प्रमाणें माझे वार्ध अविद्येने कल्पिले छीं सर्वभूतें मला अधिष्ठून राहत नाहीत । माझे वार्ध त्यांचे आधारत्व किंवा अधिष्ठानत्व परमार्थच ; नाही । तात्पर्य । यांचे त रूप इंद्र जालाचें उपादान कारण अज्ञान आहे त्याचा आश्रय करून ब्रह्म जगाळा कारण असे बोलतात असें तार्किकत सांगि नवें आहे यावरून अज्ञान शब्द वाच्य मायात्व जगाळा उपादान कारणानिच्छाच शक्ति किंवा अत्यक्त म्हणतात ती ब्रह्म शक्ति मायाक्षि

नच मत्तजानिभूतीनि पदयमे योगे भेध्वर ॥ भूत भूत नच भूत स्त्वो ममात्मा भूत मानवः ॥ ५ ॥

न्हीचे ठाई जशी दाह शक्ति प्रत्यक्ष वन्ही दून निराळी दिसत नसता ही स्फोट होणे- दाह होणे- या कार्याची नाही असे अनुमान हो-
 ते त्यावरून मिळू आहे। नी नमानली तर मणिकिचा मंत्रादिक बन्कि मन्निधीस असले तर वन्हीने दाह होत नाही यास्तव ते वेळे-
 म शक्ति नाश पावली। ते जे वेळे नाहीत ते वेळे उत्पन्न होते अशा कल्पनेने सिद्ध होणे। परंतु ती वन्हीस्वरूपा दून निराळी नाक्षी ज-
 र असले तर वन्हीप्रमाणे प्रत्यक्ष होईल वन्हीस्वरूप ही नाही बन्कि असतां ही दाहादिकार्य होत नाही यासुळे प्रतिबंध कर-
 पारा शक्तिमानिली पाहिजे। ती बन्कि स्वरूप जर आहे तर वन्हीचा प्रतिबंध होत नाही नैका कार्य दाहादिकों होत नाही। वन्ही-
 दून निराळी शक्ति मानावी आणि ती अतींद्रिय आहे यासुळे तिचे मयस होत नाही आणि मणि असला म्हणजे शक्ति नाश होणे
 यामुळे दाह होत नाही अशी कल्पना करावी तर दाहाला मणिच प्रतिबंधक होतो अशीच कल्पना कों करीत नाही। अशा प्रकारची
 अनिवंचनीय जशी वन्हीशक्ति आहे त्याप्रमाणे ब्रम्हशक्तिही अनिवंचनीयच आहे। जर ती ब्रम्हादून निराळी अहे तर तिची अ-
 लब्धि होईल आणि ती सत्य आहे तर अहे तशुनीशी विरुद्ध कल्पना होईल आणि तिचा काल त्रयी निषेधश्रुतीने सांगितला तो वि-
 रुद्ध होईल। शशशरणा सारखा अत्यंत असतमनिळी तर तीणा म्हून कार्य कसे होईल याची प्रकराजे अतिर्वचनीयच आहे आणि प-
 रमात्मा तर असंग आणि अद्वितीय असा श्रुतीत सांगितला आहे आणि समाधि आदिकामध्ये तशा स्वरूपाचा अनुभव विद्वाना-
 म आहे यास्तव तशा अतिरुच्छमायेची किंवा तिचे योगाने कल्पिलेले तुच्छ जग मूर्पकायांशी मी अधिष्ठान किंवा आधार आ-
 णि जग आधारकचा माझेवर राहणारे असा अनिवंचनीय ही आधारधेयभाव मवध परमार्थतः संभवत नाही। आणि जे
 असानां पृथ्वी आच्छादित रज्जू आदिक असते ते अनिवंचनीय म्हणजे भासमान भिध्यासर्पाच्या अनिवंचनीय मवधाने अ-
 मकालीयुक्त असतो। मीतर प्रकाशरूप साक्षि स्वरूप आहे यामुळे सर्वदा आवरण नसालेले स्वरूपाचाच आहे यास्तव माझे
 धाई माया किंवा तिचे कार्यचा संबंध संभवतच नाही। असें आहे तर सर्वे लोक जगाला तुकारण आहेस असा व्यवहार कर-
 तात आणि श्रुति ही तदनुवादरूप प्रतिपादन करतात याची वाट काय असें म्हणेल तर त्या विषयी सांगतात ॥ मेरे स्वरं चो मेरे

परमेश्वरभूतजो अर्जुना हं प्राकृतबुद्धि दाहून या योषधि ईश्वरत्वं निमित्तकं लौकिक ऐंद्रजालिक मायावी प्रमाणे मारुई अप-
दित चटना करण्याचें चतुर्थपाहा। मत्वा लौकिक मायावी प्रमाणे पाहो। असें नात्यर्थ। जसा लौकिक ऐंद्रजालिक आपले स्वरू-
पीच स्थित असतां मारुई ऐंद्रजालिक निर्माण करून आपले मारवा स्मितात दाल तरवार घेतले लाघुरुष निर्माण करून त्या स्वरू-
प मायावीं आकाशांत चढतो पुढे तेथे उपलब्ध केलेले गंधर्वनगरांत संचार करतो पुढे खाडी उतरतो असें लौक पाहतात त्याप्र-
माणें बोलण्यादिकाचा व्यवहार करतात परंतु तो स्वरुच नदत उतरत नाही। स्वयं त्यास आधारही नाही तो स्वरुच राहिलेला
नाहीं। त्याप्रमाणें सर्व जगांनील भूतोंचें उपादान कारणत्वे करून धारण करणारा किंवा पोषण करणारा असा भूत भूत आणि स-
र्व भूतांची कर्तृस्वरूपीं भावनम्हणजे उत्पत्ति करणारा तो अनभावन प्रसाजगास उपादान कारण आणि कर्ता असा लौकिक
भासला तरी ममात्मा म्हणजे सच्चिदानंद-आदितीय-निर्विकार मारुई स्वरूप म्हणजे मी परमार्थत, - भूतभूत न भूत भाव-
यथा काशास्थितो नित्यं वायुः सर्वं भूगो मद्भात ॥ तथा सर्वोणि भूतानि मत्त्वानीत्युपधारय ॥ ६॥

न-न-म्हणजे पूर्वोक्त भूत भूत नाही-आणि भूतभाव नही। माशाआत्मा-ज्ञानयोग-गारुचे शिर-या प्रयोगप्रमाणे स-
भेदाविययीचा आदे ॥ ५॥ सांचा सब धनादीं न्याचाही प्रकारक आधार आणि एक त्यावर राहणारा आधेय असा आधार ये-
थभाव सब धआदे असें दृष्टानाने सांगलात। यथा सर्वजगः मद्भात वायुः आकाशास्थितः-म्हणजे जसा सर्वजगमव करणारा
साणि परिमाणे करून मोठा सदागति शीत वायु कोणाजी मगी कोऊन गहत नाही। आकाशांत स्थित असतांही आकाशा-
सीं त्याचा सब धनाही त्याप्रमाणे-सर्वाणि भूतानि मत्त्वानी इति उपधारय-म्हणजे सर्वभूते असंग स्वभाव जो मी त्याचे ठा-
ई सबंध धनसत्ताही राहिले मीं ओहते असें विचाराने झाला। अथवा-किंतत ब्रह्म-याप्रभावे उत्तर-अक्षर ब्रह्म परम-
एणे करून अक्षरसंज्ञक जो सुदृढ पदार्थ आत्मा तौनिरुपाधिक ब्रह्म असे मागितले तें निरुपाधिक ब्रह्म असे द्याने-
साविस्तर सांगितलें। आता त्यानिरुपाधिक ब्रह्मत्वा अक्षरसंज्ञक वाच्य पदार्थ आत्माचा अभेद सदृष्टांत आणि साविस्तर

र सांगतात । बाबु - मणिजसे म्हणात प्रोत म्हणजे ओबले ले अमनात नसे हे जग स्वप्नात प्रोत म्हणजे ओबलेले आहे असे पूर्वी सांगितलेलें म्हत्व हे बाबु आहे असा जो श्रुतीत बाबु शब्दाने मन्त्राभा म्हणजे सर्व स्वप्न शरीरा व्या सम धीचा अभिमाना आणि सर्व जीवास आपले तादात्म्याने पाहणारा आणि सर्व जीव समुदायाच्या द्विरप्य गर्भ सांगितला तो सर्व जीव सभष्टि स्वरूप आहे यासुद्धे सर्वत्र आहे आणि महान म्हणजे प्रसिद्ध बाबूकून ही चेतनत्वाम्भव मोठा श्रेष्ठ आहे । तो ज्ञानानित्य आपले उपाधीचे उत्पत्तीने होणारी जी आपली उत्पत्ति तिचे नंतर उत्पत्ति समर्था आणि तसाच नाशानंतर ही - आकाश स्थितः म्हणजे स्वका रण जें परम ब्रम्ह स्वरूप अव्याकृत आकाश त्याचे ठाई अभेदाने स्थित आहे त्याप्रमाणे - सर्वाणि भूतानि - म्हणजे निष्कृष्ट उपाधीनी युक्त आणि त्याचाच अवयव भूत आणि त्वपदार्थ जो जीवाचा समुदाय तो त्या निष्कृष्ट उपाधीचे उत्पत्तीने होणाऱ्या आपल्या उत्पत्तीचे पूर्वी आणि तसाच नाशानंतर घटाकाश - पटाकाश - हें जंम घट पटादिक उपाधि गेल्यावर महाकाशाशी -

सर्व भूतानि कौतेय प्रकृतियांनि मामिक्कां ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पाहो विस्त जाम्यहं ॥ ७ ॥

अभिन्नच आहे त्याप्रमाणे ब्रम्ह रूप अव्याकृत आकाशाशी अभिन्नच आहे असे महावाक्याचे उत्तम विचाराने हें जाण । एणे करून - स्वभावो ध्यात्मसु च्यते - असे जें पूर्वी जीवाच्या आणि ब्रम्हाचे ऐक्य सांगितले त्याचें सविस्तर निरूपण केले ॥ ६ ॥ याप्रमाणें तर उपाधि रहितान्नाच ब्रम्हत्वे ठाई लय आहे तर उपाधीची काय गती होती असें म्हणेत तर जसा कल्पित जगाचा उत्पत्ति काली मला वास्तविक सर्वं भगही तसा प्रलय काली ही त्याचा असाग जो मी याचे ठाई संबंध नाहीं असें सांगतात ॥ जसें ओंकि ऐंशनाळ कानीं मायेने निर्माण केले तें पदार्थ त्याचे मायेत किंवा तिचे द्वारा त्याचेच ठाई की न होतात त्याप्रमाणें - हे कौतेय सर्व भूतानि कल्पक्षये मामिक्कां प्रकृति यांति - म्हणजे हे कुंतीसुत्रा अर्जुना - शरिर देहें दिव मनोबुद्धि रूप सर्व उपाधि किंवा स्थावर जंगमात्मक सर्व जग प्रलय कालाचे ठाई माही वाक्ति अशी कल्पिते कीती

पूर्वोक्त त्रिगुणात्मक सर्वजगाचे स्वरूप म्हणजे तीव्रतत्वात म्हणजे त्याचप्रकृतीचे गर्भ तद्रूपस्वरूप तो न राहता ति
विद्रुता निरुपद्रवता होय. अहं, विश्व, जाति-म्हणजे विभक्तपणामेडून प्रलयकाळी प्रकृतीशी ऐक्य पावलेली म्हणजे प्रकृतिरूपा
नेच राहिलेली ती सर्व भूते म्हणजे प्रकृतीचे आरंभी सर्वज्ञ आणि सर्व शक्तिजो भी परमेश्वर तो पुनः नानाविध परस्पर विभिन्नरूपा-
ने उत्पन्न करतो ॥७॥ ही प्रकृति परमेश्वर किं निमित्त करतो । सर्व साक्षिभूत - असंग - चैतन्य मात्र स्वभाव - आणि परमा नंदरूप
लासत्व आत्म काम अशा परमेश्वरास भोक्तृत्व नाही असा श्रुतीत भोगाचा निषेध केला आहे या मुळे आपले भोगासाठी कुलौ
असें संभवत नाही आणि ईश्वरास भोक्तृत्व मानले तर त्यास भस्मारित प्राप्त होईल । दुसऱ्याच्या भोगासाठी करतो असेंही नस-
णतो येत नाही । ईश्वराकडून दुसरा - इष्टा - श्रोता - चेतन नाही असा श्रुतीने निषेध केला आहे आणि जीव रूपात ईश्वराच सुखी-
त प्रविष्ट झाला आहे असें श्रुतीत सांगितले आहे यावरून जीवास भोक्तृत्व मानले तर ईश्वरासच भोक्तृत्व प्राप्त होईल । अने
प्रकृतिं स्यामावष्टभ्य विस्तृता मिपुनः पुनः ॥ भूत ग्राम मिमं कृत्स्न भवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

तनास तर भोक्तृत्व संभवतच नाही । जीवाचे मोक्षार्थं प्रकृति करतो असेही संभवत नाही । म्हणजे सर्व भव परमार्थतः असंग -
आत्मस्वरूपाचे गर्भ संभवत नाही मग मोक्ष कसा होईल आणि प्रकृति कोठे जाये - कशी उत्पन्न झाली - असें सूचीसांगितल्या प्र-
माणे सांगतां ही येत नाही । रसादि कजनुपपत्ति म्हणजे सत्तामाय तत्त्व रूप मिथ्यात्व आहे यासिद्धतास अनुकूलच आहेत ।
म्हणजे सत्यत्व मानणारा जीव त्याची उपपत्ति सांगितली पाहिजे । त्या विषयी उपपत्ति सांगता येत नाही असें श्री हर्ष आ-
दिक ग्रंथकारानी वास्तव्यमायणादिक पुराणांत व सिद्धांदिनां आणि बहुश्रुति स्मृति पुराणांनी प्रतिपादन केले आहे या
स्वरूपा अनुपपत्ति म्हणजे प्रकृति विद्रुता निरुपद्रवता ही प्रतिष्ठा नाही या अभिप्रायाने म्हणजे सत्तामायामयत्व स्वरूप मिथ्यात्व सीत श्रे-
कांनी सांगतात ॥ सांप्रकृति अवष्टभ्य म्हणजे भासासंबंध जीका आदेश जी कल्पिलेली जी मायामय अतिर्वचनीय मिथ्या
भूत प्रकृति ती प्रत अवलंबून म्हणजे आपल्या स्फूर्तीचे संवधाने - आहे - भासते - अशा दृष्टीकेंद्रक व्यवहारास योग्यक

रुत-प्रकृतैः वशात्-म्हणजे पूर्वोक्त आविद्या-आस्मिता-राग-द्वेष-आभिनिवेश इत्यादिकास कारणभूत आवरणविशेष-शक्ति स्वरूपजो त्याप्रकृतीचा प्रभाव म्हणजे सामर्थ्य तेणे करून-अवशरूप कृत्स्न भूतपाप पुनः पुनः अहंविदुजानि-म्हणजे प्रकृतीचे स्पर्धीन असल्यामुळे स्वतंत्र नव्हे असता जो हा उत्पन्न होणारा सर्व स्थावर जंगमात्मकभूतान्वा समुदाय त्याप्रन कल्पनामात्रेणे स्वप्रदृष्टा जसा स्वभ्रमतील पदार्थ उत्पन्न करतो त्याप्रमाणे मी उत्पन्न करतो ॥ ८ ॥ हे धनंजय-तानि कर्मोणि भो ननिबध्नति-म्हणजे धर्मराजाचे राजस्वार्थ सर्व शत्रूंमजिंकून त्यापासून धनआणणाच्या अर्जुना-स्वभ्रमतील राज्यदा-नकिवा मातृपितृ वधादिक कर्मे कल्पित आहेत अतएव भित्थ्यास्वस्वस आहेंत यामुळे जागृतजो स्वप्रदृष्टा त्यास बंधक होत नाहीत म्हणजे पुण्याला किं वा पापाला उत्पन्न करणारी होत नाहीत याप्रमाणे बोधात्मा जो मी त्यास कल्पित भित्थ्याभूत अशी जगाची स्थाष्टि प्रलय करणें इत्यादिक जी कर्मे ती बंधक होत नाहीत म्हणजे कोणावर अनुग्रह करतो त्यामुळे ती मळगुण्या नचमां तानि कर्मोणि निबध्नति धनंजय ॥ उदासीन व दासीन समस्त नेंपु कर्मस्त ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरं ॥ हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्धिपरिवर्तते ॥ १० ॥

वंत करीत नाहीत आणि कोणाचा नियंत्र म्हणजे नाश करतो यामुळे मरणापासने मुक्त करीत नाहीत । याविषयी दुसरो हेतु सांगतात । उदासीन व दासीन-म्हणजे जसा कोणो निस्पृह-ममत्तारहित-उपेक्षाकारणारा असा उदासीन पुरुष दोघे विचार करीत असतां कोणास जयझाल्याने हर्ष पावत नाही आणि कोणाचा पराजय झाल्याने दुःख पावत नाही आणि निर्विकार मनाने असतो त्याप्रमाणे-मी हे कर्म करतो-अशा आभिमानी राहित आणि उदासीनाप्रमाणे मी आहे यास्तव तीं कर्मे मला-बाध करीत नाहीत । कर्तृत्वाभिमान ठेवणारा संबंध होतो असा अभिप्राय ॥ ९ ॥ मी उदासीनाप्रमाणे राहतों असे सांगतां आणि पुनः पुनः भूतांचे स्थाष्टि प्रलय करतों असेही सांगतां आणि हे तर परस्पर विरुद्ध आहे । जो उदासीन तो कांही करीत नाही असे म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात । अध्यक्षेण मया प्रकृतिः सचराचरं सृयते-म्हणजे निर्विकार प्रकाशमात्र स्वस्वरूप

ने प्रकाशित केलेली त्रिगुणात्मक अतिशैवीय प्रकृतीच स्थावर जंगमात्मक सर्वजगदुत्पन्नकरते मी करीत नाही। म्हणजे प्रकाशित केलेले जन जसा आप आपला व्यापार करतात आणि स्वयं त्यांचा जसा प्रकाशक मान्य असतो तसा मी प्रकाशक मान्य आहे। हे कोतिय-अनेन हे तुला जगात विपरिवर्तते-म्हणजे हे कुमीश्रुता अर्जुना-या प्रमाणे प्रकाशक मान्य मी आहे याचे मि-भित्ताने हे सर्व जग जन्मास येणे-क्रमाने बुद्धि पावणे-नाश पावणे-अज्ञानाविध विकारानी युक्त होते। १०॥ भूतमहेश्वर मी मम परं भावं अजानंतः सृष्टाः-म्हणजे या प्रमाणे नित्य सृष्टि दुष्ट दुष्ट मुक्त स्वभाव-सर्वभूतांचा आत्मा आणि सच्चिदानंद घन जो सर्वभूता मध्ये मोठा श्रेष्ठ इश्वर मी याप्रत आणि मासे पूर्वोक्त सर्वोत्कृष्ट स्वरूपाप्रत जाणणारे मूढ म्हणजे अविवेकी-मानुषींनिष्ठ आश्रित मत्वा मा ऊच जानंति-म्हणजे आपले इच्छे करून भक्ता दुष्टदार्थ मनुष्या प्रमाणे दिसणारी मूर्ति घारण करून व्यवहार करणाऱा जो मी याप्रत यावारीगकडे पाहून-हामनुष्यच आहे असें मानून-मी मा क्षात ईश्वरत्व आहे

अवजानंति मां मूढा मानुषीं ननु भाश्रितं ॥ परं भावं मजानंते मम भूत महेश्वरं ॥ ११ ॥

मोघावा मोघकर्माणो मोघज्ञानाविचे नमः ॥ गक्षसी मासुरी वैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

असा माझा आदर करीत नाहीत किंचा निरा करतात ॥ ११ ॥ ते भगवत् स्वरूपाचे अज्ञाबाने आणि अनार किंचा निंदक रणवाने महापापाने दुष्ट बुद्धि होत्याने निरंतर नरक वास करण्यासच योग्य होनात असे सांगतात ॥ मोघावा।-म्हणजे ईश्वरावांचून आम्ही केले की कर्मेच आम्हास फल देतील अशी त्यांची निष्फल फलावा आहे असे। मोघकर्माणः-म्हणजे ईश्वरास विमुख झाल्यामुळे अग्नि होत्रा दिक कर्मे त्याचीं निष्फलच झालेत असे। मोघज्ञानाः-म्हणजे ईश्वर तत्वाचे निपादन करणारे शास्त्रापासून झालेले ज्यांचे ज्ञान कुतर्क युक्त असल्यामुळे निष्फळच आहे असे। विचेतताः-म्हणजे भगवंताची अवहोक्त्यामुळे झालेल्या दुरिताने ज्यांचे विके ज्ञान नष्ट झाले आणि यासुळे पूर्वोक्त प्रकारचे झालेले होत्याने। राक्षसी आसुरीच मोहिनी प्रकृति श्रिताः-म्हणजे अविहित हिंसा करणयास केतुभूत जो द्वेष तत्पथानसा

किं तत्पुरुषरूपाने स्थितमीवाक्येन वाग्रत मन-वाणी-आणि शरीरं यानि नित्यमस्कारं करणौ । च-म्हणजे श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं - एणेकरूढ परमेश्वराचे वार्डे निरति शायित प्रेमरूप सुरव्य भक्तीस साधन भूत जीश्रवण कीर्तनादि रूप नव विधभक्ति ती कारणारे असे होला ते भक्तीने मासी उपासना करतात असा सुटें अन्य य ओहो । शुणकि वा स्वरूप यांचे वेद दे दात वाक्यादि कांनी कीर्तन तसेच स्मरण आणि जो भगवान विष्णु महर्ते करून तीन ठिकां बें अति श्रेष्ठ भूण वामनावतारांत करिता झाला तो भगवान् आमचा प्रभु किंवा स्वामी श्रेष्ठो असें अनुचित करणें या सहास्य भक्ति स्मरणाना ती आणितो भगवान् प्रथम ब्रम्हदेवाग्रत उत्पन्न करून त्याग्रत वेद सांगता झाला आणितो सर्वाभ्या बुद्धीचा सासी-स्वग्र काश्वरूप देव -न्याग्रत मुमुक्षु मी शरण आहे असें भगवान् च तारणारा अवा बुद्धीने निरंतर गहणें एतद्रूप आत्मनिवेदन भक्ति आणितो वामनावतारी त्रैलोक्य तीन पादांनी व्यापून राहिले त्यास उरुक्रम म्हणतात अशा विष्णूचे पादवे वार्डे रुचिकर मधु र उदकाच्या प्रवाह आहे त्याचें प्रावान करणयास विष्णुपाद प्राप्त झालें या उच्छेने मनुष्या इच्छितात त्याग्रत वा ताची सखा होईन अशी भावना निरंतर करणे एतद्रूप जी सख्य भक्ति ती या अव्यक्त परमेश्वरा विषयीं भगवान् च पादे न । इतीक नमस्काररूप वंदन त मेंच श्रुतादिरूप अर्चन तमेंच पादसेवन या भक्ति शुरु स्वरूपाने किंवा यामेध्वराच्या उपाग्रतिमा त्यांच्या स्वरूपानें सेवयतात । याच तात्पर्याने - या- म्हणजे मजग्रत असे पुनः यास्मोकोन म्हटले । नाहीन एकवार च पुरे दोन वेळ म्हटलें यावरून जगत्कारण भूत अव्यक्त माबोयाधिक मी जो सर्वोतयां मी परमेश्वर किंवा शुरु रूपानें स्थित जो मी परमेश्वर यास य थासंभव - सतत कीर्तयंत - नमः स्यत - अस्मा पूर्वोक्त अर्थ होतो । यास प्रमाण - यस्स देव पराभक्ति य था देवे न शाश्वतो । तस्ये ते कथितासुको- प्रकाशते महात्मनः - याश्रुतिवचनाने ज्याची देवाचे वार्डे जगृष्ट भक्ति आहे आणितो मी देवाचे वार्डे नवीच शुरुचे वार्डे भक्ति आहे त्यास हे वेद शास्त्रोक्त कर्म उपासना नानादिरूप अर्थ प्रकाशित होतात असे जें सांगितलें आहे तें आहे । तसेंच - भक्त्या नित्य युक्ताः - म्हणजे परमेश्वराचे वार्डे निरति शायित प्रेम रूप जी भक्ति तीणे करून निरंतर युक्त हो साने । श्रवणमननांतर

होणारेजें - मीजो परमेश्वर त्याचें शिवाय दुसरे विषयाचें चित्त नसथें नहोता परमेश्वरविषयीच मनाचें वृत्तीचा प्रवाह निरंतर होणे-
असें निर्दिध्यासन रूप माझे उपासन - त्याप्रत करतात। एणे करून प्रमेश्वर प्राप्ति होण्यास निर्दिध्यासन हे चरम म्हणजे शीवरचे वा-
चन आहे आणि - सतन कीर्तने यतोभा यत तथ्य दृढवृत्ता. नमस्यतश्च मौनित्य - एणे करून जें सांगितलें तेंणे करून त्याविषयी साध-
न संपत्ति होते आणि जी प्रतिबंधके असतात त्यांचा भगवताचे प्रसादाने निरास होतो असे सांगितले। यावरून शमदमादिकम-
धनमप्यन्य आणिवेदांत श्रवणमननपरायण आणि परमेश्वर आणितुरु याविषयी जी सांगितले छि श्रवणादिक भक्ति रीणे करून
ज्यांची प्रतिबंधके गेली आहेत ते पूर्वोक्त निर्दिध्यासन रूप परमेश्वराची उपासना करतात त्यांस परमेश्वराचे प्रसादाने गुरुत्पदिष्टम-
हावाक्यापासून ब्रम्हात्म्यस्य साक्षात्कार होऊन त्यांचे अज्ञानाचा कार्योक्त इष्टा ममूळ गारा होऊन तत्काल याच देहांत मुक्त होवातात्य-
समोक्षासाठी पूर्वोक्त शीतीने मूर्धन्य नाडीने प्राणोत्क्रमण होऊन अर्चिर्वादि मार्गाने ब्रम्हात्म्ये कास जाऊन तेथें ब्रम्हात्म साक्षात्कार
ज्ञानय ज्ञेन चाप्यन्ये यजंते मासुपासते ॥ एकत्वेन दृष्टं न्वे न द्रुष्टुं याविश्वतोमुखं ॥ १५ ॥ ७ ॥

होऊन ब्रम्हात्म्यानीं मुक्ति होले अशाविल्याचे किवा आवासाचे प्रयोजन नाही असे जे - इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यन सख्ये - या-
श्रीकांत सागण्याचे प्रतिज्ञेनें कचविले होतें ते ज्ञान एधवरसविस्तर सांगितले। त्याज्ञानाचे मोक्षरूप फळ - यज्ञात्वा मोक्षसे; इष्टाभा-
त - एणे करून प्रतिज्ञेतच सांगितलें आहे यास्तबपुनः एथे सांगितले नाही ॥ १५ ॥ आतां पूर्वोक्त शीतीने श्रवणमनन निर्दिध्यासनक-
रण्याविषयी असमर्थे ते ही उत्तम - मध्यम - मंद - याप्रकारचे त्रिविध आहेत ते आपआपल्या अधिकाराप्रमाणें माझी विविध उपा-
सना करतात असे सांगतात। अन्ये ज्ञानय ज्ञेनच अपि यजंत, एकत्वेन मा उपासते - म्हणजे - च-याचा - एव - असा अर्थ - अपि - शा-
ब्दाचा दुसऱ्या साधनाचा त्याग असा अर्थ। पूर्वोक्त श्रवणादिक साधनांउघाना विषयी असमर्थे जे आहेत ते कोणी उत्तमाधिका-
री - हे देव अहं त्वं अस्मि - त्वं वा भद्रमस्मि - म्हणजे हे देवा परमेश्वरा - मी त्वंच आहेस किंवा तूं मींच आहे - अशा अर्थाच्या श्रु-
तीत सांगितले जे उपासना ज्यास अहं प्रहो पासना म्हणतात त इष्टं ज्ञान - ईश्वर उपास्य आदि आणि मी उपासक आहे अ-

शा भेदार्थे चिन्तन करानां - मीच वास्तुदेव - किंवा वास्तु देव मी - असे परमेश्वराचे आणि आपले ऐक्य करून चिन्तन रूप शोधन हे पणो यज्ञ म्हणजे वास्तुशास्त्रादिक नैवेद्य करून च दुसऱ्या भाषणाची स्पृहा सोडून माझी उपासना करतात। कोणी मध्यमाधिकारी-पृथक्ते व उपासने - म्हणजे ज्यांत - हा उपास्य आणि मी उपासक - अशी भेद बुद्धि आहे असे जे - हा आदित्य ब्रह्मच आहे - असे श्रुतीत सांगित-लेले उपासन आपसपरी कोपासन म्हणतात तद्गुण ज्ञान यज्ञांत अथवा - ईश्वर मासास्वाभी आहे आणि मी त्याचा दास अर्थात - असे जें ज्ञान न दृष्ट यज्ञांत माझी उपासना करूनात। कोणी सद्ध ग्रहोपासन किंवा प्रतीकां पासन हीं करणया विषयीं असमर्थ आहेत ते मंडावि कारी - विषयतो मुरवं मां बहु धाय जते - म्हणजे सर्वोत्पत्तिक जो मी त्याप्रत भिन्न भिन्न पूजा मार्गांनी किंवा कर्म उपासना मार्गांनी कोणी विष्णुरूपानें - कोणी रुद्ररूपानें - कोणी शक्ति किंवा गणपति - स्वरूप याचे रूपानें असे अनेक प्रकारांनी भजतात। जें पाहिले ते भगवद्गुणच आहे। जे ऐकिले भगवन्नामच आहे। जो केले किंवा भक्तिले ते भगवन्नामच आहे। असे मानावि धर्मास उपासन करतात अहं क तु रहं यज्ञः स्वधा ह मह भौषधं ॥ मंत्रोद मह मे वा ज्य मह मग्नि रह कुतं ॥ १६ ॥ ॐ ॥

साही। विषयतो मुरवं मां भजते - याचा कोणी अर्थ करूनात ॥ १५ ॥ इतर अर्थें बहु न प्रकारांनी उपासन करतात तर ते उपासन पुढें कसे असें म्हणेल तर त्या विषयी सांगतात। अहं क तु - म्हणजे श्रोत कर्म रूप जो अति होमादिक यज्ञतो मी अदयशः - म्हणजे ज्यास पंच महायज्ञ म्हणतात असे जे वैश्वदेवादिक स्मार्त कर्म में मी। अहं स्वधा - म्हणजे जें पितरांचे उद्देशानें अन्न दान करतात तें मी। अहं औषधं - म्हणजे सर्व प्राणी ज्याचे भक्षण करतात असे जें व्रीद्ध आदिक औषधीपासून निघा न आणले अन्न ते मी अथवा प्रसिद्ध जें रोगनिवर्तक औषध ते मी। असमन्नः - म्हणजे जेणें करून देवास किंवा निरागम हवि देतात न मन्न मी। अहं द्युत - म्हणजे घृत हे उपासक आहे। घृतादिक जे सर्व होम इत्यंत मी। अहं अग्नि - म्हणजे घृतादिक होम इत्याचा वृंठाट होम करतात तो आहूवनी यादिक अग्नि मी। अहं हुतं - म्हणजे होम करणयाचा जो व्यापार ते मी। या प्रमाणें भाषितलेले सर्व यदांथ मी व आहं। येथें अहं यासा अहं चा प्रत्येक निरागाचा प्रयोग केला यासुद्धे यातील एके एक स्वरूपांचा ईश्वर मानून चिंतन मांडूं उपासन होतें असे क्तचविले। एषे

करून क्रियाकारक फल भगवत्स्वरूपाद्भुत भिन्नगद्दी असे ही या एकंदेवा अनुवाद रूप उपलक्षणेने स्वचविलें असे जाणावें; नाहीं तर सर्वेही भगवद्भूषण असता कितीएक पदार्थचमी आहे (असे सांगणे) अभिप्राय रहित होईल ॥ १६॥ अत्यजगत, पिता-म्हणजे या जगाचा उत्पन्न करणारा जनक, माता - उत्पन्न करणारी जननी, धाता-योंपण करणारा किंवा त्याच्या शेतभासूम कमीचा फल देणारा, पिता म्हण-जनकाचा जनक, वैश्व-जाणावयास योग्य वस्तु, पवित्र-शुद्धी करणारा, गणा-भान या यक्षी जगपतिक, (३०) कार-जाणावयास योग्य जे ब्रह्म वस्तु, त्यांचे मानास साधन भूत-उत्तकार, अकृ-पाद आणि अक्षरे अमुक असावी असा आविषयी शास्त्रोक्त नियम आहे असा जो मंत्र तो, नाम-धर्मोक्त लक्षणाची कुरु गान युक्त शास्त्री म्हणजे-यात्र, नवंबर गान केंद्र म्हणजे नीत्यच साम असे म्हणतात ते साम, यजु-स्मृत अक्षरादिकांचा निबम नाही असा जो मंत्र तो, इति नीत्यकार-वेन अत्र कर्मोपयोगी आहेंत, चकाराने अथर्व आंगीरस इत्यादिक जे पारायणांप योगी तेंही ध्यावें ॥ १७॥ गति-म्हणजे कर्मफल किंवा मुक्तास पावयाचे स्थान, भक्ती-

पितामहस्यजगत्तोमाना धातापितामहः॥ वेद्यपवित्रमंकारऋक् साम यजु रेवच ॥११॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षीनिवासः शरणसहृद ॥ प्रभवः प्रलयः स्थाननिधानदीप्तिमयः ॥१८॥

कर्मफल देऊ न जो वण करणारा किंवा सत्त्वसाधन न देणारा। प्रभु - हा माझा असा स्वीकार करणारा किंवा उत योभी। साक्षी - सर्व-प्राण्यांचें उक्ता कर्म कर्म पाहणारा। निवास - ज्याचें वयो स्थिति करवानें होतें असें सारव स्थान। शरण - ज्याचे ठाई स्थित असेल तो। दुःख शीर्ण म्हणजे नाहीने होतें। असा जो आपले आश्रयास आले त्याचें दुःख निवारण करणारा तो। सहृदय - प्रत्युपकाराची अयेसान करतो उपकार करणारा। प्रभु - उत्सासिक तो प्रलय - महासक्तो - स्थान स्थितीचे स्थान म्हणजे आधार। निधान - त्या काळीं भोग देणारा। योग्य नसल्या मुळे काळां तरी भोग होण्याकरता भोग्य वस्तू ज्या स्थानी ठेवतात असे ते स्थान म्हणजे सूक्ष्म रूपाने राहणाऱ्या सर्व वस्तूंचें अधिकरण प्रलय स्थान - अथवा शरव-पक्ष इत्यादिक नवभिधि। अव्ययं बीज - अंकुरादिक कार्योत्पत्तीनें जाणाऱ्या व्रीह्यादिक बीजाहून विलक्षण जगास कारणभूत जनविनाशि आद्य कारण। हें सर्व प्रत्येक मीन आहे ॥ १८ ॥

हे अर्जुना- अहं तपामि- म्हणजे भीआदित्य होऊन या जगास तपार्पितों आणि वर्षनिगृह्णामि- म्हणजे तदनंतर तपाने योगानें आठ महि-
न्यांत कांहीं एक आपले फिरणानी घुथिपीतीक वृष्टीने सोडलेले उदकांचा शोष करून त्यांचें आकर्षण करून घेतों। उच्छ्वाभिन- म्हणजे
आणि आर मादिने कांहीं फिरणानी पुनः पृथिवीचे वायीं आकर्षण करलेले उदकांचे वृष्टीप्रत करतों। आणि अमृतं- म्हणजे देहांचे भक्ष्य
जे अमृत किंचां नवंप्राणपानें जीवनजे उदक तेंमी। एवकारा चासीच असो अर्थ। मृत्युः- म्हणजे काळ किंवा सर्वप्राणयाचा त्रास। स
त्- म्हणजे साधु म्हणजे ज्याचे संबंधाने चागले होते तें आणि असत्- म्हणजे असाधु म्हणजे ज्याचे संबंधाने बरिद होते तें मीच। अ
थवा सत्- म्हणजे कारण असत् म्हणजे कार्य हीं मीच। याप्रमाणें सर्वोत्पाद जो मी त्यापत त्राणून आप आपले अधिकारा प्रमाणेई
मला श्लोक बडुन प्रकारांनीं भजतात ॥ १॥ पृथोक्त त्रिविध प्रकारांतून मकानेही माहीत उपासना करीत नाहीत असे जे फलें मृत
त्याची कायगति ती सांगतात ॥ अत्रे विद्या- म्हणजे होत्र म्हणजे होत्याचे कर्म- आध्वर्यव म्हणजे अध्वर्यूचे कर्म- ओझा म्हणजे उझात्ये
त पापम्यहं महं वर्षनिगृह्णामि- अमृतं तैश्चैव मृतमश्नाहं मर्जुन ॥ ११॥ अत्रे विद्यामां सोम

पाः पृतपाया यद्वैरिष्ट्या स्वर्गतिं प्रार्थयंत ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकं सञ्जोति दिव्याद् दिवि देव भोगान् ॥ २०॥
कर्म- याचें ज्ञान होणार फिवां ज्ञान द्वारा त्याकर्मचे अनुष्ठानास कर्मनें साधन म्हणजे करयजुः सातवेर ती आहे विद्या ज्यास असे जे
त्रिविध त्यासच अत्रे विद्य म्हणतात अथवा त्यांनीं विद्या जे जाणनात असे जे तीन वेदांस जाणणारे ते अत्रे विद्य। सोमयाः- म्हणजे सो
मपान करणारे याज्ञिक ते। यज्ञे- इष्ट्या- म्हणजे अग्नि यंत्रादिक यज्ञोद्दीकरणेन प्राप्त- माध्यंदिन सवन- सायं सवन- या
सवनाचा जाक्रमाने वस्तरुद्र आदित्य रुप देवता तद्रूप जो मी त्याचें यज्ञ करून म्हणजे त्या देवता रुप मी आहे असें मास ज्ञान
झालें तरी त्या देवता माझेच स्वरूप आहं त यास्तव याचे यजन तें माझेच यजन शोके असें ममजुन ते करून। पृतपायाः- म्हणजे
सोमपानानें स्वर्गास प्रतिबध्द करणाऱ्या पापासून मुक्त होऊन। स्वर्गतिं प्रार्थयंत- म्हणजे सकाम होऊन स्वर्गास गमन म्हवे-
अर्वा प्रार्थना करतात। अंतःकरण रक्षही ज्याची म्हणून प्रार्थना करीत नाहीत। ते पुण्य करेन्द्र लोक आसाद्य- म्हणजे ते याज्ञिक

सर्वोत्कृष्टदेवां राजा जो ईद त्याचे लोकीं मग्न करक म्हात पावून । दिविदिव्यभोगान् अभूति- म्हणजे स्वर्ग लोकीं मनुष्यास दुर्लभ अवाउ
 सप्तविषयभोगांचा उपभोग करतात ॥ २०॥ तें तें विशाल स्वर्गलोकें भुक्ता- म्हणजे तें याज्ञिक काम्य कर्मांमुष्टानाचे पुण्यानें विस्तीर्ण जो स्वर्गे
 लोक त्यापत भोवून क्षीणपुण्ये मर्ये लोकें विंशति- म्हणजे त्याभोगाच्या देणारें पुण्य भोवून नाशपावडें म्हणजे स्वर्ग लोकीं पुण्यानें उत्पन्न झ
 लेल्या देहाचा नाश होऊन पुनः देहग्रहण करण यासाठी मनुष्यलोकीं गर्भवासादिक यातनाभोग प्यातावीं परत येतात । एवं त्रयी धर्म अनु
 प्रपन्नाः कामकामाः- म्हणजे याप्रमाणें ऋग्वेद- यजुर्वेद- सामवेद- या तीन वेदांनी प्रतिपादन केलेले अजो अग्निष्टोमादिक काम्य कर्मे
 स्वरूप धर्म त्याप्रत पुनः पुनः करणारे ते स्वर्गादिक भवत्पुण्यविषयभोगाची इच्छा करणारे होतात । गतागतं लभते- म्हणजे काम्य कर्मे कृत
 न स्वर्गास जावें पुण्यसरत्न्यावर पुनः काम्य कर्म करण्यासाठी मनुष्यलोकां परत यावे असा गर्भवासादिक यातनाअनुभवितात ॥ यद्वि
 षयी । यज्ञादिक पुत्र म्हणजे नौका यादटनादीन- हे यज्ञादिक कर्म सौका कृति ज आणि यज्ञमान आणि यज्ञमान पन्थी अशा अवराज

ते तें भुक्ता स्वर्गलोकें विशालं क्षीणेः पुण्ये मर्ये लोकें विंशति ॥ एवं त्रयी धर्म मनुप्रपन्ना गतागतं काम फलमा लभ
 ने ॥ २१॥ अनन्याश्रित्यं तो मांये जनाः पर्युपा सते ॥ तेषां नित्याभि युक्तांनी योग क्षेमं वहा स्य दं ॥ २२॥ ॥

णा पास्तु सिद्ध होतें तें अवर म्हणजे नावांत आहे किंवा न्यावें फल नावांत आहे यास्तें मूढ श्रेय स्वर असे मानितात ते जन्ममरण
 प्रवाहांत पुनः पुनः येतात या अर्थीची श्रुति प्रमाण आहे ॥ २१॥ अनन्याश्रित्यं तं यत येजनाः मां पर्युपा सते- म्हणजे भेद बुद्धि करण्य म
 दुसरा पदार्थच ज्यांनाही सर्वच अर्हेत अस्मान्य सत्ताच पाहणारे आणि याच कारणें सर्व भोगा विषयी निस्पृह झालेले आणि मीच
 भगवान् सवांम्या वास्तदेव आहे माझे चाडूत दुसरा पदार्थ नाही असे जाणून माझे गारामणाचें स्वात्मलें करून निरंतर चिंतन क
 रणारे असे साधनच तुष्टय संपन्न जें जीव माझी अगार छिन्न सार्यत्यें करून उपासना करतात ते कृणार्थच होतात असें शेष शर
 ण करावे ॥ नित्याभियुक्तां तेषां- म्हणजे निरंतर माझे सर्वोत्कृष्ट नाविषयी तत्पर झालेले यासुद्धे आपले देहाचे निर्वाहा विषयी
 ही कांही प्रयत्न करणारे असे जे उपासक त्यांच्या । योग क्षेमं वहा मि- म्हणजे जें अभिवाले त्याचे संपादन करणें त्यास योगस्

णतात आणि सिद्धांत्याचें रक्षण करणे त्यास क्षेम म्हणतात असे शरीर स्थिति होण्यास साधन म्हणजे योगक्षेम त्यांत्रिती परस्पर
वृथाहू तो म्हणजे त्याविषयीचा उद्योग करणें तो भीष करतो । ज्ञानी मत्वा फार प्रिय आहे ज्ञानी माझा आत्मा व आहे असें पूर्वी सांगित
लें आहे त्यावरून त्याविषयी उद्योग करणे तो आपले विषयी चाच आह । ज्ञानी सर्वाचा योगक्षेम करणारा ईश्वरच आहे न थापि दुसऱ्या
चा योगक्षेम त्यांक दुन प्रयत्न करवून देतो आणि नात्याविषयी आपणच स्वतः प्रयत्न करतो असे तात्पर्य । योगक्षेम म्हणजे देहनि-
वी होय वोगी अन्नादिकाची ग्रसि आणि त्याचे रक्षण उपासनेने पूर्वभूमिका प्राप्त होणे आणि प्राप्त झालेली भूमिका उदील भूमिका
प्राप्त होई तो पावतो फार क्षित वेणे दो योगक्षेम अशीही कोणी व्याख्या करतात ॥ २२ ॥ सर्वोत्तम स्वस्त्य दुःखा विनाय दुःसरापक्षी
च याही तेव्हा दुसऱ्या देवतांचे यजन करणार दुसऱ्या देवतांचे भक्त ही तुलाच भक्त आहेत असे अर्हत्तन वक्त रुद्रादित्य भक्त जसा मग
ण प्रवाहांत पडतात आणि दुसरे भक्त कृत कृत्य होताना भक्ते कसे सांगता असे म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ ये अन्य देवता भक्ता श्री
ये प्यन्य देवता भक्ता यजंते अइत्या निवृत्ताः ॥ तेषां भवेव कोने यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥ श्री कृष्ण ० ॥

अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ताच प्रभुरेव च ॥ ननु मामभिजानंति न त्वेनात श्रव्यं वंति ते ॥ २४ ॥ ॐ ॥
इत्यादिता यजंति ते मामेव यजंति - म्हणजे तमं माझे भक्त माझे यजन करतात न ते श्रद्धे करून म्हणजे आत्मिक बुद्धीने युक्त वक्त
रुद्रादित्यादिकांचे अग्निष्टोमादिक यज्ञानी यजन करणार त्याचे भक्त त्या त्या देवतांचे स्वरूपाने राहिल्या माझे व यजन करतात ।
परंतु ते यजन प्रत्यन अभिधिष्टव्येकं - म्हणजे अविधि म्हणजे अज्ञान नष्ट वक आहे सर्वोत्तम व करून भक्ता न जगण वक्त रुद्रादित्यादि
क देवता माझ्या हून भिन्न आहेत न असे कल्पन केले आहे ॥ २३ ॥ हि अहमवै यज्ञानां भोक्ता च प्रभु - म्हणजे भीमगवा व वाक्तेन-
श्रीतस्मा ते सर्व यज्ञांचा त्याच्या देवता रूपाने भोक्ता आणि त्याम पूर्वी अधियय म्हणून सांगितले त्या अंतर्योगी परमेश्वर रूपाने
ल हाता आहे हे प्रसिद्ध आहे । ननु मां अभिजानंति - म्हणजे देवतांतांचे यजन करणार तर वाक्तेन सर्वोत्तम यज्ञोत्तम वक्त
ल हाता आहे दुसरा कोणी नाही असे ज्ञानत न दीता । अतः ते तत्वेन च वंति - म्हणजे यास्तव माझे स्वरुपाचे असोनां भुळे ते अज्ञा

नी ज्ञाननिष्ठे प्रत नपा ऊन धूमादिमार्गानां स्वर्गलोकीं जाऊन घुण्ण क्षय श्लाघ्य भूणजे न्याच प्राणिने पुनः जन्म मरण प्रवाहात पडतात ॥ पुरोक्त ज्ञानपूर्वक परमेश्वरपासक अन्वितादि मार्गाने ब्रम्ह लोकास जाऊन ते ये त्याती मुक्त होतात एवढा विशेष आहे ॥ २४ ॥ दुसऱ्या देवतांचे भजन करणाऱ्यास मोक्षफल न द्याले तरी त्या त्या देवतांचे यागाचे योग्यते प्रमाणे अल्प फल होते असे सांगून त्यांचे शां पयमे श्वरो पासकाचा विशेष सांगतात ॥ पुरोक्त अन्वितादि पूर्वक यजन करणारे सात्विक - राजस - आणितामस - या भेदा ने तीन प्रकारचे आहेत त्यात देवव्रता, देवाव याति - म्हणजे वस्त्र कटारि त्यादिक जड व त्यांम वळी देणे त्याची श्रजा करणे त्याम नम्यतेने नमस्कारादिक करणे इत्यादिक जें तत्संबंधी अत त्याप्रत करणारे मात्वि फुने त्या देवांप्रत च जानाता पिटवता; पिटव् याति - म्हणजे आ इदिकि यांही करून अग्निचा तादिक पितरांचे आग धन करणारे जे राजस ते ग्यां प्रत च जातात । मृतं ज्याः मृतानि याति - म्हणजे यक्षराक्षस विनायक मातृगण इत्यादिकांची श्रजा करणारे जे तामस ते त्या यक्षराक्षसादिक भूताप्रत जातात । याप्रमाणे त्या त्या देवतांचे पूजना यांति देवव्रता देवान्पिटव् यांति पिटव्रता ॥ भूतानि यांति भूतेषा याति मया जिनो गिमां ॥ २५ ॥

पत्रं पुण्यं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमभ्यामि प्रयत्नात्मनः ॥ २६ ॥

दिक करणारे त्या त्या देवताप्रत जातात असे त्यास नाशवत फल सांगून भगवद्भजन करणाऱ्यास अनंत फल सांगतात । मया जिनः भांति - मी जो परमेश्वर त्यास सर्वोत्तम ले करून जाणून जे त्याची श्रजादिक करतात ते भजप्रत च येतात । सायास समान च असतोस वीत यां मी जो परमेश्वर त्याचे अनंत फल देणारे आराधन करून जें तें वत फल देणारे दुसऱ्या देवतांचे आराधन करतात हे केवढे अस्तान्याचे हुदैय आहे असा अभिप्राय ॥ २५ ॥ आतां माझी भक्ति फार फार ही आहे देवतांचे यजनाप्रमाणें व ऊत इव्य व्यक्ता ध्य आग्नि सायास साध्या नाही असे सांगतात ॥ जो पत्र किंवा पुण्या किंवा फल किंवा तोय म्हणजे उदक अथवा हुसरें काही जें आयास न करतां आणि इव्य व्यय न होतों मिळालेले तें - मे भक्त्या प्रयच्छति - म्हणजे जें न तें ऐश्वर्य मदाविभूति जो मी वडुणेश्वर्यसे पन्न भगवात्त्या कारणें वास्ते देवाद्भूत हुसरें काही नाही अशा बुद्धीने केलेले भक्तीने सर्वत्र माझे स्वामित्व आहे माझे नाही असे को

णते ही नाहीं आस्तव माझेच मला भृत्यनसा स्वामीस देतो त्याप्रमाणे समर्पण करतो। प्रववात्कराः भक्त्युपहृतं वत् अहं अन्वमि - म्हणजे त समर्पण करणारा जो तो उग्रद बुद्धि त्यावेतें भक्तीनें खाणे दिलें छे अत्युपसर्गेतरी सर्वेस्वरही मी स्त्री का करत त्यानें श्री दामाबा म्हाजी अन्वमि छे म्हा कणवें भोजन केलेल्या प्रमाणें वृत्त होतो। एणे करून भक्तीनें सर्पिले त्यावर आपल्या मीती या अति श्रय आहे असें फकी छे ॥ २६ ॥ बस्तव सर्वमा अर्पण करावें असें सांगतात। यत्करोषि - म्हणजे श्रान्तविहित नसना ही जें रत्ने नेच ह्मणे असे जें गमवादि च करतील। यत्कामासि - म्हणजे जें आपले वृत्ती सार्दी साठीं कर्माचे अंग त्यानें भांक्षीतील। यत्तु हेपि - म्हणजे श्रान्त विहित जें श्रौत स्मार्त अनिहोन होभादिक नित्य करतील। यद्दासि - म्हणजे जें अतिथि ब्राम्हणादिकास कन्य किंवा इत्यादिक देतील। यत्तपस्यसि - म्हणजे प्रतिवर्षी अज्ञानां सारलेल्या पापाच्या नासा साठीं जें वा द्राव्यादिक आचरतील अथवा यथेष्ट प्रवृत्ति नव्हावी या साठी जें देहेद्रियांचें नियमन करतील। हे उपलक्षण करून जें नित्य वैभितिक किंवा अवश्य होणारें स्वापगमनादिक जें वैदिक छे कित्तक सर्वे

यत्करोषि यद्दासि यत्तु हेपि ददासि यत्तपस्यसि छे तेन यत्तु रुच्य मदर्पणं ॥ २७ ॥ ७ ॥

श्रुभा श्रुभ फळे रेवं मी रस्यसे कर्म बंधनैः ॥ सन्यासयोगयुक्तात्मा विसुक्ता मासुपेक्षसि ॥ २८ ॥

कर्म। हे कौतव्य। मदर्पणं कुरु - म्हणजे हे अर्जुन - मला अर्पण जसे दोरील नसें कर ॥ २७ ॥ असे केल्यानें जें फळ होतें तें सांगतात ॥ एव शुभ श्रुभ फळेः कर्म बंधनैः त्वं मोक्षये - म्हणजे याप्रमाणें अनायासानें होणारे सर्व कर्मापण केले असतां रष्ट किंवा अनिष्ट फळ देणारी जीकु भाक्त कर्म करून म्हणजे पुण्य पाप रूप कर्म बंधनै ती हीं करून सर्व कर्मांचें मला अर्पण केलामुळे त्यापाठुमा सर्वेधन होतां शुक्त होतील ॥ नंत - संन्यासयोग युक्तात्मा विसुक्त सत्त्व मा उपेक्षसि - म्हणजे भावंदांचे गरी सर्व कर्मांचे समर्पण करणें दावजो सन्यास गोग म्हणजे स्विन श्रद्धि करणारा योग तेणें करून श्रद्धागः करणः याचे सार्ले असा त् आत्मतत्त्व ज्ञानांन आसा नारा होऊन मजपतरशी- लः आतां ही मद्रूप होत्सता सर्वोपाधीनीं शुक्त होऊन मायेने काविले छे आवाहादिक भेदानें युक्त होणार वाहीस ॥ २८ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णापेक्षसक्त ॥ ७ ॥ श्रीनारायणापेक्षसक्त ॥ ७ ॥ श्रीनिवापेक्षसक्त ॥ ७ ॥

जरतं भक्तों वर च अनुग्रह करोतु म आणि अभक्तावर अनुग्रह करीत नाहीं स तर - त्तर रागद्वेषभुक्तं जीवो प्रमाणेन च आहेस । माग दार
 नवर कसा असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ सर्व भूतेषु अहं सम - म्हणजे सर्व प्राण्याचे वाई मी सद्गुणने किंवा स्फुरणरूपाने किंवा
 आनंद रूपाने एकसारखाच आहे । यास्तव मला कोणी ह्यास याच किंवा प्रीतीस पात्र नाही । न प्रग भक्त आणि अभक्त यांस फुडें
 घम्य को असे म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात । येतु भक्त्या भा भजति - म्हणजे जे भक्त सर्व कर्म समर्पणादिक भक्तीने मला भजतात । ते म
 यितेपुत्र अहं - म्हणजे ते त्यामुळे दाहोत करण जालेले भक्त माझे दाहें गढतात आणि त्यांचे दाहें मी राहतो ॥ तात्पर्य ॥ जें स्फटिका
 दिक स्वच्छद्रव्य आहे त्याचा स्वभाव असा आहे की ज्या रक्तवर्ण जेभा कुक्तमादिकाचा संबंध त्यास होतो त्याचा जो आकार किंवा वर्ण -
 त्यास ते ग्रहण करणें - आणि स्वच्छद्रव्याशी ज्या वस्तूचा संबंध होतो त्याव स्तथा स्वभाव असा आहे की त्याचा त्यास्वच्छद्रव्यांत प्रति
 विंबत्वाचा - पाषाणादिक अस्वच्छद्रव्याचा स्वभाव असा आहे की ज्या वस्तूचा मी स्वभाव असा आहे की त्या अस्वच्छद्रव्यांत त्याचा प्रतिबिंब होत नाही

समोहं सर्वभूतेषु नमो ह्येष्योस्ति नम्रियः ॥ ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तु चाप्यहं ॥ २९ ॥

रित नाही आणि त्या अस्वच्छद्रव्याशी संबंध सांकेले वस्तूचा मी स्वभाव असा आहे की त्या अस्वच्छद्रव्यांत त्याचा प्रतिबिंब होत नाही
 वरतु सर्वत्र विद्यमानसूर्यप्रकाश स्वच्छद्रव्यात च अभिव्यक्त होतो अस्वच्छघटपाषाणादिकांत अभिव्यक्त होत नाही म्हणून त्याची दरेण
 वर प्रीतिक्रिया घटपाषाणादिकांवर दृग्प्राप्त ॥ या प्रमाणे स्वच्छभक्तांचे अंतःकरण मी अभिव्यक्त होतो आणि अभक्तांचे जें अस्वच्छ अं
 तःकरण त्यांचे वाई अभिव्यक्त होत नाही त्यामुळे मला प्रीतिक्रिया दृग्प्राप्त होत ॥ या प्रमाणे बहिर्जसाजबळ व सणातं वेदीताचें विचारणक
 रतो आणि दूरवसणांचे स्त्रीतावे विचारण करीत नाही । जसा कान्दूबस त्याचे रसाकिंस्तून जे जें फल इच्छिनीळ तसे त्यास फल दे-
 तौ । जे नवस्तन फल इच्छीत नाहीत त्यांस फल देत नाही । परंतु त्यामुळे त्यांची कोण वर प्रीति किंवा द्वेष नाही । त्या प्रमाणे जे मला जसे त्या
 फलाचेच्छेने भजतात त्यांस तसे त्यांचे इच्छेप्रमाणे आणि भजनाचे तारतम्याप्रमाणे मी फल देतो त्यामुळे मला कोणावर प्रीति किं
 वा कोणावर द्वेष असें वैषम्य नाही ॥ २९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

समत्व असतो ही वैषम्य करते जसा माझे भक्तीचा महिमा व आदर असो सांगतात। स दुःख चारी पिमां अवबभाक् भजते चेतसः साधुरेष
मंतव्यः--म्हणजे कोणी अजायबिळा सारखा पूर्वी फार दुःखचारी असला तरी कांहीं अंगांतरी केले केले कर्मांचे उदयासुळे हुसम्याकडे त्या बेंस
च नाही असा दोस्ताग मजप्रत भजतो जार तर तो पूर्वी साधुनसला तरी माझे भजन करावयास आगल्या नंतर तो साधु असाच मागव
॥ हिंसः सम्यक् व्यवसितः--म्हणजे कारण तो उत्तमाचरण करण्याच्या निश्चयानें सुकशाळा आहे ॥ १० ॥ साधुके पूर्वी चादुराचार सोडून
-क्षिप्रं धर्मात्मा भवति-म्हणजे माझे भक्तीचे महात्म्यानें तो लवकरच धर्माकडे त्याचे अतः रुग्ण आहे असा सदाचार संपन्न होतो। ज्ञा
इवत् क्षांतिनिगच्छति-आणि निरंतर भगवद्भक्तीचे शक्तीनो वैराग्य साध्यासुळे विषयी निश्चिच्छ होतो ॥ कोणी तुझा भक्त हू
वीं केले त्या दुष्टाबाराचा त्याग करितां धर्मात्मा न होईल तर तो नाशपावेल व जसमें जार म्हणेल नरदेवें भक्त परवडा झालेले भगवान् रांगेंम
अपि चेत्सु दुःखचारी भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समं तव्यः सम्यक् व्यवसितो हिंसः ॥ १० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा दासवत् क्षांतिनिगच्छति ॥ कोनेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणम्यति ॥ ११ ॥

माहि पार्थव्यश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा द्रास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ १२ ॥

रूज खोळतात ॥ हे कोनेय मे भक्तः न प्रणम्यति इति प्रतिजानीहि--म्हणजे हे कुंती पुत्रा असुन--माझे भक्तीचे महात्म्य जसे आहे-
कीं बास देवाचा भक्त दुःखचारी असला तरी प्राणात संकट प्राप्त झालेला आणि जें मागण्याची आपली योग्यता नाही आणि जें फार दु-
र्लभ आहे त्याची प्रार्थना करणारा आणि अनिष्टूट आणि ज्यास कोणाचा आश्रय नाही असा असला तरी तो नाशपावत नाही अशी
विवाद करणाऱ्यांच्या समेत त्यांची अवज्ञा करून गर्वाने निराश ह प्रतिज्ञा करी ॥ या विषयी अज्ञातिका गच्छतः धुनः ॥ हे कुंतीने दुष्टांत
दुराणांन प्रसिद्ध ज्ञाहेत ॥ आणि--न बास देव भक्तांना मध्य विद्यते कश्चित्--हे वचन वासुदेवाचे भक्तास अवगत झाले नाही असेंच सांग
ने ॥ ११ ॥ याप्रमाणे आंगवतु कर्तव्याने जें दुष्ट झाले त्या विषयी मासून जें स्वभावे करून व दुष्टपणी आहेत त्या विषयी सांगतात ॥ हे पार्थ
ये पाप योनयः स्युः--म्हणजे हे पार्थी असुन--जे पापयोनी म्हणजे जाति दोषांनी दुष्ट असून कर्मि वा पत्ररूपस्त्री इत्यादिक नियोग्योनीति

क थाणी आहैत । तथा स्थियः वैद्या इरदाः - म्हणजे आणि वेदाध्ययन नसल्यामुळे निरुद्ध ज्या स्थिती आणि कृषिकर्म करणा विपत्ती
च निरत जे वैद्य वसेच जातीमुळे वेदाध्ययन म्हण्य आणि परम गति प्राप्त होण्यास उपयोग्य जे इरदा तेही माझा आश्रय करून म्हणजे माझी भ
क्ती करून परम गती प्राप्त पावतात । अपिशाब्दनें पूर्वोक्त दुराचारी ही परम गती प्राप्त पावतात असें सत्त्व विद्धे ॥ ३२ ॥ पुण्या . भक्ताः आम्ह
णाः तथा राजर्षयः किंपुनः - म्हणजे मग सदाचार संपन्न उत्तम येथि माझे भक्त ब्राम्हण तेसेच क्षत्रिय हे उत्तम गती प्राप्त पावतील म्हणू
न काय शरिार सांगावे । या विषयी कीणास संदेह नहि । आकारणास्तव माझे भक्तीचा असा मोठा महिमा आहे त्यास्तव मी त्या म
यत्नाने - अनित्य असून देम लोक प्राप्य मां भजस्व - म्हणजे लोक जो नारापावतो आणि गर्भवासादि अनेक दुःखाने व्यापलेला सा
णि सर्व पुरुषार्थीस साधन भूत आशा वा अति दुर्लभ मनुष्य देह प्राप्त पाऊन जोपर्यंत हा नारापावला नाही - तोपर्यंत तो कर्माक्षे भजन

किंपुनश्चां म्हणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमस्करवं लोकमिमं प्राप्य भजस्वमां ॥ ३३ ॥

ममनाभव मद्रक्तो मद्याजीमानमस्करु ॥ मामेवैष्यसि युक्तेव मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्री मद्भगवद्गीतासूप निषत्त ब्रम्ह विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे राज

विद्या राजसुयोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

कर । नाहीतर हें क्षत्रिय श्रेष्ठ तुझे जन्म कर्तव्य होईल ॥ ३३ ॥ आतां भजन प्रकार सांगून समाप्त करतात ॥ ममनाः मद्रक्तो भव - म्हणजे माझे
माईच आहे मज ज्यांचे असा माझा भक्त तूं हो । राजाबादल राजाचा भक्त असला तरी त्यानें मन स्वी पुत्रांकडे असते आणि तो स्त्रीपुत्रा
दिकाचा भक्त नसतो त्याहून निवृत्त राहण ममना आणि मद्रक्त हो आणि मद्याजी भव - म्हणजे माझे पूजनादिक करणारा हो । मां नमस्तु
॥ म्हणजे - मन - चाणी - आणि क्षय यांनी मळा नमस्कार कर । मत्परायण . सत् आत्मानं एवं युक्ता मां एष्य सेव - म्हणजे मीच आ
हे - उच्छुद्ध आश्रय ज्यास असा होलाता मना मत माझे वाई निरंतर योजून दें मज प्रवच एशील ॥ ३४ ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रा
धुनाथशास्त्रि कृत भाषाविद्वतो नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

सप्तमाध्यायीं मदावाक्यातीत तत्तदात्वा बाच्यार्थे सोपाधिक उपास्य परमेश्वर सांगितला आणि त्यावेडपासनाची कमयुक्ति अष्ट
माध्यायीं सांगितली । नवमाध्यायीं तत्तदात्वा लक्ष्यार्थे निरुपाधिक ज्ञेय ब्रह्मरूप सांगितला आणि तत्पद बाच्यार्थे सोपाधिक प
रमेश्वराचे ध्यानास आणि निरुपाधिक लक्ष्याधीं वेदानास साधन म्हणुनि धृति - रसोद्गम सक्त झालेलेय - इत्यादिकें करून सप्तमा
ध्यायीं आणि अहंकरण रहंय शब्दादि कें करून नवमाध्यायीं संक्षेपात् सांगितल्या आणि परमेश्वराचे विषय तो सुख उपा
सनही नवमाध्यायीं सांगितले परंतु तें अवलंबून मन ज्याचे आहे त्याम संक्षेपानें रुचोष्ट होणार नाही यास्तव दुर्ज्ञेय सर्वानाम कस्त
पाने परमेश्वराचे उपासन अनायासानें जावे यासाठीं सर्व पदार्थांचे वाची भावांताने स्वरूपाची बुद्धि होणार करतो सुख सुख ई
श्वराच्या विभूतीचे विस्मारे करून निरूपण करण्यासाठीं दवामाध्यायाच आरंभ करतात । आणि या अध्यायांत सविस्तर सांगित

श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो नरपुमे परमं वचः ॥ ७ ॥

यत्ने हं प्रियमाणा यदक्ष्यामि हितं काम्यया ॥ १॥ ॥ ७ ॥

लेले ईश्वर विभूतीचे ज्ञानाचे फल विवबतो सुख परमेश्वराचे उपासन आणि त्या उपासनेचे फल जें भगवंताचें विद्वत्स्वर दर्शनल
जें एकादशाध्यायीं निरूपण करतील । नंतर द्वादशाध्यायीं तत्तदात्वा लक्ष्यार्थे जें अव्यक्त निरुपाधिक ब्रह्मत्वाचें उपासक आणि
त्याचें शोधनात्मक उपासकाची लक्षणें सांगून तत्पदार्थे निरूपण रूप उपासना करतो विस्मादि करतील ॥ भक्त वास्तव्यास्तव
या अध्यायाचे आरंभी श्रीभगवान् व बोलतात ॥ हं महाबाहो भयः एवमे परमं वचः शृणु - म्हणजे युद्धादिक तत्पार्थानुष्ठान
विषयी आणि इत्थ आहेंत त्यांचे हजे विषयी ज्ञाने बाह्य प्रदान आहेंत अशा अर्मुना हवीं सांगित लेलें आणि नवापि ननुनः क्षीनिर-
निशाय पर ब्रह्म स्वरूपाचा शोध करणों मादो हे वचन ऐक । यात प्रिय माणावे हे हित काम्यया अहं वक्ष्यामि - म्हणजे जें माझे वाक्य ऐ
कून अमृत पान केल्या प्रमाणें संतोष पावणारा जो दे याकारण तुझ्या हिताचे इच्छेनें मी बोलतो ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मासें स्वरूप फार दुःखें आहें यास्तव दुखापुन सांगतो असे सांगतात। ये प्रभवं करगणाः महर्षयः नरिविदुः। म्हणजे माझ्याप्रभवं प्र-
त किंवा अनेक विभूतींनी होणाऱ्या माझ्या प्रादुर्भावाप्रत इंडादिकजे सर्व देव आणि सर्व जंतु भुग्यादिक महर्षी तेही जाणव नाहीत। ते को-
जाणव नाहीत या विषयी हेतु सांगतात। - हि अरु देवाना महर्षीणाच सर्वदाः आदिः - म्हणजे ज्या कारण स्तव मी देवांचा आणि मनु-
र्षींचा उत्पन्न करणारा आणि त्याच्या बुद्धीचा प्रवर्तक आणि उपादान आणि निमित्त कारण अशा सर्व प्रकारची आदिकरण आहे
यास्तव त्यांचे उत्पत्तीचे पूर्वी मी त्यांच्या उत्पन्न करणारा आहे यास्तव ते माझा प्रभाव जाणव नाहीत। २॥ भगवंताचे प्रभावाचे सांगणा-
सन मोठे फल आहे असे सांगत असता ते ज्ञान पर्यायासच होते सर्वांस होत नाही असे सांगतात ॥ यः अनादि भजं को कन हे चरं-
मो वैसि - म्हणजे सर्वांचा कारण आहे यासुद्धे ज्यास कोणी कारण नाही आणि याच कारण स्तव ज्यास उत्पत्ति नाही आणि सर्व लोक
नसे विदुः करगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणांच सर्वदाः ॥ २॥

यो मामज मनादिव येति लोक महेश्वर ॥ असं श्रुतः समर्थेषु सर्वे शपेः प्रमुच्यते ॥ ३॥

बुद्धिज्ञान मत्संमोहः क्षमासत्य इमः शमः ॥ स्वरं विदुः स्वं भवो भवो भयं चाभय मे वच ॥ ४॥

चा महेश्वर - म्हणजे नियाताजो मी वा प्रत जो जाणो। सः मर्त्येषु असं श्रुतः सर्व सर्व शपेः प्रमुच्यते - म्हणजे तो सर्व मुखाचे वाणी-
मोहरित होवता बुद्धि सर्व केळ पाषाण शून आणि त्यांचे श्रुत कारण जे अज्ञान त्याच्या ज्ञानाचे नाशाल्यासुद्धे त्यांचे श्रु-
स्मरूप जे संस्कार त्यापासून हीसुद्धे होतो ॥ ३॥ आपण महेश्वर म्हणून जें मागिते ते तुझ्यादिकांचे उत्पत्तीस आपण कारण
आहे या हेतूने स्पष्ट करताना ॥ बुद्धिः - म्हणजे अंतःकरणास स्वरूपाचा विवेक ज्ञान होण्याचे साधन ॥ ज्ञान - म्हणजे आत्म-
कोणता अनात्मा कोणता असा सर्व पदार्थांचा बोध ॥ शम मोह - म्हणजे ज्ञानावयास योग्य जे पदार्थ त्यांचे ज्ञान जे कोणता आब-
रूपक आहे ते कोणत्याचे ज्ञानाविषयी किंवा कारण यास योग्य जी कर्तृनी करणाचा समय प्राप्त झालासता तो कार्यक एखाद्या
वृत्तीची जी अव्यग्र मनाने हे करतयाचे हे न करतावयाचे असे जे विवेक ज्ञान तत्सर्वक प्रवृत्ति ॥ क्षमा - म्हणजे दुस्तान्यानीं आराव

यास ओदं अस्तां किंचा मारलें अस्तां ही मनास विकार न्हेंणें। सत्-म्हणजे प्रत्यक्ष शब्दादिक प्रमाणांनी जो अर्थ आप-
णासजसा समजळा असेल त्या विषयी तसेंच यथार्थ भाषण करणें। दमः-म्हणजे बाहोंदियाचे वाढ्यादिकेजे विषय सांगतून-
त्यांना गिग्रह करणें म्हणजे त्या विषयाचे त्या रूढिबांनी ग्रहण न करणें। शमः-म्हणजे अंतःकरणाचा विषय स्मरण न करणें
विषयी नियह। स्मरः-म्हणजे अनुकूल विषय जाणून झालेला विषय कर्माचे फल ह्मण आल्हाद। दुःस्वप्णजे प्रतिशू-
विषय जाणून झालेला पाप कर्माचे फल ह्मण मनाचा संताप। भयः-म्हणजे उत्पत्ति। मावः-म्हणजे सत्ता। अभावः-म्हणजे-
असत्ता। भयं-म्हणजे आस। अभयः-म्हणजे त्याचें विपरित म्हणजे आस नसणें न-वाढ्यानें अद्बुद्दि अज्ञानादिकेजे बुद्धिवा-
नादिकाचे विपरीत हे ध्यावे ॥ ४॥ अहिंसा-म्हणजे प्राणिमात्रास पीडान करणें। समता-म्हणजे शत्रु आणित्तिव करव आनि

अहिंसा समता वृष्टि स्तपो दानं यज्ञो ऽथ वाः॥ भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथक् विधाः॥ ५॥

दुःख इत्यादिकांवर समान बुद्धि। वृष्टि-म्हणजे सितके मिळेल तितक्यानें व संतोष अथवा भोगा विषयी तशी बुद्धि। तपः-
म्हणजे शास्त्रांत सांगितले ले मार्गेचे शरिंगाचें घट्टियाचें दमन किंवा शोषण करणें। दानं-म्हणजे उत्तम देणी उत्तम का-
ली आणित्तिवाची यथाशक्ति इत्यादिक देणें। वरा-म्हणजे हा भोगा थोर साधु आहें इत्यादिक लोकांत धर्मा वरणासुळे
झालेला यत्तिद्धि। अयज्ञः-म्हणजे अधर्माचरणसुळे हाकार बार्द दुष्ट आहें अशी झालेली लोकांनी न्निंद। रंजं भूता-
नां पृथक् विधाः भाषाः मत्त एव भवंति-म्हणजे हे बुद्ध्यादिक ज्ञानाविषय स्वस्वपाचें पदार्थ जाणवोस मज्जास्तूनच आप्त हो-
तात। पांचा उत्पन्न कर्ता मीच आहें। यास्तव मीच सर्व मदेपर असें जाणून उत्तमपुण आपणास प्राप्त करुं वे वाटळीने नें-
माझाच आश्रय कर असें वात्सर्व ॥ ५॥

सांगिते के लान अर्थ दद करतात । पूर्व महर्षय सप्त - म्हणजे भुरगरीषिभिनिं चपुल स्वंपुल हं कृतं ॥ वमिष्टं च महातेजाः सोऽसु-
 जन् मनसा सुभात - यापुराणवाक्यांत तेजस्वी ब्रम्हदेवाने भुरग १ मरीचि २ अग्नि ३ पुलस्त्य ४ पुलह ५ क्रतु ६ वसिष्ठ ७ हे सातम-
 नानें उत्तम केले असे सांगितले आहे । ते सृष्टीचे आरंभी आविर्भूत झालेले वेद आणि त्यांचा अर्थ जाणणारे सर्व विद्यावासे-
 प्रदाय ज्यापासून प्रवृत्त झाला आहे असे सर्वच भुरगू आदिक सात महर्षि । चत्वारः मनवः - म्हणजे ज्यास सार्वर्णमनु म्हणतात असेच
 र मनु अभवाभ्यु आदिक आद्य सात महर्षि आणि त्यांचे साही आप सनक १ सनंदन २ सनातन ३ सनतुमार ४ हे चार मह-
 र्षि आणि त्याय भुवादिक १४ चतुर्दश मनुदे । मद्राथामानसा जाता. - म्हणजे हिरण्यगर्भजो ब्रम्हदेव तत्स्वरूप माझे संकल्पा-
 त्मक मनापासूनच उत्पन्न झालेले अयोनिसंभव आहेच । ते मासे चिंतनाचें माझ्या ज्ञान आणि ऐश्वर्य या शक्तीनीं शुल्क आ-
 देता येणां लोके उमाः प्रजाः - म्हणजे या लोकाचे ठायीं जे भुरगू आदिक सात ऋषी - सनकादिक चार ऋषि आणि चतुर्दशम-

महर्षयः सप्त पूर्व चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्राथामानसा जाता येष्वां अक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च प्रमयो वे नितत्वतः ॥ सोऽधिकं येन योगेन युज्यते नान्न संशयः ॥ ७ ॥

तु जे पूर्वी मांगितले त्यांच्याजन्मे करून किंवा विघेकरून पुनर्नौत्रादिक शिष्य प्रशिक्ष्य रूप यात सर्व ब्राम्हणादिक प्रजा आहेत ।
 असे जे मीठे प्रभावाने भुरगू आदिक तेही माझीच उपासना करतात यास्तव देही माझे चमजन कर अमाभाव ॥ ६ ॥ या प्रमाणे जे
 याधिक पारमेश्वराचा प्रभाव सांगून त्याचे ज्ञानाचे फल सांगतात ॥ प्रम एतां विभूतिं योगं च वः तत्वतः योन - म्हणजे बुद्ध्यादिक
 आणि महर्ष्यादिक स्वरूपानें स्थितिस्वरूप जी माझी भगवंताची विभूति आणि त्यापदांभीची उत्पत्तिकरण यांचे परमेश्वर रूप
 सामर्थ्य त्याप्रत जो स्वीकारणतो । सः अधिकं येन योगेन युज्यते अन्न संशयः नः - म्हणजे तोंनिश्चल जी तत्व साक्षात्काराची
 स्थिति तद्रूप समाधि योगानें युक्त होतो त्याविषयी कांही चिंतबंध नाही । अथवा - उपासनेचा अधिकारी सांगतात । ही जी यु-
 क्त वस्तुनाण म्हणजे सागावयाची विभूति आणि भगवान् निश्चयोदुस्व म्हणजे सर्वविध्य रूपच आहे असे जे मगाने परमेश्व-

स्वरूपविषयीच संशयकरणे - आपण जे संशयान्तर आर्जुन त्यास माझे स्वधर्माचा उपदेश करणें ह्यादिक माझे भजन तेण करून घेतोय-
 पावतात। म्हणजे भाविबाय दुसरा काही मिळवायलाच नाही शोणेच सर्वमिळाले ह्याच अन्नाच मानतात। रमोनिच - म्हणजे आणि त्याभ-
 जनापासून झालेले संतोषांत प्रिय वस्तुंचा काही अर्को ऊन जमा करूं शकूं भवदोता त्याप्रमाणे करावा नव येतात। मनापापासून फरवा
 दुभवं होतो याविषयी संतोषापासून मनाकडून फरव जायना होत। अर्थाच पतंजलिने यागसून आणि - यच्च कान करुकोषच्यदि-
 व्यं महत्करं ॥ म्हणजे शक्य करून घेतलें कदाहीही; इ. इ. - असं कान करव आणि स्वर्ग करव हे ह्यागसून पुरुषां जोतोप त्याच्या सो-
 काच्या कलेरी तुलना पावना ही अशा उदाहरणां आदि ॥ अथवा - आर्जुन - या दोन अर्थी - तो उपसेवेच
 रूपसांगतात। बुध्द म्हणजे जाती वामंद व मीच आह, असें मला स्वामंत्ये करून जाणून मीच सर्व अंगाचा प्रभु म्हणूं ॥ इत्यतीचें कोर-
 ण आणि माझा अनुग्रह पावूनच पूर्वोक्त वृत्त्यादिक सर्व आपआपल काय विषया प्रवृत्त होत मीच जगा वाकती अशी ही असे असा
 तेषां मत युक्तानां मजनां नीतिपूर्वक ॥ ददामि बुद्धिं यो शतयेन मां मुपयातेते ॥ १०४ ॥

भावनेने युक्त होतसे मीच जगत्की अतर्ही मी परमेश्वर अशी अदोष कोपात्मना करून घेतलें इत्यतिप्रसङ्गतामकत प्राणाः - येणे-
 करून हा स्वविच्छेद। अजोकार्थ पूर्वप्रयोगाच अशी ही व्याख्या या दोन अर्थी काही करूं। कर्ता १०४ ॥ त्यानेच फ. ३ सांगतात। तेषां
 तत युक्तानां - म्हणजे सर्व भगवतांचे दायीतिरतर एकाग्र मन करून राहिले अर्था - प्रतिपूर्वक ॥ १०४ ॥ म्हणजे आत्मिका आपली
 लोकानी प्रजाकरावी आपली भगव इतक अशी लोकानां प्रसिद्धि वशी अशी इच्छा भगवत्तुल्ये ॥ १०४ ॥ म्हणजे असे पूर्वोक्त प्रकारांनी
 भजन सेवन करतात त्यांस ददामि बुद्धि योगं - म्हणजे अधिक प्रेम योगेन - एणे करून सांगितला जो बुद्धि योग म्हणजे तान रूप योग
 किंवा माझे स्वरूप विषयी उत्तम ज्ञान निष्ठा। ती प्रत देतो। येन ते मां उपयाति - म्हणजे ज्या ज्ञान निष्ठेने ते समुद्राप्रत नद्यां जरा आप
 लींना मस्तपेठ करून प्रवेश करतात त्याप्रमाणे उपाधिरात्या करून मजप्रत एतात म्हणजे मी प्रपच होतात ॥ विद्वन् आनि योग्य
 चे ज्ञानाचे फळ सांगतात। यापहिले पक्षी बुद्धि योगाने - मज्झितामझत प्राणा - एणे करून सांगितले प्रमाणें मजप्रत भजतात असा
 अर्थ करता ॥ १०५ ॥

नेवी एव उतु कंधां-म्हणजे आपणें प्रयोजन नसनाही त्यावर अनुग्रह करावाच हेरते। आत्म भावस्थ अहं-म्हणजे आत्म-कार अतः करण वृत्तीत गिहिलेला म्हणजे वृत्तीने व्यास मी स्वप्रकाश सच्चिदानंद हय स्वरूप आत्म। भास्वताज्ञान दीपेन-म्हणजे प्रकाशस्वरूप किंवा प्रवल तेजस्वी ज्ञानरूप दीप आहे। अज्ञान जंतम नावाभिः-म्हणजे अविवेकापास्त उत्पन्न झालेले जें देह दियादि कांवर आत्मत्व बुद्धि किंवा आत्मावर कर्तृत्व-म्हणजे विषयक अभिध्यानातून दूषणतम म्हणजे सर्व अनर्थोत्पत्ती कारण अज्ञानमोह रूप संयकार त्याचानावा करतो। महावाक्यापास्तन ब्रह्मात्माकार रूप अंतःकरण वृत्ति क्षेप्यास अवगमनन निदिध्यासनाने काबी अपेक्षे आहे। दीपास तेवढे अगिवात यांची अपेक्षा आहे। त्यासाधनानी दीप उत्पन्न होतो व अंधकाराचा नाश होऊन आपणें जोवर जे विषय त्याचा तो प्रकाश तत्काल करतो त्याविषयी दीपाची आवृत्तीची गरज नाही। त्याप्रमाणे भवणादिक साधनानी एकवार ब्रह्मपरोक्षज्ञान रूप प्रवल वृत्तीने अज्ञान नाश होऊन मोक्ष प्राप्त होतो त्याविषयी ज्ञानाचे दृढत्वाविषयी पुनः पुनः उपासने प्रमाणे नेषामेवानु कंधां मद्धम ज्ञान जंतम ॥ नाशायाम्यात्म भावस्थो ज्ञान दीपेन भास्वता ॥ ११ ॥ अमुन उवाच ॥ परब्रह्म परधाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्य मांजिदेव मजं विभुं ॥ १२ ॥ ७ ॥

ज्ञानावृत्तीचें प्रयोजन नाही असे- भास्वता-शाश्वत-नेस्तु चरिते ॥ ११ ॥ याप्रमाणे-एता विभूति योगत्वं-रणें करून विभूतीचे ज्ञाना-त्मा विविध आहे असे ऐकून त्याची याति आपणास व्हावी म्हणून उक्त झालेला अर्जुन प्रथम स्तुति करून भगवताचे आज्ञेचे कर्तव्य उठतो ॥ भवान् परब्रह्म-म्हणजे तें पर-म्हणजे मुमुक्षुनी ज्ञेय निरुपाधिक ब्रह्म आहे सा। हेच वास्तविक ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मचैव स्वरूप। हे अर्जुन। यासना करण्यास शक्य नाही असे श्रुतीत मांजिते आहे यावरून वास्तविक मोपाधिक उपास्य ब्रह्म हेन व्हेत। परधाम-म्हणजे तें त्याप्रकाशातें जोरूप आदिम। मुझे मंत्रां प्रकाशानुभव विषयां प्रकाशाकरणें जें उत्पन्न होणारे अंतःकरण वृत्तिरूप अपरज्ञान तें तें नव्हेय। भवान परम पवित्र-म्हणजे तें पुरुष शरीर तें परम पवित्र आहे सा। अपरंगादिका प्रमानां नाहीत। याविषयी प्रमाण दीड श्लोकानें भगवतात्। तें पुरुष-म्हणजे सर्वेश्वरी तत्त्व परमात्मा। शाश्वत म्हणजे सर्वद्वारक

व-आणिमित्य-दिव्यम्हणजे प्रकाशात्मक अथवा हृदयाकाशाचे बाण्यो आविर्भाव पवणणा। आदिदेव-म्हणजे स्वज्ञात्मा जो दिग्गज-गर्भ-स्याचाही आदिकारण। आणि याच कारणाने ऊर्ज म्हणजे उन्मत्तिरहित-आणि विभु-म्हणजे व्यापक असा आदेस। असे उल्लेख सर्व ऋषीबोलतात असा पुढील उक्तात याच्या अन्वय आहे ॥१२॥ त्वा सर्वे ऋषयः आहुः तथा देवर्षिः नारदः-म्हणजे तू पूर्वोक्त स्वरूप अनंत महिम्नाने युक्त झालेस असे तत्त्वज्ञ सर्व भगुआदि ऋषीदेवः ५२०॥ तसा देवर्षि नारद-तसाच असित-धोव्याचा जेष्ठ भ्राता देवल-तसाच भगवान् बादरायण व्यास । हे सर्व प्रमाणेच ऋषी-अमर्ताही नारदादिक साक्षात् आती बोलतात यास्तव नेष्टु-ह घेतले। आणि-स्वयंच वभे ब्रवीति-म्हणजे तू ही स्वतो तसेच बोलतोस ॥१३॥ सर्व एतत् कृतमन्ये यन्मो

आहु त्वा मृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो देवको व्यास स्वयंचैवाब्रवीषिमे ॥१३॥
सर्वमेतद्वर्तमान्ये यन्मावदसि केशव ॥ न हि ते भगवन् व्यक्तं विदुर्देवान दानवः ॥१४॥

केशव वदसि-म्हणजे ऋषीनीजे सांगितल आणि हं केशव-हं जें मला बोलतोस ते सर्व मी खरे मानितो। तुझ्या बोलण्यावर कोठेही मला अविश्वास नाही हें तू सर्वज्ञ जाणतोच आहेस। म्हणजे अस्मा-ईश-म्हणजे तू-हे सर्वेश्वर असतोही त्यांमध-हे आपणास दया करण्यास पात्र आहून-असे जो माति म्हणजे जाणतो तो केशव असा केशव शब्दाचा अर्थ करले भगवताचे निरतिशयित ऐश्वर्य केरावपदाने सांगिते। हं भगवन् देवा दानवा तेष्यक्ति न हि विदुः-म्हणजे हे भगवन् सर्वेश्वर्य संपन्न जो तू त्या तुझ्या प्रभावाप्रत उमति शायित नाही देव तसेच दानव जाणत नाहीत। महर्षीही जाणत नाहीत असे उपलक्षणांने-
च्यावे ॥१४॥ ॥ श्री कृष्णा र्पणमस्तु ॥ ॥ श्री गोविंदार्षणमस्तु ॥

हे भूत भावन-म्हणजे भूतास उत्पन्न करणाऱ्या । हे भूतेश-म्हणजे भूताचा नियंता । हे देव देव-म्हणजे सर्वदेवांचाही आदिदेव । हे पुरुषोत्तम-म्हणजे पुरुषोत्तम । हे जगन्मते-म्हणजे जगाचा मर्यादण करणाऱ्या । स्वयमेव आत्मा आत्मने ज्ञानसि-म्हणजे तंदुरु सव्याच्या उपदेशादिवाच आपल्या स्वरूपाचे आपणाप्रत ज्ञानतोस । दुसरा कोणी ज्ञाणत नाही-हे दाखविण्यासाठी ज्ञेयाने प्रबोक्तसे स्वरूपास निराश्रय झाले म्हणजे दिश्टि नसून युक्त ले करून ज्ञानतोस । तुम्हा कोणी ज्ञाणत नाही-हे दाखविण्यासाठी ज्ञेयाने प्रबोक्तसे जो धने दिशी । पुरुषोत्तम लगे करून सर्वपुरुष तुजपेक्षा निकट अत्यंतच आदरेन जेव्हा तुझे स्वरूप ज्ञाणण्यास ते अशक्य आदरेन असे कचविले । पुरुषोत्तम त्वं जेते दुसऱ्यांमं बोधनामीं पृथक्केले आदरे । देवदेव लगे करून सर्वांस आराध्य जे देव त्यांसही-आराध्य ते देव लगे करून सर्वोत्कृष्ट त्वं कचविले । रत्नपदांनी ही नैचं म्यष्टच कचविले आहे ॥ १५ ॥ ज्याकारणास्तव तुझ्यावि-

स्वयमेवात्मनात्मानं वंध्यं पुरुषं नमः ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगन्मते ॥ १५ ॥

वक्तुं महस्य शेषेण दिव्याद्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोका निमांस्त्वैवायतिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्या महं योगिनि त्वां सदापुगंजितयत ॥ हे पुरुषे पुरुषावेषु त्वं त्वेति सि भागवतमया ॥ १७ ॥

अर्थात् दुसऱ्यांनी ज्ञाणबायास अशक्य आहे त्या कारणास्तव - याभिर्विभूतिभिः त्वं रमान् लोकां व्याप्य तिष्ठसि-ज्याविभूतींनी करून यांनी कांपत व्यापून त्रगद नैम । ता दिव्या आत्मविभूतयः - अतोषेण वक्तुं अर्हसि-म्हणजे त्या तुझ्या असर्वांत जे अहेतु, त्यांनी ज्ञाण बायास अशक्य अशा मुख्य विभूति सां केल्ये करून सर्वज्ञ मला सांगण्यास योग्य आहेस ॥ १६ ॥ त्यांचे सांगण्याचे प्रयोजन सांगतो ॥ हे योगिन् - योग्या-हे निरति शंखे स्वर्गदि शक्ति युक्त परमेश्वर अथवा विष्णु रूपाने प्रकट झालेला परिचिंतयन् अहं त्वं कथं विद्या-तुझे निरत ध्यान करीत असनां देवादि कोणी दी तुला ज्ञाण बायास शक्य नाही असालो त्याप्रयत अति स्थूल मति मी कसा जाणोन भागवत केपु केपु भावेषु त्वं मया चिंत्य अस्मि-म्हणजे हे भगवंता-चेतन किंवा जेतनपदार्थी माथें कोठे कोठे मला चिंतन करण्यास योग्य आहेस । मी तुझे चिंतन कोठे कोठे करावे असा भाव ॥ १७ ॥

हे जनार्दन विस्तरण भावन योगविदुर्नित्यं भूय धृष्ट-म्हन्त इति जनार्दना कृष्णा - तं आपका न्यैवैष्यत् सपर्यव सर्वशक्ति स्वरूपकि-
याविष्य रूपल रूपयोगा प्रतपुन दिग्भरेकत्वेन । स रज्जनानोऽर्द्धिकमप्रवकिमोऽशक्तव प्राप्त होण्या साठी याच्या --- करणयास
तपत्र आदेश असा जनादन शब्दाचा अर्थ प्र - एवमासी दीर्घांवात्त सजवळ युक्तच आद्रे असेक्त चविले । हि अमृत उपवत,
मोदनि नासि - म्हणजे एकवाजरीच (बभ्र) - तद्वत् न सगर्भान्-याम न यापि नुर्यावाक्य रूप अमृताचै अवणकरणा रा जोमीया
मखा दसिहोतच नाही; यास्तव पुन विस्तर करण मो - अहं-याविषयी इतर भागना । इत-म्हणजे आता किवा दहेतुस
ले स तेभी सांगेन इतरे उपाध्यामने देकद-हेतु-भो-न-एवमा-त-भविर्नय प्राधान्यत-क-यविष्यामि-म्हणजे हे अर्जुना पुरा
णा तरात ही जाश्रुल्ले करून प्रसिद्ध आहून व्यक्त मो आ - व-भर्तुन तु-आ कथन करीन । यास्तव व्याकुल होऊनको । ज्या योगा

विस्तरणात्मना योगोविभूतं तच्च जनार्दन ॥ भूय, कथय नृसिर्हि उपवत नोऽस्मिभूते ॥ १८ ॥ श्रीभ

गवानुवाच ॥ हे तैत्थे कथायि चतुर्भि दिव्या द्युक्ता दभूतयः ॥ प्राधान्यत, कुरुश्रुत नास्यंतो विस्तरस्य मे ॥

१९ ॥ अतः प्रमाणा गुडाकं शसं दं नृता गयस्मिन् ॥ अहं मादिभ्य मध्यच भूताना मन एवच ॥ २० ॥

स उपयोगी आहते त्या मुरक्य मुरक्य भाव सांगतः । कारण हे कथय आर्जुना - मे विस्तर त्य अतो नासि-म्हणजे याच्या विभूति अनं-
त आहेत त्याची इच्छा नाही । हे उ-उत्तरण-त-योग-र-म-संयोग-सांगेन असेक्त-चविले । नाही तर विभूत आणि योग सांग असेक्त
जुन बोकळा त्याचे उत्तर भगवतांनी विभूति माय मागेत अमर्दिल यावरून भगवतास अवधान नाही असे दोरल ॥ १९ ॥ प्रथमतः
संक्षेपाने योग सांगतात । हे गुडाकेश - म्हणजे - जून-आ-भा-सं-व्यापक किवा मच्चिदानंद रूप आहे उत एव सर्वभूतांचा आशय म्ह-
णजे ऐक्य भाव होण्याचे स्थान आहे । जसात ग-कादिक जल टाय उडकाचे ऐक्य होण्याचे स्थान त्याप्रमाणे । अमर्तुल्लिखित अथवा सर्व
भूत ब्रह्मद्याचे बायी उतर्गोभीचे रूपाने अर्णव-त-भो-म्ह-रूपाने स्थित असा जो भी वास देव त्याचेच तं ध्यान कर । गुडाकेश या
साचा निदेशा जाय करणा असा अर्थ आहे यावरून अर्जुनास ध्यान करणाची योग्यता सुचविली । आता ध्येय वस्तूचे कोणते गुणाने

ध्यानकर्तृत्वे नै सांगतात। अहं ईशानां आदि - म्हणजे मी सर्व भूतानां उत्पत्ति आहे। मध्यं च - म्हणजे स्थिति मी आहे। उपाणिजंतं च च - म्हणजे संस्कारही मीच आहे। या उपांतिस्थिति लयाचे स्वरूपाने किंवा त्याचे कारण स्वरूपाने माझे ध्यान करावे असे तात्पर्य नसूये सर्व भूता शाय स्थित आत्मा सर्व जगचे उत्पत्तीस स्थितीस प्रलयास कारण मीच आहे असे जें श्रीकृष्णाभी सांगितलें आणि या प्रमाणे पूर्वीही बहून वेंक - मी दे सर्व जग व्यापिले आहे - मायेचे योगाने हे सर्व जग मीच उत्पन्न करतो - या वाक्य मीच करतो। एकत्रे करून पृथक् करून विभक्त करून माझीच उपासना करतात - या जगाचा पिता माता मीच आहे - सर्व यज्ञाचा प्रभु मीच आहे - तत् सत्परायण मन्मना हो - माझेच भजन कर - तत् सत्प्रपत व रंजिले - असे सांगितले आहे आणि पुढेही असेच सांगितले अर्जुनाची रथास्थित जी मूर्ति नदुपाधिक स्वरूपाकडे लक्ष्य देऊन सांगितले। नाहीतर वागरे वा प्रमाणे शास्त्र दृष्ट्या रंजितामला च हं जग्यत अभय असे जाण असा प्रतर्दनास उपदेश आहे असे व्यासानी ब्रम्हजज्ञात सांगितलें आहे। त्या त्या यानें कृष्ण मी शास्त्र दृष्टीनें सांख्य दर्शनदा हय सर्वानर्यानीं सर्वे व्यापक सर्वोत्पात्ता मायेचे योगाने कल्पिलेले जगाचे स्थिति पलयास कारण श्रुत आणि परमार्थत आदित्यनिकर्याधिक पूर्वोक्त स्वरूप ब्रम्हचमी - म्हणजे माझे वामाविक स्वरूप आहे असे लक्ष्य देऊन त्या श्रुत अहं शब्दाचा लाक्षणिक प्रयोग केला। या मायाचे उदाहरण संप्रसादनं किंवा कोणीत की ब्राम्हणेपनिषदीत दिवो दासाचा पुत्र प्रतर्दनामक राजा त्यानें ददलीकीं जाऊन युद्धांत आपले पौरुष इदास दावविले। त्यावर रंज प्रतन्महोक्तन वरभाग असे बोलल्यावर जे मनुष्यास फार दिनकार आहे असे जे दुःख समत असेल ते तच विचार करून मला सांग असें तो प्रतर्दना बोलल्यावर मी प्राण प्रज्ञान स्वरूप आहे आणि अमृत म्हणजे मरणरहित आणि सर्व भागिनाचाचे जीवनास साधन श्रुत आहे असें मला नसावा असा प्रथम उपदेश करून शैवदीनो प्राण रूप मी प्रज्ञान स्वरूप अजर - आणि अमृत आनंद स्वरूप आहे असे सांगितले आणि प्रथेही जी मला जाणतो त्याची भूण हत्यादि सर्व पापें नष्ट होताना असे सांगितले असे सांगितले आणि विचारानें घेऊन या वाक्यात ईद रूपजो प्राण सोयलें करून म्हणजे अत्यंत हिन कारक मी क्षा सपाक्षिजे त्याने तो जाणावा म्हणू

न सांगितल्या तो परब्रह्मच आहे इति देव ग्राह्यजीविकार्थीमद याणवायुनळे । कारणप्रत ईमाने मर्वांसजो अतिहित मोक्षराजेत
थेन सांग। असामप्रमर्मेकें त्यावरून प्राण रूप मी अमृत प्रदान आनंद स्वरूप मी आहे भलाच लक्षण असें मोक्षराधेन सांगितले । ब्र
ह्मसाक्षात्वाचून तर मोक्षसाधन दुसरा मार्ग नाही असे श्रुतीत सांगितले आहे आणि इदानीं मळाच जाण असे सांगून जाणगाराचे श्रु
तत्यादि सकल पापाचा शयसांगितला ने ब्रह्म साक्षात्वाचून श्रुतिमधून त सांगितले आहे आणि अमृतत्व आणि आनंद प्रदान रूप
जे सांगितले ते प्राणास किंवा इंद्रीयाधिक देवता रूप जीवांस साधवत नाही अस्माभिर्ज्ञातं करून जर असे आहे तर इदानीं मळाच
रूजाणा अमराब्ध प्रयोग केल्या त्याची उपरती न केली अशी शका घेऊन तो उपदेश शास्त्र दृष्टीने घाम देवाप्रमाणे आहे म्हणजे घाम
देव नामक कोणी मूर्ती ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कारादुक्त होऊन गर्भाने शयन करित असतां च शास्त्र दृष्टीने घाम देवाप्रमाणे आहे म्हणजे घाम
स सर्वोत्कृष्ट मानून मी मनु शालो मी सूर्य शालो असे बोलला असे वेदांत सांगितले आहे ते मी - या शब्दाचा शास्त्रिक जो ब्रह्मरूप
र्थ - यावरून लब्ध ठेऊन बोलला त्याप्रमाणे इंद्रीया शास्त्र दृष्टीन आपणा ब्रह्मच आहे असे सांगून मला अमृत अजर आनंद प्रदान
असे जाण असे मी - या शब्दाचा शास्त्रिक जो ब्रह्मरूप अर्थ त्यावरून लब्ध ठेऊन बोलला असे व्यासानीं पूर्वी सांगितले स्नाने
गितनेले त्याप्रमाणे श्रीकृष्ण भगवतांचे हा अदशब्दाचा शास्त्रिक जो ब्रह्मरूप अर्थ त्यावरून लब्ध ठेऊन बोलला असे व्यासानीं पूर्वी सांगितले स्नाने
ल्लेणे आहे या रूप त्याबोलण्याचा अदशब्दाच्या पुरव्याधीन प्रभव नसला तरी दोष नाही । अहं या शब्दाचे एक मुख्य भाषाणे दोन
आसुरव्य म्हणजे शास्त्रिक अनेकीन अर्थ आहेत । असंग - निर्विकार - कहेल - भोक्तृत्वादि दिन जो आत्मा आणि देह मन इत्यां वास्तव
राय यांचा मंदय हून मत्प्राप्तुळे परस्पर प्रमाणे एक सा प्रतपावल्या जो आत्मा आणि देहे इत्यादिकांचा सुरुदाय त्यावर सर्व
विषये की मुदलोका मीकर्ता - मी भोक्ता - मी काणा - मी घाथेन - अध - मी जातो - एता इत्यादि उद म्हणजे मी शब्दाच्या प्रयोग करतात
यास्तुळे तो सुरुदाय या शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे । आत्मा आणि देहे इत्यादिकडे परस्पर निम्न आहेत असे जाणारे विवेकी ज्ञानी लोक
शास्त्रीय व्यवहारांत प्रत्येकावरून प्रयोग करताना ब्रह्म जो अव्यक्ती इत केवळ देहदिय मन बुद्धि आदि कारवची कर्ता भोक्ता मी

रुद्राणां शंकरः अस्मि-म्हणजे एकादश रुद्रांमध्ये शंकरमी। यक्षरक्षसां विनेशः अस्मि-म्हणजे यक्ष आणि गक्षस यांमध्ये त्यांचा अधिपति विनेश-म्हणजे सर्व भवनिर्णीचा अध्यास कुबेर तोमी। वसुधापावक-म्हणजे अष्टौ वस्तुमध्ये पावक नामा वस्तुमी। शिवारिणां मेरु-अह-म्हणजे ज्यांस शिवारे आदेत असे ते उंच पर्वत त्यांमध्ये मेरुमी। अथवा शिवारं म्हणजे रत्ने आवेढारे आहेत अशा पर्वतांमध्ये मेरुमी ॥ २३॥ सर्व राजपुत्रोहितांमध्ये आणि सर्व राजांमध्ये अष्टजों देवराज इंद्र त्याचा उपाध्याय ब्रह्मस्मिती। सेनापतीमध्ये देवांचा सेनापति जोस्मि कार्तिक तोमी। सर्वसरोवरांमध्ये समुद्रमी ॥ २४॥ भृशु आदिके जे वृक्षी भागिन केले सोन ब्रह्महृत् त्यांमध्ये अति तेजस्वी भृशुमी। अनेक वर्ण समुदायरूप जींपदे त्यांमध्ये म्कासर म्हणजे ३० कारमी। यज्ञांमध्ये हंसारहितपरमपवित्र जपकरूपय

रुद्राणां शंकरश्चास्मि विनेशो यक्षरक्षसां ॥ वस्तुनां पावकः श्चास्मि मेरुद्वीपे रक्षितामक ॥ २३॥

पुरो धसांच सुरव्यमा विद्धि पार्थ वृद्धस्यार्ति ॥ सेना नीनाम हं स्कंदः मरसामस्मि सागरः ॥ २४॥

महर्षीणां भृशु रहं गिराम् सम्येक मक्षरं ॥ यज्ञानां जपय शोस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५॥

उन्म्वरथः सर्वदृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६॥

उच्चैः श्रवसाम्भवा ना विद्धि मां ममृतोद्भवं ॥ ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपं ॥ २७॥ ॥

ज्ञमी। स्थितिमत म्हणजे निश्चल जे पदार्थ त्यांमध्ये हिमालयमी। पर्वतांत मेरु पृथ्वी सांगितला। एथे स्थिति मतामध्ये हिमालय सांगितला असा अर्थाना भेद आहे ॥ २५॥ सर्वदृक्ष म्हणजे वनस्साती त्यांमध्ये आणि दुसरे वृक्षांमध्ये अभ्यस्फुरक्षमी। देव असून जे वनस्थे इत्याल्यासुद्धे ऋषि ते देवर्षि त्यांमध्ये नारदमी। देवांचे गायक जे गंधर्व त्यांमध्ये चित्ररथ नामक गंधर्वमी। प्रयलकैल्याशिष्या जे भक्तीतांच धर्म ज्ञान वैराग्य रूप ऐश्वर्य प्राप्त होऊन जे कृतार्थी शाले असे जे जमतः सिद्ध त्यांमध्ये कपिल महा मुनिमी ॥ २६॥ अभ्यज्ञातींमध्ये असुरा प्राप्तीसाठीं समुद्रमंथन देवानी केले ते वेळेस उत्पन्न झाले आ जों उच्चैः श्रवा यांना वाचा अभ्यतोमी। गलजानी ती लडून गजालीत समुद्रमंथन समशी उत्पन्न झाले बाजों ऐरावत ज्ञानीचा गज तोमी। नारीमध्ये मनुष्यांचा अधिपति राजा सो असे जाण ॥ २७॥

शान्तात्पुत्राणां आयुधं त्याग्ये दधीची नामक ऋषिने अस्त्रीपादद्वय उपनशालेले वज्रायुधमी। दोहकरण्यास योग्यपुत्राचे तुलांमध्ये सरुद्रमथन केलीं उत्पन्न शालेळी इच्छितविषय देणारी कामधेनुमी। प्रजोग्गमीसजोकारणे त्यामध्ये धर्मवात्स्यानुसारी विवाहितस्त्री विषयीचा जो काम तोमी। दुबाचें धुनरूप काममी नव्हे। सर्पजातीमध्ये त्यांचा राजा बाळकीमी॥ २८॥ नागजातीमध्ये त्यांचा राजा अंगंत न्हणजे दोघमी। बादस न्हणजे जलचरामध्ये त्यांचा राजा करुणमी। पितरामध्ये त्यांचा राजा अर्धमानमकपितरामध्ये सयमतां न्हणजे धर्मीचें किंचा अधर्माचें फलदेऊन अतुग्रहकरणाच्यामध्ये यम धर्म राखामी॥ २९॥ दितीचे वंशांतिल जे देवसत्त्व

आयुधानामहं वज्रं धेनुनामस्मिकामधुक॥ प्रजनंश्चास्मिकंदर्यः सर्पाणामस्मिवासुकिः॥ २८॥
अनंतश्चास्मिनागानां वरुणोयादसामहं॥ पिशुणामर्यमाचास्मियमः संयमतामहं॥ २९॥
प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानां कालः कलयतामहं॥ मृगाणांच मृगोऽहं वै न ते पश्व पक्षिणां॥ ३०॥
पवनः पवतामस्मिरामः शस्त्रभृतामहं॥ द्रुपाणां मकरश्चास्मि स्त्रोतसा मस्मिजान्धवी॥ ३१॥

मध्ये सात्विक स्वभावामुळे सर्वांस आनंद देणारा प्रह्लादमी। राणाकारणांमध्ये कालमी। मृगन्हणजे पक्ष त्यामध्ये मृगा चाराजो सिद्धमी। पश्यामध्ये विनतेचा वृत्तरुडमी॥ ३०॥ पयतान्हणजे पावनकरणाच्यामध्ये किंबावोगयतामध्ये पवनन्हणजे पशुमी। शस्त्रभृतान्हणजे शस्त्रधारण करणारे युद्धशुशंकजे त्यामध्ये रामः न्हणजे दुष्टस्त्रियांचा नाश करणारा परशुरामः किंबा सर्व राक्षसकुळांचा संहार करणारा शत्रुघ्नमी। संधाणान्हणजे न्ह्यजानीमध्ये मकरः न्हणजे मकरजातीचा मत्समी। स्त्रोतसांन्हणजे वेगिक रुतजेतले प्रवाहाने गमन करणारा न्ह्यमं अंतः कृत्या जाणिवर्चन घातये छत्री गंगानीमी॥ ३१॥

हे अर्जुना-सर्गाणां-म्हणजे अचेतन स्थितीचा-आदि-अनन्य-म्हणजे उत्पत्ती-नाश-स्थितिची आहे। पृथ्वी भूताका-म्हणजे जीवावि-
ष्ट नैतनचे करून जी प्रसिद्ध भूते त्याचा आदि अत मध्य मी असे सांगितले। एथे सर्गाचे-म्हणजे अचेतन स्थितीचे आदि मध्य अत-
मी असे सांगितले यास्तव गौतमस्य नाहीं। अथवा पृथ्वी पंचमहाभूताचे आदि अत मध्य मी असे सांगितले। एथे भौतिक म्हणजे म-
हाभूतापास्त शांतेलीं स्वस्मरूळ कार्ये ज्यास भौतिक म्हणतात त्याचा आदि अत मध्य मी असे सांगितले। विद्यानी-म्हणजे चतुस-
ष्टि सरण्याकडिवाचतुर्दश संख्याक ज्याविद्या त्यामध्ये मोक्षकारणभूत त्रैलोक्याविद्या मी। भूतानामध्ये चैतना-स्थे भूतत्राब्दाने
लक्षणे करून तत्संबंधी परिणाम जसे घेतले त्याप्रमाणे-प्रवर्तना-यात्राद्वाने लक्षणे करून बौलणान्याचे संवर्धन वा दम्हणजे वाद-जल्य
वितंडा रूप बौलणी त्यांमध्ये वाद रूप बौलणे मी। ज्यास रागद्वेष नाहींत अने जे गुरु आणि शिष्य किंवा सत्त्वमहाचारो म्हणजे एके गुरूपात्री
अध्ययन केलेले गुरु बंधु त्याचे परमरांचा जय पराजय कावा अशी इच्छा ज्यात नव्हत तत्त्वबोध कावा या रच्छेने एकाने एक पक्षबो-
सर्गाणा मादिर तथ्य मध्येचें वाद सजुने। अथ्यात्मविद्याविद्यानां वाद प्रवर्तनामद् ॥ ३ २॥

छवा आणि त्याविषयी प्रमाण दारवयाचे तर्क दारवयूत रवडन करवे असे जे तलनिर्णय होई तो पर-
त पूर्वपक्ष सिद्धात कथनरूप किंवा प्रभोतर रूप बौलणे त्यास वाद म्हणतात। वादिप्रतिवादीने आपला पक्ष सिद्ध होऊन आपला जय
व्हावा आणि दुसऱ्याचे पक्षाचे निराकरण होऊन त्याचा पराजय व्हावा या हेतूने एकाने आपला पक्ष बोलोनावा न्यायविषयी न के आणि
प्रमाण दारवाचें दुसऱ्याने त्याचें प्रमाण किंवा तर्क आपल्या पक्षाविषयी दारवऊन त्याचे स्वडन करावे आणि आपला पक्ष प्रमाणतर्क
दारवऊन सिद्ध करावा असे जे जय पराजय पर्यंत बौलणे त्यास जल्य म्हणतात। त्या बौलण्यात जाल्याप्रमाणेच सर्व आहे परंतु आपले
पक्षाचे प्रमाण दारव नून किंवा तर्क दारवऊन व्यवस्थापन न करता दुसऱ्याचे पक्षाचें मात्र प्रमाणादिक तर्कादिक दारवऊन निराकर-
ण करताना त्या बौलण्यास वितंडा म्हणतात। वितंडात एक आपल्या पक्षाचें स्थापन माक करतो दुसऱ्याचे पक्षाचें निराकरण करीत
नाहीं। दुसरा दुसऱ्याचे पक्षाचे तडून माक करतो आपल्या पक्षाचें स्थापन करीत नाही। जाल्यांत दोघेही आपआपले पक्षाबोल्

पन करून दुसऱ्याचे पक्षाचे रंगडन ही करतात असा विशेष आहे। यातील बोलण्याची नीलजल्प आणि वितंडा यांत बारीक प्रतिवादी-
ची बोलण्याची शक्तिकी आहे या विषयी मध्यस्थादिसा परीक्षा होत रेंवच फल आहे। यादक येत तर तल निर्णय होणे हे फल
आहे। म्हणून बलकथाच अष्ट आदि यास्तव ती ईश्वर विरहित आहे। ३२। अक्षरांत मध्य-अक्षर अक्षर मी आहे। स्वर आणि व्यंजन येथे
जे अक्षरां म्हणजे वर्ण दोन प्रकारचे आहेत। स्वर म्हणजे अ आ इ ई त्यादिक १६ आणि व्यंजन म्हणजे क ख ग घ ङ इत्यादिक २५ यामध्ये
अ-ज-ह-वर्ण किंवा अक्षर सर्व वाणीत म्हणजे शब्दांत दुसरे वर्ण पेशां व्यापक आहे आणि अकार ह्या सर्व वाणीचे स्वरूप आहे नीता
मी स्वर्ग आणि ऊर्ध्व यांही करून व्यक्त शाली म्हणजे नाना रूप होते असे श्रुतीत सांगितले आहे यावरून अकार परमेश्वराची विरह
नि असें सांगितले। सामासिकस्य म्हणजे समासाचे समुदायामध्ये दोन्ही पद अर्थ ज्यांत प्रधान आहे तसे उदाहरण समास मी-जुं
आ-व्या जो समीप देश तो उपकुम। द्विपक्षिते जे अर्थ ती अर्थ पित्यली। अशा उपकुं भ- अर्थ पितृकी- बा अर्थ वीभाव समासांत उप आक्षि

अक्षराणा मकारोस्मि इहः सामासिकस्य च ॥ अहं मे वाक्ष्यामि ॥ अहं धाता हं विभ्यतौ मुखः ॥ ३३ ॥

अहं ही जी उतर पदे त्यांचे जो समीप देश आणि अर्थ हे अर्थ तो प्रधान आहे त। राजा बाजो सेवक तो राजा सेवक अशा तत्पुसमासांत
त उतर पदाना अर्थ जो सेवक तो प्रधान आहे। विविचित्र आहे त गार्हत्याच्या अशा विचित्र गुया व दुर्भी ही समासांत निवच पद आणि
जो पद याच्या अर्थाने अन्य जो विचित्र गार्हत्या त्यामी असा अर्थ तो प्रधान आहे। नीलचंद्र या कर्मधारय समासांत ही उतर पदाना
अर्थ जो घट तो प्रधान आहे। राम आगिकुणा या इह समासांत राम आणि कुणा या पदाने अर्थ जो रामकृष्ण हे दोन्ही प्रधान
यासुद्धे सर्व समास अर्थ इह समास अष्ट आहे यास्तव तो परमेश्वराची विभूति आहे। अथवा समं म्हणजे विद्वानाचे मध्य म्हणजे
मसलत करण्यास किंवा श्रुति शिष्याचे प्रवोक्त बाद रूप बोलण्यासाठी रफ्तक असणे किंवा बसणे ग्यास समास असें म्हणजे नेह
विदित म्हणजे निश्चित केलेले जे अर्थ त्याच्या समुदायामध्ये इह म्हणजे रदस्य म्हणजे कारगुत व वषण जो गार्हत्या तीमी आहे। इ
ह रदस्ये- यास्तवाव इह शब्दाचा रस्य असा अर्थ येव्या करणां स संमत आहे। अथवा म्हणजे नाश रहित असा जो प्रभाव हलक

कालतोमी। काल कलयतामस्मि-एधे जो काल मागितला तो आधुव्याची गणना करणेच नव्हे, जो जातवयाईकाल तो सव म्हणजे वाचापावणारा आहे आणि एधे मागितला तो प्रवाहक पी गयेम्भ्वर स्वरूप अक्षयकान्ताहेयास्तव पुनरुक्ति नाही। कर्मफळदेणाच्यामधे विष्वतो मुख म्हणजे सर्वकर्मफल दातापरमेश्वर मी ॥ ३३ ॥ मंदारकरणाच्यामध्य सर्वोबासदाग करणारा मृदुमी। भविष्यतां-म्हणजे दे होणारे जे कल्ययाचाउद्वेग म्हणजे तो उत्कृष्ट तोमी। नार्गणा-म्हणजेस्त्रिया मध्य। कीर्ति १ श्री २ वाक् ३ स्मृति ४ मेधा ५ धृति ६ क्षमा ७ यासान धर्मपत्नी मी आहे त्याचा ज्वर्यदी आश्रय पुरुषा म दाला तरी ते लोकांत म्हायते मनपाऊन कृताये होतात। धार्मिकस्य भावा मुखे नाजा देयात ती रव्यानि होते तीस कीर्ति म्हणवे। धर्म अर्थ कामाची जो समृद्धि किवा शरीराची उन्नमकीर्ति-

मृन्यु सर्वं करध्वात मुद्रवध्व भविष्यतां ॥ कीर्ति. श्रीर्वाकु च नारीणा मृदुनिर्भेपाधुनि क्षमा ॥ ३४ ॥

तीस श्री म्हणवे। मर्वार्थी वा प्रकृशक रणारी सरस्वती किवा संस्कृत बाणी ती सबाकु म्हणवे। पदार्थीचा अनुभव द्या ल्यास फारकाळ दाना उनसला तरी किबा एकवार एक-या किबा पाहिजे उनसला तरी त्याचे स्मरण होण्याची जा शक्ति तीस मृदुनि म्हणवे। अनेक प्रथे धर्मीची आरणाशक्ति नी मी था। मरणादिक समयी देहेदिये भूमीवर पदोबयाजोगी क्षण दाली तरी त्याचे स्तंभज करून उचवून घेण्याची शक्ति म्हणजे उच्छ्वरबल प्रवृत्ति होण्याजोगे कारण प्राप्त राहिले तरी देहेदियाचे वाचल्य न होई देण्याची शक्ति ती धृति। कोणी ताडून करण्यास आला किवा ता दन हींकेले तरी मनास विकार न होणे मी क्षमा ॥ ३५ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री जोविदार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री वासुदेवार्पणमस्तु ॥ श्री रामचंद्रार्पणमस्तु ॥

वेदीमध्ये सामवेदमी म्हणून सांगितले त्यांतही विशेष सांगतात । सात्वा बृहन् साम म्हणजे ऋचांचे असणार जीं ग्रंथें करतात त्यां सा साम म्हणतात । त्यामध्ये ज्या ऋत्वेत ईद्राची सर्वभरलें करून स्तुति केली आहे त्या ऋत्वेचे असणार जें गान करतात त्या स बुद्धर- साम असें म्हणतात । तें ईद्राची सर्वोत्तमले करून स्तुतिकारणें उगाहे यास्तव सर्व सामांमध्ये अष्ट आहे ते मी आहे । छंदसां याबकी- मणजे ज्यांचे अक्षरीचा आणि पादांचा नियम आहे अशा ऋचांमध्ये गायत्री रूप ऋत्वांमी आहेत । गायत्रीचे उपदेश मात्रने द्विजलया- न होतें तें मान दात्यावर वेदाध्ययनाधिकार प्राप्त होतो । इवीं छंदवार अक्षरांचे व होते त्यांतिल जगती छंद सोम व ह्यो आणार यास गेळा त्याचो तीन अक्षरे नाहींशी गाली । त्रिष्टुप् छंद सोम व ह्यो आणार वयास गेळा त्यांचे एक अक्षर नाहींसे झाले । नंतर गायत्री

बृहन् साम तथा साम्नां गायत्री छंद सामां ॥ मासानां मार्गं शीर्षो हृदयानां कुरु माकरः ॥ ३५ ॥

जे त्या अक्षरां सदां सोम व ह्यो आणलीं त्यामुळे गायत्रीस आव असरें झाली । ती गायत्री तीनपदांची आणि चतुर्विंशति असरांची आहे । इत्यादिक गायत्रीची शातपथ ब्राम्हणात स्तुति केली आहे म्हणून ती अष्ट परमेश्वर विभूति आहे । मासानां मार्गं शीर्षः चेवादिक द्वादशमासां मध्ये नवीन शाली म्हणजे तांदूळ आणि शाकादिक पक्क होताना आणि फार शीत नाही आणि फार उष्ण नाही यांमुळे फार वारक असा मार्गं शीर्ष मास मी । वसंत- शीत- वर्षा- वायव- हे मंत- आणि शिशिर या सादा ऋतूंमध्ये सर्वेसक गंधीपुष्पें जांतुतलन होतात आणि वसंत काळी ब्राम्हणाचें उपवन न करावे । ब्राम्हणांमी अग्नि होऊ वसंत काळी सिद्ध करावें- अति वसंत ऋतूत ज्योतिष्मिण करावा- असा सांगितलेले कर्म विषयी प्रशस्त म्हणून श्रुतींनी सांगितलेला वसंत ऋतू मी ॥ ३५ ॥

छलयता द्यूत अस्मि-म्हणजे हुसत्याची वचना करणार जेतला वधी जे सर्वस्वाय हरण करणारें द्यूत म्हणजे फासादिक निजी विपदाभि-
नीं रवेकणे तें मी आहे। घोडे-वेळ-रुडके रत्यादिक मतीव पदाधीनी जें रंवेकणें त्यास समाकष म्हणतात। तें जाल्तिना जे ज. आहे-म्हण-
जे अनिउद्यत्मांचा प्रभाव आहे त्याचें मत्व धी जे तेज म्हणजे त्याची सर्वांनी आत्मानाची असे सामर्थ्य ते मी। आचा पराजय झाल्ता-
त्यापेक्षा पराजय करणाऱ्याचे वायी जो उत्कर्ष अमत्तो तो जय मी आहे। व्यापार करणारे जे अवसायी त्याचा कृषि बाणिज्यादिक अवसाय-
फल देणारा उद्योग मी। सत्ववता सत्व आहे-म्हणजे सात्विक पुरुषाचें जें धर्म ज्ञान वेंगवय ऐश्वर्य स्वरूप कार्य ते सर्व मी ॥ ३६ ॥ वृष्णी-
नां वास्तदेव-म्हणजे आरवांमध्ये वस्तदेवाचा पुत्र म्हणून प्रसिद्ध जो तुला उपदेश करणारा तुझ्या रथावर व सणाराने मी धर्मराजा-
दिक जे पंडूचे पुत्र त्यामध्ये धनंजय म्हणजे अर्जुन मी। मननशील जे मुनी त्यामध्ये भगवान् ईश आस मी। अतीत अनागत जाणण-
घू तें छलयता मस्मि तेजस्तेज शिवनाम हें ॥ जयोस्मि अवसायीस्मि मत्वं मत्त्ववताम हें ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वास्तदेवोस्मि पांडवाना धनंजय ॥ जयोस्मि अवसायीस्मि मत्वं मत्त्ववताम हें ॥ ३७ ॥

दंडोदमयता मस्मि नीतिरस्मि जिगीषता ॥ भौनैव वास्मि गुह्यानां ज्ञान ज्ञानवताम हें ॥ ३८ ॥

जे जे कवि त्यामध्ये उदानाकांच म्हणून जे विरव्यात इतका भाव्य तो मी ॥ ३७ ॥ दमयता इह अस्मि-म्हणजे अभाग्यने चालणाऱ्याची
अभाग्य पास्तुनि दृष्टि होण्यासाठी त्यांमजें दंड करणारे नत्सवं धी जी दंड करण्याची शक्ति तो मी आहे। जिगीषता नीति। अस्मि-
म्हणजे वाचूचा जय करण्यास जें इच्छितान तत्संवेधी जय अमृत्कारणाने होईल असे जाणविणारी मी नीति तो मी आहे। गु-
ह्यानां भौन अस्मि-म्हणजे उघड करायची नक्ते अशी जी गोष्टे त्यांची प्रसिद्धि न होण्यास साधन जे भौन म्हणजे याणीने उ-
च्चार न करणे ते मी आहे। अथवा गुह्यांमध्ये आत्म्याचें अवगमन पूर्वक निदध्यासन मी आहे। ज्ञानवतां ज्ञानं अह-म्हणजे-
ज्ञानवताचें जें अवगमन निदध्यासनाचे परिपाकापास्तु शालें जें अद्वितीय अस्माक साक्षात्कार रूप सर्वज्ञानाचें नाशक
रणारें ज्ञान ते मी ॥ ३८ ॥

॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥

॥ श्री वास्तुदेवार्पणमस्तु ॥

सर्वभूतानां यत् कीर्तिं तत् अहं-म्हणजे सर्वस्वावरजंगमात्मक भूतांचे उत्पत्तीस मूळकारण मायोपाधिकांजें नव्य ते मी। हे अहं-
त्वा म बाबिता यत्स्मात्-म्हणजे माझे बाबूनजें गदील असे बराच भूत। न आस्ति-म्हणजे नाहीं। सर्व माझे पासून उत्पन्न झाले
लें माझे कार्य मद्रूपच आहे असे ना-मय ॥ ३९॥ आता याविद्वांसि सांगण्याच्या प्रकरणाच्या उपसंहार म्हणजे समाप्तिकरता। हे
पूर्व तप-म्हणजे काम ओघादिक साद्रुं स नापदेगाच्या आगि त्याच्या जन्म करणाऱ्या अर्जुन। ममदिव्यानां विभूतीनां अंतः नास्ति-म्ह
णजे मात्सादिव्य विभूति इतक्याच आहेंत अशी त्याची स्थिती नाहीं। एष तु उद्वात, विभूतेर्विस्तार, मया प्रोक्त, म्हणजे दाखिदू-
मींचा विस्तार मुरव्य विभूतींचा एक दे शानें मी सांगितला आहे ॥ ४०॥ इत्यार्षराच्या विभूति सांगितल्या नाहींत त्यांच्या

यच्चापि सर्वभूतानां कीर्तिं तदहं मर्जुन ॥ नतदस्ति विना यत् स्यात् मया भूतं चराचर ॥ ३९ ॥

नांतोस्ति ममदिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तद्दे शानः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यत विभूति मत् सत्त्व श्रीमद्भूतिमेव वा ॥ न न देवा वगळ त्वं मम ते ज्ञो शा संभवं ॥ ४१ ॥

आन्य रूपाने ज्ञान व्यक्ते ये याविषयी मांगतात। यच्चापि सर्वभूतानां कीर्तिं तदहं मर्जुन-एणे कस्त मवी, मकनी आहे असे सांगान्य रूपाने को
णितले न यापि सर्वान्व ज्ञानाविषयी ज्ञं समर्थ नाहींत त्या सकाशांत गते त्याचे ज्ञान व्यक्ते ये याविषयी दे सांगतात ॥ यद्यत सर्व-म्हण
जे ज्ञो ज्ञो प्राणी। विभूति मत्-म्हणजे एष्वयं युक्त आहे अगणि श्री मत्-म्हणजे मरुप्तीवात आहे कि वा उत्तम ओभेने कि वा कांतीने युक्त
आहे। अगणि ऊर्जित-म्हणजे वायुादिकांचे अति शक्ति नां युक्त आहे। तत् न तत् म्हणजे तो तो प्राणी। मम ते ज्ञो शा संभवं अं अवगच्छ-
म्हणजे माझे वाकीचे अशा नें उत्पन्न झाला आहे असे द्वाज्ञा। अंका मध्ये फार सणी यें अंतर्ल त्याचे भगवद्रूपाने ध्यान करणे को
ता त्वये ॥ ४१ ॥

या प्रमाणे मंदोस एकदेशाने निर्भूति साधून उत्तमाधिकार्यास साकल्ये करून मागतात। हे अन्वय - व्यङ्ग्यानेन ज्ञानेन तव किं न्य
णजे निष्पाणा अर्जुना - या सांगितलेले बहुत विभूतीचे ज्ञानाने तुझ्याकडे वयाचे आहे। तू एकच जाण की - अहं ईदं कृत्स्न जगत् एको ज्ञो
न विष्टम्य स्थित - अस्मि - म्हणजे हे सर्व जगमी आपले एका अंशाने व्यापून राहिलो आहे। यासाठी परिच्छिन्न बुद्धि म्हणजे एकेक विष्ट
तीचे ठायी ईश्वर बुद्धि ठाकून सर्वत्र ईश्वर बुद्धिच कर असा भाव। या सर्व जगास मी एककाक्षाने व्यापून राहिलो असे सांगितल्याने ज्या
स महत्त्वाविधि मस्तके आहेत सहत्वा विधेनेच आहेत हे उपलक्षण करून इतर वीश्रोत्रादिक इद्रियें महत्त्वाविधि जास आहेत - या
स महत्त्वाविधि मस्तकादिक अवयव आहेत - सदत्त्वाविधि म्हणजे अगणित असा अर्थ जाणवा - तो बिराट रूपी पुरुष म्हणजे प
रमेश्वर शक्तिव्यादिक चतुर्दशभुवनात्मक ब्रह्मदास व्यापून दाढा अणुके अबीष्ट राहिला आहे। ही उत्तम सोणारी जडदुःख
अथवा बहुजें ते न किं ज्ञानेन तवा ज्ञेन ॥ विष्टभ्याहं मिदं कृत्स्न मेकाज्ञेन स्थितो जगत् ॥

॥ ४२ ॥ इति श्री भद्रगवद्गीता सूक्तप्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

वादे विभूति योगो नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

रूपनश्वर सर्वभूते न्यायाएक पाद म्हणजे चतुर्धा आहेत। येणे करून त्याचे अवशिष्ट ब्रह्मविष्णु महेश्वरात्मक त्रिपात अश्वत्थ
रूप ध्योत मानव चिदानदात्मक परब्रह्म स्वरूपाचे ग ई आहे असे पुरुष सत्तादिकांत सांगितलेले परमेश्वरचे स्वरूप कचवि
ले। एथे ब्रह्मांडाबाहेर दाहा अणुके परमेश्वर स्वरूप आहे असे विवक्षित नाही। परमेश्वरापाहून उत्पन्न झालेली जी आकाशा
दिक पंचमहाभूते ती आकाशापेक्षा वायुदशावा न्यून आहे - वायुपेक्षा तेज दशावा न्यून आहे - तेजापेक्षा जल दशावा न्यून
आहे - जलापेक्षा पृथ्वी दशावा न्यून आहे अशी आहेत असे पुराणांत सांगितले आहे न्यायमागे आकाशादिक पंचमहाभू
ते आणि त्याची जी सूक्ष्म स्वरूपाचे कार्ये तद्रूप ब्रह्मांड परमेश्वर स्वरूपापेक्षा दशावां म्हणजे निरवधिक न्यून आहेत असे प
रमेश्वर स्वरूपकार मोठे आहे अशी बुद्धि होऊन त्याप्रमाणे त्याचे चित्त न केने अमतां अनंत फल प्राप्त होणे असे विवक्षित आ

हे- आणि सहस्रपाधि मस्तकें इंद्रियें हस्तपादादिक अवयव ज्यास ओढत असा हजारो मस्तकाचा हजारो इंद्रियांचा हजारो हस्तपादादिक अवयवांचा एकपरमे श्वराचा देह आहे असे विवक्षित नाही। नसादेखावा एक देह अनंतात या द्रव्हांना त्याची सर्वत्र व्याप्ति लोकां दुसरे जीवाचे देहादिक गह्वर्यास ग्रह्णांदात अवकाशाच राहणार नाही असे होईल। तर पुरुष सत्कादिकां त सीगितले विराट स्वरूप देहाचा यथार्थ विचार केला म्हणजे नतुईश भुवनात्मक ब्रह्मांडातील अनंत जीवांची जी अनेक न मस्तकें इंद्रियें आणि हस्तपादादिक नीच-समष्टि जीव शरीरोपाधिक समष्टि जीवांस-हे माझेच अशा भट्टपच आढेत असं जाणणारा जो विराट पुरुष त्याची ओढेत। असे विवक्षित आहे। त्या मस्तकादिकाही करून व त्यास महत्त्व मस्तकाचा-महत्त्व सत्कादिक इंद्रियांचा-सद्वत्त्व हस्तपादादिक अवयवांचा-असे म्हटले आहे। असे म्हणजे ईश्वराचे विराट स्वरूप फलमरीतीने मनात एण्यासाठी या प्रसंग संगतीने शास्त्रार्थ संक्षेपार्थे निहिते ॥ सांख्यिदानदा हूय परब्रह्मचे स्वरूपाचे आवरण करून राहिले नी आणि जीबे स्वरूपाचे स्मर्तें करून किंवा असावे करून निरूपण पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें करत नाही आणि अनादि वि. स्वरूप त्रिगुणात्मक अशी जी मूलप्रकृति ती अव्यक्त असता ही पंचमहाभूते आणि त्याची कार्ये एतद्व्युत्पत्तिद्वारे यावरून या सृष्टीस उपादान कारण कोणी आहे अशा अनुमानांने सिद्ध होते आणि शुक्तीचे प्रमाणावरून ही सिद्ध होते ॥ ती प्रकाशात्मक जो सत्त्वगुण त्याची शक्ति म्हणजे रजोगुण आणि तमोगुण याही करून मलिन होत नाहीत असा जो मन्त्र शक्तिरूप पाधि आणि सत्त्वगुणाची जी अशक्ति म्हणजे रजोगुण आणि तमोगुण याही करून मलिन होत नाहीत असा जो मन्त्र शक्तिरूप पाधि बांकी करून सत्त्व शक्ति प्रधान ती माया आणि सत्त्व शक्ति प्रधान ती अपिचा म्हणजे अज्ञान अशाभेदे दोन प्रकारची अज्ञाने त्या दोन उपाधीनील मायेचे राणीजो प्रतिबिम्बित झाले त्या संख्यिदानद कृपात्मा त्यास सर्वज्ञादि गुणयुक्त ईश्वर असे म्हणतात। तो ईश्वर आपला जो उपाधि माया तीस आपले स्वाधीन ठेवून राहतो। अविद्यारूप जो दुसरा उपाधीचा भेद त्याचे बायी प्रतिबिम्बित झाले त्या जो विद्यात्मा त्यास जीव असे म्हणतात। तो जीव अपिचे स्वाधीन आहे म्हणून स्वतंत्र नाही त्या

[illegible]

प्राप्त स्वाते आहृत । स्थानभेद पूर्वी सांगितलेला पांच श्रौत्रादिक शानेन्द्रियें तशींच वागा दिकपांच कर्मादियें नसे
च पाच प्राण क्षाणिद्वि क्षाणिमन हे जे सप्त दश पदार्थ याचे समुदायास मृत्स शरीर किंवा लिङ्ग शरीर म्हणवें । हे लिङ्गशरीर प
त्येक जीवास प्रत्येक शरीरां भिन्न भिन्न आहेत । त्याप्रत्येक लिङ्ग शरीरास व्यष्टि असे म्हणतात आणि सर्व जीवांच्यासार्व शरीरांतिक
लिङ्ग शरीराचे समुदायास समष्टि असे म्हणतात । मलिन मत्त प्रधान अविद्योपाधिक जो आस म्हणजे जीव तो या व्यष्टि म्हण
जे प्रत्येक लिङ्ग शरीरावर तादात्म्या भिमान जेव्हां ते वितो ते व्हां त्यास तैजस असे म्हणतात । शब्द सत्व प्रधान मायोपाधिक सत्त्वे
द्वय बाह्यिङ्ग शरीराचे समष्टीवर म्हणजे सर्व लिङ्ग शरीरांचे समुदायावर किंवा व्यष्टि लिङ्ग शरीरावर अभिमान ठेवणारे सर्व ते
जस जीव समुदायावर जे व्हां तादात्म्या भिमान ठेवितो ते व्हां त्यास क्षिरयगर्भ असे म्हणतात । व्यष्टि आणि समष्टि असा तैज
स क्षाणि क्षिरयगर्भ यांकाजो भेद सांगितला त्याच कारणाचे जीव अल्प क्षाणि क्षिरयगर्भ सर्व जे असे जाणवें । या प्रमाणे हि
क्षयगर्भ पर्यंत मृत्समष्टि उत्पन्न केल्यानंतर पुनः मायोपाधिक परमेश्वर जीवास्तः यांचे श्रौत्रादिक फळांचा फार दुःखसाक्षा
त्कार होण्यासाठी अन्नपानादिक भोग्यविवय आणि फार दुःख साक्षात्कार रूप भोग होण्याचे जे स्थान तें जराकुज-सखज
-खेदज-उद्विज-याभेदें करून च्यार प्रकारचे जातीचे रच्छूळ शरीराची स्मृष्टि करण्यासाठी पंच महाभूतांतील एकैक भूत-
पूर्वी पंच स्वरूप नव्हेतें तें पंच स्वरूप करतो । तो प्रकार असा एकैक भूताचे मोळासोळा अंश कल्यावे आणि प्रत्येक भूता
चे दोन भाग करावे । एक भाग म्हणजे आठ अंश निराकारावा त्यांत दुसरे च्यार भूतांचे प्रत्येकाचे दोन दोन अंश असे आठ
अंश मिळवावे म्हणजे आकाशादि प्रत्येक भूत आपले आठ अंश आणि दुसरे च्यार भूतांचे प्रत्येक दोन दोन अंश मिळवून
त अंश याही करून युक्त झाले म्हणजे चोदवात्मक आणि पंच भूतात्मक सिद्ध होते । या प्रमाणें पंचीकृत जीपच महादू
तें त्यांपासून ब्रह्मंड उत्पन्न होतें । त्या ब्रह्मंडांत उपभोग म्हणजे वर राहणारे भूलोक-भुवलोक-स्वलोक-महर्लोक
-जनों लोक-तपोलोक-आणि सत्यलोक हे सात आणि भूमीचे अयोभागी म्हणजे साठो राहणारे अतल-वितल-सुप्त

तु-तलातल-उस्तातल-उगाणिपाताल हे सात अक्षीचवदाभुवेने आणि-याचनुदश भुवनान गढणारे जे देव भनुष्यादिक
 प्राणी न्याणी भाग करणास योणयजी अन्तपानादिक आणि न्याचो भाग करणास न्याया-योकी योग्य जी शरीरे नीकी न्याये
 चीकृत भूत भूतापासून च परमेश्वराचे स्वरूपाने म्हणजे इच्छेन-याने होतात. याप्रमाणे स्फुट अस्का शरीरस्थि शाला
 नंतर पूर्वी भोगितेउ प्रमाणे व्यष्टि म्हणजे नयेक शरीरावर अभिमान ठवणारे जे ते जस जीव त्यास विश्व ससे नाव प्राप्त
 होते आणिसमष्टि म्हणजे अस्मांडातील सर्व स्फुट शरीरावर आयुः आत्म्याचे नादान्मा ना अभिमान ठवणार जोडिर
 पय गर्भे त्यास विहाल पुरुष असे नाव प्राप्त होते। असे विराट् स्वरूपाचे ज्ञान चर्मचक्षु करून देणार नाही। शास्त्रीयल
 नरूप देखीनेच ते ज्ञाणयास योग्य आह। म्हणून तुला दिव्य म्हणजे ज्ञान रूपच देतो असे वीन्हून आपले स्वरूपाचे ज्ञा
 नाच्या उपदेश केला। असे या प्रकरणाचे तानये आह। कथा भागपदी अति दुटीने अर्थ स्पष्ट च आहें तो पुढे लिहू ॥ इति

अर्जुन उवाच ॥ मदु नुग्रहा य परम शुद्ध मध्यात्म संज्ञान ॥ सत्वयोक्त वचस्मेन मोक्षोय विगतो मम ॥ १॥ श्री कृष्णा ॥
 श्री मद्भगवद्गीताया, रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषाविवृतौ दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥
 पूर्वोऽध्यायी-एतौ विभूति योगच मम योचं चित्तवत् - एणं करून आपल्या विभूतीच्या आणि योभाच्या ज्ञानं करून निश्चय ममापि रूपायें
 प्राप्त होतो असे भावताती सीगितल्यावरून-विस्तरेणात्मयोग विभूतिच ज्ञान देव। नृप कथय-एणं करून न आपल्या विभूतीने
 त आणियोगाप्रत पुन कथन कर अक्षी अर्जुनां प्रायं नांकां ल्यावर-आह मात्स्य हांकां रासर्व भूना शाय, स्थित, एणं करून मसे
 ने भगवंताच्या किश्रुतिपूर्वी गवोधारत्वं उक्षणयोग सीगितला नंतर विभूतिमागून-विष्टम्याह मिदं कृतने मेकां ज्ञान स्थितो ज्ञान-
 न-एषे करून भगवंताचे सकल विध्यात्मक रूप मांगून-या योगाचे चंस्मरणादिहें। त भगवताचे विश्वरूप ऐकून-याचा साक्षात्कार-
 आणयास व्हावा अशा मोठ्या उक्तें ने युक्त सांगेला अर्जुन पूर्वांत भगवंतानी आणयास मागितलें त्या सर्वोच अभिनंदन करून बो
 ललो। मदनुग्रहय-म्हणजे मन्त्रा शालें जे शोक आणि मोक्ष यांचे निराकरण जावे असे मनात आणणे एत इष्ट जें अमुप्रह तर्क

म्हणजे त्याचे फल जें शोक मोह विदुति होणे त्यामागे । परमं गुण अध्यात्म तं जित - म्हणजे त्यापासून निरति शक्य उरु पावें व सातव्या व यात्रा असें आणि यः कश्चिद्वत् सामान्य मनुष्यास जें बाळावयाजोगे नाही असें आणि आत्मानात्म विवेक जाणवून उतल्यदोळे असो - अशोभ्या नव्य शोचलं - रत्यादिक सहा अध्याय पर्यंत महावाक्यानील त्वंपदाचार्य ज्यांत उरव्यले करून प्रतिपाद्य आहे असे । यद् त्वया बन्धुः उक्तं - म्हणजे जें परम कारुणिक आणि सर्वदा हृदयचन बोललास । तेन मम अर्बं मोहः यतः - म्हणजे त्या वाक्याने हे मी फक्त दोषादिक माझे हातून मरण पावतील मी यास मारी न रत्यादिक जो नानाविध मला मोह सारा होता तो आत्मानिष्ठिक्य - नित्य - अकल आहो असे जाणून सर्व निःशेष गेल्या ॥ १ ॥ आणि प्रह्लादाच्या नील तत्पदाचार्यच आतिशय लेक करून प्रतिपाद्य आहो अशा सप्तमाध्यायापासून दशमाध्यायापर्यंत - हे कमल पत्राक्ष भूताना भवाव्ययौ लक्षः बिस्तराशः मया भुजौ - म्हणजे कम

भवाव्ययौ हि भूतानां श्रुतौ बिस्तरशो मया ॥ त्वयः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि वाच्यं ॥ २ ॥

मल पत्राप्रमाणें ही र्थ आणि त्याचे मात भाग आरकलाहेत अशा महापुरुषाचे कृपणां येथुन आणि परम रंजक आहोत नेत्र जोसे अशा कमल पत्राक्षा कृपणा - सर्व भूतांचे उत्पत्ति आणि प्रलय तुज्यासून व होणारे आर्दन असे मविस्तर तुज्यासून मी रे किंजो केवल तुज्यासून होणारे भूतांचे उत्पत्ति प्रलयच रे किंजो असे नाही तर - अव्यय महात्म्य अपिश्रुतं - म्हणजे विश्वसृष्ट्यादि क करीत असतो ही तुला विचार नाही । जीवोपासून यत्माकर्म कर्म करीत असतो ही तुला वैषम्य म्हणजे विषयभाव किंवा विदिय त्यादिक तुलनाही । निवास बंध मोक्षादिक विविध फल देत असतां ही तुला असग आणि तुला मीना प्रमाणें आहोत आणि दुस्सह त्या असतां ही निरुप्राधिक आहोत असें नाशपावयचे नाही आणि निरंतर राहणारे तुझे म । हात्म्य ही रे किंजो ॥ २ ॥ ॥ ॥

हे परमेश्वर त्वं आत्मानं यथा आधात्तत् एवमेव-म्हणजे ज्ञानरम्यार्थी शक्तिबल वीर्य तेज या गुणानीं शुक्ला कृष्णा-तु आपणासज्जगदाधारत्वादिक जें पूर्वी सांगितले स ते तुझे निरति शय ऐश्वर्य रवेर आहे असे मी मानतो तुझे वचनावर माझा कोठेही अविश्वास नाही मयापि । हे पुरुषोत्तम ते ऐश्वर्यरूप इष्टु रच्छाभि-म्हणजे क्षराक्षरातीता हे पुरुषोत्तम कृष्णा-मायोपपि क जो इ ईश्वर तत्सर्वधी जे सर्वविश्वात्मक मायामय रूप त्याप्रत पाहण्यास मी इच्छितो । सर्वभूत गुणानी युक्त अमेजे मला पाहणारा हो मायाच आहे हे नारदा अग्रमाणे मला ज्ञानावयास योग्य नाहीस त हे मायाभय रूप मिथ्या आहे असे जाणून रुद्रसंख्खिदानदा द्वितीय स्वरूप मी आहे असे जाणावयास तं योग्य आहे स असे विश्वरूप धारण करून नारदास दारविणाच्या भगवताचे वाक्य दिश्यात्मक भगवंताचे रूप मायेने कल्पिलेले मायामय आहे या विषयी प्रमाण आहे आणि एवंच पुरुषोत्तम आणि ऐश्वर्यादान पदांनी सर्वेश्वर तात्पर अशी संज्ञा आहे त्याहून अतीत जो पुरुष तो उत्तम पुरुष परमात्मा असे पदरावे अर्ध्यायान सांगितले आहे यावरून वि एवमेव नद्यथा, त्वत्वं मात्मानं परमेश्वर ॥ इष्टु मिच्छाभितेरूप भेषवंगं पुरुषोत्तम ॥ ३॥

मन्वसे यदि तच्छक्यं मया दृष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्यय ॥ ४॥

स्वातीत असनीही ज्यास मायेने विश्वरूप असे भासविले आहे असा अर्थ सूचविला आहे । यावरून विश्वरूप माया मय असे ते ध्येय मात्र आहे । तेय रूप तर निरुपाधिक माया आणि मायेचे कार्यत्वाच्या सत्तालत्रयी ही स्पष्टी नाही असे वनरगड संख्खिदानदानमंत्र उद्दितीय रूप आहे असे जाणावे ॥ ३॥ मी पाहण्यास इच्छितो इतक्या करूनच ते रूप मला दारवदुनो हे प्रभो योगेश्वर सृष्टि स्थिति संहार आणि तदुपयोगी आज्ञा करणाऱ्या सर्वी व्याईश्वरा आणि योग्या ईश्वरा कृष्णा-तत्त्व माद्रुष्टं सां क्य यदि मन्वसे-म्हणजे या अंशुना ने ते तुझे विश्वात्मक रूप पाहण्यास शक्य आहे असे जर तू मानशील । तत-अव्यय आत्मानं दर्शय-म्हणजे तर आपल्या अव्यय विश्वरूपाप्रत मला दारवी । योगेश्वर पापदा ने अणिमादिक आवसिद्धि ज्या सज्जगद असे ते योगी-त्यां बाह्य ऐश्वर्य आहे स बाह्य ते ते ही रूप मला डोळ्यांनी पाहण्यास मी योग्य होईन असें करप्यारतुला सामर्थ्य आहे असें सूचविले ॥ ४॥

जत तु सो दिव्य रूप भी पाहण्यास समर्थ होई वर मया दारवीव असे जे अर्जुन बोलला त्याविषयी सांगतात ॥ अनेन स्मचक्षुषा मां द्रष्टुं नवमसि - म्हणजे या स्वाभाविक, सर्व माषाणान्वर्मे चक्षुने दिव्य रूपी जो भी यास दृष्ट पादावयास समर्थ नाहीस ॥ यास्तव - ते दिव्य वस्तु दया-
मि - म्हणजे तुला माझे दिव्य रूप पाहण्याजोगे आग्राकृत किंवा मानरूप चक्षु मी देतो ॥ तेणे करून - मेरे एव वर योग पडय - म्हणजे मा-
झे ईश्वर मंत्र भी सर्व जगदाधारत्वरूप अधर्तित घटना करणारे अज्ञा सामर्थ्या यत पाह्या ॥ ८ ॥ असे बोलून मंत्र वाची आपले दिव्य रू-
प उभर्जुनास दारविले ॥ ते दिव्य रूप पाहून अर्जुनाने विस्मय युक्त होऊन भगवंताची प्रार्थना केली असे सांगवमाहात्म्योक्तानी धुतण शुद्ध
बोळतों ॥ हे राजनु एवं उक्ता ततः महायोगेश्वर हरि - म्हणजे हे राजा धुतगाष्टा तुला दिव्य वस्तु देतो असे बोलून नंतर त्यास दिव्य वस्तु
देऊन मोठे श्रेष्ठ जे योगीत्यान्वा ईश्वर किवा मोठे योगाच्चा ईश्वर भक्तांच्या हे शत्रु करणारा भगवानहरी ॥ पाहण्यास उवाच्य असे आप-

ननु मां शक्यसे द्रष्टुं मनैर्नैव स्वे चक्षुषा ॥ दिव्य ददाभिने चक्षुः, पश्यमे योगमे श्वरं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजनु महायोगेश्वरो हरिः ॥ दद्याया मास पार्थाय परमं रूपं मे श्वरं ॥ ९ ॥ अनेक वस्तु

नयन मनैका द्रुतदर्शन ॥ अनेक दिव्याभरणं दिव्याने को घनार्थुध ॥ १० ॥ दिव्य मात्मा बरधर दिव्य

ग्रंथानु लेपनं ॥ सर्वाभ्यर्थ्य मय देव मनंतं विश्वतो मुख ॥ ११ ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

कें - परम ऐश्वर्य रूप पार्थाय दर्शयामास - म्हणजे उक्कट आपले ईश्वर मंत्र भी मा यामय दिव्य रूपात लक्षात भक्त जो अर्जुन त्यास ल-
खविता झाला ॥ ९ ॥ त्याच रूपाने वर्णन केले ॥ अनेक म्हणजे अनंत आहे त मुलें आणि नें ये ज्या रूपाचे ठावी आणि विस्मय करणारे क-
लोकिष्ठ पदार्थ अनंत ज्याचे ठावी दिसत आहेत असे आणि अनंत आहे त दिव्य भूषणे ज्याचे ठावी असे आणि दिव्य अनंत वस्तु दि-
क उचलेडीं आहेत अर्थायुधे ज्याचे बर्यो असे ॥ १० ॥ आणि दिव्य पुण्याच्चा भाऊ हे उपलक्षण करून तशाच दिव्य रत्नांच्या भाऊ आणि
दिव्य वस्त्रे बांने धारण ज्याने केले आहे आणि दिव्य च दन के शारादिक भी ठी ज्यास केळी आहे आणि आत्मवैकारक सर्व पदार्थ
ज्यांत भरले आहेत असे आणि प्रकटमान आणि ज्यास यादेशी भाकाळी आहे यादेशी याकाळी नाही असा देवाकाळान्वा परि-

दनाहीं असें आणि सर्वजण म्हणजे दशदिशेकडे आहेत मुलें त्यास अशा रूपाप्रान दाखवितो झाला असा पूर्वीचा अन्वय करणा ॥ ११ ॥ दिव्यं - एणेक स्वरूपे प्रकाशमय रूप सांगितलें त्याचें स्पष्टीकरण करतात ॥ दिवि स्वरूपं सहस्रस्य युगपत् उच्यता यदिभाः भवेत् - म्हणजे आकाशाचे वाणीं एककाळीन अनंत स्वरूपाचा समुदाय उदयाप्रत शकून त्यांचीं कांतिजरी एककाळीच पसर पावेल ॥ तर्हि सात स्य महात्मनः भासः सहशी स्यात् - म्हणजे तरती कांति महात्मा जो विषय रूप परमेश्वर त्याचें कोतीशीं तुल्य होईल ॥ तशीजत कांति एककाळीं उलयन्न दोणार नाहीतर मग भगवंताचे कोतीस उपमाच नाही असें निरूप्य त्वाविषयीच तात्पर्य स्पष्ट धरित होते ॥ अद्यावर्णनास अभूतो पञ्चारूप अतिवायोजि असें आलंकारिक म्हणतात ॥ जें कधी झालें नाही त्याची उपमा देऊन कोणतें अति शयो कीने वर्णन करतात त्यास अभूतो पञ्चारूप अतिशयोक्ति म्हणजे ॥ त्यावर्णनाचें फळ वर्णन करायलाचें वस्तु सा उपमा नाही असें दाखविणें हेंच आहे ॥ १२ ॥ याभासो देवाचे वाणीं सर्वजण एका अवयव रूपाने राहिलेले दिवि स्वरूपं सहस्रस्य भवेद्युगपदुच्यता ॥ यदिभाः सहशी मास्या द्वास सस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥

तत्रैकं स्वं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तं मनेकधा ॥ अपरयद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

आहे ते पाहा असें भगवतांनीं अर्जुनास सांगितले त्याप्रमाणे अर्जुनाचे पाहिलें असे संजय सांगतो ॥ तदा पांडवः देवदेवस्य तत्र शरीरे - म्हणजे त्याकाळीं पंडूचा पुत्र अर्जुन देवा नाही आराध्य देव जो भगवान त्याचे त्या विश्वात्मक शरीराचे वाणी ॥ अनेक धाम विभक्तं - म्हणजे देवपितर मनुष्यादिक अनैक रूपानीं युक्त ॥ कृत्स्नजगत् एक स्वं अपरयत् - म्हणजे अशा सर्वजगाप्रलें तें एके नत्वाचे अग्राचेच ठायीं स्थित आहे असें पाहता साक्षात् एणेक रूप भगवत्वरूपाचे चित नाचा जो पञ्चभूत भागवतांत सांगितला आहे तो कच विना तो अस्या - प्रथमतः भगवताचे चतुर्भुज - पंचमुख - कोणतेही मूर्तीचें चितन करणयाचें अग्रासासने त्यामूर्तीवर मनस्थिर झाले म्हणजे त्यामूर्तीचे दृश्या अवयवांचें चितन न करतां कंठरहास्ययुक्त जें भगवंताचें सुख त्याचेंच चितन करावें ॥ तेथें चित स्थिर झाले म्हणजे तेथून चित काढून आल्या जें भागवताचें शरीर ज्यास अव्याकुल

काचा म्हणतात त्यापासून हें सर्व जग उत्पन्न होतें यास्तव तें विश्वस्वरूपच आहे त्याचें चिंतन करावे । तेथे मन स्थिर झाले म्हणजे निर्मल
कर्मस्वरूप जोगी सच्चिदानंद । इयपरमात्मा त्याचे स्वरूपाचे ठायीं स्थित होऊन दुसरे कोणाचेंही चिंतन करूं नये । या प्रकारानें ना
नाविधेदानीं विभागाप्रत पावलेल्या परमेश्वराचे स्खलस्खलविभूगीचे चिंतनांत तेथे मन स्थिर झाल्यानंतर त्यासर्वे विभूगीय
रस्मरविभक्त पणान्तोडून मृदस्मरूपाजें जेथे ऐक्य पावतात असें जे परमेश्वराचे अव्यक्त विश्वात्मक एकच रूप त्याचें चिंतन करता
झाला । तुला दिव्यचक्रादेतों असं जें भगवतांनी सांगितले तें स्खलस्खलाचें चिंतनांत अयत्न किंवा मृदस्मजे एक रूप त्याचें चिंतन कर
ण्यानागें मन तुझा देतों म्हणजे तुझें मन तसे मी करतो असे तात्पर्य ठेवून सांगितले । जसे समुद्राजें अवाकृत अस्व स्वरूपांनरादाणाव्या
ण झम्व्होपासकाचें मन हेच दिव्यचक्र आहे त्यामनोरूप दिव्यचक्राने हा दोकन दाल म्हणजे अव्याकृत अस्व स्वरूपांनरादाणाव्या
सर्वे विषयाप्रत तो पाहतो असं खुनीन सांगितले आहे । तसेच एथे विवक्षित आहे । कथापक्षीं स्खल दृष्टीकें उताना येत राखित वान्च

ततः सविस्मया विष्टो हृष्टरोमा धनजय ॥ प्रणम्य शिरसा दिव कृतजालि रभाषत ॥ १४ ॥

हे आणखी पुढें हो ति ह्म ॥ १३ ॥ ततः सविस्मया विष्ट, धनं जय - म्हणजे तें परमेश्वराचें रूप पाहिल्या नंतर अत्यद्भुत रूप पाहिल्ल
खुळे झालेला जो अलौकिक चमत्कार तेणे करून व्याप्त झालेला महोदेवा वरोवर युद्ध करून महोदेवा सज्याने सतोषाप्रत यावळि
संग्रहप्रभावाजें जो प्रसिद्ध तो धनजय म्हणजे युधिष्ठिराचे राजसूयज्ञात उत्तमंगप्रहणांत सर्वांसिद्धीजून ज्याने धनभाणिले अशा प्रस्वात
प्रतापा बाधिर अर्जुन अथवा अतितेजस्वितापुत्र केवल अग्नि स्वरूपच तो अर्जुन भगवद्दर्शनाचे द्याले सात्विक भावांचे आचरे सर्व अंग
चर गोमांच उभे राहिले आहेत असा होता त्यातन्हे वैशिरसा प्रणम्य - म्हणजे तें विश्वेश्वरीजे नारायण त्याप्रत भक्ति आणि श्रद्धा बांधेल
तिताया जें नमस्कार करून कृतजालिः - म्हणजे हा तो इतना उभापत - म्हणजे बोलता झाला ॥ १४ ॥ ॥ श्रीकृष्णा पर्जन्यस्त ॥
श्रीकृष्णा पर्जन्यस्त ॥ ७ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीवाकरेश्वरार्पणमस्तु ॥

जै भगवन्तानी मला विश्वरूप दारवधिलें तें सर्व लोकांसा पाहवयास अत्रात्म्य जरी आहे तथापि भगवंतानी मला दिलेले दिव्य चस्मेने तें मी पाहिले असा आपला अनुभव प्रगट करीत असता अर्जुनबोलतो ॥ हे देव तव देहे देवान् परयामि-म्हणजे हे देवातुझ्या याविश्वरूप देहाचे गायी आदित्य वक्र रुद्र अश्विनी कुमार यादेवांप्रति मी नेत्रांनी पाहतो ॥ तथाभूत विशेष संधानं पत्रयामि-म्हणजे आणि जरायुज-अर्जुन-स्वदेव-उद्दिज-असे प्राणी किंवा जंगमा जंगम सर्व भूते याच्या समुदायाप्रत पाहतों आणि कमळासनस्थं ब्रह्माण-म्हणजे पृथिवीरूप कमलाची जी मेरुरूप कर्णिका किंवा भोंवरा निवेष्टाची स्थितार्किभागवंताचे नाभिकमलाने चेंवाची स्थित आणि ईश-म्हणजे जगाचा नियंता जो चतुर्भुज ब्रह्मदेव त्याप्रत नेत्रांनी पाहतों आणि सर्व ब्रह्मपुत्रादिक अर्थात से दिव्य-म्हणजे अप्राकृत कैलासादि स्थित वाक् कोप्रभृति सर्वा च शब्दाने पातालस्थ प्राकृत अनंतादि सर्वांप्रति पाहतों ॥ १५ ॥ पत्रयामि देवांस्वदेव देहे सर्वोत्तमा भूत विशेष संधानं ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं पृथिवीभ्यसर्वानुरागंश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेक बाहू हर वक्रनेत्रं पत्रयामित्वां सर्वतो नंतरूप ॥ नांतं न मध्यं न पुनः सबादि पत्रयामि विश्वे हरविवरूप ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च नेत्रो राशिं सर्वतो दीप्तिमंतं ॥ पत्रयामित्वां दुर्गिरीं स्यं समता वदीतान् अर्कं ध्रुविममभयेयं ॥ १७ ॥ अनंत आहूत बाहू-उदरे-मस्तके-आणि नेत्रे ज्यास आणि सर्वत्र आहूत अनंत रूपे ज्याची असा जो तं याप्रत मी पाहतों प मी नु हे विश्वाने ईश्वरा-हे विश्वस्वरूपा-व्यापक स्वरूपाभूते दीर्घवर्ज्जु प्रमाणं तुंदा शोवत आणि मध्य अणि आरंभ यांप्रति पाहत नाहीं ॥ १६ ॥ ग्याच परमेश्वराचे पुनः प्रकाशानगने वर्णन करतो ॥ किरीट-गदा-आणि स्कंदार्शन ही जाणे धारण केली आहे त आणिते जाचा बाजु आणि सर्वत्र जाची कांति पडली आहे आणि दिव्य चस्मो ब्रह्मवाचन पाहणपास जो शक्य नाही आणि प्रदीप्त जो अग्नि आणि सूर्ये यांच्याकानी प्रमाणे त्याची कांति आहे आणि आवा आदः अर्वा त्याची इयत्ता होत नाही ॥ अशा तु ज प्रत पाहतो ॥ एणेकरून पूर्वोक्त आरादिक नंतर स्थळ स्थान जसे चंद्राचे वा स्मार्तिक स्वरूप सांनाला प्रयोजक होतें तसें सगुण ब्रह्म ज्ञान निर्युग ब्रह्म ज्ञाना प्रयोजक होतें असे कचविले ॥ १७ ॥

॥ श्री कृष्णार्पण मस्तक ॥

या तु इह मोक्षयेष्यन् वरुन् असें भी अनुमान करो। वेदितव्यं परमं प्रक्षरं च - म्हणजे अक्षरं क्षमपरम - एणे करून जें सुसुक्ष्मं हो
य निरुपाधिक अक्षर परब्रह्म सांगिलें ते इक्ष्णू आहेस। आता सगुणउपास्य ब्रह्मर्षी दृढ आहेस असे सगुणरूपाचे वर्णन करून-
बोळतो ॥ त्वं अस्य विष्वस्य परनिधान - म्हणजे या सर्व विष्याचा स्थितिकालो इत्कुष्ट आश्रय किंवा प्रलय कालो विश्रान्तिस्थान ईश
आहेस। याच कारणास्तव - त्वं अव्यय - म्हणजे दशावतारक्षित आहेस आणि - शाश्वत धर्मगोप्ता - म्हणजे वेदप्रतिपक्ष स्व
नित्यजो धर्म त्याचें पाळन करणारा अथवा - हे शाश्वत - म्हणजे नित्यस्वरूप त् धर्माचें पाळन करणारा आहेस आणि - सनातन-
म्हणजे चिरंतन जो पुरुष - म्हणजे जीव किंवा परमात्मा तो दृढ आहेस असें मी मानतो ॥ १८॥ अनादिमध्यात - म्हणजे उत्पत्ति
स्थिति नाश व्यास नाशित असा आणि - अनंत धैर्य - म्हणजे अनंत आहं प्रभाव त्याचा असा आणि - अनंत बाहु - म्हणजे अनंत

त्वमक्षरं परमवेदितव्यं त्वमस्य विष्वस्य परनिधान ॥ त्वमव्ययः शाश्वत धर्मगोप्ता सनातनस्त्वपुरुषो भवतो मे ॥ १८॥

अनादिमध्यांत मनंत धैर्यं मनंत बाहु शानिस्त्येनेत्रं ॥ यदयामिवां दीनं हुताशनेत्रं स्वतेजसा विष्वमिदंतपंतं ॥ १९॥

धावाधुधिवो रिदमंतं रहिव्यासं त्वये केन दिशम्यमर्षी ॥ दृष्ट्वा हुतं रूपं मुग्रं न वेद लोकत्रयं प्रव्यधि तं मसात्मन ॥ २०॥

आहेत हस्त आस असा आणि - शानिस्त्येनेत्र - म्हणजे चंद्र आणि सूर्य आहेत ते त्याचे असा आणि - दीनं हुताशतत्वं - म्ह
णजे प्रदीप्त अग्नीच भाहे मुख ज्याचे किंवा प्रदीप्त अग्नि आहे सुखाचे ठायी ज्याच्या असा आणि - स्वतेजसा इदविष्वस्यंतं - म्ह
णजे आपले तेजाने या विश्वास ताप देणारा जो दया प्रत मी पाहतो ॥ १९॥ हे महात्मन - म्हणजे विश्वरूप देवा। इदं धावाधु-
धिव्योः अंतरं सर्वा - दिशम्य एकं न त्वं व्यासा - म्हणजे पृथिवी आणि स्वर्ग यांचे हे अंतर म्हणजे मध्यभाग आणि सर्व दि
शा त् एकदधाने व्यापिल्या आहेत। इदं हुतं उग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यधित - म्हणजे हे अहुत आणि उग्र भवं कर-
तु सो रूप पाहून स्वर्ग घट्ट पाताल हे तीन्ही लोक ज्येष्ठत पावले आहेत ॥ २०॥ ॥ श्रीनारायणार्पणं प्रस्तुत ॥ ७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणं प्रस्तुत ॥ ७ ॥ श्रीवास्तवे वाप्यं प्रस्तुत ॥ ७ ॥ श्रीगोविंदार्पणं प्रस्तुत ॥ ७ ॥ श्रीगोपाळकृष्णार्पणं

भूभारसंस्कारकारिपरमं इवावंचं रूपं पादूनं यै नो क्याकाः जीव्यथासाक्षी ती मागतौ ॥ अमी करमंथाः नांविवांति-म्हणजे म
नुष्य जोकी भूभारहरणचें आवसमल्लेहे आदिनवक आदिक देवीचे समुदाय युद्धरुति असतां दुष्टोपायी प्रवेश करताना-अथवा-
अस्तर संथाः--असापदछेदक कृतन भूभारभूतजो दुर्गोधनादिक अफराचे अशा त्यांचे समुदाय हुजप्रत प्रवेश करतात त्याणि दो
न्ही सैन्यामज्ये पलायन करण्यास असमर्थ प्रसहन जे कोणी भीताः-म्हणजे न्याले ते-तां प्राज्ञ लघः शृणंति-म्हणजे दूरून
उभेराकून अं जळि पुरजोडून-तुं साजय असो उभार करताना-अशी तुंसी प्रार्थना करतात किंवा तुंसी स्तुति करतात ॥ आ
णि युद्ध उपस्थित झाल्यावर उपायादिक वाईट निमित्तें पादून-स्वस्ति इति उक्ता-म्हणजे याजगास कल्याण असो असें बो
लून। महर्षिसिद्ध संथाः-म्हणजे युद्ध पादण्यास आलेले नारदादिक महार्षि प्राणि सिद्ध म्हणजे देव जातीतील भेदे तो पुष्क
लाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवति-म्हणजे ज्ञात परिपूर्ण अर्थ आहे अवाज्या तुरया गुणवर्णनात्मक स्तुति रूपवाणी त्यांही कृतन दुन

अमी हित्वां कर संथाविवांतिके चिदीताः प्रांजल योग्यं निस्वर्त्तित्युक्तामद्वर्षि सिद्ध संथा सुर्वंति तां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥
रुद्रादित्यावसवो येषां साध्याविवेक्षितौ मरुतश्चोभयप्राश्नः ॥ गंधर्वयक्षासुगमिदं मंथावीक्षं ने त्वं विस्मिताश्चैव मेव ॥ २२ ॥
प्रत स्तुतिनाहेत ॥ २१ ॥ आणि तुझाज्यवर अनुग्रह आहे ते रुद्र-११ आदि ज्य-१२ वक्त-८ साध्या यावांचे देव-आणि विष्वेदे
ये आणि देवांचे वैद्य अश्विनी कुमार उषांस नासात्य दत्त असे म्हणताना आणि ४९ मरुद्वज-म्हणजे रक्षू पन्नास मरुत
यांना वाचे देव आणि ऊष्य म्हणजे उषा --- भक्षण करणारे पितर । यास प्रमाण पितर उष्य पितर आहेत या अर्थीची स्तुति
आणि जें पर्यंत अन्न उषा ज्ञाहे आणि आर्द्रां दस लेले आम्हण वाग्यत म्हणजे भावणन करीन होत्ताते त्या अन्नाचे भक्षण क
रताना आणि वाद्यपादिका अन्ने फार उन्नम मंचिकर स्वादिष्ट झालीं आंकें त अशी जें पर्यंत त्या देविरूप अन्नाची स्तुति आदी
वस लेले आम्हणानी के ली नाही तो पर्यंत ते अन्न पितर भक्षितात अशा अर्थाची स्मृति आहे आणि देवीचे गायक जे गवई ज्यस-
अस्तर आणि सिद्धांचे ससुदाय ते अजो किं व मत्कार पादून विस्मयाने युक्त होत्ताते तुम्हा पादून हेत ॥ २२ ॥ ॥

आतां-चक्रान्तवद्रुमिच्छामि-एषेकरुनयासीयामातपुंरहोणरेजेजयपराजयसीप्रतमात्रेदेहावेवापीपावाभसेजे-
अगवतानीसांगितलेत्याप्रतपाहृतहोत्सानीपांचश्लोकानीबोलवे॥अमीधृतराष्ट्रस्फुणाः-म्हणजेहेधृतराष्ट्रचेपुत्रयुयु-
त्सकिवायसर्वेशाभरसौदरबंधु।अर्बनिपालसंधेःसहैव-म्हणजेपृथिवीचेपालनकरणजेताल्यप्रभृतिराजेसांचेस्तु-
दाकासहवर्तमान।जुजप्रतत्वरेनेप्रवेशकरातातअसापुढीलश्लोकांतीलक्रियेशीअन्वयकरावा।आणिज्याविषयीहेअजस-
कआहेतअशीसर्वीससंभावनाआहेअसे-भीष्मद्रोण-तत्ताहास्तपुत्रम्हणजेमाझाविद्वेषाकर्ण-हेआमचेकडीलबु-
द्धकरणाच्यामध्येअथधृष्टद्युम्नप्रभृतिजानुश-दंष्ट्राकरालानितेसुरवानिस्वरमाणाविज्ञांति-म्हणजेदादाहीकरूनअ-

अमीचत्वाधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेमेहेवाविन्यालसंये॥भीष्मद्रोणःसहपुत्रस्तथासौसहा
स्मदीयैरपि योधसुरैः॥२६॥वत्प्राणितेस्वरमाणाविज्ञातिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि
॥केचिद्विलग्नादवांगंतरेषुमंदययतेवृर्णिर्नैरुन्नमांगैः॥२७॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

यंकरआवागमुद्यामुरवायनत्वरेनेशुक्तहोत्सातेप्रवेशकरताहेत।पापिष्ठनराष्ट्राचेपुत्रयुजप्रतप्रवेशाकातातअसे-
सांगितल्यावरूनत्रैलोक्यशरिरभगवताचेशरीरातप्रवेशकरूनत्यांतीलत्यांसयोग्यजेनरकच्छानत्याप्रवज्ञावातआणि
भीष्मादिकजेभगवद्रक्ततेभगवताचेमुखानप्रवेशकरतातअसेसांगितल्यावरूनदुर्योधनादिकआणिभीष्मादिकबोले-
मतीचेवैलक्षण्यसूचविले।वृर्णिर्नैःउन्नमांगैःकेचित्दशानंतरेषुमल्लग्नाःदंययते-म्हणजेत्यांतीलचूर्णसाळेच्याम-
स्ताकांनीयुक्तकोपीदांतांचेसंधीतंसलग्नशालेलेदिसतात-म्हणजेतेथेचलोंबतात॥२६॥२७॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्रीमोविद्वर्पणमस्तु॥ ॥श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥श्रीराधाकृष्णभ्यांनमः॥

प्रवेदाक्रेतरानन्याविषयी दृष्टानं सांगतात ॥ यथानदीनादलव अंबुवेगा - म्हणजे अनेक भागीनी वाहणाऱ्या नद्याचे उदकाचे समुदाय
 सै। समुद्रमेव अभिसुखा इवन्ति - म्हणजे समुद्राप्रत अभिसुख होत्ता ते प्रवेश करतात। तथा अमी नरलोकधीरा - म्हणजे ते ते हे भक्त
 लोकांनी कथुद्धरणारे राजे। अभिविजलन्ति ते वक्राणि विद्वानि - म्हणजे आपन मनात सां ज्वल्ल भाव नुसा वक्रा प्रत म्हणजे मुखवा प्रत प्रवे
 शा करतात ॥ २८॥ अबुद्धिर्हर्वकप्रवेगा विषयी दृष्टान सांगून बुद्धिपूर्वक प्रवेगा निघाई टात सांगतात। यथा वतगाः समुद्रवेगा संत-
 नावाय प्रदीप ज्वलन प्रविशति - म्हणजे जंम पतग मोठ्या बेगा ने खु क होत्ता ते उपाग-या मरणा माधी बुद्धिपूर्वक प्रदीप अर्थात प्रवेश करतात। ते
 थैव लोका समुद्रवेगाः संत, तथापि अभिविजलन्ति पुरवा निविशति - समेच हे सर्व दूर्योधन प्रभृति गजे मोठ्या लगेने युक्त होत्ता ते जा ज्वल्य
 न दुःखा सुरतत आपले मरणा माधी प्रवेश करताहेत ॥ २९॥ भगवन्पुस्वान युद्धेच्छुगताः प्रवेगाः चाप्रकारमांशु न तं वक्तुं चे भगवत्स्वरूपा नान्य

यथा नदीनां वहवो वुवेगा समुद्रमेवाभिसुखा इवन्ति ॥ नथानवामो नरलोकधीरा विद्वानि वक्राणि समुद्रवेगाः ॥ २८॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतगा विद्वानि नद्याय समुद्रवेगा ॥ ते ज्योवना शाय विवर्गानि शोकाः नवा विवक्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९॥

ते छिह्यसे यसमान, समता वक्राः नमग्रा नृवदेने जे उदि ॥ ते ज्योभिग प्रय जगत्समग्रे भासत्सवायानतं गति विष्णो ॥ ३०॥

आनव्यादि मेको भवानुग्रहणे नमोस्तुते देवय प्रसीद ॥ विज्ञातु मिच्छामि नवं माधे नद्वि प्रज्ञानाभि नव प्रवृत्ति ॥ ३१॥

पिः यान्या कार्तीचा प्रकार सांगतात ॥ समयात् लोकात् यसमान सन् ज्वलद्दि व. त. के लिह्यसे - म्हणजे या प्रमाणे सर्व प्रवेश करणारे तु
 र्थी पन्नादि जे लोक, त्यांचा यास करित असता जा ज्वल्यमान मुरवा होकरून त्या प्रत चाटितोस। हे विष्णो ते उभा, भास- ज्योभि सर्व जगत्स
 पूर्य प्रत पति - म्हणजे हे व्यापक विषय रूप परमेश्वरा तु इत्या यादी नि आपल्या ते होती करून सर्व जगाला व्याहन ना पविताहेत ॥ ३०॥ भवान् उग्र
 रूप क तत्त्व मे आरव्यादि - म्हणजे उग्र रूप प्रकृती जगाला हे त मत्ता सांग। ते नम, अस्तु - म्हणजे सर्व गुरुजो व यांना नमस्कार ज्यो हे
 व वर प्रसीद - म्हणजे हे देवान श्रीचा प्रसन्न हो ॥ आद्य भवंतं विज्ञातु ॥ ज्योभि - म्हणजे जगास आद्य कारण जो कृपा प्रत विदोष रूपाने जाणा
 वयास मी राच्छितो। मी नुसा सखा जरी आहं तथापि तं या प्रमाणे कदा साठी प्रह त झाल्या आहं म हे मी जाणत नाहो ॥ ३१॥

या प्रमाणे अनुर्जनं प्रापिच्छेत् श्रीभगवान् सागता॥ अहं प्रवृद्धोऽहं स यकृत काळोस्मि-म्हणजे मी क्रिया शक्तीकरून उपक्षिप्त न्हा-
णजे त्याउपराधीनीयुक्त सर्व संस्कार कर्ता काळ रूपी परमेश्वर आहे । इत्थं कौकान् स मादतुं प्रवृत्त-म्हणजे या संभाषणे वाणीद्वारे
नादिक सर्व यो ध्यात्वा संहार करणा सारीं प्रवृत्त झाली आहेत । तीं ऋतेऽपि सर्व न भविष्यति-म्हणजे युद्ध करणाऱ्या तुझ्या युद्धरूपव्या-
पारा बंदून ही हे सर्व भौषादिक आणि शत्रु सेन्याचे वायी जे युद्धार्थ उभे राहिले आहेत ते सर्व ही काळ रूपी जो मी बाणे मार त्यास-
प्रमाणेच आहेत ते मरण पावतील । या न्या मारण्या विषयी तुझ्या व्यापार निरर्थकच आहे । ३२॥ तस्मात् त्वं उचिष्ट यशः तुभ्यस्व-
णजे या कारणास्तव दुःखार्थ उठून देवांनीही शिकण्यास अवकाश असे जे मी भौषादिक अतिरथी यांम अनुर्जने जिकले असे
यशा संपादन कर । उवाचि- शत्रुन जित्वा सप्तदं राज्यभुंक्ष्व-म्हणजे दुर्गे धनादि कांस जिंकून आत शत्रु नाहीत असे किंवा धन वा-
श्रीभग०॥ काळोऽस्य लोके क्षयकृतं प्रवृद्धोऽहं स मादतुं मिदं प्रवृत्तः॥ ऋतेऽपि त्वं न भविष्यति सर्वं ये वरिष्ठता प्रतनी केषुचो-
धाः॥ ३२॥ तस्मात्त्वमुचिष्ट यशोऽहं भस्व जित्वा शत्रुभुंक्ष्व राजं समृद्धं॥ मये वेते निद्रता पूर्वमेव निर्मिजमात्रं भवसव्य सानो-
न॥ ३३॥ दोणवर्भाषाच जय इत्यच कर्णतथा न्यानीपयोधमुरवान्॥ मया कृतानां स्वं जित्वा व्यथिष्टा युध्यस्ते जासि रणे सपत्नान्॥ ३४
न्य भगवद् अज्ञा राज्याच्चा उपभोगकर । एते मये वरिष्ठता प्रवृत्तः॥ तस्मात् त्वं उचिष्ट यशः तुभ्यस्व-म्हणजे काळ रूपी जो मी ईश्वरा-
णे युद्धादौ त्वं हे सर्व तुमचे वात्र मारणे आहेत । वाम आणि दक्षिण या दोहों हातांनी वाण मथान किंवा लक्ष्य वेध करणाऱ्या ज्या-
स्वभाव आहे अज्ञात अर्जुना या युद्धांत या शत्रुचे नाश विषयी त्वं निमित्तमात्र हो ॥ ३३॥ श्रीभग- दोण- जय इत्यं- कर्णी- तथा अन्य-
नपि यो यध मुरव्यान् मया दत्तान् नं उचिष्ट-म्हणजे तुझ्या व्यापार या का आदे ते हे मी व्यापारिणी दोण आणि सय इत्यं तसा चक्रे-
आणि दुसरे युद्ध करणाऱ्या न मोटे मोटे आहेत ते काळ रूपी जो मी बाणे मारलेच आहेत त्यां प्रत त्वं जिक । माव्यथिष्टाः-म्हण-
जे मारले त्यास मारण्याचा श्रमच नाही । या स्वर मी यां स मारण्यास क. मा ममर्थ होः इतं अज्ञाभीती मुखे व्यथे प्रत पाऊन को-यु-
ध्यस्व-म्हणजे युद्ध करा । रणे सपत्नान् जे नासि-म्हणजे संभाषणे वाणी सर्व शत्रु त्वं जिकिणारा आहेस किंवा होशी दोणच

भयं च जय इध च - यातीन च कारीनी पृवोक्त अजे यत्वं शंके वा अनुवाद के ला आणि पुटील त था वादने आणि अणि वादने-
 त्या शंके वा अनुवाद के ला ॥ ३४ ॥ तदनंतर काय शाले ते सजय धृतग द्वा स गातो ॥ एतन के शव स्य वचनं श्रु वा - म्हणजे या प्रमाणे इ-
 वोक्त कृष्णाचे वचन ऐकून वेपमान किरीटी - म्हणजे देवांचे शत्रू जे निहा त क पचादिक त्यास स्वर्गी ला की गेल्या वर अर्जुनाने मार
 त्या वर इंद्र प्रभ स न्न होऊन त्याचे भस्म का वर इशाने किरीट घातला तो अर्जुन कयाय मान होतोता ॥ कृता जकि कृष्णाने मरुल्या - म्हण
 जे हत्ताचा अजंगि पुट करून भक्ताचे कयाचे प्राकर्षण करणाऱ्या कृष्णा यतन भस्म करूला ॥ भितिभीत. प्रणम्य सग इंद्र भूत एव
 आह - म्हणजे भय भीत होलाता पुनः दीन मन भा वांनं न भस्म करून ग इंद्र स्वर आन आह अशा वाक्या यत पुनः कृष्णामते बो
 लाताला ॥ भयाने कि वाद पोने नेत्रास अश्रु येऊन कफाने कठ अव रुद्ध शाला म्हण ज वाणी ला जो म द ल आणि कंप युक्त ल वि-

संजय उवाच ॥ एन खू वावचनं के शव स्य कृता ज निर्येपमान किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय

एवाह कृष्णं सग इंद्र भीति भीत. प्रणम्य ॥ ३५ ॥ म्हणजे हर्ष के श न व प्रकीर्त्या जगत प्र

हृथस्य नुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्य निचमिद्भ सं धाः ॥ ३६ ॥

कार होतो त्यास ग इंद्र स्वर म्हणतात ॥ ३५ ॥ अर्जुन अकरा भोकांनी वालो ॥ इ हवी किं श तव प्रकीर्त्या जगत् प्र हृथ वित त्खने
 - म्हणजे हे सर्व दिय घेर का कृष्णा द् अत्यंत उप दु त प्रभावा वा आहें स आणि भक्त व्रत ल आहें स अशा तु स्या उत्कृष्ट कीर्तीने जग द्
 र्ष पावने ते युक्त च आहे ॥ आणि - अनु रज्यते च - म्हणजे तु स्या ना भ म कीर्तने करून जग तु स्या वाकी निरि काय भे म कर ले ते ही यु-
 क्त च आहे ॥ आणि - रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति त त्खाने - म्हणजे तु स्या ना भ म स कीर्तने करून राक्षस भ य भी त होला ते इशाने
 शांके डे पळ वात ते ही युक्त च आहे ॥ आणि - सर्वे सि इ स चा नमस्यंत त त्खाने - म्हणजे सर्वे कपिल मु न्यादि क सि द्वां चे स-
 मुदाय तुला नम स्कार करता ते युक्त च आहे ॥ इशाने रक्षो भ्रमं च म्हणून भ न्न शास्त्रांत जो प्रसि द्द आहे तो नारायण द्वा क्षर
 मंत्र आणि भक्त दर्शना स्म मंत्र यादीं करून यु क्त करून जपा वा म्हणजे राक्षसादि का च नाश होतो नारायण द्वा क्षर मंत्र प्रसि द्द

व आह । स ह स्यात्सारं हं फट् स्याद्वा दा स हर्त्तुर्गात्र्यमंत्र ॥ ३॥ ते सिद्धं समुदायमाज्ञे प्रमाणे ह्यस्यो ब्रह्महो उत चकारण्य स समर्थ उक्तानां ते मलाकां नमस्कार करतानां स्याद्विषयी बोधतो ॥ हे न ह्यन्वन् गरीय मे ब्रह्मणेऽपि आदिकर्त्रे ते कस्मान्न मे नन्-भ्रूणजे हे पन्मो दारविच सर्वोवात्सृष्टा जो ब्रह्मदेव त्याचा जो आदिकर्ता सर्वोद्गमोवात् त्यात ते सिद्धकां नमस्कारणार गद्दीनां गद्दी पर्व ॥ तं नित्यं सिद्ध आह स ब्रह्मदेवादि कृतुस्या उपयसनेने सिद्ध होऊन तुस्या अशोक रूत च जागावे निर्माण कर्ते होताना याकारणां सव-हे अर्जत हे देव शहे जगन्निवास-भ्रूणजे देव काळां चापरिच्छेद स्यात् स गद्दी भव देवांवाही जो नियंता सर्व जगाचे राहण्य-चे जे स्थवन अंशपरमे श्वरा हं । सत् असत्-भ्रूणजे आह असे विधिपुरुषाने जे भासत आगि नाही जसे जे निषेध पुरुषाने भासत ते तें दं । अथवा सत्-भ्रूणजे व्यक्त झालेले कार्ये आणि अव्यक्त-भ्रूणजे प्रलय काली कारण शून्य स्वरूपाने राहिलेले स्वरूप

कस्मान्वाच ते न न मे नन् म ह्यन्वन् गरीय मे ब्रह्मणेऽपि दिकर्त्रे ॥ अनत देव जगन्निवास त्वमस्मत् सत्तरं यत् ॥ ३॥

स मादि देवः पुरुषः पुराण त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ वैचासि देवोऽप्यन च धाम त्वया ततो विवर्धनं तत् ॥ ३॥

ण तें तें । आणि त्वर-भ्रूणजे त्या सना हून आणि असना हून ही स्वरूप भ्रूणजे मूल कारण ते ब्रह्मणे कार्ये आणि कारण-या हून निनाळे-अक्षर भ्रूणजे अक्षर ब्रह्म त् आह स । तुझे मनेने सर्व आद-अशा व्यवहारास आले आह तुझे मनेने ब्रह्मणुसरी सना गद्दी जसे तात्पर्य ॥ ३॥ पुनः सव करतो ॥ न्व आदि देवः-भ्रूणजे सर्वोवीमृष्टी कारण राह आदि देव आह स । पुराण पुरुष भ्रूणजे सर्व जीवांचे शरीरात शयन करणाऱा आणि त्या शरीरां व्यानाने ज्याचा नाश नाही असा तू नित्य पुरुष आह स । त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं-भ्रूणजे त्वं विश्वाचे प्रलय काली विश्वाति स्थान आह स । हे विश्व तुझे च वायी प्रलय पावते या प्रमाणे उतस्यसि आणि लय यांचे कारण त्वं सांशून ब्रह्मा जगाचे उपादान कारण त्वमंगितले । आता घटादिकां स उपपादान कारण मृत्तिके पेशां निषिक्त कारण चेतन कर्तो कुलाळ जसा आह त्या प्रमाणे या जगास उपादान कारण ब्रह्मणे सांनिमित्त कारण इत्तरा कर्तो आह किं काय अशी शंका होऊन ये या सावी कर्तृत्वरूप निमित्त कारण वही ब्रह्मा याच सर्वेश्वर रूपाने सांगता ।

त्वं वे नासि-म्हणजे सर्वजगाचा ज्ञाता म्हणजे तूच आहेस। जो शांता तोच कर्ता असतो तर जगनिर्वाह त्याचा ज्ञानाणारा निराळा असेल हे
 आहोती काय अशा शरणांकेचे चारण करतात। वेद्यं च-म्हणजे ज्ञानावयाचें जग त्वं आहेस। वेद न रूपं जो त्वं अधिष्ठान न्याचे ठायी
 सर्व कल्मसें आहोती या मुळे अधिष्ठान भूत मुझे सत्ते शिवाय निराळी सत्ता नाही। तुझे सत्तेनेच हे-अस्ति-अशा व्यवहारास पात्र आ
 हे। आणि परब-धाम-म्हणजे वेद्यं आणि वेत्ता या द्वयानिर्वाह अद्वितीय चैतन्यात्मक मुक्त प्राण्य द्रव्य म्हणजे आहेस। हे अने
 त रूपं-म्हणजे त्रिविध परिच्छेद राहित स्वरूप देवा। त्वया इदं विश्वं तन-म्हणजे त्वं आपले मत उभाणित्वित रूपं याचे योग्य
 नें हें सर्व जग-अस्ति-भासते अशा व्यवहारास योग्य केले आहेस। ३८॥ आता सर्व देवता स्वरूपांनीं भगवंताची स्तुति
 करितो। वायु-पम-अग्नि-वरुण-शशोक-म्हणजे चैद्य-हे उपलक्षण करून स्तुति करीत आहेस आणि प्रतापाने म्हणजे विराट् आणि दिग्गज-
 गर्भ आणि दिग्गज गर्भोच्चादी पिता सर्वोच्चादी पिता महत्त्वं आहेस यास्तव सर्वोच्चादी त्वं नमस्कार करण्यास योग्य सर्वोत्कृष्ट आहेस

वायुर्येभ्यो गिरिवरुणः शशोकः प्रजापतिस्त्वं प्रपिता महत्त्वं नमो नमस्ते सुसदस्व कृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो नमस्ते ॥ ३९॥
 नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्तो नमो स्तुते सर्वे न एव सर्वे ॥ अने तदीर्याभिनिविक्रमस्त्व सर्वे समाभ्योषितो तिसि सर्वः ॥ ४०॥

यास्तव तुळा हजार वेळ भी नमस्कार करतो आणि पुन पुन नमस्कार करतो। नमस्काराच्या आवृत्तींनी अ इति शयस्तु च विल्ल ॥ ३९॥
 हे अनंत वीर्य अभित विक्रमः त्वं यतः सर्वे समाभ्योषित नः सर्वे अस्ति-म्हणजे अनंत आहोती शरीर बल जाचें अशा परमेश्वरा अपरिधि
 त आहेस। युद्ध शिखा शस्त्रकोशालादिकलाचे असा द्रव्य केस द्रूपस्मृति रूपाने यामें जगास सजास्फूर्ति व्यवहार सदकतो स
 यास्तव त्वं सर्व स्वरूप समाहोस। तुझे पावून दुसरी सत्ता नाही यास्तव कर्मांचे आरंभी आणि त्यांचे समाप्तीचे ठायी अथवा सर्वो
 चे आरंभी आणि अंती राहणारा जो द्रव्यस नमस्कार असो। अथवा तुला पूर्वं भागी आणि पृष्ठभागी नमस्कार असो। हे सर्व स्त
 रूप सर्वत एव म्हणजे तुला सर्व देशी नमस्कार असो। अथवा सर्व देशी याचे ठायी राहणारा जो द्रव्यस नमस्कार असो। एक प्राण
 जाधिकं मन्ये अपरं शिस्त्याधिकं-यास्त सागितल्या प्रमाणे भीमबळे करून अधिक बुद्धीधन युद्ध विहासाचा स्तव कोसला जे अने

अधिक असें धीर्य किंवा पराक्रम आदि एकैक कासजसें आहें त्याप्रमाणे परमेश्वर नाहीतर अनर्गत धीर्य अनर्गत पराक्रम आहें असें ज्ञानंत धीर्यो भित विक्रम-यापदानीं संचरिते ॥ ४० ॥ अशी स्तुति करून आपण केडेले अपराधीची क्षमा मागतो ॥ तब इम महि आनं अजा नता-म्हणजे तुझ्या या विश्व रूपात्मक महिम्नाप्रत न जणणारा जो मी याणे । ह्या सा समान बयत्क सखाच आहे सज्जसें मातून प्रसन्न-म्हणजे आपला उत्कर्षदार व ऊन तुझा पराभव केल्याप्रमाणें । हे कृष्ण या देव हे सत्वेति-म्हणजे अरे कृष्णा अरे या देवा अरे माझ्या सख्या असे जो मी तुला-प्रमादात प्रणयेन वायन उक्त-म्हणजे गंगा सावधपणानें किंवा विंताचे विस्फेपाने अथवा स्नेहे करून जे काय तुला बोलौं ॥ ४१ ॥ आणि विद्धार शय्यासन भोजनेषु-म्हणजे क्रीडा करताना किंवा फितावी एके शय्येवर निजतानीं किंवा सिंहासनावर बसताना किंवा पंक्तीत भोजन करताना । एकः अथवा तत्सम सन्-म्हणजे सत्सत्वेति मत्वा प्रसन्न भयदुःख हे कृष्ण हे या देव हे सत्वेति । अजानता महिमानंत वेमयाप्रमादान प्रणयेन शशि ॥ ४२ ॥ यद्वावदा सार्धमसक्तु नोसि विदार शय्यासन भोजनेषु ॥ एको यथायज्युत न तमसं न त्सा । मयेत्वा महम प्रमेये ॥ ४३ ॥ पितासिलोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गतिपात्र ॥ न त्वत्समोऽस्मभ्यधिकः कुतो न्योलोकत्रये व्यतिमभभावः ॥ ४४ ॥ रत्नोवाचून एकान् स्मृत्वा त्वाणि मीति असतानां अथवा सख्या समस्त सत्वे इतन असतानां । अवदा सार्धं-म्हणजे यद्वा मस्करि नो । यत् असत्कृतोति-म्हणजे जो काय तुझा मी असत्कार-म्हणजे अपमान केला असेल किंवा असत्काराप्रमाणे भाषण बोलको असे न त्या सर्वोपराधांची । अप्रमेय त्वं समापये-म्हणजे अविन्य प्रभाव जो तुझ्यापार्श्वी क्षमा मागतो । अकिं प्रभाव त्वं निर्विकार आणि करुणा समुद्र आहे स यास्तव तुझ्या माहात्म्याप्रत न जाणणारा जो मी याचे सर्वोपराधांची क्षमा करण्या सत्प्रेमोय आहे स ॥ ४५ ॥ भगवंताच्या अविन्य प्रभावाने च वर्णन करतो । अस्य चराचरस्य लोकस्य त्वपिता अस्ति-म्हणजे सर्व चराचर पिता आहे स । यास्तव आमचा पिता तू वा अपराध क्षमा करावा हे तुला योग्यच आहे । इत्का गति-याव गुरुश्च-म्हणजे आणि सर्वेश्वर त्वास्तव तूं इत्यं आहे स आणि ब्रह्मदेवा मही वेदोपदेवा तू केला स यातुळे अतिशयित असे

छ सर्वीचा तें उरून आहेस। यास्तव अग्रतिमप्रभाव न स्वत्समः अन्यः कोपि- म्हणजे तुझ्यासारखा अवित्यप्रभाव कोणी दुसरा नाही। मग- कुतः अभ्यधिक- म्हणजे तुझ्याकून अधिक कोटन असेल ॥ ४३॥ तस्मात् कायप्रणिधायप्रणम्य- म्हणजे याकारणास्तव शरीरधर्मावर दंडाप्रमाणें तें वून आणि नमस्कार करून। ईदं ईश त्वाप्रसादये- म्हणजे सर्वांस स्तुतिकरण्यास योग्य जो तू ईश्वर त्यानंत मी अपराधी प्रसाद मागतो। पिता पुत्रस्यैव- म्हणजे पुत्राचा अपराध पिता तसा पोटान घालणे। सरयु- सरयैव- म्हणजे सरव्याचा अपराध जसा सरवापोटात घालतो। प्रियाया- प्रियसु- म्हणजे पतिव्रताजी आपली मित्रपत्नी तिचा अपराध जसा पतिपोटात घालतो। त्याप्रमाणें देवाभाष्या अपराधाची क्षमा करून माझा अपराध आपले पोटात घालण्यास तें योग्य आहेस ॥ ४४॥ याप्रमाणे भगवताची स्तुति करून आपल्या मजें रष्ट्राकडे त्याविषयी प्रार्थना करतो।

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादयेत्ता मद्रमीशमीडिय ॥ पितेव पुत्रस्य स्मवेव सख्युः प्रियः प्रियाया हंसिदेव सोढु ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वं दृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्याधितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं न सीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं च क्लृप्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुं महं तथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सह स्वबाहो भवविश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अदृष्टपूर्वं रूपं दृष्ट्या दृष्टिनोस्मि- म्हणजे कधीही न पाहिलेले अशा या विश्वरूपाप्रत गाढून मी दृष्ट म्हणजे संतोषी किंता सुर्वित साजो। आणि- भयेन मे मनः प्रव्याधित- म्हणजे विकृत भय कर रूप पाहिल्यानें जे भय झाले तेण करून माझे मन व्यथेपतणाले आहे। हे देव तदेव रूपं मे दर्शय- म्हणजे देवातुं संप्रापेसा ही मला प्रिय असे जे तुझे पूर्वाधिक चतुर्भुजश्री कृष्ण रूपें मला दारवीवा हे देवा प्रसन्न हो। हे जगन्निवास भगवन् हो ॥ ४५॥ त्या पूर्वीचे रूपाबें वर्णन करतो ॥ किरीटि न- म्हणजे ज्याचे मस्तकावर किरीट आहे। गदिन च किणं- म्हणजे ज्याच्या हातांत कोमोदकी गदा आणि रुद्रशेन चक्र आहे आणि- तेजोराशि सर्वतो दीप्तिमंत- म्हणजे जो तेजाचा केवळ पुंजच आहे आणि सर्वत्र त्याची दीप्ति म्हणजे कोति पसली आहे। अशा त्यां- म्हणजे तुजप्रभ। तेनैव- म्हणजे चतुर्भुजेन रूपेण द्रष्टुं इच्छामि- म्हणजे पूर्वीच्या चतुर्भुजरूपाचें दृढी पाह

ण्यास रञ्जितो । हे सत्त्व बाहो विष्व दूर्ते ते नैव रूपेण युक्तो भव-म्हणजे हे अनंत द्रव्य हे विष्वरूप त्या चतुर्भुजा दिक्को-
म्य पूर्वीव्याख्याने युक्त हो । एणे करून भागवताचे चतुर्भुजरूप अर्जुनास सदागोचर होतें असें होते ॥ ४५ ॥ या प्रमाणे अर्जुना-
नें माथिलेले भगवान् प्रसन्न होऊन अर्जुन भयपावला आहे असें पाहून तत्काली उचिन वचन ऐक्याचे आश्वासन करीत रे-
खाते बोलतात ॥ हे अर्जुन प्रसन्ननेन मया आत्मयोगात्-म्हणजे हे अर्जुना तुजविषयी अतिशय कृपा त्यास उत्पन्न झाली आहे
असा जो मी याणे आपले असाधारण सामर्थ्यानें । तव इदं रूपं दर्शितं-म्हणजे तुला हे मी आपले विष्वरूप दाखविलें । तें रूप
कसें तें सांगताव । तेजोमयं चिन्मयं-विरव-अनंत-म्हणजे आदिअंत रहित । आणि- तदन्वयेन दृष्ट इदं-म्हणजे तुजबांधू

श्री भगवानुवाच ॥ मया प्रसन्ने न तवाऽर्जुने दं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं
विश्वमनंतमाद्यन्मे तदन्वेन दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययने न दानेन च क्रिया
भिर्न तपोभिरन्यैः ॥ एवं रूपः शक्य अहं श्रुलोके द्रष्टुं तदन्वे न कुरु प्रवीर ॥ ४८ ॥ ॥

न दुसऱ्यानीं कधीं पूर्वीं पाहिले नाही ॥ ४७ ॥ हे रूप उपासनात्मक योगानेच जाणण्यास योग्य आहे । जे कर्मी आहेत त्यांस
दुर्मिळ आहे असे सांगतात । वेदयज्ञाध्ययने-म्हणजे चारही वेदांच्या उपासनेन असंख्य यज्ञात्मक जे उपायन आणि मी
मांसा कर्मस्वाचेद्वारा वेदबोधित-म्हणजे वेदांनी प्रतिपादन केलेले जे यज्ञ म्हणजे कर्मी त्यांचा जो विचारत झुलें यज्ञा-
यन तेणे करून आणि-दाने-तुला पुरुषादिक जीम दाने शीही करून आणि तपोभिः उचैः-म्हणजे कृच्छ्र चांदी यणादिक
जीं उच-म्हणजे शरीर श्रम करणारीं दुष्कर तपो शीही करून । एवं रूपः अहं-म्हणजे तूजसा पाहिलास नसा विष्वरूप मी
तुला के हे कुरु प्रवीर । तदन्वेन द्रष्टुं शक्यः-म्हणजे यामनुष्य लोकांचे गयीं हे करून श्रेष्ठ वीरा अर्जुना तुजबांधूत दुसऱ्यानीं
पाहण्यास मी शक्य नाही ॥ ४८ ॥

तुजवर अनुप्रद करुणासाठी तुलाभगत केलेले रूप पाहून जसुनुआव्यया होत असे खतर व्यावा उपसकारभी करतो (असे मांजनाम) इ
 हू ममघोर रूप दृष्ट्वा - म्हणजे याप्रकारचें माझे उपरूप पाहून - ते व्यथा माविभूट भावश्च मा भवतु - म्हणजे या रूप दर्शनाने शालेल्या भय
 मुळे तुला व्यथा नसो आणिव्या कुठ्ठाचि भव्य किंवा असतोष तुला नसा। व्यपेतभीः प्रीतमना च त्व - म्हणजे स्वाधीनीतिगेरी ओढ आ
 णि ज्या चेमेन प्रीतिनिधुक्त आहे आसा दोस्तांना दत्त देवें मरूप इदं प्रपश्य - म्हणजे नेच माझे हें चतुर्भुजादियुक्त रूप मनोषा ने पाहा
 ॥ ४० ॥ सजय धृतराष्ट्राप्रतबोळ तो ॥ वासुदेव इति अर्जुन उक्त्वा - म्हणजे वस्तु देव पुत्र भगवान् कृष्ण अर्जुनाप्रव याप्रमाणें बोलून
 तथा स्वकं रूपं पश्य दर्शयामास - म्हणजे पूर्वी जसे होतें तसे आपले स्वकीय किरीटमकर कुंडल गदा चक्रादियुक्त चतुर्भुज
 आणि श्रीवत्स कोमल भवन माला पीतांबर यादी गोभाय मान असे रूप पुन दाखविता झाला। मद्भागायुनः सोम्य वपु मृत्वा - म्ह

मांते व्यथा माचविभूट भांवा दृष्ट्वा रूपं घोर मीह अमेद ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं ते देवे मरूपमिदं प्रपश्य ॥ ४१ ॥ मंजो
 ॥ इत्यर्जुन वासुदेव स्पर्शोक्ता स्वक रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आरवा सया मास च भीतमेनं भूलापुनः सोम्य वपुर्महात्मा ॥ ४२ ॥
 अर्जुनः ॥ दृष्टेदमानुष रूपं न व सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीं मस्मि स दृजः सचेताः प्रकृतिंगतः ॥ ४३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

स्फुटं दर्शयामि द रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवा अथ म्य रूपं स्वयनित्य दर्शनं कौंशिणः ॥ ४२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

णजे आणि भयकर विरवरूपा पुनः सोम्य वपु होऊन। भीतरन आरवा सया मास - म्हणजे भयभीत झालेल्या अर्जुनाप्रत आ
 रवा सन देता झाला ॥ ४० ॥ नेतर अर्जुन निभय होत्या बाळतो ॥ हे जनार्दन इदं सोम्यं मानुष तव रूपं दृष्ट्वा - म्हणजे तुझ्या
 मनुष्याकृतीच्या सोम्य रूपाप्रत पाहून। इदानीं प्रकृतिंगत सचेताः मंजुन अस्मि - म्हणजे आतां भयामुळे झालेल्या व्यथेने
 कित स्वस्थ आणि भयाने शालेल्या मौरुजाऊन अव्याकुल चिंतामी झालों आहे ॥ ४१ ॥ आपण केलेला अतुप्रकार दु
 र्तेभ आले असें च्चार म्हणो काही मांगत असना भगवान् बोलतात। यत मम रूपं त्व दृष्टवान - म्हणजे जे माझे विस्वरूप दृष्टा
 ता झालास। इदं स्फुटं दर्शयामि - म्हणजे कें पाहण्याम फार अशक्य आहे। कारण देवाजपि अस्य रूपं स्वयनित्यं दर्शनं कौंशिणः - सति-

म्हणजे या रूपान्वेदशेन श्कावे अशी देवही निरंतर इच्छा करतात। नित्ये-रणेकरून त्याणीं दृवीं किंही हे रूप पाहिलें नाहीं आणि माझे अनुग्रह्याशिवाय पुढे ही पाहणार नाहीत असें सूचविले ॥ ५२ ॥ याप्रमाणे मळा विवरूपांनं ह्मणतां झालास त्या प्रमाणें मी वेराध्ययनाने-तपाने-दानानें-यज्ञाने पाहण्पास अज्ञास्य आहे। नवेदयज्ञाध्ययने-याभ्योक्ताने व ह्मणतार्थे आहे न-अपि नोबध्दर्थपुनः माझे विवरूप दर्शनपरम दुर्लभ आहे याचे दृढीकरण माही मांगितला ॥ ५३ ॥ तर कोण त्या उपायानें ह्मण रूप्यास शक्य आहेस ने सांगतात। हे अर्जुन हे परमपञ्चातृ सातपदेणाच्या अर्जुना-अनन्ययाभक्त्या-म्हणजे अव्यभिचारी माझे शास्त्री निरति वायभीतिरूप जी भक्ति तीणे करून। सर्वविध, अर्ह-म्हणजे या प्रकारचें दिव्यरूप धारण करणारा मी। शातु-

नाहं वेदे नैतपमानदानेन न चैतया ॥ शक्यत्वं विधोऽदृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या तनन्यया शक्य अहं मेव विधोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मे कृतं मत्परमः मद्भक्तः संगवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समो मे निपांडव ॥ ५५ ॥ ओतन्स दिदि श्रीमद्भगवद्गीता सूपनियन्तक ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विष्वरूपदर्शनी नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

म्हणजे परोक्षले करून शास्त्रें करून ज्ञाणावयास आणि द्रष्टुं तत्वेन शक्य-म्हणजे वेदात वाक्य श्रवण मनन निदध्यास्ताने चे परिपाकाने ब्रह्मात्मले करून जेसां शास्त्रात्मक ज्ञान तेणे करून पाहण्यास योग्य आहे। आणि प्रवेष्टुं च-म्हणजे ब्रह्मात्मत्वा साक्षात्कारानंतर अज्ञान उगणि न्याचे कार्य याचाना शास्त्राभाजमता मद्भगवत्कर्तुं माझे वद्यार्थी प्रवेश करण्यास शक्य आहे ॥ ५४ ॥ आतां सर्वगीता शास्त्राचा सार भूत आणि त्याचें अनुष्ठान कऱ्याणां व्यतिने कपयाने असजो अर्थ तो एकत्र गोळा करून सांगतात। मत्कर्मे कृतं-म्हणजे माझे परमैश्वराचे उद्देशाने विहित कर्म करणारा। स्वर्गादिक कामना असल तर हे घडणार नाही यास्तव सांगतात। मत्परमः-म्हणजे मीच आहे परम म्हणजे याच ले करून निश्चित ज्यास। स्वर्गादिकाना जे अ-

श्री इच्छा नाही। याचकारणाने मद्रक्त-म्हणजे सर्वप्रकाशंगी मद्रक्तजननपायण। स्त्री पुत्रादिकावर स्नेह असल्यास असे कसे पडेल-
 याविषयी सांगतात। सैंगवर्जित - म्हणजे दाह्य अनात्मवस्तु विषयक स्नेह, त्यास नाही। आणि-सर्वभूतेषु निर्वर - म्हणजे आपणा-
 वर आपणे अपकार केला असाहे त्याचे दायीही हे परहित असा जितो-देवाडवा-म्हणजे पदपुत्राभवेनाभापति-म्हणजे अभेदाने
 मत्ता मतयेतो-म्हणजे मद्रूपच होते॥ ५५॥ दत्तिश्री मद्रूपवर्कानाया रघुनाथ आत्मिकृत नाथाविद्येतो एकादशोऽध्याय समाप्तः ११
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सप्तमाध्यायापासून मत्तावत पर्यंत महावाक्य, तीस तसदाचा व्याख्यान जो जगदुत्पत्ति स्थिति उच्य कारग मायोगा-
 धिक परमेश्वर त्याचे निरूपण केले। आता तसदर्थ जोधनरूप उपामना कोशार्चनमाप्ति याप्रध्यायाने केलेत अमना अर्थीतविव
 क्षित प्रधानमूत जो निरुपाधिक परब्रह्मस्वरूप लक्ष्यार्थ आर्गव्यास ज्ञाणार्थ जे ब्रह्मदेव न त्याची लक्षणे ही दारववितात। मच्छ
 हे करून लोक दुध्यनुसरण करून तत्पदवाच्यार्थसंगुणपरमस्वगवेदी उपामन दारववितात। श्रवो ध्यायाती-मत्कर्मकृतमत्पर
 अर्जुन उवाच॥ एवं स तत युक्ता ये भक्तास्त्वापर्युपासते ॥ ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां कं योगविजनामा ॥ ११ ॥ ० ॥
 म-एणेकरून माझे भजन करणारा भजनात एतो अस मागितेले तथे मच्छ हे करून निराकार निरुपाधिक निर्गुण ब्रह्मसमजा
 वे किंवा साकार संगुण ब्रह्म समजावे। बहूना जन्मनामने ज्ञानवाचमंगदाने-याश्रोकात निराकार निर्गुण ब्रह्मावर मच्छदा
 चा प्रयोग केला आहे। आणि विस्वरूप दारवविल्यानंतर-नाह्छेदे मत्पमा-याश्रोकात साकार संगुण ब्रह्मावर ही मच्छ इत्ये
 गकेला अहाहे यास्तव सहाय्य होतो। अभयविध ब्रह्माचा उपदेश जो दुर्केंद्राम तो अधिकारभेदाने चक्रेवास असे म्हरंते पाहिजे
 । नाहींतर विरोध येईल। तेव्हा मुमुक्षु जो भी याणे निराकार वस्तूचे चिंतन करवें किंवा साकार संगुण वस्तूचे चिंतन करावे
 यांतून आपणास कोणता अधिकार आहे असा आपले अधिकाराचा निर्णय दोग्या माठी अर्जुन पश्चकतो ॥ एवमतन युक्त
 येभक्ता न्नापर्युपासते-म्हणजे मत्कर्मकृतमत्परम-एणेकरून श्रवो ध्यायाचे अती मागितेले प्रकाशानी निरंतर भगवताचे क
 र्मादिका विषयी सावधान मनस्क होऊन प्रवृत्त झालेले भक्त साकार भगवत वस्तुमंच चरण झाले होत्याने साकार संगुण-

जो तू परमेश्वर याची निर्गन्धितनात्मक उपासना कराना (आणि) येचापि अक्षरं अक्षरं पयुगांमते-म्हणजे जे सर्वत्र विरक्त होऊन सर्वकामीचा त्याग करून-हे गार्गी-जे स्खलन करे-जे प्रयुनं करे-जे दीर्घन करे-जे चक्षुस करे-त्यास ब्रह्मवैते ब्राम्हण अक्षरं ब्रह्म म्हणतात अशा अर्थाच्या श्रुतीत सांगितलेले सर्वोपाधि रहित निर्गुण अक्षरं सर्व ईश्यादिकांस अगोचर निराकार लहू पद्मस्व-त्याची उपासना कराता। तैय्य-म्हणजे हे दोघेही योग म्हणजे भगवन्तन रूपसमाधीमग्न जाणणारे आहेत परंतु त्या दोहोंमध्जे के योगविनमा-म्हणजे अष्टयोगी कोण आहेत। यादिविध योग्यांच्या किंवा उपासकांच्या उपासनेतील कोणते उपासनेकडे मी अनुष्ठान करावे असें तात्पर्य ॥ १॥ निर्गुण वस्तुदुष्प्राप्य आहे असें सांगतात यावरून त्यास मेष्टत्व आहे असें संभवून अर्जुनास सगुण ब्रह्मोपासने विषयीच अधिकार आहे असें पाहून त्याने किंवा त्यासारखे दुसऱ्या अधिकार्याने सगुण ब्रह्मोपासनच करवें असें भगवंतास सांगायलाचें आहे अणि अधिकार भेदाने हिविध उपासनेची साधने ही सांगायलाची आहेत त्यात प्रथम सगुण

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेदय मनो येमांनित्य युक्ता उपासते ॥ श्रद्धया परयोपेक्षतेभियुक्तं तमाभताः ॥ २॥

श्रद्धाविद्येवर म्हणजे उपासनेवर अभिरुचि व्हावी यास्तव सगुण ब्रह्मोपासनेची स्फुटिगीत असता पूर्वोक्त दोहो उपासकांमध्जे सगुण ब्रह्मोपासक श्रेष्ठ आहेत असे श्रीभगवानुत्तर सांगतात ॥ मयि मनः आवेदय-म्हणजे मी जो सगुण ब्रह्म परमेश्वर सर्वात्मा या सदेव न्याचे गयी आत्मस्वरूपत्वास्तव आणि प्रियतमत्वास्तव अनन्य भावाने मन प्रविष्ट करून। म्हणजे दिगुल दिक् रंग लासें न भिस कळे म्हणजे जे जे कक्षा मयचें होतात त्याप्रमाणें मन सर्वश्रमदाकार करून। नित्य युक्ताः-म्हणजे निरंतर उद्युक्त। परया श्रद्धया उपेता-म्हणजे दापरमात्मा उपासनेने आर्हतास सात्सागरापासून तारीलच अशी निश्चयात्मक जी सात्त्विकी श्रद्धा जीस आस्तिक्य बुद्धि ही म्हणतात तीने करुन युक्त होत्याने सर्व योगेश्वरावादी ईश्वर आणि सकल कल्याण गुणांचे स्थान आणि साकार असा जो मी याची उपासना करतात। तेभियुक्तं तमाभताः-म्हणजे-ज्ञानीत्वा क्षेत्रमभेदतः-एणेकसे जे जो आदितीय शब्द स्वात्मत्वे करून जाणतो ते माशा आत्माच आहे असें भगवताची सांगितले आहे यावरून आत्म्यासार

रवा त्रिपतिशायिन नीतीसपान्चदसरा पदार्थकोणीनाही हैं अर्थ मन्त्र आदि यामुळे शान्यास तरमी आपले स्वरूपच आहे असे पाहणे । तेव्हा न्यावर जसा मारास पक्षपात आहे तसा दुसऱ्यावर नाहीच परंतु जे अज्ञानी असून आपणास शरण आले आहेत उपाणिनि तर म्हणुन स्वरूपाचे ही जरी उपासना करतात तथापि ते अंध योगी आहेत न असेमी न्यासमानितो ॥ २ ॥ सगुण ब्रम्होपासक वेचे जाग्रद अंमनुष्य मान्य आहेत तर निगुण ब्रम्ह वेचे श्रेष्ठ नाहीत असे समजावे की काय असे जारम्हणेल तर ने तर फारच दुर्लभ आहेत असे नीलम्बो-कांनी सांगतात । अथवा निगुण ब्रम्होपासकापेक्षा सगुण ब्रम्होपासकांना कोणता विशेष प्राप्ते जेणे करून ते तुल्यमुक्त म असे मान्या आहेत असे म्हणेल तर सगुण ब्रम्हापासकांचे वाणी विशेष दाखविण्या माठी निगुणापासकांची स्तुति करताना येतु अक्षरपयुषा मते - म्हणजे जे स्मृत नव्हे - अणु नव्हे - ह्रस्व नव्हे - दीर्घ नव्हे - अज्ञा अर्थोऽन्यः शुचीनी सर्व धर्म इत्य अक्षर ब्रम्ह सांगितले त्याचेच न करतात । ते ब्रह्म कसे आहेत ते विशेषणांनी सांगतात । अनंद ईश - म्हणजे गुण किंवा जाति किंवा क्रिया यांचा कोणाला वाही संखे

येतव शिर मर्निदं रयमव्यक्त पर्युपासते ॥ सर्वत्र गमवित्येच कूटस्थ मचलं ध्रुवं ॥ ३ ॥

थ अथे वाही आहे त्यावर दाब रावार्ड । नकारपिक्का मूर्त्ये विहान ब्राम्हणवर द जातो त्यात दिश्यादि कशाब्दी प्रवृत्ति होत ब्रम्हावा धर्म कोण नाही यास्तव ने असे क्रिया अमुक प्रकारचे अथवा शब्दांनी निरूपण करण्यास अशक्य । सांगित्याच कारणास्तव अत्यन्त - म्हणजे मनास दीर्घचिंतन करण्यास आविषय । याविषयी मुवे बांधी मनास हा जाग्रत नपाऊन परतात म्हणजे सर्वेश शब्द न्याचे प्रतिपादन करण्यास समर्थ होत नाही आणि ज्याचे चिंतन करण्यास मन ही समर्थ होत नाही अज्ञा अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे । अद्वित्य निगुण ब्रम्ह वेदात प्रतिपाद्य आहे त्याविषयी वेदांनी मन्दावाक्ये प्रमाण आहेत असे जे श्रुतींना मागिते हैं आहेत ते निगुण निष्क्रिय निर्धर्मक ब्रम्हावर अविद्याकल्पित नसून ब्रम्ह त्यादिक धर्म मानून त्याकल्पित धर्मांनी ब्रम्ह असे आहे असा वेदात वाक्यापासून नसणावृत्तीने न्यावाक्यापासून नाद वा ब्रम्हाकार अंतःकरण वृत्त्यात्मक बोध होऊन त्या संतकरण वृत्त्यात्मक बोधाने सर्व कल्पनास मूलभूत जी अविद्या सांगितले कार्य जे हे हे इत्य मन बुद्धि आदिक सर्व हेत प्रपंच

त्याची त्यावृत्ती के होनि वृत्ति होऊन आपले आदित्य सच्चिदानंदालात्मक स्वरूपाने जीवासि स्थिति होते अशा भावानें सांगिल्लें मानानें जेव्हां करण यास अशाक्य म्हणून जे सांगितलें तें अशक्य इनाविषयी सांगितलें। शक्य होतं। करणानें निरुपेन्द्रब्रह्मोपासना किंवा इथोक्त इत्यात्मक बांधव होतो असें श्रुतिस्मृति आणि पुराण यांहि सिद्ध आहेत। जसा यापुढें तशाब्द नाही असा कोणी बाहेर उच्चारला शब्द ऐकणारास आपले काना कोणताही शब्द ऐकत नाही असा बोध उत्पन्न करून आपण शांत होतो आणि पुढां नि शब्द आहोत असा ऐकणारास बोध झाला यामुळे त्यास पुढे तील शब्द विषयीचे अज्ञान राहत नाही तशी वेदात याक्यापासून कल्पित अत करणपासून झालेली कल्पित वृत्ति तीव्र न्द निर्वर्त्मक अद्वितीय आहे अशा स्वात्मक बोधानें ब्रह्म स्वरूपाविषयी जें अज्ञान आणि त्यापासून झालेले देहेद्रिय मन आणि आपणा कानां सर्व हेतू याची निवृत्ति करून परमात्माबोध होऊन आपण शांत होते। एथे निवृत्ति झाल्याने मिथ्यात्व ज्ञान घ्यावे। देहेद्रिय मन आदिकाची प्रतीति म्हणजे प्रतीत न होणे समन्वित्यर्थेंद्रिय ग्रामें सर्वत्र समवृद्धयः॥ ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वं भूतं हिते रताः॥ ४॥

असें सम ज्ञेयो। कारण तसा महावाक्यापासून बोध झाला तरी देह पात होई तो यावेतो बाधितामुद्धृतींनीं ज्ञान्यास देहादि केंद्रांची प्रतीति असतेच आणि परमात्माबोध ही परमात्माव मन्व्य असें समजणे एतद्गुप्यं समजावा। नाहीतर संप्रुप्तीत आणि मूर्च्छावस्थेत ही देहादिकाची प्रतीति होत नाही यावरून तत्त्वज्ञानाचे या नाशिवाय ही सर्वलोकमुक्त होतील तसें झाले तर मागसातनास शब्दार्थ होईल आणि ज्ञान्यास ही देहादिकाची प्रतीति होत व आहोत यामुळे जीवभुक्ति प्रतिपादन करणारे शास्त्राची व्यर्थच होईल। जरा शाब्दाची ही बोलनायेत नाही आणि मानां ही चित न करता येत नाही तर असे ब्रह्म नाही व की काय असें म्हणेल नर न्याविषयी सांगताना। सर्वत्र अंग-म्हणजे सद्गुप्यं आणि स्फूर्ति रूप जी मत्ता तीणे करून जें सर्वत्राह तें। सर्वत्र जाग्यत्वे सद्गुप्यं-अस्ति-याव्यवहारास आत्म्य देहोतें आणि स्फूर्ति रूप पात्रे-आमने-अशा व्यवहारास आत्म्य देहोतें ते सत्त्वासारखे नाही कमें म्हणता येईल। तर नाशिकादिकांनी मना जाति जी मानली आहोतीच अन्म काय सर्वत्र अनुग-

न अस्मै स्मरणेन नर तसेद्वीनाद्री अस्मै सांगतान। अस्मिन्-स्मरणे तत्किं कानी जी सत्ता जानी मानली अहाही नी मन्यक्ष मान
ली आह्ने ब्रम्हतर इदियास प्रत्यक्ष नाही आणि जानीया स्मरणे सामान्याला सत्ता स्मरणे- अस्ति- अशाव्यवहाराची योग्यता
अस्मृत्सर्जने नच येते। नाहीतर सामान्यावर सत्ता तार्किक मानी नहीते यामुळे सामान्याला असत्त्वच एईल। सामान्य अस्ति-
णजे सामान्य आह्ने अशाव्यवहारात आश्रयावरची सत्ताच पयरा सवधाने सामान्यावर भासते असे स्मरणे नर ते स्मरणे सा
मान्यावर सत्ता नाही अशापर्यायांचेच सांगे आणि- अस्ति- ब्रह्मवक्त्रा मर्वत्र सारखा असता त्यात कोठे सत्ता सासात संव
धाने भासते कोठे परंपरा सवधाने भासते अशी कल्पना करण्याऐला सर्वत्र अस्ति- याव्यवहारा मध्यं ब्रम्ह सत्ताच भासते-
असे मानण-च उत्तम आह्ने। यास्तव साद्वयाने सर्व जगाचे कल्पनेस अधिष्ठान म्हणजे ब्रम्ह रूप दिक न सग्यामुळे ते इदियादिके
सगोचर नाही। सर्व जगाची कल्पना दोण्यास न्याचेवा या कल्पित अविद्येचा सबंध सांगतात। कूटस्थ-स्मरणे वांटेर कोणके
गुणानी दिमावे परतु आत दाप अमावे असत मिथ्या असताही आपले कार्या कूट अस्मि-ओ कोत स्मरणतात। ज
से कूट पण- कूट सार्ही॥ न्याप्रमाणे मिथ्या असताही आपले कार्या कूट अस्मि-ओ कोत स्मरणतात। ज
कूट न्याचे वाची कल्पित मवंधाने अधिष्ठान नवे करून राहिले ते कूटस्थ स्मरणे असो न आणि न्याचे कार्याचे अधिष्ठान
याच कारणास्तव सर्व जगाचा सबंध अविद्येनेच कल्पिला आहे। यामुळे सर्वविकारगम मास्ति म्हणजे असत् स्वतः निर्द्विकार
से सांगतात। अचर-स्मरण सर्वविकारगदित। याच कारणास्तव- पुंव- स्मरणे निव्वे। प्रारब्ध कर्म बलाने विषय भोग साधन
विषयेंद्रिय सबंधाने असतो अशा ब्रम्हाचे इतर पदार्थां विषयीची शक्ति मनांत न उठता निरंतर तन्मात्र विषयक इति
वाद्द रूप उपासन कसे घडेऊ असे स्मरणे नर न्याविषयी आस्त्येचा अनिश्चय करून विषयाचे वाची दोष दृष्टी स्वरूपे वा
ग्याचा अभ्यास करून न्यासाधनांतें उपासन करावे असे सांगतात। इदियशम सन्नियम-स्मरणे विषयापासून इदियसुखा
चा नियर्ह करून। सर्वत्र समबुद्ध- स्मरणे इष्ट विषय प्राप्तने दर्श नाही अनिष्ट विषय प्राप्तीनी हेष नाही अग्नि विषयाचे दोष द

एहिने त्याविषयी कीसुद्धा गेल्यामुळे सर्वत्र समानच बुद्धि त्याची आहे असे वैराग्य शील याच कारणाची हि सादि कारण राग हे शर
 हित त्यासच - अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा सत्या समाचरेत् - या स्मृतीत सांगितल्या प्रमाणे सर्वभूतांस जापासून कोणतीही पीडा या
 ही आमेसकल साधनसंपन्न होत्याने जसीपरपुरुषाचे जीस व्यसन लागले आहे ती आपले गृहकर्म करण्यांत व्यग्र असताही
 निरंतर परसंगाचे चमिंगन चितन करीत असतो त्या परसगाचाच मननिआस्थादघत असते त्याप्रमाणे प्रारब्धकर्म बरोच
 न विषयभोगातुभव करीत असतो ही ग्रहकृत्याकडे आस्वीस व्यसन आहे ती जशी ग्रहकृत्य उत्तमप्रकारेने करते त्याप्रमाणे
 परव्यसनी स्त्री गृहकृत्य करित नाही त्याप्रमाणे प्रारब्धाने विषयानुभव करित असतो ही त्याचे चितन उत्तमप्रकारेने न करतो
 रब्रम्ह चिंतनाचे आच्छेद्या अतिशयाने विषयभोगाला ही परब्रम्ह चितनच करित होतो तो मागेच आधुवति - म्हणजे तो
 निरुणब्रम्होपासक ब्रम्हान्यात्वमाक्षात्कारानंतर मजघनच प्राप्त होतो। इवीं ब्रम्ह रूपच ते ज्ञानेकरून अज्ञान मिट्टिही ऊन

हे शोधिक तरस्तेषामव्यक्तासक्तचैतसां॥ अव्यक्तादिगतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते॥ ५॥

मद्वृत्तचक्रादतात। ब्रम्ह असताच ब्रम्हाग्रन एतो ब्रम्ह्वेना ब्रम्हच होतो अत्रा अर्थाच्या श्रुति सांगि - ज्ञानी तर माझा आत्मव
 आहे - असंगीतें नील भागवदाख्य तं याविषयी प्रमाण आहे। यास्त्वभगवद्भूषच नै आदेत त्या निरुणोपासका विषयी हे सुक्त
 किंवा युक्त नम हें काय सांगायचें आहे ॥ ३॥ ४॥ परंतु त्याउपासने व्या अनुष्ठानाविषयी कुंदाफार आहेत इतकेंच सांगतात
 । सगुणोपासना करण्याविषयी सगुणोपासकांमही मनरंद्रियाचे द्वाराविषयाकडे नेनात विषयापासून मनाचा निग्रह करून
 न दुसरे विषयांचें चिंतन न करता सगुण परमे श्वराचे ठायींच निरंतर त्याचें स्थापन करणे - भक्तमं कृतं मत्परमः - या श्लोका
 त सांगितले प्रमाणे भागवत्कर्म परभावत्यग्र निरंतर दोणे परमशब्देने युक्त असणे यांत कुंदा आहे चा तथापि त्यास चिंतन क
 रण्यास सगुण परमेश्वरादिकांचे स्वरूपाचा अवलंब आहे त्या अवलंबासुद्धे त्या चिंतनाचा आन्यास होऊन मनाचे एकाग्रते
 चा अभ्यास होऊन पायीरूप न राखी चढावी यास सौपाना रोहण न्याय म्हणतात या व्याधाने पुढे ते क्रमाने निरुण चिंतन करण्यास

मनसमर्थसाल्यामुळे निर्गुणोपासना करितात आणि कृपाचे ब्रम्हसाक्षात्कार घेतलेलात। जे पक्षाप्रमाणे अकस्मात उर्ध्वपदावर बटाघें अशी
 स्ख्या करून चित्तास स्थिर करण्यस अवलंबनमल्यामुळे चित्ताविक्षेप होऊन चित्तनापासून भ्रष्ट होतात आणि पुनः चित्तन करण्यस आग-
 लात असे अव्यक्त चित्तना विषयी आत्मक झालेले त्यास - हे श्रुतः तेषां अधिकतरः - म्हणजे भारत्वमोवा हे श्रुतः आदि भाविष्यपी भगवंत उ-
 पणव हेतु सांगतात। द्रुवाद् अत्यन्त गतिः दुःख उवाप्यते - म्हणजे देहधारी जे आहेत त्यांस निरालंबगति दुःखे करून घाय्य आदि-
 स्वरुपाने प्राप्यनाहीं हे प्रसिद्ध आहे। असे आहेत तर निर्गुणब्रम्हा गमनेचा असंभवच आहे अशी वांका करूनये। सगुणब्रम्हा वि-
 षयी प्रत्ययावृत्ति म्हणजे चारवार तदाकार मनाची वृत्ति करणे एतद्गुणपासन संभवते तसे निर्गुण ब्रम्हाकार निरंतर मनाची वृत्ति
 करणे एतद्गुणनिर्गुणब्रम्हात्वे उपासनही संभवते। ते चतुर्भुज किंवा पंचभुज पदच्छलक्ष्मीयुक्त आर्धगच्छपार्वती युक्त गरुडक-
 न अस्त्राविष्णवादि मूर्ती आहेत असं शास्त्रापासन परोक्षत्वे करून जाणून उपासना कालीं त्याचीही मूर्ती असे प्रत्यक्ष नसले तरी
 त्याची तदाकार वृत्ति पवाद रूप उपासना करतात त्याप्रमाणे वेदांत वाक्यापासन ब्रम्हसच्चिदानंद सादय आहे असें गुरूपासून परोक्षत्वे
 करून जाणून विज्ञान - नित्य - शब्दबुद्ध - सत्य - मुक्त - निरंजन - विभु - अहय - आनंद - पर - प्रत्यगेकरसरस्यादिक विशेषगुणानीं आगाक-
 षळ - अनणु - अहस्व - अहस्व - अयास्य - अशब्द - अस्पर्श - अरुत - अव्यय - रत्यादिक निषेधगुणानीं उपलक्षित तें परब्रम्हकी
 आहे असें गुरूपासून निर्गुणांपासनेचे स्वरूप ऐकून त्याप्रमाणे प्रत्ययावृत्तिरूप निर्गुणोपासन करणे ब्रम्हजरी शार्वर्जात प्रत्य-
 गात्म स्वरूपानेच वर्णिले आहे तथापि विचाराशिवाय तें प्रत्यगात्मत्वे करून ब्रम्हज्ञान दुर्बल आहे यास्तनव बुद्धीचे भेदलाबुद्धे
 किंसातलोपदेश जो गुरु त्याचे निरंतर सानिध्य नसल्यामुळे किंवा देशकालाची संपत्ति नसल्यामुळे जी विचार करण्यस छतस-
 मर्थे आहे आणि गुरूपासून घडेने परोक्षत्वे करून ब्रम्हस्वरूप जाणून उपासनाप्रकार ही श्रुतीक जाणून निरंतर त्याब्रम्हाचे
 प्रत्ययावृत्तिरूप उपासन करावे अपरोक्ष होत बुद्धि असली तरी श्रद्धाक्षम परोक्षत्वे करून उर्ध्वे ब्रम्हाज्ञानास ती विरोधी-
 होता नाही जशी शालिग्रामादिक किंवा प्रविमादिका व शिलातबुद्धि अपरोक्ष असली तरी ही ह्राविष्णून आहे आशाशु-

स्वीयपरोक्षज्ञानासती विरोधी होत नाही कारण शालिआम प्रतिभारिका स्त्रील शाल्मीय विष्णुत्वाविषयी कोणाचा विवाद नाही
जे अश्रद्धा दुःआस्तिक असतील ते व या उपासनाविषयीचे अधिकारी आहेत यास्तव अश्रद्धा दुःआस्तिकास त्या प्रतिभारिका
वर विष्णुत्वाविषयी विचारसमजला तरी त्याचे उदाहरण एथे घेऊ नये। यास्तव उपासनोपयोगी अद्वैतब्रह्म तत्त्वविषयक परो-
क्षज्ञान अश्रद्धा दुःआस्तिकास गुरूपासून वेदांत वास्याच्या एकवार उपदेशाने ही होत त्या वरून त्या विषयीचें उपासन विचार
सूत्र ही होत। बाणि मनाच्या अगो वर अशा निरुपब्रह्मचें उपासन समभवत नाही असे म्हणाल तर तशा ब्रह्मचें शोचन तरी कसे
संभवेल। बाणीला आणिताना अगो वर या प्रमाणे व त्याचे ज्ञान संभवते तर त्या प्रकारचें उपासन ही संभवतें। उपास्यत्व
आनले तर त्याच उपासनेस गुणत्व ईश्वर असे म्हणाल तर वेदांत मानल्यानें त्याच उपासनें संगुणत्व एणार नाही की काय। लक्षणावृ-
त्तीने वेदांत मानितो म्हणजे संगुणत्व एणार नाही असे म्हणाल तर उपास्यत्व ही लक्षणावृत्तीने मानितो मग संगुणत्व कोटून दे-
यें तुम सर्वोणिकर्माणि मयि मन्यस्य मन्यरा ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६५

लु। जें मनानें चिंतितें एतना ही जाचें योगाने मनास सत्ता आली आहे तें व द्रु ब्रह्म जाण। जाबो असे आहे- अशी उपासना कर-
ता येत नाही या अर्थीच्या श्रुतीवरून ब्रह्मोपासना निषिद्ध आहे असे म्हणाल तर तें ब्रह्म विरिगा कून अन्य आहे असे
चा श्रुतीने वेदांत ही निषिद्ध आहे। जगें च त्वनिषध करणाऱ्या श्रुति अश्रद्धा मानते वेदांत निषध परभावेत तर उपास्यत्व निषध
पर श्रुति ही अश्रद्धा मानते उपास्यत्व निषध परभावेत। यास्तव अद्वैत सर्व धर्म रूत्य ब्रह्म असतं ही अविद्येनें कल्पित फल-
त्व सत्यज्ञानाद त्यात्मक धर्माचे योगाने मनोवृत्ति रूप वेदांता ब्रह्मास आहे त्याप्रमाणे पूर्वोक्त गुणाही उपलक्षित ब्रह्मकार-
भनो द्यस्ति रूप उपास्यत्व आहे। या विषयी तापनी योग निषत शेंध्य अन्नमां दुःस्मोप निषयंत निरुपोपासन प्रकार लिहिला आहे
तो प्रमाणभूत आहे असें जाणावे ॥ ५॥ संगुण ब्रह्मोपासक आगि निरुप ब्रह्मोपासक यांस एकच मोक्ष रूप सारवें फल असे
लुतर हे शाच्या न्यूनत्वा मुळे संगुणोपासनचा उक्तर्ष आणि हे शाच्या आधिका मुळे निरुणोपासनेचा अपकर्ष होईल तसे तर

नाहीं। निर्गुण ब्रह्मोपासनेचे साक्षात्प्राप्ते मद्वाक्यापासून ब्रह्माभापरोक्ष ज्ञान होऊन अविद्या आणि तत्कार्य बांधाचा नाश होऊन निर्विकल्प आनंद बोधात्मक ब्रह्म स्वरूपानें अवस्थानरूप मोक्षसंघ प्राप्त होतो। सगुण ब्रह्मोपासकास अविद्या निवर्तक अपिष्ठान भूतत्व म्हापरोक्ष ज्ञान नसल्यामुळे अविद्या निवर्तन होतोंकार्य ब्रह्मलोक भाग्यस्वरूप ऐश्वर्य विशेषरूप फल होतें तेव्हां निर्गुणोपासकें स आयासाधिक्य असले तरी सगुण ब्रह्मोपासकापेक्षा फलमोक्ष आहे, यास्तव ते आयासाधिक्य निर्गुणोपासनेस अपकर्ष संपदन करणारे नव्हे अशी शंका करूं नये। सगुणोपासनचें योगानें ईश्वर प्रसादपुण्य विशेष ब्रह्मज्ञान त्यायोगानें तन्मयोपार्जोते प्रतिबंधते सर्व नाशोपाकून सगुणोपासकास गुरुपदेचा किंवा वेदातश्रवण मनन निदिध्यासन रूप हे शार्वाच्चून ही भगवद्भक्त्यादातें वेदांतांतिले मद्वाक्याची स्फूर्ति होऊन तत्त्वसाक्षात्कार होऊन अज्ञानाचा कार्योक्त हानोश होऊन सगुणोपासनाचे पुण्य करून प्राप्त झालेल्या ब्रह्मलोकानील भोगाच्या अती निर्गुण ब्रह्मविद्येचें फल विदेह केवळ्य ते प्राप्त होतें असे दोन भ्रमो कानीं भोगमात ॥ येतु

तेपा मरु मसु हर्ता भु-भुससार भागगान ॥ भवामि न चिरात्पार्थम्य्यावे शित चेन सां ॥७॥

सर्वोणि कर्मोणि मयि सन्यस्य- म्हणजे तें नर-सगुण ब्रह्मोपासक मवे नित्य नैमित्तिक स्वाभाविक जी कर्म ती मी जो सगुणेश्वर वासुदेव याचे वासी अहंन। मयराः- म्हणजे मी वास्तुदेवत्व आहे पर म्हणजे इच्छुट नीतिकरण्यास याच ज्यांस ससे होलात। अनन्येन व योगेन- म्हणजे मज वाचून ज्यास आल वन दुसरे नाही। अद्या एकान्त भक्तिया गाने। माध्यायनः- म्हणजे मी जो भगवान् वास्तुदेव- सकल सौंदर्यनिधान- आनंद घन- हि भुज किंवा चतुर्भुज- समस्त शंकर मनोहर- मोहन करणारी सुरली प्रवस सस्तरामे- बाजाविणारा- कमल कोमोदकी गदार थागचक शोबयुक्त पाणिपल्लव- अथवानरतिंद्र राघव रूप अथवा शूर्पदारवपिलेले रूपाने युक्त परमेश्वर याचे चिन्तर ध्यान करीत असतो। उपासने- म्हणजे याच उपास्य व्येय स्वरूपाचे वासी भगवान् आनित्य रहटस्थिती प्राप्त पावतात ॥ ६॥ मय्यावे शित चे तसा- म्हणजे शूर्पेक स्वस्वरूप जो मोक्ष वेगणी एक प्रतेतें ज्याणी मनाचे स्थापन केले आहे। तेषां- म्हणजे असे जे उपासक स्थात्ता मृत्युमसार सागरात मसु हर्ता- म्हणजे मृत्युयुक्त जो मिथ्याऽस्तव कार्यं श्रुग प्रपंच-

तो चंदुसरत्नसव समुद्रत्यागहन अनयासाणे उत्तमम्हणजे सर्वबाधाविधृत शरद्वली द्रव्यरूप उर्ध्वदेशी त्याचे गायी आ
याचा अवष्टंभ देऊन धारण करतो। हे पार्थ नचिरात् भवामि-म्हणजे हे अर्जुना लोक स्वहोतो ॥७॥ शशमणोरुतावत पर्वतस
शुण द्रव्हेषा समनेयी स्तनिकरुतुं ती करावी असा विधि सांगतात। मय्येव मन आधत्स्व-विष्वक्पण्यो मीयावे गायी व सकल्य
विकल्पात्मक मनाचें स्थापन कर-म्हणजे सर्व मनाच्या दृष्टि मदाकार कर। मयिबुद्धि निवेशय-म्हणजे निश्चिन्तात्मक बुद्धीचे
ही माझे वगयी स्थापन कर-म्हणजे विषयात रावें बुद्धीने चिंतन करतो माझेच चिंतन कर। असें करण्याचे फल सांगतात। अ
त ऊर्ध्व मय्येव निवसिष्यसि न मशयः-म्हणजे शरीरपाना नंतर शरद्वद्रूप जो मी याचे वगयी मद्रूपानेच राहशील ॥८॥
॥ विष्वक्पण्यं चिंतनविषयी जो असमर्थ त्याविषयी सांगतात ॥ अथ मयि स्थिरचित्तं समाधातुं न शक्नोषि चेत्-म्हणजे विष्वक्पण्य-
मय्येव मन आधत्स्व मयिबुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्व न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छातु धनं जय ॥ ९ ॥

अभ्यासे प्यासमर्थो सिमत्कर्मपरमो भव ॥ मर्दर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिं मवाप्स्यसि ॥ १० ॥

जो मीयाचे गायी एकाग्रतेनें उत्तम प्रकारे करून चित्ताने स्थापन करण्यास तत्पर समर्थ न होशील तर। ततः अभ्यासयोगेन-
म्हणजे आंतरक्रियाबाह्य प्रतिमादि कालवनाचे गायी मर्वत्रगेलेले चिन्तन आवरून पुनः पुनः स्थापन करणे असो जो अभ्या
स न तत्पूर्वक जो चित्ताने स्थिरताकरणेन द्वययोग तेणे करून। हे धनं जय मो आतुं द्रव्य-म्हणजे हे धनं जयया अर्जुना मी जो
विष्वक्पण्यं ईदृशं त्रासि त्रां गय विषयी द्रव्यकार ॥ ९ ॥ अभ्यासेपि असमर्थ असि चेत् तर्हि-म्हणजे जर सांगितलेले अ
भ्यासा विषयी ही द्रु असमर्थ असशील तर। मत्कर्म परमः भव-म्हणजे श्रवण कर्तन विष्णोः स्मरण पादसेवने ॥ अर्चनं वंदनं
दास्यं सारव्यमात्म निवेदनं-याप्रकारचें जो नवविध भजन ते मत्कर्म तेच आहे आवश्यक ज्यास असा तत्त्वो। मर्दर्थ कर्माणि कु
र्वन् अपि-म्हणजे नवविध पूर्वोक्त भागावत धर्म भजनात्मक कर्म करीत असतो ही अना, कारण शरीर आणि ज्ञानोत्पत्ति यांचे

द्वाराने । सिद्धि अवाप्त्यसि - म्हणजे ब्रह्मरूपाने स्थितिरूप मोक्षामृत गावडीला ॥ १० ॥ आह्म निषया कडे चित्त व्यग्र सान्त्वने किंवा बाह्यनिषयानी चित्त आकृष्ट केव्यामुळे पूर्वीन्त मन्त्रमंत्रमदोषापर समर्थ नसडील तर । मद्योग आश्रित - म्हणजे मदेक शरण तेव्हा आश्रय केलेला । आणि यत्नात्मवान - म्हणजे हॉंदय निग्रहाने युक्त विवेकी होत्याता । सर्व कर्म फल त्यांग कुरु - म्हणजे सर्व कर्माच्या फलाच्या इच्छेचा त्याग कर ॥ ११ ॥ कर्म फल त्यागावरच सर्व साधनाचे पर्यवसान करून त्याची स्तुति करताना । अभ्यासाने ज्ञान अये - म्हणजे ज्ञानाची केलेली ओंश्रवण मननाच्यास त्यापेक्षा शब्द आणि युक्ति या पासून शत्रूने आत्मनिष्य रूप प्राप्ताने प्राप्त आहे । ज्ञानाचे ध्यान विधीष्यते - म्हणजे दृष्टोक्त श्रवण मननापासून निष्पन्न झालेले ज्ञानापेक्षा निर्दिष्टासनात्मक ध्यान अपरोक्षाले ज्ञानास साधनाला अनुकूल प्रवास्त आहे । ध्यानात्मक फल त्याग विधीष्यते - म्हणजे निर्दिष्ट ध्यानात्मक ध्यानापेक्षा कर्म फलाच्या त्यागप्रवास्त आहे । त्या अभ्यासने सर्व साधनापेक्षा निर्दिष्टासनात्मक ध्यान अंध आह्म व्यापेक्षाही आज्ञानाने केलेला कर्म फल त्याग प्रवास्त आहे । अशी त्याची स्तुति

अथेतदव्यङ्ग्योक्तोमि कर्तुं मद्योग आश्रित ॥ सर्व कर्म फल त्याग ततः कुरु यत्नात्मवान् ॥ ११ ॥

अथोहि ज्ञानमभ्यासास्तानां ह्यनर्निविद्यते ॥ ध्यानात्मक फल त्याग स्त्यागाच्छान्तिरनेन न ॥ १२ ॥

ति केली । त्यागावर अनंतर शान्ति - म्हणजे नियतचित्त पुरुषाने केलेले सर्व कर्म फल त्यागापासून कारणक इास साराचा उपशान्तत्वाल होतो । एथे जेव्हा मनुष्याचे चिदचिद् व्यथिरूप मन स्थित न काम निवृत्त होताना तत्काल हे ह्वादि मरणाने मरण भाव डीव अथ न म्हणजे देहाभिमानागेल्यामुळे नत्कृत मरणाने रक्षित होतो आणि याच देहांत ब्रह्मस्वरूपाने मोक्षाप्रत पावतो या अर्थाने त्या तौत आणि - प्रजड्हाति यदाकामान् सर्वोदपार्थम्येन गतान - या श्लोकांत स्थित न प्रज्ञा लक्षणा मध्ये गीतेन संगित लेला जो विदचिद्विथिरूप काम त्याग त्यास मोक्ष साधनत्व निश्चित आहे यामुळे आणि कर्म फल त्याग ही त्याग आहे यास्तव त्यागत्व सामान्य रूपाने त्याची स्तुति केली । जशी अगस्ति ब्राम्हणाने समुद्रपान केले जामदग्न्य ब्राम्हणाने दृष्टीचीनिः क्षत्रिय केळी यामुळे ब्राम्हणत्व सामान्यने आताचे ब्राम्हण ही अतंत पराक्रमाने आहेत अशी त्याची स्तुति करताना त्या प्रमाणे ॥ १२ ॥

या प्रमाणं ते मंदाधिकारी आहते तस्य स अनिदुष्करं ते अक्षरनिर्गुणब्रह्मोपासनं त्यागकारकेशाहो अक्षरनिंदा करुणत्वे उद्देशाने
 स्फुरसगुणोपासनाचा विधी सांगून शक्ति तारतम्याचे अनुवादने दुसऱ्याहो साधनाचा विधी भगवान् ब्रह्मदेवाने सांगितल्या ब्रह्मो-
 यण्याचा हेतु रातकाच आहोती त्या साधने अतुलाने आणि सगुणब्रह्मोपासनेने सर्वदुरितारि करिता देवकां नानाश्लोकांचि
 भाशुद्ध होऊन अक्षर निर्गुणब्रह्म विद्येचे अतुलानाम् इतमाधिकार प्राप्त होऊन अक्षरनिर्गुणविद्येचे अतुलानमुपसृष्टं सास-
 न्द्रावे । या सप्रमाण निर्विशेष निर्गुण ब्रह्मचा साक्षात्कार होण्यास ते समर्थ नाहीत असे जे मंदाधिकारी त्यांस सविशेष ब्रह्मच-
 निष्कृपण करून त्यावर अनुग्रह करताना । सगुणब्रह्म जितेने करून ज्याचे मन त्यापीन साधे आहे त्याचे मनांत सर्वउपाधीनी निर्गुणते
 निर्गुणब्रह्म अभिव्यक्त होते अशीं शक्ये आणि निर्विकल्पक समाधीची सिद्धि ईश्वर प्रणिधानें करून होते ईश्वरप्रणिधानापास-
 न प्रसंगात्मा जोचैतन्यरूप त्याची प्राप्ति होणे आणि सर्वज्ञें अंतारापमृत्तणे निर्विकल्पक समाधीस प्रतिबंधक त्याना नाश हो

अहो एषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरईकारः समदुःखस्करवः क्षमी ॥ १३ ॥

तो जवाअश्वीयोग दत्तेन ॥ यावरून अक्षरनिर्गुणब्रह्मोपासनेची निंदा मदाधिकाऱ्यांस सगुणब्रह्मोपासनेचे स्फ-
 र्ती विषयी आहे निर्गुणोपासनाकरून या विषयीची नाही । तशी उदित होमाची निंदा म्हणजे स्वर्यउदयपावत्या नंतर होमाची निंदा
 अनुदित होमाचे म्हणजे स्वर्योदयापूर्वीचे होमाचे स्फुटीसाठी आहे तशीच अनुदित होमाची निंदा उदित होमाचे स्फुटीविषयी
 आहे परस्पर दोषांची निंदा परस्पर स्फुत्यर्थच आहे त । त्याचा त्याचा त्याग करण्याविषयी नाहीत । निंदा करण्याविषयी प्रवृत्त हो-
 त नाहीत ज्या विषयी विधीमांगा वयाचा अमतो याचे स्फुटीसाठी प्रवृत्त होणे असामान्य ही यास प्रमाण आहे । यास्तव-भि-
 थो हि ज्ञानिनोऽयं मद्रसवममप्रियः ॥ उदाराः सर्वमैवेते ज्ञानीत्यात्वैवे मते- इत्यादिके करून पुनः पुनः फार उल्टे वक्तें
 न प्रियतम त्वं करून स्वात्म्यवें करून भगवंतानीं सांगितलेले निर्गुणअक्षर ब्रह्मोपासकच परमार्थीनः योगविजयमाहेतो
 न्याचेच धर्मांचा आणि ज्ञानाचा तं आश्रय कर असो अर्जुनास समजोवें या इच्छेने परमाहित इच्छिणारा भगवान् ब्रह्मत्या

भेददर्शि जे असरो पासक न्याची सात भोकांनी स्तनी करतात ॥ सर्वभूतानां अहेष्टा-म्हणजे सर्वभूतोस स्वात्मत्वे करून जाण
ल्यामुळे हुंस्वास जो हेतू त्याविषयीं आनिकून्यबुद्धि नाही यात्मवकोणाबाहेर जो करीत नाही। तर-भेत्तः-म्हणजे सर्वभूतविषयी
स्निग्धान करण। आणि-करुण-म्हणजे दुःखाचे शरीर जो दयावान अथवा सर्वभूतोस अभय देणारा सन्याशी। अतरव-निर्मग-
म्हणजे देहावरही आत्मीय मनवाबुद्धि नाही। आणि-निरहंकार-म्हणजे मी-वांगळे आचरण करणारा-बांगळे स्वभावाचा-मी भोग
अभयन शील-द्रव्यवात-कुलीन-पृथ्व-परपरेने प्रतिष्ठित-इत्यादिक ज्याचा अहंकार गेला आहे। आणि-समदुःख फसव-
म्हणजे ह्या विषयी किंवा रागाविषयी संकल्प बुद्धीमुळे फरवकि वादु। ख किंवा त्याची माधने ज्यास समानच आहेत। आणि जो
णी आपणास मारले किंवा आपली कांणी निदाकेन्दी तरी ज्याचे मनास विकार होत नाही ॥ १३॥ सतत संतुष्टः-म्हणजे शरीरानि

सं तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्धोर्म इत्तः समे प्रियः ॥ १४ ॥

वी होप योगी यदृच्छेने शालेले आभान किंवा लाभन झाला तरी मनोपावणाण किंवा रतकेचुरे अशी अनेक बुद्धि जास आहे अ
सा। आणि सतत योगी-म्हणजे निरंतर श्रवण मनन निदिध्यासना विषयीच ज्याचे चित्त स्थित आहे असा। आणि-यतात्मा-म्हणजे
स्वाधीन आहेत शरीर इदिये-मने उत्तम-। आणि-दृढनिश्चय-म्हणजे कुतर्कनी। फरविण्यास शक्य नाही असा दृढ आहे-मी अ
कृती-जमोक्ता-सन्धिवार्नदा संग वाहितीय ब्रह्मच आहं-असा वेदांना पास्तून झालेला निश्चय ज्याचा असा। स्थितप्रज्ञ असा। जो मद्रक
-मय्यर्पित मनो बुद्धि-म्हणजे मी काद ब्रह्मरूप जो वास्तव याचे वाचीच अर्पित आहेत मन आणि बुद्धि त्याच्या असा। जो मद्रक
-म्हणजे अहं अस्मिन् ब्रह्मत्वात्। मे प्रियः-म्हणजे माझा आत्माच आहे या मुळे प्रिय आहे ॥ १४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

यस्या त्रलोकः न उद्दिष्टे न्मृणजे सर्वभूतसं अभयेदणाया प्राप्त कृणी जीवम्येषेत पावत गही। आणि- बलोकान् न उद्दिष्टे
-मृणजे दुसः सगरीश कारावी असा ज्ञात्वा स्वभाव अशरत्त्व जीवसमुदाया प्राप्त उद्दिष्ट दर्शनात्ताव किं वा परमकारुणिक तत्पुढे
क्षमाशीलत्वा स्तव जीवम्येषेत पावत नाही असा। आणि- द्रव्योमर्षं मयोद्देशः। विमुक्तः - मृणजे प्रिय व स्तुवा लाभ साक्षा असतो गे-
मांत्वं शरीरवर उभे राहावे आनंद श्रूयावे यास कारणभूत तो आनंद त्याला अभिव्यंजक मनचा ओद्यनि विशेष तो हर्ष। दुसः स्यात्वा - उ-
त्कर्ष पादिका मृणजे रत्नाचे सहन न जावें असा जो बिनाचा वृत्ति विशेष तो आमर्ष- व्याघ्रादिकाच्या दर्शना प्राप्त शांते कृजो भा-
सरूप निश्चिन्त वृत्ति विशेष ते भय। मीरकदा या विजन देवीं स्त्री पुत्रादिका हीं करून रहित कसा जेने या प्रकारचा जो व्याकुल गळ-
य विस्तवृत्ति विशेष तो उद्देश। असंजे रूप आपर्पे भय आणि उद्देश त्या हीं करून रहित किंवा अद्देशां त्यास्तव सापणाम अमोघ अ-
सें जाणून त्या हींच त्याग केंद्राच्या न्याने त्या गा विषयी आपण प्रयत्न करणारा नव्हे असा जो तो। मे प्रियः - मृणजे पूर्वी प्रमाणेच गळी

यस्मान्नो द्विजने लोको नो कान्नो हि जननेन्ययः॥ द्रव्योमर्षं मयोद्देशो मुक्तायः सत्त्वमंत्रियः॥ १५॥

अनपेक्षः शब्ददक्ष उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वो रंभपरित्यागी यो भूक्तः समे प्रियः॥ १६॥

य उपादे। १५। आणि- अनपेक्ष - मृणजे सर्वभोग मापने यह च्छे करून प्राप्त झाली असतो ही त्या विषया निरिच्छा। श्रुति- मृ-
णजे पूर्वोक्त बाह्य आभार रंगो चाने युक्त। दक्ष - मृणजे कर्तव्य जें भगवद्भजन किंवा वेदान् भवण त्या विषयी निरलस कि-
वा सावधान चिन्त। उदासीनः - मृणजे दोघाचे विवादान कोणाचा ही पक्ष न घेणाग किंवा कोणाचे जयपराजयाने त्यास सर्व विषय
नाहीत असा। आणि- गतव्यथः - मृणजे दुसः स्याने ना इनादिक केले तरी त्याची अथा जो मानीत नाही किंवा अथाच ज्यास होत
नाही असा। व्यथा उत्पन्न झाली तरी त्याने व्यथा केले। त्यास अपकार करणाने सामर्थ्य असत नाही तो अपकार करीत नाही तो स्त-
माशील आणिव्यथा दोघास कारण प्राप्त झालें तरी त्यास व्यथा उत्पन्न न होत नाही किंवा मानीत नाही तो गतव्यथ असति
शेष जाणावा। आणि- सर्वो रंभपरित्यागी - मृणजे या लोकीचे पदार्थ कृषि वाणिज्यादि कर्म आधि परलोकेचे फलार्थ यशाय-

गादिक काम्य कर्मोत्तरण करणे हे सर्व श्रमभ्रष्टणजे क्रिया रूप व्यापार ज्याणे सोडले उदाहेत असा। जोभासापूर्वोक्त भक्त तो मला फाटि
य आहे ॥१६॥ समदुःख सत्त्व - असे जे मागितले, याचे व्याख्यान करतात ॥ योन हृष्यति - भ्रष्टणजे जो दुष्ट वस्तूचा लाभ सास्यामुळे दुःख
पावत नाही। नेहोष्ट भ्रष्टणजे अनिष्ट क्रिया आश्रय वस्तू या प्रशाल्यामुळे जो दुःख करीत नाही। नशा - अति - भ्रष्टणजे इष्ट वस्तूचा विधोः सा
त्त्वा मुळे जो शोक करीत नाही। न कोसर्तिन - भ्रष्टणजे ताम्र नडालेले दुष्ट वस्तूचे प्राप्ती विषयां जो इच्छा करीत नाही। आता सर्वोपरित्यागी
- याचे व्याख्यान करतात ॥ कर्मभावात् भवति त्यागी - भ्रष्टणजे करव साधन नहेन किंवा दुःख साधन - अनेक जीवुष्य पाप रूप कर्म किंवा माग्या
गल रूप कर्म स्वात्वापरित्याग कारणान्क ज्यांच्या न्वभाव उभाहे असा। जो पूर्वोक्त भक्तिमानतो भद्र प्रिय आहे ॥ १७ ॥ उदासीनत्वाचे व्याख्या
न करतात ॥ सम शत्रो व मित्रे च - भ्रष्टणजे शत्रु विषयी आणि मित्रा विषयी ज्ञानमान। तथा - मानापमानयोः - भ्रष्टणजे तमाच मान आणि -

यो न हृदय किमपि न शोः नां न काश्चित् ॥ व्रतभा उभयपरित्यागी भक्तिमान् न च - सम प्रियः ॥ १७ ॥

सम शत्रो च। मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ उदासीनत्वाच मानयोः ॥ १८ ॥

तु न्यनिदास्मर्तनमी नी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिक तः स्थिरमनिर्भक्तिमान् न मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अपमान या विषयी ज्ञेमान्। आणि ईतोण्या मन्दु रवेषु सम - भ्रष्टणजे जीति किंवा उण्या आणि करव किंवा दुःख या विषयी जो सम
सग विवर्जित - भ्रष्टणजे व्यथा होण्यान जो समग न्यास सर्व मगाने गर्भन ॥ १८ ॥ आणि - तुल्य निदा स्मृतिः - भ्रष्टणजे निदेने त्यास दुःख हो
त नाही आणि स्मृतीने त्यास करव होत नाही अन्ना। आणि मोन - भ्रष्टणजे वाणचे नियमन काढला किंवा सध्याच्या विचारां शिवाय
किंवा भगवद्गुणानु वादा हे वाय जो वाणी च व्यापार तो न करणार ॥ आणि - येन केनचित् संतुष्ट - भ्रष्टणजे शरीर निर्वाला साठी ही प्र
यत्न के त्या शिवाय प्रारब्ध कर्म बन्धने जे शरीर निर्वादाय योगी अन्ना काढन भिडेल नितक्याने च ज्ञान तो वा। आणि - अनिक न -
भ्रष्टणजे नियमन होण्याचे स्थान जे गृह मठादिक ते त्यास नाही अन्ना। आणि - स्थिर मतिः - भ्रष्टणजे ब्रह्मात्मनत्वा विषयी अन्ना
स्थिर बुद्धि आहे अन्ना। जो पूर्वोक्त भक्तिमान नाना कर प्रिय आहे एथे भक्तिमान भक्तिमान असे भक्तीचे पुनः पुनः ग्रहण जे

केलें ते मोक्षाम भक्तिचपुष्पक कारणआहे असेहृदकारणसाठी केलें असंजाणवें। आणि अहोरा सर्व भूतानां इत्यादिके करून जे अहोरा तादिक बहूत धर्म सांगितले ते अहोरास्येपासक जीवन्मुक्त असेत त्याचे लक्षण भूतस्वभावसिद्ध सांगितले। हेच धर्म पूर्वी स्थित नव्हाचे लक्षणले करून सांगितले आहेत। असेच ज्यास साक्षात्काराक स्वभावज्ञान झालें आहे त्यास अहोरा तादिक धर्म प्रयत्नावांचून स्वभावज्ञान उत्पन्न होतात ते त्यास साधन भूत नव्हेत। याअर्थाने चार्मिकाने स्मरे इवराचार्यानी सांगितले आहोत ते धर्म जे मुमुक्षु आहोत त्याणी अवश्य साधक दशत संपादन करावे ॥ १९ ॥ हे धर्म मुमुक्षुस जीवन्मुक्ति होण्यास साधन आहेत असें प्रतिपादन करीत असता प्रकरण समाप्त करतात। येतु यथोक्त रते धर्म्यामृत म्हणजे मुमुक्षु-अहोरा सर्व भूतानां-इत्यादि कामें एथवार सांगितलेले मोक्षसाधनत्वास्तव धर्मरूपच जे अमृत याची। अहोराणा-म्हणजे श्रद्धेकरून युक्ता आणि-मत्पर

येतु धर्म्यामृत भिदं यथोक्तं पर्वुपासने ॥ अहोराणा मत्परमाभंकासे नीवमे विद्याः ॥ २० ॥ इति श्री मद्भगव

द्गीतासु पणित्त योगशास्त्रे श्री कृष्णाजुनसंवादे भक्ति योगो नाम द्वादशो ध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

आ:-म्हणजे मी अक्षरब्रह्म स्वरूपवास्तवच आहं ज्ञानव्य त्याम असं होतावे। पर्वुपासने-म्हणजे उपासना म्हणजे मुमुक्षु करितात। तेभक्ता:-म्हणजे निरुपाधिक मद्भगवद्ब्रह्मत्वे स्वरूपत्वे करून भजन करणारे भक्त माझे आत्मरूपच आहेत याकां रणासुद्धें मला। अतीव विद्या:-म्हणजे निरतिशय श्रीतीचे आसद आहोत। याप्रमाणे सगुण ब्रह्मोपासनेच्या परिपाकेकरून निरुपाधिक निरुण ब्रह्मत्वे चिंतन करणारा जो अहोरा तादिक धर्मोनी युक्त मुक्ताधिकारी त्यास वैदांत अवगमनननिदिध्यास नाचे आहोतीनी किंवा मरून अनुष्ठानाने महावास्यासून ब्रह्मत्वाला साक्षात्कार होऊन मुक्ति होते यास्तव त्यासुक्तीस साधन महावास्यातील तत्पदार्थ परमेश्वराचे मनुमंभानकरावें असे यागीनेतील मध्यमअध्याय पदकामें सिद्ध झाले ॥ २० ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः १८ अध्यायान्ति कृत भाषाविहृतो द्वादशो ध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ श्री कृष्णा उपासना स्त ॥

प्रथमा ध्यायापास्तून सहात्म्याध्यायपर्यंत ग्रथमष्टांकांत - अत्यन्तोपमनिःशेषाधिकार्योयमुच्यते - रन्यादिकं कर्तुं न महावाक्मा-
नील त्वं परार्थं शक्त्यात्मस्वरूप सागितंते। सप्तमाध्यायापास्तून द्वादशाध्यायपर्यंत मध्यमष्टांकांत - येन सप्तमनिर्देवयमव्यक्तप-
रुपास्तौ। सर्वत्र गमयित्व च कूटस्थ मन्त्रांशं ध्रुव - रन्यादिकं कर्तुं न तत्पदार्थं शक्य ईश्वर स्वरूप सागितंते। आता तत्पदात्मकजे-
वास्य न्यावाजो त्वंपदार्थं काणितसदार्थं यांचायेक्यरूपं जोअर्थं त्याचैप्रतिपादनद्वारा अन्त्यात्मैक्य रूपवास्यार्थोपसोक्षमा-
हेत्युत्तीव पट्टीआतं भितात ॥ पूर्वी - नैपासदृष्टमुद्रतीमृत्युसंसारबंधना न भवामि - एणे कर्तुं मादोले भक्त आहेत न्यावायु-
रूप संसारसमुदापास्तून उद्धार करणागमी होतो यास्तव तद्भाशा भक्त होअसे साणून भक्तावर भगवताचा लोकोत्तर प्रसाद हो-
ण्यास साधन भूतजें अहं प्रुत्वादिक धर्म त्याचे अनुष्ठान मुमुक्षुस अवउपकैले पाळिते अमर्ही जीवन्मुक्ताचे ते स्वाभाविक
धर्म आहेत अद्याकथनाचे सचविले परंतु आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळे जन्य मरणप्रवाह रूप संसारजीवासजे प्राप्त सत्ताशा-
श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीर कोतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एवमोवेति तत्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १५ ॥

हे त्यापास्तून उद्धार - सच्चिदानंदाहनीयपरब्रम्ह तत्त्वाचे आत्मत्वे कर्तुं जे ज्ञान ज्यास आत्मनत्व ज्ञान म्हणतात त्यातिवाचर्मभ-
त नाही जीवासजो अविद्या कल्पित समारंभितक सर्वो नर्थ प्राप्त सत्ताशा आहे त्यासमूल भूत देहादि संघातात्मक क्रियात्याह-
क भिन्न - जडुमी कर्तो - भोक्ता - मगी - स्तसारी - अत्यंत - तु ली - करवी - परब्रम्हाहून भिन्नच आहे असा स्व स्वरूपाज्ञान स-
लोक भेद भ्रमच आहे। त्याची निवृत्ति होऊन पूर्वोक्त अनर्थ निवारण रूप संसार समुदापास्तून तरण होण्यास पूर्वोक्त धर्मशि-
ष्टाचे भगवद्भक्ताने चित्तशुद्धजरीसाले नरी ब्रम्हात्मैक्या परोक्षात्मक पूर्वोक्त तत्त्वज्ञान च पाहिजे। यास्तव अजुं गास्त - ब्र-
म्हात्मैक्यो पदे शंकराबा असे मनान साणून ससारी जीव प्रति शरीरी भिन्न भिन्न असता त्याचा अंतं सारी एक शक्ति ती पद-
म्हातीं अभेदकसास भवेउ अशी अस भावना निवृत्त होण्यासाठी संसारह्रा अविद्येने कल्पित आहे आत्म्याचा धर्म न-
ही आत्मा असंग स्वभाव आहे आत्मभेदही देहादिक उपाधीमुळे अविद्येनेच भासविला आहे तो भेद वास्तविक नाही। स-

समाध्यांत त्याअपर आणिपर प्रकृति संगितान्या न्यांचे अविवेकामुळे जीवांस देशादिकांपर नाश्याभाभिमानहोऊन ह्या संसारमा
मं स्वात्मा आहे आणि ज्यापरापर प्रकृतीच्या योगानें जीवांत कर्मफलोपभोग व्हावा यासाठी ईश्वरसृष्टि आदिका विषयी प्रवृत्त होतें
त्या प्रकृतिद्वयास क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ अशी संज्ञा आहे त्याचे परस्परभिन्न भिन्न स्वरूप आहे म्हणजे देहें दिसात, करणावळ
क्षेत्रांद्दून क्षेत्रज्ञ सर्व क्षेत्रात निर्विकार एकच आहे. क्षेत्रमात्र परस्परभिन्न आहेत-असें अर्जुनास समजावें यासाठी क्षेत्र-
आणि क्षेत्रज्ञ यांचा विवेक या अध्यायाना संगत उत्तरसात श्रीभगवान बोलतात ॥ हे कोने य-दं शरीरं क्षेत्रं इति अभिधीक्ये- म्हणजे
हे कुंतीपुत्रा अर्जुना करवहुः स्वानुभव रूपभोगाचे स्थान भूतें इदिये आणि अंतःकरण या करवहुः जें शरीर त्यास क्षेत्र असें म्ह
कतात ॥ धान्यादिका बी निष्पत्ति ज्या भूम्यादिकाचे वायी जोंतें त्यास शास्त्रि क्षेत्र-गोभूम क्षेत्र-चणक क्षेत्र-असें जसें म्हणतात त्या
प्रमाणें । पूर्वोर्जित शक्रभाकरभ कर्मफल करवहुः स्वादिकाची निष्पत्ति जी या शरीरत होतें-या फळ निष्पत्ति रूपा गुणानें यास क्षेत्र
क्षेत्रज्ञां चापि भावि चिद्विभवं क्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्र क्षेत्रज्ञ यो सोनं यत ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

असें म्हणतात असे नात्यर्थ ॥ एतत् योर्वचन-म्हणजे या क्षेत्राभ द्वे मीच आहे किंवा माझे आहे असें जो असंग उतावळ स्व रूपाचें अ-
ज्ञानामुळे मानितो । तत्तं हि-क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः-म्हणजे त्यास क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ बोचा परस्पर भेद आहे असें जाणणारे विवेकी तो
क्षेत्र फळाचा भोक्ता आहे याकारणानें क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात ॥ १ ॥ याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळे देहादिक मीच किंवा तो मा
झा इत्यादिक अभिमानांने युक्त जोंतें समारी जीव असें याचें मसारि स्वरूपां आतां पारमार्थिक अज्ञानासि रूपाचाचें सांगून त्या
शी परमात्म्यानें पंच्य सांगतात ॥ देहात सर्व क्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञ चापि भावि चिद्वि-म्हणजे-हे भरात कुठे त्यांना अर्जुना-सर्व क्षेत्राचे गयीं
विचमान आणि अविचेने कर्तृत्व भोक्तादिक संसारधर्माचा आवारभारोप दाख आहे परमार्थत. अविद्या आणि अविचेने क
ल्पि ठेले जें कर्तृत्वादिक धर्म व्याही करून राहिल स्वप्रकाश चेतन्य स्वरूप निर्या विभुजो क्षेत्रज्ञ ते अविद्या कल्पित रूप त्यागानें अ
सं सारी आदितीय यांचि दानद प्रपन्न रूप मीच आहे असें जाण । याप्रमाणें-क्षेत्र क्षेत्रज्ञ यो र्पत ज्ञानं-म्हणजे शरीरोदय मध्य

तत्परः स्वेनभायेने कल्पिलेकें (मथ्या आहे आणि क्षेत्रज्ञ त परमापंत मन्वजित आनंद अहिनीयद्वस्त स्वरूप असून त्यास्वाचे भू मा-
स उपबिच्छान आहे असे जै सेन आणि संज्ञ त पोचते तन्विभ्रयात्मक विवेक ज्ञान तेच मोक्षसाधन त्या स्वत्व अधिज्ञानाचा कारणें। ज्ञाने-
मत मय-रक्षणतें ज्ञान आहे याशिवाय दसरे शिल्पादि कांचे ज्ञाणा प्रमाणे पाहिन्य मात्र रूप जें ज्ञान ते अधिवद्यानाचाक नळे तें ज्ञान नळें
ते उरसानच आहे असे माझे सर्वज्ञ परमंउगाचे मत आहे। एथेजीव आणि ईश्वर याचा आविषोने कल्पिलेला भेद घडा काठा मळा
कावाच्या भेदाप्रमाणे ओंपाधिक, आंद परमार्थत अभटन'आहे। ते वेदांनींग मद्वाक्याने उपदेशिता आहेत तो पूर्व प्रकार लिहित
आहेच याविषयी युक्तिभाव्यादिक पयात वादविवादांनी मभिस्तर परमत खउनपूर्वक लिहितल्या आहेत तोविस्तर समुद्रा प्रमाणे अ-
हे याम्नाय मुमुक्षुनी माराया मात्र ध्याय शासाठी ते बाद विबादन (लिहितों सिद्धांतर्य मात्र लिहित्या आहे)॥२॥ सक्षेपाने जो अर्थ तो

तत्क्षेत्रं यच्च यद्विकारियतश्च यत्प्रभावश्च तस्मान्नेने शृणु ॥३॥

सिगतता त्याबैसविस्तर निरूपण करण्यास उभारंभ करताना । नत संज्ञं यच्च - म्हणजे इतं शरीरं - या श्लोकाने सांगितलेले जे शरीर
य क्षेत्र स्वतः करून ज्या जड द्रव्य परिच्छिन्न स्वभावाचे आहे । आणि - यादृक् च - म्हणजे ज्या रूपादि धर्मादीं करून घेतले
हे । आणि यादृक्कारि - म्हणजे ज्या इद्रियादिकांच्या विकाराने युक्त आहे । आणि - यतश्च यत - म्हणजे स्वतःवर जो मम या भेदांने मि
स्व भिन्न नै । त्याप्रकृति आणि पुरुष यांचे संयोगरूप कारण प्राप्तून उरताना होतें । सवयः - म्हणजे तो संभव ही स्वतः करून
ज्या स्वप्रकाश क्षेत्रान्या नदा तक स्वभावाचा आहे । यथाभाव - म्हणजे मायारूप उपाधीने कर्मिलेल्या ज्या ज्या शक्तीने युक्त
आहे । नत - म्हणजे हे जे क्षेत्र आणि क्षेत्र त यांचे सांगितलेले सर्व विशेषणांनी युक्त या धार्यस्वरूप त्यापत । सभासेन ये शणु-
- म्हणजे संज्ञानं म ज्ञाप्यस्त्वं त्वं श्रवण कर किं वा निश्चित कर ॥ ३॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनारायणाय नमः ॥

कोणी बिस्तरे करून निरुणा केनेल्या चा तुम्ही मध्ये संक्षेपसंगतां जसं म्हणजे वसिष्ठादिकेने अर्षी त्याही योगशास्त्राचे गयीं स्तोत्रिक करून घेतलेनात। ते स्वयं क्षेत्रज्ञाचे यथार्थ स्वरूप। अर्षिभिर् बहुधा गीत-म्हणजे वसिष्ठादिकेने अर्षी त्याही योगशास्त्राचे गयीं आणि योगशास्त्रादिकांचे गयीं आप्तधाम्या विषयचे केलेले आणि विराट् देह रूपाचे अज्ञाचक्र प्रकटानीं निरूपितें आहे। आणि-वि विधेः छंदोभिः शुद्धगीत-म्हणजे नित्यभेदमिनिक कर्मप्रतिपादन करणारे ते वेद किंवा ऋगादिकर्मत्र आणि ब्राम्हण ग्राही या-जन करणाना योग्य झाले वता आणि यजन करणारय जमान यांच्या अनेक विधिरूपांनी गाविले किंवा निरूपिते आह। आणि-ब्रम्हसूत्र पदैश्वर्य बहुधा गीत-म्हणजे ब्रम्हबोधक रूपां देणारी जी मंत्रे आणि पदे त्यांही जे बहुतेक प्रकाशनीं निरूपितें आहे। इत्थोक्त शास्त्राचंद्रव्यायानें काही व्यवधान करून नटव्हाळ सणानें ब्रम्हस्वरूपाचे स्वरूप बोधन करतात अशी ही भूते ज्यांना म्हणजे उत्पन्न होताना किंवा ज्या यास्तून उत्पन्न झालीं आहेत। किंवा ज्यांचे मतेने शुक्रहोऊन अग्नि याव्यवहारास योग्य होणे अशा स्थितीत उत्पन्न होताना आणि लय गावन असता त्यांचेच वादोः लयगायनां म्हणजे आपले नामरूपात्मक स्वच्छ स्वरूप दाखून आल्याचे कारणरूपांनं स्थित होताना ते ब्रम्ह असे जग दुःखाने स्थिति लय कारणत्व रूपांत टक्क ब्रम्हात्मसंग सांगणारी वेदान्तिक मंत्रे कारणवाक्ये ती ब्रम्ह स्वरूप म्हणानीं-आणि-साक्षात्स्वरूपः प्रकटभणः निब्रम्हस्वरूपाचे बोधन करताना अर्षी जीं ब्रम्ह मंत्र अण के समानरूप आह आनंद स्वरूप आह असे साक्षात्दान टांकक मिथ्या जग दुःखाहून भिन्न ब्रम्ह स्वरूपाचे लक्षणसांगणारी वेदान्तोतील ब्रम्हस्वरूप प्रतिपादन करणारी वाक्ये ती पद म्हणानीं। ती ब्रम्ह स्वरूप आणि ब्रम्हपदे कशीनी विशेषणानी सांगतात। हे तुमहा-म्हणजे लक्षणांनी ज्यांचे प्रतिपादन करावयाचे आह ते ब्रम्ह याजगाचे पूर्वीं सद्गुण सत्तानीय स्वगतभेद इत्येव क आदितीय कारणरूपांनं च दोते त्यास जगाकांगे अमा सकल्य होऊन व्यापास्तून हे सर्व जग उत्पन्न झालें असें सांगून सृष्टी पूर्वीं याजगास कारण कोही नवते-जग उत्पत्तीचे पूर्वी अर्थात असतच होतें म्हणजे याजगाचे स्वरूप किंवा स्वरूप रूप कोही

अर्षिभिर् बहुधा गीत छंदोभिर्विधिः प्रथक् ॥ ब्रम्हसूत्र पदैश्वर्ये हे तुमहा किंवा निब्रम्हेते ॥ ४॥

नवते। असं कोणी बोळनात असा शून्यवादी किंवा असहायीचे मताचा अनुवाद करून त्या मताचे निराकरण करण्याक
रिता - जे कार्य इत्य नवते ते पापले उपादानकारणाशी मर्जनीयच इत्यन्य होतं - जसे ध्यान केपासून इत्यन्य शालेले धरताजय
इत्यादिक कार्य मृत्तयच होतं - मर्जनीयत्व न इत्यन्य शालेले कटक कु इत्यादिक वर्ण मयच होतं। अन्यतः विज्ञानीय होत नमो
। याप्रमाणे - हे इत्यन्य शालेले जे मर्जनीय करू न म्हणजे - अस्ति - आहे - अभाव्य बहारात सनेने युक्त जे भासत ने मर्दूपकारणा
पासूनच इत्यन्य शालेले। असता याप्रमाणे सत्कृत इत्यन्य होईल। यास्तव या ज्ञान मृष्टी पूर्वी कारण जे मर्दूप आहे तेच ब्रह्म
म्ह - अर्थात् ब्रह्म आनदात्म स्वरूप आहे त्या आनदात्म क ब्रह्मापासून आकाशादिक पंच महाभूते आणि भौतिक क भूतल स्वरु
स्म देहे शिवादि कार्या इत्यनि त्यांशी असं सागुन या मृष्टीस इत्यन्य कारणारा मृष्टीचे पूर्वी आसमता झगी प्रकाशापावणार ब्रह्म
म्हात्म स्वरूप आनंद नसेल तर कोण दर्जा अणान आणि प्राण या यु याच्या व्यापारने युक्त होईल काच सर्वप्राण्यास जो वेपयि
कानंद प्रतिबिंबस्वरूप होत नसत न कारण विवेकप आनंद आहे। अशा ब्रह्म मनेचे व्यवस्थापन करणाऱ्या या युक्ती त्या यु-
क्तीनी युक्ती पूर्वीच अस्तित्वात आहे। आंगा - विनिश्चित - म्हणजे उपक्रम म्हणजे आरभ आणि उपसंस्कार
म्हणजे समाप्ति हे स्वात्तव्य म्हणजे अद्वितीय मर्दूपत्तकच ब्रह्मात्म नत्व आहे या ५५ यीचे आहेत यासुद्धे निःसारयके
ब्रह्मात्म्येक्य रूप मुमुक्षुनी जे यार्थ त्या वर्तमानादन करणारी ती ब्रह्मस्वरुपे आणि ब्रह्मपद आहेत। उपक्रम आणि उपसंस्कार
रयांचे ऐक्य स्वरुपा मुळ निःसारय अद्वितीय ब्रह्मात्म नत्व बोध कोणत्या वाक्यापासून होता त्याचे ज्ञान होण्यास संस्थाने छंदो
ग्यांतील संहिचे उदाहरण लथे लिहितो। उदाहरण कनामक कधी वापुन श्वेत केतु आपले पुरु कुलापासून सकल वेदादि
क विधेचा अभ्यास करून आपणें पित्याचे घरा आला तो निरतर भन्ध्यामानीच हांकि नगदिता। त्याची स्तब्धता नावी या हल्ले
उदाहरणाने त्यास आरंभी प्रभेकें लाकी - जे वस्तु उपदेशानेच समजते। ज्याचें ज्ञान न जाणले ते ही जाणले जेते। नष्टकले
ही ऐकले जाते असे वस्तु आपले उपस्थापन समजून घेतलेसं काय। अशा प्रयत्नाने एका कारणाने सर्व कार्याच्या कारण

स्वरूपनें तानाची प्रतिज्ञा करून त्याचसुद्धा उपदेश करण्यास आरंभ केला। त्या आरंभी हें सर्व नाम रूपें करून व्यक्तीस पावलेले दुसरे
 आत्मजगत्पट्टीचे पूर्वी एक अद्वितीय सद्गुणच होतें तें बाजगावें बहुतन रूपाने वित्सार व्हावा हे जगउत्पन्नकरून बाजीवात्म्यरूपाने-
 ताने प्रवेशाकरून नाम आणि रूप यांहीकरून बाजगास स्पष्ट व्यवहारास योग्य करीन असा संकल्प काते झाले नंतर सद्गुणउपा-
 दान कारणापासून या सर्व प्रजाउत्पन्न झाल्या त्यासद्गुणाधिष्ठान स्तेनेच ससेम पावल्या आहेत। याचें लय स्थान सद्गुणच आहे अ-
 नें सांगून नंतर जसें एकामुखाविंदाचे शोनेकरून घट ताराव राजण इत्यादि कृत ते मुनि का स्वस्तरूपें जाणले जाताना तो
 विकारकेवल बाणीने उत्पन्न होणारे घट ताराव राजण इत्यादिक नाममात्र आहेत परंतु तानामात्राद्विके शिवाय दुसरा अर्थ अ-
 हे असें नाहीं त्या वाक्याचा मुक्तिका हाच मयउत्तरे आहे अवाप्रकारच्या अनेक दृष्टांतानीं उपादान स्वरूप जाणले म्हणजे तत्त्व
 उपादान स्वरूपानें उपादेयमर्वाकार्यस्वरूपज्ञात होतें असें दाखवऊन याप्रमाणे जगास कारणें सद्गुण आहेत ज्या उपादान का-
 रण सद्गुणवस्तुच्या ज्ञानानें हें सर्व जग उत्पत्ति आहे अशा सतेनें निराकारे नामरूपानें व्यवहारासरतें वस्तुतः सद्गुपाद्रुजनि-
 रावें पाहिलें असता असत्प्रतिपत्त्याच आहेत असे सद्गुणब्रह्मज्ञानाने सद्गुणानें सर्व जगावें शानमध्ये सांगून अंती हें सर्व जग
 हेतुदात्म्य म्हणजे सद्गुणजो आत्मा तत्त्वरूपच आहेत हा आत्म्याच्या तो एतदात्मा त्याचा जोभाव तें हेतुदात्म्य असावहु-
 वी ही समास करून नंतर भावप्रत्यय करवा भाव रूप्याचा प्रकार भूत जो प्रकृतीचा अर्थ तो अर्थ आहे यावरून एतदात्मा
 याबद्दुब्रीही समास प्रतिपाद्य एतदात्म्य संबधी असतो अर्थ योनीतल सद्गुणप्रकार भूतजो आत्मा तो हेतुदात्म्य शब्दाचा अर्थ
 आहे हा आत्मा हें सर्व जग असे म्हटल्यानी ही दाखविल्याप्रमाणे न धांपि असे म्हणणें होमहदात्मा अवा आत्मा की-
 य भावसंबंध स्थळीं ही संभवतें नसा जगाचा भागि आत्म्यान् मबंधनाहीं असें कवचण्ण माहीं ब्रह्म ब्रीही ही उत्पत्ति भाव
 प्रत्यय असा प्रयत्न केला त्यामुळे जर आत्मा न्नीयभाव रूप संबधार्थी विशिष्टता हे तर त्याचा बोधब्रह्म ही ने ही हेतुम
 ग भाव प्रत्यय निराकाराचे त्या यत्ने वें व्यर्थ येईल त्यामुळे नी सांका गेरीतीनी हा आत्मा ज्याचा अशा ब्रह्म ही हीत हा आत्म्या

मे जे पदार्थें सामानार्थ करण्य आहें ते - द्रुत घट, - एथे जसे परिणाम रूपाधी आहे किंवा - चतुर्जनन रति अर्थात् सावनाक्ति, यः चौरः सः स्वः शू. - एथे जसे बोधार्थी क्षी आहे त्यादून कोणत अर्थी आहे असा सज्ञाय होऊन येथे शास्त्र त्याच्या निर्णय करणयासाठी ते सत्य या अर्थानेचि वाच्य आहे त्यातील तत् या शब्दाचा प्रकृत जो सद्रूप प्रधानभूत आत्मा तो अर्थ ते व्होतो आत्माच सत्य असे त्याणे सिद्ध झाले यावरून जग रूपाधिकार अद्युत मिथ्या असा अर्थ निव्यन्न शास्त्रानें तें सामानाधिकरण्य दाखार्थी आहे असा निश्चय होऊन जसा प्रलौकिक उदाहरणी जे रजत म्हणून मासले ते रजत नव्हे तर वरुकि असा रजताचा बाध होऊन रक्तिकितन्व त्यावाक्याचा अर्थ किंवा दुरुस्त जे च पदार्थ पाहून हा चौर असा जो भासला हाता तो चौर नव्हे तर म्हाणु म्हणजे वृक्षाचा रुंद आहे असा चौराचा बाध होऊन त्या खूबी मनाजसा त्या वाक्याचा अर्थ दांजो त्याप्रमाणे जेहें भिन्न भिन्न सत्तेने नाम रूपात्मक जग भासत होतें ते सद्रूप आत्माच आहे असा जगाचे सत्तेचा बोध होऊन सद्रूपामना असा त्यावाक्याचा अर्थ होतो नंतर तो सद्रूप आत्मा स्वभावे असामर्थ्य केवळ सोबती ब्रम्हात्मोपदेशकेंज असा अग्रणी आणि मध्य आणि अन्ती ब्रम्हात्मैक्य रूप एकच अर्थ सांगितला यावरून सर्वेसादियेच अद्वितीय ब्रम्हात्मैक्य प्रतिपादन करणार्थादियेच तात्पर्य आहे असा विचार तास निर्णय होतो। यासाविद्येचे तात्पर्य जीवकाणि ईश्वर भिन्न आहेत जग, सत्य आहे या विषयीचेंच आहं परमं उपक्रम आणि उपसद्धार याचे वृद्धकल्पनेने निराळे जगाले पश्चात्साधक अर्थक रूत वर्णन करतात परतुने याम्नादिच, नव्हेत असें मनजणयासाठी श्री वेदव्यासानीं भदियेचे मोक्षाधर्माणे देवते केतु आणि स्वर्गवाचाने सबाद रूपाने उपबृद्धण म्हणजे व्याख्यान लिहिले जसाहे त्याचें संक्षेपाने एथें वर्णन करतो - म्हणजे याचे ते वर्णन दुराग्रहापुढे असे स्पष्ट होईल ॥ स्रवर्वानामक देवकन्या जन्मात्तर सिद्ध ब्रम्हातत्वा जुभव जीस सा ला आहे अशी होतीती आपले साररगा ब्रम्हतेना पती आपणाम असावा असें इच्छुन उबेत केनूं मत्स्याचे पित्यापासून ब्रम्हात्मनसत्वबोध झाला आहे असे ऐकून त्यासनिनें पतित्वें करून वरले नंतर ब्रम्हवैनी जीदपती यद्रुत्वा श्रम धर्मांनीं युक्त असतां म हिद्येचें गायत्री उद्दालकाने वारंवार ब्रम्हातत्त्वोपदेशा केले जेव्हा वेवते केतु ब्रम्हात्मतत्व कसें जाणतो हें समजण्याचे इच्छेनें सुच

न्ने छेनें इवेतके त्स प्रवनकेला तो असा - ततः कदापि त् भर्ता इवेतकेतुं स्रवर्षला ॥ प्रप्रच्छ को भवान्न ब्रूहि मे हि जसतम-हे
 द्विजश्रेष्ठ त्वं कौणआहेस असा आपले भर्त्यास स्रवर्षलेनें प्रथकेला । त्या प्रवनाचा अभिप्राय इवेतकेतुं ताणून ही एकात्म्य
 की उत्तर न देतो क्रमानें उत्तर द्यावें असा तात्पर्याने - तामाह भगवान् वामीत्य या तो न संशयः ॥ द्विजो जमोहं कमगे सत्यज्ञा
 परायणः ॥ हे द्विजो जम असें मला संबोधन करणारी ती हं इणे मी ब्राम्हण सत्य व्रत परायण आहे असें जाणलेच आहे तेव्हा
 यांत प्रष्टव्य काय आहे असें उत्तर नमो लणार ब्राम्हण जे जो इवेतकेतु या ने उत्तर दिले । नंतर - सातमाह मस्त्या नंष्ट्रच्छा मिहृदया
 विनं ॥ हे हो पापि रूप निमित्ताने आल्यावर का त्रिलेखे जें देहावरील प्रत्यक्ष ब्राम्हण त्या विषयी माझा प्रवन नाही तर मी द्विजे
 तम आहे असा जो देहाहून निराका आत्मा अहं म्हणजे मी या बाबतीनें सांगतोस त्याह दयांत शयन करणाऱ्या आत्म्या वि-
 षयी माझा प्रवन आहे असे स्रवर्षला बोलली । नंतर - तच्छ्रुत्वा प्रयुवा चैनी सर्व हो सुनिपुणः - ते ऐकून तो सर्व सुनिपुष्ठ
 इवेतकेतु स्रवर्षले प्रत वक्ष्यमाण प्रत्युत्तर बोलला - मनसैव समा युक्तमात्मानं मन्यसे यदि ॥ तो म्रिय्या गोत्र सद्भावे वृतेने दे
 ह बंधनः ॥ त्वमप्यहं महं सर्वं महं मित्येव वर्तते ॥ नात्र तत्त्वरमार्थं तद्यन्मोलं भनुपुच्छसि - मन आदिक उपाधीनीं युक्त जे अ
 सा स्वरूप त्याचे गयी अहं या शब्दाचा प्रयोग मुख्य आहे । मन आदिक उपाधीनीं युक्त जे लोकांनी मानले ते आत्मस्वरूप ते ब्राम्हण
 कु लो नान् देहा चै उपाधीनी आत्म्यावर कालि लेखे ब्राम्हण्या प्रमाणे मिथ्याच आहे । या स्वरुप अहं शब्दार्थ मुख्य स्र प्रथम कल्यास
 योग्य नाही । आणि अहं भाव माझे गयी आणि तुरंगमी आणि दुसऱ्याचे गयी ही साधारण प्रत्यक्षच आहे या स्वरुप परमार्थ वस्तु
 चे जाणण्याची इच्छा जर तुला आहे तर अहं भाव प्रभार्ह नाही असे प्रत्युत्तर इवेतकेतुने दिले । नंतर - कर्तृत्व भोक्तृत्वादियुक्त
 अहं भाव उत्तर मिथ्या आहे मर कर्तृत्व ज्ञानपूर्वक श्रौतस्मान् स्वरुपोंदक कर्म वृत्तों करतोस असा स्रवर्षले ने प्रवन केला
 नंतर - लोक संग्रहाय मी कर्म करतो - असें उत्तर इवेतकेतुने दिले । नंतर अहं या शब्दाचा प्रयोग सर्व अहं भावावर करता
 त तो ब त्याचा मुख्य वा न्यार्थ आहे मुख्य आत्मा तर शब्दाला अणोचर आहे त्यावर वाणीची प्रवृत्ति नाही असें श्रुतकेतुने

संभिन न्या नंतर पुन. त्यादपतीची प्रदोन्नते प्रवृत्त झाली। स्वर्चक्र प्रभू करते - सदाहंकारशब्दोयं व्यक्त मात्मनि संभितान्
 वाच स्तत्रवर्तत इति मिथ्या भविष्यति। शब्दाचा आणि अर्थाचा वाच्य वाचक भाव संबंधच आहे सयोगादिक नाही तेव्हा स
 र्व अहंशब्दाचा प्रयोग आत्म्यावर लोकोक्तिव्यवहारात करताना असे असून आत्म्याचे वाणी शब्दाची प्रवृत्ति नाही असे मिथ्या
 कसे सांगता। असा स्वर्चक्रने प्रदन केला। त्यावर - अहंशब्दोऽहंभावो नात्मभावे रूढप्रभे॥ नवर्तते परोचित्वे वाचः सगुण
 लक्षणाः॥ अहंशब्द अहंभावांचे वाणी प्रवृत्त होतो। गुणकर्तृज्ञाती याधर्माचे सर्व धाने प्रवृत्त होणाऱ्या वाणी मिथर्मक-निर्मु
 ण- निष्क्रिय- अविध्य-परमात्म तत्वांचे वाणी प्रवृत्त होत नाहीत असे श्वेतकेतूने उत्तर दिले। नंतर - अहंभावोऽत्र कोनाग्रया
 त्मभावस्तथैव च॥ तन्मोहोऽदि यथान्याय मेव च न्युमि सत्तम॥ असे आहंतर अहंभावतो कोणता आणि त्याद्वज भिन्न आत्म
 भाव तो कोणता ते मला मुनि श्रष्टासांग। असे स्वर्चक्रने पुढीलया नंतर - मृन्मयो हि घटाभास स्तादृक् भाव इदेष्यते॥ अहं-
 भावः परे चित्ते द्यात्मभावो महान्पर॥ नवाच स्तत्रवर्तते इति नैव विरुध्यते - मृत्तिकेचे वाणी घटदाजसा आभास मिथ्या क-
 ल्पितला आहे तसा असग आत्म स्वरूपांचे वाणी अहंभाव हा आभास मिथ्या भूत कल्पितला आहे॥ असा अहं या शब्दाचा अ
 र्थ आणि आत्मा याचा भेद दारवऊन कल्पिताकारात्मक उपाधीला घेऊन प्रवृत्त जो अहं शब्द तो आत्मस्वरूपेवर्षीं दुरब्धक
 न राहत नाही। तेथें लक्षणेनेच साते लौकिक बौद्धिक व्यवहारात त्याचा प्रयोग करताना। हे पूर्वी अहं शब्दाचे एक मुख्य अहं
 आणि दोन उभय अर्थ असे प्रतिपादन केले आहे तेथे मविस्तर लिहिलेच आहे। यावरून मुख्य वृत्तीने कोणतीही वाणी आ
 त्म स्वरूपाचे वाणी राहत नाही हे विरुद्ध नाही। सर्व शब्दाची शब्द आत्मस्वरूपावर लक्षणाब आहे असे नाव्य सांगून या
 चाउपसंस्कार केला। नंतर आत्मा अहंकाराद्वज भिन्न आहे तो सर्व प्रपंचास अधिष्ठान भूत अमूर्त आहे असे श्वेतकेतू
 ने सिद्ध करून आकाश सर्व वाय्वादि कास आश्रय असला तरी निरवयवात्सव असग स्वभावा मुळे वायु आदि काही आ
 संबंद्धच आहे या प्रमाणे सर्व प्रपंचास अधिष्ठान भूत ही परब्रह्म असगत्वा मुळे प्रपंचाशी असंबद्ध आहे असे श्वेतकेतू

ने प्रणिपदनकेल्यानंतर पुन, प्रवृत्तीने प्रवृत्त झाली। स्ववर्षला-निर्विकारं शुभ्रते च निरंशं सर्वगंत्या॥ दृश्यते च विचिन्त्यं ता दृश्या
न दृश्यते। निर्विकारनिरवयवकिंवा दृश्य सर्वव्यापक आकाशा जसे दिसते तसा आत्मा कां दिसत नाही। असा संपर्ब लेभें प्रथमके ल्प
वर। इवेत कुंतु-तत्त्वचं स्पृशति वै बाधुभाका वारुण पुन-तुन॥ तत्त्वच्छं गंधं तथा आतिओतिः पचयति वक्रं वा॥ तमो रात्रिमग्नं वै मे
घजालं तथैव च॥ वर्षता रागणं चैव नाकाश दृश्यते पुनः॥ आकाशा व्याप्यथाकाशं स दूषमिति निश्चितं॥ सदर्थे कल्पितं सर्वं तत्स
र्वविशुद्धेव च॥ या निनामानि योगानि क्षुपं चारात्सगत्यानि॥ न च रूपा न मनसा न चान्ये न परोविभुः॥ चिंत्यते स्वरूपं धुंध्या वाचत
तु न वाच्यते॥ एतत् प्रपंचमखिलं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठित-आकाशा न गह्वाराजो बाधुत्वाद्येनैव नैव स्पर्शेन प्रत्यक्ष होते। आकाश
तीक्ष्ण ते जाचे-तमाचे-स्वर्ये किरणाभ्या समुदायाचे-तारागणार्थे-दृष्टी चै-चक्षुर्ते प्रत्यक्ष होते। हे पदार्थ निराळे करून त्या विवाय-
आकाशाचें प्रत्यक्ष होत नाही। आणि आकाशावर रूप आणि स्पर्श नाहीत। या मुळे त्याचे कोणतेही इंद्रियांने प्रत्यक्ष होतच नाहीला
चे शब्द रूप विशेष गुणाने अनुमान होत असेंच तार्किकादिक मानतात। कोणिक आकाशाची ही गति मग आकाशापेक्षां
ही स्वरूपाने अरूप अशब्द असर्श सद्रूप ब्रह्मात्म्य वस्तूतें व क्षरादिक इंद्रियांनीं कसें प्रत्यक्ष होईल। त्या सवरूप ब्रह्माचे वा
शीं हें सर्व विवकल्पितेळें आहे ते च सद्रूप सत्य आणि सर्व व्यापक आहे त्याचे वक्र स्वरूप बुद्धीनें चिंतन होते। वाणीने तेथे
लण्यास शक्य नाही। जीं कल्पित गुणाचे योगाने परमात्म्याचे गर्वां नामें आहेत तीं नाशानिक आहेत। त्यांची सुरव्यवस्थि
णजे वाच्यता असणा निर्धर्मक आत्मस्वरूपाचे गर्व नाही। असें श्वेत केतूनें उतरा दिलें। याप्रश्नाचेर परंपरेत-श्रुत्ययोहि
घटाभासं ग्राहकं भास इदं ध्यते-योगे करून वाचार्भंग श्रुत्यर्थे जो एथे किं हिना तो स्पष्ट केला आहे। सद्रूप एणे करून अह-
मर्थां द्वानभिन आत्मा कोण असा व्याविषयी प्रश्न केला त्याजान्मत्वरूपास सद्रूप ब्रह्मता सांगितली। एणें करून श्वेत के
तूत जो तूं सद्रूप आत्मस्वरूप ब्रह्म आहेस-असा महावाक्याने उपदेश केला तो ब्रह्मा भैरव रूप महावाक्यार्थ स्पष्ट के
ला आणि-सदर्थे कल्पित सर्वं तत्सर्वं विशुद्धं वच-एणे करून ब्रह्मन्मेव रूप महावाक्यार्थ बोधास अनुकूल हें जगते

तदात्म्यं च आहे ते मद्रूपं च मन्य आनि आत्मा आहे - असा जो महियेन सांगितलेला अर्थ तो स्पष्ट करून दाखविला. या उपबृंह
णात्मक महियेचे व्याख्याने महियेतील उपक्रम आणि उपसब्धार आदितीयनिष्पन्न ब्रम्ह आणि जीव यांचे ऐक्य प्रतिप
दनाविषयी वैचक्षाहेत असें (मिह) होते ॥ अथवा - अर्थातो ब्रम्हजिज्ञासा - यास आगम करून, अनाद्वित शब्दादनाद्विनि
शब्दात् - एतदतजी चतुर ध्याया उन्नर मिमांसा जीस ब्रम्हमी मासा असेही म्हणताना ती स्वात्मक आहे। ती स्वतः ब्रम्हय
तिपादन करतात म्हणून त्यास्वयं ब्रम्हस्त्रे म्हणताना, नद्रूप म्हणजे त्या स्वात्मक जीपदे म्हणजे जगाच्या उत्पत्ति स्थिते
लयास कारण जे आदितीय परब्रम्ह तेच दात प्रतिपाद्य आहे अशा प्रकारे परब्रम्ह प्रतिपादन करणारी अशा ब्रम्ह स्वात्मक
पदानां जे क्षेत्र क्षेत्रस्वरूप उत्तम विचारात्मक मीमांसे प्रतिपादिले आहे ती पदकशी आहेत ते सांगताना हे तुमारे - एताने
प्रकारांनी प्रतिपादन करण्यात जे हेतु ते हाच कपचम्यादि विभक्तीची युक्ता आणि विनिश्चिते - सवाय पूर्वपक्षसिद्धात दाखवून
विपक्षित न होत, अर्थाचा निश्चय करून देणारी अशी आहेत। ते हेतु कसे तांबे स्वरूप समजाण्या साठी। ईक्षने नीचाड - वास्तव्य
तील हेतूचे निरूपण एथे भक्षेपाने लिहिले ॥ अर्थ तो ब्रम्हजिज्ञासा - या प्रथम स्त्रे करून शमदमादिरा धन संपन्न जो सुमु
क्ष त्याणे मोक्षसाधन भूत जे ब्रम्ह, व्यापार, ज्ञान त्यांचे प्रार्त्ता विषयी दात वाक्या ही करून ब्रम्हात्म विचार करावा असें साग
न नंतर ब्रम्हलक्षण समजल्या शिवाय ब्रम्ह विचार होणारा ही यासाठी - जन्माद्यस्य यत - याद्वितीय स्त्रे ज्ञाने ज्यास त्याज्ञाने
ज्ञानदात्मक ब्रम्हापासून याज्ञानाची उत्पत्ति स्थिति प्रलय लय होताना ते ब्रम्ह संस जग दुत्य नि स्थिति कय कारणत्व रूपान्तर
लक्षणा आणि मय ज्ञानदानात्मक ब्रम्ह असे स्वरूप भक्षेपाने लिहिले। यादोन लक्षणांचा विचार विस्तारने हूरी कि द्विधा न आ
हे। भक्षेपानागत त्या नंतर ब्रम्ह जगाचे इत्यनि स्थिति अयास रणा मव्यि दानदात्म स्वरूप आहे याविषयी शास्त्र म्हणजे वै
द्वच प्रमाण आहेत असें - शास्त्र योनिवान - यास्त्रे सांगितले। नंतर जग दुत्य नि स्थिति ज्यास कारण सत्यता जने दात
क जसे ब्रम्ह दाताना सांगताना तशा ब्रम्ह स्वरूपाचे ज्ञान ज्यास आहे तो आर्गन होत्रादिक वैदिक कर्मे करण्यास प्रवृत्त अधिक

शी असे कमीगतें करून किंवा वेदांतातील ज्या उपासना आहेत त्यांचें उपास्यब्रम्ह या लक्षणाने आहे असे उपासनांचे अंगले करून
 च ब्रम्हाचें निरूपण केले आहे। प्राधान्ये करून निरूपण केले नाही। असे मीमांसिक म्हणतात। त्यांचे मताचें निराकरण करून
 साधीं- ननु समन्यात-याच अर्थस्त्वानें ब्रम्ह वेदांतात स्वप्राधान्ये करून सांगितलें आहे। कर्मशेषले करून म्हणजे कमीगतें करून
 करून किंवा उपासनागतें करून सांगितलें नाही। कारण उपक्रम उपसक्कादिक जीं तात्पर्ये निरूपणांला कारण ठरविले आहेत त्यात
 करून स्वप्राधान्ये करून च सर्व वेदांत ब्रम्ह प्रतिपादन करतात असे निश्चित आहे असे सांगितलें। ननु सविद्याजगत्कारणत्वे
 करून स्पष्टिपूर्व कालीन साम्या व स्थायुक्त गुणत्रयात्मक प्रधान स्वरूपाचे च प्रतिपादन करते तेव्हा सर्व वेदांत कारणत्वे करून
 ब्रम्ह प्रतिपादन करतात हें समवतर्ना हीं अग्नी सारव्यांचे मताने शंका आली तीचे निराकरण करण्यासाठीं-इसते नीं शहं-असें सु
 त्र केले। त्यास्तुतः पूर्वोक्त-तनु समन्यायात-यास्तुतातील तत्वाशब्दाची अनुवृत्तिक रावी। प्रधान याशब्दाचा आध्याहारक
 रावा। म्हणजे तें पदवा हेरचें घ्यावें। म्हणजे-प्रधान-तत्-म्हणजे जगत्कारणत्वे करून सविद्या प्रतिपादन केले। यास्तुतः अ
 शहं-म्हणजे सविद्यातील जगत्कारणाचा वाचक जो-तत्-हाशब्द तत्प्रतिपाद्य तत्प्रधानासमाहीया वरून। प्रधानास तत्-
 वाब्द प्रतिपाद्य तत् कोनाही असे म्हणाल तर स्वापिषयी हेतु-इसते:-म्हणजे तत्वाशब्दाचा-तत्पर्येक्षत-असा ईशधातू
 चा योग आहे यास्तव जगाचे कारणत्वाचा वाचक तत्वाशब्दाचा जर प्रधान अर्थ होईल तर ईशधातूचा जो आलोचन किंवा
 संकल्प रूप अर्थाच्या अभिव्यक्तीचा वाचक होईल। आलोचन किंवा संकल्प हे चेतनाचे धर्म आहेत हे जड प्रधानावर संभवना
 ही न यास्तव तत्वाशब्दाचा अर्थ प्रधान न के तर चेतन ब्रम्हच आहे असा हेतु यास्तुतः सांगितला आहे। असे पुढे ही प्र
 तिपत्ती हेतु दारव ऊन सर्व वेदांतात जगत्कारणत्वे करून सांख्यदानंदादय ब्रम्हच प्रतिपाद्य आहेत। जीव किंवा जड प्रकृति प्र
 धानादि प्रविष्टा समाहीन असे त्यास्तुतांहीं करून निश्चित केले आहे ॥४॥ या प्रमाणे प्ररोचन उपसत्य करून अनुनिर्वास क्षेत्र-
 स्वरूप सांगित ॥ महाभूतानि-म्हणजे पृथिवी-आप-तेज-वायु-आकाश-ही पंच महाभूतें। अहंकार-पंचमहाभूतसंज्ञा

रणभूत अभिमान स्वरूप । बुद्धि-अहंकारास कारणभूत अप्रियमाय भ्रूणजे निश्चय त्यासच महत्त्व असें म्हणतास । अव्यक्त एव
- बुद्धीस कारणभूत सत्त्वराज तमोगुणात्मक प्रधान सर्वजगाचे कारण नव्हे । प्रवकाराने हे आठपदार्थच प्रकृती अ-
शी सारंयमताने यांनी व्याख्या । ही वेदात्या समान्य नही । सारंयन नसिद्ध सांगितलेले स्वरूपाचे अव्यक्त महत्त्व अहंकार हे पद-
ार्थ वेदप्रतिपादनाहीत असे वेदांती म्हणतात । यास्तव वेदांते मताने यांची व्याख्या अशी करावी । प्रकृतीस आश- असे म्हणजे
मायो पाषाण जो त्यास ईश्वर असे जाणवे उगवा अर्थाच्या शुनीत जीमाया सांगितली आहे ती अव्याकृत अनिर्वचनीय आशा
एथील अव्यक्त शब्दाच्या अर्थ । तीच- भगवत्माया दुरव्यया-एणेकरून भगवतानी गीतली सांगितली आहे । स्पष्टीचे आरंभीत
मायेविषयीचे जे ईश्वर भ्रूणजे पादणे जेंसिद्धि घेत-तत्त्व ऐक्षत-भ्रूणजे ते मङ्गल अक्षर ईक्षण करतें झालें असें सांगितले तेंहे

महाभूतान्यहं कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इंदियाणि दशैकं च पंचचें दियगोचराः ॥ ५॥

इच्छा द्वेष-स्फुरवेंदुःखं भंघातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्तत्त्वेन समासेन सविकारमुदाहृतं ॥ ६॥

इंद्रिया शब्दाचा अर्थ । अहंकार-ईश्वरानंतर मी वहुन रूपाने उत्पन्न होईन-आमाजो जगाचे कारणभूत सद्गुरूत्वाबद्दुर्भवनसं-
ख्या तो अहंकार शुद्धात्मा अर्थ । त्यासंकत्यानंतर पृथिव्यादिक पंचमकाभूतांची आकाशादिक मी करून उत्पत्ति । इंदियाणि दशैकं
च-श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसन-घ्राण-क्षीपाच श्रोत्रेन्द्रिये आणि-वाक्-पाणी-पाद-पायू-उपस्थ-क्षीपाच कर्मेन्द्रिये अशीं दशैकं
ये । आणि एक-एक संकल्पविकृत्यात्मक मन । आणि-पंचचें इंदियगोचराः-सब्दस्पर्शरूपरसगंध असे पंचपांच श्रोत्रेन्द्रि-
यांचे विषय । आसच सारंय चतुर्विंशति नत्वे असे म्हणतात ॥ ५॥ इच्छाभ्रूणजे रक्ताविषयी किंवा मरसाचे साधनाविषयी
मला हे असावे अशी स्पृहात्मक चिन्ताची बुद्धि । तिलाच कामकिंवा राग असे म्हणतात । द्वेष-भ्रूणजे दुःखविषयी किंवा त्रा-
से साधना विषयी हे मला नसावे अशी प्रवृत्ति । तिलाच विरोधी चिन्ताची बुद्धि जीस क्रोध किंवा ईर्ष्या म्हणतात । स्फुर-भ्रूणजे

जाणार नाहीत आपणाम आपणान् पाहतो असे म्हटले तर एकामेव ज्ञान कर्तव्य आणि ज्ञान कर्मत्व विरुद्ध आहे यास्तव माभूतादि क धूर्यताचा आणि त्यांचे जे पूर्वोक्त विकार त्यांचा प्रकाशक स्वयंप्रकाशासाठी याक्षे याक्षे यादून निराबा आहे ॥ ६॥ याप्रमाणे क्षेत्राचे प्रतिपादन करून त्याचा साक्षिभूत आणि त्यादून भिन्न जों क्षेत्रज्ञ त्याचे सविस्तर निरूपण करण्यासाठी त्याच्या ज्ञानाची योग्यता येण्याकरता तत्साधनभूत जे ज्ञाना नित्यादिक भर्मे ते सांगतात ॥ अमानित्व - म्हणजे विद्यमान किंवा अविद्यमान गुणांनी आपली रूपा चाक्षुर्गणे असे जे मानित्व ते नसणे ॥ अदभित्व - म्हणजे आपणाम इत्यादिकांचा लाभ व्हावा किंवा लोकांनी व रूपादिकां आपली इजा करावी किंवा हानोवा धार्मिक आहे काही लोकांत आपली रव्यानि व्हावी याकडे तर्क आपले धर्माची प्रसिद्धि करणे असा जो हंभ तो न करणे ॥ आक्षिप्ता - म्हणजे शरीरांत किंवा बाणाने किंवा ममान दुसऱ्यास पीडा न करणे ॥ क्षाति - म्हणजे चित्तास विकार होण्यास साधन जोड

अमानित्व मदेभित्व माक्षिप्ता क्षातिरार्जव ॥ आचार्योपासनं शौचं स्तेयं मान्मविनिग्रहः ॥७॥

पकार तो दुसऱ्याने केला तर त्याचा प्रतीकार त्यास करण्याचे सामर्थ्य असता ही मनास विकार न होणे ॥ आर्जव - म्हणजे व्यवहारांत दुसऱ्याबरोबर प्रतारणा न करणे किंवा कुठिल भाव नसणे ॥ आचार्योपासन - म्हणजे मोक्षसाधनाचा किंवा अध्यात्मशास्त्राचा उपदेश करणारा जो गुरु त्याची श्रद्धा करणे - त्यास नमस्कार करणे - इत्यादिक साचे सेवना शौच - म्हणजे शरीरावरील मलमाषी जलशुद्धि कादिकांनी शुद्धि आणि विषया निराशादिक मनोमत्ताची विषयाचे गारे दोष दृष्टीने निवृत्ति करणे ॥ स्तेयं - म्हणजे मोक्षसाधन श्रवणादिका विषयी प्रवृत्त झाल्यावर अनेक प्रकारची विघ्ने प्राप्त झाली तरी त्याचा परित्याग न करतां श्रवणादिका विषयी पुनः पुनः अधिक अधिक प्रयत्न करणे ॥ आत्मविनिग्रह - म्हणजे देहेदियसमुदायाची विषयाकडे प्रवृत्ति स्वाभाविकच आहे ती मोक्षसाधनास प्रतिवृत्त आहे यास्तव निवृत्तिरोध करून त्यास मोक्षसाधना विषयीच लावणे ॥ ७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इंद्रियायैषु चैतयं - म्हणजे शाब्दादिक जे दृष्ट किंवा श्रुत इंद्रियाचे विषय किंवा भोग त्यांचे बांधी म्हणून तसे। अथर्हकारः - म्हणजे तोंडाचे आत्मस्वाद्यान केलेली मी मनांत मी सर्वे कृष्ट आहेत असागर्जन करणें। जन्म मृत्युजरा व्याधि दुःख दोषानुदरीन म्हणजे गर्भवास होऊन योगीचे दाग वाहेर एणें एत दूय जेजन्म - सर्वविषयारूपसुख दुःख - यज्ञो त्या दन शास्त्रीचा प्रतिबंध खेणे आणिसर्वांनी दृढ म्हाणून परिभव करणें अशी जी जरा म्हणजे वार्यव्या वस्त्रा-ज्वराति सारादिक त्या व्याधि - इष्टविभोगावास्तून झालेली तसीच अनिष्ट प्राप्तीनें झालेली जी आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविक निमित्तानें झालेली दुःखे - बातपि सन्धेया किंवा कफ मल इत्यादी हीं करून परिपूर्ण असल्यामुळे जे शरीराचे जुगुप्सितत्व तदुपदेव याचे स्वरूप तेंच निरंतर अनुसंधान करणे अथवा जन्मादि दुःख जे पदार्थ त्यांचे बांधी दोष दृष्टी कारणे अथवा जन्मादि व्याध्यंत पदार्थांचे बांधी दुःख रूप दोष दृष्टीनें या दृष्टे ॥ पुत्र दार ग्रहादि दुःख

इंद्रियायैषु चैतयं राग्यमनहंकार एव च ॥ जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुःख दोषानुदरीन ॥ - ॥

असक्ति रनभिषंगः पुत्र दार गृहादिषु ॥ नित्यं च समवित्तत्वं मिष्टा निष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्त देशसेवित्वमरतिर्जन संसदि ॥ १० ॥

सक्तिः अनभिषंगः - म्हणजे सुप्रस्थी धन्य गृहादिकांचे बांधी हें माझे अर्थाची प्रीति ती न करणें - आणि पुत्रादिक हे मीच आहे अशी जी अनन्य भावानें उत्पत्ति श्रयित प्रीति किंवा पुत्रादिक करवी साजा तर मीच स्फुरली किंवा दुःखी स्फुटा तर मीच दुःखी असा अ भिमान न करणे। आणि इष्टा निष्टोपपत्तिषु नित्यं समवित्तत्वं - म्हणजे इष्टपत्ति झाली असतां रूपें न होणें। आणि अनिष्टपत्ति झाली असतां विषादनयावणें - असें निरंतर समानवित्त असणें ॥ ९ ॥ आणि मयि चानन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः - म्हणजे मी जो भगवान् वा फाफदेव परमेश्वर याचे बांधी वा फाफदेवाकडे न दुसरा उच्छेद कोणी नाही या स्वरूप तोच माझी गती आहे असा निश्चय ने कोणतें ही प्रतिबंधाने निवारण केली जात नाही अशी आभरण पर्यंत भक्ति। विवित्तं देशसेवित्वं - म्हणजे स्वभावं करून किंवा उदक गोमयादिकांचे शोषण करून फाफदेवाणि अन्न वीजे व्याघ्रादिक त्यांही करून राहित असतां जो भागार घी तटा दिक विनास

आङ्गादकारक देवा त्याचे ठायी वास करणे । आणि जनसंसदि अरति - म्हणजे आत्मज्ञान विमुरप आणि विषयलंपट असे विषय योगविषयीच्या गांभीरी करणारे जे लोक त्यांची जी तत्वज्ञानास प्रतिबुद्ध सभा तिचे शरी-प्रीति नसणे । तत्त्वज्ञानास अनुकूल जी साधूंची सभा ती त बसण्या विषयी प्रीति योग्य आहे । यास प्रमाण । मंगलसर्वोत्तमा देय सचेत लक्ष्म नवाक्यते ॥ संसदिः सहस्रैर्तव्यः सतः संगोहि भेषजं । सर्व सगाचा सर्व प्रकारांनी परित्यागच करणा तो परित्याग करण्यास अशक्य असेल तर साधू प्रीतिसे करवा साधूंचा संगहितकारक आहे असे वाक्य आहे ॥ १०॥ अथ्यात्मज्ञान वित्यत् - म्हणजे आत्मानात्म विवेक ज्ञान जें अथ्यात्मज्ञान तद्युक्त निरतर राहणे । तत्वज्ञानार्थ दर्शन - म्हणजे वेदां नीतीत म्हा वाक्यापासून झालेले आणि अमानिवादि कर्मापासून धने त्यांचे परिपाकापासून झालेले जें भीष्मच आहे असे अपरोक्ष ज्ञान ते तत्वज्ञान त्याचा तो अर्थ म्हणजे अशाच अमानिवा

अथ्यात्मज्ञान निःयत्त ज्ञानार्थ दर्शन ॥ एतत्ज्ञान भित्तौ कर्मज्ञानं यदतो न्यथा ॥ ११॥

ज्ञेय यत्तत्त्ववश्यामि यज्ञान्वास्तुतमश्नुते ॥ अवादिमत्तरं ह्यम्ह न सत्तत्रास दुच्यते ॥ १२॥

सर्व कार्य सकल दुःखादि कांभी निवृत्ति होऊन परमपद प्राप्त रूप मोक्ष स्वरूप प्रयोजन त्याचे आलोचन । तत्वज्ञानाचे फल जें आलोचनार्थ त्याचे संपन्नविषयी प्रवृत्ति होते । एतत् - म्हणजे हा अमानिवाला आश्रम करून तत्वज्ञानार्थ दर्शनांग विज्ञानि संलक्षक साधने ज्ञानासमाधन आहे त यास्तव त्यांस ज्ञान असे म्हटले आहे । यत् अतः अन्यथा तत्त्वज्ञान - म्हणजे जें यादून विषयी त मानित्व शक्तिवादिक भे अज्ञानास साधन आहे यासुद्धे ते अज्ञानच असे म्हटले आहे ॥ ११॥ ही जी अमानिवादि कसाच जें ज्ञान ज्ञान म्हणून त त्यादी करून काय जाणावयाचे ते सांगतात ॥ षष्ठ्ये तत्त्ववश्यामि - म्हणजे मुमुक्षु जी जें ज्ञेय वस्तु ते एता स्पष्टतेने मांगणे । श्रोत्यास अभिमुख करण्यास फलक यन्म जें ज्ञानाची स्तुती करून बौद्धभावा । यत्तत्त्व अग्रमं अनुने - म्हणजे जें पुढे सांगावयाचे ज्ञेय वस्तु त्याचे सांगे करून ससावापासून मुक्त होऊन मोक्षाचे रूपासून अनुभविलो । जें ज्ञेय जें

संगिता। अनादिमरं ब्रम्ह-म्हणजे आदिमत् म्हणजे उत्पत्तीनें युक्तजें नळे आणि जे परं म्हणजे निरनिशय सैवोच्छ्रितिवि-
धपरिच्छेद सरत्नवस्तू ते परमात्मवस्तू असे जाण। एवंचनादि अवा पदानें ही त्यासत्यपत्ति नाही अशा कथांचा बोध होत अ-
सातां अवादिभूत असा मनुष्यत्वयाचा प्रयोग छंदस म्हणजे स्तोकाच्या छंदासाठी केला असे जाणवें। (अथवा अनादि-मत्प-
रं असा पदच्छेद करावा। अनादि वाच्याचा प्रदोक्त व अर्थ। मत्पर म्हणजे मी जो विष्णू याहुन परम्हणजे निर्विशेष रूपतें ब्रम्ह
असा त्याचा सार्थ जाणावा। तें निर्विशेषत्व व ब्रम्हात्मा सांगतात। विधिसुरवातें जो यमाणास विषयभाव म्हणजे भावता अथ-
पदार्थ तो सत् याशब्दानें बोलतात। ब्रम्हतर भावत्वधर्माचा आश्रय नळे यास्तव तें सत्य म्हणजे सत्यता अथ आहें शान आहे-
आनंद आहे म्हणजे ज्ञानत्वा अथ आनंदत्वा अथ आहें असे विधिसुरवातें त्याशब्दांनीं मुखवृत्तीने प्रतिपादन करतां एतना
ही आणि निषेध दुरवातें प्रमाणास विषयजो अभावत्त धर्माचा आश्रय अभावपदार्थ तो अभाव म्हणजे नाही याशब्दानें बोलतात
। ब्रम्हतर अभावत्व धर्माचा ही आश्रय नाही यास्तव ते स्फूल नळे-अणु नळे-दीर्घ नळे-क्षत्वनळे-दृश्य नळे-म्हणजे स्फूलता
भावत्तादिकाचा आश्रय असे विषय्यमुखातें मुखवृत्तीने त्या अस्फूलानें त्या अस्फूलानें प्रतिपादन करता येत नाही। हें उपलक्षण कस्त
त्यापासून सर्व वाणी मनाकडून निवृत्त होतात या अर्थान्याश्रुतीवरून सर्व शब्दांनीं अथाव्यचरें ब्रम्ह आहे यास्तव कोणत्या शब्दांनी
त्याचें प्रतिपादन कराये ननाही। तात्पर्य। शब्दाची प्रवृत्ति जाति म्हणजे धर्ममात्राचे उपलक्षण करून जातिबोधविषयीं किंवा
बोधविषयी गुणबोधाविषयी संबंधबोधविषयी अशींचा रचयकारांनीं आहे। यास्तव जातिशब्द किंवा शब्दगुणशब्द-
संबंध शब्द असाचा शब्द आहे। गाय अथ्य मनुष्य देव पक्षी हा जातीचा बोध करतो यास्तव यास जातिशब्द अ-
से म्हणतात। पाक करतो पढतो जातो येतो रवातो बोलतो हा शब्द किंवा बोध करतो म्हणून यास क्रियाशब्द म्हणतात। संद-
रा काळा बारा वाईट हा शब्दगुणाचा बोध करतो यामुळे यामगुणशब्द म्हणतात। धनवान् गोमान् राजसेवक हा शब्द धन-
गार सेवक यांचा आणि पुरुषांचा स्वस्वामिभाव संबंधाचा बोध करतो यास्तव यांस संबंधशब्द म्हणतात। इत्येवंप्रत्यदि

क. जे संज्ञा शब्द आहते ते संज्ञात्मक धर्माचे त्या अर्थावर बोधन करताना यामुळे ते ज्ञाति शब्द च आहते। तसेच शब्द अथय त्यादि
क. रूप धर्माचे बोधन करणारे आकाशादि, शब्द तद्वा ज्ञाति शब्द च आहते या स्मरणेन प्रकाशनेन च। सद्योचे पूर्वोक्त
गासंज्ञे कारण ब्रम्ह ते भव नव्हते असत नव्हते इत्यादिक श्रुतीने मन्व असत्वरूप धर्माचा निषेध केला यामुळे ज्ञाति शब्दची प्रवृत्ति
ब्रम्हावर नाहीं। ते ब्रम्ह निगुण निष्क्रिय आहें अशा श्रुतींनी गुण आणिक्रियेचा ब्रम्हाचे वाढीने विषय केल्यामुळे त्यावर क्रिया शब्द
गुण शब्द यांचाही प्रवृत्ति नाही। दाआत्मा असंग आहें जो असंग आत्मा त्याचा कोणाशी संबंध नाही अशा श्रुतींनी सर्व संबंध
चा निषेध केल्यामुळे ब्रम्हाचे वाढीसंबंध शब्दाची दी प्रवृत्ति नाहीं ॥ १२ ॥ असे जे सर्व शब्दाने ब्रम्ह प्रतिपादन करतात
नाहीं ते तेथे ब्रम्ह तुला सांगतो असे तुम्हा कसे वाळो आणिते ब्रम्ह वेदान्तरूप शास्त्ररूप प्रमाणापासून जाणा व्यास योग
ग्य आहे असे शास्त्रेयानि त्यात - यास्तुत्यात वेद व्यासानी कसे भागितले आणिते दोनात गद स्वरूप स्वरूप लक्षण बाक्याने त्याचे प्रतिपा

• सर्वतः प्रतिपादनं सर्वतोऽक्षिरां मुरव ॥ सर्वतः श्रुति मद्भोके सर्वमा वृत्यतिष्ठति ॥ १३ ॥

इन कसे केले अशी शका दोईक तर ब्रम्हाचे वाढी वास्तविक ज्ञाति धर्मे क्रियागुण संबंध नसले तरी अचिंत्य परमेश्वर शक्ति रूपग
येने कल्पिलेले जे ज्ञात्यादिक लोचने भवणेने लक्षण करून शब्द प्रवृत्ति होऊन भावाकल्पित जे विषय किंवा प्राणि शरीरोदयादि
क त्याचे द्वारा निर्विशेष ब्रह्म प्रतिपादन करताना। या अभिप्रायाने पर ब्रम्ह बोधास द्वार भूत भायिक रूप सौम्य ब्रम्ह असत नवे
असे भागितल्याने त्याच्या असत्वाची शंका गेली तरी सविस्तर त्याबोकेचे निराकरणार्थ भायिक रूप द्वारा चेतन होऊन स्वरूप
त्वे करून त्या ब्रम्हाची सत्ता आहे असे प्रतिपादन करित असता बोलतात ॥ नत सर्वतः प्राणिपाद - सर्व देहाचे वाढी रुखा
पाद रूप अचेतन अवयव आप आपले व्यापाराचे गयी प्रवृत्ति होण्यास योग्य ज्याचेतन होऊन ताचे किंवा जेणे करून आहेत तत्त्व
रूप जे आहे। तसेच। सर्वतोऽक्षिरां मुरव - ब्रम्ह जे सर्व देहाचे गयी नेत्र सुरवमस्तक हे जेचेतन अवयव आप आपले व्याप
राचे गयी प्रवृत्ति होण्यास योग्य ज्याचे किंवा ज्या होऊन चेतन नाही होताना किंवा आहेत तत्त्व रूप जे आहे। तसेच। सर्वतः श्रु

क्षिप्तं तन्मन्त्रं ज्ञेयं सर्वं देहावेवायी श्रोत्रे दियो पक्षितं सर्वं इन्द्रिये आपले आपले व्यापारान्वेवायी प्रवृत्त होण्यास योग्य ज्याची किं
चा ज्याचे तनसंज्ञा ज्ञानें आहें तन्मन्त्रं ज्ञेयं सर्वं देहावेवायी श्रोत्रे दियो पक्षितं सर्वं इन्द्रिये आपले आपले व्यापारान्वेवायी प्रवृत्त होण्यास योग्य ज्याची किं
तन सन्नेनेच होते असा नियम आहें यास्तव शरीराचे वाणी जी हस्तापादादिक अवयव इन्द्रिये यांची प्रवृत्ति करणारा नेन आत्म्या
असल्याशिवाय ती त्याची अनुभव सिद्ध प्रवृत्ति होणार नाही यास्तव क्षेत्रज्ञाचे तन्मन्त्रं रूप ब्रह्मसत्ता नाही अनेक संभवना
ही असे तात्पर्य । सर्वाध्यात्म्यतिष्ठति - तैक्ष्ण्यं रूपं सर्वं प्राणि देहावेवायी राहिलेले विधुनित्य एक ब्रह्म सर्व अचेतन समु
दायास व्यापून मन्त्रज्ञे आपले वायी त्याच्या कल्पित संबंधाने स्वस्वरूप सत्तेने स्वस्वरूप रूपां रूपां ते अस्ति भाति - याव्यवस्था
स योग्य करून आपण निर्विकार स्वरूपानेच स्थित जाहें ॥ १३ ॥ अथ आरोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते - याव्यायाने म्हा
जे सर्वोत्पत्तिद्वयं प्रपंच्यते - प्रतीतीमयेतो असा जो हा दृश्य प्रपंच याचा निषेध जर ब्रह्मदेवाची प्रथमच केला तर जसा वा
जे सर्वोत्पत्तिद्वयं प्रपंच्यते - प्रतीतीमयेतो असा जो हा दृश्य प्रपंच याचा निषेध जर ब्रह्मदेवाची प्रथमच केला तर जसा वा

सर्वोद्विगुणाभासं सर्वोद्विगुणविवर्जितं ॥ असत् सर्वं भूच्चैव निरुणं गुणमोक्तं च ॥ १४ ॥

युक्तरूपनाही असा जरी निषेध केला तरी रूप दृश्य जल आदिकांवर आहे या मुळे रूप अगदी कोठे नाही असें रूपास अगदी
असत्त्व आहे असा बोध होत नाही त्याप्रमाणे प्रपंच ब्रह्मदेवाची नसला तरी अन्यत्र प्रधानपरमाणु आदिकां जीं सारव नाहीं
कादि मत सिद्ध करणे त्यावेवायी असेल अमी संभावना होऊन प्रपंचास अगदी असत्त्व आहे असा निश्चिन्न बोध होणार
नाही या मुळे अहंतात्म्य बोध जो श्रुतीस विवक्षित आहे त्याची सिद्धि होणार नाही यास्तव जगाची उत्पत्ति स्थिति लघु सर्व
पर ब्रह्मपासूनच होताना जड प्रधान परमाणु आदिकां पासून होत नाहीत असा ब्रह्मदेवाची जगाचा आरोप करून ल
घातेचेच कालत्रयी निषेध केला मन्त्रज्ञे जग अत्यंत असत् केलेच नाही असा निष्प्रपंच अहंतात्म्य बोध निश्चित होतो या
व्यायाने निष्प्रपंच ब्रह्म निरुणं गुणं निर्गुणं करताना त्याप्रमाणे सर्व मायिक प्रपंचाचा ब्रह्मदेवाची आरोप करून - अनादिमद पंड
म्ह - याचे व्याख्यान करून आता त्यामनाचा अपवाद मन्त्रज्ञे निषेध ब्रह्मदेवाची संगून - न सतन्मा स दुष्यते - असे जे योगिते

त्यांचे व्याख्यानास निरुपाधिक अद्वय परब्रह्म स्वरूपाचे ज्ञानासाठी श्राव्य करताना ॥ सर्वैश्वर्यगुणाभासे - म्हणजे सर्वेजी श्रोत्रा
 दिक इन्द्रिय हे ग्राहक ते ब्रह्ममायारूप किंवा मायेने कल्पिलेले उपाधिधर्मांनीयुक्त होऊन त्यायोगे मात्राचे उपलक्षण करून आ
 तर मन बुद्धि अदकार चिन्ताद्य आंतरग्राहक आणि सर्व जे त्यांचे गुण म्हणजे शब्दादिक ग्राह्य विषय त्या ग्राहक ग्राह्यांमार्गे
 विचित्र भासते । जमा जलरूप उपाधीने अयं अधस्ताः प्रमाणे कं पिता सारखा भासतो परमार्थतः स्वरूपज्ञा जलस्थ नाही कं पि
 त नाही तसे ते ब्रह्म आहे । सर्वैश्वर्या योजन - म्हणजे सर्व इन्द्रिये आणि त्याचे जे विषय त्यां हीं कल्पन राहित आहे । यास्तव ग्रा
 ह्य ग्राहक स्वरूप नाही म्हणजे त्याचे विकाराने ग्राहकत्व ग्राह्यत्व स्वरूपाने युक्त नाही । यास प्रमाण । तो परमात्मा पाणि प्रादत्त
 दित्त असताही जवन म्हणजे वर्गानं धावत्या प्रमाणे दिसतो त्यास वस्तु नसता ही पाहतो श्रौतनसता ही ऐकतो ग्रहणाया
 ऐकणाया प्रमाणे भासतो प्राणरक्षितमनो राहित असताही बुद्धि ध्यान करीत असता अत्या प्रमाणे चलन पावली म्हणजे वचल
 सा त्या प्रमाणे भासतो अशा अधां व्याश्रुति आहेत । यावरून ब्रह्म परमार्थतः प्रपंचसंबंध राहित निष्प्रपंच आहे । असें आहेत हे
 सर्व जग ब्रह्मच आहे । असे शास्त्र ब्रह्मास सर्व जगाचे तादात्म्य किंवा आधारत्व कसे सांगते असे म्हणेल तर त्या विषयी सांगताक
 । अससें सर्वभूतं च - म्हणजे परमायतः सर्वसत्त्व धरात्य असता ही सर्वभूत म्हणजे सत्त्व रूपाने आपले गायी मायेचे कल्पिले
 ले सर्वजगाचे धारण करणारे आहे । जशी उरवर भूमी मरुमर्गचिका उदकांने असें ब्रह्म असताही अज्ञान कल्पित त्यामरुमरी
 चिका उदकाचे आधारत्वं करून भासते त्या प्रमाणे ब्रह्म असण असता ही सर्वोधारत्वं करून भासते । अग्नि परमार्थतः ग्राहक भा
 हा द्रव्य किंवा सत्त्व रजनमोगुणी रत्न्य असता ही ते उष्ण शब्दादिक विषय द्वारा करव दुःख मोह रूपाने परिणाम पावले असतो
 त्याचे भोक्तृ म्हणजे प्रकाशक निर्विकार बोधात्मक आहे असे जाणवे ॥ १४ ॥ श्रुतावाचिहः अतस्त्व - म्हणजे उत्पन्न होणाऱ्याम
 या कल्पित सर्व कार्यांचे बोहर आणि ज्ञात अधिष्ठान रूपाने राहिलेले म्हणजे व्यापक एकच ते ब्रह्म आहे असे जाणावे । याच
 कारणाने सार्वत्र विस्वात्मक तेच आहे । कल्पित पदार्थांची अधिष्ठान सने शिवाय निराकी सत्ता नाही । अथवा भूतं च - म्हणजे

प्राणयन्त्रो बहिः स्फुरणजे मनास्त्वहं एका दवा इन्द्रियं आणित्कूल वारीगादिक हीं केवल विकार स्वरूप आदेन यास्तव पुरुषासम दूर
त्वा मुकें बहिः असीं स्फुरलीं आणित् मरुत अदकार पंचमधुत तन्मात्रा अम्यक्त हीं प्रकृति स्वरूपत्वा स्तव सानिहित आदेन मरुत
न अंतः या शब्दानो ध्यावो । चराचरोपाधीनी उपलक्षित किंवा तदुपाधिक बाहिः अतः याचे अविधुत पुरुष चराचर शब्दाने
ध्यावे । तें अस्त चराचर असे जाणावें । येणें करून पुरुषासम होय अस्त स्वरूप व सांगितले तें - बहिः अतः इत्यं - असे सांगितल्या
वरून बहिः शब्दाजें पोडवा विकार आणित् अतः शब्दार्थ त्या अष्टों प्रकृति यांचे वायी होय अस्त चराचर सांगितला तो सत्
बोध जसा बास नसा बडी यान्यायाने पूर्वोक्त प्रकृति आणित् विकार हे चमुकीं कल्पित आहेत यास्तव तौ मिथ्याभूत कल्पितच आहेत
वरून केवल उपलब्धि म्हणजे बोधस्वरूप जो पुरुष त्याचा आणित् गुणाचा कल्पित किंवा आध्यात्मिक संबंध आहे यापुढें त्याचे स्वरूप
णजे गुणाचें प्रकाशक लपुरुषास उपपन्न झाले । असे प्रकाशमात्र स्वरूप जो सूर्य त्यास प्रकाशय जें पदार्थ मीचें संवधानें व प्रकाश
बहिरं न अस्त भूताना मन्वरं चर मे वत् ॥ म्हणून वानदविहोयं दूर म्हणें चोति केचनत् ॥ १५ ॥

शायित्तलये तैत्त्या प्रमाणे । पुरुषत आत्मस्वरूप त्यात्मवीनेत्य उपगोहस्वरूपच आहे आणित् याचा प्रकृति आणित् विकार या चो-
किंवा बाहिर जात सर्वत्र संवध असतां याचे प्रत्यक्ष मनांस सर्वत्र को होत नाही अशी शक होईल तर त्या विषयी सांगतात त-
त् स्वरूपात अविहोयं - म्हणजे अस्त मनां याक सर्व संवधो असता ही प्रत्यक्ष दिसा यास कारणभूत ह्मणिकांनीं रहित आहे
यापुढें हे अस्त असें स्पष्ट त्वे करून प्रत्यक्ष होण्यास यांग्य नाही - अथवा जगाकुक्कमम निहित स्थितिकाचें शब्द शब्द अस्त स्वरूप
समीप असतां ही उपलब्धि ह्मणाने निरोहित झाल्यापुढें असे प्रत्यक्ष दिसत नाही तसे नित्यापरोक्ष असण आत्मस्वरूपपर ब्रह्म
वर्तन सानिहित असता ही उपलब्धि म्हणून तिगोंदित म्हणजे आच्छादित झाल्यापुढें उपाधिविहित त्वें करून शब्द स्वरूपाने
सर्वोत्पत्ति शक्ति नाही आणित् उपाध धर्मांनी युक्त व कोंदित मफटिका प्रमाणेच अता त्यां सादितें । ते विहोत आदित न
त्यास उपाधीचा विलय समा धीने किंवा विचाराने करून ते शब्द ब्रह्म सर्वत्र जाणण्यास योग्य आहेत हे व स्पष्ट करून दाखव

विनात । दूरस्थं - म्हणजे आत्मज्ञान साधन वर न्यजे अविविधान आहोते न त्यास सहस्रलक्ष कोटया बधि वर्षांनी ही याग व्यावयाचें नाही
यास्तव त्यांस लक्ष कोटया बधि योजनांनी दूर देशस्थिता प्रमाणेंच आहे । अत्रिकेच तद् - आणिकात्म्यता न साधनसंपन्न जे आहेत -
त्यांस आत्मस्वरूपत्वास्तव आशी जवळच आहे । आपका आत्मा कोणास ही आपणास सौंदर्य दूर नाही । अथवा आशानी भूमिस्थ अ
सून जलस्थ स्त्रयास आकाशस्थ स्त्रयोपेक्षा फार दूर मानितो पुरुष अधोमुख असता त्याचे नेत्रे विमज्जित जाऊन उठते स्त्रयो कडे -
किरून पूर्वीच अधोमुख होऊन रवाली पादपयाचे सैस्कारागें आकाशस्थ स्त्रयोसच जलस्थ स्त्रयोसच जलस्थ स्त्रयोसच जलस्थ स्त्रयोसच
नी एक प्रतिबिंब भ्रम म्हणतात । अपूर्व प्रतिबिंब उत्पन्न होतो असे ते म्हणत नाहीत हें प्रतिबिंब तत्वाणणारा विद्वान् पुरुष विव
देवीच म्हणजे आकाशस्थ स्त्रयोस्वरूपाचे वायीच प्रतिबिंब स्वरूप लेक रून मानिले त्या जलस्थ स्त्रयोस पाहून त्यापासून दूर पा
हत नाही । याप्रमाणे अज्ञानी विवधृत परब्रम्ह स्वरूपास प्रतिबिंब भूत जी कोक्षाफार दूरच राहतात । शानी वर विपरीत धर्मो नें ग्रहण
अविभक्तच भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ॥ भूत भर्तृच तस्यै यं ग्रसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ १६ ॥

के ठेले ब्रम्हच जीवाचे स्वरूप आहे त्याहून निराळे नाही यास्तव जीवस्वरूपास जवळच म्हणजे उपाधितो दून तद्रूपच पादताम
॥ १५ ॥ सर्व प्राणि देहाचे वायी एक विभु नित्य असून सर्वांस व्यापून राहते असे जे - सर्व भावस्थिति छति - असे सांगितले तेच
स्पष्ट करून दाखवितात ॥ भूतेषु अविभक्तच विभक्तमिव स्थित - म्हणजे आकाशाप्रमाणे सर्व व्यापक स्वरूपत्वास्तव सर्व वाय
कारण संचा तात्त्विक सर्व प्राण्याचे देहाचे वायी तें ब्रम्ह एकच आहे प्रतिशरीरीभिन भिन्न नाही तयापि देहाच्याच तादात्म्याने
प्रतीतीस एते यासु कें प्रतिशरीरी भिन्न भिन्नाप्रमाणे भासते । सजे आकाश एकच असतो ही घटयठरूप उपाधीचे संवेधानें उ
पाधिकृत भेदाने घटकाश भगकाश याभेदाने भासते । यास भूतात्मा भूला भूलांचे वायी एक रूपच स्थित असता एक रूपाने नि
वा बद्ध न रूपानें जलांनी छिन्न शप्रमाणें भासतो अशा अर्थाची श्रुती प्रमाण आहे । असे आहे तर सैन शब्दाचा जो अर्थ शरि
त्याचे वायी क्षेत्र व्यापक एक असतो अशाचे कारण जे ब्रम्ह तें त्याहून निराळेच आहे अशी शंका होईल तर त्या विवधी तसे

नाही असे सांगतात। म्हणजे सर्वभूतं चे स्थिति काही ने धारण किंवा पोषण करते आणि प्रविष्णु-म्हणजे उत्पत्ति काही उत्पन्न करणाऱ्या स्वभावाचें आणि प्रसिष्णु-म्हणजे संस्कार काही संस्कार करणाऱ्या स्वभावाचें असे जें ब्रम्ह तें क्षेत्रज्ञच आहे त्याहून भिन्न नाही। जसी रज्जूचे रज्जूचे ठायी सर्पाचे उपाति आणि स्थिती आणि प्रलय कारणलें करून कल्पिते छी सर्पाचे स्वरूप आहे तसे सर्व प्राण्यांचे उत्पत्ति स्थिति लय कारणलें करून कल्पिते छे ब्रम्हच सर्व प्राण्यांचें स्वरूप आहे त्याहून भिन्न नाही असे तात्पर्य॥ १६॥ यानामेणें ज्ञेय ब्रम्हाचे तटस्थ लक्षण सांगून त्याचे स्वरूप लक्षण सांगतात। ज्योतिषा अपितत् ज्योतिः-म्हणजे ते ज्ञेय ब्रम्ह दुसऱ्यांस प्रकाश करणारी जी बाह्य जड स्वर्य प्रगल्भादिक ते जें आणि आभ्यन्तर जी प्रकाशक जडबुध्वादिक त्याचे ही प्रकाशकचैतन्य रूप आहे। यास प्रमाण ज्या ब्रम्हचैतन्यात्मक तेजोने युक्त स्वर्य सर्वांस प्रकाश करतो ज्या ब्रम्ह स्वरूपाच प्रकाश करण्यास स्वर्य समर्थ होत नाही आणि द्वाचदयातारा विबुद्धता ही समर्थ होत नाहीत मग अन्मी कोटून समर्थ होईल हे सर्व जागब्रह्मात्मक प्रकाशाने भासतें अशा अर्थान्वीथुती आणि यदादिगगत तेज जागद्व्यासयते रिबे॥ यच्चंडमसि यच्चानौ तसे जो विद्विमानकं-असे गीतेतील पंचदशाध्यायस्थ भगवताचे वाक्य ही प्रमाण आहे। याचे अर्थार्थें निरूपण ते येच करू॥ तें ब्रम्ह स्वता जड नाहीच तथापि जडसंवाधाने जड होईल असे म्हणेल तर त्या विषयी सांगताना तमस परमुच्यते-म्हणजे अपागमार्थिक जीं जड अविद्या आणि त्रिकार्ये यांची अस सदृश तें पारमार्थिक ब्रम्ह आहे। पारमार्थिक सत् आणि असत् यांचा संबंध वास्तविक संबंध नाही असे ब्रम्ह वेने आणि श्रुती वोलतात। आपल्या प्रकाशा विषयी दुसऱ्या ऐकिक प्रकाशाची त्यास अपेक्षा नाही असा आदि-त्यासारखा ज्याचा वर्ण म्हणजे प्रकाश आहे आणि तमाहून परीकडे ते आहे अशा अर्थान्वीथुती आहे आणि तेच ब्रम्ह ज्ञानम्हणजे बाह्य विषय जें घट आणि त्यावरील रूपादिक तदाकार जी चक्षणादिक इत्यादिक प्रमाणाचे द्वारा होणारी अंतःकरणवृत्ति तिचे बायी प्रति विवृत म्हणजे अभिव्यक्त जें त्याचे अधिष्ठान भूत चैतन्य तद्रूप आहे त्या वृत्तीत अभिव्यक्त झालेल्या अधिष्ठान

ज्योतिषामपितत् ज्योतिः स्तमसः परमुच्यते॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य हृदिसर्वस्य धिष्ठितं॥ १७॥

चेतन्यास्य तार्किकादिक घटज्ञानं रूपज्ञानं भ्रमणतान् आगिः पावृत्तीचं उपलब्धं तेन ज्ञानं उपलब्धं स्थाळे दृष्टीचं नास्तीने नाशपावले असा
 व्यवहार करतात। न्यादे शीवृत्तीचं पृथी अज्ञानं कुतावरणाने असाने ज्ञेयं न्याशरणत्वा नाश कारणत्वा घटरूपा साकारदृष्टि
 होऊन न्यावृत्तीत अभिव्यक्त होऊन घटा रूपदिकाचे स्वरूपाने ज्ञाणण्यास योग्य होते। अथवा वेदान महाब्रह्मापास्तून अरवड अ
 म्हाकार अतः करणदृष्टीने मूलभूत अज्ञान नाशपाऊन ते अभिव्यक्त होऊन - जाणजे - असा विहानाचे व्यवहारास योग्य होते। या-
 स्तव त्यास ज्ञेय असे भ्रमणताना जडावर असानेच किंवा ज्ञानत्व गाढी। जो घट असो किंवा ज्ञान असाध्यबद्दल होतो तो घटोपाधि
 क घटाधिष्ठान अम्लाविषयीचा आदं असे जाणावे। याच कारण सव - ज्ञानगम्य - म्हणजे पृथीक जी ज्ञानसाधन भूत अमानिवादि
 क ज्ञानशब्दाच्य साधने न्यादीकरून प्राप्य। ज्ञानसाधनाची नाप्य आदं तर ते अभ्यादिक साधनाची नाप्य आमदे शादिकाप्रमाणेच
 वदित म्हणजे दृग्गतिवा वाग्ययेंवणवृद्धत्वावस्था प्रमाणे काळविलवोने प्राप्य आहे काय असे म्हणजे तर तसे गाढी असे सांगत

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयचोक्तं समासतः॥ मद्रक्तं एतद्दिशायामद्रावा योपपद्यते ॥ १८ ॥

त। सर्वस्य दृग्गतिविधित - म्हणजे सर्वत्र अपेक्षक प्रभवादी प्राणिमात्राचे बुद्धीचे वायोच अतर्हृष्टीस जीवत्वरूपाने किंवा अतर्थांनिस्वरू
 पाने अभिव्यक्त होत। ज्ञेय मृयांचे ते अमवंच अभिताह - आदं शक्तिगद्यैकान नणि याचे बायी विषे केंद्रून अभिव्यक्त होत तेसेच
 १७॥ केळेले क्षेत्रादिकाचे निरूपणाची न्याचे ज्ञानाचा अधिकारी नाशन समाप्ति करतात। इति क्षेत्रं - म्हणजे यापुढे क प्रकाशनीक
 हा भूतादि धृत्यत होत। तथा ज्ञान - म्हणजे नमंच अभानिग्यादि व तत्त्वज्ञानार्थ दर्शनात ज्ञान। ज्ञेयच - म्हणजे आणि अनादि मया
 पुरं अम्ल इत्यादि - दृग्गति सर्वस्य विधित - इत्यत ज्ञेय। हे त्रिनय मवें श्रुति आणि स्मृति याचे मथन करून त्यातून काढून जे मद्रवुद्धि
 आहते त्याचे वर अनुग्रह करण्यासाठी मी - समासन उक्त - म्हणजे मद्रंयाने सागिनं। इतकाच मुख्यसर्व वेदाचे आशिर्वातास
 आहे। याचे ज्ञानाविषयी पूर्वाध्यायी भागितलेल्या माशाभक्तब अधिकारी आहे। तो - मद्रक्त, एतद्दिशाय - म्हणजे मी जो वास्तुदे
 व परमात्मा परमपुरुष याचे बायीं साणे सर्वोत्तम भावसमर्पण केला आहे आणि मीच तारणा अशी ज्याची बुद्धि आहे असा मद्रक्त

शरण होस्ता तो होच- सानआणि होययामत विवेकानें म्हणजे त्याचे धर्मोक्त लक्षण स्वरूपाजें आपणून। मद्रावाक उपपन्न होतें म्हणजे ते धर्मार्थ वरन्परमानंद प्राप्तिरूप मोक्षसंजाण्यास योग्य होतो। यास्तव तुज्जविविधभोगेच्छावाकून मंदेक शरण होस्ता तो परमसुखाय मोक्षोन्मुख होऊन आत्मज्ञान साधनावेंच अनुष्ठान करावे-असा अभिप्राय। १८॥ याप्रमाणें-नद होच पक्क्या दृक्-आचें निरूपण केले। आतां- यादिकारि यन्मथयत्-सर्व योग्यत्वभावश्च एणेकरून त्याचे निरूपणाची प्रतिज्ञा केलेली आहे त्याचे निरूपण करावयाचे शेषाहिलें आहे तें निरूपण प्रकृतिआणि पुरुष यास सें साराचें हे तुल्य सांगून- प्रकृतिपुरुषवैव-एथून दोन शब्दांनी- यादिकारि यन्मथयत्- त्याचे निरूपण आणि- पुरुष- प्रकृतिरच्छोदि-एथून दोन शब्दांनी- सर्वयोग्यत्वभावश्च- याचे निरूपण करतात। सप्तमाध्यायीं क्षेत्रज्ञाणि क्षेत्रज्ञ एव हूपअपर आणि पर असा ईश्वराच्या दोन प्रकृति सांगून- एमयो नीतिभूतानि- येणे करून ही सर्वभूतें- त्या दोन प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात असें सांगितलें। तेंच भूतांचे उभयविध प्रकृतिमोर्निव स्तेमरूप अपर प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञाकरून प्रकृतिपुरुषवैवविश्व नादी उभावपि। विकारांश्वगुणोभ्येव विद्विपकृति संभवान्॥ १९॥

पश्चम प्रकृति या दोहीसही अनादित्व सांगून स्पष्ट करतात। प्रकृति पुरुषच- म्हणजे मायास्वरूपी त्रिगुणात्मक परमेश्वर शक्तिरूप क्षेत्रस्वरूपापर प्रकृति आणित्वाजी वाच्य ती पर प्रकृति पूर्वी सांगितली ती। उभोअपि- म्हणजे या दोन्हीही। अनादि विवि- म्हणजे असे आदि- म्हणजे उत्पत्ति नाही असे द्वाण। सर्व जगाम प्रकृति मूलकारण आहे यास्तव ती अनादि आहे तिची उत्पत्ति मान्य की तर तिचें ही कारण दुसरें त्याचें ही कारण तिसरे असे मानावे लागून अनवस्था होईल। सर्व जग जीवकृत धर्माधर्म फल जीवा-स प्राप्त व्हावे एतन्निमित्त क ईश्वराने निर्मित आहे या मुळें जगाचे अनादित्वास्तव त्यास निमित्त मूल धर्मोर्ध्व अनादि आहेत तचें अनादित्वास्तव त्यांचा कर्तो जीव ही अनादित्वाचे असे मानले पाहिजे। ना ही तर जीवाची उत्पत्ति मानली तर त्याणे पूर्वी धर्मोर्ध्व न केले नसतां ही उत्पत्ती नंतर सत्य दुःखातु भव रक्त फल जें होतें तें केलेले धर्मो धर्मो ना झून ही होतें असा अकृता आगम रक्त दीप येरेंछ आणि जीवाची उत्पत्ति मानली तर त्याचा नाश ही होईल तेव्हां जीवानें केलेले धर्मो धर्मो चा फल भोक्ताच नाही वा मुक्त

ते फल दिव्यानिवाय हीनादापावनील अस्मा कृतमवा दोष येरु असे कृतमवा अहताम्भगमनदोष नयावे याम्भव जीवही अनादि असेमान
 बें। त्याकारणास्तव प्रकृति अनादि अहे याम्भव-विकृताय गुणान्तेव-म्हणजे इधिव्यादिक पञ्चम हाभूते आणि औनादिक पाच शा
 ने हिचें वागादिक पाच कर्म टियें आणि मनदे घोडवा विकार आणि-सत्वरज तेने गुणाचे स्वभावा प्रमाणे त्यापासून कर्मांत होणारे
 जे फल दुःख मोह किंवा त्याम माधन धन जे गुण ते। प्रकृति संभाव विद्धि-म्हणजे प्रकृतिरूप मूलकारणापासून उत्पन्न हो
 णारे आहोत असे हे जाण ॥ १८ ॥ विकार आणि गुण प्रकृति संभव म्हणजे प्रकृतीपासून उत्पन्न होणात यांचे विवेचन करून पुरुषा
 स संसार हेतुत्व कसे ते दाखव वितान। कार्यकारण कर्तृत्वे हेतु प्रकृति, उच्यते-म्हणजे कार्य शब्दाने शरीर आणि शरीरात्मक उत्पन्न क
 रणाची इधिव्यादिक पञ्चम हाभूते आणि त्यांचे गुण ते रूप रम्य धर्म्यर्था शब्द रूप पाच विषय हे ध्यावे। कारण किंवा कारण या वा
 च्छानें शरीरस्थ पांचशो आदिक ज्ञानेष्टियें वागादिक पाच कर्मेष्टियें चित्त बुद्धि अहंकार ही कारणे आणि तदाश्रित सत्त्व दुःख मोह

कार्य कारण कर्तृत्वे हेतु प्रकृति रुच्यते ॥ पुरुष सत्त्व दुःखां भोक्तृत्वे हेतु रुच्यते ॥ २० ॥

त्मक प्रकृति संभव गुण हे सर्व ध्यावे। ही जौ कार्य कारणे यांच्या कर्तृत्वाविषयी म्हणजे कार्य कारणात्मक किंवा तदाकार प्रकृतीचे
 अवस्थांतर रूप परिणाम होण्याविषयी हेतु म्हणजे उत्पन्न करणांर उपादान कारण प्रकृति आहे। हे कार्य कारणे कार्य कारणात्मक पदार्थ म
 कुतीचेच अवस्थांतर रूप परिणाम आहेत अम कर्तृत्व मदाभूति प्रभृति मूर्खी बोलतात। याप्रमाणें कार्य कारण कर्तृत्वे कर्तृ
 प्रकृतीस संसारचे कारणत्व सांगून पुरुषास ही सत्त्व दुःख भोक्तृत्वे करून मसाराचे कारणत्व आहे असे सांगताम ॥ पुरुष-म्ह
 णजे पर प्रकृति स्वरूप जो दोष ज जीव शु र्क्ष सांगितल्या तो। सत्त्व दुःख भोक्तृत्वे-म्हणजे सत्त्व दुःख मोह आत्मक जे अतः कारण
 रिणात्मक बुद्धि स्वरूप भोग्य पदार्थ त्याचे जे भोक्तृत्व म्हणजे त्यांअन करणवृत्तीत अभिव्यक्त झालेले स्वप्रकाशानात्मक
 चेतन पुरुष स्वरूप तू जौ भोग्य सत्त्व दुःखादिक चा अतुभव त्याविषयी हेतु म्हणजे निमित्त कारण आहे असे ते तबक पिलमल
 सुन्यादिक मूर्खी बोलतात। यासारख्या मतांची परिभाषा अशी आहे। मृष्टिद्वंद्वकाली परस्पर चा परस्पर उषमर्दं न कर्तारं समान

अवस्थेनें गच्छेते ज्ञेयं सत्त्वज तमो गुणयांसि गुणात्मक प्रकृति असें स्मृतात् । ती प्रकृति असेत न जड स्वरूप आहे । पुरुष
 म्हणजे जीव असंग विद्रूप पुरुष पक्षाप्रमाणे प्रतिवशीरी भिन्न अडिस स्वभावाचा आहे । ईश्वरमुक्तीच नाही । अनेकाने प्र-
 कृतीस स्वतः कर्तृत्वसंभवत नाही - आणि असंग चिन्मात्र स्वरूप पुरुषास भीरुत्व ही संभवत नाही । तथापि कर्तृत्व म्हणजे -
 क्रियेचें उपादकत्व ते अनेकतनास ही येत नाचे अदृष्ट योगने किवा वेतनावे सौम्य भवानें संभवते । जसें वस्त्रीस उष्ण उलन - या
 द्युसति र्यगमन किवा येतन वत्साचे जीव नादृष्टाने स्तनांतील अन्नेतन दुग्धाचें सरण म्हणजे अन्न निःसरण होतो तसें अनेक
 प्रकृतीस ही येतन जीवांचे सन्निधानाने त्याचे उदृष्ट योगानें कर्तृत्व संभवते । मोरुक्त म्हणजे सरुव दुःखाकार अंतःकरणवृत्ती
 त अभिव्यक्त झालेले जें पुरुषाचे बोधस्वरूप प्रतिबिंब तद्रूपजें अनुभव त्याचें आश्रयत्व । तें असंग पुरुषास जरी संभवत नाही -
 तथापि प्रकृतीचें कार्य जें अंतःकरण बुद्ध्यादिक त्यावर तें उगद्देत हारा प्रकृतीवर ही आहे तें प्रकृतीचीं आणि प्रकृतीचे कार्य जें
 अंतःकरण बुद्ध्यादिक त्याची आपले स्वरूपाशी भेद असतां ही त्याचे ज्ञान नसल्यामुळे त्यावर आपण आपलें तादात्म्य मानून तें
 आपले वर जीव मानून घेतो । यासच प्रकृति पुरुषत्वा अविवेक म्हणतात । ऐश्वर्य पुरुष आणि प्रकृति यांचा जो अविवेक रूप संवेक
 तोच पुरुषाचे संसारास कारण आहे । रतकेंच विवक्षित आहे । ईश्वर नाही । पुरुष प्रतिवशीरी भिन्न आहे असें विवक्षित नाही
 । तसें विवक्षित असेल तर - क्षेत्रज्ञं नापि मा विद्वि सर्वे होत्रेषु - एणेकरून सर्व शरीरांचे ठावीं क्षेत्रज्ञ जो जीव तो भीच आहे असें
 से जीव आणि ईश्वर यांचे निरुपाधिक स्वरूपाने ऐक्य जें सांगितले त्याशी विरोध येईल । आणि प्रभावास जगतक हें लक्ष नाही ।
 परमेश्वर याच प्रकृति द्वारा जगाचे कारणत्व कर्तृत्व आहे असें जे वेदान्तास्थान सांगितले जें ही विरुद्ध होईल । पूर्वोक्त कार्यक
 ण करुवद्रूप स्वरूप जीं साधनें आणि फले यांचे स्वरूपानें उर प्रकृति परिणाम न पावेल त पुरुषास कीर्णते फलाचा हें बीज
 अनुभव होईल । जरा अनुभव न होईल तर पुरुष संसारी कसा होईल । करुवद्रूप फलाजो अनुभव तद्रूप भोगासच संसार अ-
 सें म्हणतात । करुवद्रूप फलाचे स्वरूपानें परिणाम पावलेली जी प्रकृति तिचा स्वप्रकाश येतन्य रूप पुरुषाचे प्रतिबिंब

ने पुरुषकोऊन प्रकाशद्वारा जे उपलब्धी न होईल तर त्या अज्ञाने फलदुःखाक प्रकृतीचे परिणामाच्या कोणताउपयोग आहे। यास्तवेव
 नपुरुषाचे संबंधाने उपलब्धीसी घेणारी जी जाड प्रकृति आणि उपलब्धीस आणणारा जो चेतन स्वप्रकाश पुरुष याचा परस्पर जो अतिविश
 रत्न संबंध त्यासच अन्योन्य तादात्म्याच्यास म्हणतात। तोच पुरुषाचे सत्तारास कारण आहे। तेणे करूनच पुरुषमी सत्तारी असे मानि
 ने। त्या संबंधाने पुरुषाच्या तादात्म्याप्रत पावलेली प्रकृतीच वन्हीचे तादात्म्याप्रत पावलेले लोह जसे वन्हीस चपु कोणा शाकार प्राप्त
 होण्यास कारण होते त्याप्रमाणे पुरुषास कार्यभूत शरीरात्मकत्व कारणभूत इद्रिया धात्मकत्व तसेच मनबुद्ध्या धात्मकत्व एणासकर
 णा होऊन तद्वारा आपली कार्ये जी देहादियादिक त्यादील जे गोरव मनुष्यत्व कारणत्व बाधितत्वं कर्तृत्व भोक्तृत्व स्फुरित्व दुःखित्व तान्
 दिक धर्म ते-मीगोर आहे-मनुष्य आहे-काणा कादं-बाधित आहे-मीहे कातो-किंवा करीन-मी सत्तारी दुःखी-असे आपलेवर आपले
 याने पुरुषमावतु घेतो त्याप्रमाणे मानात्मक मानण्यास कारण होते। पुरुषही प्रकृति कार्ये ज्या इतौक्त करव दाने च्छादित्वरूप जंतः करण
 णीणामात्मक हन्ति त्याचे वायी आपले प्रतिबिंब समर्पण करण्याने वन्हीजसा आपले छायेचे म्हणजे शक्तीचे समर्पणाने लोहास दाह कर्तृ
 त्व एण्यास कारण होतो त्याप्रमाणे प्रकृतीस करव दुःखाचे भोक्तृत्वा विषयी कारण होऊन त्याचे द्वारा बुद्धि म्हणजे बुद्धीवर तादात्म्यनि
 याने त्यागेंडे विळा आहे असा-बुद्धिजनत-करणो पधिक जीव-मीचे नवितो-मी इच्छितो-मी फलदुःखें अनुभवितो-असे जे मानितो
 त्याप्रमाणे मानण्यास कारण होता। असा जो हा प्रकृति आणि पुरुष यांच्या अन्योन्य तादात्म्याभिमान मूलक अन्योन्य प्रभोच्या
 स तोत्र जीवास बुद्धीचे तादात्म्याभिमानाने स सापस कारण आहे असे एथे विवक्षित आहे। सात्वतताप्रमाणे प्रकृतीस कर्तृत्व-
 आणि पुरुषास भोक्तृत्व मानले तर कर्तृत्व एकाका भोक्तृत्व एकाका असे वैयर्थ्य कारण प्राप्त होईल आणि पुरुषास भोक्त
 त्व मानले तर त्यास विचारित्व येईल आणि त्यास अभोक्ता अविकारी जो परमात्मा त्या जीजें ऐक्य संगितले ते संभवणार नाहीक
 दूषणाच्या बाव्याख्येन संभव नाही॥ २४॥ पुरुषास करव दुःख भोक्तृत्व करव जें साराचें कारण स्वसांगितलें त्याचे निमित्तका
 च्छे संगतात। अथवा जसे बुद्धीवरील कर्तृत्व पुरुषावर तादात्म्याभिमानाने प्राप्त ते तसे पुरुषावरील भोक्तृत्व बुद्धीवर अभूतें असे

कान्मृण्मणैः असाभ्यस्य होरित्व तत्त्वाच्चैः निराकरणं कर्तव्यम् । प्रकृतिस्त्वैः पुरुषः । प्रकृतिजान् गुणान् मुक्तैर्हि नृभ्यः ज्ञेयं देहं देहियमानं बुद्धिरूपं प्रकृति कार्यो वरी-
ल गौरत्वं मनुष्यत्वं कौण्ठवं बधिरत्वं स्फुरत्वं दुःखादि स्वरूपं गुणान् प्रतः अनुभवितो असे प्रसिद्ध आह । जेव्हां मनुष्यादीन् समाधीतं मू-
र्खेन शरीरादिकावर तादात्म्याभिमान नाहीं तेव्हां श्रुतार्थार्थानां अनुभव होत नाहीं यास्तब देहं देहियदिक जे उपाधी त्यांची
लवता धर्माचा अनुभव असे प्रसिद्ध आह । आणि शरीर ईदियें मन या हीं करून जो युक्त आत्मा त्यासच मनीषी विवेकी भो-
क्ता असें म्हणतात अशी श्रुति ही देह देहिय मन आदिकांचे अभिमानीक तादात्म्यानेच आत्म्यास भोक्ताच आहे श्रुद्धात्मस्वरू-
पाचा भोक्ता नाहीं असें स्पष्टच सांगते । एणेकरून स्फुर दुःखानु भव रूपजो संसार यास प्रकृति पुरुषाचा अविवेक मूलक
जो तादात्म्याभिमान तोच निमित्त असे ही सूचविले । तेच स्पष्ट करून सांगतात । ज्या कारणास्तव पुरुष प्रकृति स्वरू होतो सांगा-
पुरुषः प्रकृति स्वरू हि मुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ कारणं गुणसंगो यस्य सदसद्यो निजन्मसः ॥ २१ ॥

च प्रकृती पाहून उत्पन्न होणाऱ्या स्वरुपादिक गुणां प्रतः अनुभवितो । त्या कारणास्तव त्या गुणांचा अनुभव होण्यास कारणरूपा
ज्या सदसद्योनि म्हणजे सत् देयादियोनि आणि असत् पशुपस्थादिक योनि आणि सत् सदसत् मनुष्यादिक योनि यांचे वाची देव
योनीन जें सात्विक इष्ट फल स्फुरत्वं त्याचाच अनुभव होतो पशुपक्षी यांचा जायतो त्यांचे वाची तामस सनिष्ट फल जें दुःख
त्याचा अनुभव होतो सदसत् ज्या मनुष्यादिक योनी त्यांचे वाची राजस जें धर्मा धर्मोचे मिश्र स्वरुपात अनुभव फल रूपा
चा अनुभव होतो । त्यास कारण साच रजनम बागुणां तून प्रत्येकाच्या प्राधान्येकरून त्रिगुणात्मक प्रकृतीची जो उरुषाचा तादा-
त्म्याभिमान तोच कारण आहे म्हणजे ते सात्विक जे देव होतात राजस मनुष्य होतात आणि तामस पशुपक्षी स्थावर होतात त्या
ताः पुरुषास यास वं भावांचून संसार नाहींच । अथवा विद्वान् किंवा अविद्वान् सर्वही प्रकृति स्वरू म्हणजे देह देहियदिके करून
मनुष्य असतो स्वरुपाचाच प्रकृतीचे गुणांचा अनुभव करितात । जर अविद्वान् आणि विद्वान् भोग करण्या विषयी सम्या

न च आदेन तत्र विद्वान्प्रमाणे अभिविद्वान् का मुक्त होत ना हीत किंवा अविद्वान् प्रमाणे विद्वान् बद्ध का होत ना हीत असें म्हणाव तर त्या विषयी सांगतात ॥ गुण जे देहे हे दियादिक त्याचे वार्थी जो हे मीच किंवा हे माझे असा उभिमान रूप सर्व धर्माच तोच सद्म होनीचे वार्थी जन्म होण्यास कारण आहे । विद्वानास तो अभिमान नाही यास्तव ते बद्ध होत ना हीत - अविविद्वान् त्यामुळे जन्मास जाऊन बद्ध होनात । जसा देह सबंध स्तमान असता ही देहावर हा मी किंवा माझा हा असा अभिमान ठेवणारा यक्ष देहाचे पीडेने पीडित होतो । त्यास निध राहिले न्या देवातीळ जीव ते बंधेस देहावर त्याचा अभिमान न सत्यामुळे पीडित होत नाही जेव्हा जीव देहावर अभिमान ठेवितो तेव्हा देहाचे पीडेने जीवच पीडित होतो त्यावेळेस अभिमान ठेवणारा यक्ष पीडित होत नाही असे प्रसिद्ध आहे । यास्तव मानिष्य मात्र बंध होण्यास कारण नाही तर पूर्वोक्त संगळाच बंध कारण त आहं यासुळे विद्वानास आणि अविविद्वानास देह संबंध सारवा असला तरी विद्वानास तादात्म्याभिमान रूप सग नाही आणि अविविद्वानास तद्रूप सग आहे हेच उपद्रष्टा नुमंताच भतीभोक्ता मंदे श्वर ॥ परमात्मैति वाप्युक्तो देहे स्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

मोठे त्याचे वै लक्षण आहे ॥ २१ ॥ याप्रमाणे मिथ्या प्रकृति तादात्म्याभिमाने करून पुरुषास सगार आहे स्वरूपत पुरुषास संसार नाही असे सांगितले नें पुरुषाचे प्रकृतीकून मित्त्व असंमारी स्वरूप कोणते नें सांगतात । प्रकृति परिणाम भूत जो देह त्याचे वार्थी जीव स्वरूपाने वर्तमान ही परपुरुष प्रकृतीचे गुणाने असंमष्ट स्वरूपे करून असमारीच आहे । कारण । तो उपद्रष्टा - म्हणजे जसे यज्ञांत ऋत्विज यजमान ही परपुरुष प्रकृतीचे गुणाने असंमष्ट स्वरूपे करून असता ही त्याचे समीप राहणारा स्वता कांदो यज्ञसंस्थी व्यापार न करणारा असंमष्ट यज्ञविद्येत कुशल असल्यामुळे ऋत्विज यजमान जे व्यापार करतात त्यांचे गुण दोषाचा पादपारा ज्यास सर्वोपद्रष्टा म्हणतात तो उपद्रष्टा मात्र असतो कर्तो न केन तमादा परपुरुष देहे दियादिक आपले आपले व्यापार करीत असतो स्वतः काही व्यापार न करणारा तत्समीप राहणारा त्याहून विच्छेद त्याचा उपद्रष्टा आहे परंतु कर्तो नाही । त्याच्या अखंड ज्ञानाद्वारे त्याची संगी होत नाही । त्यापुरुष असग आहे अत्राप्रथीची श्रुती या विषयी प्रमाण आहे । अत्र वाउप राब्दाच्चा अत्र

वदित सामीप्य अर्थ व्याबा ॥ देहचक्षु मन बुद्धि आत्मा हे सर्व इष्टे आर्हेत त्यांत बाह्य देहादिकपेक्षा आंतर द्रष्टा मन त्यापेक्षा आंतर द्रष्टा आत्मा त्यापेक्षा दुसरा जवळचा आंतर द्रष्टा नाही अन्ता उपद्रष्टा यांना अर्थ जाणावा । आणि तो परपुरुष - अनुभूत - म्हणजे कार्य कारण जे हे देह्यादिक त्याचे व्यापाराविषयी आपण प्रवृत्त नसना ही त्याचे समीप स्थित असल्यामुळे प्रवृत्ता मग जे अनुकूलत्वास्तव अनुभूत मोद न देणारा आहे । अथवा आपले व्यापाराविषयी प्रवृत्त झालेल्या देहें दियार्थत तत्साक्षि भूत होऊन त्याचे निवारण न करणारा । तो परमात्मा साक्षी वेता आहे अशी श्रुती यास प्रमाण आहे । आणि तो परपुरुष भर्ता - म्हणजे स्वसुखाय रूपाचे स्थित जे देहदिय मनबुद्ध्यादिक त्यांस बेंत त्या भारीने आणि स्व सतेने युक्त करून त्यास - अस्ति - भाति - अस्तव्यवहाराने योग्यतेस आणणे हतद्रूप त्याचे धारण किंवा पोषण करणारा । आणि भोक्ता - म्हणजे बुद्धि दृष्टिरूप जें स्वरूप दुराव मोहात्मक परिणाम त्याचा बुद्धि नष्ट करून स्वस्वरूप प्रकाशाने भासविणारा । त्यावृत्तीत अभिव्यक्त उपलब्ध स्वयं एवंचैव निपुरुष प्रकृति च गुणो, स ह ॥ सर्वथा वर्तमानोपि न स भूयो भिजायते ॥ २३ ॥

रूप अनुभवात्मा । आणि महेश्वर. - म्हणजे सर्वोत्तमास्तव स्व तंत्रत्वास्तव तंत्रत्व मोठा आणि ईश्वर । आणि तो परपुरुष परमात्मा - म्हणजे देहादिक बुद्ध्यंत जे अविद्या कल्पित पदार्थ त्याचा अधिष्ठान भूत उत्कृष्ट उपद्रष्टा दिविशेषण विशिष्ट आत्मा आहे तो श्रुतीत परमात्मा अशा शब्दाने ही निरूपिता आहे ॥ २२ ॥ याप्रमाणे - सच मोयात्मभावश्च - अशी ज्याचे निरूपणाची प्रतिज्ञा केलेली होती त्याचे एथवर निरूपण केले । आतां - यज्ञात्वा दृत मश्रुते - एणेकरून ज्या होय ब्रह्मचे ज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होतो असें हवीं सांगीतले त्याची समाप्ति करतात ॥ यः हं पुरुष वेति - म्हणजे जो सांगितल्या प्रकाराची पुरुषाप्रत तो मीच आहे - असे साक्षात्कारात्मक ज्ञानाने जाणतो । आणि गुणैः सरूप प्रकृति च वेति - म्हणजे विकारां सदा प्रकृतीस मिथ्यात्वे करून किंवा साक्षी अविद्या ज्ञानें करून नष्ट झाली असे जाणतो । सः म्हणजे तो । सर्वथा वर्तमानोपि - म्हणजे प्रारब्ध कर्मवशे करून विधिशाल्माचें अतिक्रमण करून स्थित असला तरी । भूयः न जायते - म्हणजे हें शरीर पडल्या

वरपुनः देहात्वे ग्रहण करित नाही । पुन जन्मास एत नाही । अविद्येचा ब्रह्मात्म साक्षात्काराने नाशाल्यावर तिथें कार्य-
क्षोण्याचा असभवच आहे । अणि नत्व विद्येनंतर पुढे होणाऱ्या पुण्यपापादिकांचा विहानास सत्त्वेष्व नाही । पूर्वसंचितो-
च्चा ज्ञानाग्नीने नाश होतो । चारव्य कर्मांचा भोगाने क्षयसा आन आहे । तेव्हा जन्म होण्यास कारणच नाही । यापुढे जन्मास
पुन्हः एत नाही । मुक्तच होतो । अप्रिदाब्दाने विवि शास्त्रांचे अतिक्रमण न करून सदाचरणानें राहणारा ज्ञानी पुनः ज-
न्मास एत नाही । म्हणून काय सांगायचें आहे असें सूचविले ॥ २३ ॥ याजगात उन्नमन्नभ्यममरुमंदतर एते चार प्रकार-
ाचे अधिकारी आहेत । त्याच्यानंतर नम्याने आत्म दर्शना विषयी साधनाचें विकल्प सांगतात । प्रथम उत्तमाधि काव्यास-
ब्रह्मात्म साक्षात्कां । रात्रें साधन सांगतात । केचित् ध्यानेन आत्मानं आत्मना पश्यंति । म्हणजे विजानीय जनात्मा करण-
तः करण वृत्ति उयात नाहीत असा ब्रह्मत्वाकार अत करण वृत्तीचा अविच्छिन्न निरंतर प्रवाह त्यास ध्यान किंवा निदिध्या-
ध्यानेना अभिपद्यंत केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये मारख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

सन म्हणतात तेंण करून सम्यक् न जे अत करण तेंण करून दुर्हाचे वाया आल्याप्रत ब्रह्मत्वे करून कोणी उत्तम योगी प्रत्यक्ष
त्मक ज्ञानानें अनुभवितात । मध्यभाषिकाऱ्यास आत्मज्ञानसाधन सांगतात । अन्य मारख्येन योगेन - म्हणजे कोणी मध्यभाषि-
कारी पूर्वोक्त निदिध्यासनमात्मक ज्ञानाचें पूर्वी अनुष्ठान केलेले जे । न त्या नित्य वस्तुविवेक तत्सर्वक हे सर्व दृश्यपदार्थे आत्मो-
च्छिण्णात्मक मकृतिपरिणाम रूप मिथ्या । च आहें न । याचा साक्षिधत्त निरूपविभु । निर्विकार । सत्यसमस्तजडदृश्यात्मक बंध-
वरून्य परम आत्मा मीच आहे । असा जो वेदाग्न श्रवण मनन स्मरण सारख्य योग तेंण करून पूर्वोक्त निदिध्यासनद्वारा शब्द-
ण मनन निदिध्यासन सहकृत जे अत करण न्यासीजी वेदात मंडावाक्यापासून शालेली उपपत्ती । अपर कर्मयोगेन - म्हणजे कोणी मंदारि-
प अनुभवानें दुर्हाचे वायी खतु न विनात ॥ मंदाधि काव्यात ज्ञानसाधन सांगतात । अपर कर्मयोगेन - म्हणजे कोणी मंदारि-
कारी रंभ्वरा र्पण बुद्धीने फलेच्छा सोडून केलेला जो वर्णाश्रमोन्वित वेदविहित निष्काम कर्म योग तेंण करून चित्तबुद्धीचेद्व

रा नंतर क्षालेलें जें श्रवण मनन निदिध्यासन तद्वारा पूर्वी सांगितले प्रमाणे बुद्धीचे वार्यो मनानें आत्म्याभ्यनपाहतात ॥ २४ ॥ आता जे मंदतर म्हणजे फार मंद जे अधिकारी आहेत त्यांस आत्मसाधन सांगतात ॥ अन्येतु स्वजानदम्हणजे जे मंदतर अधिकारी आहेत ते पूर्वीक विविध अधिकार्यांची जी ज्ञान साधनें यावून कोणते ही साधनां आत्म्याप्रत ज्ञानागत ॥ अन्ने भ. शु. ला - म्हणजे कारुणिक जे उरु त्यापासून आत्मस्वरूपाचें असे चिंतन करावें आत्मा असा आहे अतें श्रवण करून ॥ अर्द्धे करून युक्त होऊन - उपासते - म्हणजे गुरुपदिष्ट प्रकारानें आत्म्याचे उपासन म्हणजे चिंतन करतात ॥ नैषि श्रुति परायणा, संतः मृदुलं श्रुति तरोति - म्हणजे ते स्वतः विचार करण्यास असमर्थ असले तरी अत्यंत श्रद्धेने युक्त होऊन युक्त पासून उपदेशानें श्रवण करावे असे तत्पर होत्या ते सासाभत नरतात ॥ मग विचार समर्थ जे आहेत ते संसाराप्रत तरतीत म्हणून काय सांगावें असे अपिशब्दाने सूचविलें ॥ २५ ॥ मात्सर अविद्येने कल्पिलेण आहे यास्तव त्याची विषेने म्हणजे आ

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वा न्येभ्य उपासते ॥ तेषां च त्रितं त्वेव मृदुलं युनि परायणाः ॥ २५ ॥

यावत्संजायते किंचित् सत्संस्कार जंगम ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादतिद्विभरतर्षभ ॥ २६ ॥

स्मृतत्व ज्ञानाने निवृत्ति होऊन मोक्ष होतो या अर्थाचा निश्चय होण्यासाठी मिथ्याभूत संसारास आविद्यकत्व सोडून त्याने स्वस्वरूप आणि त्याचें निवर्तक जें ज्ञान त्याचें स्वरूपाचें मृदुल अध्यायसमाप्तीपर्यंत सविस्तर निरूपण कराता ॥ त्यांत प्रथमतः सदासद्योनी वेदाची जन्म होण्यास या पुरुषास गुणसंग्रह करण आहे ॥ अने जे मीगितलें तेंच स्पष्ट करून दाखवित ॥ याचत् किंचित् स्थावा जंगम सत्त्व जायते - म्हणजे जे काही स्थावर किंवा जंगम भूत उत्पन्न होतें तें सर्व ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादतिद्वि - म्हणजे हे भरतवंदांनील श्रेष्ठा असून अविद्या आणि तिचें कार्य जें जड अनिर्वचनीय सर्वद्वयात्मक क्षेत्रज्ञ आणि त्याहून विच्छिन्न होत्या क्षेत्रज्ञां भाविणारा परमार्थतः स्वप्रकाश तत्त्वस्वरूप सत्य असतं गुणदारीन निर्धर्मक अद्वितीयात्मस्वरूप क्षेत्रज्ञ याचा भावांतीचें सामर्थ्यानें क्षालिछा जोपरस्पर चाभेदाग्रह रूप अ-

विवेक तन्निमित्तक ज्ञान मय आत्मा आणि मिथ्याभूत दृश्य देहादिक एक रूपाने च भासलीं आहेत असा मिथ्याभूत तादात्म्याभ्यास रूपसंबंध न्यापास्तनच उत्पन्न झालें आहे असें म्हणा। एणेकरून जागृतदवच्छेंतील आपले स्वरूपाचे आत्मानामुळे स्वप्नांत झालेला जो अनेक विधभ्रम त्याची जागृत होऊन स्वकीयस्वरूपाचे ज्ञानाने जशी निवृत्ति होतान्याप्रमाणें पूर्वोक्त स्वस्वरूपाचे अज्ञानामुळे झालेला जो भ्रम तो स्वस्वरूपाचे यथार्थज्ञानाने निवृत्तहोण्यास योग्य आहे असे कच विलें ॥ २६ ॥ याप्रमाणे मसा राखा अज्ञानकल्पित स्वरूप मिथ्यात्व सादून त्याचे निवर्तक ज्ञान सांगण्यासाठीं - यत्पूर्ववैशिष्ट्यरूप - एणेकरून जे सांगितले त्याचे स्पष्टीकरण करूनात ॥ सर्वेषु भूतेषु मम तिष्ठते - म्हणजे उत्पन्नहोण्यास जे स्थावर जगमात्मक सर्वप्राणी ते जन्मान गणे व्याप्यादि दशाने वाटणे क्षीणहोण इत्यादिक अनेक विकार युक्त अस

सम सर्वेषु भूतेषु तिष्ठते परमेश्वर ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यत्परपति संपश्यति ॥ २७ ॥

स्वामुळे गंधर्व नगराप्रमाणें दृष्ट नष्ट स्वभाव त्वान्व अस्थिर त्वामुळे नाशमावत असता ही त्मसर्वांचे बायीं भवेत काय शास्त्रानुरी त्याच्या बाध साक्षीनें स्वरूपाने समान रूपांनें आणि त्यांस सत्ता स्फूर्ति प्रद भवित्वापासून राहणाऱा। विनश्यत्क अविनश्यतं - म्हणजे जमीचे नाशामुळे किंवा उत्पत्तीने ज्यास जन्म मरणनाही अशा। परमेश्वर यत्परपति - म्हणजे परमेश्वर स अडभ्रंपंचविलक्षण स्वेकरून विवेकरूपज्ञान चष्टने जो स्वात्मत्वे करून पाहतो। स परपति - म्हणजे तोच आत्म्याप्रतउत्तम पाहतो। सत्ताजागृत होऊन वास्तविक आपले स्वरूपाचा स्वप्नातील भ्रमाचा बाध करून जो फक्त तो तोच स्वप्ने पाहणारा आपले स्वरूपाचा अज्ञानाभ्रंतीने विपरीत पाहून असतो ही ॥ तो स्वप्रभम यथार्थ स्वरूपाचे अद्वैतानात्मकच आहे म्हणून तो नाहणाऱ्याप्रमाणेच आहे म्हणून तो पाहत नाही ॥ याप्रमाणें प्रपंचराहित शून्यात्म दर्शनेकरून तदज्ञानरूपजी अविद्या निवृत्ति होऊन नंतर तिचा कार्यभूत जो मर्पंच त्याची विवृत्ति होत असा अभिप्राय ॥

न्या आत्मज्ञानेन फलदायकं न स्यात्तु स्मृतिं कर्तव्यम् ॥ सर्वत्र समं समवस्थितं ईश्वरं - म्हणजे सर्वत्र उपस्थादिक नाशान-
जे पूर्वोक्त विकार तद्बहिर्गत स्वरूपानें उत्तम प्रकारे करून घ्यावे, एक रूपानें समान राहिले जाजे पूर्वोक्त सकल विशेषणा-
नी युक्त ईश्वर त्याप्रत - गोमीच आहे - असें शास्त्र ठरविले । पदग्रन् - म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें पारंगत पुरुष ।
आत्मना आत्मज्ञानं नहि नसि - म्हणजे आपणच आपली हिंसा करीत नाही । तात्पर्य तसर्वही अज्ञानी जीव परमार्थाने
एक आद्वितीय अकर्ता अगोचर आनंद स्वरूप आत्मा असतो ही अविवेकने तसा आत्मा नाही । आणि तसें आत्मस्वरूप
भासत ही नाही असा त्या आत्म्याचा स्वरूपाचा अपलाप करून घ्यावा जो वास्तविक आत्मा त्याचा परित्याग करून
अविवेकने ज्या देहोदियादिकावर आत्मत्व भ्रम झाला आहे त्या देहोदियादिक मनबुद्धि समुदाय रूप नवीन आत्म्याने ग्रह-
ण करतो । नंतर त्यावर कर्तव्य भोक्तृत्व मादत्त धर्मधर्मचरण करून त्याचे निमित्ताने त्याचाही त्याग करून दुसऱ्या देहीद्वि-
समं पदग्रन् हि सर्वत्र समवस्थितं मीतुं वरं ॥ नहि नस्त्यात्मना क्लानं ततो याति परां गतिं ॥ २८ ॥

य मनोबुद्धीत्या समुदायात्मक आत्म्याचे ग्रहण करतो । त्याचाही पूर्वी प्रमाणें त्याग करून निसर्गाचे ग्रहण करतो आणि
जाना योनींत जन्म घेऊन आत्म्यास पीडा देतो । या प्रमाणे पूर्व पूर्व आत्म्याचा त्याग करून नवीन आत्म्याचे ग्रहण कर-
णारा अज्ञानी आत्महा म्हणजे आत्मस्वरूपाची हिंसा करणाराच आहे । यास प्रमाण । किंते न न कृतं पापं चोरेणात्मापह-
रिणा ॥ यो न्यथा संतं मात्मानं मन्यथा प्रति पद्यते । असे आत्मा पूर्वोक्त परमार्थ स्वरूपी असतो ही जी त्यास तद्विपरीत पाह-
तो असा आत्म्याचा अपहारा करणारा जो तो चौर त्याणें काय काय पाप केले नाही तर आत्महत्यासुखें सर्व पाप त्याणें के-
ले या अर्थार्थानें भारतस्थ स्मृतिवाक्य आहे । तसेंच अधतम म्हणजे अधकारानें व्याप्त किंवा तन्मासक नरकानें व्याप्त
जे लोक ते अस्मर्यो नाम लोका अथवा आस्मरसं पति पुटे सांगा वयाची आहे त्यासं पतीनें जे पापावयाचे लोक त्याप्रत जे
आत्महनुन करणारे म्हणजे अनात्म देहादिकास आत्मा असें मानणारे जे जीव ते पावतात अशा अर्थार्थी बुद्धिही

आहे। जो वास्तविक पुर्योक्त आत्मस्वरूप जाणणारा आहे तो ज्ञानी शूद्रात्म दर्शना सुखे अनात्म्यावर आत्मशुद्धि करून आत्म्यास जन्मभरण प्रवाहात पुर्योक्त अज्ञान्या प्रमाणे घालीत नाही म्हणून तो आपली आपण हिंसा करीत नाही आणि आत्मस्वरूपासून यथार्थ ज्ञान त्यास झाल्यासुखे - तत परांगतिं याति - म्हणजे नंतर मोक्षरूप उत्कृष्टगती प्रत तो पावतो ॥ २८ ॥ प्रतिदेहीं विविचित्रभावात्म कर्माचे फल भोगणारे आणि विविचित्रभावात्म कर्म करणारे भिन्नभिन्न आत्मे प्रत्यक्ष दिसतात असें असून सर्वभूताचे ठायीं अकर्ता अभोक्ता आत्मासमान आहे असे पाहणारा सांगली आपण हिंसा करीत नाही पैसे कसे सांगता ॥ सर्वदाः कर्माणि प्रकृत्येव क्रियमाणानि यत्पश्यति - म्हणजे शरीराने वाणीने आणि मनाने केलेली जी कायिक वाचिक मानसिक सर्व प्रकारचीं क

प्रकृत्येव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वदाः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

अर्थात् ती देहेदिव समुदाय रूपांनं परिणाम पावलेली जी भगवन्माया स्वरूपत्रियुणात्मक प्रकृति तिणेच केलेली आहेत सर्व विकार वरन्य जो निर्विकार स्वरूप आत्म्याने केलेली नाहीत असे जो विवेकी पाहतो (तथा आत्मानं अकर्तारं पश्यति - म्हणजे आणि क्षेमात्मक प्रकृतीने सर्व कर्मां असतां ही त्याहून विलक्षण जो पुर्योक्त क्षेत्रज्ञ आत्मा त्यास हा अकर्ताच आहे अशाप्रमाणे पाहतो ॥ सः पश्यति - म्हणजे तोच परमार्थ दर्शी ॥ सविकार क्षेत्राचा विविचित्र कर्मांचे करून प्रतिदेहीं भेद असून विषमभाव असला तरी निर्विशेष आत्मस्वरूपाचा भेद नाही ॥ जसा घटमग धुपाधिभेद असला तरी उपाधिरहित आकाश स्वरूपाचा भेद नाही तसा ॥ असें तात्पर्य ॥ २९ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीवास्तुदेवार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥

याप्रमाणें उत्तमविचार न करून क्षेत्रांचे भिन्नत्वे करून दर्शन स्वीकारून क्षेत्रज्ञाचें भिन्नत्वे करून जें दर्शन होतें ते वास्तविक नव्हे असें निराकरण केले ॥ आतां क्षेत्रांची मायिक मिथ्याच आहे म त्यामुळे ही त्यावास्तविक भेद नाही असें क्षेत्रभेद दर्शनाचें निराकरण करतात ॥ यदा भूतपृथक् भावं एकस्थं अनुपपद्यति - म्हणजे ज्याकाळी स्थावर जंगमात्मक जी जड भूतें त्याचें परस्पर जें भिन्नत्व भासतें ते एक परमात्मा जो सर्वभूमाधिष्ठान त्याचे वार्थी-य कल्पिलेले असें पाहतो म्हणजे शास्त्राचार्योपदेशीही करून न कल्पिताची अधिष्ठान सत्ते शिवाय दुसरी सत्ता नाही हें सर्व आत्मस्वरूपच आहे असें उत्तम दर्शनाने पाहतो ॥ असें असणां ही माया शक्तीचे सामर्थ्याने ॥ तत एव च विस्तारं पश्यति - म्हणजे त्या एकें ब्रह्म पाहून भूतांचा विस्तार म्हणजे भिन्नभिन्न सत्तेने

यदा भूत पृथग्भावं मेकस्थं मनुपपद्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

भूते भासतात असें पाहतो ॥ तदा ब्रह्म संपद्यते - म्हणजे ते समशीं ब्रह्मात्येक्या दर्शने करून सजातीय विजातीय भेद दर्शने स्थापन नसल्या मुळे तो ब्रह्मरूपच होतो ॥ या समप्रमाण ॥ ज्याकाळी ज्ञान्यांस सर्व भूतें आत्माच आहे असे ज्ञान झालें तेव्हां सर्वेच एकच आत्म सत्तेस पाहणारा जो त्यास जोक आणि मोह कोटून होतो तो अशा अर्थोची श्रुति आहे ॥ प्रकृतैश्च कर्माणि व्याप्तीकांश्च परमार्थान् आत्मभेद नाही असें आत्मभेदाचें निराकरण केले ॥ आणि याभ्यो कोन अनात्म्याचा ही परमार्थतः भेद नाही असे सांगून अनात्म्याचे वास्तविक भेदाचे निराकरण केले असा विशेष जाणावा ॥ ३० ॥ श्रीकृष्णा पर्णमस्तु ॥ श्रीनारायणा पर्णमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीवास्तवे शार्षपणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीगोविंदा पर्णमस्तु ॥ ॐ ॥

आत्म्यास स्वरूपतः कर्तृत्वमस्येत्यत्र शरीरसंबन्धे निमित्तक औपाधिक कर्तृत्वव्याप्त्यर्थेऽलं अनीशकायेरलं तत्र त्वाविषयी-अकर्तृत्व-
 आत्म्यास स्वरूपवर्तिनः-यावेत्येव सांगतान्। अयमप्यत्र तात्वा अव्यय-भ्रूणजे दाजग्रेक्ष इत्येव सांगित्य आत्मा सर्वविकार रूप-
 व्ययवर्तिनः आह। विकारस्वरूपव्ययदोन प्रकारया आह। एकस्वरूपाचे उत्पत्त्यादिकांमुळे आणि एकस्वरूप उत्पन्ननाला ते नरी त्याव-
 शील धर्मोच्चे उत्पत्त्यादिके फलून जो स्वरूपास औपाधिकविकार होतो तो। त्यातील पहिल्याच निराकरण करताना। अनादितात-भ्रूण
 जे प्रथमी अभाववत्त्व-गीस आदि भ्रूणताना तो आदि सर्वदा मत्ता असल्यामुळे त्यास नाही। यास्तव उत्पत्तिकारण प्राग भावाव-
 स्त्थानाही न्हेन आख्यास जन्म नाही। जो अनादि त्यास जन्मसंभवतच नाहीं। ते नशांत्या मुळे तत्पूर्वक पुढे होणारे जे वृद्धिप-
 वये क्षीण होण इत्यादिक विकारतं त्यासनाहीत। यास्तव पहिल्या व्ययव्यास नाही॥ आत्मा दुसऱ्या व्ययाचे निराकरण करताना नि-
 र्गुणत्वात्-भ्रूणजे तो आत्मा निधर्मक आहे। धर्म आणि धर्मोपाचे नादान्य आंदे यांमुळे धर्मस्वरूपा विकारयुक्तैः अन्यवा-

अनादितां निर्गुणत्वात् परमात्माय मव्यय॥ शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोमि न लिप्यते ॥ ३१॥

चून् कोणताही धर्म उत्पन्न होतनाही आणि नाश होपावत नाहीं। हा आत्मा निधर्मक आहे यांमुळे धर्माचे उत्पत्तीचे किंवा नाश
 चे दाराही उत्पत्ति नाश रूप दुसरा विकार रूप व्यय आत्म्यास नाही। हा आत्मा अविनाशी आहे नाश धर्मक नाही अशा अर्थाची सुतीही-
 असेव सांगते। आकार या स्वरूप उत्पन्न होतो-मत्तापावतो-वृद्धि पावतो-बाल्य तोरुपयादिक अवस्थे प्रव पावतो-क्षीण होतो-नावापा-
 वतो-असे जे षड्भावविकार त्यांही करून हा आत्मारहित जाहें यास्तव। शरीरस्थोपि-भ्रूणजे शरीराना यांनी उपलब्ध होतें स्वरूप
 शरीरस्थ असला तरी। इच्छा हे पुरुष रव इत्यादिक धर्म क्षेपावेच आहेत सर्वकार्ये प्रकृतीने केले ही च आहेत यास्तव हा आत्मा
 न करोमि न लिप्यते-भ्रूणजे कोणतेही कर्मे करीतनाही यांमुळे त्यांचे फलने ही क्षिप्त होत नाहीं। अम्यालनिधर्मक ल सांगितल्याने
 धर्म धर्मी भेद स्वरूप स्वगत भेदांनी क्षिप्त पकेला। प्रकृत्येव च कर्मणि-एणेक रूत सजातीय भेदाचे निराकरण केले। यदाभूत पृथक्-
 भाव-एणेक रूत विजातीय भेदांचे निराकरण केले। आत्मा मत्ता सजातीय भेद विजातीय भेद स्वगत भेद बाचे निराकरण केल्यामुळे एक

साहीपच द्रुम्ह तेनुनीन संगितलें तेंच एथे संगितले असे जाणवें ॥ ३१ ॥ शरीरस्थ असना ही आत्मा शरीराजें केलेंले कर्मानें असंय
त्वा स्ववलित होत नाही असें सांगितले व्याधिपयीं दृष्टांत सांगतात ॥ भौदय्यान् सर्वगत आकाशां यथा नउपलियते - म्हणजे आकाश सर्व
त्र असतो ही असंग स्वभावा स्वव पंक्तादिकाजें जसें लिप्त होत नाही. सर्वत्र देहे अवच्छिन्नोपि आत्मात थाच उपलियते - म्हणजे तसा आ
त्मा सर्व देहांत असला तरी असंग स्वरूपा स्वव देह कुन कर्मानें लिप्त होत नाही ॥ ३२ ॥ केवळ असंग स्वरूप तात्त्व आत्मा लिप्त होत-
नाही असें नाही आत्मा प्रकाशस्वरूप सर्वोपा प्रकाशक आहें या मुळे ही प्रकाश पावणारे जे दृश्य पदार्थ त्याचे धर्मोने लिप्त होत नव्हे
असा तद्दृष्टांत सांगतात ॥ यथा एक रवि इमं कुत्सनं लोक प्रकाशयति - म्हणजे जसा एक चर्य या सर्व लोकाप्रत किश देहेंदियादिक
रूप युक्त सर्व समुदायाप्रत प्रकाशित करतो ॥ तथापि प्रकाशित केले पदार्थीच्या धर्मोने लिप्त होत नाही किश त्याचे धर्मोने भिन्न होत
यथा सर्वगतं सौ क्षम्या दाकाश नोपलियते ॥ सर्वत्राव स्थितो देहे तथात्मानो पलियते ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशय लेक. कुत्सनं लोक भिम रविः ॥ क्षेत्र क्षेत्री तथा कुत्सनं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोरेव भूतं तान च रूपा ॥ भूत प्रकृति मोक्षं च ये विदुषीति ते परं ॥ ३४ ॥

नाही ॥ तथा हे भारत क्षेत्री कुत्सनं क्षेत्रं प्रकाशयति - म्हणजे त्याप्रमाण क्षेत्रज्ञ एकच आत्मा सर्व क्षेत्राप्रत प्रकाशित करतो तथापि हे
भारता अर्जुना तो त्याच्या धर्मोने लिप्त होत नाही आणि त्याच्या भेदाजें भिन्नही होत नाही ॥ ३३ ॥ आता अध्यायात सांगितले क्षेत्र अर्था
ची त्याचे बाबचे फल सांगून साधपि करतात ॥ पूर्वी ज्ञानो स्वरूपे साविस्तर सांगितली अशा - क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोः - म्हणजे क्षेत्र आणि क्षेत्र
ज्ञ त यांचें ॥ एवं - म्हणजे संगितले प्रकारांत ॥ अंतर - म्हणजे क्षेत्रज्ञाद विकृती आहे क्षेत्रज्ञाचेतून अविकारी आहे असें वेळ संपण्या
न च रूपा ये विदु - म्हणजे शास्त्र आणि गुरु शान्वे उपदेशा या स्तन झालेले ब्रह्मज्ञान स्वरूप चक्षूजें जे जाणना ॥ आणि - भूत प्रकृति
मोक्षं च विदु - म्हणजे भूतानी मूल कारण भूतजी प्रकृति म्हणजे अविवक्षा तिचा आत्म ज्ञानाने जो मोक्ष म्हणजे नाश त्याप्रत -
पूर्वीक ज्ञान चक्षूजें जे जाणतात ॥ ते पर याति - म्हणजे ते परमार्थ वस्तु स्वरूप जें केवळ्य मोक्षा एव पद त्याप्रत पावतात पुनः जन्म

मरण प्रवाहो न रमनाहीन । एणे करून अमानित्वादिक ज्ञान साधन संपन्नास क्षेत्र क्षेत्रां चे विवेक ज्ञान होऊन तेणे करून त्यांचे ज्ञानाचा नाश होऊन त्यास परपुरुष भूत मोक्ष प्राप्त होत असे या अध्यायांत सांगितले असे जाणावे ॥ ३४ ॥ इति श्री मद्भगवद्गीता या. १३ नाथ सास्त्रिकुन भाषाविद्वत्तो त्रयोदशो ध्याय समाप्त ॥ १३ ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ पुर्वो ध्यायी- यावत्स्वाध्याय ते किंचिन्स त्वं स्थावर जगम् ॥ क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोगान्तर्दिदं भूत तेषु भ- येणे करून हे जे स्थावर जंगमात्मक चिन्म इत्यन्न होत ते क्षेत्र म्हणजे प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ म्हणजे पुरुष यांचे सबंधापासून उत्पन्न होत असे सांगितले । ते निरिच्छर- वादी सारव्य मताप्रमाणे स्वतंत्र प्रकृति पुरुषाचे सबंधापासून उत्पन्न होत असे नाही । प्रकृति पुरुष यांचा जो सबंध होतो तो ईश्वरेच्छापी न आहे । कर्तृत्व भोगत्वा विषयी प्रकृतीस किंवा पुरुषास स्वातंत्र्य नाही । ईश्वर परतन्ना आहे । असे सारव्य मत निराकरण करून सांगण्यासाठी आणि- कारणगुणभोगस्य सदस्योक्तिजन्मक- एणे करून जीवास सत् असत् इत्यादिक योनींचे वायीं जे अन्य कोणते त्यास

॥ इति श्री मद्भगवद्गीतासु पविषत्सु ब्रह्मवि० श्रीकृष्णार्जुन० क्षेत्र क्षेत्रज्ञ विवेको नाम त्रयोदशो ध्याय समाप्तः ॥ १३ ॥

श्रीगणेश ० ॥ परभूय प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ञात्वा मुनयः सर्वं परासिद्धिं भितो गता ॥ १ ॥ श्रीकृष्ण ० ॥

गुणादी संग कारण आहे असे सांगितले त्या विषयी गुणकोणते कोणते गुणा शी कसा संबंध होतो कोणता गुण जीवास कसा बाध क होतो यांचे निरूपण करण्याविषयी आणि- भूत प्रकृति मोक्षचे वे विदु- असे जे सांगितले तेथं भूत प्रकृति मोक्ष तो कोणता । तो क- साक्षो तो ते सारव्य मतापेक्षा निराळे वेदानि मत सिद्ध भूत प्रकृति मोक्षाचे स्वरूप सांगण्यासाठी आणि मुक्ताचे लक्षण कावने सांगण्यासाठी- अतुर्दंता ध्यायाचा आरम्भ करतात ॥ यांत प्रथम पुढे जे अर्थ सांगा बघा त्याच्या बघा त्याच्या विषयी श्रोत्याची अभिरुचि उत्पन्न होण्यासाठी त्या अर्थाची दोन शृंङ्खांनी स्तुतिक करून अभिगमणावू लागतात ॥ ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि- म्हणजे जेणे करून ज्ञान होत अशी जीं बहिरंग यज्ञादिक ज्ञान साधने त्यामध्ये उत्तम जे ज्ञान साधन सर्वोत्कृष्ट आणि उत्तम फल साधन ब्रम्ह ते पूर्वी- ध्यायी वारंवार सांगितले आहे तरी पुनः सांगतो । ब्रम्हाकार उत्तं करण वृत्त्यात्मक ज्ञान होण्याबाधिय स्व रूपाचे ब्रम्ह करण उत्त-

दे यास्तव ब्रह्मज्ञानसाधन आहे। अमानिनादिक उन्मग्नानरूप फळास साधनें अंतर्गत आहेत तथ्याि नीं परम्वृणते सर्वोत्कृष्ट ज्ञान-
कीर्ति स्पर्धार्थी ब्रह्मरत्नकृष्ट आहे। अथवा जाणिते ज्ञान ते ज्ञान म्हणजे सर्वज्ञेय पदार्थ। त्यामध्यें अति रागितजें उन्मग्नमेव ब्रह्मवस्तु ते तु
ला पुनः सागतो। अतुलात्वा - म्हणजे ज्ञानासाधनाचें अनुष्ठान करून किंवा जें ब्रह्मवस्तु वेदांत बाध्यापास्तून दाखोछीं अपरोक्ष अस्ते
ह ब्रह्मत्वा कारांतः कारण इति तीणेकरून स्वात्मत्वेकरून अनुभवून। सर्वसुखयः - म्हणजे सर्वसन्ध्यामी किंवा मननशील (ननःसिद्धि-
गताः - म्हणजे देहवधरूपजो हा मंसार यापास्तून निरिभ्रमपावळे म्हणजे मुक्तशाळे ॥ १॥ त्यासिद्धीचा कधींही कोणतास व्यभिचार
नाहीं असें सांगताना ॥ इदं ज्ञानउपाश्रित्य - म्हणजे याज्ञानसाधनाचें उन्मग्न प्रकाशनें अनुष्ठान करून किंवा विषय विषयी भावरूपवि
कल्प ज्ञांत भासत नाही अथावा ज्ञानाने युक्त होऊन। मय साधर्म्य आगताः - म्हणजे मी जो परमेश्वर त्याने मादृनयाप्रत म्हणजे

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं भागताः॥सर्गेऽपि नोपजायते प्रलयेन व्यथंति च॥२॥

अमृतपानं सर्वभक्ष्यं सर्वविषं हरणं सर्वभवाधिपतिः । त्वत्पादितो धर्मो त्वाधिकृतः । मादृशपतेन पावतात् किं पावलेते हो त्साते ज्ञानव
लेते कृतं व काक भृङ्गं डी प्रभृतीन्प्राणसिद्धताम् । कोर्गेपि नोपजायते नृगणे हि राण्यगर्भं प्रभृती उत्पन्नहोत अस्मादी उत्पन्नहो
तनाहीं । प्रलयपि न व्यथति - प्राणिब्रह्मदेवाचे प्रलयकाशी ही नावा किंवा लयायत पावत नाहीत । जोभी ब्रह्म आहे - असें नाण
तो नो हे सर्व होतो म्हणजे सर्वत्मक होतो सर्वान्नां बरा कर्तो सर्वान्वा ईशान सर्वांवा अधिपति होतो । तो माधुकर्माणें मोठा होत नाही
। असाधुक कर्माणें लहान होत नाही । असें ज्ञानफल ईश्वराचें साम्य प्राप्त होतें म्हणून खुनीत ही सांगितलें आहे । काक भृङ्ग डी
प्रभृती ब्रह्मदेवाचे प्रलय ही नाशपावले नाहीत असें महाभारतीनं भविस्तर उपारव्यानं सांगितलें आहे ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणम
स्तु ॥ ७ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीवास्तुदेवार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

आनामतर मध्यगर्भी आकाशादिकांश्च उन्मसिक्त्वा उन्मसिक्त्वा अवस्थां द्याव्यान्तर । हे आत्मा अर्जुना- सर्वहिरण्यगर्भादिकं भूतैश्च शरीरा-
रा संभवन्मृणजे उलती होते । ईश्वरानें के ठेले इहोक्तं गर्भीधानां भूतं स्वतंत्रं प्रकृतिरुत्पत्तिपादत्तं भूताची उलती होत नाही असें
सोलाय मताचें निराकरण करणया विषयीं तात्पर्य आहे ॥ ३ ॥ देवादिकांचे जे अयोनिज देहप्रसिद्ध आहेत त्यांस दुसरीं कारणे आ देह-
भग सर्व भूतांची उत्पत्ती परमेश्वराचे इहोक्तं गर्भीधानापादत्तच होते असें कसें सांगतां अशीं वांका होईल तर त्याविषयी सांगताना
हे कोतेय- हे कुन्तिपुत्रा अर्जुना । सर्व योनिषु याः मृतयः संभवन्ति- म्हणजे सर्व देवपितर मनुष्य पक्षयसी वृक्ष इत्यादिक योनीच
याहीं जरायुज अंडज स्वेदज उद्भिजादिक भेदें करून जा अनेक प्रकारच्या मूर्ती म्हणजे शरीरें उत्पन्न होतात । तासां महत् ब्रम्ह
योनिः- म्हणजे त्या सर्ववर्गांतं स कारणभूत इहोक्तं महत् ब्रम्ह स्वरूपाया तीव्रयोनी म्हणजे मातृस्थानी आहे आणि- अर्द्धबीज
प्रद- पिता- म्हणजे श्री परमेश्वर गर्भाचें स्थापन करणाऱ्या पित्याचे स्थानी आहे । अयोनिज देवादिकां वें जे देह उत्पन्न शकते ति
सर्व योनिषु कौंतेय मृतयः संभवन्ति याः ॥ तासां ब्रम्ह महत् घोनिरर्द्धबीज प्रदः पिता ॥ ४ ॥

सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिस्तथा ॥ निबभूति महाबाहो देहं देहि नमव्ययं ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भाचे संकल्पापादून मानस उत्पन्न झाले त्यांस अयोनिज असें पुराणादिकान् म्हटले आहे ते जरायुजादिकां प्रमाणें प्रसि-
द्ध योनि संभवनसहं तरी परमेश्वराची कल्पमाया रव्य योनीचे परिणामात्मक संकल्पापादूनच झाले आहेत यासुद्धें त्यांचा
ही संभव इहोक्तं माये चंठायी जे परमेश्वरांनीं केले हे गर्भाधान त्यापादूनच आहे यासुद्धें । संभवः सर्वभूतानां ततो भवन्ति- असें
जे सांगितले ते विरुद्ध नाही ॥ ४ ॥ याप्रमाणें ईश्वराचे आभ्यासुद्धें प्रकृति सर्वभूतांची सृष्टी करते असें सांगितल्यानें क्षेत्रक्षे-
त्रज्ञ संयोगही ईश्वरा धीनच आहेत असे सिद्ध झाले । यावरून निरीक्षर मंत्रारव्य मनाचे निराकरण झालें । आतां ती प्रकृतिज्ञा-
पणें गुणांचे द्वारापुत्रास बंध करते हे सांगण्यासाठी कोणते गुणां कीं सा संबंधजी या स होतो आणि त्यांसे गानें कोणतकु-
ण जीवांस कसा बंध करतो ते सांगताना ॥ सत्त्वरज- तम इति गुणाः- म्हणजे सत्त्वरजतम यांनी वांचे गुण ते । प्रकृति संभवाः- म्हण-

जे त्रिगुणात्मक जीवाया शक्ति रूपप्रकृति नीपास्तुत्पत्य म्हणारि आकृत । तार्किक जसे रूपरसादिक गुणांस द्वाव्याश्रित त्व-
मा दून गुणा श्रयजे द्रव्य आणि द्वाव्याश्रित जे गुण यांच्या परस्पर अत्यंत भेद मानतात तसे एथें विवक्षित नाही । प्रकृति आणि गुण-
यांचे ऐक्यच आहे म्हणजे प्रकृति त्रिगुणात्मकच असलीजे व्हांती न्हीही गुणांची समान अवस्था असते तेव्हां त्या साम्याव-
स्था युक्त तीनगुणासच प्रकृति म्हणतात तेचगुण एक प्रधान एक अंग अशा स्वरूपा- रव मोह किंवा त्यांची साधने अशा विष-
य स्वभावाने परिणामपाऊन साम्यावस्थेपास्तून विषयावस्थेने निरनिराळे दृष्टि समयीं झाले म्हणजे त्यास प्रकृतीपास्तून उत्प-
न्न झालेले प्रकृति संबव असे म्हणतात । ते प्रकृति संभव तीनगुण हे महाबाहो अर्जुना । देहे अव्ययं देहिनं त्रिवर्ध्नोति- म्हणजे प्र-
कृति कार्य भूत देहे दिय मनो बुद्धी च । जो संचाल तत्त्व रूपा भोगायतन जे शरीर त्याचे ठायी परमार्थतः सर्व विकार सत्त्व अनव्याय-
असता ही अज्ञानाने देहादिकांवर हें भीच किंवा हे माझे अवाअभिमानाचे युक्त होऊन मी कर्तो भोक्ता संसारी सुखी दुःखी आहे अ-
तंत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशाक मनोमयं ॥ स्वरव संगे नव्य भाति शान संगे न चानय ॥ ६ ॥

से मानणारा जो जीव स्थापन रज्ज्वर जसे वत्साप्रत स्तभाचे ठायी बाधतात त्याप्रमाणे बाधन करतात - म्हणजे जलपाने आपले ठा-
यी स्थित जालाचे बांधल्यादि विकाराप्रत आकाशास्थ अचल स्थांचे ठायी जरी भातीने भासवितात त्याप्रमाणें जीवस्वरूपनि-
कार असतोही त्याचे ठायी आपले वरील जे कर्तृत्व भोक्तृत्व स्वरवदुःख मोहात्मक विकार स्थापन भासवितात । परमार्थतः जीव स्व-
रूपास बांधनाहीच असे - शरीर स्छोपि कोतेय न करोति नलियते - एर्णकरून पूर्वी सांगितलेच आहे ॥ ५ ॥ त्याबांध करणाऱ्याने
न गुणांकीलक्षणे सांगून सांत कोणतागुण कोणते संगाने बांधन करतो तें सांगतात ॥ निर्मलत्वात् प्रकाशाक - म्हणजे स्वच्छ त्यास-
व - म्हणजे चैतन्य प्रतिबिंब ग्रहण करण्याचे योग्य ते स्तव तमोगुणाने केलेले जें स्वरूप चैतन्याचे आवरण त्याचे नाश करून
चैतन्य स्वरूपाचें किंवा सर्वार्थाने प्रकाशाक म्हणजे अभिव्यजक । सत्त्वं - म्हणजे सतगुण आहे । आणि तो अनामय म्हणजे
जोगुणाचें कार्य जें दुःख त्याचेविरो धिकार व स्वरूपाचें ही अभिव्यजक आहे । हे अनय - स्वरव संगे न चानय संगे न च देहिनं च आ

नि-म्हणजे हे दिःपापा अर्जुना तो सात्त्विक तो सात्त्विक अविद्येने ज्याचे असंगा द्वितीयसंस्थिदानंदात्मक स्वरूपवितोरित शास्त्रे आहे असावे ही जो जीव त्याप्रत करव संगेक रूत आगि ज्ञान संगे करून देहावे गयीवं धन कातो म्हणजे अंतःकरणवृत्ति स्वरूपजे ज्ञान-आगि सरसाचा अभिव्यंजक जो अंतःकरणधर्म त्यांचा जीवस्वरूपावर आरोप करून मी करवी मी ज्ञानी अशा अभावासावें पुक्त करतो ॥ ६॥ आतां रजोयुगाचें लक्षण सांगून तो जीवास बंध कसा करतो तो प्रकार सांगतात ॥ रजः रागात्मकं विद्धि-म्हणजे विषयांचे ठावी पुरुष अदुरक्त जेणें करून होतात असा जो कामादिकांचा रंजनात्मक वर्ग तत्परूपजो रजोयुग तो। युगानसंग समुद्र-म्हणजे जें प्राप्त नसाळें त्या विषयीचा जो अभिलाष किंवा प्राप्त होत असतो ही वृत्ति न होणें यास दृष्ट्या म्हणतात। प्राप्त झालेले अर्थी का नासा झाल्या तरी त्यावर जी प्रीति किंवा त्याच वियोग नक्का अशी इच्छा त्यास संग म्हणतात। त्या युगा आगि संग याची उत्पत्ती जापा म्हणजे होते असा म्हणजे दृष्ट्या संगस उत्पन्न करणारा आहे असें जाण। तो रजोयुग हे कोते या

रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्या संग समुद्रवं ॥ तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्म संगेन देहिने ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां ॥ प्रमादाच्छस्य निद्राभिस्तन्विद्य भ्रान्तिभारत ॥ ८ ॥

अर्जुना देहीजो जीव त्यामना कर्म संगेन बध्नाति-म्हणजे रजोयुग प्रवृत्तीला करण आहे यास्तब परमार्थत जीवस्वरूपक तें त्व भोक्तृत्व धर्म रक्षित असतो ही जीवस्वरूपावर त्याचा आरोप करून दृष्ट किंवा अदृष्ट जे कृषि वाणिज्य यत्तादिक कर्मांचे फळ भूत ऐहिक सत्त्व आगि स्वर्गादिक अर्थे त्यांविषयी याजो मी हें करावे किंवा करीन याचें फळ मी भोगतों किंवा भोगीन आसा अभिमान त्याणे चुक करतो ॥ ७ ॥ आतां तमोयुगाचे लक्षण आणितो बधन कसे करतो तो प्रकार सांगतात ॥ तमस्तमज्ञानजं सर्वदेहिनां मोहनं विद्धि-म्हणजे रजोयुगाणि सत्व या युगाहून विच्छेदण जो नमोयुग तो आबरण शक्ति स्वरूपजे अज्ञान त्यापासून उत्पन्न झालेला आगि तो अविचेक रूप आहे यासुद्धें सर्व पाण्यास आनीला उत्पन्न करणारा आहे। तत्-प्रमादाच्छस्य निद्राभिस्तन्विद्य भ्रान्तिभारत-म्हणजे हे भरत कुळोत्पन्ना अर्जुना तो तमोयुग देहीजो जीव त्यामना प्रमाद आलस्य आगि निद्रा बांहे

क रूत द्वावे ठायी बंधन करतो। सत्वगुणाचे कार्य जे अर्थ प्रकाश त्यासिरोधी जे मनाचे अनवधान किंवा विषयी बंधन सामर्थ्य त्यास प्रमाद म्हणतात। रजोगुणाचें कार्य जीकर्मविषयी पवृत्ति तीस विरोधिजे नष्टहीविषयी बंधन असा मध्ये त्यास आस्य म्हणतात। पूर्वोक्त जे सत्वगुणाचें कार्य आणि रजोगुणाचे कार्य यादोयास विरोधी जीतमोगुणाका अवलंब करणारी वृत्ति तीस निद्रा म्हणतात। ही प्रमादालस्य निद्राची स्वस्थपे जाणावी ॥८॥ या तीनगुणामध्ये कोणते कार्यचे ठायी कोणाचा उत्कर्ष आहे ते सांगतात ॥ हे भारता। सत्व स्वरचे संजयति - हे भरत कुळोन्या अर्जुना। उत्कर्षाप्रत पावलेला म्हणजे सर्वाङ्गन दृष्टीप्रत पावलेला जो सत्वगुण तो दुःख कारणाचा पराभव करून जीवाप्रत स्वरुचे संवधानें युक्त करतो। रजः कर्मणि संख्यति - उत्कर्ष पावलेला रजोगुण स्वरु कारणाचा पराभव करून जीवाप्रत दृष्टा दृष्टार्थ क पूर्वोक्त कर्म विषयीचे प्रवृत्तीने युक्त करतो। तम - उत्कर्ष पावलेला तमोगुण - ज्ञान आदृत्य - म्हणजे इद्रियादिक प्रमाणांनी उलब्ध झालेले हि सर्व कार्याविषयक

सत्वं स्वरचे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमादृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत ॥ रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

ज्ञानाचें आच्छादन करून जीवाप्रत प्राप्त झालेले किंवा जाणलेले जे पदार्थ लोविषयीचे अज्ञानाचे किंवा अवस्थेजें करावयाचें ते न करणे अज्ञानावधानानें युक्त करतो। उत्त म्हणजे आणखी। पूर्वोक्त्याची स्वरुयें सागितली आहे न अशा आळस्य आणि निद्रा यांही करून युक्त करतो ॥ ९ ॥ पूर्वोक्त आपआपलें कार्य करण्या विषयी केव्हांम त्वादिक गुण समर्थ होतात ते सांगतात ॥ हे भारत रजः तमश्च अभिभूय - म्हणजे हे भरत कुळीत्यन्या अर्जुना रज आणितम या दोहोगुणांचा पराभव करून जेव्हां सत्वगुण दृष्टीप्रत पावतो तेव्हा पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो। याच प्रमाणे - रजः सत्वं तमश्च अभिभूय - म्हणजे रजोगुण सत्व आणि तम या दोहोगुणांचा पराभव करून दृष्टीप्रत जेव्हां पावले तेव्हा पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो। याच प्रमाणेच तमः सत्व रजश्चाभिभूय भवति - म्हणजे तमोगुण सत्व आणि रजोगुण यांचा परा

अथ करुण जेकां वृद्धीप्रत पावतो तेकां शरीरक आपले कावे करण्यास समर्थ होतो ॥ १० ॥ आतां त्याच्या गुणाची बुद्धि शरीरांत साक्षी
हे समजण्याविषयीं यांचीं लिने सांगतात ॥ अस्मिन् देहे - म्हणजे फलवद्गुणानुभावामक भोग होण्याचें स्थान जें शरीर याचे या
चीं सर्वद्वारेषु - म्हणजे शब्दादिक विषयास ग्रहण करण्याच्या विषयज्ञान होण्यास साधन जीं श्रोत्रादिक बाह्येन्द्रिय रूपकरणे-
त्मांचें वापीं। यदाज्ञान प्रकाशः - म्हणजे जेव्हा आपआपले विषयाविषयीचें जें आवरण त्या वाचा करणारा त्या त्या श्रेष्ठि-
चें द्वारा त्याच्या विषयाकार वृत्तिरूप जी बुद्धीचा परिणाम तेंवजे शब्दादि विषयक ज्ञान किंवा सादृशी ने वाची अभिव्यक्त झालेले
जें त्या त्या विषयाचें अधिष्ठान भूत नैतन्य तद्रूपजो विषय प्रकाश तद्रूप शब्दादि विषयाचे ज्ञान उत्पन्न होतें त्या ज्ञान रूप प्रक-
शात्मक लिंगानें उत - म्हणजे आणितेकां फलवद्गुणाने। सत्त्व विवृद्ध इति विद्यात् - म्हणजे श्रोत्रादिक सर्वेन्द्रि-
यें जेव्हा आपआपल्या शब्दादिक विषयांचें ग्रहण करतात तेव्हा शरीरांत सत्त्व गुण वृद्धीप्रत पावला असें जाणावे ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु देहे स्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा पिद्याद्विवृद्ध सत्त्वमिच्युत ॥ ११ ॥

श्रीभः प्रवृत्ति शरीरः कर्मणा भगवत्पुद्गल ॥ रजस्येतानि जायते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

श्रीभः - पुष्कळ द्रव्यादिकांचा लाभ सांगताना प्रतिक्षण या द्रव्यअधिक निष्कावे असी जी विषययासीनें निवृत्तन होणारी इच्छा
तद्रूप अभिजाप। प्रवृत्तिः - निरंतर प्रयत्न करण्याच्या स्वभाव किंवा नित्य अस्मिन् होत्रादिक कर्माविषयीं प्रवृत्ति। आरभः - ज्यांत
पुष्कळ द्रव्य व्यय होतो आणि सायासदी फल होतो अशी जी कांक्ष्य निषिद्ध वैदिक कर्म तशींच लोकोक्त मोठे घर बांधावें मोठे
कृषिवाणिज्य करावें इत्यादिक व्यापाराविषयींचा उद्योग तो। कर्मणा अंशगमः - हे करून दे करीन तें शाल्यावर दुसरे तिसरे क
रीन अशा सकल्याचा उपर - मन होणे। स्पृहा - लक्ष्मण मोठे दुसऱ्याचे द्रव्यपक्ष स्त्री आदिक पदार्थ पाहिले असतां तो पदार्थ को
णतेही माधनानें मी आपले से करीन अशी व्यापदार्थी चेष्टाची इच्छा। रजानि - ही कार्ये हे करून देणें रजसि विवृद्धे जाणते-
हे अर्जुना रजो गुण वृद्धीप्रत पावला असतां उत्पन्न होतात। या कार्य रूप लिंगानीं रजो गुण वृद्धीप्रत पावला असे जाणावें ॥ १३ ॥

अप्रकाशः -- बाधहाण्या साधो गुरुआदिक उपदेश करीत असतां हो बाध होण्या ची अयोग्यता किंवा बोध होणे। अप्रवृत्ति
 अथ -- आधि कोणतेही कर्माविषयी प्रवृत्ति होण्यास निमित्त असतां ही प्रवृत्ति न होणे। प्रमाद -- ज्या काळी जें अवश्य कराव-
 याचें त्या काळी त्याचे कारणानेच अनुसंधान नसणें। मोह म्हणजे विपरीत ज्ञान। चक्राब्दाने पूर्वीक आद्यस्य हे कुरु नदन तमस्येव
 प्रवृद्धे एतानि जायते -- हे कुरु नदना अर्जुना ही कार्ये तमोगुणाची वृद्धी शाही असनाच उत्पन्न होतात। बाकार्ये स्वल्प लिंगांनी-
 तमोगुणा शरीरांत वृद्धी प्रत पावता असे जाणावे ॥ १३ ॥ आतां मरण काळीं सत्वादि गुण वृद्धी प्रत पावले असता त्यांचे फळ भेद
 सांगतात ॥ सत्वे प्रवृद्धे यश देऊ शकते प्रलय याति -- म्हणजे सत्त्वगुणाची वृद्धी झाली असता जेव्हा देह धारी जीव मरण पावतो। त-
 दा उत्तम विदा अमलाच प्रतिपद्यते -- म्हणजे तेव्हा उत्तम जे हि रागयगर्भादि फल न्याचे जें उपासक त्यास प्राप्त होणार जे रजः आणि

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोहागवच ॥ तमस्येता निज्ञायते विवृद्धे कुरु नंदन ॥ १३ ॥
 यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देह भूत ॥ तदो नम विदोलांका नमः शान प्रति पद्यते ॥ १४ ॥
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥
 कर्मणः सुकृतं न स्मृदुः सात्त्विकं निर्मलं फलं ॥ रजसस्तु फलं दुःखं न व मज्जनं तमसः फलं ॥ १६ ॥

तमो रूप भल रहित लोक म्हणजे देवान्याः स्वभोगांभीं स्वछाने न्यायत पावतो ॥ १४ ॥ रजसि प्रलय गत्वा -- म्हणजे रजोगुण ह्वा-
 प्रत पाऊन जेव्हा मरण पावतो ते व्हां। कर्मसंगिषु जायते -- म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्मांशुष्ठान करणारे जे मनुष्य त्यांचे योनींत ज-
 न्म पावतो। तथा तमसि प्रलीन -- म्हणजे तमाच तमोगुण वृद्धी प्रत पाऊन मरण पावले जा ॥ मूढ योनिषु जायते -- म्हणजे पशुप-
 क्षी इत्यादिक ज्या मूढ योनीं त्यांचे वायी जन्म पावतो ॥ १५ ॥ आता सात्त्विक गुणांम न्याचे न्याचे उचित कर्मांचे द्वारा विविध फल
 चे कारण त सांगतात ॥ सुकृतं तस्य कर्मणः सात्त्विकं निर्मलं फलं आहुः -- म्हणजे सत्त्वगुणापासून उत्पन्न झालेले जें सात्त्विक वाक्य
 छपुण्यात्मक कर्म त्याचे दुःखान रूप भल रहित ज्ञान वैराग्य करत्यादिक सत्त्वगुणापासून होणार फल होतें असे मर्त्या बोधना

रजसस्तु फल दुःखै-म्हणजे रजोगुणापास्तून उत्पन्न होणारे जें राजसपापविश्रित पुण्यस्वरूप कर्मज्यातु दुःख फार अल्प
णि स्फुरव अल्प असैं विधितफल होतें। तमसः अज्ञानं फल-म्हणजे तमोगुणापास्तून उत्पन्न होणारे जें तामस धर्म स्वरूप
कर्म त्याचें अविवेकज्यामध्ये बाहुन आहे असें दुःख स्वरूप फल होतें ॥ मात्स्य-गजस आणि तामस या कर्मोचीं उद्देश्ये
-नियतं संगरक्षितं-इत्यादिकें करून अष्टादश ध्यायानं सांगतील ॥ १६ ॥ हे रघोक्त फल वै विन्य कोणपास इत्थीं सांगित
सेछाच हेतु सांगतात ॥ सत्वात ज्ञानं संजायते-म्हणजे सर्व रश्मिद्वय द्वारा विषयाकार बुद्धीचा दृतिरूप परिणाम जो होतो तद्दुपम
वा नीचे वाची अभिव्यक्त झालेले जे विषयाधिष्ठान चैतन्य तद्दुपविषय प्रकाशरूप ज्ञानं सत्वगुणापास्तून उत्पन्न होतें आकाश तत्त्व
तुल्य सात्त्विक कर्मोचें ज्ञात प्रकाश फार आहे असे स्फुरव रूप फल होतें ॥ रजसः कोमल एव-म्हणजे रजोगुणापास्तून को

मत्सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमाद मोहो न मनसो भवतो ज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

उर्ध्वं गच्छति सत्वस्त्वा मध्ये तिष्ठति राजसा ॥ जघन्यगुण दृष्ट अथो गच्छति तामसा ॥ १८ ॥

दृष्ट्या वधी विषयांची प्राप्ति झाली तरी ज्याची निवृत्ति होणें अशाक्य असा अभिवाक्य उत्पन्न होतो। तो निरंतर दृष्टी पावणावा
च आहे त्याची पूर्तता कधीही होत नाही यास्तव तो दुःखाचा हेतु आहे म्हणून तत्सर्व फल केले रजस कर्माचे दुःख रूप
च फल आहे ॥ तमसः प्रमाद मोहो भवतः अज्ञानं च भवति-म्हणजे तमोगुणापास्तून पूर्वोक्त प्रमाद आणि मोह उत्पन्न होताना-
आणि अज्ञान ही उत्पन्न होते। एवकारें करून प्रकाश किंवा प्रदृष्टि तमोगुणापास्तून होत नाही असे सांगितले ॥ यास्तव त
मस कमी चें तामस ज्ञान मोह प्रमाद रूपच फल होतें ॥ १७ ॥ आतांम त्यादिक गुण दृष्ट नसून म्हणजे सत्त्वादि गुणांचा जो-
स्वभाव चानैवाधीं स्थित जे मात्स्य राजस तामस त्यास पूर्वोक्त फलच उर्ध्व मध्य अधोलोकां गमन रूप सांगतात ॥ सत्त्वच्छ
उर्ध्वं गच्छति-अथ न्यगुण दृष्ट नसून-सर्वे तमोगुण दृष्टाब्दाच्चा प्रयोग केला आहे यास्तव पहिले दोन ठिकाणी सत्त्वच्छ वा
त्याब्दच सत्त्वगुण दृष्ट नसून राजस याताब्दाचा रजोगुण दृष्ट नसून असा अर्थ करावा। सत्वगुणांचे हेतु नसून राजे शास्त्रीय शास्त्रां

बा शास्त्र विहित कर्म करणे-त्याचे वायीं जे रत किं वा तत्पर होऊन त्याचे अनुष्ठान करणारे ते ऊर्ध्व म्हणजे सत्य लोका पर्यंत जे देव लोक त्याप्रत ज्ञान उपासना कर्म स्वरूपाचे तारतम्य प्रमाणे मरणोत्तर जातात किंवा देवादि योनीत उत्पन्न होतात। राजसा मध्ये निष्ठेति-रजो गुणाचे जें वृत्त म्हणजे कोभादि पूर्वक राजस कर्म विषयी प्रवृत्तीचे वायीं राहणारे तत्पर ते मध्य म्हणजे सुखयुक्त फल मिश्र जो मनुष्य लोक त्याचे वायीं राहतात किं वा उत्पन्न होतात। जघन्य गुण वृत्त स्थाः तामसाः अधः गच्छन्ति-जघन्य म्हणजे सत्व आणि रज या गुणाहून पलीकडील निकृष्ट जो तमो गुण त्याचे जें निद्रालस्य प्रमाद रूप वृत्त त्याचे वायीं राहणारे तामस म्हणजे तमः प्रधान मनुष्य अधः म्हणजे पतन पक्षी यांच्या ज्या मूढ योनी त्यांचे वायीं जातात म्हणजे उत्पन्न होतात ॥ १८ ॥ पुरुषास सदस द्योनीचे वायीं जन्म होणे आणि तेथें स्वरुदुःखा नुभव करणे अमाजो संसार त्यास सतंत्र प्रकृति शुरुवाच्या संग कारण आह्ने असे निरीश्वर सारव्य भूतार्थे नरा करण करण्यमादी ती प्रकृति पुरुष संग ईश्वरा धीन आहे असे नि

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा दृष्टा नुपनयति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधि गच्छति ॥ १९ ॥

रूपण केले आणि त्रिगुणात्मक प्रकृति स भव गुणाचा संबंध कोणता कसा तो होतो आणि त्या गुणामध्ये कोणता गुण कसे जी वास बंधन करतो त्याचे सविस्तर निरूपण केले ॥ आता होत संवत्साचे अंतर जे ज्ञान चक्षुर्ज्ञानात आणि भूत प्रकृति मोक्षा प्रत जे जाणतात ते मोक्षाप्रत जातात असे जे सांगितले ते पुरुष प्रकृती द्वनभिन्न असत जे तत्पक्ष रूप आह्ने असे ज्ञानाने पुरुष सार बंधापासून मुक्त होतो असे जे सारव्य मत आहे त्याप्रमाणे सांगितले नाहीं तर अनादि अनिर्वचनीय भिद्यास्वरूप जी अविद्या तत्त्व असंग-सच्चिदानंद द्रव्य-अकर्त-अभोक्त-स्वस्वरूपाचे आवरण सुकें आत्म स्वरूपाचे वायीं अविद्या कल्पित भिद्या भूत भासमान जो विषयादि क भूत भोक्तिक देहेंद्रिय मनो बुद्धि आदि फल उक्त रव दु रव मोह किंवा तत्साधनात्मक सर्व दृश्य हेतु प्रपंच त्याचे वायीं साळेला जो तादात्म्याभिमान नमूद लज्जोमी करपी दुःखी कर्ता भोक्ता संसारी आत्मा अभिमानात्मक वध त्याची दूळ भूत अज्ञान सद्भा निवृत्ति अहितीया संग सच्चिदानंद आत्मक ब्रह्म स्वरूप वही आहे अशा ब्रह्मात्म्या परोक्ष ज्ञा

नापास्तन च होऊन जीवास स्वस्वरूप ब्रम्हरूपानें स्थितिरूप मोस होतो अशावेदांत सिद्धानाचे अभिप्राया प्रमाणे सांगितलें । सांख्यप्रकृतीकून भिन्नपुरुष असंगविविद्धप आहे अशा ज्ञानास संसारबंधनिवृत्तिरूप मी सांगें जें काणत्व माननात नें त्यांचे व भूतानें समवत नाही । सांख्यप्रकृति स्वतंत्रमाननात तिआ नियंता कोणी नाही ती व्यापक आणि सत्य एक आहे । पुरुष-असंग विद्धप प्रतिशरीरा भिन्न भिन्न आहे । प्रकृतीचीं जीं कार्यें भूतें आणि भौक्तिक देहेद्रियादिक ती सत्यच आहेत असें मानतात । त्यांचे मनीं प्रकृती स्वतंत्र आहे आणि तिचे कार्ये देहेद्रियादिक सत्यच आहे तर तिणे स्वतंत्रपणाने जो देहेद्रिय मनोबुद्धी श्री पुरुषाचा संग केला तो ती प्रकृति आणि देहेद्रियादिक निरंतर सत्यच असतां त्याची निवृत्ति होऊन पुरुषास असंगत्व ज्ञान-समवणारच नाही किंबा देहेद्रियादिक नष्ट झाली तरी पुनः त्यांचे कारण प्रकृती आहे याबुद्धें ती पुनः दुसरी जशी उत्पन्न होऊन त्याप्रमाणे उत्पन्न होतील त्यामुळे एकवार प्रकृतीशीं भिन्न आपले स्वरूप असंग आहे असे ज्ञान होऊन पुरुष मुक्त झाला तरी स्वतंत्र प्रकृति आहेच आणि तिची कार्ये देहेद्रियादिक सत्यच आहेत त्यामुद्धें ती पुनः आपले स्वतंत्रपणाने पुरुषास संग उत्पन्न करील व तेव्हा पुनः मुक्तांसही संसार कोईल नसे सांगे तर मुक्त झाल्यावर पुनः जीवास संसार नाही असें जें सर्व श्रुति-स्मृतींन सांगितलें आहे त्याशीं विरोध येईल ॥ पुरुषास जो बंध होतो तो प्रकृति आणि पुरुष यांचे अविवेकात्मक कारणाने होतो तो अविवेक प्रकृति पुरुषाचे विवेक ज्ञानाने नष्ट झाला म्हणजे कारणच नाही याबुद्धें पुरुषास बंधरूप संसार पुनः होत नाही असे जर सांख्य म्हणतील तर त्यांस पुढे की अविवेक प्रकृती पुरुष प्रमाणे अनादित्व आहे किंवा स्वतंत्र प्रकृतीचीं जीं कार्ये उत्पन्न केला आहेत । पहिल्या अनादित्वपक्षी प्रकृतीस पुरुषाचा बंध करण्याविषयीं वे स्वातंत्र्य नसितें व्हां अप्रसिद्धांत त्यास मानवा लागेल । दुसऱ्या पक्षी विवेकानें एकवार अविवेक नष्ट झाला तरी प्रकृति स्वतंत्र आहे ती पुनः अविवेक उत्पन्न करील याबुद्धें मुक्तास पुनः बंध कोईल आणि अविवेक जो बंधास कारण म्हणतां तो विवेकाभाव किंवा विवेक भिन्न किंवा विवेक विरोधा यांदून कोणते स्वरूपाचा आहे । केवल अभावाला जेतन पदार्थाचे महायाशि वायभाव-

कार्येचे कारणत्व संभवत नाही आणि छष्टही नाही यासुळे पदिकापुढासंभवत नाही । दुसरा पक्ष मानला तर विवेकभिलषटपट
दिक पदार्थ प्रवाहाने सर्वदा आहेत त्यापासून ही पुरुषास बाध होईल यासुळे कधीही मोक्षहोणार नाही । तिनंतर पक्षीविवेक विरो
धी अज्ञानने बंधाळा कारण असे झाले । तें कारण मानले तर अज्ञानासुळे झाले अजो बंध तो मिथ्याच आहे तेव्हां वेदाति समत
आयावाच सारव्यानी मानिला असें झाले यासुळे स्वपक्षाची हानि झाली आणि एकदा इ एकमुक्त अशी व्यवस्था मिळाली
साठी सारव्यानी प्रतिवर्गिणी जीवस्वरूप निराळे मानून जीवाचे मानाव मानिले तेही निरर्थक होईल । असंग आत्मस्वरू
प सर्वसमुक्त असनां ही त्यास बंधमोक्ष अज्ञानने जसे मानिले तसे आत्मस्वरूप एकानित्यमुक्त असनां ही अज्ञानने कोणी
बद्ध कोणीमुक्त रत्यादिक जीवाचा भेदही अज्ञानने बंधास विषा आहे तो मिथ्याच आहे अज्ञानीने जीही व्यवस्था वेदा
नी याणीकें लीच आहे आणि नीव्यवस्था जीवास निरोध म्हणजे नाश नाही उत्पत्ति म्हणजे देह संवध नाही जीववद्ध नाही
साधक नाही मुक्त नाही हा प्रमार्थ सत्य अर्थ आहे अज्ञान अर्थीच्या जीवास बास्तव ज्ञान नावा बंधमोक्ष नाहीने असं सोंगणाया
शुनीसंमत आहेत असें सांग्यमत निराकरण करण्यासाठी स्वीभिमत वेदांतरात मिळ मिथ्या अज्ञान कृत बंधनिवृत्तीचं साध्य
नभूतजे अज्ञान निवर्तक ब्रह्मात्मस्वरूप ज्ञान त्याचे स्वरूप आणि त्या ज्ञानां होणारी जी अविद्या आणि तत्कांय सर्वदेहद्विवादि
कभूत भौतिक - दृश्य प्रपंच मिथ्या आहे यास अधिष्ठानभूत आत्ममने शिष्य मन्नास्वरूप नाही अज्ञानी सर्व अविद्या तत्कांय
भूत बंधाविषयीनि स्वरूप तेची प्रतीति तद्वृत्ती पूर्वोक्तभूत प्रकृति मोक्ष त्याचे स्वरूप सांगताना आणि मुक्ताचे ही लक्षण सां
गतात ॥ यदा दृष्टा गुणस्य, अन्यकं नारं नानुपवयति - म्हणजे जेव्हा दृष्टा जीव विचार कुडाल होस्तो दृष्टि यमन बुद्धि
पय रूप जें कार्य कारण वियत दाकारानें परिणाम पावले जें गुण त्याहून अन्य कार्य प्रत विचारानंतर पाहत नाही तर गुण
च श्रोत्रादिक बाह्य ज्ञान करणे मन बुद्धि आदिक आंतर विषयक ज्ञान करणे आणि अर्ग विषय स्वरूप झाले सर्व कार्यावे
कने आहेत असें विचारानंतर पाहतो । गुणभ्यश्च पर वेत्ति - म्हणजे आणि त्याच्या शरीरे इत्य मनबुद्ध्या दिकाने स्वरूपानें

परिणामपावलेलेनेरुण सौहृदपानस्वजलकिंवा त्यांचेबांचल्यादिककर्मानेअसेंस्पृष्ट पात्रस्वजलाचाप्रकाशकजसास्त-
येत्याप्रमाणेंरुणकिंवा त्याचींजींकटेलभोक्तुलस्वदुःखादिककार्येंहोकिंकरूनअसेंस्पृष्ट आगित्यांचाभासकनिर्विकार-
सर्वेसाक्षीसर्वक्षेत्राचेवायीएकआणि समानअशा क्षेत्राप्रतब्रह्मलेंकरूनजोजाणतो।मःमद्रावंअधिगच्छति-म्हणजे
तोइष्टाभत्वरूपतेप्रतपावतो-म्हणजेब्रह्मस्वरूपचहोते॥१९॥कसा मद्रूपतेप्रतपावतोतेसांगतात।देहीदेहसमुद्रवाद्
एतावन्नैवगुणान्अतीत्य-म्हणजेदेहाभिमानीजीवदेहादिकाचीजीउत्पत्तिआहेउपास्तूनअसेदेसायामयतीनसत्व-
रजतमोर्गुणयांप्रतब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानीहेमिध्यानिःस्वरूपआहेतअसेंजीवंतअसतांचजाणून।जन्ममृत्युजरादुःखेःविमु-
क्तः-म्हणजेमिध्याभूतजीबन्धमआणिमृत्युआणिजराआणिअधिभोक्तिकआध्यात्मिकआदिदेविकदुःखेयाहीकरून
नजीवंतअसतांचत्यवरनिस्वरूपतात्मकमिध्याचज्ञानेकरूनपारमार्थिकसंबंधइत्यहोस्तातातोज्ञानीअथतेअथुते

गुणानेतामनीन्यत्रीन्देहीदेहसमुद्रवाद्॥जन्ममृत्युजरादुःखेर्विमुक्तोमृतमश्नुते॥२०॥

केळिबैरव्हीवगुणानेतामनीतोभवतिप्रभो॥किमाचारःकथंचेतान्त्रीन्रुणानिवर्तते॥२१॥

म्हणजेजन्ममरणइत्यभत्सरूपमोक्षाप्रतस्वात्मलेंकरूनअनुभवितो॥२०॥गुणानीतजीवंतअसतांचमोक्षपावतो
असेंऐकूनगुणातीताचेंलक्षणआणिआचरणआगिरुणातीनहोण्याचेंसाधनसमजावेंयाइच्छेनंअर्जुनप्रश्नकरो॥हे
प्रभोएतावन्नैवगुणान्अतीतःयः-म्हणजेहेकृष्णगुणाचास्वामिकमकरूनराहिलेछाजोगुणातीनतो॥केळिगैःसु-
क्तोभवति-म्हणजेकोणतेळिगानोंयुक्तहोतेम्हणजेकोणतेछिंरानीनोगुणातीतअसेंजाणावयासयोग्यहोतेतेंमवा
सांग।अस्माकंप्रश्नः।प्रभोयांसंबोधनानेंभक्ताचेमनोरथप्रभुतेचपुर्विलेपादिजेतअसेंसूचविलें।किमाचारः-म्ह-
णजेत्यागुणातीताचाआचारकास्ताकाचपथेष्टाचारकिंवासास्वनिधामितआचारहाइसराप्रश्न।स्वरतान्त्रीन्रुणाव
कथंचनिवर्तते-म्हणजेअगित्यातीनगुणपास्तूनअतीतकसाहोते।हागुणातीनहोण्याचेंसाधनकायअसातिसराप्रश्न॥

हे स्थित प्रसाचे लक्षणादिकाविषयी चे प्रश्नहिंदीया ध्यायांत-स्थितप्रज्ञस्य का भाषा-इत्यादिक अर्जुनाने केल्यावरून-प्रज्ञा नि यदा कामान्-इत्यादिहे करून न्याची उन्नरे त्याच अध्यायान भगवंतांनी सांगितली च आले त तथापि पूर्वोपेक्षा काही अधिक विशेष समजावा या इच्छेनें अर्जुन पुनः प्रश्न करतो असा अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून श्रीकृष्ण भगवान् इत्थं गुणातीना च्या लक्षणादिकाविषयी च जी उन्नरे सांगितली त्यापेक्षा इमरे प्रकारांनी त्यांचे लक्षणादिका विषयीची उत्तरे पांच श्लोकांनी सांगतात ॥ कोणते लिंगाने गुणा नीत असे जाणावे या प्रश्नाचे उत्तर सांगतात ॥ हे पांडव हे पंडु पुत्रा अर्जुना-प्रकाशे-सत्त्वगुणाचे कार्य-च प्रवृत्ति-आणिरजोगुणाचे कार्य-च मोह-नमोगुणाचे कार्य-हे उपलक्षण करून सर्व जी प्रत्येक प्रत्येक तीन गुणांची कार्ये । सं प्रवृत्ति-आपआपले सामर्थ्याने प्रादुर्भूत झालेली असनां ती दुःख रूप किंवा दुःखवान् साधन जाहेत म्हणून त्यांचा हे प करीत नाही । आपण निवृत्तानि नकासनि-आणि नीच फारवर रूप किंवा फार साधन रूप त्या गुणांची कार्ये आश्री भगवानु वाच ॥ प्रकाशे च प्रवृत्ति च मोहमेव च पांडव ॥ न हृष्टि सं प्रवृत्तानि निवृत्तानि कौसनि ॥ २१ ॥

उदासी नव दासीने गुणें यो न विंचा ल्यते ॥ गुणा वर्तते इत्येव यो वतिष्ठति नें गते ॥ २२ ॥ श्री कृष्णा ० ॥ हेतु नी आपले नाचाचे सामर्थ्याने नावापावली तरी त्याचे वायी स्वप्न मार्गे मिथ्यात्व निश्चय झाल्यामुळे त्यांची इच्छा करीत नाही असा जो राग हे प इतर त्यास गुणातीत म्हणावे असा याचा पुढे च वधे भू कोनांत उभय आहे ॥ २२ ॥ हे गुणातीनांचे लक्षण स्थायी च आहोत गुणातीत जो आहोत त्याचे जाणण्या स योग्य आहोत गर्थ नाही । कारण राग हे प आहोत किंवा नाहीत हे दुसऱ्याचे दुसऱ्यास समजत नाही । ते समजणे स्ववेद्य आहोत यासाठी सा गुणातीत आहोत इतके दुसऱ्यास समजण्याचे जे लिंग ते त्याच्या आचार कसा या दुसरे प्रश्नाचे उत्तरांत सांगतात ॥ उदासीन वत् आसीनः-म्हणजे जसा उदासीन पुरुष दोघे विवाद करीत असतो एकाचा पस येऊन प्रचुर कसेत नाही त्याप्रमाणे राहिले ना तसे वत्ता गुणातीत । गुणें न विंचा ल्यते-म्हणजे दुःख विषय वा कारांनी परिणाम पावले जे गुण नी ही करून जो विषय दर्शनावर स्थे पावत झाले ले स्व रूप स्थिती पावत नवल पयस

त नाहीं तेंच स्पष्ट करतात ॥ गुणः स्ववर्तते रश्मिः अवतिष्ठति - म्हणजे देहेद्विधाका। दिका नीपरिणाम पावलेने हे गुणच परमा
र आपआपले कार्यचें ठावी परस्पर सहतात दासर्व भ्रमाने आत्म स्वरूप वेढावी भसण राप्रपंच उडवय स्वप्रमाणोंनि-
ध्याचं आहे आणि याचा आत्म्याचा वास्तविक संबंध नाही स्वयंप्रकाशस्वरूप मी परमार्थतः सत्यच निर्विकार हें त रत्यआ
हें अशा निश्चयानें युक्त होत्तात। तों आपले स्वरूपाचें चवदाई राहतो। न इंगते - कोठेंही व्यापार युक्त होत नाही। यो वनिष्ठते-
असें एथे क्रियापद आत्मनेपदी असावें परंतु छंदो भंग होईल यास्तव अवतिष्ठति असें परस्मैपदी - क्रियापद केले। अ
थवा यो नु निष्ठति - असा पावकतवा त्यांत-यः नु निष्ठति असा पद छेद करावा। अर्थ पूर्वी प्रमाणेच आहे ॥ २३ ॥ समदुः-
स्व करवः - म्हणजे करव दुःखें मिथ्या अनात्मा जे अंतःकरणादिक त्यांचे धर्मे आहेत आत्म्याचे धर्मे नाहीत असा निश्च-
यानें करव प्राप्त झालें तर प्रीति नाही दुःख झाले तरी द्वेष नाही अशीं करव दुःखें ज्यास समानच आहेत। आणि ज्या का-
समदुःखें करवः स्वच्छः समलोछात्रमकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्कृतिः ॥ २४ ॥

या साव - स्वच्छः - म्हणजे हें तें दर्शन नसल्या सुद्धें आत्मस्वरूपाचें ठावी जो राहिलेला आहे आणि समलोछात्रमकांचन-
म्हणजे याच कारणास्तव लोछ म्हणजे श्रुतिकेचा गोळा अत्रम म्हणजे पाषाण कांचन म्हणजे कर्षण हीं समान म्हणजे-
लोछ पाषाण अरयाद्य कर्षण आद्य अशी विषम बुद्धि जावर नाही अशी त्यांस आहेत। याच कारणास्तव - तुल्यप्रियाप्रिय-
-म्हणजे करव साधनरूप प्रिय किंवा दुःख साधनरूप अप्रिय ज्यास तुल्यच म्हणजे हे हित करणें आणि हे अहित कर-
णारे अशी त्यावरसुद्धि न सल्या सुद्धें ती उपेक्षा करण्यास च ज्यास पात्र आहेत त असा। आणि - धीरः - म्हणजे शमादि साध-
न संपत्ति किंवा धैर्यवान। याच कारणानें - तुल्यनिंदात्मसंस्तुति - म्हणजे लोकांनी आपले गुण कीर्तन करणें अशी स्तुति आणि
आपले दोषांचे वर्णन करणें अशी जी निंदा त्या ज्यास स्तुतीने दर्शविनें विषादन सल्ल्या सुद्धें निर्विकारत्वास्तव समानच आ-
हेत। त्यास - गुणातीत म्हणावे किंवा त्या क्षिणानी ह्मणुणातीत आहे असे जाणावें ॥ २४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पण मस्तु ॥ ॥

मानापमानयो. तुल्यः-म्हणजे लोकांनी केलेला जो अपला संस्कार नोमान आणि लोकांनी केलेला जो अपला असत्कार तो अपमान त्याहीकरून हर्ष विषादनसल्यासुद्ध नेत्याम समानच आहे ना प्रबोक्तस्ततिनिदा शब्दानी केलेले व्यापार आणि-मानापमान हे कायिक किवामानसिक व्यापार असा विशेष जाणावा. असा जो तो-तुल्यो मित्रारि पक्षयोः-म्हणजे मित्राप्रमाणे शत्रूसहो द्वेष करण्यास पात्र होत नाही. अथवा मित्रपक्ष किया अरि पक्ष ज्यामनुल्य म्हणजे मित्रपक्षावर अनुपक्ष रावा शत्रुपक्षावर कोथि किंवा द्वेष करावा. अथवा विषमबुद्धीस पात्र ज्यास नाहीत असा. आणि-सर्वोरेभपरित्यागी-म्हणजे देह निर्वाहोपयोगी मात्रजे व्यापार त्याहून सर्वेकर्मोविषयीचे व्यापाराचा त्याग करण्याचा त्याचा स्वभाव आहे असा. उदाहरण नवदासीनः-एथून एथवर पर्यंत सौगितलेला आचार उगाचा आहे त्यास गुणातीत असें म्हणवें किंवा त्याआचारानें हाड-

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः॥ सर्वोरेभपरित्यागीगुणातीतः स उच्यते ॥ २५॥

मोचयोऽभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ सरगुणानुसमती तैत्तिरीयानुसमभूयायकल्पते ॥ २६॥

गुणातीत आहे असं जाणावे ॥ २५॥ आतां कोणते साधनांनी गुणातीत होतो अवाढतीय प्रश्नाचें उत्तर सांगतात ॥ या मोचोऽभ्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते-म्हणजे-च-हा-तु-या-न्या-अर्थी अथवा-एव-या-न्या-अर्थी आहे. जोतर सर्वोत्तरीमीमाथेने श्रेष्ठत स्वरूपतेप्रत आणिलेला किंवा श्रेष्ठत स्वरूपानें भासविलेला परमानंद घन वास्तुदेवनासायण ईश्वरमीयावें हादशाध्यायांत सौगितलेला निरतिशय प्रेम लक्षण जो भक्ति योग तेणे करून सर्व काल स्वात्मत्वे करून खिंतन करतो. स एतान्गुणावत् समनीत्य-म्हणजे तो माझा भक्त या गुणाचा अतिश्रम करून हेतदसौभावा शानानें व्यापशाल्यासुद्धे। ब्रह्मभूयाय कल्पते-म्हणजे ब्रह्मस्वरूपाने स्थिती होणे अशा मोक्षसा योग्य होतो। गुणातीत होण्यास सर्वदा भगवत्स्मिंतनच साधन असे वाजतराचे तात्पर्य ॥ २६॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

याविषयी हेतु सांगितान ॥ हि अहं ब्रम्हणः प्रतिष्ठा न्हणजे ज्या कारणास्तव तत्त्वदा-व्यार्थ जगदुत्पत्ति स्थिति लयवरणस-
युग सौपाधिक ब्रम्हाची प्रतिष्ठा न्हणजे निर्युगनिरुपाधिक निर्विकल्प सच्चिदानंदमय तत्त्वदलस्यार्थे पारमार्थिक स्वरूप
मी वाकदेवच आहें यास्तव निरुपाधिक ब्रम्ह स्वरूपजो मी वाकदेव त्याचें स्वात्मलें करून जो निनन करतो तो ब्रम्ह स्व रूपो
संप्राप्तीस योग्य होतो असे जें सांगितलें तें यथार्थच आहें । ज्याची प्रतिष्ठा मी अभिषे सांगितलें तें ब्रम्हसे जें विरोधार्थासांग
नात । अश्वत्थस्य न्हणजे नाशरहित । च-अव्ययस्य न्हणजे आणि उतमिदृद् इत्यादिक परिणाम रहित । च न्हणजे आणि
-शाश्वतस्य क्षीणत्वरूप परिणाम रहित । आणि धर्मस्य न्हणजे ज्ञाननिष्ठालक्षण जो धर्म त्याचा प्रापक । आणि सारव्य-
एकैकिकस्य न्हणजे दुःखसंबंधरहित । अनित्यानंदमय स्वरूप आणि ऐकान्तिक न्हणजे सर्वदेशाचे ठायी सर्वकाळीचे
बायीं एक रूपानें राहणार अद्या सगुण ब्रम्हाचें मी बालविकमीरुपाधिक स्वरूप आहें यास्तव माझा भक्त मासे नितना जें म

ब्रम्हणो हि प्रतिष्ठा ह ममृ तस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुरवस्यैकैकिकस्य च ॥ २७ ॥

द्वय होऊन समारापासून मुक्त होऊन मद्रूपमोक्ष प्राप्त पावतो न्हणजे मद्रूपच होतो असा भाव ॥ ब्रम्हदेवाची ही भगवान् कृष्ण
प्रत-एक, स्वमात्मा पुरुष, पुराणः सत्यः स्वयं ज्योतिरनंत आद्य ॥ नित्योऽक्षरो जलस्फुरो निरंजनः शृणोऽद्भुत उपाधि
तो मृतः-एणेकरून सर्वोपाधि रहित ब्रम्हात्मस्वरूप देव आहें स असें स्तुतीन वागिलें आहें । स्तुती बाबून ही-सर्ववामेव
वस्तुनां भावार्थो भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवान् कृष्णः किमन्यद्वल्लक्षणतां । सर्वजो कार्यवस्तु सांचा स्वरूप जोपरमार्थ तो-
कार्यरूपानें होणार जें सौपाधिक ब्रम्ह त्याचें तृतीयं राहिले आहें । काणामेने शिवाय कार्य सत्ता नाही यास्तव कार्यसत्ता सौपाधि
क कारण ब्रम्ह रूपच आहें । सौपाधिक ब्रम्ह कल्पना निरुपाधिक पर ब्रम्हाचें तृतीयं इच्छी आहें या कारणान्स्त्व कारण-
स्वरूप सौपाधिक ब्रम्ह रूप जो व-याचाही पारमार्थिक सत्ता स्वरूप भगवान् निरुपाधिक कृष्ण आहें अधिष्ठान सत्तेने हे
त्यावर कलिलेले पदार्थ ची भिन्न सत्ता नाही यास्तव सौपाधिक ब्रम्हा फळा सर्वजगाचे कल्पनापिष्ठानश्च न निरुपाधिक

कृष्ण स्वरूपा पिशा दुसरे कोणते वस्तू आहे म्हणून सांगावे ते कृष्ण स्वरूपच पारमार्थिक आहे याविषय दुसरे पारमार्थिक साक्ष्य नाही असे श्री वक्तृकानी कृष्ण स्वरूपाचे वर्णन केले आहे. तसेच अर्थे भागवतांनी - ब्रम्हणो हि प्रतिष्ठात - एणेकरून अर्जुनासमा गिनते ॥ अथवानुसा जो भक्त तो तुझ्या निरंतर चिंतनाचे तुझ्या स्वरूपाप्रति शोचो परंतु ब्रम्हापेक्षा भिन्न तो तू याचे चिंतनाचे ब्रम्हभाव रूपमोक्ष कसा प्राप्त होईल अशी शंका होईल तर तिचे निराकरण करण्याकरिता श्रीब्रम्हच आहे ब्रम्हा देन भिन्न नाही असे - ब्रम्हणो हि प्रतिष्ठात - एणेकरून सांगताना ॥ ब्रम्हण - परब्रम्हाची प्रतिष्ठा स्वरूप सत्तामीच आहे माझे देन ब्रम्ह भिन्न नाही ॥ आणि अव्ययपरम अमृतत्वम्य प्रतिष्ठा अहमेव - म्हणजे ज्याचाना वा नाही असा जो मोक्ष ग्राही प्रतिष्ठा पूर्ववमानमीच आहे माझे प्राप्तीच मोक्ष आहे आणि जावच तस्य धर्मस्य प्रतिष्ठा अहमेव - म्हणजे नाशरहित निरव्यय जो मोक्षने ज्याचे फल आहे असो जो ज्ञाननिष्ठा स्वरूप धर्म स्थावी प्रतिष्ठा म्हणजे पर्यवसानमीच आहे त्याधर्माने शवावयाचे वस्तुमीच आहे माझे देन दुसरे नाही

इति श्री भद्रगवद्गीता स्तुतिपुस्तक ब्रम्हविद्या योगयोगवास्ते श्रीकृष्णार्जुन

सर्वादेष्टुणत्रय विभागो नाम चतुर्दशो अध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥ श्रीभागवानुवाच ॥

आणि एकोनिकस्य सारवर्यच प्रतिष्ठा अहमेव - म्हणजे दुःख रतिनपरमानंद स्वरूप सारवाचे पर्यवमानमीच आहे मजलाकु नदुसरे सुसुक्ष्म शवावयाचे दुसरे सार नाही यास्तव माझा भक्त ब्रम्हभाव रूप मोक्षस योग्य होतो असे जे मागितले ते विस्तृत नाही युक्तच आहे ॥ इति श्रीभद्रगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ चतुर्दशो अध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वो अध्यायी भगवता श्रीमंसा रसकारणभूत प्रकृतियभवागुणांचे सविस्तर निरूपण करून त्यागुणांचे जोखती स शास्त्राच्या अव्यभिचारी भक्तीचे योगाने म्हणजे भाजे भजनाने ब्रम्हभाव लक्षण मोक्ष लाभ होतो असे - मांच योग्य भिचारेण भक्ति योगेन सेवते - या श्लोकाचे साधन मनुष्यरूपी जो दयाचे भजनाने ब्रम्ह प्राप्त करून मोक्ष कसा प्राप्त होईल असा शंकेचे निराकरण करण्यासाठी - ब्रम्हणो हि प्रतिष्ठात ममृत स्याव्ययस्य च - यास्तु अमृत श्लोकाने आपणस अनेक अनिक कफ व रूप परब्र

स्वस्वरूपत्व सांगितलें । त्यास्तत्रभूतभोकाचें तें फारच स्वरूप अम्ल कोणते लक्षणाचें उग्रागि कोणत्या स्वरूपाचें आहे आणि तें संसारकांभी काजाने आणुन द्यालें आहें । त्या अवगणाचा कोणते साधनाने वाढावोले आणि तें कोणत्या अधिकाऱ्यास प्राप्त हो ने याचें साविस्तर निरूपण करून व्याख्या करणयासाठी यापंचदशाध्यायाचा आरंभ करताना ॥ त्यां प्रथम-ब्रह्मोद्भिप्रतिष्ठा हं-असं भगवतांचे वाक्य ऐकून नयासे सारवा मनुष्यच दादिसन असून असें कसें बोलोतां अवाविस्मयाने युक्त झाले का अगि अथेकरून यत्तुजें करून काही पुढे प्रश्न करीत माहीं अज्ञा अर्जुनास पाहून कुपें करून आपले स्वरूप सांगण्याची त्यांस इच्छा झाली आहे । असा भगवान श्रीकृष्ण विरक्तालाच भगवतत्वज्ञान होण्यास अधिकाऱ आहें । यास्तव गुणातीतत्वं होण्यास सा धनभूत यासंसा रावणवैराग्य उत्पन्न होण्यासाठी संसाराचें नश्वर दृशरूपां वर्णन करित असता बोलताना ॥ अथ न्यकु-
 स्ता चाविस्मर मोघा असतो आणि तो फार दिवस गढतो नसाच हा प्रपंच किंबासंसार त्याचा विस्तार फार मोठा असून अग्रादि ऊर्ध्व मूल प्रथः शारव भद्रव त्या आहुरव्ययं ॥ छंदोसि यम्य पर्णानि यस्तं वेदस वेदं विव ॥ १ ॥

काळापासून प्रवाहरूपांने स्थित आहे । यास्तव व्याचैसंश्व त्या रूपांने वर्णन करताना ॥ ऊर्ध्व मूल-मूळणजे पत अम्ल स्वरूपा चा अति शय मोठे पणा वर्णन करण्या करतो परब्रह्म स्वरूपास चार पादवीकल्पना करून दे । चतुर्दशभुवनात्मक ब्रह्म उग्रा मुखा त्यांत राहणारे सर्व विषय परब्रह्म स्वरूपाचा चार पाद आहे आणि उग्राची उग्रापाद परब्रह्माचे असून स्वरूप ब्रह्मांडाचे ही वर द्योतमान स्वस्वरूपात्मक ऊर्ध्व लोकांचे ठायी ब्रह्म विष्णु महेश्वर स्वरूपात्मक आहे । असे युक्त पद्धतीन वर्णन केले आहे । त्याप्रमाणे वरून ब्रह्म विष्णु महेश्वरचे स्वरूपांने ऊर्ध्व लोकी राहणारे जें परब्रह्माचें मायोयाधिक परमेश्वरात्मक स्वरूपांने आहे । मूल मूळणजे मूलप्रमाण उत्पत्ति स्थिति लयास कारण त्याप्रपंच किंवा ससार दृष्टाचें असा । तात्पर्य ॥ मायोयाधिक जें परब्रह्म तेच परमेश्वर स्वरूप जग दुन्यत्ति स्थिति लयास कारण आहे । परब्रह्म शक्ति स्वरूपाच्या नी परमेश्वराहून भिन्न नाही । मो-
 सत्व गुण रजोगुण आणि तमोगुण अर्वाविगुणात्मक आहे । रजोगुणात्मक सात्म्यं शोपाधिक कार्य ब्रह्माख्य परमेश्वर जगाचेच

हीस कारण आहे। सत्पुरुणात्मक ज्ञान्यज्ञायाधिक विष्णुवारण्य परमेश्वर जगाचे स्थितीस कारण आहे। नमोऽगुणात्मक ज्ञान्ये
 ज्ञोयाधिक महेश्वर किंवा रुद्राख्य परमेश्वर जगाचे सत्त्वात्मक मनुष्यास कारण आहे। हे ब्रह्मविष्णुमहेश्वर रुद्राणीनीन ज्ञान्युपा
 धिक परमेश्वराचे अंश शक्तीचेच अवाभूत अस्त्व शक्तीकून अवन्य परमेश्वराची अनन्य आहेन। तेवसागितले प्रमाणे जगाचे उ-
 त्पत्ति स्थिति आणि प्रलय यांस कारण आहेत। असे विष्णुपुराण कूर्मपुराण स्कंदपुराण यांन स्पष्टसांगितले आहे॥ विष्णुपुराणात
 प्रथमउत्पत्तीकृततीयाध्यायान-किरुणस्या प्रमेयस्य रुद्रहस्याप्यमनात्मनः॥ कथमगोदिकतेवं ब्रह्मणाकृपपद्यते-इतिमेवै
 यप्रश्ने-भूणजे सत्त्वादिगुणरहित उपाधिदेवाकालवस्तुपरिच्छेदानीरहित आणि शब्दकारणास्त्वहंहेदियादिकः जीसाधने
 र्वातीकरून रदितजो असग रुद्रह स्वरूप रगादिक भूणजे दुच्छाकांथादिक मनुद्विन परमात्मा त्यासमृष्टिस्थितिसंकारक
 हेत्वकमेमभवनें असा भैवेयाने प्रश्नकेळाअसना। पराचाराऽशक्तयः सर्वभावाना मचिन्य ज्ञानगोचराः॥ यतो नो ब्रह्मणस्त्वाम्बु
 सर्वाद्याभाव शक्तयः-भूणजे अग्नि मणिमचादिक जे सर्वभावपदार्थ त्याच्याकृतकीनी त्याचे स्वरूपनाही असे म्हणता येतना
 ही त्याचे साद्र किंवा त्याचा प्रतिवधदोणे इत्यादिक जे कार्य अनुभवास घने नेणे करून त्या आहेत अशा अनुमानात्मक ज्ञाना
 ने त्या आहेत असा निश्चय दोतो अवाजवा शक्ती आहेत त त्या प्रमाणे ब्रह्माच्याही सृष्टिस्थितिरूपका यो सत्त्वत्वेका
 णा त्या शक्ती आहेत पणैकरून परब्रह्मस्वरूपाकून उपन्यसीवाकी ननु याधिकत्वास्तव ती वरील कर्तृत्व ब्रह्माचे दावी भास
 ने असे पराचारांनी उतर दिले॥ यावाकी कोणत्या त्याचे स्वरूप कूर्मपुराणात उतर भागांन-सर्वोत्सा मेव शक्ती नो ब्रह्मविष्णु
 शिवात्मकाः॥ प्रधाना संस्तुता देवाः शक्तयः परमात्मनः॥ आभ्यः परस्मान भगवान् परमात्मा सनातनः-भूणजे परमात्मा-
 च्या सर्व शक्तीमध्यं प्रथमभूत शक्तिस्वरूप ब्रह्मविष्णु शिवात्मक देव आहेत असे महर्षींनी सांगितले आहेत। याब्रह्मवि-
 ष्णु महेश्वरात्मक ज्या शक्ती त्यापैक्षाही परस्मान म्हणजे-याहीकरून असेमृष्ट किंवा त्याकून निराखा विरुधाधिक परमात्मा
 र्वाच्या ही अधिष्ठानभूत सनातन आहे असे सांगितले आहे॥ असाच अर्थ शिवपुराणात सांगितला आहे॥ सृष्टेः प्रयत्नो ब्रह्म

म्हा स्थिते विष्णुर्बोधतः ॥ संस्कारस्य ततो रुद स्तयोर्नित्यं नियामकः ॥ तस्मान्न त्रयसे कथ्यते जागतः कारणं त्रय ॥ कारणत्रयहेतुत्रय
 त्रिविधः परमकारणं ॥ म्हणजे सृष्टीचा प्रवर्तक ब्रम्हा आणि स्थितीचा प्रवर्तक विष्णु आहेत परंतु संस्काराचा प्रवर्तक रुद हा मोठे शक्तीपु-
 ंडे ब्रम्हविष्णूचा ही नियामक आहे । या कारणसत्त्व ते ब्रम्हाविष्णुरुद तिथे सृष्टिस्थिति लयास करानी प्रत्येक प्रत्येक त्वे कारणे आहेत । कारणभूत जें ते तीन यांचाही शून्यकारण कल्याण स्वरूप निरुपाधिक परमात्मा आहे ॥ स्फुटं पुणगांतही - ब्रम्हाविष्णु अरु रुद
 पातलं विस्तृतः ॥ एषां प्रयोगां अधिक सर्व कारण मी वदतः - म्हणजे ब्रम्हाविष्णु आणि रुद हे परमात्म्यातले परम ब्रम्हाच्या वि-
 भूति म्हणजे माया द्वासा भाव आहेत । या तिघांपेक्षाही सर्वांचे कारण निरुपाधिक परमं वरणादे । अथवा । ज्ञाता सिद्धीच्या
 किंवा जिन्याच्या पायऱ्या एकीवर एक असतात त्या प्रमाणें धूर्वीं मागितल्या प्रमाणे मनुष्यांनी लक्ष्म्य राजाच्या आनंदोपेक्षां
 मनुष्य गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक वर आहेत । त्यापेक्षां देव गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक शांत आहेत । याक्रमानें पित-
 र - ज्ञानानंद देव - कर्म देव - सुरव्यदेव - इंद्र - बृहस्पती - प्रजापती - न्दत्रात्मा यांचे पुनोत्पत्त्या शतगुणित अधिक आनंद आहेत ।
 त्यापेक्षांही निरनिशाय जो ब्रम्हानंद वाणीला मनाका अगोचर ज्यापासूनही सर्व भूते उत्पन्न होतात आणि उत्पन्न झालेले
 जेणे करून स्थितीमन पावतात आणि लय पावत असतां त्यांचे वार्थीचे लय पावतात असा जो श्रुतींत मागितलेला सर्वोद्भूत
 वराहणाग ब्रम्ह रूप आनंद किंवा सर्वोद्भूत उत्कृष्ट जे ब्रम्ह ते ऊर्ध्व । अथवा । सर्व समाचा तत्त्वज्ञानें बाध झाला तरी त्या
 स्वरूपाचा बाध होत नाही । सर्व बाधांचे मास्तिभूत जें सर्व समाचे भ्रमास अधिष्ठानभूत परब्रम्ह । अथवा -
 या (अध्यायानं) क्षर आणि अक्षर सांगावयाचे आहेत । त्या उद्भूत उत्पत्तीचा उत्कृष्ट पुरुषोत्तम तो ऊर्ध्व । ते आहें मायेचे यो-
 गानें मूल ज्यांचे असा मूल शब्दाचा धूर्वीं वाच अर्थ सर्व व्याख्येन जाणावा । आणि - अधः शारप - अधः म्हणजे निरनिशायित
 आनंद सर्वोत्कृष्ट पुरुषोत्तम गीर्धिरूप ऊर्ध्व पदार्थापेक्षां ग्वालीराहणाचे धूर्वीं लज्जे ब्रम्हाविष्णुमक्षेप्तर किंवा त्या उद्भूत उत्पत्ती
 न म्हणजे आर्त्तिक डील कायें पाप धिक्करण्यगर्भी दिक् विपाट प्रजापति अस्तरम रंगं धर्ब अस्तरा नरतिर्वक्त्र यद्युपसीच्छ

वरूपजे सर्वविकार ते सर्व दिशोत्वे वायी पसारखे हे आहे त या मुखे शारवा प्रमाणे विस्तारकारणारे ज्या सेंसार वृक्षाचे आहेत ॥ वेदें
 म जे ये सृष्टि सांगितली तेथें परब्रम्हास माया शक्तीचे योगानें सृष्टिकारणाचा मंकेल्प उत्पन्न होउन परब्रम्हानें अपेक्षित
 भूतें आणि भौक्तिक इंद्रिय प्राण मन इत्यादि कांशी सृष्टिम सृष्टि उत्पन्न केली ॥ नंतर महाभूतानें पंचीकरण करून स्फुट सृष्टि
 उत्पन्न करून त्या द्विविध सृष्टि जिवरूपानें आपण प्रवेश करून त्यांचे ह्या नाम रूपाने व्याकरण करण्याचा संकल्प करून
 रूपाचे अमुक नाम अमुक रूप असा विस्तार करण्याचा मकन्यहोना त्याप्रमाणे आपण त्या जगाचा विस्तार केला अने
 तें प्रतियोग केले आहे ॥ या प्रमाणावरून जो साप्रसिद्ध अथवा वृक्षा किंवा दुसरा वृक्ष याचे उत्पत्ति स्थिति आदि काम-
 त्याचें बीजभूत सृष्टिम मूलच कारण आहे त्याप्रमाणें या प्रपंच वृक्षाचें उत्पत्त्यादिकोस मायोपाधिक परमेश्वराचें मायावा-
 स्ति स्वरूप ब्रम्हविष्णु महेश्वरात्मक सृष्टिम रूपच कारण आहे ॥ आणि प्रसिद्ध अत्र वृक्षाचे मोठे विस्तार मत्स्याख्या मूलगा-
 रनाच कारण आहेत ॥ त्याप्रमाणे या प्रपंच वृक्षास मायोपाधिक परमेश्वर रूप सृष्टिम कारणे शां स्फुट रूप जे मह जन्मोपाधि-
 क क्षिरण्यगर्भे विराटादिक तेंच नामरूपाचे व्याकरणाचे विस्तार होण्यास कारण आहे असा हा जो प्रपंच वृक्ष त्यास अत्र व-
 त्यं प्राहुः ॥ होमायाम व मिथ्यास्वरूप प्रपंच वृक्ष नद्वर आहे यासुळे श्वः म्हणजे उद्योही प्रातः काळ पर्यंत रात्री उषसाधि-
 श्वास करण्यास योग्य नाही असा अत्र वृथा वाक्यापासून अर्थ निष्पन्न होता या कारणाने का प्रपंच अत्र वृक्ष आहे त-
 थापि मृदांस त्या त्या देहे दिय प्रवाकरूपाने हानिरंमर स्थित न आदे म्हणून- अथर्व- तत्त्व ज्ञानाशिवाय छेद होण्यास दुष्ट
 व आहे असे ॥ प्राहुः- म्हणजे युति आणि स्मृति बोधनात ॥ अथर्व मूल अर्थक शारव म्हणजे श्वः शारव हा अत्र वृक्ष स-
 नात न म्हणजे प्रवाहें करून अनादि अनंत आहे असे कंठ वक्षी सुनितीसांगितले आहे ॥ अथर्व मूल प्रभवस्त संपे वा उ-
 प्रहो स्थितः ॥ बुद्धि स्वधर्मयथैव इदिया तर कोटर ॥ महाभूत विशालत्व विषये पंचवातया ॥ धर्मो धर्म मनुष्यत्व सुप्र-
 दुःख फळोदकः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रम्ह वृक्षः सनातन ॥ एतत् ब्रम्ह वनं चैव ब्रम्हा च गति साक्षिवत् ॥ एतत् स्थिता-

च भित्वा स्वज्ञानेन परमात्मिना। ततश्चात्मगतियाय न स्यात्त्वान्वेतैतुन॥ अर्थ। अथ क्तम्भजे यो यो अधिक अबाहु
 त ब्रह्मरूप मूल कारणवास्तुन आहे। प्रभवम्भणजे उत्पत्ति। अणि। त्या मूलकारणाचे अनुग्रहें करून म्हणजे स्वरूप
 स्वतः। त्मक दृढत्वामुळे उत्पन्नम्भणजे उत्तम प्रकारें करून दृढीभूत पावलेला। दृष्टाव्या शारत्वा स्यात्वात्क पापास्तुन हो
 नात। संसार दृष्टास स्फुट स्थातीं बुद्धिनिवे जे नानाविध परिणाम तेच विस्तार करणारे शारवास्तुन आहेन यास्तव योत
 मय म्हणजे तत्त्वज्ञान आहे। अणि इंदियांचीं जी अंतर्गत्त म्हणजे छिंदी नीचत्यांचीं कोठें आहेत। अणि दृष्टिवा दिक पर्वत
 साभूत ज्ञान उपधारवा आहेत। अथवा विचारव म्हणजे स्तेभ ज्यासरुंद म्हणनान तो ज्यास म्हाभूतें आहेत। अणि
 शब्दादि विषय ज्याचीं पत्रें आहेत त्यांही करून युक्त। अणि पुण्य पाप रूप पुण्यांहीं करून जो युक्त। अणि स्मरवदुःख
 रूप फळें ज्यास उत्पन्न धाडी आहेत त्या फळांनीं जो युक्त। अणि सर्वभूतांचा जो उपजीव्य म्हणजे स्थितीस किंवा सेव
 न करणारा स्थावभूत। असिद्ध दृष्टांत सापक्ष्यादिकाचे स्थितीस कारण तसा। ब्रह्म दृष्टा म्हणजे परमात्मा जो याणे
 अभिष्टिळे ला दृष्टा तो सनातन म्हणजे तत्त्वज्ञानावास्तुन छेद करणारास दुर्घट। अणि- एतत्त ब्रह्मत्वं- म्हणजे या जी-
 वरूप ब्रह्मत्वे वन म्हणजे भोग्य। असा हा प्रपंच दृष्टा आहे। या मत परब्रह्म साक्षी प्रमाणे आहे। साचे धर्मोत्ते छिन्न हो
 ती त्याचें प्रकाशक आहे। या संसार दृष्टा रूप ब्रह्मत्वा मत मी ब्रह्मत्वा आहे। अशा ब्रह्मात्म शानात्मक उत्कृष्ट स्वभाव
 छिन्न भिन्न करून म्हणजे मूल उत्पन्न करून। मोक्षारथ्य जी आत्म प्राप्तिरूप गति ती प्रतपाऊन त्या मोक्षार्थत्वा
 पुनः जीव परजन्मास येत नाही असें म्हुनीं ती सांगितले आहे ॥ २०१ ॥ अथ अथ रूप दृष्टाची जी उपमा दिली ती गीते
 तरेगाती ज्याचे मूलातीत मृत्तिका धुऊन जाऊन वा घुटनें ज्याचीं अर्थीं मूळे उपडून अर्थीं मृत्तिका घुटनें शारवा
 होऊन वर सुळें होऊन अर्थीं गडलेला जो अथवत् दृष्टा त्याची दिवी। त्यामुळे ऊर्ध्व मूल अर्थः शारव अथवत् ही हि
 शीवर्णे उपमानास अथवत् दृष्टास उपपन्न शार्ङ्गीं असें सांगणें ॥ छंदसिंयस्य पर्णानि- म्हणजे आहेत ब्रह्मा मत्तला

नैव आच्छादनं कर्तव्यं किंवा संसार रूप वृक्षाचें रक्षण करतात यामुळे उगां स छंद असे स्वरुणात असे जे अक्रय जुः साम
 वेदांनींल कर्म कांड भाग ते ज्यास पूर्ण प्रमाणें आहेत। प्रसिद्ध वृक्षांची पूर्ण जर्नीग्याचे संरक्षणाधिकार शोभायें होतात नसेल
 म् कांडात्मक वेदयज्ञादिक धर्मो धर्म प्रतिपादन करतात त्याची फलेही मांगतात। त्याचे अनुष्ठान जीवकरून त्याचे फल ओ
 गासाठीं नावाविषय देव अनुष्ठादिक देह धारण करतात यामुळे प्रपंच वृक्षास शोभायें। तीस धर्मो धर्म प्रतिपादन करण्याचे द्व
 रां कर्म कांडात्मक वेदच कारण आहेत। आणि प्रलयोत्तर ही जीवांनी केलेले धर्मो धर्मो फल व्यापक रगो ईश्वर वास्त
 र स्वरुणी करतो। या प्रमाणें प्रपंच वृक्षानिग्नतर प्रवाह रूपाने स्वरुक्षित गद्गतो। त्यास धर्मो धर्मो प्रतिपादन ह्याने कर्म कांड रू
 प वेदच कारण आहेत। अथवा प्रसिद्ध अन्धः थादिक वृक्षास पूर्ण वृद्ध अस्पर्धी म्हणजे त्यायोगानें त्याची छाया दाट होते
 नेणे करून तो वृक्ष सर्व जीवांस त्यातवाली वस्तुन विभ्रंती घेण्यास योग्य होतो। या प्रमाणे कर्म कांड रूप वेदांत मांगितले ही
 जी नित्य नैमित्तिक कर्म त्यांचे अनुष्ठान जीवांनी केले म्हणजे त्या कर्मो जी जी स्वरुदिक फलें ती जीवांस छाये प्रमाणें को
 लून त्याची गानें हा प्रपंच वृक्ष जीवांस अग्रय करण्यास योग्य होतो म्हणून कर्म प्रतिपादन ह्याने कर्म कांड रूप वेद या
 प्रपंच वृक्षास कर्म फल भूत जी छाया ती प्राप्त होण्यास पूर्ण प्रमाणें आहेत। यः न वेद - म्हणजे अज्ञा प्रकारच्या या संसार
 रूप आयासय अन्धः य वृक्षाप्रन जोडाणतो। सः वेद विन - म्हणजे तोच कर्म वृक्ष रूप वेदार्थ वेला ॥ संसार वृक्षाचें सू
 क कारण मायो पाधिक परब्रम्ह हिरण्यगर्भादिक जे जीव ते याचे शारवा म्छानी आहेत। ती संसार वृक्ष स्वरुणें नावा
 वंत आहेत प्रवाह रूपानें भनन साहे त्याचें वेदोक्त कर्मो जी सेवन जीव करताना तो ब्रम्हात्म तत्व ज्ञानानें नादापावतो। इत्का
 च स कल वेद प्रतिपाद्य सार्थ आहेत। जो वेदार्थ वेला तो वेद विन। अज्ञा पूर्वोक्त वृक्ष ज्ञानाची स्तुती केळी ॥ १॥ प्रवृक्षा
 कांत कायों पाहिजे हिरण्यगर्भादिक जीव ते या प्रपंच वृक्षाचे शारवा म्छानी संगीतने आतां योग्यीन विरोध सांगता
 त ॥ अधश्चो ध्वी प्रसृताः तस्य शारवाः - म्हणजे त्याकांर्षी पाधिक हिरण्यगर्भादिक जीवांमध्ये जे कुत्सित आचरण करणा

एषी जीव भेजधः - न्हणजे मनुष्य पत्रवादि क योनीवेवाचीं आपले संततीचे शरणें प्रकृताः म्हणजे विल्ला। प्रगपावडे झाले
त आणि जे रमणीय म्हणजे उत्साधारण कृत्यांवरुणप वन जीव ते - ऊर्ध्व प्रकृता. - न्हणजे देवादिक योनी वेवाची संततीचे द्वावि
स्ताराप्रगपावडे आहेत ते मनुष्य लोकायास्तून सत्यलोक पर्यंत विल्ला एभाबलेले जीव - गुणप्रकृताः। विषय प्रसन्न शारत्ताः -
न्हणजे जशा प्रसिद्ध अध्यात्मिक वृक्षाच्या शाखा झाले संवर्णानें विल्ला पापनात तरा देहेदिव मन विषयादिका कारणांनी
पिणामपावडे जे सत्तादिक गुण त्यांही करून विल्ला प्रगपावलेल्या आणि वाळ्वेदिक जे विषय तेवत दकार इंदिय दारा
आलेल्या अंतःकरण वृक्षीनीं न कत्वा स्वभावेत। शारत्तास मंडगन कोवळे पाउवी प्रमाणें जसां अशाया संसार वृक्षाच्या
शारपा आहेत। आणि ब्रह्मविष्णु महेश्वरात्मक मायोपाधिक परमेश्वर स्वरूप ऊर्ध्व प्रकृता मूल याप्रपंच वृक्षाकें जे
आहे त्या प्रमाणे दुसरी हीं या प्रपंच वृक्षाचीं - अधः मनुष्यलोके - न्हणजे रवाळ चाजोहा मनुष्य लोक त्याचे वाचीं मूल
अधोर्ध्व प्रकृता स्तस्य शारत्ता गुणप्रकृता विषय प्रवालाः॥ अधोर्ध्व मूलान्यनुसंतानि कर्मांनुबंधीनि मनुष्यलोके भे
जि न्हणजे त्याच्या विषयाच्या भोगापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या रागद्वेषादिक धर्मो धर्म प्रवृत्तीस उत्पन्न करणाऱ्या वासना
मदामक अवान्तर मूळे किंवा ३। म्हणजे अनुसंतानि म्हणजे अनस्यून न्हणजे प्रवाह रूपानें नित्य आहेत। मीं कर्मांनुबंधी
नि - न्हणजे धर्मो धर्मोत्पन्न कर्मच आहे अमुबध म्हणजे पावी मापून होणारे ज्यांच्या अशी तीं अवान्तर मूळे आहेत। तात्पर्य ३।
ऊर्ध्व भागीं किंवा अधो भागी स्थित जे लोक त्या वेवाचीं केळे जे भोग त्यांस करून कर्मक्षयशाळा असता त्या भोगाच्या वासना
हीं करून घुळ जे जीव ते मनुष्य लोकां किंवा न्हण्यदिक जातीनीं युक्त जो मनुष्य देह तद्गुण लोके त्या वेवाचीं जन्मास येऊ
न त्या वासनांवरुण कर्म करण्या विषयीं प्रवृत्त होऊन कर्म करतात। यास्तव कर्म वासना नंतर देवाची आहेत। हे उपलब्ध
य करून प्रपंच उरनादि दीक्षां कुराव्यायें आहे यास्तव वासना ही कर्मजन्य भोगानंतर आहेत कर्म वासना नंतर आहेत अस
ता अधोर्ध्व प्रवाह रूप संसार वृक्ष आहे। बहून करून मनुष्यां सच कर्माधिकार आहेत यास्तव मनुष्य लोकां असें म्हणजे ॥

असे या संसार घुसाचे वर्णन केले. या प्रमाणे। इह अस्य नयारूपं नउपलभ्यते - म्हणजे या संसारांत राहणारे प्राणि स्वप्न भ्रम म्हणजे अज्ञानाच्या वडोले निर्माण करून दारव विडोले गंधर्व नगराप्रमाणे मिथ्या स्वरूपास्तव दृष्ट नव्हर स्वरूप आहे या मुळे म्हणजे पाहत असताना नाहीसे होत ते मिळत नाही या मुळे या संसार घुसाने तसे ऊर्ध्वमूल अधःशारव असे जे वर्णिलेले रूप पाहत नाहीत किंवा जाणावयास समर्थ होत नाहीत याच कारणे। नांतः म्हणजे यांचा अंत इष्टीने अंत म्हणजे नाश किंवा शेवट नाही। या मुळे हा रत्नकं कालांत नाश पाविले असा अंतही पाहत नाहीत किंवा जाणावयास समर्थ होत नाहीत म्हणजे आणि अनादि त्यास्तव एथून का प्रवृत्त सांडा आहे असा आदि पाहत नाहीत असा अंतही होत नाहीत नच संप्रतिष्ठा - म्हणजे आणि ज्याचे आदि आणि अंत समजतात किंवा प्रत्यक्ष दिसतात त्याचा हा मध्य असे पाहता व यास किंवा जाणावयास नाक्या आहे या प्रपंच वृक्षाचे आर्धतच समजत नाहीत। यास्तव याची प्रतिष्ठा म्हणजे मध्य पाहत नाहीत किंवा

नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नातो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ छ

अथ न्य मेनं सुविस्तृतमूलमसग शस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३॥

जाणावयास समर्थ होत नाहीत। अथवा। या प्रपंच वृक्षाम अनादित्व आहे या मुळे पूर्वोक्त ऊर्ध्वमूल इत्यादिकांचे प्रत्यक्ष होत नाही। आणि याचे अंताचे म्हणजे शेवटाचे ही प्रत्यक्ष होत नाही। कारण। याचा शेवट म्हणजे अगदी अंत तो व्याक्यानी सर्व जीवांमं मुक्ति होत ते त्यास महाप्रलय असे म्हणतात तदुत्तर मंसार नाही म्हणून व्याक्यानी होईल असे कोणी ना किंवा दिव म्हणतात। कोणी मीमांसादिक याचा जसा आदि नाहीत तसा अंतही नाही। यथार्थ प्रचारातून का निरंतर असाच अनंत राहणारा आहे असे म्हणतात तेव्हा याचा अंत नाही असे मती व्याकांचे वटच नाही तेव्हा न्याचे प्रपंच कोणास नाहीच। महाप्रलय शेवट आहे असे जे मानतात त्यांचे मती महाप्रलयी सर्व जीवास सुक्तीच होत तेव्हा याचा शेवट असज्जत नाही मर्ये जीवास सुक्तीचा नाही म्हणजे त्यांसदे हे दिवादि कच मुक्ति काली नाहीत यास्तव प्रत्यक्ष जाणावयास थापनच नाही। मग कोणते साधनच यांचे

ते शेषदपादतीति कांही यावे प्रत्यक्ष कोणात नाही। आद्यंत नरपक्ष नाहींत यासुद्धें मज्जाचें ही प्रत्यक्ष नाहीं हे इवीं प्रमाणे वज्र
 सें ही कोणी व्याख्यान करतात। अदि-मध्य-आणि अंत हे सप्तजले म्हणजे जसा प्रसिद्ध वृक्ष मृच्छांत किंवा मध्यांत किंवा शेवट
 त प्रसिद्ध शास्त्रानें छेदून टाकण्यास शक्य आहें तसा आदि मध्यांत यांचे शान न सत्यासुद्धें रूप पंचवक्षस प्रसिद्ध शास्त्रादिकसे
 छेदून टाकावयास शक्य नाहीं आणि छेदून टाकतात जन्म मरण प्रवाहांत अनेक विषय दुःखादुःख रूप मोठा अनर्थ करण
 गा आहे या सार-अथव्यापनं सविस्तृद हलं-म्हणजे अनारिअविद्येनें ज्वांभी फार दडदडले शास्त्रीं आहेत अज्ञाया योग्य
 संसार रूप अथव्यापनं हसा प्रता। असग शास्त्रेण दटेन छिता-म्हणजे ब्रह्मात्म तत्त साना विषयी जें जें ओक्त क्य म्हणजे
 के व्हां मला प्राप्ता होईल अशी उत्कंघ तीणें करून दडदडले आणि पुनः पुनः आत्मा नात्व वस्तु विवेक-सत्याद्वत वस्तु विवे
 क-आणि नित्यानित्य वस्तु विवेक यांच्या आभासानें तीक्ष्णत्वची धारा झाली आहे असें पुनः पुनः धार झाली आहे असें पुनः पुनः
 आणि लोकेषणा यांचा त्याग करणें जसा जो असंगत दुष्ट जें राग द्वेष भय संसाराचे विरोधि वास्तव तेणें करून सधुल्ले दून
 किंवा उपदून टाकून जामदमादि साधन संपन्न होऊन सर्व त्याग करून असें तात्पर्य। अथवा। हा प्रपंच सत्य अथव्यापनं वृक्ष उल्ले
 ही यातः काळ पंत राहिल असा विद्वान् करण्यवकाश ही आणि अव्यय म्हणजे प्रवाह रूपानें विछेदन होणारा आहे। असें प्र
 हे नर क्षणिक विज्ञान यादि यत्ना प्रमाणें प्रतिक्षण विनाश पावणारे आणि नाश पावणार पूर्व स्व रूपापासून उत्पन्न होणारे दुसरे
 त्यासारखें स्वरूप उत्पन्न होतें अशा विज्ञान संपत्ती प्रमाणें किंवा बीजापासून अंकुर होतो अंकुरापासून बीज होतो अशा बी
 जांकुराच्या प्रमाणें कर्म फळोपभोगांच्या वासापासून कर्म होताना कर्मोपासून फळोपभोग होताना असें परस्पर कारण-
 त्व सर्व श आदंच। तेव्हां सर्वदा अशा प्रवाहांनं हा प्रसार दृक्ष आहे च तेव्हां याचा नाश होऊन मोक्ष होणें दुष्ट आहे अशा
 शंकेचें हा प्रपंच दृष्टास मद्रूपानें किंवा असद्रूपानें अनिवार्य नीय मिथ्या रूपच आहे याची मुळीच सत्ता नाहीं असें सांगून नि
 राकरण करतात॥ नरूप अस्य इहत यासुद्धं भवते-म्हणजे हादेह जिवन असता च यादेहांत शास्त्रेले असग अहितीच

स्वप्नात्मनस्तु ज्ञानरूपदृष्टीनें पाहिलें म्हणजे रज्ज्वे अज्ञानदवोंत जें सें सर्प स्वरूप निराळे दिसत हो तें तें सें रज्जु स्वरूपाचे यथार्थत्व
 जाणत तर दिसत नाही त्याप्रमाणे अज्ञानदवोंत जें सें पादें ह्मणजे प्रपञ्चाचें रूप आत्मसत्ते पेशें निळें दिसत होतें त्याप्रमाणे ज्ञान्याभिदि-
 स्तान नाही यावरून या प्रपञ्चाचें स्वरूप मिथ्या असें ज्ञान्याचे अनुभवानें चसिद्ध आहे। यास्तव अज्ञानदृष्टीनें भासणारा बीजांकुराचें
 यास सादृश्य नाही। तथापि ज्ञाप्रपञ्च दृष्टेचा वाटांवा मारक नाही असें भांगतात। नातो न चादि - म्हणजे अज्ञानदवोंत याचें
 रणा मृत जें अज्ञाननें अज्ञानदृष्टीनें अनादि अनाम आहे यासुद्धे हो अनादि अनंत प्रवाहरूपानें अविद्याकृत आवरणानें मत्स्या
 मारवा भासतो। तर याचा आत्म्या प्रमाणें कधीही नावा जोगार नाही यासुद्धे मुक्ती दोगार च नाही अज्ञानाकेंच निराकरण क-
 रतात। नच संप्रतिष्ठा - म्हणजे विचार दृष्टीनें पाहिलें तर यास दृष्टक सत्तानाही भाचें कारण सायाकिंवा अवविद्या परमार्थतः
 निःस्वरूप मिथ्याच आहे असें हे आत्मस्वरूप मुच्छजें अज्ञान त्याणे पिहित म्हणजे आच्छादित आहे। याप्रमाणे जे-
 णीव प्रतिदिवशीं कष्टमि कालीं देह संतं करणादिक उपाधींचालय साल्यासुद्धे ब्रम्हा ताहात्या प्रन पाऊग ब्रम्हा न होत आ-
 सतां ही त्या अदृष्ट जें अज्ञाननें एक म्हणजे व्याप्त असल्यासुद्धे ब्रम्हा प्रन स्वात्मत्वं कर्तृ जाणत नाहीं अशा अर्थव्याख्य-
 ने कश्चुनीं विरून आणि अधिष्ठान ज्ञाननें ज्याची निवृत्ति म्हणजे यास अधिष्ठान सत्ते विवाय दुसरें स्वरूप नाही असा निःस्व-
 रूपता ज्ञानात्मक ज्याची निवृत्ति होतें तें मिथ्या। जसें रुक्मीचें किंवा रज्ज्वे अज्ञाननें भासणारें रजत मणिकें तत्किंवा
 रूप रज्ज्वे स्वरूपाहून निराळे स्वरूपाचें नाही तो मिथ्याच आहे। त्याप्रमाणे ब्रम्हात्मत्व ज्ञानात्मक अधिष्ठान ज्ञाननें पूर्वोक्त
 निवृत्ति होणारें अज्ञान मिथ्याच आहे अशा प्रकारच्या ब्रह्म अतुमानानें आणि विद्वांनोचे अनुभवानी सिद्ध आहे। त्या अज्ञा-
 नासच सुकीं सत्ता नाही मग तें कें कें अज्ञाननें भासलेला हा प्रपञ्च यास कारणभूत जें अज्ञान त्याचें वार्थी स्थितिस्वरूप सत्ता-
 च नाही ज्ञाप्रपञ्च परब्रम्हाचा अपरिणामरूपविकार आहे त्याची सत्ता मृत परिणाम घटाची सत्ता जशी मृत्तिकेचे वशी अ-
 हे त्याप्रमाणें ब्रम्हाचे वठाची आहे असें ही म्हणतां सत नाही। ब्रम्ह परिणामी उपादान मानलें तर त्यास निर्विकारत्व शु-

गीतिं सांगितत्वे आह्वे नें विकट होईल। यास्तव पूर्वसंगितले प्रमाणे भव्याभिधानल रूप विवर्णोपादानव्ययमाननेप-
 हिते। नें कांअन्दावरही याचीस्थिति किंवा निराकीसत्ता नाही। आणि ऐइजानि कांनों दारवाविने ल्यागंधवनगतादिका
 प्रमाणे मजाना वच्छंतभासतोनर रावातस्मात मायासय मिथ्याच आह्मे आणि पूर्वसंगीतत्याप्रमाणे वासनोचेठ-
 त्यासुखें छेदकरण्यास दुर्घट आहे आणि छेदकेल्यंतर अनर्थसकारण हा सत्कारूप अश्वत्यवृक्षाप्रहं यास्तव असा
 ही। असालानगी देहात्मबुद्धि हसजो संग त्याचें वर्जन म्हणजे परिपक्व देहात्मविवेकरूप असंगट्टव शस्त्रतेणें करुन
 न्यायत च्छेदुन। नतः नत्यदेपरिमार्गिनव्यं असावाचापुढचे भोक्तात अन्यच आहे। जरीं त्खूलसूक्ष्म शरीराचा तादा-
 त्म्याभिमानोभाव रूप असंग कपुप्ति कालीं स्वतः दैतो आणि त्याकपुप्तींत शालेन्या असगानुभवाच्या अनुभवाच्या
 वासनानीं जागृतकाली ही त्या असंगाचें स्मरण किंवा अनुमान होतें तथापि देहात्म नादात्म्याभिमान रूपजोसंग न्या-
 च्या वासनानां कारणभूत जें अज्ञान त्याचा कपुप्ति काली नाशनाही यासुखें तो स्मरणात्मक किंवा अनुमानात्मक विवेक
 देहात्म नादात्म्याभिमाना प्रमाणें टुटनाहीं यास्तव न्याट्टव वासनानीं पुनः पुनः देहात्म नादात्म्याभिमान रूपसंग उत्पन्न
 होतो यास्तव अज्ञानात्मक कारणवारीराही ही आत्म्याचा असंगसिद्ध होण्यासाठी निर्विकल्पक समाधीचा अभ्यास
 करुन तेंणें करुन साठेजो टुट अमंगता ज्ञानरूप विवेक तद्रूपवाच्यानें यात्रं चाचा प्रविलापन रूप म्हणजे जसें अ-
 वण आपले नाय रूपदाकून उदकांत लीनहोते त्याची रूद्रक मल्लो राहत नाही असा समूल म्हणजे अज्ञानासुखा छेदकेछा
 पादिते। देहद्विधादिक प्रकृतीची कार्य प्रकृती कदां पृथक् सत्तेने विद्यमान असता त्याहून आपले स्वरूप असंगभिनज
 के असंजें ज्ञान यासच सत्सारनाशकरणां विवेकात्मक नत्वज्ञान असें सांतव्य म्हणतात। तसें असंगत्व सात उपयोगी ना-
 दी। कारण पूर्वसंगितत्याप्रमाणे देहद्विधयमन आदिक पृथक् सत्तेने जर असंजें तपुनः संग होण्याचें कारण प्रकृत्या-
 दिक आह्वेन त्यांचा समूल नाश नसाव्यासुखें नष्ट होलेला ही संगपुनः होईलच ॥ ३॥

केवलनिर्विकल्पकसमाधीच्या अभ्यासाने पूर्वोक्तदेहादि कारीं आत्म्याचा असंगसिद्धसाक्षात्तरीं नितक्यानं नकृताया
 आहे असे नाही तर त्या असंग सात्म्याने या संसार दृष्टाचा हर्षोक्त छेद करून नतः नतदपरिभर्गित्वं ॥ तदनंतर ब्रह्मात्मबोध-
 दोण्या सार्थी गुरुसंसारजाऊन त्या अभ्युत्थ दृष्टा झून ऊर्ध्वराहिते छेद म्हणजे त्या अभ्युत्थ दृष्टाचे कल्पनेस अधिष्ठान पर-
 यंतः तत्संग शिद्वं असें सुसुस्पती पावावयाचे जे अद्वितीय असंग साक्षिदानंदात्मक परब्रह्म स्वरूप नें श्रुति प्रसिद्ध गुरुपदेश
 अंश प्राप्त व्हावयाचे पद वेदांत श्रवणरूप विचारु तत्पुनं धानात्मक श्रवणानंतर मनन त्यागा स्तन शाले हे - मी अद्वितीय ब्रह्म
 व आहे - अशा ब्रह्मात्म साक्षात्कारानें जाणावें ॥ त्या आत्म्याच्या विसावा सार्ध ब्रह्म निष्ठ गुरुपासी जावें तो आत्मा अन्वेष्य
 म्हणजे जाणावा। जिज्ञासितव्यः - म्हणजे त्याचा वेदांत वाक्यानीं विचार करावा। असे विधि सांगणाऱ्या श्रुती या विषयी प्रमाण-
 दाहेत। कोणते ते पद नें सांगतात। यस्मिन् गताः श्रुतः न निर्वर्तते - म्हणजे ज्या निष्ठा विधिक ब्रह्मपदा प्रतये लेंक पुनः संसारांत

नतः पदं तत् परिमार्गित्वं यास्मिन् गता मनिवर्तते भूयः ॥

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी ॥ ४ ॥

परतयेत नाहीत। च तमेव आद्यं पुरुषं प्रपद्ये - म्हणजे पदशब्दे करून सांगितला जो आद्य ज्याने हें सर्व विवर्ण म्हणजे
 व्यापलें आहे किंवा सर्व शरीररूप पुणंच वार्थी जो शायान म्हणजे अंतर्धान म्हणजे स्थित प्रत्यानंद स्वरूप आत्मा त्या प्रतये
 रणान आलो आहे इति आवयेत असा बोहेरील पदाचा अन्वय करावा असे भावन म्हणजे चिंतन करावे। अथवा। मत्वा कं हीं
 कर्तव्य न सतां ही व्रतं एव कर्मणि - म्हणजे मी कर्मचें वाची बर्ततो असें लोकांनी कर्म करावे अशा उपदेशा सार्धी भगवताचे
 ज्ञाने वाक्य तसे त्या आद्य पुरुषास मी शरण आहें असें लोकांनी त्यां पुरुषास शरण जावें असा लोकांस उपदेश करणाऱ्या
 हे भगवंताचें वाक्य आहे। मग बाहेरील पदाचा पूर्वी प्रमाण अन्वय नको। अथवा। त्या आद्य पुरुषास मी शरण गेले आहे
 हे या प्रमाणे तें देक शरण होऊन त्या पदाचा जोध करावा असा पूर्वीचे पदाशीच अन्वय करावा। कोणता तो पुरुष ते सांग

जाता। यत्तत्पुराणी प्रवृत्तिः प्रवृत्ता - म्हणजे ज्यापुढापाहूनही अनादि चिरंतन मायामय संसाररुशाची प्रवृत्ति ऐंझा
छिन्नापाहून मायामय गत अभ्यादिकाची प्रवृत्ति ज्ञाती परतते त्याप्रमाणे पुरछी आहे। अथवा मी प्रतीकरूपानें उत्पन्न हो-
ऊन बद्ध त होईन असा प्रथम बद्ध भवन संकल्प करून म्हणजे त्याची जी आद्यचिरंतन प्रवृत्ति जापाहून उत्पन्न झाली-
तीच आमचं बायीं हो प्रसार पावली आहे। म्हणजे त्याच्या त्या आद्य प्रवृत्ती प्रमाणेच आम्ही जीव हो प्रथम आम्ही येते व-
नवें त होऊन मंत तीचे द्वारा विस्तार पाऊं असा संकल्प करून मग त्याचे मिही साठी प्रयत्न करून त्या संकल्पित अर्थोची-
निष्पत्ति करतो ॥ ४ ॥ अन्वेषण पूर्वक म्हणजे ज्ञान पूर्वक त्यापदा प्रतजाणाच्या मदुसरीं ओगे म्हणजे साधनें आणित्याप-
दाचें स्वरूप दोन श्रोकानीं सांगतात ॥ अथवा। एकान्तिक मकराचें आळादन कणारा मंसार रूप अवलंबवक्ष आणित्या
चें छंद करणारें असंगचात्म सांगून त्या मकराचें प्राप्तीविषयी अधिकारी आणित्याबद्ध मकराचें स्वरूप दोन श्रोकानीं
निर्माण मोदाजित संग दोषा अध्यात्म नित्या चिनिवृत्त कामाः ॥

हं द्वे विमुक्ताः सुखदुःखं मे ज्ञे गच्छेत्प्लूढाः पदमव्ययं तद ॥ ५ ॥

यतात ॥ निर्माण मोदा - म्हणजे अहंकार किंवा गर्व यांस दर्प असें हो म्हणतात तोमान अविदेक किंवा विपरीत ज्ञान तो मोदा
त्याहोकरून रहित किंवा नेगेले आहत त्यापाहून असे। आणि - जितसंग दोषाः - म्हणजे प्रिय व सूखे सन्निधीने तो प्री-
तिस्व रूपग अभिवयस्त्वचे मन्निधीने तो द्वेषत दुप जे संग दोष तद्दिवर्जित। अथवा मी कर्तो मोक्ता असा अभिमान मं-
य आणित्याग हं यादिक दोष त्याहोकरून रहित। आणि - अध्यात्म नित्या - म्हणजे आत्म स्वरूपाचें जे जोचन म्हण-
जे विचार किंवा ध्यान चिंतन याविषयी तन्पर। आणि - विनिवृत्त कामाः - म्हणजे विशेषें करून म्हणजे निःशेष नेगेले आ-
हेत काम म्हणजे विषय भोग किंवा भोगेच्छा ज्याची। विवेकें राग्य द्वारा निवृत्त म्हणजे त्यक्त जाहेत सर्व कर्मे ज्याणी-
असे। मकर दुःख संज्ञे हं द्वे - विमुक्ताः म्हणजे मकर दुःख स्वरूप त्या स्तव किंवा त्याचें तो धन त्या स्तव सुख दुःख अशीं मोदे

ज्यांसं जाहेत अग्नीजी मरव दुःख वीत ऊष्ण स्फुटा तृधात्मक इंदो मरव दुःख संशोः - अवापावो नरी मरव दुःखाग्ने
 संबं धज्यांस अग्नीजी प्रवृत्त इंदो नीदीकं रूत रक्षित म्दणजे त्या इंदो चें मरुन करणारें । आणि - अमृदाः - म्दणजे मनाण भू
 त वेदांत वाक्यापासून झाले आजो ब्रह्मात्म्येव्य साक्षात्कार नेणे करून नावापावळें आहं आ साज ज्योचें । असेजे अपिकारी
 ते - तत्त्व अव्यय पदंगच्छति - म्दणजे त्या पूर्वोक्त नाशरक्षित किंवा जें जाऊन पुनः संसारांत परत येत नाहीत अशा वैष्ण
 वारव्य ब्रह्मपदाप्रत जानात म्दणजे परब्रह्म स्व रूप च होताना ॥ ५ ॥ आतो त्या प्रास होणाऱ्या पदांचे स्व रूपाचें वर्णन करत
 ना ॥ यात गत्वा ननिवर्तेन - म्दणजे ज्या ब्रह्म पदाप्रत जाऊन झाली परत संसारांत एत नाहीत । तत् - म्दणजे तें पद । सूक्ष्म -
 न भासयते - म्दणजे सर्वोच्चा प्रकाश करणाऱ्या शक्तीनें युक्त ही सूर्य प्रकाशित करित नाही तो प्रकाश करणया समर्थ
 होत नाही । असेंच शुद्धे हीं जाणावें । सूर्याच्या अस्त झाल्यावर चंद्रही प्रकाश करणारा आहे तो प्रकाश करील अग्नीचैतन्य

नत इासथेते सूर्यो न वाशांको नपावकः ॥ यद्गत्वा ननिवर्तेन तद्भाम परमं भम ॥ ६ ॥

होईल नर तिची निवृत्ति होण्यासाठी सांगतात । न वाशांकः - म्दणजे चंद्रही त्याचा प्रकाश करणया समर्थ होत नाही ।
 चंद्र सूर्य दोघे नमते नरी अग्नीदी प्रकाशक आहे तो प्रकाश करील अशा शोकेचें निवृत्तिसाठी सांगतात । नपावक - म्द
 णजे अग्नीदी त्या पदाचा प्रकाश करणया समर्थ होत नाही । सूर्य चंद्र अग्नीयांस त्या पदाचा प्रकाश करणया विषयी तो
 मध्यं कोनादी अशा शोकेच्या निवृत्त्यर्थ सांगतात । नत धाम परमं भम - म्दणजे सकल आदि त्याहि जड ज्योतीचें प्रकाश
 करणारें सर्वोत्कृष्ट स्वप्रकाशचें तत्वात्मक ज्योतिरूप माझे म्दणजे निरुपाधिक मत्त्व रूप नें पद आहे । भासे पद -
 अमा प्रयोगराक्षेचे शिरघटाचे स्वरूप याप्रमाणे अभ्येदेश विषयी आहे असें पूर्वी सांगितलेंच आहे । अथवा । नत पदं
 सूर्यो न भासयते - जें रूप वन इव्य किंवा नदां श्रित रूपादिक गुण आणि क्रियादिक तेंच चक्षुरिंद्रियादी भंयुक्त झाले
 म्दणजे चक्षुस्वर अनुग्रहत करणारी म्दणजे चक्षुरिंद्रियात्म्याचें प्रत्यक्ष करणयाची शक्ति देणारी सूर्य रूप देवता प्रका

वितकरोते । ब्रह्मस्वरूपोद्दिष्ट आहो यासुं चस्मिन् प्रत्यक्ष होण्याजोगे नाही । यासुं चस्मिन् अतुयहकृत् प्रकाशकरण्यास-
 समर्थ होतनाही । हे उपलक्षण करून ब्रह्मस्वरूप्याप्रमाणे स्पर्शादिक गुणही नाही । यास्तब ब्रह्म सर्व बाहेर दियोस अगोबर असेणे-
 करून सांगितले - नराचोक - जें मनांतें चिंतन करणारा किंवा प्रत्यक्ष होण्यास शक्य वस्तु त्याचामनावर प्रतीक अनुगृह्यकरणी-
 मनावी देवता व इप्रकाशकरो । ब्रह्म मनास अगोबर आहे असे सुतीत सांगितले आहे । यास्तब मनावेद्वारा यावर अतुयहकृत् न
 ब्रह्मत्वा प्रकाशकरण्यास बंद समर्थ नाही । एणें करून ब्रह्मास मनावे अगोबर चरत्व सांगितले । नपावक :- जें बाणीस गोबर आहे
 त्याचा बाणीची देवता म्हणजे अग्नीवाणीवर प्रतीक अतुयहकृत् न विवेका प्रकाशकरण्यास समर्थ होतो । ब्रह्मबाणीने प्रति
 पादन करणारा अवाक्य आहे असे सुतीत सांगितले आहे । यास्तब अग्नीही त्याचा प्रकाश करण्यास समर्थ नाही । एणें करून
 बाणीस गोबर ब्रह्म नाही असे सांगितले । ज्या कारणस्तब चक्षुरादिक इंद्रियें मनावी यास अंगस्य आहे म्हणून स्फुट हृदय
 कारण स्वरूप जो देहादि प्रपंच त्याहून अतीत म्हणजे परमार्थकः तद्दहित प्रत्यक्ष आत्मस्वरूप अदृश्य अंतः प्रज्ञन के वधिः प्रज्ञान
 स्फुटन के अपुन के हृत्स्व न के दीर्घ न के अशा अर्थाच्या सुतीत सांगितले सर्व विरोध इत्यनिर्धमक दृतिरूप अपरस्वय-
 यानाहून भिन्न उत्कृष्ट विचरूप स्वयं प्रकट । मद्रूप ज्ञोति आहे या कारणस्तब यदगत्वा - अतः प्रज्ञा येन न निवर्तते तज्जन्मसंख्य
 यादृत्परसारा प्राप्त होण्यास कारण भूत अशान्ता नाशाल्यासुं पुनः परत जन्म मरण रूप संसारांत एतनाही त हे व्यास्त
 न जैव्दां हजीव अदृश्य अनात्म्य अनिरुक्त अनिलवन आशा या निरूपण करणारा आरंभिले ब्रह्म स्वरूपाचे वांछी अभि-
 य म्हणजे भयास कारण हे तद्दर्शन दाकून स्वात्माभेद करून प्रतिष्ठे प्रत पावती म्हणजे स्वात्म तें करून त्या ब्रह्मभूत जाणतो ।
 नंतर ते जें प्राप्त जाल्यावर संसार भयनाही अशान्ता मोक्षान जातो ब्रह्मच होतो अशा अर्थाच्या ब्रह्मविरोपनिषदांतील श्रुत्यनु-
 सारी आहे । या सुतीत अदृश्य थापदाचा टीका श्रीगोबर साहे यासुं चस्मिन् अतुयहकृत् अगोबर असेणे प्रकाश होण्या जोगे आहे
 असा अर्थसाहे । अन्यात्म्य थापदाच्या आत्मा म्हणजे मन त्यास गोबर तें आत्म्य आगि मनास गोबर न के ते अन्यात्म्य असा अर्थ-

आहे। अनात्म्यापदत्वा आत्मा म्हणजे मन त्यास योग्य ने आत्म्य आणि मनस गोलर अहे ते अनात्म्य असा अर्थ आहे यासुळे पूर्वोक्ता गीतले प्रमाणे चंद्राने प्रकाश दीपण्याजोगे नाही असे सिद्ध होते। अनित्य न थापदाचा व्याघेठायी स्फूलसूक्ष्माचा लघुक्षोती ते विलयन म्हणजे अज्ञानरूपकारण त्याहून भिन्न जें स्फूलसूक्ष्म कारण त्यास कर्म प्रपञ्चनीत निविशेषस्वरूपब्रम्ह ते अनित्य न असा अर्थ आणि असे आहे म्हणून असुक्त प्रकारचे आहे असे निरूपण करण्यास अयोग्य वाणीच्या अगोचर अस्मा अनिरुक्त पदाचा अर्थ आहे। यास्तव ईदं चरीतीने अग्नीनेही प्रकाश करणयास अयोग्य असे सिद्ध होते। सूर्यादिकांनी प्रकाश करण्यास योग्य म्हणजे उत्तरेविरादि मार्गांनी आसहोणारे जें सत्य लोकादि पद त्याहून भिन्न जें सत्य लोकादिका वर राहणार नैथे सूर्यादिका वा प्रकाश नाही असे अग्राकृत वेण्याव पद ज्यास वैकुण्ठ म्हणतात त्या पदाप्रत पाऊन पुनः जन्ममरण प्रवाद रूप ममागत परन एत नादीते असे कोणी व्याख्यान करतात। त्या व्याख्यानाने - न रूपमस्येह न थोपलभ्यते - याचे व्याख्यानाने मागिते जे प्रमाणें व्यापदास हवयसा ममे वा नो जीवलोक जीवभूतः सनातनः ॥ मनः षष्ठाणींद्रियाणि प्रकृतिश्चानि कथं नि॥ ३॥

सुखें परिच्छिन्न त्यासुखें तुच्छ त्वरूप मिथ्यास्य येरेंल अनात्मा पदाप्रत गेः त्यावर मोक्षहोणार नाहीं। यान्नवपुर्वोक्तव्याख्यान च चौगळे ॥ ६॥ सर्वे क्षयात्तानि च याः पतन्ताः ससुच्छयाः ॥ संयोगविप्रयोगांतामरणार्थे जीवितं ॥ संपादन केलेले जे अर्थीचे ससुदाय किंवा अर्थीचे रात्री ते सर्वे क्षयांत आहते म्हणजे न्याच्यानास शेवटीं आहेंच। वरचे वरचे स्थानावर चढणे असे जे ससुच्छय ते पतनांत आहते म्हणजे फार वर जरी आरोहण केलेले आहेंच तरी ते शेवटीं रथांलीपडतात किंवा फार वर जे चढले ते कोकर पतन प्रवतात। आणि स्त्रीपुत्र भिन्नादिक सर्वे संबंध सर्वे विप्रयोगांत आहते म्हणजे आपले मरणाने त्यांस आपल्या वियोग त्यांचे मरणाचे उदापणीस त्यांचा वियोग असा शेवटीं न्यापास्तन वियोग होतोच। आणि जीवित मरणाने आहें म्हणजे यागधारण शास्त्रे म्हणजे प्राणवियोगरूप मरण शेवटीं आहेंच। जन्मास रणाच्या मरण अवसथ शेवटीं आहेंच अने शास्त्र आणि लोकांसु भवे आहें। याच रूत आणि जें स्वर्गास गमन करतात ते पुनः परत एतात यासुक्ती वस्तु न्या ऊर्ध्वपदाप्रत जर ज्ञानाने तर स्वर्ग

स भ्रमेले परतजसे एवात तसे तेही कधीनरी परत एगिलच । जर परत एगनाहीतर जातच नदीते । तेव्हा त्या पदाप्रत जाऊन परत एव नदीत हे विरुद्धि सते ॥ जें शास्त्र वाक्य अनुमानादिक सांगितले तें अनात्म्याप्रत गमन करणा विषयीचें आहे परब्रह्म स्वरूप आत्म्याप्रत जे जावात म्हणजे त्या आत्म्याची आसित्यांस होते ते शुल्पादिकाचे प्रमाणावरून परत एव नदीत असेही संभवत नाही । सपुष्टिकाळी स्खुल सृष्टमंदेहादिक उगाथिपरि त्याग करून परब्रह्म स्वरूपाचे वायीं लीन होऊन परब्रह्माम त भेलेले जीव पुनः संसारांत एवात । आणि जीव परमार्थतः परब्रह्म स्वरूपच जर आहे तर तो परब्रह्माप्रत जाऊन तेथून परत एव नदी हैं ही संभवत नाही । तदुपच असून त्याप्रत जातो हे कसे संभवेल अशी शंका करूं ये । गमन करणा राजीव ब्रह्म स्वरूपच आहे तो जातो असें जें सांगितले तें ब्रह्मच असून ब्रह्माप्रत ही एतो । ब्रह्म वेत्ता ब्रह्मच होतो हें ब्रह्मच आहे म अशा अनेक श्रुतीच्या आणि सर्व वेदांतील जीव ब्रह्मात्म्येस्य सांगणाऱ्या सर्व भूतावाक्यांच्या तात्पर्यावरून राधेय होता तो कुंतीच्या उपदेशानें कोंतेय झाला किंवा कोंतेय स्वरूपाप्रत पावला कंटमणी मला आज प्राप्त झाला यालोकि कांतील व्यवहाराप्रमाणें प्राप्त्यर्थे किंवा गमनार्थेक धातूचाला क्षणीक अर्थ घेऊन सांगितलें । जसां कर्ण वस्तुतः कुंतीचा पुत्र असताही आपले त्या कोंतेय स्वरूपाचे अज्ञानानें राधेने पालन पोषण केलें यावरून मी राधापुत्र राधेयच आहे मी कोंतेयन के अशा भेद भ्रमानें तदुनुगुण सर्व पांडव द्वयादिक व्यवहार करित असताही राधेयन केस कोंतेय आहे म अशा कुंतीच्या उपदेशानें आपलें कोंतेय स्वरूपाचें यथार्थे सानानें भ्रमकारण असा न निवृत्ति पूर्वक भेद भ्रम निवृत्ति त्याची झाली पा अर्थोची विवक्षा करून राधेय होता तो कोंतेय झाला किंवा कोंतेय स्वरूपाप्रत पावला असा काक्षिणिक प्रयोग लोकां करताना तसाच कोणापु रुपाचें गळ्यातील रत्न मणी कंठांत आहे असें असतां ही अज्ञानकृत त्याचें विस्मृतीनें तो नष्ट झाला असा त्यास भ्रम होऊन तन्मयुक्त दुःख शोकादिक करणें तो कोटे आहे त्याची आपल्यास प्राप्ती व्हावी या विषयी त्याचा शोध करणें इत्यादिक व्यवहार करीत असतां कोणी आत्मानें तो मणी तुझे कंठांत आहे असा उपदेश केल्यावरून मणीन

ए द्याला अशा त्याच्या अज्ञानाचा नाश होऊन मला माझा मर्णा आज मिळाला असे बोडतो त्याप्रमाणे अनादि अज्ञानाचे आपलसे
 शिदाने दादयासंग प्रत्यस्वरूपाचे विस्मृतीने देहादिकावर दाढात्म्य भ्रम होऊन मी कर्तो भोक्ता मेसारी करवी दुःखी ब्रम्ह नके अ-
 मा ज्ञा जीवास अनादि सिद्ध भ्रम आहे त्याची वेदांत वाक्योपदेशापासून ब्रम्हात्म्य साक्षात्काराने अनादि अज्ञाना सुद्धा निवृत्ति
 होत याच्या क्षणिकार्थाच्या तात्पर्याने त्यापदाप्रत जीव जातो ते पद त्यास प्राप्त होत असे श्रुतीत आणिले ये म्हणजे ब्रम्हात्म्य तत्त्व वेळ
 ब्रम्हाप्रत जातो ब्रम्ह रूप पदाप्रत जातो अर्थात् त्या म्हणण्याचा ब्रम्हच होतो किंवा मी ब्रम्ह नके जीव आहे अशा भ्रमार्थी निवृत्ति होत
 असा अर्थ विवक्षित आहे श्रुतीतीत गमनार्थक धादत्वा तत्त्व रूपता प्राप्त होणे असा अर्थ श्रुतीचे व्याख्यान भूत जे ब्राम्हण त्यात स्प-
 र्शलिहिला आहे त्याचे उदाहरण लिहितो असता पाहून मला सत्ता प्रत-गमय-म्हणजे पोचीव तमापासून मला ज्योतीम-
 न-गमय-म्हणजे पोचीव श्रुत्यापासून मला अमृताप्रत-गमय-म्हणजे पोचीव अशा अर्थीची श्रुति आहे तिचा नोते अस-
 तापासून सत्ताप्रत मला पोचीव असे बोलला ने असत म्हणजे म्हणु सत म्हणजे अमृत म्हणु पासून अमृताप्रत मला पोचीव
 म्हणजे अमृत पर ब्रम्हात्म्यक मला कर असे बोलला - नोते तमापासून मला ज्योतीप्रत पोचीव असे बोलला ते तम म्हणजे मृ-
 त्यु ज्योति म्हणजे अमृत ब्रम्ह त्याप्रत मला पोचीव म्हणजे अमृत ब्रम्ह स्वरूप मला कर असे बोलला तिसऱ्या बोलण्यांत अर्थ स्प-
 र्शच म्हणजे पूर्व प्रमाणे पोचीव म्हणजे कर असा आहे असा त्या श्रुतीचे व्याख्यान करणाऱ्या ब्राम्हणांत केला आहे याकरून
 अविद्येचे ठाणीं झालेला ब्रम्हाचा प्रतिबिंब रूप जीव अज्ञानातीत लक्षाचे ठाणीं झालेला जीव सत्यो चा प्रतिबिंब होतो त्याचे जसे जन्म नाहीसे
 झाले म्हणजे विविभूत स्वरूपाचे ठाणीं झालेला आकाश स्वरूप जीव अज्ञानातीत लक्षाचे ठाणीं झालेला जीव सत्यो चा प्रतिबिंब होतो त्याचे जसे जन्म नाही
 पुनः पूर्वोक्त भ्रम न होणे एतद्व्यापासून त्या जलांत पुनः परत एणे होत नाही त्याप्रमाणे किंचा अंतःकरण बहु व्याधुपाधि
 क ब्रम्हचे तत्त्व जीव अज्ञानाती - घट रूप उपाधीचा नारा झाला म्हणजे घटाकाशाचे जसे त्ता घटाकाचा दामदाकाचा अज्ञाने
 द-भ्रमाची निवृत्ति होणे एतद्व्यापासून त्या जलांत गमन आणिले पुनः ती पूर्वोक्त भ्रम न होणे एतद्व्यापासून त्यामहाकाशापासून

रत नरणे - त्याप्रमाणे पूर्वोक्तमत भेदं करून जीवस्वरूपचें अज्ञानकिंवा मनबुध्याधिचा शानाचें नाशहोऊन मीकर्मोभोक्ता दुःखीक-
रवीं संसारी ब्रह्मद्वन्द्वभिन्न अशाभ्रमाची जीनिवृत्ति होणे तद्दुप निरुपाधिक अमंग अद्वितीयमस्त्रिदानंदाभक्तब्रह्मस्वरूपयोगेदा
पदाप्रत गमन भाणि पुनः त्याभ्रमाची उत्पत्ति नहोणे एतद्दुप त्यापदाप्रस्तुतपुनः अज्ञानकृत संसारांत नरणे असें जें सांगितले तें
विरुद्धनाही। कपुष्पिकाची स्फूर्जसूक्ष्म शरीराचालयसोऊन पूर्वोक्त भ्रमनिवृत्तिरूप परब्रह्मप्राप्तिस्वरूपपरब्रह्मप्राप्तगमनअ-
सले तरी पूर्वोक्त भ्रमासत्कारण अज्ञान आणि सूक्ष्मरूपाचें मनबुध्यादिक उपधियाचानाशान अल्यत्यसुद्धे पूर्वोक्त भ्रमरूप अ-
विद्यातत्कार्य मनबुध्यादिकृत्व संसारांतपुनःप्रतस्थे होतें। यास्तव कोणताही विरोधनाही। हे सर्वपुढीक भ्क्तीकांत सविस्तर
सांगतात। ते असें - मगें बावो जीवलोके - याभोकाचे अर्थाने ब्रह्मस्वरूपाच्या अज्ञाननिवृत्तीने पूर्वोक्त भ्रमनिवृत्तिहोऊ
न ब्रह्मस्वरूपाप्रत पावडेछाजो जीव त्याचीपुनः त्यास्वरूपाप्रस्तुति होतनाही असें सांगतात। कपुष्पिकाची सर्वका
र्यांचें सूक्ष्मरूप जें अज्ञानतें आहे यासुद्धे कमीतंजीवास ब्रह्मप्राप्ति झालीनरीपुनः त्यापास्तुत संसारांत परावृत्तिहोते अ-
सें - मनःपद्याणीदियाणि - एथूनदीडभ्येकानीं सांगतात। नो जीव वस्तुतः देहसंबंधरूप संसारिहित हें तरी अज्ञान्या-
नींभायाकृत देहादि संसाराप्रत पाऊन देहाशीं नादात्म्याप्रत पावविळाआहे त्याचा देहाद्रून भेद - शरीरंयदवाप्नोति -
याभोकाचे अर्थानें सांगतात। श्रोत्रचक्षुःस्पर्शानंद रत्यादिकें करून त्याच्या दूररूपादि विषयाकडे त्यात्याभ्योत्रचक्षु-
रादिकंद्रियांस मनबुद्धीचेद्वारानें प्रेरकजो जीव त्याचा आणि त्याचाईदियांचा भेद सांगतात। अशा देहादियादिकाद्रून-
भिन्न स्वात्मस्वरूपजीवाप्रत प्राणोक्रमण समर्थी सर्वकांपादतनाहीन अशीं शांकाद्वोईल तरतिचे निवृत्तीसाठी देहादे-
यादिकाद्रून भिन्नत्वेंकरून जाणावयास योग्य जीव स्वरूपआहे तथापि विषयाचे शारीजोचें चिन् विक्षिप्त झालें आ-
हे असे अज्ञानाचें मरण समर्थी त्याप्रत पावतनाहीन असें - उत्क्रान्तं न स्थितं वापि - याभ्योकांनी सांगतात। त्यांतजो-
तानचक्षु आहोत ते पाहतात असें जें सांगितलें त्याचें वस्तुपृथीकरण - यतंतोयोगिनश्चैनं - याभ्योकाचें केंद्रें। अशा

जी पाहल नाही असें जें सांगितलें, त्याचेंच स्पष्टीकरण - यत्नेत्य कृतात्मान - याश्लोकाधीनि केले. अशी - अमे वाचो जीव लोके
 भूत पाच अंकांची संगति आहे। त्याश्लोकांच्या पदांचा अर्थ लिहितो। मंमे वाचो जीव लोके जीवभूत, सनातन - म्हणजे जल अदि
 क उपाधीचे योगाने जळोतील सूर्य आदशीतील सूर्य अशा मिथ्या भेदानी युक्त आकाशातील बिंबभूत सूर्यांचे अशा प्रमाणें जळ-
 प्रति विवित आदर्श प्रतिबिंबित सूर्य जसा आहे। घट रूप उपाधीने घटा काठा महाकाठा यामिथ्याभेदाने युक्त घटा काठा महाका
 शाच्या अंशाप्रमाणें जसा जांहाऱ्याप्रमाणें अनादि अविद्येच्या सावरणासुद्धें देहादिक उपाधीच्या तादात्म्याप्रत पाऊन परमा-
 र्थतः सासंगादीनीच सकर्तो अभोक्ता सच्चिदानंद स्वरूप असतो ही प्राणधारणारूप उपाधीने जीवाच्या लोकां म्हणजे संसारा
 चे वायी किवा देहाचे वायी - कर्तो - भोक्ता - संसारी - अशा मिथ्या भूत परमेश्वर भिन्नात्मासुद्धें प्रसिद्धीप्रत पावले जा. उपाधीनी
 परिच्छेद केलेला असला तरी वस्तुतः परमात्मस्वरूप स्वास्तव सनातन म्हणजे नित्य निरंशा जो मी परमात्मा त्याच्या अशा म्हण
 जे अंदा नसतो ही अंशाप्रमाणे भासणारा आहे। अंशअसे अवयवाळा - भागाळा - एक देशाळा - म्हणतात। सासरांशिमाव
 निरंशा निवयव परब्रम्हास वास्तविक संभवित नाही। कल्पित उपाधीने परब्रम्हास जीव स्वरूपाकून पृथक्कृत्यासुद्धें संभव
 तो। त्या उपाधीचा नावाशाला म्हणजे पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे ज्ञानाने भेदभ्रमाची निवृत्ति होऊन स्वस्वरूप ब्रम्हाप्रत पाळ
 न पुनः तैथून परत एत नाही। तो जीव स्फूर्तीत परब्रम्ह स्वरूपाप्रत पाऊन पुनः परत संसाराने कसा एतों ते सांगतात। मतः पक्ष
 णी द्रियाणि प्रकृति स्थानि कथं प्रति - म्हणजे मन आहे साह्ये जांमध्ये अशी जाग्रदवस्था यादीन अवस्थेच्या
 वायी भोगदेणान्या कर्मांच्या साह्य शाला असतां अज्ञानरूप प्रकृतीचे वायी म्हण्यरूपाने स्थित झालेली जी श्रोत्र स्पर्श रस सुख
 न प्राण एतन्नामक यांचा शोभेन्द्रियें त्यां प्रत पुनः जाग्रदवस्थेंत भोगदेणारे कर्मेतुद्यास आलें म्हणजे कृत दुःखातु भयरूप त्याने
 फळाच्या भोगकरण्यासाठीं आकर्षण करतो। लीन झालेला विषय भोग करण्यास योग्य रूपानी पुनः संसारांत आविर्भूत होतो ज्या
 स्तव ज्ञानाने अज्ञान नावासुद्धें संसाराचे वायी पूर्वोक्त अनादुनि असलो तरी कषुद्रां काला आतान आहे यास्तव पूर्वोक्त पुनः

गृहीतं संप्रपन्नं । इत् उपलक्षणं कर्तुं कर्मैर्द्विष्यं प्राणयान्तं । आकर्षणं करोते ॥७॥ कोणति कालोऽआकर्षणं कलो नै सांगण
ता । ईश्वरः यद् शरीरं उत्क्रामति-मृणजे देहेर्द्विष्यं संयातावा स्वामी जीव जाकालो शरीरापतटाकून बाहेर गमन करलो । च वत्
शरीरं अवाप्नोति-आपिजेकों पूर्वशरीराचा त्याग करून दुसरे शरीरापत पावतो मृणजे गमन करोते । तेव्हा-एतानि गृहीतानि
संयाति-यापूर्वोक्त मनास कर्तुं सकळ इर्द्विष्यं आणि प्राण यान्त घेऊन जातो याविषयी इच्छात सांगलात ॥ बायुः आवाया
न एतं गमन करोते । शरीरे देऊन त्यांतिल मन आणि रंर्द्विष्यं यान्त घेऊन जातो याविषयी इच्छात सांगलात ॥ बायुः आवाया
स गंधानिव-जसा बडू जेथे गंध पाहते असा पुण्यादि कापास्तून पुण्य देऊन त्यावरील जे गंध युक्त अवयव त्यांमत् घेऊन दु-
सरे विकान्ती गमन करोते तद्दत्त ॥८॥ ज्यांस घेऊन जातो ते रंर्द्विष्यं कोणतीं आणिः यांस कशा करतो घेऊन जातो ते सांगलावे

शरीरं यद्वा मोति यच्चायुः क्कामती ईश्वरः ॥ गृहीतैर्नानि संयाति बायुर्गंधानि वा शयात् ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ अ॥

उत्क्रामंते स्थितं वापि भुजान् वा गुणान्वितं ॥ विस्मृदानुपश्यति पश्यंति ज्ञानं च स्तुभः ॥ १० ॥

श्रोत्रं-चक्षुः-स्पर्शनं-मृणजे स्पर्शयोगाने किंवा समजणाने तर्गीर्द्विष्य-रसन-घ्राण-आणि मन यांचा । अधिष्ठाय उच्ये-
विषयात् उपसेवते-मृणजे आश्रय करून किंवा त्यांमत् आश्रय वंत करून शब्दादिक जे विषय न्योमत हाजीव अनुभव
दो । किंवा विषयांचा प्रकाश स्वरूप घेवें त्यानें करोते ॥ ९ ॥ असें जर आहें नर देहेर्द्विष्या दिकांच्या समुदायाकून भिन्न सत्ता
जो शरीरापास्तून मरण काळीं निघून जाणारा जीव त्यापत सर्वका पाहना हीत जसे मृणेल नर त्याविषयी सांगलात ॥ मृ-
णजे स्वतः गमनागमन किंवा रक्षित असता ही घटाचे गमनानें गमन करणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणे । पूर्वदेहापास्तून दुसरे देहांत गम-
न करणाऱ्या किंगर्दं द्वात्मक श्राण बुद्धि मन रंर्द्विष्यांच्या गमनें करून त्यावरील तात्काल्य भिमान घासनेनें गमन करणाऱ्या । स्थित वा-
पि-आणि पूर्वदेहांत वाची घटाचे स्थितीनें राहणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणे त्या प्राण भन बुद्धि मन रंर्द्विष्यांच्या स्थितीनें राहणा-

रा । वा भुंजानं - आगिरया चै देहस्यैवायी त्या प्राणादिकानं केलेंलें विषयाच्या भोगाने शब्दादिक विषयाचे द्वारा सुख दुःखादुःख
 त्याक भोग करणारा । गुणात्त्वितं - घट शुणाने किंवा जलादिगत गुणानें युक्त होऊन मांसपार घटाकाशजल स्पर्शप्रमाणें प्राणमन
 बुद्धि इंद्रियावरील स्वरूप मोहात्मक सत्त्वजतम या गुणानीं युक्त होऊन मांसपारा । याप्रमाणें सर्वावस्थींचे वायी दर्शन
 योग्य असतांही या जीवाप्रत - विमूढाचानुपश्यति - दृष्टा दृष्टादिषयांचे भोगाकडे ज्यांचें चित्त आसक्त झालें आहे असे आत्मा
 नात्मविवेक इत्यन्य ते भरण समयी जीव शरीर सोडून जातो असें पाहत नाहींत । अथवा । स्वतः गमनागमन इत्यन्य असतां हे
 णमन इंद्रियांचे गमनागमने देह सोडून जाणारा किंवा देहांत एणता आहे अज्ञात्याचे वास्तविक स्वरूपाप्रत पाहत नाहीं
 पश्यति ज्ञानवस्त्रपुः - वैराग्यप्रमाणे पाहत आत्मानात्मविवेक ज्ञान रूपचक्षुः ज्यांस प्राप्त झालें आहे असे विवेकी जीव भ
 णकालीं शरीर सोडून जातो असें पाहतात किंवा उपाधीजें प्राणादिक तेच जातात । उपहितजे जीव स्वरूप ते जात नाहीं असें पाह
 यतंतौ योगिनश्चैनं पर्य त्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतौ पर्य त्यात्मन्यवस्थितं ॥ ११ ॥

जात ॥ १० ॥ ज्ञानचक्षुःनी पाहतात असेजें भागिले तें स्पष्ट करतात ॥ यतंतः योगिनश्च आत्मनि अवस्थितं एनं पश्यति - न
 णजे बुद्धिरूप उपाधीचे वायी प्रतिबिंब पावले या किंवा बुद्धिरूप उपाधीनं असंगद्वन्द्व स्वरूप जीव याप्रत ध्यानादिकें करून कर्तो भोक्ता संसारी असा मुख्य
 स्थै करून भासविले आसजोवस्तुतः असंगद्वन्द्व स्वरूप जीव याप्रत ध्यानादिकें करून आत्मदर्शनार्थ प्रयत्न करणारे की
 नीच उपाधि नादात्म्याभिमानानें भरणकालीं देह सोडून गमन करतो असें पाहतात । किंवा गमनागमन किंवा रहित असंस्त
 रूप आहे असें पाहतात । ज्ञातां विमूढपाहत नाहींत असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करतात । यतंतः आणि अकृतात्मापः
 अचेतसः एनं पश्यति - म्हणजे कर्मादिकानीं बोधें चित्त वृद्ध झालें नाहीं याच कारणास्तव ज्यांस चित्ताचा जय नाहीं
 असे पाषाणमुल्य विवेक इत्यन्य आत्माप्रत बुद्धीकाप्रमाणे पाहत नाहींत । अथवा - क्षेपज्ञो चापि मां विद्धि - एणेक हून
 सर्वे क्षेपां च वायी क्षेपसाम्बन्धजे जीवमीन आहे असें दर्शितें साहून ज्ञातां आपलें स्वरूप सूर्योदिकामादी प्रकाश । कारण

योग्यनाही असे स्पष्टता ज्ञानित्वरूप आहे असे सांगतोस असे आहे तर । दोनच जीव स्वरूप जो देवांस घटादिकांचे प्रकाराविक-
 र्ण सूर्योदकाचे प्रकाराविकार विषयी ची कां अपेक्षा आहे सूर्यदीपस्वरूप ज्योतीवाताप ले विषयप्रकाशित करणया विषयी दुसरे ज्योतीची अपे-
 क्षा जसदीपसत नाही त्याप्रमाणे स्वयंप्रकाशा ज्योति सैन नो रूपजो देव त्यां घटादि विषय प्रकाश होणयासाठी सूर्योदिकांची अपेक्षा
 असूनये अशा शंकेची निवृत्ति होणयासाठी - मयें वांशो जीवलोक - रत्यादिकतीन भूदोकांनी सांगतात ॥ यत् ईश्वरः शरीरं अवा-
 ज्योतिः नो परमात्मा या सर्व शरीराचे वायीं नखायापास्तून आहो परमात्मा या शरीरादिक प्रपंच किंवा जगाची सृ-
 ष्टी करून त्या सृष्टीप्रत प्रवेश करला शाला या माझ्या जीवित्वरूपाने मी या जगाचे नामरूपाने व्याकरण करीन म्हणजे यावें नाम
 हें स्वरूप अशा व्यवहारास योग्य हें जग करीन अशा अर्थी ज्या अनेक श्रुतीचे प्रमाणावरून - यत् यस्मान् आरणात् ज्या कार-
 णास्तव जगान्वाच्यष्टा ईश्वरच शरीराप्रतेपावतो म्हणजे शरीरपारी आहे । आणि - यत् च अपि तुल्ला मति - अपि वाक्छरव-
 या अर्थी च वाक् ससुच्यार्थी - आणि ज्या कारणस्तव या शरीरांतून कोण गैला असतो मी गमन करीन । कोण या शरीरांतून-
 स्थित असतो मी प्रतिष्ठापतेन म्हणजे स्थितीपातेन असें जालोचन करून तो परमात्मा प्राणाप्रत उत्पन्न कराला शाला अशा अ-
 र्थाच्या श्रुतीचे प्रमाणावरून प्राणधारणारूप उपाधीनें मरणकाली या शरीरापासून ईश्वरच गमन करतो या दोहो कारण-
 नां - जीवलोक - या दोहोदि स्वरूप संसाराचो वायी - जीवभूतः - प्राणरूप उपाधीनें युक्त प्राणी ज्यामभ्युत्पन्नान अमा - सनात-
 नः - सर्वदा अविकारी एक रूपाने गदिळेला - मयें व अंशः - माझाच अंश म्हणजे अंश । प्रमाणे आहे । मांमी च आहे अ-
 से न सांगतां तो माझाच अंश आहे असे जें सांगितलें जे जीवजर ईश्वरच आहे तर जीवाच्या संसारा ने ईश्वर दीस सारी
 जीवाच्या सारव दुःखाचें ईश्वरास दो सारव दुःख किंवा सारव दुःखातून भवसोईल आणि सर्व शरीरांत जीवरूप परमेश्वरच
 क आहे तर अ तुकालीं स्वस्तीची गमन करावें परस्त्री गुरुच्या स्त्रीगी गमन करूनये यज्ञार्थ परस्त्री हिंसा करावी यज्ञा-
 र्थ शिवाय दूसरे प्राण्याची हिंसा करूनये असे वैदिक विधि नियेध नसेच भिन्नाशीं जे हे संबंध करून त्यावें सेवन क-

रावें । शस्त्री स्नेह संबंध कहेनये । शस्त्रे अन्वभक्षेनये असे ऐतिक कविधिनिषेध आदेन यांची उपपत्ती कशी होईल ।
 उपाणिजी बानीपरमात्म्याचा शोध करवा त्याच्या ज्ञानाविषयी विचार करावा । ईश्वर सर्वांत योग्यी सर्व जीवांचा शास्त्रा नियता प्राप्त
 दे । शरीररूप दृष्टाचे ठायीं जीव आणित्त्वपणे हे दोन परस्पराचे सत्त्वे पक्षी आहेत त्यानी न एक जीव कर्म फल उपभोग करतो आ
 णि एक कर्म फल उपभोगणारा त्याचा साक्षी भूत राहतो । अशा अर्थाने श्रुतीनी जो भेद जीवाचा आणित्त्वपणा सांगितला आहे
 त्याची उपपत्ति कशी होईल । किंवा उपपत्ति होणार नाही अशा शंकेचे निराकारार्थ सांगितले । त्याचे तात्पर्य । जसा सूर्योपनिष
 द्वाचंद्राचा प्रकाश आकाशाच्या भूत निर्विकार स्वरूपाने वस्तुतः विद्यमान असताही वक्र किंवा सरळ किंवा वादोळे दीर्घ स्वरू
 पान्मृष्ट लता वर्झाचे संवधाने वक्रता सरळता वर्तुलता दीर्घता न्मृत्तना स्वरूपाप्रत पाऊन हा वक्र सरळ वर्तुळ प्रकटा अन्
 शाभेदाने किंवा भेदव्यवहाराने युक्त होतो । किंवा चट शराव रांजणांतील जळाचे ठायीं प्रतिबिंबित सूर्य वस्तुतः चतुर्नादिक
 यादिकानीं राहिल एक असतोही उपाधिभूत जळाचे चंचल स्वरूपादि धर्मानी युक्त होऊन दास्ये । कल्पित किंवा हास्ये
 स्थिर अशा चंचलत्यादि धर्मानी आणित्वचल स्थिर याभेदाने किंवा भेदव्यवहाराने युक्त होतो । तथापि वस्तुतः सूर्योदिकाच
 प्रकाश वक्रतादि धर्मो राहिल एकच आहे । सूर्योदिकाच किंवा राहिल एकच आहे । हे धर्म आणित्त्व उपाधिबरीत आहे ना
 त्याचा संबंध । याप्रकाश सूर्योदिकावर नाही । याप्रमाणे परमात्मा असणं अद्वितीय सत्त्व दानं दाह्य स्वस्व एकच असणं
 हो । स्वस्वज्ञानस्वरूप मूळाविधा कल्पित हे हे द्रिया दिकाचे ठायी उपाधिभूत स्वस्वरूपाचे विस्मृतीने झालेले आविरे
 कांणे शादात्म्याभिमान धरून अविद्याकल्पित देहेन्द्रियावरील संसार कर्तृत्व भोग्यत्व स्वरूपादुःखादि धर्मोपापले वरमान्
 न-मी ईश्वर नह्ने-अस्वतंत्र सैसारी स्वरूपी आहे-अशा अभिमानाने व्याधर्मो हो करून आणित्त्वपणाचे युक्त किंवा व्य
 वहाराने युक्त होतो । आणित्त्व देहेन्द्रियादिकावरील स्वरूपादुःखाप्रत त्यांवर तादात्म्याभिमानानुळे अनुभवितो । याप्रमाणे पुन
 नमित्रादिकाविषयीचे किंवा त्यांस होणारे स्वरूपादुःखादि कोप्रगपुनमित्रादिक मीच आहे किंवा माझे असाहेत असा त्यांवर

उ जो स्वकीयत्वाभिमानस्य चैर्वातीसु खंच पुनरभिवादि सफल इत्येतां मीचसैषम्य किंवा अपासि अस्त-
 आहं असें अनुभवितो आणितु बमिआदि मंत बडुत बसले असतो पुत्रा किंच मित्र मरण पावला असा कोणी धोव केळत
 र मासपुत्र आहं भाशा मित्र आहं असा ज्वांस अभिमान आहं त्यांसच तन्मिमित कहुः उउत्यन्तरीतें तो अभिमान
 स नाही असें जें विरक्त परिघाजक संन्यासी त्यांस उत्यन्तरीत नाही असें निश्चित आहे। यास्तव अविद्याकाल्यत देहादि कोषाधीने
 मिथ्याभिमान अमिमितकच फलसु दुःखादुःख भव आहे असें निश्चित आहे। यास्तव अविद्याकाल्यत देहादि कोषाधीने
 ईश्वराद्वन कल्पित अत्रां विभावनें भिन्नत्वाप्रतपावलेच जो जीव त्याचे संतारानें किवा स्व दुःख संबंधांनं ईश्वर संसारी किं
 वा दुःखी फल होत नाही। श्रुत्युक्त विधिकानिषेध आणित् ईश्वर निवृत्ता जीव नियम्य अवाभेदाची उपपत्ती ही अविद्याक-
 ल्पित भिन्न भिन्न देहादिक उपायिकृत परस्पर जीव भेद आणित् ईश्वर भेद श्लोक आहे। ती अशी - सर्वशक्ति व्यापक माया
 रूप उच्छेद्योपाधिक चैतन्य रूप परमेव र जीवांवा नियता - मायोपाधीकृत निष्कृष्ट परिच्छिन्न उत्पत्यसु आदिक उपाधीने पुन-
 र्कचैतन्य रूप जीव नियम्य। विवाहितस्त्री रूप शरीर तो पाधीने क्षेत्रज्ञ परमेव र रूढ भिन्न जीव स्वस्वीती विषयीं कृतु-
 काळी गमन करावे असा विधि परस्पर गुरुपत्नीरूप क्षेत्रज्ञ ईश्वराद्वन निराळ्या परस्मिन् या ती गमन करून ये असा
 निषेधास विषय आणित् परस्पर देहें दियेदिक संघात रूप उपाधि भिन्न आहे त यासुखें त दुपाधिक जीव स्वस्वी ही भि-
 न्न भिन्नच आहे त यासुखें ही पूर्बोक्त विधिनियेध आणित् परस्पर जीव परस्वी हिंसा करावी दुसऱ्या प्राण्यांची हिंसा करूं नये
 अत्रा विधिनियेधानी उपपत्ति होते ॥ भिन्न भिन्न देहादि संघात संबंधोपाधिकृत परस्पर जीवांवा भेद आणित् उच्छेद्योपा-
 धि निष्कृष्टोपाधिकृत जो जीव अत्राणि ईश्वर यांवा भेद आणित् ईश्वर का अंश जीव असा जो अत्रां विभाव तो सर्व अनीपा-
 सून ससे क्षेद्रद्वन्द्व जे अन्य परिभाषाचे स्फुलिंग म्हणजे विनाग्या नियम्य कोता त त्या प्रमाणें आपरमात्म्या पासून सर्व
 हे जीव नियम्य होतात किवा निघतात असा अर्थान्वया श्रुतीतें संगित लेलें अत्रिण आणित् याचे स्फुलिंगाचे भेदा प्रमाणें हिं

वा अंशां वि भावा प्रमाणे आह । जसा बन्दी एकच भस्म त्वावरीतभेद किंवा परिमाण प्रत्यक्ष दिसत नसले तरी कोणत्या
 छादिकाचे अंगानादिक रूपउपाधीवरील हा अग्नि याहून भिन्न हा याचा अंश स्फुलिंगाहून अल्पपरिमाण असा भेद सा
 णि आवाशिभाव त्या पूर्वोक्त उपाधीने युक्त अग्नीवर कालियत उगाहे त्या प्रमाणे - स्फुल्लनक्के - अणु नक्के - दीर्घ नक्के - म्हत्वन
 क्के - असा अन्थाच्या ध्युतीचं प्रमाण वा रून चतुर्विध परिमाण म्हत्वं ब्रह्माचा हा मोठ ब्रह्माचा अल्पपरिमाण जीव अर्वा-
 असा अवांशिभाव रूप भेद । आणि परमात्मा मोठा जीव अल्प अग्नी भद्रत्वं अल्पत्वं मायाबुद्धिमत आदिक उपाधीवरील
 त्यावर काल्मिदी आहेत वास्तविक नाहीत परमार्थतः जीव ब्रह्मच आहे । यास प्रमाण । हापरमात्मा सुदीवरील अरे व्याप
 य भागा प्रमाणे अन्यपरिमाण रूप जोगुण तेणे करून जीवरूपाने अल्पपरिमाण ही अनुभवास एते । यापरमेत्तवराहून
 न इच्छा श्रोता मंता जीव अन्य नाही । दाश म्हणजे केवनेक ज्यास कोळी म्हणनात । कितव म्हणजे घृत कीडा करणारे हे
 सर्व ब्रह्मच आहेत । एणेकरून असेही न जेंद्र ही ब्रह्मस्वरूप आहेत अग्नी सर्व जीवांस ब्रह्मावाची सीमा केली अ-
 शा अन्थाच्या ध्युती आणि महावर्गे प्रमाण आहेत आणि विरचयव परमात्म्यास वास्तविक अंश आहे अग्नी कल्पना ही
 संभवनाशी ज्ञा वास्तविक अंश परमात्म्याच जीव आहे तर देहा वयव हस्त यादी कोस करव दुःख इत्यात्म्याने हे दास-
 करव दुःख जमे होते तसे जीवास दुःख करादिक शाल्वा सुख ईश्वरास करव दुःख होईल याकारणा स्तव जीव परमेष्वा
 राचा सुरुष अंश नसतां ही अशा प्रमाणे उपाधी सर्व यानें भासता आहे । जसा घाटाकाश महाकाशाचा अवजल सुंदर
 योवा अंश । प्रकृति स्थिति - विरतर विषयग्रहण करणे असे जें विषय प्रावणयम हू जी प्रकृति म्हणजे विषयांचा स्वभाव
 त्याचे दाबी स्थिर अग्नींती - मनः व दृष्टांती दयाणि - मनः सदा पूर्वोक्त पंच शानिदिये त्यापत - कर्षति - सप्तुसी प्रलय स-
 माधिकांती आवरतो । यास दृष्टांत । वायु गी धनिवाचा वाय - याचा पूर्वोक्त अर्थ । कोणतीं तीं ईश्वर आणि तीं आका
 कर्षण करून घेऊन काय करतो तें सांगनात । श्रोत्र, चक्षु, स्पर्शन म्हणजे तर्पिणिय - रसन, घ्राण, श्रोत्र । गृहीता - चक्षु

जे व्यापार वैन करुत। विषयान् उपसेवने - म्हणजे शब्दादिका विषयांचा प्रकाश करतो। जसा दीप आपले स्थितीसाठी तेज वाटो
आनी वास चकता दिशे दिशे होय। अशाप्रमाणे जे विषय त्याचा प्रकाश करणया विषयी आपणच प्रश्न करी। का प्रमाणे अर्ध
यौदिकानी अपेक्षा असवीती। घटादिकांचा प्रकाश आपले स्वप्रकाशांतोति स्वरूपाने चकतो। तदर्थ स्वरूपदिकाची त्यासका
प्रावणारे नसून प्रपयो साजसे जे स्वप्रकाशांतोति स्वरूप सवीस प्रकाश करणारे आदित्य चंद्र आदिक ते ज्याचा प्रकाशक
रण्यास समर्थ होत नाहीत। हे मुक्त आपदाप्रत पाऊन पुनः संसारांत परतून गेले। घटाक शब्दादिक जसे मल्लाकाशने अर्ध
वा त्याप्रमाणे देहादिक उपाधिमिमिक ज्याच्या मिथ्या जं शाश्वि भावभोगें मुक्त झाले ते जीव संसाराप्रत अनुभविता
यदादित्यगतं जे जगद्व्यास यने गिवळ ॥ यच्चंद्रमसि यच्चान्नो न जे जो विद्धि मामकं ॥ १२ ॥

न त्याप्रमाणे म्हणून स्वरूप प्रपदा सर्वात्म्य सर्वव्यवहाराचें आस्पदत्व दाखवून - अन्वयेण विप्रतिष्ठाह - एणेकरून सोंगि
मळे वाजो अर्थ यान्वे व्यापार स्थोकांनी व्याख्यान करून आपल्या विभूति संक्षेपाने भगवान् सांगतात। यदा आदित्यगतं तेज
स अग्नीचे वायो स्थित प्रवोक्तं चैतन्य। अखिलं जगद्भासयते - म्हणजे सर्वजगाच्या प्रकाशकरी। अथवा आदित्यादिप
दानं चक्रादिक रश्मिणां व्यास्योदिक देवता आणि चक्रादिक रश्मिणां देवता। चक्रादिक वाह्य करणाऱ्या देवता आश्विन
क्षरादिक जी रश्मि रश्मि वायो आणि न्याची देवता चंद्र यान्वे वायो। वायु रश्मिादिक विषय आणि आंतर विषय
सुतः रश्मिादिक याचे प्रकाश न साभर्ष्य जे आहें ते। मामकं - मत्स्वरूप आहें। स्थावर जगमा एक सर्व जगान्वे वायो। स्वयं ते
ति अन्वयेतन्य जरी। समानच आहें तथापि सुख सान्निध्य असणान्या काष्ट पाषाणादिकां वाजो सुखाचा प्रतिविंबदे।

तनाही। आदर्शोचे वायी प्रतिबिंब होतो। आदर्शानेही स्वच्छ मलिनता नारतम्याने स्वच्छ मलिन प्रतिबिंब होतो याप्रमाणे जो दिसादिकाचे वायी दुसऱ्यापेक्षा प्रकाशक सत्वगुणाचे उक्त पर्यायुक्त त्वाचे वायी विशेष करून प्रकाशक स्वयं ज्योति चेतन्याचीस भिव्यक्ति आहे यासारव - यदादित्य गतं तेजः यच्चंद्रमसि यच्चग्रौ - असे म्हणते। जो आदित्यादि स्थित तेज ते - आपक - म्हणजे मासे रतक्याचे निर्वोद होत असतां पुनः - आपक तेजः - असे ते म्हणते यावरून जे आदित्य स्थित तेज म्हणजे परप्रकाश न समर्थोस्ति भास्वरूप सर्व रूपवंत वस्तूचे प्रकाशकारते तसेच चंद्राचे वायी अग्नीचे वायी जे ह्येवैक सर्व जगाला प्रकाशक राणें तेज आहे ते मासे असे जाण अवा आपलें विभूतीचें कथन रूप दुसरा ही अर्थ रथे करावा ॥१२॥ केवळ आदित्यादि गत ह्येवैक तेज किंवा प्रकाश न सामर्थ्यच मासे नही। पृथिव्यादि स्थित सर्व भूत धारण करणानें जो पृथीचे ओषधीचें आव्याथन करण्याचें इत्यादिक जें सामर्थ्य ते हो मासेच असे सांगतात। चगां आविश्य - म्हणजे पृथ्वीते पृथिव्याभिमानी देवता स्वरूपाने प्रवेश करून। ओजसा अहं भूतानि धारयामि - म्हणजे आपले वलें करून पृथिवीवर राहणाऱ्या भूतानां प्रती धारण करतो। मी जर पृथिवीभूत आपले बलांने हट न करीन तर पृथिवी शिथिलावयव होऊन सुटीत धरले किंवा प्रमाणे विशीर्ण होईल म्हणजे स्वाधीनकून पडेल किंवा अधोभागीबुद्धेय। यास प्रमाण। आपर मेधराचे योगानें ह्येवैक म्हणजे अंतरिक्ष आणि पृथिवीहट झाली आहे अशा अर्थाचा वेदांत मंत्र आहे। रसात्मकः सोमो भूत्वा ओषधीः पुण्याग्निः म्हणजे अग्नि मीच जलमय किंवा सर्व रसमय सोम म्हणजे चंद्र होऊन झीहियवदिक सर्व ओषधींभूत पुष्ट करतो। ह्या रसाद्वारस सुक्त करतो। अमृतमय किरणाचे योगानें चंद्रापासून सर्व ओषधी पुष्ट होलात भूतसे लोक शास्त्रभसिद्ध आहे ॥१३॥ अहं येव्यानो भूत्वा - म्हणजे जो पुरुषाचे शरीरांत जाठराग्नी आहे तो येववानपरमेस्वर आहे तेणे करून भक्षण केलेले अन्नाने पचवून होत अशा अर्थाव्याभूतीत प्रतिपादन केले अन्नाने पचवून येववान म्हणजे जाठराग्नी होऊन।

॥ गामाधिवयन्य भूतानि धारया म्यहं मेजसा ॥ पुण्याग्निचोषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

प्राणिनां देहं आश्रितः प्राणायानसमायुक्तः सन् - म्हणजे सर्व प्राण्यांचे देहांतस्थित होऊन आणि प्राण आणि अपान वायु यांहीं उद्दीपन केले जा होऊन - चतुर्विध अन्न पचामि - म्हणजे प्राण्यानी भक्षण केलेले 'भक्ष्यभोज्य' ले ह्ये चोष्य याभेदाने व्यापकताचे अन्नाचे पचन करतो. जे देहांतीच तुकडे तुकडे करून काळून खातात अष्टादिक ते भक्ष्य। त्यासच चर्व्य असेही - म्हणतात। जे केवळ तिष्ठनेच तोंडाव फिरऊन गिळतात वर्णभात त्यादिक ते भोज्य। जे जिद्धे वरठे ऊन रसाचा स्वाद घेऊन गिळतात असे ते कांही पातक्यायस विकरण त्यादिक ते लेह। जे देहांतीचाऊन त्यांतील रस गिळून चोखा प्रवेशि छटांकितात असे जे ऊसचे करवे त्यादिक ते चोष्य। एणे करून सर्व ऋजीती शक्ति दिसते ती माझीच आहे आणि भोक्ता जी तो वैदवानर अग्नि - जे भोज्य अन्न ते सोम - हे भोक्ता आणि भोज्य गिळून अग्नीयोन आहते अशा ध्यान करणाऱ्या अन्न दोषाचा लेप होत नाही असे जाणावे ॥ १४ ॥ सर्वस्व अहं हृदि सन्निविष्टः - म्हणजे ब्रह्मादि स्थावर गते सर्व प्राण्यांचा मी आहे वैशवा नरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणायानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ १५ ॥

सर्वस्व आहे हृदि सन्निविष्टो मज्जं स्थिति तौ न मयो हनन्त्य ॥ वैदेश्य सर्वं गृहमेव वेद्यो वेदांत रुहेट विदेव चाहं ॥ १५ ॥ आत्मा हो तसा ता हृदि म्हणजे बुद्धीचे वारी स्थित आहे ॥ मज्जं स्थितिः - म्हणजे मीजो आत्मा त्यापासून जे योगी नव्हेत त्यांस याजन्मीं ज्यांच्या पूर्वी अनुभव झाला आहे त्याचे स्मरण। जे योगी आहेत त्यांस पूर्वजन्मीं हायांचा अनुभव झाला असा तो त्यांचे याज्ञिकीही स्मरण। आणि ज्ञान - म्हणजे जे योगी नव्हेत त्यांस विषय आणि इंद्रिये यांचा जो संबंध त्यापासून होणारे अनुभवात्मक ज्ञान। योग्यास दूर देशी जे पदार्थ आहेत कि वा भूत कालचे कि वा पुढे होणारे जे पदार्थ त्यांचे अनुभवात्मक ज्ञान। अयो हनन्च - आणि कामक्रोधादिके करून त्यांचे विन व्याकुल आहेत त्यास आसन कि वा पूर्वी कं स्थिति आणि ज्ञान यांचा नावा मीजो आत्मा त्यापासून होतो। यात्रमणे आपणास जी वस्तु ता सांगून ब्रह्मरूपता सांगतात। वैदेश्य सर्वं - म्हणजे कर्म कांड उपासना कांडे ज्ञान कांडात्मक जे सर्व वेद गीही करून मीन

तेव आहे । उपासनाकांडांतर समुणश्चम्ह प्रतिपादन करतें । ज्ञानकांडनिर्विचोष अद्वितीयजीवस्वरूपब्रह्मप्रतिपादन करतें ।
 कर्मकांडही ब्रह्मसर्वोत्तमक आहे । यास्तव त्यापरमात्म्यास इंद्रमित्र म्हणजे सूर्यवरुण अग्नि असे म्हणतात । आणि दिव्यसक्त
 पर्ण पक्षीजोगरुड तो परमात्माच आहे । तो एक असताही त्यास अग्नि यम मातरि व वा म्हणजे वायु असे म्हणतात । या अर्थी
 च्यामंजळ इंद्रादिदेवता स्वरूपांतें परमेश्वराचे प्रतिपादन केले आहे । वेदांत कृत - म्हणजे वेदांतार्थसंप्रदाय प्रवर्तक वेद
 व्यासादि स्वरूपमीच आहे । आणि वेदविदेवच आहे - म्हणजे कर्मउपासना ज्ञानकांडात्मक सर्वमंत्रब्रह्मणात्मक वेदार्थीचे
 सा मीच आहे । यास्तव - ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहं - याभ्योऽकामे जे सांगितले ते उनामच आहे ॥ १५ ॥ याप्रमाणें संपाधिकपरमेश्वराचे
 स्वरूपसंग्रह क्षरक्षरवाब्दशब्दकार्यकारणोपाधिरहितनिरुपाधिक चतुष्टयमात्मस्वरूपभगवान्कृपा अर्जुनासंगे
 गतात ॥ क्षरः च अक्षरः इमौ ह्येते पुरुषौ लोके स्तः - म्हणजे प्रज्ञान धनचक्षानित्य आत्मा हे हेदियादिक भूतकार्योपासनउदूक
 होविमौ पुरुषौ लोके । क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ ॐ ॥

मं मावासाळा म्हणजे कर्मज्ञ त्याचे नाचानें नाशपावतो म्हणजे देहाचे मरणाने मरणपावला अशा अज्ञानभोकाच्या व्यवहारास
 पात्र होतो । उन्मादार्थच्या श्रुतीचे प्रमाणावरून नाशपावणार जो देहादिक नदुपाधिक जन्माकावा सारवा जो ह्याजीवसमु
 दाय आणि कर्मजन्य नष्ट असा जो अविवर्धी म्हणजे तत्त्वज्ञानाशिवाय नाचान पावणारा अनादि आणि इतोक क्षराचे उन्मत्तो
 म बीजभूत मायास्वरूपउपाधि त्याचे नाशामुळे नाश नपावणारा आणि त्याउपाधीचे स्वाधीन नसलेला जो मायोपाधिक तो अ
 क्षर असे हे क्षर आणि अक्षर उपाधीनी परस्परभिन्न झालेले पुरुषोपाधिवेकून ज्यास लोकांत पुरुष असे म्हणतात ।
 असे यासंसारान्त आहेत । ते कोणते ते स्पष्ट करून भगवान् दासविनात । क्षरः सर्वाणि भूतानि - म्हणजे सर्वप्राणवते देहे
 द्रियादिक समस्तकार्ये ते म्हणजे तदुपाधिक जीतो क्षर । कूटस्थः अक्षरः उच्यते - म्हणजे कूट म्हणजे शरीरवस्तुचे आच्छा
 दन करून रावो वस्तुचे प्रकाशन करणें असे जें वचन त्यास्तव माया म्हणतात । आवरण करणें नंतर यिसेप म्हणजे भन

म करणे अवादान शांतीचे स्वरूपानें राहणारा जो माया रूप उपाधि तो अक्षर म्हणजे प्रायोपाधिक ईश्वर अनाद्य नंत संता-
रबीजता स्वभाव अनाद्यंत स्वरूप आहे म्हणून त्यास अक्षर असें म्हणतात। शराब्दे करून अथैवतन वर्ग सांगून दूरदळे-
सार उच्चते-एणेकरून चेतनीव सांगितला असें कोणी आख्यायन केले आहे। तें उपक्रमोपसंख्यारात्री विरुद्ध आहे-
यास्तव चांगले नाही। सेत्रांनी सापिमांविद्धि-एणेकरून परब्रह्म स्वरूपे करून जो क्षेत्रज्ञ शारंगी सांगितला तोच
क्षराक्षराहून अन्म उत्तम पुरुष आहे असें प्रतिपादन करून प्रकरण समाप्ति करण्या विषयी विवक्षित आहे यास्तव उ-
पक्रमोपसंख्यारात्री एक रूपता एण्यासाठी दुसरे करून व्याख्यानच चांगले असें जाणावे ॥ १६ ॥ उपमः पुरुषः अन्मः-म्हण-
जे प्रत्येक जे कार्योपाधिकारणोपाधि सोपाधिक जीवपरमेस्वर त्याहून अन्मनिरुपाधिक दुतीय उत्तम सर्वोत्कृष्ट उ-
रुष। परमात्मा इति उदाहृतः-म्हणजे तो कार्य कारणोपाधीचा प्रकाशक असून त्याहीकरून असंस्पृष्ट आहे। अन्मम-
उन्नमः पुरुषस्त्वन्मः परमात्मे त्सुदाहृतः ॥ यो लोक त्रयमाविश्य विभर्त्यग्र्य ईश्वरः ॥ १७ ॥

य-याणमव-मनोमय-विज्ञानमय-आनंदमय रूपजे अविद्याकालित असुरव्यसात्मे त्याहून उत्कृष्ट पुच्छब्रह्म-म्ह-
णजे सर्वोपिष्ठानश्चिद् सर्व जीवांचा आत्मा स्वरूप आहे असें वेदांतोत म्हणजे उपनिषत् रूपशास्त्रांत प्रतिपादन केले
आहे। यः ईश्वरः भूत्वा लोकत्रयं आविश्य विभर्ति-म्हणजे जो परमात्मा मायोपाधीनें ईश्वर होऊन भूते लोक भुवलोक-
स्वलोक या लोक त्रयाप्रतहें उपलक्षण करून सर्व जगप्रत आपले मायाशक्तीनें अधिभूत स्वकीय सत्ता स्फूर्तीचे प्रदा-
न करून धारण करतो। किंवा पीषण करतो। आपलें अधिष्ठान स्वरूप सत्ता स्फूर्तीनें आपले वाचीं अविद्यास्व मायाश-
क्तीने भ्रमांनं शस्त्रविलेजें सर्व जगास-अस्ति भानि-आहे भासते-अज्ञाभिन्न सत्तेनें व्यवहारा मयात्रकतो तथापि-
मी-अव्ययः-आपले दारि भातणार जगाचे विकारांनं रहित निर्विकार स्वरूप आहे। अथवा जीपरमात्मा उत्तम मध्य-
मा धम रूपजे लोक शब्द वाच्य शरीर तदतय यांप्रत प्रवेश करून त्याचें धारण करतो म्हणजे त्या शरीरांत आपणच रा-

शीराप्रमाणे अविवेचने भासते। तथापि सर्वशक्त्य रूप ईश्वर धर्मे अत्यंतत्व स्वरूप जीव धर्माने दृढि किंवा क्षय रूप विकार पावत नाही। नव्येति-म्हणजे विकार पावत नाही तो अव्यय असा अव्ययशब्दाचा अर्थ या व्याख्यानांत आहे ॥११॥ सायले प्रमिद पुरुषो नाम या नावाचा अर्थ सांगून तो परमात्मा मीच आहे असे- अम्हणोहि प्रतिपाद- न द्वा म परमम। असे जे पूर्वी आपले महिमांत सांगितले त्याचा विषय होण्याकरतां भगवांनृकृष्ण सांगतात ॥ यस्मान् क्षरं प्रतीत। अह-म्हणजे त्या कारणे स्तव पूर्वोक्त स्वरूप कार्योपाधिकिंचा कार्य त्या स्तव नावापावणारा मायामय अथवात्मक ससार दृष्ट याचा अतिक्रम करून राहिलेला म्हणजे तद्ब्रह्म म्हणजे तद्ब्रह्म। हे उपलक्षण करून पूर्वोक्त मायाशक्ति रूप असतो पाधीप्रत अतिक्रम करून राहिलेला म्हणजे तद्ब्रह्म मी- अस्मात् अपि च उत्तम- म्हणजे पूर्वी सांगितलेला जो सर्व ससार बीजभूत अथवा कृत मायाशक्ति रूप असतो पाधी क सर्व जगकारणभूत ईश्वर त्याहून अपि शब्दाने पूर्वी सांगितलेला जो दृढस्वरूप अथवा स्वरूप क्षरोपाधिक जीववर्ग आहून उ-

यस्मान् क्षरं मतीतो ह्यस्य रादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मिन्मोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मा मेवमसंख्यो जानाति पुरुषोत्तम ॥ स सर्वविद्वज्जनिमा सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

स म म्हणजे उत्कृष्टतम आहे। यास्तव- लोके वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः- म्हणजे लोकांत अगणि वेदांत पुरुषोत्तम असाय रख्यात आहे। अह जो दृढादिक क्षररूपोपाधी त्याहून ननु पाधिक जीवचेतनत्वास्तव उत्कृष्ट आहे। त्यापेक्षा ही अक्षर मायो- पाधिक चैतन ईश्वर सत अथवा स्तव जीवाचे विषयन करतो यास्तव उत्कृष्टतर आहे। त्याचे पेक्षा ही जीवस्वराप्रमाणे आज्ञे स्थि- दानंदा ह्यस्वरूप आगतिक न के असा भिरुपाधिक जीव ईश्वराचा ही आत्मा मी पुरुषोत्तम उत्कृष्टतम आहे असे नात्यं ॥ नौ परमान्या एतन्मपुरुष आशान्मर्थी व्या वेद बाव्याती न प्रसिद्धि- चैदिक प्रसिद्धि अगणि- हरि रथैकः पुरुषोत्तमः स्मृत- इत्यदि क काव्यानील प्रसिद्धि- ऐतिक प्रसिद्धि जाणावी ॥ १८ ॥ अशा या माझ्या पुरुषोत्तम नावाचे अर्थीचे शानाचे फल तसे नाणव शान माझी भक्ति ग्रामहोते असे सांगतात ॥ यः असंख्यः मोक्षपुरुषोत्तम जानाति- म्हणजे हा कृष्ण मनुष्यच आहे असा मो-

ज्ञानं वर्जित अथवा मी श्लोका प्रमाणे पुरुषोत्तम आहे किंवा नाही अशा सध्याने किंवा मी पुरुषोत्तम नाही अज्ञा विपरीत ज्ञानाने रक्षित जो मजप्रत पुरुषोत्तम याना माचा जसा अर्थ मी सांगितला याच भाषेने मजप्रत हा पुरुषोत्तमच आहे असे जाणतो। सर्व वित्त सः मां सर्वभावेन भजति-म्हणजे सर्व जकिवा सर्वान्मत्वं स्वर्गारुर्वेकरून मजप्रत जाणणारा तो-हे भासता अर्जुना-सर्व भावे करून म्हणजे येस कसण जो भक्तियोग तेणे करून मजप्रत भजतो-म्हणजे सेवन करतो ॥१०॥ या अज्यायांत अश्वत्थे वयस्वरूप भगवत्तत्वा न मी सास साधन आहे असे सांभून त्याची कृतिक करून अभ्यास या नि करतात ॥ रतिपुत्र्यनमं शास्त्रं-म्हणजे एतावत्पर्यंत या अभ्यायांत सांगितले प्रमाणे मोठे गुप्त रहस्य संपूर्ण शास्त्र च संक्षिपाने या अज्या याचे वाची किंवा एतद्द्वय रूप ॥ हे अनघ मया उक्तं-म्हणजे हे निष्ठापा किंवा व्यसन हिता अर्जुना तुला मी सांगितले। जरी ही संपूर्ण अष्टादशाध्याय रूपगीताचं शास्त्र असून आहे त थापि या अभ्यायांत सर्व शास्त्रा-दत्तिपुत्र्य तर्मां शास्त्र मिदमुक्तं मया नघ ॥ एतत्तु अर्जुना बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

स्वाच्या प्रधान भूत जो अर्थ तो सांगितला आहे या स्तब हा अभ्याय ही शास्त्र रूपच आहे। या अभ्यायांत कार्य कोणते कारण कोणते याचा विभाग संसार रूप वृक्षास अनित्यत्व म्हणजे नद्वारल भागं ताच्या विधिति-वेदे अथर्मेव रक्षमेव विद्युः-सर्व वेदा ही करून वेद्य म्हणजे प्रतिपाद्य किंवा तेय मीच आहे या अश्वत्थ रूप संसार वृक्षाप्रत जो जाणतो तो सकल वेदार्थ वेदा आहे असा सर्व शास्त्राचा अर्थ निरूपित आहे। एतत्तु अर्जुना बुद्धिमान् स्यात्-म्हणजे हे तुला ज्ञान सांगितले शास्त्र याप्रत तुला कोणीही जाणून अश्वत्थ मानवान् हो रे। हे भारत कृतकृत्यश्च स्यात्-अणि हे भारता सर्व जे करावयाचे तें केलें अतः पर कर्तव्य कोणते या हे नक्षि असा तो कृतकृत्य होई नक्षि हे भारत या संक्षोधाने ब्राम्हणादिक मोठे कुळांत ज्ञानसज्ज मात्र आले आहे त्याने जन्मा मर ऊन अश्वत्थमन्य रूप भागवत नव्याचे ज्ञानाचे संघादन करणे हाच मुख्य पुरुषार्थ। त्या सत्ते शालें वार तो कृतकृत्यच आहे। तद्दी मोठे कुळांत ज्ञान आहे म अणि व्यसन हिता निष्ठापा आहे स या-

स्त्वहं शास्त्रज्ञाणं तं कृतकृत्य होत्रीं म्हणुन काय सांगायार्चें आहे असे स्तवविठें - एतद्विकृत कृत्यत्वं ब्राम्हण
 स्पविशेषतः। प्राप्ये तत्कृतकृत्यो किं द्विजो भवति नान्यथा । असे मनुने सांगितले आहे । न्यान्वा अर्थ । आत्म तत्त्व ज्ञान-
 होणा हेच ज्ञानाचे माफल्य आहे । आणि विशेषें करून ब्राम्हणाचें आहे । याचें प्राप्तीने द्विज कृतकृत्य होतो अन्यथा हो-
 न नाही ॥ सर्व पुरुषार्थ मध्ये ब्राम्हणात्म तत्त्व ज्ञानच सकला नर्थ कारण अज्ञान नाशक आहे नें प्राप्त झाल्या वर दुसरेक
 नेंव्य राहत नाही ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकुनभाषा विदुतौ पंचदशो ध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥
 ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ह्रीं श्रीं ॥ अथ श्रव मूला न्यनुसे ततानि कर्मा नुषर्धानि मनुष्य लोके - यास्तोकात मनुष्यदे-
 होचें वशीं ह्रवे जन्मा श्रित कर्मा नु सारें करून अभिव्यक्त होणा न्या वासना से सार बुद्धाची अवतार मूले असे सांगितले ।

इति श्रीमद्भगवद्गीता सूत्र निषत्त ब्रम्ह विद्याया योग शास्त्रे श्रीकृष्ण मुने संवाद पुरुषोत्तम
 योगो नाम पंचदशो ध्यायः समाप्त ॥ १५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ १ ॥
 अभय सन्तसें कर्तुं हो न योगव्यवस्थितिः ॥ दानदमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जव ॥ १ ॥

त्या वासनासत् प्रकृति असे म्हणतात । त्या वासनारूप प्रकृति - देवी - आत्मी - राक्षसी - अशा तीन प्रकारच्या नवमा-
 ध्यायी सांगितल्या । त्यांत वेदांनी सांगितलेले जे कर्मे आणि ज्ञान साधनाचें उनुष्ठान - या विषयी प्रकृति होण्यास कार-
 ण जी सात्विक वृत्त भावना तीस देवी प्रकृति म्हणतात । वेदोक्त निधेधाचा उत्तिकर्त करून स्वभाव सिद्ध जे राग द्वेष-
 त्याची अनुसरून होणारी सर्वोन्तर्मास कारण जी निषिद्ध कर्मे विषयी प्रकृति तीम कारण जी राजसी किंवा नानमी अशुभ वासना
 तीस आत्मी आणि राक्षसी प्रकृति म्हणतात । हिलाच राग म्हणजे विषया भिन्नप - याचें प्राबल्यामुळे विषयभोगा विषयी प्राथ-
 म्य असले म्हणजे आत्मी असे म्हणवें आणि द्वेषाचें प्राबल्याने हिंसेविषयी प्राधान्य असले म्हणजे राक्षसी म्हणवें अ-
 साभद आहे । परानु एथे शास्त्राचे आसे प्रमाणे शास्त्रांत ज्या विषयी कर्वां भर्माविधि आहे अशा विधि न कर्मा विषयी जी प्रकृ-

ति नील कारण भूत जीता तिकी श्रुतभासना ती देखी संपत् भूणजे संपत्ति आणित्वात्मा हेवें उलू घन करून शास्त्रांत ज्याक
मीचा हें करूनये असानिवेष कैला आहे अशा निषिद्ध कर्मा विषयी जी प्रवृत्ति होते तीस कारण जीराज सीकिंवा तामची
अश्रुतभासना ती आसरी संपत् असला राजती जी आसरी अणिताम सीजी राक्षसी या दोहो प्रकृतींचा आसरी संपत्ती
तच समावेश करून श्रुतभासनाचे ग्रहण करावें अश्रुतभासनाचा त्याग करावा असे प्रतिपादन करण्यासाठी श्रुतभास
ना देवी संपत् अश्रुतभासना आसरी संपत् अशा दोन मंडलीं त्वा प्रकृतींचे निरूपण करण्यासाठी याचोडशा आन
याचा प्रारंभ करतात ॥ त्यांत प्रथम तीन श्लोकांनी ग्रहण करण्यास भूणजे तींचें स्वरूप समजून अनुष्ठान करण्यास योग्य
देवी संपत्तिची भगवान सांगतात ॥ अथवा पूर्वोक्त्यांती - इदमुक्तं मयानघ-आन्धोकांत अर्जुनास अनघ असे संबो
धन दिले तें अनघ त्व देवी संपत्तीनें युक्त असणे आणित्वात्मा ही आसरी संपत्ति हें दाव विण्यासाठी भगवान बोल
तात ॥ अभय - भूणजे शास्त्र विहित कर्मांचे अनुष्ठानाविषयीं सशयावांचून प्रवृत्त होणे किंवा स्वीपुत्रादिक रूप जो परि
ग्रह त्याचा त्याग केला तर मी कसावांचेन मादानीचा दोरल असें मयनसणें। सत्व संव्रद्धि - भूणजे अतः करणास भ
गवत्तत्त्व स्फूर्ति होण्याची जी योग्यता तद्रूप श्रुती भूणजे निर्मलता अथवा परवचन करणे - अवृत्त बोलणें - मनांत एक
अस्तुन बाहेर दुसरा व्यवहार करणें एतद्रूप कपट यांचें वर्जन। ज्ञानयोग व्यवस्थिति - भूणजे वेदांत शास्त्राच्या श्रवणाने -
साले आ जो परोक्ष आन्धत्वात्मेक्य निश्चय तें ज्ञान वेदांत श्रवणें करून परोक्ष तें जाणले आ जो ब्रह्म तैस्य रूप अर्थोति
माचे एकाग्रतेनें अनुभवात्तुद करणें तो योग भूणजे निदिध्यासन। ह्या ज्ञान योगांचे वायी निरंतर निष्ठा - भूणजे तत्पर
असणे। संन्यासाचे हे असा धारण धर्म सांगून प्रवृत्त होणे असाधारण धर्म सांगतात। दान - भूणजे शास्त्रांत सांगित
ले प्रमाणें आपले ज्यावर स्वामित आहे सवा अन्नादिकाचा अतिथि दास इत्यादिकोस विभाग करून देणें। दम - न्ह
णजे स्वस्त्रीचे वायीं ही शास्त्रोक्त विधीचें उलू घन करून कुरुकाळा शिवाय दुसरे काळींग मनन करणें इत्यादिक स्वरूप

य बाह्येन्द्रियांचा निग्रह । चकारानें दुसरे ही शास्त्र निरपि ह्म कर्मोपासून निवृत्त होणें । यज्ञः-म्हणजे अवश्य कर्तव्य अग्निहोत्रादि श्रौत आणि दर्शपौर्णमासादिक स्मार्त । शिवयज्ञ-पितृयज्ञ-भूत यज्ञ-मनुष्ययज्ञ-याभेदाने च्यार प्रकारचा यज्ञ ये आवा । इत्युक्त पांचवा स्वाध्यायदानें निराकासागितला आहे म्हणूनचकारे करून दुसरे ही शास्त्र विदित कर्म रूपाधर्म घ्यावे ॥ स्वाध्यायः-म्हणजे अदृष्टार्थ ऋग्वेदादिकार्ये यथाशास्त्र विधीने अध्ययन । यज्ञशब्दाने स्वाध्यायशब्दापेक्षमात्रासोबत ग्रहण संभवन असतां ही पृथक् स्वाध्यायज्ञे सांगितला तो वेदाध्ययन करणे ह्या ब्राम्हणाच्या असंसाधारणसुरत्य धर्म असें सांगण्यासाठीं सांगितला । तपः म्हणजे सप्तदशाध्यायांस शरीर-वाचिक-मानसिक-याभेदानें तीन प्रकारचे सांगावयाचे आहेत ते । ह्यावान् प्रसन्नान्वा असंसाधारणसुरत्य धर्म । याप्रमाणे चार आश्रमाचे पृथक् असंसाधारण धर्म सांगून-म्हणजे ब्राम्हणादिक च्यार वर्णांचे असंसाधारण धर्म सांगतात । अर्जुन-म्हणजे ब्रह्मस्वभाव नसणे अथवा ज्ञेय ह्या युक्त आहेत न्योचिवायी आपणास ज्या अर्थो उपार्जुनास तपः सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरप्रेतुन ॥ दयाभूतेष्वलो कुन्व मादंबंहीरवापलं ॥ २ ॥

अर्जुनास तपः सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरप्रेतुन ॥ १ ॥ अहिंसा-म्हणजे प्राण्यास पीडान करणे किंवा त्याचे दुःखी वा म्हणजे जीव न होण्याचे सा चे ज्ञान आहे त्याचे गोपन न करणे ॥ १ ॥ अहिंसा-म्हणजे प्राण्यास पीडान करणे किंवा त्याचे दुःखी वा म्हणजे जीव न होण्याचे सा धनाचा उच्छेदन करणे । सत्य-म्हणजे यथार्थ भाषण करणे किंवा ज्याबोळण्यानें दुसऱ्यास पीडा होणार नाही असें बर्तविले लणे किंवा दुसऱ्यास अप्रिय अनहित जें अदृष्ट ते न बोलणे । अक्रोधः-म्हणजे दुसऱ्यानें लुळामारीन किंवा दुसऱ्यानाश करीन- असे भाषण किंवा निंदारूप भाषण केलें किंवा ताडनादिक केले असतां जोडत्यन होणारा क्रोध त्याचा नत्काळ उपशम करणे । त्याग-म्हणजे सर्व कर्म वा विधीने त्याग करणें आसासंन्यास । दानपूर्वो सांगितले व आद्ये यास्तव यथे दानरूप त्यागयाशब्द चा अर्थ बाह्य । शान्ति-म्हणजे अंतःकरणाचा विषय चिंतनापास्तून उपशम करणे । अप्रेतुन-म्हणजे दुसऱ्याचे पाठीमागे त्याचे दोषाने कथन रूप पेंचून न करणे । म्हणजे न दृष्टि न असणे । भूतेषु दया-म्हणजे प्राण्यांचे दुःख पाहून त्यावर ह्म दुःखी नसावे अशी दया करणे । अक्रोतु न्वे-म्हणजे विषयांचे सामान्य असले तरी नेपाकून किंवा ऐकून शिष्ट्यास विकार न होणे

मा देव-म्हणजे अग्निबोळभारे झबु प्रियबोळगारे मित्र यासबोळवरही प्रियच बोलणें। स्त्री:-म्हणजे बाईद कर्माचे ठावींम
मुत्तीस आरंभ सात्वातर ज्यास त्रिबोधकाणारी लोकांची उच्छ्वा। अचापलं-म्हणजे प्रबोजना शिवाय-वाणी-हृत-याच-यांचा
व्यापार नकरणे। हे अर्जुनबादिक अचापल पर्यंत ब्राम्हणवर्णाचे असाधारण धर्म आहेत। २॥ तेज:-म्हणजे स्त्री-बाल-भू-
ट-यांकडून आणखी पराभव किंवा अपमानादिक न होण्याजोगी प्रगल्भता। क्षमा-म्हणजे दुसऱ्यानें पूर्वोक्त आक्रोश किंवा
सा दुन केलें असतां त्याचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य असतोही क्रीडनंणे। क्षमा-म्हणजे दुसऱ्यानें पूर्वोक्त आक्रोश किंवा
देहोद्दिष्टादिक भूमीवर पडण्याजोगे झाले तरी त्यांचे पतन न होण्याजोगा सांस उचलून धरण्याविषयी चाप्रयत्न विशेषम-
नाचा धर्म। हे क्षत्रियवर्णांचे असाधारण धर्म। शौच-म्हणजे बाह्यांत यादोन प्रकारचें आहे। मृत्तिकाजलादिकां
ने शरीराची काढी करणें हे बाह्य शौच। व्यवहारांत पूर्वोक्त मायाकपट अचूत सोडणे किंवा रागद्वेष काम क्रोधादिकांने-
नेतजः क्षमा धृतिः शौच भद्रोहो नतिमानिता॥ भवति संपदं देवी भिजात्मस्य भारत॥ ३॥

अदितहोणें हे आंतर शौच। एथें मनोवासना रूप देवी संपत्ति सांगतात त्यांत आभ्यंतर शौचच घ्यावे। बाह्य शौच-
शरीर धर्म आहेत तो मानस वासना रूप धर्म नाही। यामुळें घेऊन ये। जर ते परंपरेनें किंवा दुसऱ्या प्रकारानें मनाचा वास
नारूप धर्म होईल तर तेही घ्यावे। अद्रोह:-म्हणजे दुसऱ्यास मारण्याचे रच्छेने शस्त्रादिकाचें ग्रहण करणें असा जो
द्रोह तो न करणे किंवा तद्राहित्य। हे वैश्याचे दोन असाधारण धर्म। नानिमानिना-म्हणजे मीयूज आहे अशी जी अति-
वायित भावना नयक अतिमानिता नद्राहित्य-म्हणजे आपले पैशां उलूखजे वर्ण त्यांचे वायी नमना। हा वद्रवर्णाचा असा ध-
रण धर्म। हे उपलक्षणा करून विविदिषा-म्हणजे आपणास उपात्मतत्व ज्ञान कावें अशी इच्छा ती होण्यासाठी साधन म्हण-
जे वेदानुवचन-यस-दान-अनावाकतप इत्यादिक असाधारण साधारण धर्म जे श्रुतिस्मृतींत सांगितले आहेत तेही देवी
संपत्तींत घ्यावे। अथवा। देवीसंपत्ति फल भूत आणि साधन म्हणू अशी दोन प्रकारची आहे। त्यातील फल भूत संपत्ति सांग

तात। अभयं - सर्वभूतासभयदेणार नाही अशा संकल्पाने घालून करणें। हे दुसरे ही परमहंसचे धर्माचे उपलक्षण आहे। सत्वसंक्रांतिः - वेदांतश्रवणादिकांचे परिपाकाने असभावना विपरीत भावनादिक रूपजो अंतःकरणचा मूल तद्वाहित्य। ज्ञानं - ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कार। योग - मनोन्मत्तावसांन्या स्यास अतुल्य पुरुष प्रत्यक्ष। ह्या ज्ञानयोगा हीं करून संपत्ती जीवाचे शाश्वतक्षण जीवन्मुक्त स्वरूपाने स्थिति। ही फल भूत देवी संपत्ति। या संपत्तीत अंतःकरण शुद्धीकरणे योगी भगवद्भक्ति ही ध्यावी। माहीतर भगवद्भक्तीवाचून अंतःकरण शुद्धी होणार नाही आणि देवी संपत्ती मध्ये नव व्याप्ये त देवी प्रकृती प्रत आश्रय केलेले मला भजनाने असे अर्थोचे श्लोकांत ती घेतली ही आहे। भगवद्भक्ती सर्वपेक्षां उत्कृष्ट अस्ती या सत्व एवै अभयादिका मध्ये ती सांगितली नाही। महाभाग्यजे परमहंस याची फल भूत देवी संपत्ति सारून श्रवणें सांन्यून जे ग्रहस्थदिक त्यांस साधन भूत देवी संपत्ति दानं इत्यादिकें करून सांगतात॥ हे भारत देवी संपद अभिजात स्य भवति हे भूत कुलोत्पन्ना अर्जुनारुद्र सत्व मय जी देवी संपत्ति म्हणजे वासनाची संतति ती शरीरार्थ काली पुण्यकर्मोने अभिवा

दं भो दर्पोभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चामिज्ञानस्य पार्थ संपदमासुरी ॥ ४॥

क्त होऊन नंतर उत्पन्न जौ होतो त्याला हे दृष्टीकेंत अभयादिक धर्म स्वाभाविक निव्वन् होतात। त्या सविद्या म्हणजे ज्ञान आणि कर्म उत्पन्न होतात आणि प्रज्ञा उत्पन्न होते। दृष्टीकेंत पुण्यकर्मोने पुण्यकारणें होतात दृष्टीकेंत पाप कर्मोने पाप कारणें होतात अशा अर्थोचे खुतीन ह्याच अर्थो सांगितला आहे। भारत या संबोधनाने दंपवित्र वंशांत उत्पन्न शल्लेख पवित्र आहे या सत्व या धर्मास योग्य आहे स असे संक्षेपिकें ॥ ३॥ आत्मतत्त्व ज्ञान होण्याचा अधिकार प्राप्त होण्यास धन भूत आणि ग्रहण करण्यास योग्य जी देवी संपत्ति ती सांगून आतां या अधिकारास विशेष या कारणाने टाकण्यास योग्य जी आकर संपत्ति ती एका श्लोकांत संक्षेपाने सांगतात। दभः - म्हणजे मीमोक्षाधर्मिक आहेत असे लोकांत प्रसिद्ध करणें। या सत्व धर्म ज्वलित म्हणतात। दयः - म्हणजे धन आणि स्वजन विमित्तक मास्यासारखा इव्य बाध आणि विचार-

पावलेस्या कृत्वा वा दुसरा कोण आहे. असा दुसऱ्या बाजिर स्कार करण्यास कारण म्हणू गार्वाक्य मनाचा इतिविशेष। अग्निमान
अथ - आग्नि आपल्यास भविये सांपुल्य व आहे. असा अतिशयित अग्निमान। हा प्रजापतीपासून देव आणि आकार दान उरवले
माले ते देव अस्तर परस्पर आपआपले भोंत पणा विषयी स्पर्धी करून असत। मंतर अस्तर आपण सर्वां हून थोर आहो। तेव्हा
कोणाचे सुस्वार्त होम करावा अशा अभिमानाने आपले सुस्वार्त होम करूं लागले। म्हणजे यसादिकाने देवांस हविर्भोग
देऊन आत्मार्थच पाक करून अज्जीदिकाचे भक्षण करूं लागले। ति या अतिमाने पराभव पावले। तस्मात् अतिमानक
करूं नये। अतिमान करणे हे पराभव होण्याचे सुख म्हणजे आरंभ आहे अर्थाच्या शानपथ्याच्या न्हागातीळ वाक्याने हे सांगि-
तले आहे। कोथ - म्हणजे आपल्यास अग्नि दुसऱ्यास आपका होण्यास कारण म्हणू जी प्रवृत्ति तीस साधन अभिव्यक्त
नात्मक मनाचा इतिविशेष। पारुष्य होन प्रकाश आहे। एक वाक् पारुष्य आणि एक दंड पारुष्य। दुसऱ्यास निष्ठुरवोदणे
किंवा शिबी गाळ करणे हे वाक् पारुष्य। दुसऱ्यास क्षणशस्त्रादिकाने मार ह्मण करणे हे दंड पारुष्य। चकाराने न सांगि-
तले जे चापल्यादिक धर्मे ते ध्यावे। अज्ञान - म्हणजे कर्तव्य कोणते अकर्तव्य कोणते याचा विवेक न सणें किंबां देहा
दिकां बर हाच आत्मा असे मिथ्या ज्ञान। हे पार्थ आस्त्रां मपदं अभिजातस्य भवति - म्हणजे हे अर्जुना अस्त्रां योनि
अन्तमरण होण्यास कारण जी रत्नस्वामोमय अक्षत भवासोची संतती ती पापकर्मोने शरीरांत काली अभिव्यक्त होऊन
नर जी उरवून होतो त्यास हे दंभ दर्शोदिक धर्म स्थापिक निष्यन्त होताना। हे पृथेच्या - म्हणजे कुंतीच्या पुत्रा अर्जुना - अ
शासने धर्मे तुझे भादुकुल ही पितृकुलाप्रमाणे नत इच्छा आहे यास्तव दंभ्या आस्त्रां; संपत्तीस योग्य नाहीं असें सुचविणे
॥ ४॥ सांगितले त्या दोन्ही संपत्तीचा फळ भेद सांगताना। देवीस पदविमोक्षाय - म्हणजे ज्या आश्रमास किंवा त्या वर्णा-
स जी फळाभिर्वापि म्हणजे फळेच्छा न इहित जी चारुय विहित क्रिया नीत्याची देवीसंपत्ति। ती अंतःकरण उद्दिभ
गव इति ज्ञान योग व्यवस्थिती पर्यंत निष्यन्त शस्त्री असता मंसार बंधापासून जो मोक्ष म्हणजे त्या बंधाची निवृ-

क्षितीस कारण तद्द्वारा केवल्य पद प्राप्तिस्कारण होते । यासां जे कल्याण थीं आहेंत त्याणी त्यां देवी संपत्तीचाच आश्रय करावा । निबंधाय आस्त्रीमला - म्हणजे जीकिया त्यास शास्त्रनिषिद्ध आहें तीकलभि संधीनें आणि अहंकारानें युक्त राह्ये ती किंवा तामसी सर्वेकिया त्याची आस्त्रीसंपत् । हीचराक्षसी संपत् । हीनें साररूप जोवध त्यासकारण होते असें शास्त्र ससंमत आहे । यास्तबतिष्ठा त्यागकल्याणार्थमुत्सृजनीकरावा । हे पांडव देवीसंपद अभिजालोति मातृवचः - म्हणजे हे पांडवा अर्जुना मीकोणतें संपत्तीनें युक्तआहें अशा संशयांत पडलेल्या अर्जुनाचे आम्वास न भगवान् करताना । मी आस्त्रीसंपत्तीस अनुलक्षून झालों आहें काय अशा शोकातें तूं संताप करून को । तूं देवी संपत्तीपत अनुलक्षून उत्पन्न झाला आहें स म्हणजे पूर्व जन्मी तूं पुण्यकौरव कल्याण रूप कर्मकेलें आहें यासवपुढें हीतुळा कल्याण होणार असा हें आहें स । पांडवा अशासं बोधनाने दुसरे जे धर्म राजादिक पंडूचे पुत्र त्यांचे वार्यां ही देवी संपत्ति आहे असे सुचविणें

देवी संपत्त विमोसाय निबंधाय स्त्रीमला ॥ मातृवचः संपदं देवी अभिजालोति स्यादव ॥ ५॥

हो भूतसर्गो लोके स्मिन् देश आस्त्र एव च ॥ देवो विस्तराः प्रोक्त आसुरं पार्थमे वदन् ॥ ६ ॥

॥ ५॥ शास्त्रनिषिद्ध कर्माविवर्थां प्रवृत्त होणें यासकारण यासामान्य धर्मानें आस्त्री आणि राक्षसी या दोन प्रकृतींचा एक धर्म किंवा एकच भेद करून राक्षसी प्रकृतीचा आस्त्री प्रकृतीचे पोटांतच समावेश असो । कोठे आस्त्री आणि राक्षसी असानिराका भेद जो दाखविळा तो त्या एका भेदासच कामोपभोगांचे प्राधान्ये करून त्याप्रकृतीस आस्त्री म्हणता-त हिंसा हे प्र प्राधान्ये करून त्या भेदासच राक्षसी प्रकृती म्हणतात आस्त्री त्याची व्यवस्था जी कैली ती ही असो । परंतु प्राजापत्य म्हणजे प्रजापतीपासून उत्पन्न झालेले देव मनुष्य आणि आस्त्र हे प्रजापतीचे वार्यो धर्म वार्यां म्हणजे वेदाध्ययनार्थ वास्तव करतें झाले असे शुनीतें संगितलें आहे । याप्रमाणे वस्तुन मातृवी प्रकृति देवी आणि आस्त्री या दोन प्रकृती झुजति याकी तिसरी आहे असे सिद्ध होतें । ती प्रकृति मुमुक्षुसं ग्राह्य किंवा पाज्य आहे हे अवश्य सांगण्याचें अस्त्र को संगीत

किं नाही। अशा शंकेच निराकरण करण्या माठीं सांगतात। अस्मिन् लोके देव आसुर एवच हो भूतसौं भवतः-म्हणजे अस्मात्संसार मार्गाचे ठायी देव आणि आसुर याभेदाचे दोन प्रकारचे भूताचे म्हणजे मनुष्याचे सर्गस्थि होतात। राक्षस किंवा मातृ-प्रासर्ग पृथक् नाही। तान्ये जेव्हा जे मनुष्य शास्त्रास त्सायान त्याने राग द्वेषाजय करून धर्मपरायण होतो तेव्हां तो देवच आहे। जेव्हा त्याभाविक होणारे जे राग द्वेष त्यांच्या पाबल्ये करून शास्त्रास संस्कार दाकून अधर्मपरायण होतो तेव्हां ते अस्मर आहेत। त्यांत ही परस्त्रीगमनादिक अधर्मपरायण शास्त्रा म्हणजे अस्मर आणि प्राणिहिंसा रूप अधर्मपरायण शास्त्रा म्हणजे राक्षस असा त्यावर्गीत अर्वांतर भेद आहे। धर्म आणि अधर्म या दून तृतीय कोटी नाही यास्तव देवी आणि आत्मी अशा दोन प्रकारची प्रकृति असें जें सांगितले तें विरुद्ध नाही। यास प्रमाण आज्ञापस्य म्हणजे प्रजापती यास्तव उपसन्न झालेले देव आणि अस्मर हे दोघे आहेत। त्यांत देव कोन छ आणि अस्मर अशा अर्थानीं शुनी आहेत। पृथोक्त देव मनुष्य अस्मर प्रजापतीचे ठायीं ब्रह्मचर्यार्थ वासक रते झाले या अर्थोचे श्रुतींत चत्सन्न इतु इह असें देवी वाणीप्रत जोबोलतो ते दम-दान-दया-आंस दकारात्मकत्व बोलतो। या कारणान्तव दान-दम-दया-यातिही का उपदेश आचार्यानीं शिष्यांस करवा असें सांगितले आहे। यावरून दम दान दया रहित जे मनुष्य त्यांस एकाच दया असणें दम दान दयेचा उपदेश केला असें सिद्ध होतें यावरून दम दान दया याही करून रहित मनुष्य ते पूर्वोक्त लक्षणांनी अस्मर असता त्यांवर हीं एके धर्माचे सादर यत्ने देव मनुष्य अस्मर असला क्षणिक गौण प्रयोग केला। जसा मनुष्य असतो हीं क्रोडगुणा जे हासिद किंवा व्याघ्र आहेत आणि सत्विकगुणा यागुणानें हो केवळ भोळा म हा देव सांब आहे असा प्रयोग करतात त्या प्रमाणें। विज्ञातीय देव मनुष्य अस्मर अशा तीन जातीं नये ये विवक्षित नाहीत। कारण मनुष्याधिकारकच उपदेश शास्त्र आहे म्हणजे वर्णा असांचित धर्माचा उपदेश करण्यास मनुष्यासच अधिकार आहे यास्तव त्यास उपदेश त्या धर्माचा करावा या उद्देशानेंच शास्त्राची प्रवृत्ति नाही यास्तव राक्षसी आणि मानुषी प्रकृति आत्मी प्रकृतीचेच ठायी अंतर्भूत आहे या

स्वव देव आणि आस्तर असे दोनचसर्ग आहेत असे जें सांगितले तें युक्तच आहे विरुद्ध नाही। देवः विसतराः प्रोक्तः - म्हणजे यांतील देव सर्ग म्हणजे देवी प्रकृति किंवा सपत्ति विस्तार करून द्द्वितीयाध्यायांत स्थित असलेल्यांना द्द्वाराद्वारा आयांत भक्त लक्षणांत अयोदशाध्यायीतानाचे लक्षणांत चतुर्दशाध्यायीतुणातीताचे लक्षणांत आणि या अध्यायांत उपभयसत्त्व संवर्द्धि - रणं करून सविस्तर तुलाभीमंगितळा हे पार्थ - आस्तरं मे शृणु - म्हणजे हे अर्जुना आतां असु रभूतसर्गो प्रत म्हणजे आस्तर प्रकृती प्रत भजपास्तून विस्तार करून त्याच्या त्याग करण्यासाठी अवणकर। ज्याचे उत्तम प्रकारे करून स्वस्वरूप समजते त्याचेच वर्जन करण्यास चाक्य होते। पार्थ या संवोधनें करून माझे पितृभगिनीचा पुत्र हें ज्ञान हेस यास्तव सुखी उपेक्षा नी करील नाही। क्षितान्तोप देश तुला अवश्य करतो असे कचविलें ॥ ६॥ आस्तरं च भावाचे अे प्राणी त्याचे बांधा राहणारी ती वर्जन करण्यास योग्य आस्तर संपत्ति तिचे - तोन हें द्विपत. कूर्तान् - या म्हणोका इत्थिचे प्रवृत्तीचे प्रवृत्तिंचे प्रवृत्तिंचे जनान विदुराकृताः ॥ न शोच नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

च एषू न वारा म्हणोकांनी मरुत करून दाखवितात। प्रवृत्तिंचे म्हणजे शास्त्र विहित धर्मो विषयीची जी प्रवृत्ति। चकारे करून त्या प्रवृत्ती विषयीचे जे शास्त्रांनी नुविधि वाक्य या प्रत। निवृत्तिंचे - आणि अधर्मास्तून जी निवृत्ति आणि च वाक्ये ते त्या निवृत्तीचे विधिविषयी जो शास्त्रांनी नु निषेध त्या प्रत। आस्तराजनाः न विदुः - म्हणजे आस्तर स्वभावाचे प्राणी जाणत नाहीं। या कारणास्तव। तेषु न शोच विद्यते - म्हणजे त्या आस्तर स्वभावाचे जनाचे अयी प्रवृत्ती करून दाख आभ्यंतर शोच राहत नाही। आणि - नापि च आचार - म्हणजे मन्वादिक अन्वीनी सांगितले का जो आचार तो ही राहत नाही। तेषु सत्यं न विद्यते - आणि प्रिय आणि दित असेय थार्ये भाषणासाठी त्याचे उपायी राहत नाही ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पण मस्तु ॥ श्रीनारायणार्पण मस्तु ॥ श्रीगीतादार्पण मस्तु ॥ ७ ॥ श्रीवास्तुदेवार्पण मस्तु ॥ ७ ॥ श्रीगुरुदेवा नमः ॥ ७ ॥ श्रीगुरुदेवा नमः ॥ ७ ॥

धर्माविषयीं प्रवृत्ति व्हाती। अधर्मापास्तून निवृत्ति व्हावी। असे प्रतिपादन करणारे भगवद्‌साक्षात्कारनिर्दोष वेदरूपप्रमाण शास्त्रासर्वबोद्धक प्रसिद्ध आहे आणि त्याला जडबुद्ध न वेदातीतच अर्थाचे प्रतिपादन करणारी स्मृति इतिहासपुराणादिक ही लोकांत प्रसिद्ध आहेत असें असतां धर्मो धर्मविषयक प्रवृत्ति आणि निवृत्ति आणि तद्विषयक विधिनिये ध्यायाने ज्ञान कां नाही। सात्वत् आहेंतर भगवद्‌साक्षेने उल्लंघन करणाऱ्यांचा वास्तव कर्मा भगवान्‌ परमेश्वर असतां भगवद्‌साक्षेने उल्लंघन करून शोच आचारदि रहितत्व त्यास कर्सें अशाचांकेचे निराकरण करण्यासाठीं सांगतात॥ असत्यं-म्हणजे सत्य म्हणजे ज्याचा काळ-अर्थी बाधनाही असें यथार्थ धर्मी धर्मादिकीं प्रत प्रतिपादन करणारे वेदारव्यप्रमाण आणि तद्‌नुसारि स्मृति पुराणादिक ते ज्याचे वायी नाही। असें वेद स्मृति पुराणादिकांचे स्वरूप प्रत्यक्ष सिद्ध अस्तून ते जगाचे वायी नाही। असें म्हणण्याचे तात्पर्य ते वेदादिक प्रमाण नव्हे या अर्थावर आहे। याच कारणास्तव-अप्रतिष्ठं-म्हणजे धर्मी धर्मरूप प्रतिष्ठा म्हणजे ईश्वर असत्यम प्रतिष्ठेने जग दाडुरनीं स्वर्ग॥ अपरस्पर संभूतं किमन्यत्‌ काम हे लुके॥ ८॥

साक्षें विचित्र स्वरुप दुःख मोक्ष किंवा तत्साधना त्याक जग करण्यास जीवाचें धर्मो धर्मच निर्मित कारण आहेत अशीच वस्तुता जास कारण नाही। असें। आणि-अनीवरं-म्हणजे संतुष्टा भक्त कर्माचा फळ दाता विषया ईश्वर ज्याचे वायी नाही। असे। जगत आदुः-म्हणजे हे जग आहे असें ने आत्मर स्वभावाने जड बोल नात। जड वत्‌ पापरूप कर्माने ने वेदास प्रमाण मानीत नाहीत त्या वस्तु वेद प्रतिपादित धर्म अधर्म नाही आणि ईश्वर ही नाही। असे मानतात आणि यथेष्टाचरण ते करतात यामुळे ने पुरुषार्थ अष्ट आहेत असें नातर्य॥ वेद शास्त्रांनीच ज्यांचे स्वरूप समजायाचें असे जे जीव कुन धर्मी धर्म त्यांचे सहायाने त्यांचे फळ जीवांस देण्याकरतां या जगास उदयन करणारा प्रकृतीचा अधिष्ठाता जो परमेश्वर तो जग या जगांत नाही। असें ने मानतात तर त्याचे मतीं कारण बाधून या जगाची उत्पत्ति कशी होते याचा कैची निवृत्ति त्यांचे मत सोडून करतात॥ अपरस्पर संभूतं-म्हणजे कामाने प्रेरणा कैलेळे जे स्त्री पुरुष त्यांच्या धर्मोपन्य म्हणजे परस्पर संयोगाक

सूनु हे जग उत्पन्न होतें तें। कामेंहि तुक-म्हणजे स्त्रीपुरुषांचा कामाचा आत्म हे नुसठण जे कारण आहे त्याशिवाय दुसरे कारण नाही। असे काम हे तुक आहे त्यासच हे तुक म्हणावे। धर्मी धर्म ही यास कारण आहे त असे म्हणाल तर ते नाहीत असें सांगतात। किमन्यन-म्हणजे अन्यत म्हणजे अदृष्ट कारण किमपिकाही नाही। अदृष्ट मानलें तरी कोठें कोठें कार्याचे वाणी स्वभावाकडे च पर्ववसान आहे। जसा वही उण्या स्पर्शाले आहे जल शीत स्पर्श आहे यास्तव सर्व जगाचे स्वाभाविकच वैचित्र्य असो। दृष्ट कारण संभवत असतां अदृष्ट कारण कल्पना करणे योग्य नाही। असान्याय ही आहे। यास्तव प्राण्याचे उत्पत्तीस कामच दृष्ट कारण आहे त्याबाजूने दुसरे अदृष्ट कारण ईश्वर अदृष्ट धर्मो धर्मादिक नाही। हेच मत लोकायनाचे आहे त्यासच नास्तिक म्हणतात॥८॥ एतें बुद्धि-या लोकायनांचे मताप्रत। अवष्टभ्य-म्हणजे अवलंबून। नष्टात्मानः-परलोकासाधन ज्यांचे भ्रष्ट झाले आहे असे। अल्प सुदृश्यः-म्हणजे दृष्ट फलाचे वाणीच ज्यांची बुद्धि प्रवृत्त आहे असे। उग्रकर्मोणः-म्हणजे प्राणिहिंसादिक कर्म करणारे। जगत अस्मि सुदृश्यः-म्हणजे दृष्ट फलाचे वाणीच ज्यांची बुद्धि प्रवृत्त आहे असे। उग्रकर्मोणः-म्हणजे प्राणिहिंसादिक कर्म करणारे। जगत अस्मि

एतां बुद्धि मवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्प बुद्धयः॥ प्रभवत्सुग्रकर्मोणः सयायजगतो हि ताः॥ ९॥

काम माश्चिन्य दुःपूरं देभमान मदात्विताः॥ मोहाद्गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तते रक्षचिघ्नताः॥ १०॥

हिताः-म्हणजे जगाचे शत्रू ते जगाचे। सयाय-म्हणजे नाशासाठी व्याघ्रसर्पादिक स्वरूपांनी। प्रभवति-म्हणजे उत्पन्न होतात। शास्त्र अत्यंत उपयोगी स नेण्यास कारण अशाया मताचा अवलंब कल्याणाध्याने न करून सर्वथा वर्जनव्याप्त मनाचे कावे॥ ९॥ ते पूर्वोक्त जैवकांका ही कर्माने मनुष्यांनी त जन्मास एतास नेव्हा। दुःपूरं कामं आश्रित्य-म्हणजे स्त्रीद्वयादिक दृष्ट विषया विषयींच्या जो दुःपूर म्हणजे ज्याची स्फूर्ती विषयभोगाने करण्यास असक्य आहे अशा कामाच्या आश्रय करून म्हणजे स्त्रीद्वयादिका विषयीं साभिळाष होऊन। देभमान मदात्विताः-म्हणजे धार्मिकत्व नसता ही सीधार्मिक आहे अशी आपली प्रसिद्धी करणे असा देभान अशी आपली प्रसिद्धी करणे अशा मानाने आपण ठावी उत्कर्ष मादून दुसऱ्याचा अपमान किंवा हे लनादिक अपसंगार करणे अशा मर्दाने युक्त होण्या

नै। भोक्ताश्च असद्भासान् एहीवा-म्हणजे यामंत्रांनं यादेतेतें आराधन करून अस्त्रियाचें आकर्षण किंवा वशीकरण काहे-यामंत्रांनं यादे-
दंतेंचें अताधन करून मोठ्याद्वयनिधीप्रत मिळवूं अशा दुराग्रहाप्रत आवेकानेंच धारण करून । अशंचिप्रताः-म्हणजेस्म-
शानांत प्रेतावर बस्तेजपकरणें निरतर स्मशानवास करणें निरंतर उच्छिष्टच राहणें अशा अवस्थांची ज्यांस अपेक्षा आहे-
अग्नी बागागमादिकांत संगितले कीं ब्रतें ज्याणी स्वीकारलीं आहेत व असे प्रवर्तते-म्हणजे आर्चेंदृष्टच फल आहे अदृष्टपुण्य
देक नाही आणि वेद विहित नव्हे असें जे स्फट कोणतेही देवतादिकांचें आराधन त्याविषयीं प्रवृत्त होनात । अथवा जगाचे
क्षयासाठीं च प्रवृत्त होताना अस्मादूर्वीचीं अन्यय करावा । असे जे ते-यतंनि नग के शक्त्यै-असे पुरे मोगा वयाचें आहे त्या वीणा
चा अन्यय आहे ॥१०॥ त्याचेंच पुनः विशेषें करून निरूपण करताना ॥ उपरि मेया प्रलयांतां चिनां उपाश्रिताः-म्हणजे चित्त क
रणयाच्या अर्चन वत्तस्सवजीवी इत्याना नाहीं अशी आणिमरणपर्यंत-म्हणजे यावज्जीव जी राहणारी हें मला कसे मिळेल यावि
चिंताम परि मेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमार्तावदिति निश्चिन्ताः ॥११॥

काहे त्याचें संरक्षण कमें होईल अशी जी आपले योगक्षेमाविषयीची चिंता नीग्रन आश्रय केले आहे त्याचिंते नेच सर्व दशुक्त
कधीही पार लौकिक चिंता न करणारे । आणि-कामोपभोगपरमाः-म्हणजे शब्दादिक जे विषय त्यांचा किंवा स्त्री आदिकांचा
जो उपभोग करणें हाच त्यास पुरुषार्थ आहे धर्माचरण करणें पुरुषार्थ ज्यास नाही असे । आणि-एतावदिति निश्चिन्ताः-म्ह-
णजे एतावत याशरीराने भोगज्याचा होतो हेंच काय ते मत्स्य याशरीराच्या नाशाला म्हणजे यादेहा इतुं भिन्न परलोकी-
जगाच्या भोक्ता आत्माच नाही यास्तव परलोकी जाऊन भोगवयाचें मत्स्यना हीच अज्ञानिभ्रमयोंमुक्त । याप्रमाणें त्यास निश्चय
होण्यास कारण असून मोह नासाठीं लोकायत शास्त्रप्रवृत्त करणाऱ्या दुई सतीची-चैनन्याविशिष्टः कायः पुरुषः-अर्थ कामो
पुरुषार्थी-इत्यादिक सूत्रें आहेत । यांचें विवरण तदनुयायींनीं सविस्तर केले आहे । ज्यांचे दर्शनच आहे त्याचामें सिपथेति
दिनौ । आत्मास्ति देहाच्चा निरिक्त मृतिभोक्ता सजीकांतरितः फलाभागा आशेयमाकाशतरोः प्रस्तान् प्रधी वसीस्वा दुःख

प्रसूतो। याच्छूलं मृक्षमदह्लादिकाकून आत्म्याचें स्वरूप निराळे आहे तो आत्मा हेरु प्रणानंतर लोकांतास जाऊन या
 लोकीकडेले कर्माव्याफलाचा उपभोग करतो अशी जी मृद लोकाची आज्ञा आहे ती आज्ञाश तन्मूचे पुण्यापासून मधुर फळ उ
 त्पन्न होईल अशा मोठे आशेप्रमाणे अत्यंत तुच्छ ओहो ॥ गारमार्थिक विचार करून परलोकादिक अहो इत्यादिक आपले कल्पनेने क
 रून दुष्ट बुद्धीने आपण आस्तिक आहो असे प्रवृत्त करून या सर्व जगाची वचना केेली आहे। ती अशी-यन्नास्ते वतदस्ति व
 स्त्विनि मृषा जग्यद्विं वास्तिनै वी चाले वी दुर्भिक्ष सत्यवचसो निद्याः कृतानास्तिका ॥ हे होपरक्यत तत्त्व तो यदि दुनः स्थि आहो
 वधूणो दृष्ट किंपरियामरूपितवित्ति जीवः पृथक् कैरपि-जे देहातिरिक्त आत्मवस्तु प्रत्यक्ष प्रमाणांनी दिसत आहीं ते आहे अ
 से मिथ्या बोलणारे जेवाचाल आस्तिकने आपणच नास्तिक असतो स्वरे बोलणारे जे लोकायतिक त्यास नास्तिक असे नावे उ
 ण ते निराकार विले। पदा हे केवढें तरी आश्चर्य आहे। या शरिताचा छेद करून पाहिला तर या देहांत राहणारा देहा इतर निराका
 आत्मा आहे असे कोणी तरी पाहिले आहे काय। या सव स्फारी पान चुर्ण कात हे एकत्र झाले म्हणजे जसा तो बडारंग उल्ल
 हो तो त्याप्रमाणे पृथिवी जळ तेज वायू ही भस्मे एकत्र होऊन यांचा स्फुल्ल देहाकार परिणाम झाला म्हणजे या देहासच चैतन्य
 उत्पन्न होतें। त्याचें तन्याने युक्त जो देह तोच आत्मा त्या ब्रह्मसत्तेचे स्वरूपाचा अर्थ आहे असे वास्तव तत्त्व असून दे
 हा इतर आत्मा निराका आहे तो परलोकीं कडेले कर्मांचे फलाचा अनुभव घेण्याकरता जातो असे प्रतिपादन करून ते या ज
 गाचीच वचना करताना असे नाहीतर आपली ही वचना करताना ती अशी-तुल्ये वपुषां मृगाद्यवयवैर्वेणोक्रमः कीदृशः
 स्त्रीनै यं वस्तवापरस्य यदमुं भेदं न विभ्योय ॥ हिंसाया मय वा यथेष्ट गमने स्त्रीणां परस्वय हे कार्यो कार्ये कथास्तथापि य
 भोतिः योरुपाः कुर्वते-ते आस्तिक आपले शास्त्रादिकांत ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र चार वर्ण त्यांचे निरनिराळे धर्म आणि
 आश्रम त्यांचे ही धर्म निरनिराळे असे प्रतिपादन करताना आणि परस्त्रीची गमन करताने दुसऱ्याचे इव्याचे चौर्य कर्तने
 हिंसा निरर्थक कर्तने असे साधारण सर्वोच धर्म आहेत त्यांचे आचरणाने जीवास उत्तम लोकांत प्राप्त होतो तिथि स्थानांचे

णां नरकपापहोत। असे प्रतिपादन करतात आणि धर्मोपराणांमुळे आपले दृष्टस्वरूपमात्र मुकतात आणि जगात होतुमुक-
 विताता। परंतु विचार करून पाह्या। सर्व ब्राह्मणादिकांचे शरीरात मुक्तादि कस्तूपादिक अथवा यवमान असतां होतच ब्राह्मणद्वारां-
 क्रिय असावर्णक्रम करानें झाला। म्हणजे शास्त्रे धर्मो धर्मो भिन्न भिन्न कशाने झाले याविषयी प्रत्यक्ष प्रमाण तर नाहीच प्र-
 त्यक्षादिवाय दुसरे प्रमाणच नाही। यास्तव हे धर्म दुसऱ्याचे ही स्त्री दुसऱ्याची त्यांचा अभिलाष करूनये असालो अस्तिका-
 मीं आपले बुद्धीनें कल्पिले का भेद किंवा धर्म त्याप्रत आम्ही जाणव नाहीं। आणि हिंसा करूनये दुसऱ्याचे इत्याचा अप-
 हार करूनये पूर्वकार। स्त्रीशी गामन करूनये परस्त्रीशी गमन करूनये स्वस्त्रीशी वांचाय योग्य काली गमन करावें असा क्र-
 म व्याकर्तव्य विचार आस्तिकार्थी कल्पिलेला आणि स्त्री पुरुष भेद वर्णोत्थम भेद त्यांचे धर्मोच्चा भेद निरर्थक आणि अभि-
 ण असून पुरुषार्थेद्वीन आस्तिक करतात। अर्थ काम हे होत पुरुषार्थ। धर्म आणि मोक्ष त्याविषयी प्रमाण नाही। यास्तवे ते
 पुरुषार्थ नाहीत-मृत्यूच मोक्ष। पृथिवी-आप-तेज-वायू-दी-चारच तेज। तीच संयोग नेंदेहास चेतन्य उत्पन्न करतात। प-
 रलोक नाही। धर्मो धर्मो विषयी प्रमाण भूत वेद असे आस्तिकानी मानिले जाहे परंतु त्यांनी मान त्या प्रमाणें वेद ईश्वरापा-
 ल्लोक्त नाही। असें ईश्वरच नाही। यासुळे संभवत नाही। जे प्रत्यक्ष वेद दिसतात ते कोणी वेचकाने उत्पन्न केले आहेत या
 स्तव ते धर्मो धर्मो विषयी प्रमाण नाही। जर प्रमाण मानावे तर युक्तीची विरुद्ध आहे। ते असे-स्वर्ग कर्तृक्रिया इत्यवि-
 नाचो यदिय ज्ञानो। तर्हि दावा निरर्थक। ज्ञान फलें स्यात् भूभरिभूदो-ज-र वेदांत सांगितले प्रमाणें कसिज आगित्या च्या
 होमादिक क्रिया धर्मागिति पुरोडावादि कव्यांच्या न्याना शानंतर यज्ञ करणार यजमाना नास स्वर्ग होईल तर दावा गीनेद
 ह न पावलेले दृष्टांत पुष्कळ फलें येतील। कारण त्याच भाव दोहोदिकाणी तुल्य आहे। निह तस्य पक्षो येते स्वर्ग प्राप्ति ये
 दीयते। स्वपिताय जमानेन कि अतस्मान्निह न्यते-आणि सामान्य हिंसा निषिद्ध आहे तरी यज्ञातील पक्ष हिंसा निषि-
 द्ध नाही त्या परस्वर्ग प्राप्ति होते असे वेदांत सांगितले आहे त्या प्रमाणें स्वोमानावे तर यजमान आपला पिताच याज्ञां-

त कां मारीत नाहीं। तसे केऱ्याने त्यासही स्वर्ग होईउ। म्हताना मर्प जेन्दुना आहेंचे नृमिकारणा॥निर्बोणस्य प्रदीपस्य दीपिः सो
वर्धयेन शिखी- वेदान्त मागितले प्रमाणे मरण पावलेले प्राणध्यास पुत्रादिकाने केलेले जगा इतनेजर नृनिर्होईले तर नष्ट झालेले देश
पात नैल शरी घातल्या म्हणजे त्याची ज्योती इःही प्रान कां पावन नाहीं। असे सुक्ति विरुद्ध सर्व धर्म अमनां ही रगवे प्योब स्तिषांचे
उपभोग करावा अशाष्ट स्वरवात्मक पुरुषार्थाच्या त्याग करून धृते वचकानी उत्पन्न केलेले शास्त्रातील फल श्रुति रूप आवाये
दकांनी म्हणजे मानसिक मोदकांनी मूर्ख लोकांची नृसिद्धेऊन मोठे मोठे घोर तपाचरणाने यादेक्षास तप देनात। काष्ठियमनेसु
जनिपीडित बाहु मूढ भग्नोन्नतिस्तन मनोहर मायनास्थाः॥ भिक्षोपवास नियमार्क मर्गीचि दहें देहोप ओषणविधिः कुबियो-
कचैष- जीची कमल पत्रा मार रची विस्तृतनयने आहते तीण आपले दोनी हात उचवून आपले कडांत घालून आळिगन केल्या
सुळेतिचे स्तनांचे उच्चत्व नाहींसे ज्वांत झाले असे अंतः करणास आनंद करणार र्थीने केलेले आळिगन कोठे आणि संन्यास
करून भिक्षाभागाणे एकादवयादिक वर्णांचे बार्थी अहोरात्रा उपोषण नियमाने करणे- कुंच्छु चंद्रायणमासोपवासादिक आय-
ष्ठिव्या चरणरूप तप करणे- स्तूर्ये संसुरवड भेराळून याचे अवलोकन करणे इत्यादिक साधनांनी असलो कजो देहाचा शीष
करतात तो कोठे। याचे नार तम्य पहावरे ॥ सांसारिक विषयस्तव सर्व त्याचे अस्तिर त्यामुळे नाशामुळे आणि विषयांचे
वियोगामुळे होणारे दुःखानें मिथितच आहे। आस्तव त्याचा त्याग करून याप्रमाणे देहाचा शीष करतात असें म्हणावे तर- त्या-
ज्ये स्वरचे विषय संगमज्जमापुसा दुःखोपस्थितिनि मूर्खे विचारणेया ॥ श्रीहीन जिह्मासनि सिनोत्तम तंदुलाद्याव कोनासो
स्तव कणोपहितान हितार्थ- विषयसंयोगावाहून उत्पन्न होणारे स्वरव दुःख मिथित आहे। आस्तव त्याचा त्याग करून याप्रमाणे देहाचा शीष करतात असें म्हणावे तर- त्या-
विचार अज्ञान्याचा आहे। उन्नमरु स्म तांदूळ ज्यात आहेत अशा श्रीहीन प्रत म्हणजे साकी प्रत त्यावर कोडाआंदे किंवा तेला
उत्थाने आच्छादिले आहेत म्हणून जो उगापले किनव्हावे ससें इच्छिणागा आहेत तो कोणी टाकील किंकाया। आस्तव- अ-
ग्नि होणेच यावेदा स्त्रिदंडं भस्मरुदनें ॥ प्रज्ञा योरुप हीनानां जीविं केति ब्रुहस्पति. - अग्नि होनादिक सर्व कर्म क्रयंद

यजुर्वेद सामवेद हे यसादिकामुपयोगी तीनवेद तसाच संन्यास अंगसमस्तो दुलून करणें इत्यादिकजे आहेतने त्यास पोटभरण्यास तान नाहीं किंवापराक्रम नाही। यास्तपोद भरण्याचें साधन आहे यांत दुसरापुरुषार्थ नाहीं असेंच ह्मणनीने सांगितले आहे ॥ ११॥ असेते अस्तर - आशायामा शीतें वेडा - म्हणजे जे विषय उपायानें मिळणे अनशक्य आहेत किंवा ज्या विषय प्राप्तीची साधनें मिळण्यास किंवासमजण्यास अशक्य आहेत ते विषय किंवा तीं साधनें आपणसमिखावें किंवा समजावें। याविषयीच्या अप्रार्थनात्मक मनोवृत्ति स्वरूप शान्तावधि आशान दूप जें बंधन होण्यास कारणत्वायुक्त यावाप्रमाणें पात्रा त्यांही करून जेवढे म्हणजे कल्याणापासून भ्रष्ट करून दिकडे तिकडे विषयां कडेच ओढून घेतले को आशि - कामको धपरायणाः - म्हणजे काम आशि को धरुच आहेत सुख आश्रय ज्यांस असे म्हणजे परस्त्रीगमन करावें - दुसऱ्याचें अनिष्ट करावें अशासमिखावें सर्वदायुक्त। काम भोगार्थ अन्यायेन प्रार्थें संवयान रेंहते - म्हणजे असेते असुर

आशायाना शीतें वेडाः कामको धपरायणाः ॥ ईदंते काम भोगार्थ मन्ययेनार्थ संवयान ॥ १२॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्ये मनो रथं ॥ इदमस्मीद मपि मे भविष्यति पुनर्धने ॥ १३॥

विषय भोगार्थच दुसऱ्याचे स्त्रीचे किंवा इव्याचे दरण करणें इत्यादिक जो अन्याय म्हणजे अर्थ मे तेणे करून इव्यादिक अर्थचे रात्री मिळवावे याविषयी रच्छाहून क कायिकादिक व्यापार करतात। मन्वयं - याएक यचनानेच धनादिकाचा समुदायरूप अर्थ व्यापदाने निव्यान्न होत असता - संवयान् - असेच दुकचन धन प्राप्त झाले तरी अधिक अधिक धन मिळावें अशी तुल्या अनुवृत्त आहेच तदुपजोमदी त्यांस वहुत आहे असें दारव विष्णुमाठीं आहे ॥ ११॥ तोच जोम मनो राज्यानें दारव वितावा ॥ इदं अद्य मया लब्धं - म्हणजे हे धन आज या उपायाने मी मिळविलें ॥ इमं मनो रथ प्राप्ये - म्हणजे आपला दुसरे मनाळस तो फल रणारे मिळवीत। इदं अस्ति - म्हणजे हें हवींच माझे घात संवय केले आहे। इदमपि मे पुनर्भव विष्यति - म्हणजे हे हीम चरांतील धन पुढील संवत्सरांत वहीनें पुष्कळ होईल ॥ याप्रमाणें धन तुल्या लोभानें व्याप्त झालेले। पनोति नरकः शुचौ - अस्त

या प्रमाणे लोभाचे निरूपण करून त्यांच्या अभिप्रायाचे वर्णनाने त्यांच्या क्रोधाचे वर्णन करतात। असो वाघुः मया हतः-म्हणजे हा अमुक दुर्जय वाघु मी मारला। अपरात् अपि हिनिये-म्हणजे दुसरी शत्रु मी अनायासे करून मारिन। माझे पाप्मन केणीही शत्रू जगणार नाही। बकाराने केवल त्यास मारिन इतकेच नाही। त्यांच्या स्त्रिया न्याचे धन यांचेही हरण करीन। मुळारतने के सामर्थ्य कोठून त्या विषयी सांगतात। अहं ईश्वरः-म्हणजे मला मनुष्य समजून ये मी ईश्वरच आहे। यास्तव माझे बाकीचीचा किंवा अधिक शत्रू नाहीच। आपलें ईश्वरत्व स्पष्ट करतों। अहं भोगी अहं बडवान् अहं सिद्धः अहं करवी-म्हणजे ज्या कारणास्तव सर्व भोगोपकारणाने मी युक्त आहे। आणि मी भृत्यपुत्रादिक जे महाप त्याही करून युक्त आहे आणि स्वतः बडवान् आहे। आणि स्तुती म्हणजे निरोधी आहे ॥ १४ ॥ आणि धनाने किचाकुळाने माझ्यासारखा दुसरा कोणी नाही असें

असो मया हतः शत्रू हे नियोचापरा नपि ॥ ईश्वरो त्वमहं भोगी सिद्धो हं बडवान् करवी ॥ १४ ॥

आढ्याभिजनवानस्मि कोन्योस्मि सदृशो मया ॥ यस्येदास्याभिभोदिये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेक विचित्र विभ्रान्ता मोहजाल समावृताः ॥ प्रसक्ताः काये भोगेषु पुतति न रेक उच्यते ॥ १६ ॥

सांगतात। आढ्यः अभिजनवान् अस्मि-म्हणजे मी धनाढ्य किंवा धनधान्य पदार्थांही करून संपन्न आणि मोठ्या वित्तप्राप्त लें कुळाचा आहे। मया सदृशः कः अन्यः अस्ति-म्हणजे यास्तव माझे बरो बरीचा दुसरा कोण आहे। यस्ये मी याग करीन किंवा-यागे करून ही दुसऱ्याचा पराभव करीन। आणि दास्यामि-म्हणजे नटन नैक स्तुति पाठक यांस पुकळ देव्य देईन आणि त्याणी केलेले स्तुति आदि क्राने संतोष किंवा हर्ष पावेल। इति अज्ञानेन विमोहिताः-म्हणजे याजशाखीचे कोने विविध भ्रम परंपरांमत्त पावबिछेले ॥ १५ ॥ अनेक विचित्र विभ्रान्ताः-म्हणजे ज्या कारणस्तव हिन कोणते अहित लुटुष्ट संकल्प त्यांही करून नाना विध भ्रमांत पडलेले। मोहजाल समावृताः-म्हणजे ज्या कारणस्तव हिन कोणते अहित कोणते या विषयींच्या विवेकाविषयीचे जे जससा मर्थ्य न झूप मोहचबंध करणारे जाळे त्यानें स्वल्प प्रज्ञापात्रे मत्वा म

आभेऽप्यसमकारानां बोधितुं न शक्यते परवशः शालेन । अणि कामभोगपु प्रसन्नाः । न्हणजे आपले हिन त्यांत नाही अस-
काम भोगा विषयी यत्न न शालेने सर्वदा विषय भोग परायण ते आत्मा । अत्र चो नरे के पतति न्हणजे ज्यांत मृच्छपुरीषादि
कबळून आहं असावे तरण्यादिक अत्र नर काचे ठायी पतन पावतात ॥ १६ ॥ आत्मा अस्तरां मध्ये ही किनी एक वेद प्रतिपदि-
त वदनायादिकाचे अनुष्ठान करण्यास प्रवृत्त होतात असे पादण्यात आहं ते व्हायास नरक पतन कसे होईल अशा दोहो-
चे निराकरण करताना । आत्मसंभारिता, न्हणजे आम्ही सर्वपुण संपन्न असे आपणाच आपणाम मृत्युत्व मानणारे । आ-
णि सध्याः न्हणजे नम्र नळेत । कारण धनमान मदावृत्ति । न्हणजे धननिमित्त कर्जो आपले ठायी उतति शयित पुज्य-
स्वभिमान आणित निमित्त कर्जो गुरु आदिकाचे ठायी अमृत्युत्वाभिमान रूप मद त्याही करून युक्त असे जे ते आत्मरते
नाम वसो न्हणजे साविक नळेत केवल नावाचे मात्र यत्त अथवा हे सोमयाजी हे दीक्षित असे नाममात्र मिळण्याचे उप-
आत्मसंभारिता सध्या धनमान मदावृत्ति । यजते नाम येने दे भेनावि धिपूर्वक ॥ १७ ॥

अहं कां बलं दर्पकामं क्रो धं च सं श्रिताः ॥ मामात्म परदे हे पु अद्विषतोऽभ्यस्तयकाः ॥ १८ ॥

योगी जे यज्ञ ते नाम यज्ञ त्याही करून । अविधि पूर्वक दे भेन पजते न्हणजे आंत विहित अंगाचे अनुष्ठान नाही आणि आप-
ली पत्नीची कृत्विज्ञांची वगडू ज्यांत नाही असे अविधीने के केवल दे भाने आपले धर्म धर्जिन लोकांत प्रसिद्ध झाले यावे-
तून येजन करतात । अहं न करीत नाही । यास्तव त्यांचे फल त्यांस प्राप्त होत नाही असे नातर्य ॥ १७ ॥ यस्यादास्यामि इत्यादि
क देवादा कादि प्रधान संकल्पाने यागादिका विषयी प्रवृत्त झाले जे अस्मर त्यांचे याग दानादिक बहिरंग साधन भूतले
कर्मोदिक तेही तिसरे होत नाही । मग ज्ञान वेगळ्या भगवद्भक्ति रूप अंतरंग साधन कोट्टमसिद्ध होईल असे सांगतात । अहं-
कार न्हणजे मीच अथ असा आलोपित गुणानें अभिमान । दान न्हणजे दुसऱ्याचा पराभव कारणे शरीर सामर्थ्य रूप
ल किंवा धन अभिजन न्हणजे बांधवादिक तन्निमित्तक वला । दर्प न्हणजे गुरुराजादिकाचा अतिक्रम करण्यास कारण

कारणभूतमनाच्चा दोषः। कामं कोपंच संश्रिताः-म्हणजे दृढविषयाभिन्नाय रूपकाम अनिष्टविषयक हेच रूप कोपच कोरं करून पणुणाचे सहन करणे असे मात्सर्यरूपादिक दोषांप्रति अभयकेळेडे म्हणजे त्या दोषांनी युक्त। असे जरी पणित अहित नरी येतुं स्या भक्ती करून घ्याम होऊन तर ती उत असे म्हणजे तर्ग त्या विषयी सांगताना। मां आत्मग्रदं दं प्रु ग्रहितं- अभ्यस्यकाः-म्हणजे त्या-आसक्तोचैर्भागा त्यांचे जे श्रद्धा पुत्रादिकांचे प्रेमास्पद देह त्यांचे वार्थी त्यांच्या सासिते करून राहणाऱा जोभी याच्या दुर्दैवामुळे होण-कारणार माझी ईश्वराची जी आशा न दृष्टजे वेद स्मृति पुराणादिक शास्त्र आगित दुःका तुष्टान नन्य राक्षसुव होऊन त्यांचे उल्लेख-न करणे न दृष्टपट्टेण करणारे। राजादिकांचे अस्तं चेष उल्लेखन करणे हाच गजदिकांचा हेय असं श्लोक प्रसिद्ध आहे। आणि अभ्यस्यकाः-म्हणजे जे वैदिक मागिस्त आहेंत असे जे गुरु आदिक कोणी ते जर वेदशास्त्रांचे उल्लेखन करून ये काम कोयादिकांकुन या मा-दि संपन्न असावे असा उपदेशा कळे लागले तर हे परस्त्री परद्रव्य दण करणा विषयी अशाक अस्तं न किंवा विषयी पभोग क

ताना दं द्विषतः कुर्यान् संसारे पुनराधिवाच॥ सिध्यास्य अस्तं मदुक्ताना सुरी व्येच यो निषु ॥ १९ ॥

रणया विषयी असमर्थ असून-अशाका सत्यदं येतु न तो निदा यकु येते-या व्यापाने आमची प्रवृत्तारणा किवा वचना करतात असल्या वर दोषांपोष करणे अशी जी त्यांची अभ्यस्य शास्त्री करणार अथवा स्वदेहाचे वार्थी आगि परदेसाचे वार्थी चित्स्वरूपा ने स्थित जो मी याचा हेय करीत असतो-दं भाने अधिपूर्वक नाम व ज्ञानं या म करतात। दं भानं केळेडे य आदिकांचे वार्थी अडाव सत्यामुळे शिस्त दिक चेष्टण्यामुळे आत्मा सव्यर्थ पीछा माग होतो। आणि पश्यादिकांची ही अविधीने हिंसा झाल्यामुळे चैतन्य होईल माघ अवशिष्टाए हते असे तात्पर्य। अथवा भगवद्गीता विषयक रूप जो बास्तु देहाच्य देह जो आत्मदेह त्याचे वार्थी मनुष्यत्व श्वाते माझा हेय करणार-आणि प्रल्हादादिक जे परदेह त्यांचे वार्थी सर्वदा आविर्भूत जो मी यांचा हेय करणार असे ते आहेंत या सत्व ते भक्ती करून घेतु होत नाहीत ॥ १८ ॥ ते जरी तुझा हेय करता नत आणि तूं त्यांचा कया करून त्यांस मारशीस असे म्हणेल तर माझी संसे सांगताना ॥ तान् द्विषतः कुर्यान्-म्हणजे सन्मार्तांचे शत्रु भूत आणि माझा आणि मा भूच्च हेय करणार आणि दिसाथक कुरकर्म करणा

रे याल्लव मनुष्यामध्ये अनिनिदिन असे जे । अजरु अरुभ न्-म्हणजे निरतर अकर्मकर्म करणारे अस्तरत्वाग्रत । अहंमं
सोऽपु आमरीपु योनिषु पर्वस्त्रिणि-म्हणजे सर्व कर्मफल दाता ही ईश्वर नर काज जाणवाम जे मार्ग त्याचे ठायीं धाडतो । नरक
नगेन्या नवर त्याग्रत अस्तर योनीचे वाथी म्हणजे स । व्याघ्रादिक उादिसा करणा त्या योनी त्या व्याठा यी-त्यांच्या कर्म वासना
नुसार धाडतो । असे द्रोह करणारे जे आहते त्याचे वाथी माझी कृपा नाहीं । त्या न त्याचे कर्म नुसार मी फळ देतो यामुळे हे पही नाहीं
। यामुळे ईश्वरास मज्जा कोणावर वेगम्य किवा निर्दय न नाहीं । हाच अर्थ जे कुत्सितावरण करणारे आहते ते लोक रच धुबोनी
किवा सुकर योनी किवा चांडाल योनी प्रन पावनात उभवा अर्थाचा श्रुती सांगते । यावरून जे पाप कर्म चरणी निरंतर आहते त्या
चे वाथी त्याचे बीज सर्वदा आहें यामुळे त्यापासून ईश्वर त्याचे कर्म नुसार पाप चकार विनो परमेश्वर कारुणिक असतात
री त्या व्या त्या पाप कर्म वासनात्मक बीजाचा नाश करणा पुण्योपचय नाहीं यामुळे नाश करीत नाहीं आणि ते प्रयोग आहते या
स्तव समर्थ असता तरी पुण्योपचय त्यांक हुन कर वी न नाहीं ईश्वर स्वतःच सर्व शक्तीने युक्त असता तरी पायाणाचे वाथी वीही
पर्वदा का व्या अक्षराग्रत जसा उल्लव करीत नाहीं त्या । मणजे नर नये करणायस ममर्थच ईश्वर नाहीं असे मम हे नये । मयस
करूप त्यास्तव जर संकल्प करीत नर ममर्थ आहें गरु वेदशास्त्रादि रूप आपल्या आज्ञाचें उल्लेखन करणारे आणि साधुचा-
डोह करणारे असे जे दुष्ट याचे वाथी यांचा पुण्यापचराद्धावा प्रमाय्य योग्य संकल्प हुन वर त्यास्तव ईश्वर करीत नाहीं । त्यांचे
वाथी अप्रसन्न चराहता । जे आपला वेदशास्त्र रूप उल्लेखन करणारे नात त्या चे वाथी प्रमत्त होऊन नाक हुन पुण्योपचय
रविनी मग ईश्वरास वेधप्य किंवा निर्दयत्व कोठून असे याचे नात्ये । यास प्रमाणा । ईश्वर कर्म मापे क्ष अहें या मुळे ईश्वरा
विषम सृष्टी करीत असता ही त्यास वेधप्य किंवा निर्दयत्व नाहीं ईश्वर कर्म मापे क्ष अहें असे हा ईश्वरच ज्यास ऊर्ध्वलोकी
नेण्यास इच्छितो ना त्याक हुन पुण्य कर्म करविता ज्यास प्रयोगा कास त्या यया न इच्छितो त्याक हुन पाप कर्म करविता उभा अ
र्थाची श्रुती सांगते असे श्री वेदव्यासानी छान्दोगी भाषेत । हुन या व्याथी सर्वास्तर कर्मस अनिदि वमाग्रत निरूपिते आहे ॥

[illegible]

नीन जन्मदोऊन नमोगुणचे दाहून्यास्तव न्यान्वाप्रतीक २ करणयाचे साधक ३ ननाहीयास्तव जो पर्यंतमनुष्यदेहाचा
 नाभ आहो तो पावेना मोठया प्रयत्नाने मोठा कष्टदुःखी ४ आत्मरिमागमिनी-बापरि दाहून्या मोठा त्वर करून यथाशक्ति
 देवी सपत्नीचे अनुष्ठानच न्याणाध्यानी करवे । नादानरति येगादिक यांनी याम दसाही म्हणजे ती त्याचे अनुष्ठान कर-
 प्यास अयोग्य शोहे यामुळे उत्तरोत्तर निकृष्टयानी जात होण्याचा परिहार आशक्य होऊन मोठे सकट प्राप्त होईल असे
 हो या सर्वे घट्टाकानें फचविणें-हाच अर्थ-इहेवनर-आधेश्वकिन्मान करगति ॥ गत्यानि गेवधंख्छान सरुजः कि
 करिष्यति-यामनुष्यदेहाचे ठायी-च नरकरूपव्याधीन चिकित्सा करीन नाहीना जो थोडोप धमिष्ठननाही त्या म्हाणी-
 जाऊन त्या रोग-चिकित्सा काय करील अत्राअर्थोन्व्या वाक्यान सांगितला आहे ॥ २० ॥ ॥ श्रीकृष्णा र्पणमस्तु ॥
 श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगुरुदेवार्पणमस्तु ॥

श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ श्रीगोविन्दार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

9

9

पि० दी० भाषा

273

आत्मकी संपत्तीचें अंतर्गत भेद आदित यां आपरिहार पुरुषायुष्यान कमादोईलुजें तर स्वत्याहो ७१शीं आहोईल तिचें नि
वृत्ती सादींः या अस्मत्संपत्तीचा संश्लेष सांगाना ॥ काम क्रोध लोभ इदं त्रिविधं भ्रंशं भ्रंशजो एतद्वृत्तदेहीन प्रकाशचें । नर काय ह्यो
न आत्मनः । नाशानं भ्रंशजो सर्व आत्मर संपत्तीं समूलभूत आनि नरक वातीस माधन आनि आत्म्याचा नाश करणारे वृत्तजो
सर्व पुरुषार्थ आन होणारा सप्रयोग्यता संपादन करून अधम योनीं नर पावविणारे असे आहो । तस्मात् एतत्तत्तत्संयोजनं नर
गणजे ज्या कारणास्तव हे काम क्रोध लोभ तीन न सवीं नर्थास कारण आहेंत यास्तव याति घाबा त्या गकवा । यांच्या त्यागाने
अर्ध आत्मकी संपत्तीचा त्याग होतो । यांचा त्याग हे उत्पन्न आले तरीः त्याचे कार्य विवेकाने न होऊ देगे । विवेकांत नर त्यागी उ-
पयनि न होणें असे तात्पर्य । २१॥ याति घाबा त्याग करणा रत्म काय फळ होतें सांगाना । हे कौतयेपयोग्ये द्वारेः एतैः विमुक्त

त्रिबिधं नरकं स्येदं हारं नाशनं मानसम् ॥ कामक्रोधः स्मृथा लोभः शस्मादेनं त्रयं व्यजेत् ॥ २१॥

एनं विमुक्तः कौन्तेय तमो ह्यैस्त्रिभिर्नृ॥ आचार्यान्मन श्रेयस्मनोयानिपरांगतिं ॥ २२॥

यः शाल्यविधिमत्यवर्तते कामकाजतः ॥ नममिद्धिभवानोति नमस्वं न परांगतिं ॥ २३ ॥

-भ्रगजे हं कुर्नाइचा अर्जुना नरकाससाधन क्षतजे दे काम क्रोध गोभ न्यादा कहत रदित जो मनुष्य तो । आत्मनः श्रेयः सा
 वति -भ्रगजे जोमादिकांवे प्रनिबंधामुळे पूर्वी आयुळे कन्याग करणारे जे वेदात्म धर्मावे समुदान न्यावे आचार करिता
 नव्हा तो प्रनिबंधधेन्यामुळे न्यावे समुदान करतो । नतः परगतिं याति -भ्रगजे नंदनं रचि नव्हा हीस कारण वेदोक्त धर्मा
 वे समुदान के न्यामुळे अहं चि न होत्याना ज्ञान हाण मोक्षाव्यवर्तनी प्रनयावतो । २३॥ आपन्यास श्रेयस्कर धर्मानु-
 ष्ठानं कौणानं प्राणि अश्रयं स्फुर कौणतं हं कंबलं वेदशास्त्राव्यवहनं भमं जगयांवे आहं यास्मत् । यः शास्त्रनिधिं उच्छ्रज्य-
 भ्रगजे द्वार्थमं द्वाप्रार्थमं अज्ञा अपर्यं भ्रगजे शास्त्राविनाय नममं ज्ञा जो अर्थन्याचा उपदेश करणारे जे शास्त्र-
 णजे वेद किंवा तदनुसारी स्मृतिपुराणादिक न्यातं सांगि नयेना तो हं कर्म करणें हं कर्मक नये असा विधि भ्रगजे के मो

दि काचे वायी पुरयास प्रवृत्त किवा निवृत्त करणारे विधीनियंथ त्याप्रत अश्रुदे करून टाकून। कामकाग्न वनेने-म्हणजे आपले उर-
च्छे प्रमाणे वनेने म्हणजे जे बिलित आह्ने त्याचे आचरण करीत नाही आणि जे निविडू आह्ने त्या च आचरण करतो। स मिहिने
अवाभानि-म्हणजे तो पुरुषार्थ प्राप्तीस योग्य जो अतः करण उत्तुह्नीत पावन नाही। न करव-म्हणजे आणि ऐहिक सुखा
प्रत हा पावन नाही। न परागति-म्हणजे आणि मोक्षारथ्य उत्कृष्ट गतीप्रत ही पावन नाही। २॥ न स्मार्तने कायी कार्य व्यस्त
तो शास्त्र प्रमाण-म्हणजे ज्या कारणास्तव शास्त्र विभुगव हाऊन काम को यादिकोच्या स्वाधीन होऊन आपण्डे इच्छे प्रमाणे क-
मो विषयी बोधनी इदलोकीच्या आणि परलोकाच्या पुरुषार्थाच्या नाश करणारी शोके या कारणास्तव श्रेयोर्थी-म्हणजे को-
न्याणार्थी जो ते यास कोणते करार कोणते न करावे यांशा व्यवस्थिती विषयी म्हणजे निश्चया विषयी वट आणि नटनुसारि
स्थिति पुगणादिक च प्रमाण म्हणजे बोध करून देणारे आह्ने। यास्तव-शास्त्र विधाने को जाला इदकर्म कर्तुत्व भर्तृसि-म्हणजे-
न स्मार्त शास्त्र प्रमाणाते कार्यो कार्य व्यस्त नाही। जाला शास्त्र विधानोक्त कर्मे कर्तु निव्हाईसि॥ २४॥

याकर्मोधिकार भूमीचे वायी हे कर्म करावे हे कर्म न करावे उगिन हा आदिक न केळत हाटोप आह्ने त्याचे गरि हाराये हे कुडू
दिक प्रापश्चिन आह्ने ब्रह्म च व्यादिक केले असतो हाटोप आह्ने त्याचे परिदाग ये अभवम धादिक कावे किवा दुसरे हाटोप
हादिक करावे असो जो शास्त्रा तीळ विधी त्याणे विहित किवा अनिष्टिड असो मागीन नेड कर्मे स्वरूप जाणून जे निमिड असो
न त्याचे वर्जन करून क्षत्रियास विदित जें युद्धादिक कर्मे ते अतः करण वाट हाटोप तो पयेंत करणयास ते योग्य आह्ने स। या
वरून जो शास्त्रानुसार कर्तु गहतो त्यास चंचिन श्रुत्यादिक ग्रान होतें दुसऱ्यास होत नाही असे सिद्ध नाही। या अ-
ध्यायात या प्रमाणे सर्व सास्त्र संपत्तीस मूल भूत आणि सर्व अकन्या गरूत अन धोमन पाव विगात आणि सर्व कन्या
णाचे प्राप्तीस प्रतिबंध करणारे मोठे काम को धो भोरूप जो दोप न्यायन टाकून कल्याणा ध्यानी अहा युक्त होऊन जा-
स्वावर भाभाण्य बुद्धि करून न दुक्त धर्मानुष्ठान करणयास नन्यर असावे असो अर्थ देवो आणि आस्त्री यासंपत्ती व्यावि

भागाने दागवविला असें जाणावे ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताया रघुनाथशास्त्रिकृत भाषा विवृतौ षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

परित्याग करून आपले रक्के प्रमाणेंच कर्म करतात ते सर्व पुरुषार्थ प्राप्तीस अयोग्य असून-कोणी शास्त्रविधी जाणून त्यावर आदर ठेऊन तदनुसार निषिद्धाचें वर्जने करून विहिताचें अनुष्ठान करतात ते सर्व पुरुषार्थ प्राप्तीस योग्य देव असें पूर्वोक्त्या यांना सांगितले. जे शास्त्रीय विधीचा हेतू शास्त्रादिसाधिकांणामुळे परित्याग करून अज्ञायुक्त होताना ते विगीत लोकांनीं शब्दव्यवहार मात्ताऊडलस्य देऊन गतानुगति केल्या करून म्हणजे पूर्वीचे लोक कर्तित आले म्हणून आपण ही करावें असे न्यायांनीं निषिद्धाचें वर्जने करून जे शास्त्रविहित नाही असे देव रूपादिक म्हणजे मासे बाणने किंवा मांसियुक्ते

इति श्रीमद्भगवद्गीता सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

ये वा स्मर संपदि भागो नाम षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

यजंते अह्नयां न्विता ॥ ते चानिष्टानु का कृष्णामन्वमादोरजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणं ॥

केलेला हा कृष्ण किंवा दुसरे काही गंगेपेक्षां ही द्वाभरपट अधिक असोहे याचे ठायींच स्थान पानादिक करून याची चड्याय दसिणादिक करून मीम व पुरुषार्थ पावेन अज्ञा अह्नेनं पूर्वीचे लोक करीत आल्याप्रमाणे न्याकृपादिकाचें पुजादिक मंत्र नात । याप्रमाणें त्रिविध कर्म कर्तें जो कान आदेना यांना निमते ते मांगिने ते त्याच शास्त्रीय विधीनाः याग करणे असे असु गार्ह्ये साहज्याप्राप्ते आगि अह्ना पूर्वक पूजनादिक करूनाना हे देवाचे ही साहज्य आदे यास्तव यांचा अंतर्भाव म्हणजे स मावेश पूर्वोक्त्या योक्त देवांना आदे किंवा अस्तरांना आदे त्यावर दोषाचें ही साहज्यप्राप्ते आगि विरोध तर दोषाचे सादिसंमत नाही या मुळे या मादे किंवा अस्तर यांनीं अमुक च म्हणोंव आमांनि अथवा होना ही यामें यांनीं युक्त अर्जुन प्रश्न करतो ॥ ये शास्त्रविधिं उस्त ज्य-म्हणजे जे पूर्वी मागीन ते देवाप्रमाणे शास्त्रानु मागीन म्हणून स्मृति स्मृति विहित विधी

चा व्याग करुन-म्हणजे ज्ञाणून ही आनस्यदि कारणाने याचा अनादर करुन अंगराप्रमाणे अग्रदा कुनसून। यजेतेथ-
इयाचिता-म्हणजे अडे करुन युक्त होव्वाने के वरु ओक व्यवहार मात्राकडे लक्ष्य देऊन गनानुगनिक व्यायाने पुर्वोक्त-
देवशुजादिक फर्मावुद्यान करताना तेषां निष्ठानु काकृष्णा-म्हणजे शास्त्रविधीचा व्याग आणि अग्रदा यादोन धर्मीयुक्त अस
त्या मुखे पुर्वोक्त देव आणि अस्तर याद्वन विनक्षण असें जे ते पुर्वोक्त देवपूजादिक कर्मा विषयीची व्यवास्ति हे कृष्णा काकोणी। सत्वे उवाहोर-
विधीची उपेक्षा आणि अग्रदा एतदुर्वेक त्या देवपूजादिक कर्मा विषयीची व्यवास्ति किंवा नामसी म्हणारी। सत्त्वही एक कोटी कियार्गी राज-
जंतस-म्हणजे कायसाग्वि की म्हणारी किंवा राजसी म्हणारी किंवा नामसी म्हणारी। सत्त्वही एक कोटी कियार्गी राज-
तम ही एक कोटी कियार्गी। उनसा दोन प्रकारचा विभागदार विण्या करता आहो अमपद आहो। मात्वि की म्हटकी तर ते
देवच होनील राजसी तामसी म्हटकी तर ते अस्तर होनील उमराप्रमाभिप्राय। याप्रमाभिप्रायान जो लोकोक्तिक व्यवहार-
निविधा भवनि अग्रदा देहिनामास्वभाव जा ॥ सात्वि की राजसी चेंव तामसी चेंवतिनां वटणु ॥ २ ॥

संगितला तो विगीत म्हणजे शिष्टानी त्याचा स्वीकार केला नाही तो जणु या ज्याचा शिष्टानी स्वीकार केला आहे त्यास सत्स-
चारत्वच आहो तो अमुनिस्सुनी प्रमाणें धर्मी धर्मे विधिरूप प्रमाणच आहे। यामुळे त्या आचाराप्रमाणे कर्म केले असता त्यास
शास्त्रविधीचा व्याग होत नाही। हे कर्म केले असता यापासून फळ होईल किंवा होईल अशी व्यास श्रोतिनाही त्यास शिष्टम्ह-
णवें ॥ १ ॥ सात्त्विक राजस तामस या भेदाने अद्भुत भिन्न भिन्न आहे। जे सात्त्विक अद्भुतने युक्त ते देव ते शास्त्रोक्त साधनां
विषयी अधिकारी होताना आणि त्यापासून व्यास फळ होईल ते अंगरास किंवा तामस अद्भुतने युक्त ते अस्तर ते शास्त्रोक्त साधनां
विषयी अधिकारी नाहीत आणि त्याचे अनुष्ठानात शास्त्रोक्त फळ ही व्यास होत नाही। असे आहो यास्तव देवीक पुजादिक
रणारे जे त्यावर पुर्वोक्त देवांचे आणि अस्तराचें सादरय असले तरी देवापेक्षां निगबे देवांचे वर्गांत किंवा कीर्तीत नाहीत
अस्तराचे वर्गांत किंवा कीर्तीत आहेत त असा निश्चय होण्यास देवाच्या सात्त्विक अद्भुतपेक्षा त्याची राजसी किंवा तामसी अ-

इतिराजीआहे हाविशेषदिसतआहे असाविवेक सांगून पूर्वोक्त अर्जुनाचा संशय दूर करीत असता अर्जुनाचे प्रश्नांचें उत्तर श्रीकृष्ण भगवान मांगतात ॥ सात्विकी राजसीतामसीचे निरीहोनात्रि विधाश्रद्धा भवति - सा स्वभावाज्जा अस्मि-स्वर्णजे देहाभिमान युक्तजे अणी त्यांची धर्मी धर्मोदिक जी प्राकृज्याजितक्रभाक्त भक्तर्मे त्याचे मरण काळो अर्भे व्यक्त झाले जावर्तमान देहाला उत्पन्न करणारा जो संस्कार तो स्वभाव तो सात्विक राजस तामस असा तीन प्रकारचा आहे। त्यापासून उत्पन्न झालेली अश्रद्धा सात्विकी राजसी तामसी या भेदाने तीन प्रकारची आहे। पूर्वजन्मी सात्विक देवपूजादिक धर्मोचे अनुष्ठान ज्याणी केले आहे त्यांस सात्विकी चश्रद्धा होते। तर पूर्वजन्मी राजस यक्षादिपूजा रूप धर्मोचे अनुष्ठान ज्याणी केले उगाहे त्यास राजसी श्रद्धा उत्पन्न होते। तामस भूतप्रेतदिकाचा पूजादिक रूप धर्मोचे अनुष्ठान ज्ञाणी केले असो अश्रद्धा उत्पन्न होते असे तात्पर्य। अथवा। ज्याश्रद्धेनें युक्त होत्यानें शास्त्रविधीचा त्याग करून जे पूजादिक करतात त्याप्राण्यांची पूर्वोक्त त्रिविध स्वभावापासून उत्पन्न झालेली श्रद्धा कार्यकारणानुरूप होतें यामुळे सात्विकी राजसी तामसी या भेदाने तीन प्रकारची आहे। आरभ झाले जे वर्तमान जन्माचे याची शास्त्रार्थतत्त्वज्ञाणारे जे विद्वान् संप्रसाशनार्थीचे अथार्थ तत्त्वज्ञानाचे संस्कारामुळे झालेली ती देवपूजादिक शास्त्रविहित कर्मादिकाविषयींची श्रद्धा तीस उत्पन्न करणारे सात्विक शास्त्रार्थी तत्त्वज्ञान रूप कारणाएकरूपच आहे यास्तव भी केवल सात्विकीच आहे राजसी किंवा तामसी नाही असा प्रथमचकाराचा अर्थ। जी अश्रद्धा उत्पन्न होण्यास शास्त्राधीनपेक्षानाही प्राणिमात्रांस ती पूर्वोक्त स्वभावापासूनच होतें नीच स्वभावाचे त्रिविध स्वास्तव तीन प्रकारची असता एव काराचा अर्थ। केवल सात्विक श्रद्धा आगिति त्रिविध स्वभावापासून उत्पन्न झालेली त्रिविध श्रद्धा यांचा समुच्चय शेषव वेचकाराचा अर्थ। असेही व्याख्यान कोणी करतात। नाशरणु - त्या त्रिविध श्रद्धे प्रतमी तुला सांगतो भी मेक। अथवा दुसरे व्याख्यान - ज्या कारणास्तव पूर्व जन्मीय पूर्वोक्त स्वभावापासून दूर करणारे शास्त्रार्थीचे अथार्थ ज्ञान ज्याणी शास्त्राविषयाना दूर केला आहे अशा प्राण्यास नाही यास्तव

व त्यांची म्येच्या निविद्य स्वभावा प्रमाणें जो निविद्य श्रद्धा ती तुम्ह सांगनो ती ऐक. आणि देव कोण असुर कोण याचा दूजे आपले मनोत विचार करून निविद्य कर ॥ २॥ श्रद्धेने युक्त होत्यांना दुर्दैवाचे व वाया आत्म्याप्रत पाह्यावे अशा अर्थीचे श्रुतीत आत्म दर्शनाचे साधन श्रद्धा अंतराग साधन असे सांगितले आहे यावरून शमदर्मादिका प्रमाणे श्रद्धा सात्विकीच अतिता जसी किंवा नामसी नाही आणि दामदम नितिक्षा विचार तप सत्य दया स्मृति नुटी त्याग अमृक्षा श्रद्धा ही. म्हणजे दुष्ट कर्मांवरणाविषयी लोक लज्जा दया स्मरण या सत्व गुणाच्या बुद्धी आहेत असें तुम्हीच कृप्या उद्ध्यास सांगितले आहे यावरून ही सत्वगुणाचे कार्य अशीही श्रद्धा ती सात्विकच आहे असे होत असें अमृत गथे श्रद्धा सात्विक रास नामस अशा भेदांनं तीन प्रकारची कशी सांगना या शकेंच निराकरण करण्याकरता अंत. करण कार्यभूत श्रद्धेस निविधत्व एण्यास तिचे कारण भूत अंत. करणाम निविधत्व सांगनात ॥ श्रद्धा मयोयं पुरुषः यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३॥

सत्त्वा नु रूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धा मयोयं पुरुषः यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३॥
कुलोत्पन्ना अर्जुना सर्वे प्राणिमात्राश्च श्रद्धा सत्व म्हणजे अंतःकरण न द्रव्यरूप होत ॥ तात्पर्य ॥ सत्वगुणप्रधान ती त्रिगुणात्मक उत्पत्तीकृत पंच महाभूते त्या पास्तून उत्पन्न झालेले म्हणजे अपर्चीकृत भूतोंचे जे प्रत्येक सत्त्वाच्या सवीपास्तून उत्पन्न झालेले सत्व म्हणजे प्रकाश करण्याचे स्वभावाचे अंतःकरण ते कोठे सत्वगुणाचे उत्कर्षाने च युक्त असते जे सदेवांचे अंतःकरण - कोठे रजोगुणांनं पराभव केलेले सत्वगुणाने युक्त असते जसे यक्षादिकांचे - कोठे तमोगुणांनं पराभव केलेले सत्वगुणाने युक्त असते जसे प्रेत भूतादिकांचे ॥ जो गुण दुसऱ्या गुणाचा पराभव करतो त्याचा ते वेगुत्कर्ष समजावा ॥ मनुष्यांचे अंतःकरण प्रायशः सत्वरज तमोगुणांनी मिश्रच आहोत्यास शास्त्रीय विवेक शानरज आणितम याचा पराभव करून सत्वगुणाच्या उत्कर्षाने युक्त करत ॥ या विवेक ज्ञानाने ज्यांचा पूर्वीच धर्म स्वभाव नाव चापाकून शास्त्रीय विवेक ज्ञानाने सत्वगुणाचा उत्कर्ष त्याचा इसा आहोति अशा अंतःकरण प्राप्त झालेले ॥ याची श्रद्धा के

बल सात्विकश्च आहे । शास्त्री य विषेक ज्ञान जन्मान्तरीय संस्काररूप स्वभावा नावा करणारे ज्ञास नही अशा प्राणिमा
 आस पूर्वोक्त अतः करणें येवंचिआमुळे पुंये जन्मी अतः करण सत्वगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असले तर त्यासं स्कारानें या जन्मी
 अहं सात्विकी होते रजोगुणाचे उत्कर्षाने युक्त असले तर अहं राजसी होते तमोगुणाचे उत्कर्षाने युक्त असले तर अहं ता
 मसी होतें ॥ आता- मेषां निष्ठालुका कृष्ण -असा जो प्रथम हें केलास त्याचें उतर ऐक । अथ अहंमयः पुरुषः - शास्त्रीय विवे
 क ज्ञान इदं न्यहा कर्मापि कारी त्रिगुणानः करण युक्त पुरुष अहंमय आहे । प्रचुर्ये करून प्रकृत अहंनै युक्त आहे । क
 मा अहंमय आहे मं सागतान । प. यच्छुद्धः संः सस्म - म्हणजे जो ज्या सात्विकी किंवा राजसी किंवा तामसी अहंनै युक्त
 आहे तो अहंमय पुरुष म्हणजे सात्विक किंवा राजस किंवा तामस च आहे । यामुळे अहंमय राजसी सात्विक आहे त यापि-
 त्याचे संबंधाने राहणाऱ्या अहंनस निविधन्य गण्यास जन्मान्तरीय पूर्वोक्त स्वभाव रूप अहंनै निविधनकारण आणि उपा
 दान कारण अतः करण येवंचि अथ कारण आहे । यावरून सात्विक अहंनै देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा सा-
 त्विकी राजस अहंनै देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा राजसी तामस अहंनै देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा तामसी
 असीं प्रस्थापें उतर सत्त्वविजं । आणि जन्मान्तरीय पूर्वोक्त मोगीने प्रमाणे पिढीकूप भक्त पुरुष वर्तमान जन्मी पूर्वोक्त
 र खलानें तात कुण प्रत च देवता मादून त्याचे पूजादिक च करतो त्यावर मांत्वि कपुं उरी का प्रमाणे देव अनुग्रह करी
 त माहीन ॥ आणि त्याणीचा स्त्रीय निर्यकर्म विधीचा त्या केल्यामुळे सांडनें गप्प न्या येही निराकरण करीव माहीत जन्माने
 मरीय मंत्र तत्रादिका मनामुळे वर्तमान जन्मी गृह्यादिकास मादून पूजादिक करतो तर त्यास यथादिक संपत्ती देऊन अ
 नुग्रह न्यावर कर्तान परंतु आपणें इच्छेनें जो निर्यकर्म करून शास्त्र विधीचा त्याग केला त्यापापापासून मुक्त करण्यास प
 क्षादिक समर्थ होत नाहीत निर्यकर्म न्या गांनें जो देवांचा अपराध झाला त्यापासून रक्षित करण्यास यथादिक सम
 र्थ नाहीत । जर जन्मान्तरीय संस्काराने येत पितरादिकांस च ते माझे कुटुंबात आला आले आहेत असे मादून त्याचीच

सर्वे शास्त्र विहित नित्य कर्मोदिकाः नान्याग करुण कृपादि काये ठाथी ने ओहने अजा बुद्धि ने प्रजा कर्तो न्यासी प्रेतत्व बुद्धि करण पास बोग्य जे न्याये ठाथी विपरीत बुद्धि झान्ना या कारण मुखे तो जो नामस न्याय त येम एकद भोग देऊन अनुपकरण ना शास्त्र विहित कर्म न्यागा मुखे देव न्यास नरकात ध्यान्तान असे फल शास्त्र विधि मोडुन अहेने युक्त होला तो जे अदि कोची प्रजा करतान त्या सात्विक राजस तापस अहेने युक्त जे सात्विक राजस नामस न्यास होते अमेही सुचविले ॥ ३ ॥ अही कन्यता करण पास न्याचे आन्वरण चन्द्रग स्तूण जे अनुमान प्रमाण आहे असे सांगतात ॥ सात्विकाः जनाः देवान् यजते - स्तूण जे सात्विक स्वभावाचे जे ओक ओहते ते सात्विक स्वभावाचे जे देव त्यांचे पूजनादिक यजन करतात ॥ राजासाः क्सरसोसि यजते - स्तूण जे राजगुण स्वभावाचे जे राजस जन ते कुबेरादिक जे यस आणि निर्ज्मनि प्रभृति जे राजस यांचे पूजादिक यजन करतात ॥ अन्ये येनानु च भूतगणान यजते - स्तूण जे दुसरें तमोगुण स्वभावाचे तामस जन ते - ब्राम्ह यजते मात्त्विको देवान् यक्ष यक्ष राक्षसि राजसा ॥ प्रेतान भूतगणाश्चान्य यजते तामसा जना ॥ ४ ॥

अशास्त्र विहित घोर नष्ट येन पो जना ॥ देभारु कारसं युक्ता ॥ काम शम बन्धान्विता ॥ ५ ॥

णादिक वर्ण स्वधर्मोपास्त न्युन सोळे तर देह भरणा मंतर बापुस्वरूप देहायत पाऊन उल्का मुरव - कोटर - झुतवा - इत्यादि नावाचे येत होतान असे मनुस्मृतीत सांगितले जे पिशाच आणिस प्रमाद कादिक भूतगण न्याचे पूजनादि स्वरूप यजन करतान ॥ या प्रमाणें त्यांच सात्विकादिक पूजांचे आचारा वस्तु न्याचा अद्भुत सात्विकादिक आहे त्या अहेने युक्त जे सात्विकादिक ओहते असे जणावे ॥ अन्ये यापदाने ते नये कभिन्न स्वभावाचे भिन्न ओहते असे मनुचविले न्यापसाचा प्रत्येकाशी अन्वय आहे ॥ ६ ॥ या प्रमाणे जे शास्त्राचे अनाद रकतात त्यांची निष्ठा निविध आचार रूप कार्यासुखे त्रिविध आहे असे सांगितले ॥ अता कोणी गजस कि या नामस असतां ही पूजेज्या अर्जित मळुन कर्म मंस्कार परिणाक व शेकत न सात्विक होतान ते शास्त्रोक्त साधनानुष्ठान करण यास अधिकारी होतान जे दुग्राह्या मुखे किंवा दुर्देव करुम प्राप्त सा

छिछें दुर्जनचे संगती सुछें राजसंकिं यातामस स्वभावाप्रत मोडितच नाहीत ते शास्त्रीयमार्गापासून अष्ट होस्ताने असल्यामी
त शिरून याओकी आणि परलोकीं करवच अनुभवितात असें दोन स्त्रोकांनीं सांगतात। येदं भादं कारं संयुक्तः—म्हणजे
पडी ह्या धार्मिक आदे अशी प्रसिद्धी करणें असा जो देभ मीच ओष्ठ असा जो दुर्भिमान त हूँ अहंकार याही करून चांग
ले युक्त आणि कामराय बळव्त्विवाः—म्हणजे इच्छित विषया विषयी जो अभिप्राय करू लागत निमित्तक जे अत्युपद्रु
तव सहन करण्याकें शान्धे नेणे करून युक्त अथवा काम रूची आदि काबीड्छा। राग—सर्वदासनय असणो। बलहं
मी अवश्य साधीन असा आग्रह। त्यांहीं करून युक्त आणि शरीर स्त्रुं भूत प्राप्ते कर्पयंतः—म्हणजे या करण्यांत मोठे दु
तव आहे असें पाहत असतां त्या करण्या पासून निवृत्त होऊन शरीराचे ठायी गहणारा जो देह दयादिकाचे ह्मणने
रिणाम म्हणजे अवस्त्रे अनपावले जा जो दृष्टि व्यादिकर्पच नका भूतांचा समुदाय त्याप्रत उपवासादिकें करत अं कुरु
कर्पयंतः शरीर स्त्रुं भूत प्राप्ते मन्वेतसः॥ मोचें वांतः शरीर स्त्रुं नान विध्या सुरनिश्चयान्॥ ६॥

करणारे। आणि अन्वे तसः—म्हणजे विवेक ज्ञान चरुव्य आणि अंतः शरीर स्त्रुं मां कर्षयंतः—म्हणजे भोक्ता जो जीव स्व
चे रूपांनं शरीरान राहणारा मोमी याप्रत भोगायतन म्हणजे भोग करण्याचे स्त्रुं न भूत जें शरीर त्याचे कुशल करत
न कुशकारणारे अथवा अंतर्थासि रूपांनं शरीरान राहणारा जो मी याप्रत वेद शास्त्ररूप भासूं आजें चें उच्छेद्यन क
रणें उपशाकृता प्रानमळ पाव विणारे। ये मना—म्हणजे जे प्राणी। अशास्त्र विदिते—म्हणजे वेद स्मृति रूपांनं मत्स
क्ष शास्त्र आणि अविपीन शिष्टाचारदिक वरुस अनुमान केंसें जे शास्त्राप्रमाणें ज्ञानां विधीनाही असें किंवा
जें शास्त्र नव्हे असें जें शरवद आगमादिक कल्पितें अशास्त्र त्यांना विधी आहें असा। घोरं तपः नयंतं—
म्हणजे दुसऱ्यास आणि क्षापल्यास पडिला करणाऱ्या तापयेने शिळे वर उभे राहवे इत्यादिक तपाप्रत आस्वस्ता
त। तात्र आत्म निश्चयान् विद्धि—म्हणजे इह जो कर्चे सर्व स्तरास जे विमुक्त झाले आणि पगळी की अथमग

तीप्रत पावणारे असेजे सर्व पुरुषा थापाहून भ्रष्ट त्या नपत्ते आचरण करणारे जन न वेदाथे विलुप्त विपरीत निश्चयान्मक आत्म
 र निश्चयाने युक्त आहेत अज्ञात तं जाण । ते आत्मर आहेत असे न मारून ते आत्मर निश्चय आहेत असे सांगितल्याने त्या-
 च्या त्या निश्चयांचा त्याग करावा असें कृत्रिमिले किंवा आत्मरत्वज्ञाती ज्यास नाहीं ते मनुष्य कर्मानीच असतजातीने नव्हेत अ-
 से कृत्रिमिले ॥ ५ ॥ ६ ॥ जे सात्विक तें दंव जे राजस किंवा तामस ते विपरीत मानाने युक्त असल्या मुळे आत्मर असे मिद्ध सोडें
 आता सात्विकाची जी श्रद्धा आणि जे आहार यज्ञतप दानादिक त्याचेंच ग्रहण करावे आणि राजस तामसीचें न वृत्ती देसा
 गण्या साठी त्याचें प्रत्येकांचे विविधत्व सांगतात ॥ सर्वस्य आहारः अपि त्रिविध प्रियः य भति-म्हणजे केवळ श्रद्धाच-
 त्रिविध आहे असे नाहीं आहार ही सर्वस प्रिय आहे ती सर्वपदार्थमात्र त्रिगुणात्मकच आहेत यास्तव सान्निहित
 भेदांनं तीन प्रकारचा आहे । जसा दृष्टफल दृष्ट्यादिक ज्याचें आक्रमण आहार म्हणजे भोजन तीन प्रकारचें आहेत त
 आहार स्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादान तेषां भेद मिम वृणु ॥ ७ ॥

जे ज्याचे फल अदृष्ट स्वर्गादिक आहे अशी यज्ञ तप दानें ही तीन प्रकारची आहेत । तैथीरमं भेद वृणु-म्हणजे
 त्याचा हा भेद पंधरा श्रुतीकांनी सांगतों याप्रत एक ॥ देवताचे उद्देशाने इव्य त्यागकरणे हें सामान्य यज्ञाचे लक्षण
 आहे । तो यज्ञयाग आणि होम या भेदांनं दोन प्रकारचा आहे । वषट् कागाचा प्रयोग ज्याचें अती आहे आणि याग
 पुरोनु वाक्याने ज्याची समाप्ति होते असे उभे राहून करणारे होम त्यांस याग म्हणतात । त्याद्वारा ज्याच्या अंती आहे
 आणि जात या ज्या पुरोनु वाक्य नाही असा जो वस्तु करवायाचा होम त्यास होम म्हणतात । असे यज्ञांचे स्वरूप आणि
 भेद कल्प स्त्रुतीं त सांगितला आहे तो यज्ञ । तप म्हणजे कृच्छ्र चांदायण मासोपवासदिक । दान म्हणजे जें दुसऱ्यानें
 स्वाभित्व उत्पन्न होण्या साठी आपले सत्त्वाचा त्याग करणें ॥ ७ ॥ आहाराचा भेद ती नव्हे काही सांगतात । आयुः सत्वं
 बला रोम्यं सत्वं प्रीति विवर्धनाः-म्हणजे आयु म्हणजे चिरकाल जगणें-सत्वं म्हणजे मोठें दुःख सोडें तरी मनाकावि

कार न होऊं देणारे चित्ताचे स्थैर्य - यल म्हणजे आपल्यास करण्यास उचित जें कार्य तें करण्यास अम नव्हावा यास साध शरीराचें सामर्थ्य - आरोग्य म्हणजे व्याधी न होणे - सारव म्हणजे भोजनानंतर दृतीने होणारा आहारा - प्रीति म्हणजे अभिरुचि होऊन पुनः पुनः तो करावा अशी उत्कंठा यांची दृष्टीकार पोरकिया त्याची दृष्टि होण्यास कारण आणि रस म्हणजे मधुर रस प्रधान रस ग्रहण करण्यास योग्य - आणि त्रिगुण म्हणजे स्वाभाविक स्वातंत्र्य सौंदर्य आहो किंबा धूनादिकांजें ज्यास स्नेह प्राप्त प्राप्त झाला आहे असे आणि स्थिर म्हणजे भोजनानंतर ही रसादिकांच्या अंशाने शरीरांत विरकाल राहणारे आणि हृद्य म्हणजे दुर्गंध अंशरुचि त्यादिक दोष ज्यास नाहीं याकारणानें पाहिल्यानेच मनाचा संतोष कारणे असे जे आहारा शरीरक चोष्य येव पेंच रुसून जाणादिक ते । सात्विक प्रियाः - म्हणजे सात्विकांस प्रिय आहेत । या आहारावरून हा सात्विक आहे असे जाणावें आणि आपणास सात्विकत्व आसा आयुः सन्वत्सरां रोग्य स्वरुप प्रीति विवर्धना ॥ रस्यास्मिन्ना स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक प्रियाः ॥ ८ ॥

क इन्म लवणात्पुण्या तीक्ष्णरुस विदाहिनः ॥ आहारागजमस्येष्टा दुःखशोका मय प्रदा ॥ ९ ॥
 वें (असें) स्थिणाराजें या आहाराचा स्मिकार करवा ॥ ८ ॥ क इन्म लवणात्पुण्या तीक्ष्णरुस विदाहिनः - म्हणजे थोतें अति या शब्दाचा कटु आदिक सर्वांगी असव्य करावा । अति कटु म्हणजे कार कटु (निंबादिक हा अर्थ प्राकृत प्रसिद्धीनें जाणावा । संस्कृतांत कटु म्हणजे तिरवट आणि तीक्ष्ण म्हणजे कटु असें आहेत । फार आवट फार रवार फार उष्ण । फार तिरवट मिरव्यादिक । अनिरुस म्हणजे स्नेह इतस्य कांग कोटु रत्यादिक । अनिविदाहो भोदया इत्यादिक । आणि दुःख शोका मय प्रदा - दुःख म्हणजे भक्षण करतोच नन्काळ हांगा शिपीडा - शोका - म्हणजे भोजनानंतर होणारी मनाची अप्रसन्नता - आत्मय म्हणजे धातु वयभ्याचें द्वारा हांगा रांग याप्रत करणों । आहारा राजसा स इष्ट म्हणजे प्रिय आहेत । या आहारावरून हे राजस असें जाणावें आणि सात्विकां हे आहारा वसोवे ॥ ९ ॥

यातयामे-म्हणजे ज्या ओढना दिकास पक्क झाल्या पासून एक पहर गेल्या आद असे म्हणजे थंड झालेले अथवा अर्ध पक्क । गतरसे-म्हणजे ज्यातील रस गेळा आद असे वक्तृक झालेले अथवा ज्यातील मंत्राने छोणी काढून घेतले आद असे दुःखादिक । प्रति-म्हणजे दुर्गंध ज्यास आद असे । पर्युषित-म्हणजे पक्क होऊन ज्यास मध्यगक रात्रिगोली आद असे । आणि उच्छिष्ट-म्हणजे भोजन करून अवशिष्ट राहिलेले । अमेध्य-म्हणजे यसाद जे नळें असे असक्त चि मांसादिक । अपिच-या वाक्याने वंछा आम्हाने जे अपथ्य म्हणून सांगितले ते घ्यावे । भोजन नामस प्रिय-म्हणजे असे जे भोजन म्हणजे भोजन साधन पूर्वोक्त अन्न ते नामसास प्रिय आद । या भोजनाने हाताभस आद असे ज्ञानावे आणि हे भोजन सात्विकाने सर्वथा राजावे । एथ-क्रमाने रस्यादि वर्ग सात्विक क इदि वर्ग राजस यात यामादि वर्गा नामस असे आदार तीन प्रकारचे सांगितले त्यात राजस नामस वर्ग सात्विक वर्ग सात्विक वर्ग सात्विक असे नामस प्रिय ॥ १० ॥

यातया मगतरस प्रति पर्युषितेन्यत ॥ उच्छिष्ट मरिचा मेध्य भोजन नामस प्रिय ॥ १० ॥
 हे आदिक रस घेण्यास योग्य नाही यामुळे रस्यादिका विरोगी । रुक्ष स्निग्धाका विरोगी । नीदृणा विदादी धानुषोषण किंवा वृद्धीस विरोगी आद । यामुळे स्थिरान्यास विरोगी । अति उष्ण दयास विरोगी । आनय प्रदच आयुः सत्वब-लोग्यास विरोगी । दुःख शोक प्रद म्मरव प्रीतीस विरोगी । याप्रमाणे राजस वर्गात्मा सात्विक वर्गाचे विरोगीत्व स्पष्टच आद । याप्रमाणे नामस वर्गाति गतरस-यान याम-पर्युषित-हे संभवा प्रमाणे रस्य स्निग्ध स्थिर यांस विरोगी आद । प्रति-उच्छिष्ट-अमेध्य-हे वृक्षाका विरोगी । आयुःसत्व याचे विरोगीत्व स्पष्टच आद । राजन वर्गास वृद्ध फळाचा मात्र विरोगी आद । नामस वर्गाका वृष्टआणि अष्टष्ट यादोहो फळाचा ही विरोगी आद ॥ १० ॥ आता क्रम प्राप्त यज्ञाचे अविधत्वं सांगना ॥ विधिदृष्ट-य-यस करुन्य मेव इति मन, समाधाय अफला काश्चि, यं ज्यते-अपि दोत्र दशै पूर्ण मास चातुर्मास्य पक्वबंध ज्योतिष्टोमादिक यस काम्य आणि नित्य असा दोन प्रकारचा आद । त्यामर्ह

य कामना आहे त्याणें दधिद्रव्यानें अग्नि होत्र होम करावा। पशु पुत्रादिक सर्वे फळासाठीं हरी पूर्ण मासकरावे। स्वर्गाची इच्छा ज्यास आहे त्याणें ज्योतिष्ठोम करावा असा फळ संबंध युक्त विधीनें सांगितलेला अग्नि जितकीं अंगें त्याची शास्त्रानुसंगितची आहेत त्यांचा प्रतिनिधी न करता त्या सर्वांगांचे अनुष्ठानाने निव्वन होणारा जो अग्नि होवा दिक यत् तोकांम्य आणि अनुक्त फळाधी करावा अशा फल संबंधा विषय जो पर्यंत जीवन आहे तो पर्यंत करावा अशा जीवने संबंध आदिक निमित्तानें करावा असा विधीनें सांगितलेला आणि सर्वांगांचे अनुष्ठान करणारा असल्या असेल किंवा मुख्य अंगाचा अस्तंभव असेल तर यथा शक्ति जितकीं अंगें करणयाची शक्ति असेल तितक्या अंगानुष्ठानानें निव्वन होणारा आणि मुख्य अंगादिक करणयाचा अस्तंभव असल्या सजो त्याचे स्वाधीन प्रतिनिधि शास्त्रोक्त असेल तो घेऊन किंवा त्याचे अनुष्ठानाने जो निव्वन होतो असा जो अग्नि होवा दिक यत् तो निव्वन त्यांनील जीवन पर्यंत अग्नि होत्र करावा अफळा कांक्षि मर्ये जो विधि दृष्टो य इत्यने ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समा धाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अभि संधाय तु फळं दंभार्थं मयि चैव यत् ॥ इत्यने भरत श्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ॥ १२ ॥
वें असा शास्त्राचा विधी आहे यास्तव जीवन असताना न केला तर प्रत्ययाय लागेल या कारणां मुख्य सर्वांगांचे अनुष्ठान न द्याणें तरी यथा शक्ति प्रतिनिधी घेऊन अवश्य अनुष्ठान करावें असा मनाचा निश्चय करून फळाची ज्यांस इच्छा नाहीं आणि अंतःकरण रुद्धीचीच इच्छा आहे यास्तव काम्य कर्माविषयी जो विमुख ते जो शास्त्र विहित अग्नि होत्रादिक यत् करतात तो यत् सात्त्विक ॥ ११ ॥ राजसं यत् सोमनात। फल अभि संधाय - म्हणजे काम्य स्वर्गादिक फळाचा उद्देश करून। दंभार्थं मयि च - म्हणजे आणि लोकांही आपण धार्मिक आत्मा अशी प्रतिनिधि होण्यासाठीं। एवंच बावर्दानें विकल्प आणि च शब्दानें समुच्चय करून विल्ला। एवंच शब्दानें अवधारण मन्त्रविधेच्या वरून तीन पक्ष होतात। ते असे - न्याय लौकिक फळाचा उद्देश करून १ पारलौकिक फळाचा उद्देश मसला तरी दंभार्थं

साठी २ पार ऐकिक फलासाठी आणि दंडासाठी ३ प्राप्रमाणे उत्तराण करू होवा उद्देश न करत दृष्ट आणि अदृष्ट या
 त्यांचे इच्छेने । यत् इत्येते - म्हणजे जो यज्ञ करतात । भारत श्रेष्ठ न यज्ञं राजस मिद्धि हे भारत वेदान श्रेष्ठा अर्जुना । या यज्ञाचे न
 जून करण्या साठी तो यज्ञ राजस असे दंड जाण । भारत श्रेष्ठ यासंबोधनोने दंड त्याचे वर्जन करणयास योग्य आहोत अस म
 चवित्ते ॥ १३॥ तामस यज्ञ सांगतात । विधिहीन - म्हणजे ज्या यज्ञाविषयी शास्त्रांत विधीच नाही किंवा ज्याचे अनुष्ठान
 थान शास्त्रोक्त विधी प्रमाणे नसून नहिंपरीत आहे असा । आणि असुष्ठान् - म्हणजे ज्या यज्ञांत अन्न दान नाही असा
 । आणि मंत्र हीन - म्हणजे स्वरतः वर्णतः मंत्र हीन जो आहे । आणि अदक्षिण - म्हणजे ज्या यज्ञांत ऋत्विजांस शास्त्रो
 क्त दक्षणा देत नाही असा । अद्वाविरहितं - म्हणजे ऋत्विजां वरील ह्येयादिकाने जो अद्वा रक्षित आहे । यज्ञं तामसंपरी
 चवित्ते - म्हणजे ज्या यज्ञास शिष्ट तामस यज्ञ असे बोलतात ॥ या तामस यज्ञाचे विधिहीन न्यादिक ऐकेंक विशेषण
 विधिहीन असुष्ठान् मंत्र हीन सदक्षिण ॥ अद्वाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३॥

देवद्विजगुरुप्राप्तं पृज्जनं शौचं माज्यं ॥ ब्रह्मचर्यं मद्रिसाचं शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

नसन्त्या सुखं याच प्रकारचा याची विशेषण नसन्त्या सुखे साक्षात्प्रकारचा दान किंवा नीच किंवा चार विशेषणे नस
 त्यासुखे अनैक प्रकारचा असे भेद जाणावे ॥ राजस यज्ञापासून विन शत्रुद्धि करणं न झाले तरी यथा शास्त्रविधी
 ने अनुष्ठान दान्यासुखं स्वर्गादि यत्न देणारे अश्वयं म्हणजे पुण्य आहे । तामस यज्ञांत यथा शास्त्र विधि अनुष्ठान
 मद्रान्यासुखे कोणतेही अप्रत्यक्ष म्हणजे पुण्य नाही । भव याचे सर्वेथा वर्जन करावे असे ताल्यं ॥ १३॥ आतोक
 मयाम तपांचे सात्त्विकादि भेद सांगण्यासाठी नीच श्रमकांनी कायिक वाचिक मानसिक असे त्रिविध तप सांगतात ॥
 देवद्विज गुरुप्राप्तं पृज्जनं - म्हणजे ब्रह्मचर्यपु मद्रश्रम्यं अर्थात् अग्निदुर्गे दिक । द्विज्ञानं मद्रासुखं पिता माता आत्माया
 दिक गुरुवंद वेदाथं वेने पंडितप्राप्त यांचे श्रमं यथा शास्त्र प्रमाण यत्न यादिक । शौचं - म्हणजे बाह्य मृज्जलादि

काने शरीर शक्ति । आर्जवं-म्हणजे कुटिलता राहिले त्व ब्रम्हर्षे निषिद्ध मैतुना पाखन निवृत्ति । अहिंसा-म्हणजे अज्ञा स्वीय-प्राणि पिडा न करणें । चराब्दाने अस्तेय अग्निग्रह देही शरीरपदांतें ध्यावे । शरीर म्हणजे शरीर प्रधान जे कर्ते त्याणीं केलेले ते ही शरीर । केवल शरीरांतें केलेले नेंच शरीर नव्हे । यास शरीर तप असें म्हणतात ॥ १४ ॥ अजुहेग कर-म्हणजे कोणात-दुःख न होण्या जोग । सत्य-यथार्थ । च पिय दित-आणि श्रोत्यास तत्काळ कर्ण कर देणारे । आणि परिणामी ही फल देणा-रे । बाचा वितोषणांनीं युक्त जे वाक्य म्हणजे बोलणें । जसे वत्सा शांत हो वेदाध्ययन आणि योगादुष्टान कर म्हणजे तु सें फल्याण होईल असे बोलणें । त्यास बोध्य तप म्हणतात । आणि स्वाध्याया भ्यसनं च वाङ्मयं तपः उच्यते-आणि वेदाभ्यासास ही वाङ्मय तप असें म्हणतात ॥ १५ ॥ मनः प्रसादः-म्हणजे विषय चिंतना विषयी व्याकूलता नसणें अ अजुहेग कर वाक्यें सत्यं प्रियहितें चयत ॥ स्वाध्याया भ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

मन. प्रसाद सौम्यत्वं मोनमान्य विनिग्रहः ॥ आवसं शक्तिरित्येतन् नयो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

अ इया परया ततं तप स्तेन त्रिविधं नरैः ॥ अफला कौक्षि भिर्युक्तैः सार्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

शी मनाची स्वच्छता किंवा रागाद्वेयटि राहित्य । मांम्यत्व-म्हणजे सर्व लोकांचें हिते छुल किंवा निषिद्धाचें चिंतव करणें अंन-म्हणजे एकाग्रतेने आत्मचिंतन करणे किंवा वाणीचा निग्रह होण्यास कारणभूत मनाचा निग्रह । आत्मविनिग्रहः-म्हणजे मनच्या सर्व घुंतींचा निग्रह करणें अस जे तितो धारव्य अस प्रज्ञात, समाधि तो । भाव सं शक्तिः-म्हणजे द्वादशाची काम क्रोध पुनः उत्पन्न नव्हावे अशी काम क्रोध लोभाची निवृत्ति रूप शक्ति किंवा व्यवहार काळीं परांशीं कपट माया न करणें । इतिरतत मानस तप उच्यते-म्हणजे याप्रकारचे जें तप त्यास मानस तप असे म्हणतात ॥ १६ ॥

आतां शारीरादिक त्रिविध न्याचें सार्विकादि भेदाने त्रिविधत्व सांगतात ॥ अ इया परया अफला कौक्षिभिः युक्तैः नरैः अत नतं-म्हणजे अहेतुने म्हणजे या गहन फल अवश्य प्राप्त होईल अज्ञा कधीही जीवर अप्रमाण्य शंका नाही अज्ञा

उत्कृष्ट आस्तिक्य बुद्धीने फळाचा उद्देश ज्याच्याभाजाने नाही आणि मि ईने किचा असिद्धीने ज्याचे मनांत विकार नाही
अशा नरांनी अनुष्ठान केलेले जे शरीर-वाचिक मार्गस्थिक याभेदाने तीन प्रकारचे पूर्वोक्त तप त्यास शिष्ट सात्विक तप असे
म्हणतात ॥ १७ ॥ सत्कारः मान इजा र्थं-म्हणजे हाकार बागळा तपस्वी ब्राह्मण आहे अशी अज्ञानी लोकांनी केलेली स्तुति
आणि लोकांनी आपणास प्रत्युत्थान करणे नमस्कार करणे असा मान आणि पादप्रक्षालन करणे अर्चन करणे धन
वस्त्यादिक देणे अशी इजा यास्तवी। आणि दभेनच स्वयत्-म्हणजे केवल आपत्ती लोकांत रत्यानि स्वाधी यासाठी
च। क्रियते-म्हणजे जे तप करतात। ते राजस तप असे शिष्ट म्हणतात। न स्वतः अभुव ईह-याच लोकांचे याची फल देण
रे आहे परलोकी फल देणारे नक्क आणि घाते द्विवस गदणारे आणि यांला कर्च फल त्यापासून होईल असा निषय

सत्कार मान इजा र्थं तपो दभेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजस चकम ध्रुवं ॥ १८ ॥

सुदृग्राहेणा चैनो यत पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा नत्ता मसि मुदा हते ॥ १९ ॥

दानव्य भित्तिरुद्धानं दीयते नुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्युत ॥ २० ॥

ज्याचे अनुष्ठानाने नोही असे आहे ॥ १८ ॥ सुदृग्राहेण आत्मनः पीडया यत् तपः क्रियते-म्हणजे अनिश्चित अविश्व
मुक्तं झालेला जो दुःखप्रसूतेने करून देत दिव्यास पीडा देऊन जे तप करतात। परस्योत्सादनार्थं वा नत्ता मसि मुदा हते
ज्याचे नाश। साठी जें अभिन्वा कर्म रूप तप करतात। तत्तप नामस असे असे शिष्टानी म्हटले आहे ॥ १९ ॥ आतां क
मप्राप्त दानाचे अविधत्त संगतान ॥ दानव्य इति यत् दानं अनुपकारिणे देश काल पात्रे च दीयते-म्हणजे दान करावे-
असा शास्त्रांत विधि आहे म्हणून अवश्य कर्तं पात्रिजे अज्ञा बुद्धीने फळाचा उद्देश न करता हा आपल्यावर प्रत्युप
कार करील अशी ज्ञावर बुद्धि नाही असा दानास पात्रभूत विद्यातपानें युक्त अथवा नरकापासून रक्षण करणारा ब्राह्म
ण त्यास देतात। यास प्रमाण विद्या आणि तप यांसी करून जो आत्मन्यास आणि दात्यास शरण घ्यास समर्थ आहे त्याने

प्रतिग्रह कारावा दान च्यावे असे शास्त्र आहे. (कुरुक्षेत्रादिक जो पुण्य देश सूर्य ग्रहणादिक जो पुण्य काल त्याचे ठायी जे दुष्ठा पुरुषादिक दान देनात त्यास सात्त्विक दान असे सिध्दानी म्हटले आहे ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थे-म्हणजे या स दानदिने असतो साक्षात्कारी भजवग प्रत्युपकार करील या दृष्ट फळार्थी किंवा-फलमुद्दिश्य-म्हणजे स्वर्गादिक फल लक्षावे श्रमा उद्देश मनांत धरत. पुनः परिक्लृष्ट दीयते च-म्हणजे सात्त्विक दानाचे लक्षण ज्यास नाही असे आणि या दानानें इतका अर्थ व्यय झाला असा प्रशाना गानें जें दान देनात तें दान राजस असे सिध्दानी म्हटले आहे ॥ २१ ॥ अंदेश काले-म्हणजे स्वतः किंवा दुर्जन मंसर्गनें या यजनक श्रमा जो अतृप्तचिदेश आणि जो काल पुण्य कारक असी शास्त्राची प्रमिद्धि नाही असा किंवा ज्यांत आपणास र्मोर्निधि कारस्तु आशौच आहे असा जो काल त्याचे वा

यत्तु प्रत्युपकारार्थे फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्लृष्टं न दानं राजसे स्मृतं ॥ २१ ॥

अंदेश काले यद्दानं मया येभ्यश्च दीयते ॥ असंस्कृतं भवज्ञानं न नामस मुदा हतं ॥ २२ ॥

असंस्कृतिनिर्देशो ब्रह्मणः स्मि विधः स्मृतः ॥ ब्राम्हणासेन वैदाभ्य यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥ २३ ॥

यी (आणि अयात्रेभ्यश्च दीयते-म्हणजे जे दान देण्यास पात्र नाहीत असे जे नष्ट नर्तक किंवा विद्या तपाही करून दित ब्राम्हण त्यांस जें दान देनात. देश काल पवित्र आहेत यात्रभूत ब्राम्हण ही दान देण्यास मिळाला आहे परंतु असंस्कृत अवज्ञान-म्हणजे त्यापात्र भूत ब्राम्हणाचा त्याही प्रिय भाषण करणे त्याचे पाद प्रक्षालन करणें त्याची पूजा करणें इत्यादि संस्कार ज्यांत नाही आणि त्याची अवज्ञा जात आहे असे जे दान करतात तें नामस दान असे विद्वानांनी म्हटले आहे ॥ २२ ॥ याप्रमाणें सात्त्विक आहार यज्ञ तप दान यांचा स्वीकार करावा राजस नामस जे त्यांचे अर्चन करारचे यासाठी आहार यज्ञ तप दान यात विविध न संमिलिते. त्यांत आहार हा तृप्ति स्वरूप दृष्ट फळार्थ च आहे या स्वर त्याचे अंग घेणुपा मुळें फल दोणार नाही अशी शंका नाही. यत्त दान तप दी अदृष्ट फळार्थ च आदेत आणि न्या

न्वा पृथ्वी सांगितले प्रमाणं विचार कैला असतो अनुदान त्यांस प्रमादादिक वळून होतच आहेत यामुळे मांसीनेले प्रमाणे म
 ही गावे अनुष्ठानाचा बळून करुन असभवच आहे यामुळे प्रायदा. ती सर्वे जोकाची राजस नामस प्रादच आदत । तेजो
 गं वैगुण्या मुळे फल उत्पन्न नसाले तर त्याविषयीचा लोकांचा प्रयास व्यर्थच होईल अशा शंकेच्या निबन्धने न्याये वें-
 गुण्यरूप दोषाचे परिहारायें अतः सत या भगवन्नामोच्चारणरूप सर्वत्र कर्मोचे ठावीं सामान्य प्रायश्चित्त सांगना
 त ॥ ७७ तत् सत इति ब्रम्हणः निर्विघ्नः स्मृतः - ब्रम्हणजे ७७ तत् सत असे तीन प्रकारचा ब्रम्हाचा बोधक
 शब्द आहे ब्रम्हणजे तीन ब्रम्हाचीं नावे किंवा महत्त्व नाम पाठा प्रमाणे नाम वयात्मक पाठ आहे । ७७ कारास अकार
 उकार मकार असे अवयव आदेन आणि सद्मत्त्व नाम पाठाने जसी सद्मत्त्व नामें अवयव आदेन १३ी या चिनामा-
 त्मक पाठाने प्रत्येक ७० तत् सत ही तीन ब्रम्हाची नाम आदेत । याचे महर्षीने कमवैगुण्य दोग रात्रद्वारये कर्मोने
 स्मरण केलें आहे यास्तव आतांचे लोकांनी ही तदर्थ स्मरण करावे असा लघु विधि कन्यावा । ७८ शी कन्याना करण्या
 स दग्धाश्व रथ न्याय प्रमाण आहे । एकाचे रथाचे चोडे नाहीवा शानें आदेन एकाचा रथ जेकाळा आदे न्या परस्पर
 स अशी एकाला घोड्याची अपेक्षा एकाला रथाची अपेक्षा आहे याप्रमाणे ७८ नन सत हा चिनाम पाठ भगवन्नांनी
 अष्टवै सांगितला यास्त याचे प्रयोजन काय अशी प्रयोजनाची अपेक्षा आहं आणि याच प्रकरणी भागीतले जें यज्ञ
 सप्त दामादिक न्यास त्याचें अंगवैगुण्य न होतों अनुष्ठान कोणतें साधनाची अपेक्षा आहे याप्रमाणे एके प्रकरणा
 ल परस्पर या या परस्पर अपेक्षा संबंध आहे । यामुळे यज्ञ तप दाना दिकाम अंगवैगुण्या मुळे व्यर्थच नगऊन न्यास
 सफलत्व एण्यासाठी यज्ञादिकाने याब्रम्हाचे चिनामात्मक पाठाचे स्मरण करावे असा लघु विधि यज्ञपक्ष सांगि
 वला नाही तरी तसा पूर्वोक्त न्यायाने विधिकन्यावा । याची उदाहरणे मीमांसेने उपकृत आदेन आणि याविधीने
 स्यनेस - यस्यस्थस्या बाना मोक्षसा नपौ यज्ञ क्रियादिषु ॥ स्थूल संपूर्णतां याति मघो वदेन मच्युन ॥ प्रमादात् कुर्वता-

कर्म प्रपञ्चवेदाध्वरे पुण्यत् । स्मरणा देवत द्विष्टोऽसंपूर्णस्यादिनि स्तुतिः ॥ इत्याख्या स्मृतीने आनिनामो आरणाते किंवा नामो आर द्वारा तदर्थ स्मरणाने नप य सादिक कर्मोचे ठायी जेम्हून होईल ते संपूर्ण ते प्रत यावते - म्हणून संपूर्ण किंवा सौग होणे त्या असंख्यतास नमस्कार कार्ता । यज्ञादिकाचे ठायी प्रमा दाने कर्म करणा राबे जेविगुण होते ते विष्णु स्मरणाने संपूर्ण होते । असे स्तुती सांगितले आहे अशा अर्थाच्या स्मृति आहेत ॥ यास्मृतीत कर्म वेगुण्य जाऊन संपूर्ण होण्या कार्ता जे नामो आरणा किंवा तद्वारा स्मरण करण्यास सांगितले ते पूर्वेक्त न्याय सिद्ध विधीने आणि-७३ तत्तमत्तु ब्रह्मरूपेण मस्त - असा सर्व कर्मांत या चिनाम पाठ करण्याच्या विद्यावात आहे आणि एथे याविषयीच विदेष सांगितला आहे यावस्तु याचिनाम पाठात्मक नामो आरणा किंवा तद्वारा पर ब्रह्म स्वरूपाचेच स्मरण विहित आहे । सामान्य नाम स्मरण नाही असे जाणावे । त्या चिनाम पाठात्मक ब्रह्मत्वाचे निर्देशास कर्म वेगुण्य परिहार करण्याचे सामर्थ्य आहे असेमे प्रगणा कार्ता त्याची स्तुती करतात । तेन पुरा ब्रह्मद्रष्टा वेदाः यज्ञाश्च विदिताः - त्या ब्रह्माच्या चिनामात्मकनिर्देशे करून न म्हणते त्याचे उच्चारणा सामर्थ्याने ब्रह्मद्रष्टा हे उपलक्षण करून यज्ञादिकांचे कर्मे ब्रह्मद्रष्टा क्षत्रिय वैश्य तीन वर्णे आणि यज्ञादिकांस साधन भूत वेद आणि यज्ञ रूप कर्मे पूर्वी उपलब्ध केले किंवा प्रकाशित केले ही तीन नामे ब्रह्मत्वाची बाबक आहेत । याविषयी ७३ असे हे एकाक्षर ब्रह्म म्हणते ब्रह्माचे बाबक आहे । त्या मद्धे दूत परमेश्वराचे निश्चिन्त न म्हणजे स्वात्मोन्मत्तास रूप अखंड यज्ञवेद सामवेदादिक आहेत म्हणजे निम्बमिता प्रमाणे अनायासोने या ब्रह्मद्रष्टा स्तुत उपलब्ध झाले आहेत । म्हणून पूर्वी हे जग सद्रूप ब्रह्मत्त्व होते अशा अर्थाच्या श्रुति प्रमाण आहेत अथवा अकाराद्वा मुदेवाचा बाबक आहे उकार ब्रह्म देवाचा बाबक आहे याप्रमाणावरून अकार उकार मकार आकार त्रयात्मक ७३ काराचा ब्रह्म विष्णु महेश्वर रूप त्रिगुणात्मक मायोपधिक परमेश्वर अर्थ आहे आणि त्रिमात्रात्मक ७३ काराची जी अर्धमात्रा तिन्वा प्रतिपाद्य त्रिगुणातीत निर्गुण परब्रह्म स्वरूप अर्थ आहे । यावरून ७३ हे ब्रह्मत्वे-

नाम आहे आणि जे अति प्रसिद्ध आहे किंवा इद्रियांगांवर प्ररोक्ष आहे त्यास तत्त्व म्हणजे ने असे लोकांत म्हणतात। यास्तव-
अगाचे कारण त्याने अति प्रसिद्ध झाले आहे आणि इद्रियामे अचोचर आणि अज्ञानांस प्ररोक्षही आहे यास्तव तत्त्व हे ब्रह्म
जे नाव आहे। आणि जे वस्तू सगळ्या म्हणजे प्रबोधित आणि ज्ञानम आहे त्यास तत्त्व असे लोकांत म्हणतात। ब्रह्मपरमार्थस-
रूप आणि अद्वय दुराव अन्वेषण प्रपञ्चाङ्गनविषयसंग सच्चिदानंदामक उत्तम आहे यास्तव तत्त्व हे ब्रह्म हे नाव आहे ॥

॥ २३ ॥ उताता अकार उकार मकारांचे व्याख्यान करून जसे नन्तमुदायान्मक ७६ कारांचे व्याख्यान करतात त्या प्रमाणे
७६ कार तत्त्व सत् याच्या व्याख्याने त्यानामत्रयात्मक ब्रह्मनिर्देशाचे व्याख्यान चार श्लोकांनीं करण्याचा आरंभ करता-
त ॥ त्यांत प्रथम ७६ कारांचे व्याख्यान करतात । नन्मान् ७६ इत्युदाहृत्य ब्रह्मवादिनां विधोनीकाः यत्तदान तपः क्रियाः स-
तर्त प्रवर्तने-म्हणजे ज्याकारणास्तव सतन्नाम पूर्वकच ब्रह्मण वेद यसाचा प्रकाश संसृष्टीचे उत्तर भी आहे किंवा ७६
तत्त्व प्रवर्तने-म्हणजे ज्याकारणास्तव यत्तदान तपः क्रियाः ॥ प्रवर्तने विधा नोक्तः सतने ब्रह्म वादिनां ॥ २४ ॥

तत्त्वामा देव भित्तुदाहृत्य यत्तदान तपः क्रियाः ॥ सतने विधा नोक्तः सतने ब्रह्म वादिनां ॥ २५ ॥
तदित्ये नभिसंधाय फल यत्त तपः क्रियाः ॥ सतने विधा नोक्तः सतने ब्रह्म वादिनां ॥ २६ ॥
कार हे ब्रह्म हे नाव श्रुतीस प्रसिद्ध आहे यास्तव त्रिनामात्मक ब्रह्म निर्देशांत शांता वाढ्याचे व्याख्यान करतात ७६ कारांचे
व्याख्यानंतरच विधियात्मक वेदवादींच्या यत्तदानतत्परूपक्रिया अंगवैगुण्यरूप ज्ञाने उत्कर्ष तेजो करून सुक्तनिर्णय
स होतात । त्यांच्या एकावयवाच्या उच्चारणांत कर्मेवैगुण्य परिहार होतो मगण्या सर्व नाम याचा उच्चारणाने शीर्षल-
पून काव सांगचे असा स्तुतीचा अति शय सूचविष्ठा ॥ २७ ॥ जेन इति उदाहृत्य फल अन भिने धाय-म्हणजे महान-
क्यात ब्रह्म नाम लै करून प्रसिद्ध असे जे नत्त्व नाम त्याचा उच्चार करून फलाचा उद्देश न करून । मोक्ष कोक्षिभिः-म्ह-
णजे मोक्षेच्छु सुमुक्त आहेत ते वित्त श्रद्धार्थ । यत्तदानतपः क्रिया क्रियेने-म्हणजे यत्तदानतपयाक्रिया करतात या-
स्तव तत्त्व हे नाम अति प्रशस्त आहे । अथवा ७६ यानांचा काव्य अकाम्य यावत् यत्तादिकाचे ठायीं साधारण विनियोग

सांख्यं तत्तथा नांवाच्चा निष्काम मुमुक्षुर्नी कर्तव्ये जीर्णं कर्म त्यागे वायी विनियोग सांगतात ॥ मुमुक्षुस्तथा चा उद्देशानक
रुत्तु यत्तद्वानतप क्रिया करतात । जर फल्योद्देशा त्यांस गाही मरते यत्तादिक क्रिया कशाकारतां करतात याविषयी सांगता
त । नादिति । फलाचा उद्देशा न करून तत्तद्भूणजे सर्वे यत्तादिक क्रिया ब्रह्मच आर्देन असे ब्रह्मच अनुसे धान करून मु
मुक्षु सर्वे यत्तादिक क्रिया करतात । जसे ब्रह्मचने जीवत्युक्त - ब्रह्मर्पण ब्रह्म हवि । याते सांगीतल्या प्रमाणे सर्वे ब्र-
ह्मच आहे अवाबुद्धीनें करतात जसे मुमुक्षुही त्याचबुद्धीनें करतात । जे मुक्ताचे स्वाभाविक आचरण त्यांचे साधन
स्वें करून उचलुछान मुमुक्षुसं स शास्त्रविधि सांगतो असा सिद्धांत आहे ॥ २५ ॥ मत्तशब्दाचे व्याख्यान करतात किंवा वि-
नियोग सांगतात । मद्भावे भूणजे अंकीत यापुरुषास पुनः आहे वेदांत जगत्कारण ब्रह्म आहे अशी जी सत्ता तिचे वायीच ।
सा धुभावे - भूणजे आणि वा उचल आहे या अर्थाचे वायी । मत्त या शब्दाचा प्रयोग करतात । याम्मव देशुण्य दंश्याचा प्रतिहारक

सद्भावे साधुभावेच सदिरयेत न प्रयुज्यते ॥ प्रवासे कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुद्धने ॥ २६ ॥

यज्ञे नपसि दानेच स्थितिः स दिति चोच्यते ॥ कर्म चैव नदशीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

रुत्तु यत्तादिका उचलत आणण्यास आणि त्याचे फलाची सत्ता सांगत न काण्यास हे नाम समर्थ आहे । न धाप्रवासे क
र्मणि हे पार्थ सच्छब्दः प्रयुज्यते - भूणजे हे समर्पण प्रतिबंध न होता शीघ्र फलदाणें जे भाग्यक्रि कर्म त्याचवायी यास
च्छब्दाचा योग आहे भूणजे प्रयोग आहे । याम्मव वैगुण्याचा परिहार करून प्रति बंध न होता नीष्टा कर्म इंग्याचे यत्ता
मत्तामर्थ उत्पन्न करणारे हे नाम अति प्रवास्त आहे ॥ २६ ॥ यज्ञे नपसि दाने च स्थिति मत्त इति च उच्यते - भूणजे य-
त्तप दानाचे वायी जी निष्ठा निष्ठा ही सत्ता अस्मै विद्धान बोलतात । नदशीय कर्मच सत्त इत्येव अभिधीयते - भूणजे
ते जे यत्तप दानादि स्तुप अर्थ त्यांस अनुकूल किंवा त्यांचे हे नाम त्रय प्रस्तुत आहे । यापर ब्रह्मार्थ भूणजे नदुद्देशाने -
जे प्रजापतीचें समर्पण देशांगाने संमार्जन छेपन आणि नैवेद्य रंग वादी काढणे इत्यादिक जे कर्म आणि प्रजादिकी

सिन्धीब्दावी मासाठी दुसरे जे बाण लावणे शोन करणे इत्यादिक कर्म करताना त्यास सप्त असे म्हणतात। यास्तवसात देवाय प्रशस्त आहे ॥ २७ ॥ आलम्ब्य ह्येवा बुध्यादिके करून शस्त्रा विधीबापरित्याग करून अश्वेने लोकिंक विगीत वृद्ध व्यवहार मात्वापासून तपयसदान करणान्यास प्रमादासुळे त्या यशोदिकाचे वैगुण्य प्राप्त झाले असतां ७३ नत सत्व यावामपाठोचे उच्चैः शरणे त्याबापरिहार होतो असे आदितर अस्मानसल्यासुळे शास्त्रीयाविधीव्या त्याग करतून आपले रब्धेने कांही यशोदिकक रणारे जे असत त्यांचेही त्या यशोदिकाचे वैगुण्याबापरिहार त्यानामपाठोच्चारणांत होईल भागसात्विकत्व रण्यास कारण- जी अस्मात् कशास पाहिजे अवाशकची निवृत्ति करण्यासाठीं मागतात। अश्वइया कुतं-म्हणजे अश्वेने जो दोमकेसा दत्तं-म्हणजे अश्वेने जो दान केलें। तपस्तप्त-म्हणजे अश्वेने जें तपाचरण केलें। कुतचयत-म्हणजे आणि जे अश्वे अश्वइया कुतं दत्तं तपस्तप्तं कुतंचयत ॥ अस्मदित्युच्यते पांथं नचततं यथ्यो इह ॥ २८ ॥

इति श्री मङ्गवतीना मूषनियुक्त ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा नृनसवादे
श्रद्धात्रयविभागो नाम सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥१७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

नें दुसरे कांही स्तुति नमस्कार रूप कर्म के ले । ह पार्थ त त असत शति उच्यते - म्हणजे त्या सर्वास असत असें म्हणतात । यास्तव पूर्वोक्त त्रिनाम पाठानें साधुहोण्यास अयोग्यच आहे । रांस असत कों म्हण तात त्या विषयी कारण सांगतात । नमो येत्यन इह च - म्हणजे हे अर्जुना ते अभ्रदेने केले ये शादिक विरुण त्यास्तव स्वर्ग देण्यास कारण भूत जे अष्टमूह - ण जे पुण्य त्यास उत्पन्न करीत नाही त्यापासून परशोक फल होत नाही । याची साधुनिदा कतात । यासुद्धें यासे कचे कीर्त्यादिक फल ही त्यापासून उत्पन्न होत नाही । अश्रद्धेने केले ते सर्व ऐहिक पार मो किक फल देणारे न हीं निष्फल आहे । यास्तव मात्त्विक श्रद्धेनेच सात्त्विक यसादिक अतः करण शक्ती साधी करावें । त्यास जर देवें कस्तुत वैगुण्य आले तर पूर्वोक्त त्रिनाम पाठोच्चारणानें त्याचाप-

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

रिहार होतो किंवा अद्वापुर्वक केनेने असालिक ही झेम्हाचे नामनिर्देशांने संगुण सात्विक होतो असे या प्रकरणाचें ना
नये आहे ॥ राजस तामस अद्वापुर्वक राजस तामस यसादिक करणारे असुरांने शास्त्रीय ज्ञानसाधना अधिकारी। सात्विक
अद्वापुर्वक सात्विक यसादिक करणारे देव शास्त्रीय ज्ञानसाधना धीकारी। असा अद्वाचे सात्विकादिक तीनभेद आदारा
दिकाचे तीनभेद संगुण अर्जुनाचे प्रभावे उत्तराचे भगवंतानीं या अध्यायात निर्णय केला ॥ २८ ॥ रनिश्री मङ्गवद्भी
तायाः रघुनाथशास्त्रि कृत भाषाविवृतौ सप्तदशो ध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥ यागीत शास्त्राचे आरंभी ज्ञांभी प्रस्तावना केली आणितुरे म्दुध भूत सीगुनु ज्ञांचे उपपादन केले न्यासागित
जुळे सर्वे अर्थांचा उपसंस्कार करण्याकरतां या अष्टादशा ध्यायान्वा आरंभ करताव ॥ पूर्वध्यायी अद्वाचे त्रिविधत्वे करून आ
णि आहार यज्ञदान तप धींचे त्रिविधत्वे करून सात्विकादिक भेदानीं कर्मांचे त्रिविधत्वं सात्विक कर्मांचे अनुष्ठानकांचे
भाजस तामस कर्मांचे वर्जनकांचे हा अर्थ सांगण्या साठीं मागीतले । न्याप्रमाणें सात्विक कर्म सन्यास करणपास योग्य
हे राजस तामस सन्यास वर्जकरण्यास योग्य आदत्त असे सन्यासाचे दो त्रिविधत्व आहे । असा भगवंताचा अभिप्राय
उगडे असे दिसते । नाहींतर - सर्व कर्माणि सन्यास सन्यस्यासे सुख वर्जित ॥ सन्यास योग युक्तान्वा - सन्यासिभ्यो कंचे ठावी
कर्माचा सन्यास करावा असे संगितले आणि - न्यक्ता कर्मे फळा मगं नित्य दत्तो निराश्रयः ॥ सर्वे कर्मे फल त्याग नत
कुरु यत्तात्त्ववान् - सन्यासिभ्यो कंचे ठावी फलात्वाभावात् त्यागकरावा कर्मात्वाग्या म्हणजे सन्यास करूनये कर्मे कर्ताची
च असे जें भाग्यनांनीं संगितले ते विरुद्ध होईल । यान्वा कर्मे सन्यास करूनये म्हणून जे मागीतले ते राजस तामस
सन्यासाविषयी संगितले आणिसन्यास करावा असे जें संगितले ते सात्विक सन्यासा विषयी संगितले असा भगवंता
चा अभिप्राय दिसतो । यावरून सन्यास ही सात्विकादिक भेदाने त्रिविध आहे असे या अध्यायात निरूपिते पाहिजे ।
न्यात झेम्हा न्यात त्व बोध सात्व्यानंतर जीवन्मुक्ति स्वरार्थ करावयाचा जो फल भूत सन्यास सन्यासविद्वत् सन्यास अ

से म्हणतात नाच नुर्दशा आयाचे ठायी गुणानीलाचे ठरुणखे करून सांगितळा आहे। यास्तव तो गुणांनीनच ओह्यामुळे
 न्यास सात्विकादि भेदानें त्रिविधत्व संभवतच नाही। जो तत्व बोधाचे पृथ्वी तत्त्वबोधाची इच्छा झाल्यानंतर बोधार्थ केंते
 व्य जी वेदानें श्रवणमनन निर्दिध्या सनादिक न्यास प्रतिबधन व्हावा यासाठी कर्तव्य जो कर्मसंन्यास ज्यास विविदिषास-
 न्यास असें म्हणतात। त्याबे - जेंगुण्य विधया वेदा निर्लेत्र गुण्यो भवाजुन। एणे करून सत्वादि गुण रहित पुरुष कंठे कव
 रूप त्रिगुण्ये करून च निरूपण केंड आहे। यास्तव यासही सात्विकादिक भेदाने त्रिगुणन्यसंभवत नाही। परंतु ज्यांस
 तत्वबोध उत्पन्न झाला नाही आणि तत्व बोध व्हावाउशी इच्छारूप विविदिषाही चिंतयशी नसल्यामुळे ज्यास उत्पन्न
 झाली नाही असजे कर्मोधिकारी त्यांचा जो - अनाश्रितः कर्मफल कार्य कर्म करोनिय॥ ससंन्यासीनच योगीव - यांम्योको
 त सांगितः जे-श गोंणसंन्यास न्यासच त्या कर्मोधिकारि पुरुषास सात्विकादिक त्रिविधत्व आहे यामुळे सात्विक दिकभे
 अर्जुन उवाच॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदिनु॥ यागस्य च ह्यधीकेश दृथक केशि निषूदन॥ १॥

दे करून त्रिविधत्व संभवते। न्यास न्यासा विषयीचा विद्योपआपण्यास सम जावा या इच्छेने अर्जुन प्रथकतो॥ हे ह-
 धीकेश - सर्व मनास्त द। रदियाचें नियमन किंवा नेरणा करणाऱ्या। हे केशि निषूदन - म्हणजे मोठ्या अभ्याचे स्वरूप या
 रण करून आपणास मारण्याकरनां मुरवपसस्तून झालेला जो केशी यानावाचा दंत्य त्याचे पसर केड मांड मुरवांत वांमवा
 द्द बाभून तो मोठा ठाव करून न्याचे मुरवाचें विदारण करून न्यास मारणाऱ्या। अनस्य हे महाबाहो - म्हणजे दुष्ट नासा
 र्थ ज्याचे मोठे ठाव हस्त आहेत अशा कृष्णा। ह्यधीकेश यासंबो धनाम मानम आंतर काम क्रीधादिक उपपद नाशकर
 ण्याचें आणि केशि निषूदन महाबाहो या दोन संबोधनांनी यादोपदव नाशकरण्याचे सामर्थ्य स्तुतविले। किंवा बुद्ध
 मस बोधनांनी ज्या विषयी प्रश्न करावयाचा आहे त्या अशांचे ज्ञाना विषयी फार आपली उक्ता आहे असं सुचविले।
 संन्यासस्य तत्वे वेदिनु इच्छामि - म्हणजे जे अविद्वान आहेत आणि आत्म नव ज्ञानविषयीची त्यास इच्छा झाली नाही

कर्म करण्यविषयीं बाब ज्ञास अधिकां आहं त्याणीं कांही कर्मोचा स्वीकार करतुन कांही कर्मोचा केलेला जो त्याग त्यास तब ग या सामान्यगुणाचे संबधाने गौणव्यवहाराने सन्यास असे म्हणतात। असो जो आत्मतत्त्व ज्ञानरहित कर्मोधि करी याणे वित्त शून्यार्थ कांही स्वरूपाने केलेला कर्म त्याग रूप सन्यास त्याजेंजे तत्त्व म्हणजे पृथक् सात्विक राजस तामस या भेदाने स्वस्त्यसंज्ञे गण्यास मी शिच्छितो। आणि त्यागाचे ही तत्त्व म्हणजे पृथक् स्वरूप जाणण्यास मी शिच्छितो। तें असें - गोः अश्वः - या शब्दांचे गाय आणि अश्व हे अर्थ जसे अर्यननिगाळे भिन्न जातीचे आहेत त्याप्रमाणें सन्यास आणि त्याग या शब्दांचे अर्थ अगदीं परस्पर भिन्न विजातीय स्वरूपच आहेत किंवा - ब्राम्हण आणि परिव्राजक या दोन शब्दांचा ब्राम्हणत्व जातीनें युक्त ब्राम्हण च एक अर्थ असून त्यासच परिव्राजकत्व म्हणजे सन्यास हा विशेष धर्म मात्र प्रतिवाजक सा शब्द बोधिवतो त्याप्रमाणें स न्यास आणि त्याग शब्दांचा अर्थ एकच असून त्यांचा सामान्य आणि विशेष रूप धर्म मात्र भिन्न आहे। जर त्यांचे अर्थ अगदीं

काष्ठ्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवोविदुः॥ सर्वकर्मफल त्यांगां यादुस्स्यागं विचक्षणाः॥ २॥

भिन्न आहेत तर सन्यासाचें स्वरूप काय आणि त्यागाचे स्वरूप काय हें निरनिगाळे समजण्यास मी शिच्छितो। जर त्याचा अर्थ एकच आहे तर त्याचा सामान्य विशेषभाव कसा हा विशेष जाणण्यास शिच्छितो॥ १॥ यादोन प्रश्नांनील दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर भगवान् स्वर्वाकगद् न्यायानें प्रथम सांगतात। काष्ठ्यानां कर्मणां न्यासं कवयः सन्यासं विदुः - म्हणजे अंतःकरणान्त धर्म्य अनुपयोगी अशी जी काव्य कर्मे म्हणजे त्यास पुत्र लावा अशी कामना म्हणजे रक्का आहं त्याणीं पुत्रेष्टीनें यजन करावें। ज्यांस पर्जन्य कामना आहे त्याणीं पर्जन्येष्टी किंवा कारीरी नामक इष्टीनें यजन करावें ज्यास स्वर्गकामना आहे त्याणे ज्योतिष्टोम यज्ञाने यजन करावें आसत्यस्वर्गफल कामना ज्यास आहे त्याणे वानुर्मास्य नामक कर्मोनें यजन करावें अर्वाणि प्रत्येक फलासाठीं शास्त्र्यविधीनें विहित जी शष्टि पंचांग सोम इत्यादिक कर्मे त्याचा जो न्यास म्हणजे त्या

णीं स्वरूपदर्शीं सन्त्यास असे म्हणतात । त्यांचे असे तत्त्वर्थ - त्यापरमात्म्याप्रति वेदाध्ययनाने आणि यज्ञाने दानाने अथवा
 नाशक नपाने झाल्यास जाणण्यास इच्छितात अथवा अर्थाच्या श्रुतीनं वेदाध्ययन हे उपलक्षण करून सांगितला जो ब्रह्मवा
 दीचा नित्यकर्मरूप धर्म यात दान हे उपलक्षण करून सांगितला जो प्रहस्त्या अर्थाचा नित्यकर्मरूप धर्म अथवा अक तप हे
 उपलक्षण करून सांगितला जो वान प्रस्थाचा नित्यकर्मरूप धर्म तोच त्या पूर्वोक्त श्रुतीचे प्रमाणावरून ग्राह्य हा ग वि
 विदिता उत्पन्न होण्यास कारण आहे । यास्तव विविदिता सर्वक आत्मनन्व ज्ञानार्थी जो आह्ने त्याणे नित्य कर्मचे भगवदप
 ण बुद्धीने करावी पूर्वोक्त सर्व काम्य कर्म फलां फळां देवां देवां किंवा त्याचा त्याग करावा । विचक्षणा, सर्व कर्म फल त्याग
 त्याग प्राक्क - म्हणजे दुसरे विचार शील पूर्वो सांगितली जी काम्य कर्म आणि नित्य कर्म त्यासंबंधी जो फल त्याग कर
 णे म्हणजे कर्मोपधान काली फलाचा उद्देश करण असा जो त्याग त्यासच कर्म त्याग अस म्हणतात । भगदी कर्म न करणे
 असा जो कर्म स्वत्वाचा त्याग त्यास ते कर्म त्याग असे म्हणत नाहीत । नित्य जीं स त्या वदन वेदाध्ययन यज्ञादिक कर्म या
 च्या विधीत अमुक फल त्याचे अनुष्ठानाने होते अस सांगितले नाही यास्तव त्याचे फल कर्माही यास्तुत त्याचे फल
 त्या त्याग करावा असे समवेत नाही । वर त्या आपल्या पुत्राचा त्याग करते असे समवेत काय । तेव्हा सर्व नित्य काम्याचास
 त त्याग कसा समवेत अशी शक्य होत । तथापि जरी नित्य संध्यावेदन करणे याव जिवन पर्यंत अग्नि होत्र होम क
 रवा ग्रहणादिक निमित्त मात्र शांत असता स्नान करावे अशा नित्य वैमिश्रिक कर्मोचे विधीत पूर्वोक्त पुत्रे स्थादिक
 काम्य कर्मोचे विधीत जरी पुत्रादिक विशेष फळे स्पष्ट सांगितली आहेत त्याप्रमाणे स्पष्ट विशेष फल कोणत ही सांगी
 नये नाही तथापि कर्मो विषयींचा जो विधियाचे कार्य पुरुषास त्या कर्मो विषयी प्रवृत्त करावे हेच उद्देश । त्याच्यापास
 फल कोणते नाही आणि कोणताही धर्मार्थ कामादिक पुरुषार्थ नाही त्याच्यापास वापी दे केल असना काय फल हो
 ईत किंवा होणार नाही असा विचार करणारा जो पुरुष त्यास प्रवृत्त करणारा त्याच्यापार स्वरूप कर्मो विषयींचा विधि

अर्थ न हो तो आगले पुरुष प्रवृत्ति रूप कार्य करणयासाठी त्या व्यापारचे सामान्यतः कोही तरी फल आहे असे स्मरचितो। ज-
 २० विष्वजिन्नामक यज्ञानें यजन करतें अशाकाम्य विष्वजिन्नाम क यज्ञाचे विधींत अमुक फल साठी हाकाम्य यज्ञकारा-
 २१ व्रस विशेष फल उत्ती सांगितले नाही नथापि त्या यज्ञाचे ठायी विचार वंताची प्रवृत्ति होण्या साठी त्याचे सर्वोत्तम साधारण
 २२ स्वर्ग स्वरूप फल नें आह्म असें तो विधि स्मरचितो। यास्तव नित्यकर्मांचे विधीन त्याचे अमुक फल असें विशेष फल स्पष्ट
 २३ उत्ती सांगितले नाही नथापि कर्म करून पितृलोक प्राप्त होतो धर्मोत्पन्न करणारे सर्वदे पुण्यलोक प्राप्त जाणारे होनात
 २४ में करून पापाचा नाश होतो असेंजे सामान्यतः कर्मांचें फल सांगितले आहे त्याफळाचा तो नित्य कर्मांचा विधि आक्षेप
 २५ कर्तो म्हणजे पुरुषास नित्य कर्मांचे ठायी प्रवृत्त करण्यास त्याचें नें सामान्य फल आहे असें जाणवतो। त्यानित्यकर्मांचे फल चा-
 २६ न्धाग संभवेत्। ज्ञात्या सामान्य फळाचा ही रागा केला नरतें नित्य कर्म पुनः निष्कलष सांगे तेव्हा त्यानित्य कर्मांचा वि-
 २७ उ विचार वंत पुरुषांस नित्य कर्मांचे ठायी प्रवृत्त करण्यास कर्मा समर्थ होईल अशी शंका करूनये। कारण सर्वेही नित्य क-
 २८ र्मां मयोग्य पृथक् व्यापारें काय आणित्य अर्था उभय स्वरूप आहेत। मयोग्य पृथक् व्यापार म्हणजे एकासच दोन धर्म ए-
 २९ कवा दोन धर्मांनी एकच उभय स्वरूप होणे। यास उदाहरण। जसे अग्नि दोन होम रूप कर्म नित्य असतोही ज्यामर्दे-
 ३० टिय रूप फळाची इच्छा आहे त्याणे दधिरूप होम द्यायें अनिहोत्र होम करावा अन्नाविधीने त्यास काम्यत्व होयते। तशी
 ३१ व्यावर्त्तादिक जी सर्वे नित्य कर्म आहेत त्याचा पूर्वोक्त श्रुतीने आत्म नित्य ज्ञानेच्छा रूप विविदिश द्रोणं या फलाविष-
 ३२ विनियोग केला आहे याचें स्मरती नित्य कर्म काम्यही होनात। नित्य कर्मांचा विविदिशे विषयी विनि योग नसेल तर नि-
 ३३ कर्मांचे अनुष्ठानाने आत्मतत्त्व ज्ञान होईल की नाही असा संशय होईल विनियोग केल्यामुळे नित्य कर्मांचे अ-
 ३४ नुष्ठान केल्याने विन कडीचे हाता आत्मतत्त्व ज्ञानेच्छा रूप विविदिश होऊन वेदांत विचाराने आत्मतत्त्व ज्ञान अवश्य
 ३५ होईल असा नियम झाला यास्तव प्रतिकर्मांचें नें सामान्य किंवा विशेष फल प्रतिनबंधक आहे या कारणांने त्याचा त्याग

करून विविदिंग साठीं म्हणजे चित्तवक्त्रीचे द्वारेने आत्मतत्त्व ज्ञानेच्छा होण्या साठी नित्य कर्मांचे ठायी विचारवंतपु
 रुषाची प्रवृत्ति संपन्न होईल. यास्तव आत्मस्वरूपच नित्य उगाहे त्याहूननिश्चिन्ना अनात्म भूत देहादिक सर्वप्रपञ्च अनित्य-
 उगाहे असा निश्चय नित्य वस्तुविवेक होऊन आत्म स्वप्न जाणण्याची इच्छा दृढ होईल. पर्यंत अतः करणाची शक्ति हो
 ण्यासाठीं ज्ञानसंज्ञेविरुद्ध नाही असे अवश्य करणयाचे जे नित्य नैमित्तिक कर्म त्याचे अनुष्ठान करण्याचा अधिकारी जो-
 न्याणे केलेला जे सर्व काम्य नित्य कर्मांचा विशेष किंवा सामान्य फळाचा त्याग संपन्न होतो। आप्त आत्मतत्त्व ज्ञान नाही असे-
 जे आविष्टान त्याजी चित्तवक्त्रीद्वाराविविदिषा उत्पन्न होऊन वेदांत श्रवण मनग्राहि द्वारा आत्मतत्त्व ज्ञान होण्यासाठीं नित्य
 नैमित्तिक काम्यादि सर्व कर्मांचे फळे देवा न करून कार्या कर्मांचा त्याग करून याविषयी -यालोकी किंवा यादेहांत कर्म
 न करीत असता शरीर वर्षे पर्यंत जगावे अशी इच्छा करी म्हणजे यावज्जीव विदित कर्म करायी अशा अर्थाची श्रुति प्रमा
 ण आहे - आणि नित्य नैमित्तिक कर्मांनुष्ठानाने चित्तवक्त्रीहोऊन आत्मतत्त्व विचारविषयीची बुद्धीची प्रवणता झाल्या
 नंतर सर्व कर्मांनुष्ठान स्वतः म्हणजे आयो आप होतें असे नष्कर्म्य सिद्धी यांनादांचे ग्रंथात सांगितले आहे। ते असे-नि
 श्चय नैमित्तिक कर्म चित्ताची शक्ती करून बुद्धीस आत्म विचारा कडे नुवितात आणि आपण आपलें कार्य करून कृतार्थ हो
 ऊन मेघजसे दृढने धान्य आणि उदक यांची दृष्टीवर समुद्धी करून वर्षाकाळात अंती आयो आप जातात त्याप्रमाणे नि
 श्चिंत होतात। असेंच - यस्मात्प्रतिरेव स्यात् - यास्मोकांत भागवद्गीतेत हो प्रदीर्घ सांगितले आहे। योगवासि धात ही योगीक
 र्मांचा त्याग करीत नाही कर्मेच त्याचा त्याग करितात। कारण। आत्मविचार पराशरपण जो योगी त्याच्या सकल्याचाच नाश स
 न्या मुळे कर्मांचे दृढत्व नाही। पूर्ण गहून पडावयाचा समय किंवा अंश नास झाला म्हणजे दुसऱ्यासा गलित पण होतो न
 सा आत्मविचार वागणारा योगी आत्मतत्त्वाप्रत पाऊन गलत कर्म म्हणजे कर्मगलित होतो असे वसिष्ठानी रामास सांगितले
 आहे. आणि श्रीभद्रागवना न ही विविदिषा उत्पन्न होऊन बुद्धि आत्म विचार पराशरपण झाली म्हणजे कर्मांनुष्ठान ज्ञान निवृत्तेचे

विसीसास कारण होते यास्तवविधिपूर्वक मन्यासाश्रय घेऊन सर्वकर्माचा त्याग करावा असे सांगितले आहे, ते असे- जोपर्यंत यास सारास वैश्य होऊन वैराग्य प्राप्त झाले नाही अथवा माझे गुणा दिकाचे प्रवणा दिका विपर्ययी श्रद्धा जोवर लागी नाही नावका त पर्यंत कर्म करावी। ज्ञाननिष्ठ आहे अथवा जो विरक्त आहे किंवा साक्षात्कृत आहे अथवा जो निरिच्छ आहे त्याणे प्रमुक्त भाश्रमांत हा आहे असे समजण्यासाठी किंगभूतजे त्याच्या श्रान्दणादिक वर्णानस आणि ब्रह्मचारि यद्दृष्टादिक आश्रमास शास्त्र विहित धर्म आहेत त्याप्रत टांकून विधिनिये धातीन जोऊन मंचार करावा। नित्य कर्मच विविदिषे साधी करावी असा वंदात त्याचा विनियोग केला आहे यास्तव त्याचे अनुष्ठान करून कोम्य कर्माचा फळा फडा जो स्वरूप नः त्याग तो सन्यास असे एकमत याश्लोकाचे दर्शनाने सांगितले। पूर्वोक्त मयोग पृथक् व्यापाने पूर्वी सांगितले प्रमाणे सर्वनित्य काम्य कर्मास विविदिषार्थत्व आहे यास्तुळे विविदिषे साधी या सर्वांचे अनुष्ठान करून त्याची जो प्रत्येक फळ यांचो त्याग तोच त्याग असे दुसरे मत उत्तरार्धाने सांगितले। यावस्तु मकळ काम्य कर्म त्याग सन्यास शब्दाचा अर्थ सर्व काम्य नित्य कर्माच्या फळांचा त्याग त्याग शब्दाचा अर्थ आहे। यास्तव- गोः अश्वः-याशब्दाचे अर्थी प्रमाणे सन्यास साधना त्याग शब्दांचे अर्थ अगदी विजातीय अन्वयत भिन्न नाहीत तर अनेक कथ्यार्थ कर्मानुष्ठान करून त्यांचे फळाचा मात्र त्याग करणे असा एकच व्याख्यान शब्दांचा अर्थ आहे असे एक प्रश्नाचे उत्तर सांगितले ॥२॥ आतां अनुष्ठान दुसरे प्रश्नाचे उत्तर सांगण्याकरितां सन्यास आणि त्याग या शब्दांचे अर्थसम सान्निधादिक भेदाचे विगुणत्व सांगण्यासाठी कर्मत्यागाविषयी मतानां जो विवाद आहे तो दारविवना ॥ दोषवत् कर्मत्यास्य रति एके मनीषिण आहु - म्हणजे सर्व यमादिक मर्दोषवत् म्हणजे द्विमादिक दोषाने युक्त आहे यामुळे यथाम कारण सादर म्हणून सन्यास आश्रम ज्ञान साधन नाही आणि आत्म सोनेच्छा रूप विविदिषा ही त्याची नाही असे जे कर्मोपधि कारी अविद्वान् आहेत ते त्यागीही त्यांचा त्यागच करावा अथवा दोषवत् म्हणजे लोभस कारण आहेत। मनोधर्मसं राग द्वेषादिक दोषांचा जमान त्याग करून त्याप्रमाणे सर्व कर्म तपश्च आदि-

या युक्त्या त्याग करावा असे विचार वत सारव्य म्हणतात । ग्रीका असा अभिप्राय आहे । जेसे काम्य कर्म जन्म मरण मृत्यु ससाधक
 पक्षधर हे तु त्यास्तव दोष युक्त आहे त्याप्रमाणे दर्शपूर्णमास पक्षचातुर्मास पक्षकर्म आदिक सर्वे नित्य कर्म व्रीहि आदिक सर्वे-
 खोषधी इंदुवर अव्यवस्थितिक पक्षीय दृष्ट पक्ष आदिक जीव यांच्या हिंसेने म्हणजे साक्षात् किंवा परंपरेने जीवात्यापीडेने
 मिश्रित किंवा युक्त्युक्त आहे आणि सर्व भूतांची हिंसा करूनये असा जो शास्त्रात निषेध सांगितला आहे त्याचा सर्व प्राण्याची हिं
 हिंसा पापाळाजनक आहे असा अर्थ आहे यावरून यज्ञात ही हिंसा होते ती ही प्राण्याला उत्पन्न करणारी आहे यायुक्त्या पापम
 नक त्यास्तव ते सर्व नित्य कर्म ही प्रतिबंधक होईल यास्तव त्याचाही त्याग करावा । सर्वभूतांची हिंसा करूनये असा जो शास्त्रा
 त निषेध सांगितला आहे तो सामान्य आहे त्याचा बाधक व्रीहीचे कंडुण करावे दर्भ वनस्पतींचा यज्ञार्थ छेद करावा अविश्व
 पि सौम यादेवताच्या यागासाठी पशूची हिंसा करायी असा विशेष विधि शास्त्रात सांगितला आहे त्याचा पक्ष आदिकार्षेहि
 सेने निषेध होतो जो याग तो इष्टफलास साधन आहे असा अर्थ आहे । यावरून हिंसा करूनये असं जे सामान्य शास्त्र आ
 हे ते ज्या हिंसेविषयी विशेष विधी शास्त्रात सांगितला नाही असाविरर्थक हिंसे विषयीचे आहे । यास्तव ते विहित हिंसेस पा
 पजनकत्व सांगून त्याविहित हिंसे विषयी प्रवृत्त होत नाहीत व सादिक नित्य कर्म बांध करणारे नाहीत मागते कोटाकडे अ
 शाशंकचे ते सारव्य असे निराकरण करतात । जेथे सामान्य शास्त्राचा आधिनिषेध शास्त्राचा विषयसक असून परस्पर विरु
 द्ध विधि आणि निषेध त्या एकावर राहत नाहीत तेथे विशेष शास्त्राचे सामान्य शास्त्राचा बाध होतो म्हणजे विशेष शास्त्रा
 चा जो विषय त्यावर सामान्य शास्त्र प्रवृत्त न होऊन त्याचा विषय सोडून दुसरे वाही सामान्य शास्त्र प्रवृत्त होतो । अतः हिंसेवि
 षयी व्रीही जां सांगितले की पूर्वोक्त सामान्य आणि विशेष शास्त्रे त्यांचे विषय भिन्न आहेत यास्तव विशेष शास्त्र विधीने सामा
 न्य निषेध शास्त्राचा बाध न होऊन विशेष शास्त्राचा विषयविधि आणि सामान्य शास्त्राचा विषय जो निषेध त्यासोही चाही
 परस्पर बाध न होऊन समावेश प्राणि हिंसा त्वक एक कर्मोवर होतो । तो असा - सर्व भूतांची हिंसा करूनये अत्रा निषेधविधी-

ने हिंसा पुरुषास अनर्थहेतु आहे असे जाणवेलें हिंसा अकल्य म्हणजे याग निष्यन् करणारी नव्हे असे जाणविले न्हि विधीने पक्व आदिकांची हिंसा अकल्य म्हणजे याग निष्यन् करणारी आहे असे जाणविले ती पुरुषास अनर्थहेतु नही असे जाण विले नाही। यास्तव विधिशास्त्रोक्त किंवा विहित यागनिष्ठा दकल आणि निषेध शास्त्रोक्त पुरुषानर्थहेतुत्व या दोहोंचाही पक्वहिंसेवर समावेदा साज्जा। शास्त्रविहितताही निषिद्ध न आणि शास्त्र निषिद्धताही विहितत्व आणि चार कर्मरूप इयेन याग प्रमाणे संभवतें। अभिचार कर्म करणाऱ्याने शत्रुभरणार्थ इयेन यागाने यजनकारे असारे न यागाविषयी विधि आहे तरी सर्व भूतोंची हिंसा कर्तुं येथ्या शास्त्राने त्याच निषेध केल्या यास्तव तो इयेन याग मोठे अनर्थीस म्हणजे पापास उलान्न करणारा च जसा आहे गगद्ग्राचे स्त्रीधीन शाल्या मुळे त्या अनर्थीसि सहन करणाऱ्या पुरुषाविषयी चाच तो इयेन यागाचा विधि आहे या प्रमाणेच दशो दूर्णमास पशु अतिष्टोमादिक नित्य कर्मांचा विधिपूर्वोक्त सामान्य शास्त्राने निषिद्ध केलेले हिंसापूर्वक यागाविषयीचाच आहे। असेच भागता न ही मागितले आहे। ते असं - जपस्त पर्व धर्मोऽन्यः परमो धर्म उच्यते॥ अहिंसया हि भूतानां जप यज्ञ प्रवर्तते - ज्ञात हिंसा आहे असा दशो दूर्णमास चातुर्मास पक्व सौमार्दिक धर्मोपेक्षा गायत्र्यादिक मदारवा दिकांचा जपकरणे हा श्रेष्ठ धर्म आहे। कारण त्या जपधर्मात कैलाची हिंसा नहोती नाणि पान्न होतो। मनुस्मृतीनद्री - जयेनैव नुमसि ज्येन ब्राह्मणेनात्र संशयः॥ कुर्यादस्य अवा कुर्यान्नैवो ब्राह्मणे उच्यते - ब्राह्मण जपनेच मिहीष्टानपवेन तो जपाविषय दुसरे कर्म करे किंवा न करे। ज्यास्तव सर्व भूतांची भेत्री आहे म्हणजे सर्वभूतांकी हिंसा ज्ञे कुरीत नही। यास्तव ब्राह्मण म्हणजे असे मागितले आहे। यास्तव हिंसा दोषाने दुष्ट नित्य कर्मांचा त्याग इयेनादिक अभिचार कर्म प्रमाणे कर्माधिकाराने स्वीकृता। यज्ञदान नयः कर्म न त्याज्यं इति अपरे माहु - अतः करण शक्येच द्वारा विनियोगात्मक कारणे यज्ञदानप रतद्रूपजे कर्म त्याचा त्याग कर्तुं नये - असे दुसरे विचार वन मीमांसकादिक बोलतात। त्यांचा असा अभिप्राय आहे। सर्वभूतोंची हिंसा कर्तुं नये अ

[illegible]

नृत विषेध प्रकाणा खादेरील अवतत दोहं नये अद्या सामान्य निषेधानें व सिद्ध आहे म्हणून पुरुषार्थे ह्या प्राकणिकनिषेधाने हीं असा सिद्धांत आहे। अस्मिगान्नी- म्हणजे तूं माझा क्रान्तिज हो तुला दुसऱ्या यजमानापेक्षा दक्षणा की अधिक देईन- अशी मिथ्या-क्ती-यावस्तुन सर्व भूत हिंसा करून ये या निषेध शास्त्रानें पुरुषार्थ हिंसे लाव पुरुषार्थ जे अनिष्ट पाप त्याचे साधनत्व सांगितलें। पञ्चादिकाचें आलंभन रूप क त्वर्थ हिंसेला पापजनकत्व सांगितलें नाही। अथवा यागीयपञ्चा लंभ जरा हिंसा होईल तर भूत हिंसा करून ये या शास्त्रानें तीस पाप जनकत्व येईल तो आलंभ हिंसाच नव्हे। यास प्रमाण। पञ्च प्रकरणों तो पञ्च स्तवर्ण इंग होऊन स्वर्गे लोकास जातो आणि त्याच प्रकरणी असे पदू त् सरत नाहीस तु र्ही हिंसा होत नाही अशा अर्थोच्या खुती आहे न। यावरून माची हिंसा करवयाची तो हिंसेनीय त्या हिंसनीय जीवास उपकार न करणारा जो त्याचे प्राणा वियोग होण्याचा व्यापार तोच हिंसा शब्दाचा त्या शास्त्रांत अर्थ। या स्तव यागीय परांतें जें आलंभन ते पाप जनक नव्हे। असें जर आहे तर तीर्थ शिवाय अन्यत्र म्हणजे जेथे हिंसा विहित आहे त्या स्थळा शिवाय दुसरे ठिकाणी हिंसा करून ये असा जो हिंसा बोधक पद ज्यांत आहे असा निषेध आहे- त्यान तीर्थ शिवाय अन्यत्र असे जे म्हणजे हिंसा करून ये असा जो हिंसा बोधक पद ज्यांत आहे असा निषेध आहे- सारख्या बोलणील तर साचेच बोलण्या वरून यागीय विहित हिंसा पापजनक नव्हे असें साजे॥ अथवा हा धर्म म्हणजे इष्ट साधन हा अधर्म म्हणजे अनिष्ट साधन या विषयी शास्त्र प्रमाण आहे या स्तव विधि शास्त्राने ज्यास इष्ट साधनत्व ह्या धर्मत्व बोधिलें आहे त्यावर निषेध शास्त्र अनिष्ट साधनत्व बोधन करित नाही। विधिवा शास्त्राला वैधपन्न हिंसे शिवाय दुसरा विषय मिळनाही निषेध शास्त्राचा यागीय हिंसे शिवाय दुसरी गंगा प्राप्त म्हणजे ज्या विषयां विधिनाही अशी अवैध हिंसा विषय आहे या स्तव विषय विधिवा शास्त्र निषेध रूप सामान्य शास्त्रापेक्षा प्रबल आहे म्हणून त्याचे बाधक म्हणजे अपवाद करणारे आहे या स्तव विषय शास्त्राचा विषय सोडून नें प्रबल होतें। असे जर आहे तर जे

न यागरूप अभिचार कर्माचे विधीने त्या शत्रु भ्रमणादिकास इष्ट साधनत्व बोधिलें आहे त्यास अनिष्ट साधनत्व बोधन करणें
स निषेध शास्त्रापूर्वोक्त सुक्तीने समर्थ होत नाहीं। यास्तव निषेध शास्त्र न्यात्वा विषय सोडून दुसरे विषयाचे ठायीच प्रवृत्त होईल।
येथेन याग रूप विहित कर्मा विषयी प्रवृत्त होणार नाहीं। यामुळे उभयनादिकास ही याप जनकत्व एणार नाहीं अशी शंका करूं नये।
इयानादिकाची निंदा श्रुतीतच केई आहे आणि या विषयी प्रायश्चिन ही सांगितले आहे आणि शिष्टांनी न्यात्वा स्वीकार के
आनाही याकारणामुळे न्यास विधीने इष्ट शत्रु मरण; साधनत्वाचा बोध केला तरी निषेध विधीयाप जनकत्व रूप बळबनार अ
निष्ट साधनत्वाचा बोधही करता यामुळे त्यास याप जनकत्व आहे। विधि शास्त्रांचे विषयाचे ठायी निषेध शास्त्र प्रवृत्त होत
नाहीं असा जो नियम सांगितला तो ज्या विषयी प्रायश्चिन सांगितले नाहीं आणि जो निष्ट स्वीकृत नाहीं अशा विधि विषयाचे
ठायी निषेध शास्त्राची प्रवृत्ति होत नाहीं अशा विवेका आहे। येथेनादिकास निषेध शास्त्राने याप जनकत्व बोध केला तर त्या

स्वाज्यं दोष बर्हिषे कर्म बाहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदान तपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३॥

विषयी प्रवृत्ति कवी होईल अशी शंका करूं नये। अशी आस्तिक कामुक श्रुत्याची परस्त्री गमनाचा शास्त्रीय निषेध असतोहि
त्या निषेधाचे कामाचे वशा दाऊन अत्युत्कटेने उद्बुधन करून परस्त्री गमना विषयीची प्रवृत्ती जोगी होते त्या प्रमाणे शत्रूचे
दोषामुळे त्याचे भ्रमणा विषया अत्यंत उत्कंठा होऊन येथेनादिकाचे निषेधाचे उद्बुधन करून ही पुरुषाची येथेना विषयी प्र
वृत्ति होते। यात इतकाच विरोध आहे। कामुक पुरुषास परस्त्री संगीचे ठायी आपले इष्ट जें स्वरूप न्याचे साधनत्वाचे ज्ञान शा-
स्त्रावरून न होतें। दुसरे प्रमाणावरून होते आणि येथेन यागावर शत्रु मरण रूप स्वेष्ट साधनत्वाचे ज्ञान शास्त्राचे प्रमाणावरून
होतें। तो विशेष एथे उपयोगी नाहीं। पृथ्वीक भारतातील कस्य आणि अनुस्मृतीबळ वनर वैदिक प्रमाणावरून जप प्रकरणी मोगीतें
आ जो जप विधि स्वातेलावक आहे त्याचें बर्हिषे हिमा करून येथे विषयी तात्पर्य नाहीं। यास्तव यज्ञादिक नित्य कर्म हिंसादिक दो
षाने इष्ट म्हणजे पापाना उत्पन्न करणारे नाहीं। असो हा विचार मोठाच आहे हिंसा प्रदर नाहीं एथें संक्षेपानें लिहिता आहे।

नीलगुण दोष विचार निर्म स्तर पंडितगोनी करावा ॥ ३॥ या प्रमाणें कर्माचा त्याग आणि अत्याग या विषयीं विभ्रतिपति म्हणजे विचार असता ॥ हे भरत सत्तम तत्रने निश्चयं शृणु - म्हणजे हे भरत कुलोनील अष्टा अर्जुना तं ज्या विषयी प्रश्नकेलास असाजो कर्माधिकार्यानीं केलेला फलाभिर्मां धि पूर्वक कर्म त्याग ज्यास सत्यास आणि त्याग अशी दोन नावें आहेत त्या विषयी पूर्वोक्त्यानीं केलेला जो निश्चय त्याप्रत मोदी वा त्यानें श्रवण कर। त्याग लोक प्रसिद्ध आहे त्यांत दुर्गे यत् काय आहे अशी शंका होईल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ हे पुरुष व्याघ्र हि त्याग स्थि विषयः परि कीर्तितः - म्हणजे हे पुरुष अष्टा अर्जुना ज्याकारणास्तव कर्माधिकार्यानीं केलेला फलाभिर्मां धि पूर्वक त्याग सात्विक राजस तामस यो भेदाचे तीन प्रकारचा आहे असें पूर्वोक्त्यानीं सांगितले आहे अथवा फलाभिर्मां धिरूप विषयणाने शु कर्जे कर्म त्याम फलाभिर्मां धि विविष्ट कर्म म्हणवें त्याचा त्याग एक कर्म असतां हीं फलाभिर्मां धिरूप विषयणाचे त्याग मुकें झालेला फलाभिर्मां धि असतां हीं कर्म रूप विषयाच्या त्याग मुकें झालेला एक फलाभिर्मां धि निश्चयं शृणु मे नम्र त्यागे भरत सत्तम ॥ त्यागो हि पुरुष व्याघ्र निविधः परिकीर्तितः ॥ ४॥

संधि आणि कर्म या विषयें आणि विषय या दोघांचे त्याग मुकें झालेला एक असा तीन प्रकारचा आहे ॥ त्यांनील प्रथम सात्विक आहे या मुकें तो आह्म आहे। दुसरा दुःख बुद्धीनें केलेला राजस अज्ञानाने किंवा विपरीत बुद्धीनें केलेला तामस असा दोन प्रकारचा आहे। तो दोन्ही प्रकारचा हीं त्याज्य च आहे म्हणजे तसा त्याग कर्माधिकार्याने करण्यास अयोग्य आहे। इतकाच अर्जुनांनील श्रमातीळ विषय त्याग आहे म्हणजे या त्याग विषयीचाच अर्जुनाचा प्रश्न आहे। तिसरा त्याग हे गुण रूप आहे तो जे कर्मां निधिकांरी आहेत त्याणी करणयाचा आहे। त्या विषयी अर्जुनाचा प्रश्न आहे। तो त्याग साधन भूत आणि फल भूत या भेदाचें दोन प्रकारचा आहे। त्यात फल दोघा न करतां कर्मांनुष्ठान करणे असा जो सात्विक पूर्वोक्त त्याग तेणे कर्तून ज्याची वित्त वत ही होऊन आत्मता नेच्छा रूप विविदिषा उपास उत्पन्न झाली आणि आत्म होण्यास साधन भूत जें वेदांत श्रवण मन नादिक त्याचें अनुष्ठान करण्या करितां वित्त वत हि झाल्या मुकें तीस साधन भूत कर्मा विषयी विस्तारव होऊन जो त्याणें केलेला कर्म त्याग

तो सा धन भूत कर्म त्यासच विविदिषा सत्यास म्हणतात ॥ तो नैक मर्मसिद्धि परमो - एणे करून भगवान् छुटे सांग तीळ । जन्मांत
 शं केडे हे सा धनाग्यासाचें परिपाकोने त्यांचे सत्कारामुळे याजन्माचे वायी आत्मबोध ज्यास साक्षात् आह्म त्याणी केडे ला जोरला-
 मि साधि आणि कर्म या दोहोंचा ही त्याग तो फ़ड भूत त्याग त्यासच विद्वत्सत्यास असें म्हणतात । त्यांचें निरूपण - यत्त्वाभिरनि-
 रेवस्यात् - यास्तोकाचे व्याख्यानात । आणि स्थितिप्रज्ञाचे लक्षणानें निरूपणात साविस्तर केडे आहे ॥ असें हें त्यागाचें त-
 त दुर्मेय आहे आणि तें तत्त्व ज्ञानावयास मी इच्छितो असें म्हण्टी म्हण्टी रंभ यास्तव सर्वज्ञ मो जो परमं वर याचे वाक्य
 पास्तून त्याचा निश्चय तें करून घेऊन ये असा अभिप्राय । दोन स बोधनांनी कुलनिमित्तक उत्कर्ष आणि योक्तव्य निमित्तक उत्कर्ष-
 यासुद्धे तौला तो निश्चय करून घेण्यास योग्यता आहे असें कबळिडे ॥ ४ ॥ तो निश्चय पूर्वीक मतांनीक द्वितीयपक्षाचा अ-
 वलंब करून सांगतात ॥ यत्तोदानं तपश्चैव मनीषिणा पावनानि - व हा हे त्वर्धी आहे - ज्या कारणास्तव यत्तदानतपदी

यत्तदानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यं मेव तत् ॥ यत्तोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ ५ ॥

ज्यांस फ़ळाभिसंधि नाही असे जे विचारवंत त्यांस पावन म्हणजे सानोस्वजीका प्रतिबंधक जें यापादिक त्यांची गाढाकरणां आ-
 मि ज्ञानो त्यति होण्याची योग्यता आणणारे जे पुण्य त्याला उत्पन्न करणारी आहेत यास्तव अंतःकरण शक्ति होण्याची उत्पत्ति
 च्छा आहे असे जे कर्माधि कारी अतः त्याही अतः करण शक्य फ़ळाभिसंधि दाखून यत्तदानतप एतदुपजें कर्म ते क-
 रावेंच त्यांचा त्याग करूं नये । एणे करूनच तें करावें असें छव्य शास्त्रे असता करावें असें जें पुनः सांगितलें तें कर्म करण्य
 विषयीं उतादर कबळिण्या करिता असें जाणवें ॥ ५ ॥ जर यत्तदानतप याकर्मोस अतः करण शक्ति करण्यचें आणि शा-
 नोत्पत्ति होण्याची योग्यता आणण्याचें सामर्थ्य आहे तर ती फ़ळाभिसंधीन केळीं तरी अंतःकरण शक्त्यादिक कार्य कर-
 तीलच भगवत्तदाभि संधीचा त्याग कशास पाहिजे याचें केवें निवारणार्थ सांगतात ॥ एतानि अपितु कर्मणि - तुशब्दश-
 का निवारणार्थ । यत्तादिक कर्म जरी स्वभावाचे चित शक्ति करणारी आहेत । तथापि ती ज्ञानोत्पत्ति योग्यता संपादन कर

गारीजीं श्रद्धिती प्रत करीत नाहीत । फल भोगे पयोगी जी अंतःकरण श्रद्धिती प्रतच करतात । कायेपि श्रद्धितस्त्वेषमे
गसिध्यर्थमेवसा । श्रित् वराहा दिदेहेन न खेदं जुज्यते फलं ॥ काव्य कर्माने ही श्रद्धि आहे परंतु ती भोगेसिध्यर्थे गरीतांतः
करण श्रद्धीच होते । श्रित् वराहादिक देहानें उत्तम इडादिक लोके फळाचा भोग होत नाही असे वानि कांतसांगितले
आहे । यास्तवयशादिक कर्म हीं - संगं त्यक्त्वा फलानिच कर्तव्यानि - फलाभिसंधिपूर्वक केळी असता बंधन करणी-
आहेत तथापिजे मुशुक आहेत यांणी मी यांचा कर्तो हें कर्म फळाचे उद्देशानें मी करीन असा कर्तृत्वभिमान रूत जो
संग आणि फळाचा उद्देश यांस टाकून केवळ अतःकरण श्रद्धेच करावी । इति- या हेतुस्तव । जे कर्माधिकारी आहेत त्या-
णीं कर्म दां करावी नदांकावी या दोनमतांत टाकूनये असे ॥ हे पार्थ मे निश्चितं उत्तम मतं - अर्जुना माझे निश्चित उत्तम मत

एतान्यपितु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानिच ॥ कर्तव्यानीनि मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ॥ ६ ॥
नियतस्त्वतु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोक्षानस्य परित्यागस्त्यासः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

आहे ॥ ६ ॥ या प्रमाणे - निश्चयं शरणं - एणें करून त्यागाविषयी जो निश्चयसांगवयाची प्रतिज्ञा केली होती तो निश्चय-
सांरून - यशदानतप, कर्म नत्याज्यं - असा जो पक्ष तो व आपणास इष्टपक्षा असें स्थापन करून - त्याज्यं दोष वदित्येके-
एणे करून जो पक्ष सांख्यांचा संगितला होता - याचे निराकरण करण्यासाठीं पूर्वोक्त त्यागाचें सात्त्विकादिभेदे करून-
त्रि विधतसांगण्याचा प्रारंभ करतात ॥ नियनस्य कर्मणः सन्यासः नउपपद्यते - म्हणजे काव्य कर्म अतःकरण श्रद्धे
स कारण नाहीत आणि जन्ममरण रूपबंधास कारण आहेत यास्तव ती दोष युक्त आहेत । या कारणाने बंधाळा दूरकर-
णारा जो अत्यंत बोध तो आपणास द्यावा अशी ज्यास इच्छा आहे त्याने काव्य कर्माचा त्याग करावा हें योग्य आहे परंतु
नित्य कर्माचें अनुष्ठान मुमुक्षुसंज्ञावय अंगक्षिन मी अंतःकरणाची श्रद्धि तीस कारण आहे आणि त्यांचे अनुष्ठान
न केले तर प्रत्यवाय ही उत्पन्न होतो यास्तव नियम कर्माचा त्याग शास्त्र आणि युक्तीवरून कर्माधिकारी मुमुक्षुसंज्ञा

नाही। त्याचे अनुष्ठान अवश्य त्याणी केले पाहिजे असे आचार्य महाराज म्हणतात - एवमुक्तं मन्वस्यते - एवमुक्तं मन्वस्यते चे च आदि॥
 यास्तव पूर्वोक्त युक्तीने शास्त्रविहित ज्ञेयज्ञाथ पंचांगे संपादिते असे म्हणतात - निश्चिन्ता ज्ञान आणि अनर्थसंभरणे यापान हे
 नुनळे अशा कर्माचे ठायी हे यापाकाले तु आहो असे दुष्ट व ज्ञानसंगीत, अन्ते ज्ञेयादेते निपरीत ज्ञानात्मक मोक्षरूपच आहे।
 या मोक्षे करून जो यत्नादिक नियमकर्मीचा त्याग तो त्याग तमोक्तप मोक्ष निमित्तक जातून आहे अस पूर्वीच मरुतीनी सांगि
 तले आहे ॥ ७॥ अगता राजस त्याग सागतान ॥ पूर्वोक्त जे म्हणजे - दत्त रथेव यन्कर्म कायकुं साभयात यजेत् स राज
 स त्याग कृत्वा - म्हणजे नित्य कर्म दुःखरूप किंवा दुःखाने, आहूत कृत्याने अतीतासिद्धे शोदीर्य या भयाने जो नित्य कर्म
 चा कर्माधि काव्यानी केलेला त्याग तो दुःखरूप राजस अहंकाराची पुरुष त्याराजस त्या
 गाग्रन करून। यागफलं नैवलभेत - म्हणजे तत्त्वज्ञान - म्हणजे ज्ञान निष्कारूप फल त्या प्राप्त पावन

दुःखमि न्येव यः कर्म कायकुं साभयात यजेत् ॥ स कृत्वा तम त्याग ज्ञेय त्यागफलं नैवलभेत ॥ ८॥

कार्ये नियेव यन्कर्म नियमं क्रियते नूनं भयं यन्कर्म फलं नैवलभेत ॥ ९॥ ॥

नाही ॥ ८॥ आता सात्विक त्यागमुपुस्तनी कर्तव्य तो ज्ञानाचे हे अर्जेन नियत कर्म कार्यमेव इति सागफलं च तपस्सायक्रिय
 ते स त्याग सात्विक यत - म्हणजे नित्य कर्माचे विधान हे फल 'अमुक्तफलं सादी' करावे असे फल सांगितले नाही तरी या
 म्प्रविहित आहे यास्तव केलेच पाहिजे अशा विध्ययात्मक बुद्धीने त्याकर्मीचा कर्ती मी असा अभिमान टाकून आणि फला
 ता ईश्वराकून नियमकर्मीचे अनुष्ठान अंत करण अही होई पावतो जे करतान तो फलाभि सधि रूप विशेषणा भाव प्रबु
 क्त फलाभि सधि पूर्वक कर्म त्याग सत्वरुण प्रयुक्त होणारा सात्विक आहे। ताउत्तं कर्मीस कर्तव्यत्वे करून मान्य आहे नि
 न्य कर्मसंही साभाव्यफल आहे असे पूर्वी सांगितलेच आहे आणि या भागव दूखनावरून ही नित्य कर्माचे ही काही
 फल आहे असे सिद्ध होते। ते जसा आत्म्य वस फलार्थ लाविता तरी त्यायाग ही फले आनुयगिक त्यापासून उत्पन्न

होतात त्याप्रमाणे आवश्यकधर्मोपुष्टान केले असताही आनुंगिक अर्थ म्हणजे फले त्यापासून उत्पन्न होतात असे आप-
स्तेबलज्ञान सांगितले आहे। या प्रमाणा वस्तु आणि धर्माने पाप क्षय होता असे श्रुतीन सांगितले आहे। आगनिमित्त कर्माचे
अनुष्ठान न केले तर प्रत्ययाय उत्पन्न होतो असे स्मृतीत सांगितले आहे। याप्रमाणे वस्तु ज्ञान प्रतिबंधक पाप क्षयरूप आ-
णि ज्ञान उत्पन्न होण्याची योग्यता आणणार पुण्यरूप आत्म संस्कारात्मक मामान्य फल असें जाणावे। त्याचा अभिसंधि
दाखून नियकर्मोचे अनुष्ठान करावे हे कर्म अनुष्ठान नाही। मन्यास आणि त्याग यादोन शब्दांचे अर्थ गोः अथवा याशब्दांचे
अर्थो प्रमाणे अत्यंत भिन्न विजातीय नाहीं तर कर्मोचे अनुष्ठान करून त्याचे फळाचा त्याग करणे अर्थाजो फळाभिर्मायक
य विशेषणाच्या अभावा मुळे फळाभिर्माय युक्त कम त्यागरूप विशिष्टाभाव तद्रूप फल त्याचा अर्थ आहे असे पूर्वी सांगि-
तल्या प्रमाणे सात्विक कर्म त्यागरूपच आहे। यास्तव - त्यागोर्हि पुरुषत्याघ्र निविशः परिकीर्तितः - अशी निविध म्हण
न हेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले मानुष्यज्जेते॥ त्यागीमन्य समाविष्टो मेधावी छिन्न मंत्रायः॥ १०॥

जे तीन प्रकारचा कर्म त्याग सांगण्याची भागवतानी प्रतिज्ञा करून तो मर आणि राजस असं दोन प्रकारचे कर्म त्याग सा-
गून तिसरा प्रकार कर्मोपुष्टान लक्षणसांगितलाः हे तीन श्राम्भणास भोजन द्यावे अशी प्रतिज्ञा करून कोटिपय गात्रीन दोन
श्राम्भणास भोजन द्यावे आणि एका क्षत्रियास भोजन द्यावे अशा सांगण्या प्रमाणे पूर्वोपरानु मंधानन करून आहे अशी को-
णाची शंका एथे आहे तिचे निराकरण झाले॥ ९॥ यासात्विक त्यागाचा मधीकात करण्यासाठी अंतःकरण शक्तीचे द्वारा त्याचे
ज्ञान निष्ठारूप फलसांगतात॥ त्यागी - म्हणजे पूर्वोक्त सात्विक त्यागाने युक्त म्हणजे कर्तृत्वाभिमान आणि फलोद्देशाच्या
याकस्तून अतः करण फलार्थ विहित नियम कर्मोचरण करणारा। जेव्हा - मन्यमानविष्ट - म्हणजे आत्मनान्त्य विवेका
स कारणभूतजो ज्ञानप्रतिबंधक राजतमोरूप मन्याचा नास दोकन झालेला अत्यभिचित ज्ञानोत्पत्ति होण्याविषयीच
अतः करणास योग्यतास्त अतिशयनेणे करून पुरुष होतो म्हणजे याच अतः कारण जेव्हा नित्य कर्मोचे अनुष्ठान

करून त्याचे भगवतास अर्पण केल्यामुळे पापरूप मत्वाचे क्षालन होऊन सांन्यासि योग्यता आणित पुण्यरूप गुण यांचा संबंध ये संस्कृत होत नें व्हा । मेधावी - म्हणजे शमदम मर्मे कर्मा परम गुरुप मदनादिक जी सामयिक म्हणजे श्रवणाचे पूर्वोक्ती अंगे तीही करून युक्त आणित मनन निरुध्यान रूप जी श्रवणांतर होणारी आत्मसाक्षात्कार रूप फल उत्पन्न करण्यास सहाय्य भूत अंगे तीही करून ही युक्त जो श्रवणात्मक वेदान्त याक्य विचार नत्तहित वेदांत महावाक्य प्रमाणा पासून उत्पन्न झाले असे भावना विपरीत भावना अनुप्राण्य वाकादिकार्मी गद्दत जे ब्रह्मात्ममात्र विषय कर्मी ब्रह्मच आह असे अंगो शांनुभवक प सांन्यास मेधा म्हणतात त्या मेधेने युक्त म्हणजे निष्ठित रत होतो । तेव्हा - छिन्न मत्तः य - म्हणजे पूर्वोक्त मेधेने अविवेचनावा होऊन अविवेचेन होणारे जे सहाय्य किंवा विपरीत निष्ठयात्मक ज्ञाने त्याही करून गद्दत होतो । तेव्हाच सकळ कर्मांचा क्षय झाल्यामुळे अकुशल कर्म नें हेष्टि - म्हणजे अंगो भनकिवा कान्य निषिद्ध जे कर्म त्याचा दुष्ट करीत नाही म्हणजे ते आपल्यास प्रतिशु नहि देह भूतावाक्य न्यक्त कर्मांण्य सोयत . ॥ यस्त कर्म फल त्यागी सन्यागी न्यभिधीयते ॥ ११ ॥

तु आहे असे मानीत नाही । कुशाले न अनुपज्जते - म्हणजे शोभन किंवा निन्य अशा कर्मांचे वायी कट्टे त्वभिमान जाऊन कुतूहल सांन्यासुळे ते आपणास अनुकूल आहे अशी प्रीति करीत नाही । हाच अर्थ पर म्हणजे हिरण्यगर्भ ही त्यापेक्षा अवर म्हणजे आत्मी कडील किंवा कनिष्ठ ज्यापेक्षा आहे अज्ञानिरुपाधिक परमान्माच्या साक्षात्कार आत्मसै करून झाला अमतां यातांन्याचे सर्व कर्मांचा क्षय होतो आणि हृदय ग्रंथीका म्हणजे अनात्म स्वरूप जे अत, करण त्याचा आणि आत्मा यांचा जो नादात्म्याभिमान स्वरूप ग्रंथि त्याचा भेद म्हणजे नाश होतो । आणित मूलक जे सर्व मशय त्याचा नाश होतो अशा अर्थाच्या श्रुतीन सांगितल्या आहे । असे हे सात्विक कर्म त्यागाचे फल आहे । यास्तव त्याच अनुष्ठान मोठे प्रयत्न मुमुक्षुगी करावे ॥ १० ॥ याप्रमाणे जो आपण तत्त्वज्ञानी आहे त्यासच कर्म प्रवृत्तीस कारण भूत जे राग द्वेषादिक ते न सन्यासुळे कर्म त्याग सभवतो असे सांगून जो आत्मज्ञान म्हणजे आत्मा जो अज्ञानी यास्तकर्म त्याग सभवत नाही । याविषयी हेतु सांगनात । देह भूता अशेषतः कर्माणि त्यक्तु नाहि सस्य - देह

त्य विवेक तानने ज्याचा वापसाया नाही असा जो स्मृत शरीरवर भीष्माभ्मण भीमसुव्य भीमदम्भाश्री इत्यादिक तादात्म्याभिमान
साच म्हसम शरीर भूत मनबुद्धि आदिकावर शक्तेया जो भी कर्मा भोक्ता स्ताये दुःखी असा अभिमान तेणे करून कर्माधिकार देसु-
भूत वर्णाश्रमादि रूप स्मृत देह व्याणि कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा अथ म्हसम देह या भूत व्यापन करणाऱा म्हणजे स्मृत म्हसम देह अनादि
विद्येचे वासनने हाव्यवहार योग्य असा कल्पितेला आणि मिथ्या आणि अस्माद्विभिन असतां हो आपले स्वरूपाचे किंवा
दात्म्याने पाहण्यास जो देह भूत म्हणजे देहात्म्यविवेक साच इत्य गगटे पादिक कारणासुळे निरंतर कर्माचे शयी प्रवृत्त झालेला
ज्ञानी सर्वकर्माचा याग करण्यास समर्थ होत नाही। जर त्याचा सर्व कर्म याग होईल तर त्याचे देहात्म्याचा म्हणजे जीव नच हो
णार नाही। यास्तव-य. तु कर्म फल न्यागी स न्यागी अभिधीयते-म्हणजे चित्त वरुद्धितसमन्यासुळे कर्म करण्याचाच त्यास अधि-
कार आहे तो चित्तसुध्याय कर्माचरण करित असतो हे भागवत कुण्डने व्याख्ये फळाचा याग करील तर त्यास फल न्यागरूप सामान्य

अनिष्टमिष्ट मिथ्यैव त्रिविध कर्मणः फल ॥ अर्ह्य शगिनः येत्य ननु तं न्यासितं क्वचित् ॥ १२ ॥

गुणानें भोगव्यवहारे न्यागी असे म्हणावे। नृशब्दानां असा दुर्लभ आद असे क्वचित्। तो मुख्य न्यागी नसतांही त्याची ही सुनि-
जो पूर्वी सांगितले प्रमाणे देहभूत नव्हे असा जो परमार्थ दुर्मी सातें तेच सर्व कर्माचा याग करण्यास समर्थ आहे यास्तव मुख्य न्यागी
तोच आहे असाश्रमिप्रत्य ॥ ११ ॥ देहाभिमानांनी अज्ञानी आणि देहाभिमानांनी अज्ञानी असा जो परमार्थ दुर्मी सातें तेच सर्व कर्माचा याग करण्यास समर्थ आहे यास्तव मुख्य न्यागी
णते त्यागाचे फळाचे देहाभिमानांनी सांगण्याची शक्ति देहाभिमानांनी अज्ञानी असा जो परमार्थ दुर्मी सातें तेच सर्व कर्माचा याग करण्यास समर्थ आहे यास्तव मुख्य न्यागी
करणार्थे त्याविषयी त्याचा दुसरा विदोष सांगतात। अन्यायिक ॥ १२ ॥ अर्ह्य शगिनः येत्य ननु तं न्यासितं क्वचित् ॥ १२ ॥ अर्ह्य शगिनः येत्य ननु तं न्यासितं क्वचित् ॥ १२ ॥
जे कर्म फळाचा याग तरी फळा तथ्यापि कर्मावधान करणारे ते अन्यायी म्हणजे पूर्वी नव्हे असा इति कर्मणः त्रिविध फल भवति-म्हणजे
दिखा उन्मत्त न होना जर मरणा प्राप्त झाले तर मरणापावल्यानंतर नव्हे असा इति कर्मणः त्रिविध फल भवति-म्हणजे पूर्वी नव्हे असा इति कर्मणः त्रिविध फल भवति-म्हणजे
नीन प्रकारचे होत। सायाप्रयत्नास्तव जी फलाना म्हणजे नव्हे असा इति कर्मणः त्रिविध फल भवति-म्हणजे पूर्वी नव्हे असा इति कर्मणः त्रिविध फल भवति-म्हणजे

ल अन्तरी फलवाच्याची व्युत्पत्ति म्हणजे योग आहे। ते तीन प्रकार सौम्यतात। अनिष्ट-प्राप्तकर्मीचे अतिक्रुद्धते करून जाणावयास योग्यतेने
 नारकीच तीर्थयात्रिकाचे शरीर रूप फल ते। इष्ट-अतिक्रुद्धते करून जाणावयास योग्य ते पुण्यांचे देवादिकाचे शरीररूप फल ते। भि-
 त्त-पुण्य आणि पाप यादोहांचे ते इष्ट आणि अनिष्ट उभय स्वरूप शरीर रूप फल ते। हे त्रिविध फल ही त्याज्यच आहे हे फलच
 विषया करणा त्रिविध असा अनुवाद केला। ते मुख्य धर्मा सत्यासी म्हणजे आत्म तत्व साक्षात्कार होऊन ज्यांच्या अविद्येचा आधिप-
 त्वे कार्याचा नाश साळा आहे। त्यास मरणांनंतर त्रिदंड केवल्य रूप मोक्षच होतो असे सांगतात। नतु सत्यासिना कचित् म्हणजे य-
 र अम्हात्म तत्वाचे अपरोक्ष ज्ञान प्राप्त झाले आहे असे जे परम इतर परिब्राजक मुख्य सत्यासी आत्म-याप्रत्येक त्रिविध कर्मांचे जे प्र-
 त्येक सौम्य तत्वेले अनिष्ट इष्ट मिश्र देव धारण करू शकते कोणते देवी कोणते कांती ही सकल शरीरास न्यून करणारे ते असा-
 न आणि त्याची कार्ये भूत जी अनेक जन्मांजित अनेक जन्म कर्मा आणि सकल क्रियमाण कर्मे त्याच्या ज्ञानाने उच्छेद शास्त्रासुखे-
 होतच नाही। तुम्हा शब्द रचकारांचे अर्था विषयीचा अर्थ - ॥ आत्मत्वाचे अपरोक्ष ज्ञाने सकल कर्मे क्षययुति आणि स्मृतीत संगि-
 तळा आहे। तो कसा त्याचे स्वरूप काय ते सविस्तर पूर्वोक्त श्रुतिद्वय आहे। मरण करून गेला त्याच्यास अनंत जन्मजित जीनावा विष-
 य संचित कर्मे आणि क्रियमाण कर्मे त्याचा नाश नशान्वय नुक्त पुन संसार होतो। मुख्य त्याच्यास मोक्ष होतो असा त्यांच्या त्यागाचे फल
 चा विदोष सांगितला। अत्यागी म्हणजे कर्म फलाचा त्याग न करणारे जे मुकाभपुरुष त्यास पूर्वोक्त त्रिविध कर्मांचे त्रिविध फल मर-
 णानंतर प्राप्त होतें। कारण सकामास त्रिविध कर्मांचा संभव आहे। स त्याद्वारास म्हणजे अभावित। कर्म फल कार्य कर्म करो निषि-
 त्त सत्यासीच योगीच-या श्लोकान कर्म फल त्याग करणारा जो त्याम ही फल त्याग करणे सामान्य गुणाने सत्यासी असे अ-
 वतानी म्हटले आहे। यास्तव कर्म फल त्याग करून कर्म करणारे जे कर्मी त्यास पूर्वोक्त त्रिविध फल मरणांनंतर होत नाही। मर-
 ण सात्त्विकत्वास्तव नित्य कर्मांचे अनुष्ठानाने आणि निषिद्ध काम्य कर्मांचे वर्जनाने पापाचा संभव नाही। म्हणून मरणानंतर पापा-
 चे अनिष्ट फल होत नाही। काम्य कर्मांचे अनुष्ठान न केल्यामुळे आणि इच्छारपण नु होते त्या कर्मांचे फलाचा त्याग केल्यामुळे

सुद दुष्प्रकृत ही होत नाही। याच कारणांत यापुण्या उभयात्मक मिथकर्मचे मिथही फळ होत नाही। याच अभिप्रायाने, मोक्षार्थी न प्रवर्तत तत्र काम्य निषिद्धयोः॥ नित्य नैमिषिके कुर्यात् प्रत्यवायविवर्जितः। जो मोक्षार्थी आहे त्याने काम्य आणि निषिद्ध काम्येचे वायीं मवृत्त होऊनये। प्रत्यवायविवर्जित होऊन म्हणजे अनुष्ठान न केले तर प्रत्यवाय प्राप्त होईल यास्तव त्याचेपेक्षा सार्थ नित्य नैमिषिक कर्म त्याने करावीं असे सौमित्राकें आहे। अशी एवें व्याख्या कोणी करता नाही भाष्यारिक सविरुद्ध आहे। आणि याव्याख्येत शब्द मर्यादेचे आणि अर्थ मर्यादेचे उल्लेख होत। ते असें गौणसुख्ययोः सुरत्ये कार्यं संप्रत्ययः अशीति शब्द मर्यादा शास्त्रानुमत आहे म्हणजे शब्दद्वयासुरत्यार्थी चा बाध नसेल तर सुख्य अर्थीचें न प्रवृत्त करतें गौणार्थीचें प्रवृत्त करतुं ये असा शास्त्र सिद्धनियम आहे यास उदाहरण अमावास्येचे दिवशी अपराणरू काळें पिंड पितृ यज्ञे करून यजन करतें असा उर्थीचें वाक्यांत अमावास्य शब्दाचा फळ हा सुख्य अर्थ आहे आणि जो याप्रमाणें विद्वान् म्हणजे जाणणारा अमावास्येचे वायीं यजन करतो या अर्थीच्या दर्शेष्टिविधायक वाक्यांत अमावास्य शब्दांत अमावास्य काळीं उत्पन्न होणारे कर्मागौण उर्थ आहे अशी स्थिति असता दर्शपूर्णमास प्रकरणोत जो याप्रमाणें जाणणारा अमावास्येचे वायीं याग करतो या अर्थीचें दर्शेष्टिविधायक वाक्य आहे त्यानील अमावास्य शब्दांनी कालरूपसुख्यार्थ व्यावाकिंच अमावास्यारूप काळाचे वायीं नित्य न होणारे कर्म रूप गौण अर्थ व्यावा अमासं वाय प्राप्त इत्याग्ना असतां दर्शेष्टिरूप कर्मविधायक वाक्यांत अमावास्य शब्दांनी त्या काळी उत्पन्न होणारे कर्म रूप गौणार्थीचें व्यावा म्हणजे पितृयज्ञ त्याचें अंग होईल यासुळे त्याचे फलची कल्पना करणयास नको असें विधीचे उदाहरणें लक्ष्य असा अंगोयामर्माभ व्यावागात् शब्दांनी आचार्यनमतानीं पूर्वेष्वपि सकलत प्रथमसुख्यार्थी उपस्थिति होऊन च नंतर गौणार्थीची उपस्थिति होते यास्तव प्रथम उपस्थित झाल्यासुळे सुख्यार्थीच प्रबल आहे त्याचा एवें बाधही नाही यास्तव अमावास्य शब्दांनी कालरूपसुख्यार्थीचें व्यावा आणि हे वाक्य दर्शेष्टिरूप कर्मविधायक आहे पितृयज्ञ त्याचें अंग नाही त्याचा अमावास्येचे दिवशी अपराणरूपरूप स्तंभ काल मांशु

न त्याचें स्वतंत्र विधान केलें आहे यासुळे तें कर्म स्वतंत्रच आहे असे प्रमाण बलाची सिद्ध झाल्यानंतर दोशेही स्वरूपकर्मोची फल कल्पना केली तरी फलसुरव गोन व दोषावह नाहीं असा शास्त्र सिद्धान्त आहे यासुळे बाधक नाहीं असा पितृव्रतः स्वकांते त्या दानेंगं स्वादिनि या सत्यानी जें भिमीनी सिद्धान्त केला आहे असें असतां सर्व कर्म त्याग कारणे होतुस्य संन्यास दाव्याचा अर्थ आहे त्याचे ग्रहण करण्यास एथे बाधक ही नाहीं असे अनुसून फलत्याग रूप गौणार्थ एथे घेतल्यानी पूर्वोक्त शब्द मर्यादेचे व्याख्येत उल्लेखन होते याप्रमाणे अर्थ मर्यादेचे हो उल्लेखन होते। ते असे - यावत कारण सामग्री असली म्हणजे कार्य अवश्य उत्पन्न होते। या नियमास अर्थ मर्यादा असे म्हणतात। ईश्वरगर्पण बुद्धीने सर्व कर्मोचें फळाचा त्याग केला आहे आणि अंतःकरण शुद्ध्यर्थे नित्य कर्मचे अनुष्ठान जो कर्तो असा जो गौणसत्याची तो ज्ञान होण्या पूर्वोत्तर मरण पावला तर त्याची अनंत जन्मांर्जित अनंत पूर्वोक्त अविध संचित कर्मोचा नाश न झाल्यासुळे ती आपलें पूर्वोक्त निविध फळ त्यास उत्पन्न कर ती ठेव आणि अंतःकरण शुद्धीने फळ जें आत्मज्ञान तें उत्पन्न होण्या साक्षा त्या गौणसत्या शास शरीर होणे अवश्यकच आहे याच कारणांने विविदिषा संन्यासी अवघणादिक योग करीत असतां ज्ञान प्राप्तिरूप योगासि ईशाल्या पूर्वोत्तर योगप्रपट होऊन मरण पावला असतां तो शुची श्रीमंत नें किवा योग्याचे ग्रहांत उत्पन्न होतो असे सांगून त्यास ज्ञान प्राप्त्यर्थ ज्ञानाधि कारी शरीर प्राप्ति अवश्य होते असा वष्टा ध्यानांत भगवंता नी निर्णय केला आहे। यावरून सर्व कर्म परित्याग करणारा जो योगप्रपट अज्ञ त्यास ही शरीर प्राप्ति मरणानंतर अवश्य होणे मग कर्म करणारा जो अज्ञ त्यास संचित कर्म फळ शरीर प्राप्ति मरणानंतर होईल म्हणून काय सांगा वयाचें आहे। यास अर्थ मर्यादेचे उल्लेखन झालें भास्तव प्रथम केलेलें व्याख्यानच उत्तम आहे। यातील ज्ञान त्याचा विचार मि मत्सर पंडितोनी करवा। आतां या ग्रंथ करणाचा निर्गोळितार्थ छिदितो। वेदांतवाक्याचें अंबण मनन निश्च्यासनादिकें करून उत्पन्न झालेला आणि संकल असबाबना विपरीत भावना अत्राभाण्य ज्ञान रहित जो अकट्टे अगोन्ट परमानंद ही तीयसंप्रकाश सद्रूप ब्रह्माचा तत्सर्वें करून निर्विकल्पक साक्षात्कार तेणे करून कर्तृत्वादिकचे अभिमानास कारण भूत अज्ञानाचा नाश झाल्यासुळे कट्टे

त्यादिकाचे अभियानाने रंहितजोमुख सन्यासी तो मरणानंतर सर्वकर्माचा शानोने समूळ नाथा शास्त्रामुळे अविद्या आ
णि तिचे कार्य कर्मोदिक तन्मूळकपुनः शरीर प्रदण रूप जन्माप्रत प्राप्त नाहीं ॥ जो कर्तृत्वा दिकाचे अभियानोने देहधारण कर
णारा अज्ञानी तो तीन प्रकारचा आहे ॥ रागद्वैपारदिक दोषाचे प्राबल्यास्तव काम्यनिषिद्ध कर्मांचे यथेष्ट अनुष्ठान करणारा जो
सो नात्मानधिकारी एक । एवं जन्मार्जितपुण्यकर्माने ज्याचे रागद्वैपारदिक कोडी गेले आहेत आणि सर्व कर्मांचा परित्यामकर
ण यास बमर्षे नसल्यामुळे काम्य आणि निषिद्ध कर्मांचा मात्र परित्याग करून अंतःकरण कृतार्थ नित्य भैमिनिक कर्मांचे फ
ल अभि संधीचा त्याग करून नित्यादिक कर्मोनुष्ठान करणारा दुसरा । हा दुसराच नित्य भैमिनिक कर्मोनुष्ठाने करून अंतःकर
ण कर्तृदि होऊन आत्मज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झाली आहे त्यास असा आणि वेदांतग्रवणादिक जे आत्मज्ञान साधन त्यांचे
अनुष्ठान करावे असा इच्छेने श्रवणादिकामविसेप करणाऱ्या कर्मांचा त्याग करून श्रवणाद्वयं गुरुपाशीं जातो तेविसरा
॥ यास विविदिषा सन्यासी म्हणतात । यातिष्ठान पदित्याम सं सारित्व प्रसिद्ध आहे । दुसऱ्याम सं सारित्व कसे आहे ते-अभि
ष्ट मिष्ट मिश्रं वा-याश्चोकाचे व्याख्यानांत सांगितलेच आहे । निमयास सं सारित्व कसे आहे ते-अयतिः श्रद्धयोपेत-एणे
करून अनुज्ञाचा प्रश्न सांगून त्याचे उत्तरान-श्रीमन्-गेंद्र योगप्रश्ने भिआवने-अथवा-योगिनामेव कुळे भवति-एणे करून
हाचे अध्यायात सांगितले आहे । याप्रमाणे तीन प्रकारचे अज्ञानास जन्मानंतर होण्यास पूर्वजन्मार्जित सं चित्त कर्मादि रूपा
माग्री आहे यामुळे सं सारित्व निश्चित आहे । परतु ते कोणास ज्ञानाचा अनुगुण म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीस साधन आहे कोणास ज्ञा
नाचा ज्ञाननुगुण म्हणजे ज्ञानाचनीत्या अनुकूलन करून देतात याश्चोकांत म्हणजे दोन प्रकारचे याश्चोकांत म्हणजे अज्ञान
चा नाश शास्त्रामुळे मरणानंतर स्मृतः सिद्ध केवलय आहे हे दोन प्रकारचे याश्चोकांत म्हणजे अज्ञानास अज्ञान
ज्यास आत्मज्ञानाची व्याप्त सं सारित्व प्राप्त होण्या विषयी हेतुभूत कर्म त्यागाचा असे भव-नहि देह भूता शक्ती कर्तुं कर्मोप
शेषतः-एणे करून सांगितला । आतां कर्म त्यागाच्या अंतर्भावस हेतु कर्मोस हेतुभूत जे पुढे सांगण्याचे अधिष्ठानादिक प

च क त्याचे ठाणीं तादात्म्यानि मान च आहे। असे चार भेकांनी सांगतात ॥ त्यां प्रथम भेकांत अधिष्ठानादिक पात्राचा त्याग करणवला
 हां अवश्य जाणली पाहिजेत असे सांगतात ॥ हे महाबाहो! मनानि पंच-म्हणजे ही जी उट सांगतो अधिष्ठानादिक पांचती। सर्व कर्म
 गो सिद्धये कारणाणि मे निबोध-म्हणजे सर्व कर्मांचा निष्पत्ति होण्यासाठी कांण अर्थात असे सर्वज्ञ परम आत्म जो नीयाचे वच
 ना वरून तें जाणा वयास सावधान हो। ही कार दुर्गें य आहेत या स्तव मनाचे एकाग्रते शिवाय जाणा वयास ही शक्य नाहीत या
 स्तव सावधान मना हो असे तात्पर्य ॥ ही जी कारण सांगतो ती मी आपले बुद्धिने कल्पिलेली सांगतो असे माट्टे नको। तीं सप्र
 माण आहेत असे सांगताना। भार्गव कृतांत मोक्षनि-म्हणजे निरति शय पुरुषार्थ भूत जो मोक्ष त्याचे मासी सादी आणि सर्वो न्य
 स कारण भूत जें अज्ञान त्याचे निवृत्ती साठी अवश्य मण वयाचें जें जीव ब्रम्ह आणि जीव ब्रम्हांतें यक्य आणि त्याचे ज्ञानास सा
 धन जी श्रवण मननादिक हे पदार्थ उत्तम प्रकारे कर्तुं निरूपिले आहेत यांचे ठावी असे आणि कृत म्हणजे कर्म त्याचा स
 पंचेतानि महाबाहो कारणाणि निर्वंधं॥ स्तारव्य कृतांने प्रोक्तानि सिद्धये सर्व कर्मणां ॥ १३ ॥

त म्हणजे ज्ञान द्वारा समाप्ति होतें ज्यापासून असे जें आत्मवस्तूने मात्र प्रतिपादन करण्यास वेदात शास्त्र त्याचे ठावीं प्रोक्त म्हण
 जें लोकान्त प्रसिद्ध आहेत तयापि अनात्मभूत असनाही मिथ्या परोक्ष ज्ञानाने आत्मत्वे करून लोकांनी जाण ले कीं आहेत त्या
 चा आत्मज्ञाने करून बाधव्हावा आणि त्यावरील आत्मत्व ज्ञान जावे यासाठी त्याज्यत्वे करून निरूपिली आहेत। कर्म दुसऱ्या
 ना धर्मे असतां ही ते अविवेने आत्म्याचे ठावीं आरों पिले आहेत त्याचा शस्त्रात्म ज्ञाने करून जेव्हा बाध होतो तेव्हा कर्मांचा अंत
 होतो यासाठी आत्म्यास कर्मांचा संबध नाही असे प्रतिपादन करण्यास अनात्म भूत जी अधिष्ठानादिक पांच कर्मांची कारणे
 त्याचा वेदात शास्त्रांत मायाकाल्मिनि मिथ्याच ती आहेत असा अनुवाद केला त्याचे प्रतिपादन करण्याविषयी वेदात शास्त्रांचे
 तात्पर्य नाही यास्तव वेदात शास्त्र आत्मवस्तूचे मात्र प्रतिपादन करतें याचा विरोध नाही आणि या गीता शास्त्राचे वाकी ही
 ज्ञानास सर्व कर्मो तत्त्व-सर्व कर्मो निवर्तणार्थ ज्ञानेपरि समाप्यते-एणेकरून सांगितले आहे। यास्तव ज्ञान शास्त्रास कर्मांतल्य

पपन्न आहे ॥ १३ ॥ आत्मवस्तुला अकटल सिद्ध होण्यासाठी कर्मोत्सकारण भूत पांच देवान शास्त्रांत सांगितले आहे असे मीही
 मनीं त्याचें स्वरूप कापतें यादुसऱ्या स्कोकांत सांगिताना ॥ अधिष्ठानं - म्हणजे जेसें मायेने कल्पिलेले अमोक्तिक स्वप्नातील ग्रह स्थादिक अधिष्ठान
 ज्योति होण्यास आश्रय भूत शरीर । तथा कर्तो - म्हणजे जसें मायेने कल्पिलेले अमोक्तिक स्वप्नातील ग्रह स्थादिक अधिष्ठान
 तसा मी कर्तो मीभोक्ता इत्यादिक अभिमानांचें युक्त शानशक्ति प्रधान आणि अपंचीकृत भूतांचा कार्यभूत ज्यास अतर्क रणधु
 डि विज्ञान असें ही म्हणतात आणि तादात्म्या ध्यासोने आपले वरीक कटुत्वादिक धर्मांचा आत्म्यावर भास होण्यास हेतुभू
 त जो आहे असाभोक्तिक अहंकार मायेने कल्पिलेला । तात्पर्य ॥ जसें त्याप्रग्रहस्थादिक मिथ्या तें करून जाणावयासक
 कर आहे किंवा लोकाचिन्तनांनीं आत्मस्वरूपतें करून मानिलेला जो स्फूर्तदेह तो त्यांइत भिन्न जे परीक्षक सांगी आत्मालेंक
 रून निव्वयप सफर आहे ॥ असे तथा बापदानें सचविलें । पृथक् विधकरणेच - म्हणजे तथा याचे अर्थाविषयीच सव्द । त्याप्रम
 रून निव्वयप सफर आहे ॥ असे तथा बापदानें सचविलें । पृथक् विधकरणेच - म्हणजे तथा याचे अर्थाविषयीच सव्द । त्याप्रम

अधिष्ठानं तथा कर्तो करणं च पृथग्विधं ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवान् पंचमं ॥ १४ ॥

माणें ना ना प्रकारचें म्हणजे भिन्नभिन्न शब्दरूपरस स्पर्शगंध याचे ज्ञानास आणि देणे घेणे चालणे बोलेणें इत्यादिक व्यापा
 भास साधन भूत श्रोत्रादिक पांच ज्ञानें दिलें । पांच कर्में दिले मन बुद्धि असें बाराप्रकार चें याकरणांचे वर्गीत मनबुद्धि हे वि
 ताचे वृत्तीचे भेद जाणावे । त्यावृत्तीचीं युक्तजो अहंकार मोकर्ता चिदाभास यांत सर्वांत सारवाच आहे त्यासच त्या वृत्तीचे
 तादात्म्याच्या सोनें कर्तो मना प्रमाता अहंकार असें म्हणतात । विविधाश्च पृथक्चेष्टाः - म्हणजे नाना प्रकारच्या म्हणजे पर
 स्पर भिन्न भिन्न पांच प्रकारच्या किंवा दाहा प्रकारच्या क्रिया शक्ति प्रधान पंचीकृत भूत कार्यजें प्राणा पान व्यामोदान
 समान असे सुरव्य प्राण आणि नागकूर्मकृफल देव दत्तपतेजय रूप उपप्राण असे दशविधप्राण सोचें प्राणाषाणादिक
 पूर्वी लिहिलेले व्यापार यादृग्विध प्राणांत प्राणा पानादिक च पांच प्राणाचा नागकूर्मोदिक आपोवात च समावेश करावा
 सें कोणी म्हणतात । यावरून पांचप्रकारचे किंवा दहाप्रकारचे असें लिहिले । हा प्राण एकच आहे तथापि स्थान प्रदेशांनिष्ठ

या दृष्टिभेदोने पांच प्रकारचा किंवा दहा प्रकारचा असा त्याविषयी व्यवहार होतो। तो अंतःकरण झून अंगदीभिन्यव आदे-
 कारण स्रुपुनि समयी अंतःकरणाचा लयसालावरीं शरीरात प्राणवायूचा संचार आणि प्राणापानादिक त्याचेव्यापार होताना पा-
 कून असं कोणी म्हणताना। अपचीकृतभूतांचे कार्य अंतःकरण ज्ञान शक्ति आणि क्रिया शक्ति या दोन शक्तीनें युक्त आहे। तेच जीव
 त्यास उपाधिभूत आहे त्यासच क्रिया शक्तीचे प्राधान्ये करून प्राण असं म्हणताना आणि ज्ञानशक्तीचे प्राधान्ये करून अंते-
 करण असं म्हणताना। स्रुपुनि समयी ज्ञानशक्तीचा लोप झाला तरी क्रियाशक्तीचा लोप होत नाही यासुळे प्राणापानादिक
 व्यापार होतात। आणि असेच मानिले पाहिजे नाहीतर मरण स्वमर्त्य शरीरांतून जीवाची जी उत्क्रांति होणे ती प्राणाचे उत्क्रां-
 तीनें होणे असें श्रुतीनें सांगितले आहे आणि दुईच उत्क्रांतीनें होणे असें ही श्रुतीनें भागितलें आहे। जीवाचे उत्क्रांतीस प्रा-
 णोत्क्रांति आणि बुध्नुत्क्रांति असे दोन परस्पर भिन्न उपाधि मानले नर सकेच शरीरांत दोन जीव आहेत असें दोरीलया
 स्तव बुद्धि आणि प्राण या उपाधीचें ऐक्य मानलें पाहिजे आणि भिन्यव तें करून व्यवहार पूर्वीक शक्तींचे भेदोने च मानल्य पा-
 हिजे। या शरीरांतून कोणाचे उत्क्रमणाने म्हणजे गमनाने मीं उत्क्रांत होईन आणि कोणाचे स्थितीनें मी स्थितीप्रतपवेन
 असा त्या आत्म्याने विचार करून त्याने प्राणः तन्न कंउ या अर्थाची श्रुति प्राणोत्क्रमणोत्क्रमण कर्तो। बुद्धिः सृत्स्वेत
 सो गेव। आणि तो आत्माधी। स्वप्न म्हणजे बुद्धि स्वप्न होऊन या लोकांचे किंवा या शरीराचे उत्क्रमण कर्तो। बुद्धिः सृत्स्वेत
 पाप्रत ध्यान करीत असतां ध्यानकरणाया प्रमाणे होतो किंवा भासतो बुद्धिः चंचल सान्दी म्हणजे चंचल इत्याल्या प्रमाणे हो
 तो किंवा भासतो या अर्थान्या श्रुतीत बुद्धीचे उत्क्रमणाने ओपाधिक जीवाचे उत्क्रमणदिक सांगितले आहे असें को
 णी म्हणताना। देववैव अत्र पंचमे- म्हणजे या कारण बणांचे ठायीं शरीर इंद्रियादिकांस भोगज्ञान उत्पन्न करणारी शक्ति
 देणे असा अनुग्रह करणाऱ्या ज्या इंद्रियादिकांच्या देवना त्यांच्या समुदाय पांचवा आहे। चशब्दानें तो समुदाय शरीरा-
 दिकाप्रमाणें अनात्मा आणि भौतिक आणि माया कल्पितच आहे असा अर्थ सूचविला। या पांच कारणांत कर्ता-कर

रण-क्रिया-योगे अधिष्ठाने शरीरयात्री देवता पृथ्वी आहे। या विषयी प्रमाण। तेव्हा हा पुरुष मरण पावतो तेव्हा याची सणी म्हणजे वागिंद्रिय अग्नीप्रत जाते। प्राण बाधू प्रत जातो। चक्षु आदित्य म्हणजे स्पर्श प्रत जाते। मन चंद्राप्रत जाते। श्रोत्रेन्द्रिय द्रिक्वा प्रत जाते। या शरीरवाशिनी प्रत जाते। अशा अर्थाच्या श्रुतीत वागादिक इंद्रियाच्या अधिष्ठान भूत ज्या अग्न्यादिक देवता सांगल्या आहेत। श्रोत्राची अधिष्ठान्नीष्ट-विषयी देवता सांगितली आहे। कर्णजे अहंकार त्याची देवता रुद्र असे पुराणात सांगितले आहे। श्रोत्राची दिशा देवता। लघ्वेची वायु देवता। वायुची स्पर्श देवता। रसनची करुण देवता। प्राणाची अग्नि देवता। कुमार देवता। वाणीची अग्नि देवता। पाणी म्हणजे हस्त यंत्राची देवता। पादांची उपेंद्र देवता। उपेंद्र म्हणजे इंद्राचा कनिष्ठ बंधु न्यास वामन म्हणतात। पाशू म्हणजे गुद याची मित्र देवता। उप-स्त्राची प्रजापति देवता। मनाची इंद्र देवता। बुद्धीची ब्रह्मसति देवता। प्राणाची सद्यो जात देवता। अग्राची वाम देव देवता। व्यानाची अपोर देवता। उदानाची तत्पुरुष देवता। समानाची इंद्रा देवता। असे पुराणांत ग्रंथित आहे। १४॥ याप्रमाणे अधिष्ठानादिकेन शरीर बाधूनो धियेन कर्म प्राप्त नरः॥ न्याय्यवा विपरीतं वा पंचेने नस्य हेतवः॥ १५॥ छ ॥

यांचे स्वरूप सांगून त्यांस कर्मचें हेतु व सांगतात। नर-शरीर बाधूनो धिः यत् न्याय्यवा विपरीतं कर्म भारभते-म्हणजे मनुष्य न्याय्य म्हणजे शास्त्रविरुद्ध। अथवा विपरीत म्हणजे शास्त्र निषिद्ध अथवा शरीराचें जीव न क्षोण्यास हेतु भूत असे जे मनुष्ये मनुष्यादिक चेष्टा रूप शरीर किंवा वाचिक क्रिया मान स नीन प्रकारचें विकृत निषिद्धात्मक उदासीन अशा ज्या कर्मांच्या आरंभ करतो किंवा आरंभ करून सिद्ध करतो त्या सर्व कर्मांचे हे अधिष्ठानादिक पांच हेतु म्हणजे कारण आहेत। प्रबोक्त न्याय्य अणि विपरीत-या हेतु नें शरीर जीवनास हेतु म्हणजे मनुष्यादिक कर्म किंवा दुसरे विकृत निषिद्धासांगचे कर्म ते सर्व जन्मांतर कृत धर्म किंवा अधर्म यांचेच कार्य आहे यास्तव त्या न्याय्य किंवा विपरीत कर्मांतच समावेश आहे। मध्ये मनुष्य त्या कर्मांच्या शरीरवाणी-आणि मन याहीकरून आरंभ करतो किंवा कर्म करतो त्याचे हेतु पांच हेतु किंवा हेतुसमते तथापि शरीर पदानें अधिष्ठानाचे-आणि नर यापदाने कर्मांचे-या कर्म या दोहोंपदानी सर्व करणाचे-आरंभते यापदाने चेष्टाचे-न्याय्य अणि विपरीत न्याय्य

पदानी धर्माधर्मरूपदेवायै गृहणकरायै । सर्वकर्मोन्मथीयापांचाचा भमानउपयोग सोहे नथागिशास्त्रान विधिआगिनियेषहरूजे शांतीन वाचिकमानसिकनिविद्य कमेनेव प्रसिद्धाह यास्तव दे शाश्वत नीत्यक हे मानसिक असालोकान्तात्रिविधपुनधान्येकरून व्यवहार जाके य सन्नतिगेपजडा असे ज्ञाणावे । वशिष्ठनेषध शास्त्रमेंच मनुष्यचेअधिकारी आढेन यास्तवउत्ते स्वरूः॥१२॥ आत्मज्ञा अधिष्ठाणादिक याज्ञानाच्च कर्मक हंतु अहिंसास्त्व ओभ्यास कर्तव्यना दंड हा चार्पात्वा बे निरूपणाचे फल याअभिप्रायानेसांगना तानचएवं मात म्हणजे कर्मप्रत्यक्षचेअधिष्ठानादिका याज्ञानासच हेतुव आहे यामुळे नर्वकर्म्मपुन्यकडेक झेतना । य केवलं आत्मानं कर्तारंपश्यन्-म्हणजे जो पुरुष-मंत्रजट्टइत्येप त्याच्याभासरक्त मनस्कूर्नीस्वरूप स्वप्रकाशपरमान्द्रव्यरूपकालत्रयी स्वाधारहित आणिअसंग उदासीन परमार्थत विक्रिया रहितअद्वितीय प्राक्ता असतांहीअविघ्नकरून अधिकृतस्विकारणीमति विबिधस्वरूपाने त्यागीअल्पान्ते करून कल्याण ज्ञान प्राप्तविबिध ज्ञानाभासकजोसुर्य त्यास प्रजादिजे त्यात अनन्ययेकरून तत्रैवंसति कर्तारमात्मानं कैवलंनुय ॥३६॥

न कल्पजाल रूप उपाधीवरील बाबन्ध्यादिकियांचा मबेधजसा त्यावर आरापितात त्याप्रमाणे साक्षीभूतसात्मावर अधिष्ठान
दिकावरील कर्म कर्तव्याचा अतोप करून मी कर्तो आहे असे कर्माचे कर्तृत्वाभ्रयलें करून आत्माग्रन पाहजे म्हणजे रज्ज् असा
तीही हा रुजंग आंद्राप्रमाणें आत्माकडो आहे असे कल्पितो। सः नपश्यति - म्हणजे तो असे पहात असतो ही अभिविद्येने अभा
स शास्त्रामुळे तलें करून पाहत नाही। तो भ्रंतीने विपरीत च पाहतो तलें करून पाहत नाही या विषयी हेतु सांगतात। अकृत
द्वित्वात् दुर्मति - म्हणजे शास्त्र आणि आचार्य यांचे उपदेशापासून आत्मनाम्बविके रूप बुद्धि त्यास सत्य नाही नाहीं या
स्तव रज्जु तलें तानाडिवाय संपर्कमा या वाधजसां द्रोत नाही याप्रमाणें शास्त्राच्या उपदेशापासून मी सच्चिदानंद अकृत
अभोक्ता अद्वितीय ब्रह्म आहे अशा तलें साक्षात्काराचून असानों इताने मिथ्याभ्रमाचा नाश द्रोत नाही तर तो पुरुष
अवना नव सासाळ्यार्थं गुरुतु जाऊन तलें साक्षात्काराचून असानों इताने मिथ्याभ्रमाचा नाश द्रोत नाही तर तो पुरुष

प्रतिबंधक पापाने दुष्ट म्हणजे मति न आदि बुद्धि ज्याची असा आहे. यास्तव चित्त आदि न आल्यामुळे नवजानास अयोग्य होऊन आत्मा अकृतो असता ही त्यास अविबोधने हा कर्ता आहे असे कल्पून कर्म कर्मोंचे वायी नादात्म्या ध्यामात्म्य कर्म- त्यागा विषयी असमर्थ होऊन सर्वदा जन्ममरण प्रवाहरूप संसारांत इष्ट अनिष्ट मिश्र यात्रिबिध कर्म च्या फळाचा अनुभव करतो असे नात्यर्थ। एण करून नार्किंक देहाद्वून आत्माभिन्न आहे तो केवळ कर्ता आहे असे जें मानिनात तें ही असु त बुद्धिच आहेत असे कचचिते। आणि दुर्मति पदाने आत्मा केवळ कर्ता न दे परंतु दे द्वादिक संघातचे सर्व धाने त्यास कर्तृत्व आहे असे अमून केवळ एकटया आत्म्यास कर्ता असा जो पाहो तो तले करून पाहत नाही असे जे कोणी म्हणतात ते- ही बोलणे चांगले नाही- परमार्थत. असंग अदि तीय सर्वविकारहित आत्म स्व रूपशुभोक्त सांगिते आहे आणि देहादिक ही अवि- बोधने कान्धिलेले मिथ्याच आहेत यास्तव त्यास देहादिका वात्माविक संबंध व संभवत नाही- केवळ शब्द आत्म्यास स्वाभाविक- यस्य ना दे कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न गृह्यते ॥ हत्वापि मरमान लोकात् न हंति न निवध्यते ॥ १७ ॥

असंगत्व आहे याचा अनुवाद- यास कर्तृत्व पादणारास दुर्मति न सांगण्यासाठी हे तुजे करून करतो असे मुचविते ॥ १६ ॥ या प्रमाणे चार लोकांनी- अनिष्ट मिष्ट मिश्र च त्रिविध कर्मण फल ॥ भवत्य त्यागिना श्रेय- या लोकांचे तीन वर्णांचे व्याख्यानेस त्यावर कर्तृत्व आनेपित आहे असे माणून आना आत्म्यास कर्तृत्व स्वाभाविक नाही अर्क न स्वभाविक आहे असे सांगण्यास ठी- चतु संन्यासिना कचित- याचतुर्थ चरणने व्याख्यान एक लोकांचे करतात ॥ यस्य अहं कृतं भावः न- म्हणजे शुभ कर्मों वा यें करून जाच्या आ- गान्माय विवेकास नित्य चरु पाणवा नाशनाशना आहे एव मा आणि चित्त वादि होऊन नित्य नित्य व स्तु विवेक या लोकांनी ॥ कवी गुरमो कर्ता न विषय भोगा विषयीचे वेगवेग- आणि शायद सादिक मुसुक्तत्व म्हणजे जो संच्छा- यासाधन चतुष्टयांचे जो संपन्न आहे आणि शास्त्र आणि गुरुचे उपदेश या म्हणून अकृतो अलोका स्वयंकाया यमा नंदा- दितीव परब्रह्माचा स्वाभाव्ये करून उपासना शास्त्रा साक्षा आहे अशा त्या पूर्व व्याकृत निवृत्त सांग पुरुषास कार्योसुद्धा अ-

ज्ञानान्यावाधप्रान्यामुळे मी क तो असा प्रत्यय होत नाही अथवा अद्वैतावावा धोऊन क ज्ञान स्व रूपाने स्थिति साध्यामु
 के ज्याच्या भाव म्हणजे स्थिति अह असा व्यवहारास योग्य होत नाही. अथवा आत्म्यात्म विवेक ज्ञान साध्यामुळे ज्ञान अद्वैत
 न भाव म्हणजे अद्वैतारूप नादात्म्य नाही अर्थात् यस्म्यद्विने निव्यने-म्हणजे ह्यसुरूप अमग आहे आत्मा साक्षी आणि केवळ
 अर्थात् निर्गुण आहे आत्मा अभ्याग म्हणजे प्राण रक्षित आहे आणि मानान रक्षित आहे आणि वरुभ्य म्हणजे म उरक्षित स्वच्छ-
 खाहे. पंधरावे अध्यायाने जाकार्योपाध्दर भागितान्याहून परजे मायोपाधिक असुर ईश्वर याहून पर म्हणजे कार्यकार
 जोपाधिरक्षित असा आत्मा आहे अर्थात् अज म्हणजे उपनि रक्षित आणि ध्रुव म्हणजे शाश्वत आणि मन्त्रि ठरकड
 खा अर्द्धत निव्य शाश्वत पुराण आहे. अहंदाभतत्व निष्क्रिय निरवयव शात निरवद्य म्हणजे दोष रक्षित निर जन म्हणजे तमी
 गुणरक्षित अज्ञा अर्थान्या अनेक धृतीचे प्रमाणावरून अर्थात् अविकार्योपाध्दने-प्रकृते क्रियमाथानिगुणः कर्मो निरस्य
 ता ॥ अहंकार विमृदा त्या कर्तृत्व भित्तमन्यते. तत्त्वा वानुमदा बाह्यो गुण कर्म विभाग्यो. गुणगुणेषु वर्तते इति भवानसंज्ञते
 ॥ शरीरस्थोपि कौतय न करोति न लिप्यते. इत्यादिक ज्या नग व द्वाते नील भगवद्वाक्य रूपस्थिति याच अर्थ दृष्टी ठिदित्यावसा
 हे याचे प्रमाणावरून दशधर्मा प्रमाण तत्त्व ज्ञानाने वा धोऊन अनुवृत्ति असली तरी माझे हायो भादन कल्पिते हे अ
 धिष्ठानादिक पाचच सर्वेक मोचे कर्ते आदिन आणि ह अमग स्वप्रकाशा वन्य रूप ज्ञोमी याच्या भावा कल्पित संबोधने
 च प्रकाशावने आहेत मी तर कर्तो नाही कर्ते आणि भाचे जे सर्व दृष्टीक व्यापार त्यांचा प्रकाशक साक्षी आहे आणि कि-
 याशक्ति आणि ज्ञान शक्ति याही करुत युक्त ज्ञाण आणि अतः करण रूप दोन एता शिः याही करुत रक्षित शक ह सर्वस्व
 र्य कारणचे भव धाने रक्षित कृटस्थ निर्विकार हे तर रक्षित आहेत यास्तव कर्तो मी आहे. अशी पात्माधिक बुद्धि साध्यामुळे
 ज्या ची बुद्धि म्हणजे ज्ञान कारणकर्तृ व वास्तव निमित्तक ते हे मी करीन किचाकडे याचे फल मी भोगीन किंवा भोगिजे
 या अनुसंधानात्मक नेपाने युक्त होत नाही या अनुसंधानास अनुशय असे म्हणतात तो अनुशय पुण्यकर्म कल्पानेची

पुण्यवान् आहं अस्मा हर्षजो होतो तद्गुण आहं आणि पापकर्मके ल्योने हं पाप कशासभी केले किं वा हं दुःख मलागयाने शान्ते
 अस्माजोपश्चात्ताप होतो तद्गुण आहं कर्तृत्वाभिमान गेल्यामुळे दोही प्रकारचा जो अनुशाय त्रेणं कर्तव्यार्थी दृष्टिहित होत
 तनाही असे तात्पर्य । यास प्रमाण । तैत्तिरीयोपनिषदांत ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मा प्रतपावतो ब्रह्मचर्यो तो असे उपक्रमान सांगून-
 ते ब्रह्म आनंदस्वरूप आहे त्याचा ज्ञानाने स्वात्मते करून लाभ घाला न्मणजे पुरुष आनंदयुक्त होतो ऊ न्यथा होत नाही
 तो ब्रह्मानंद या पुरुषाचे राशी आणि या आदित्याचे राशी आत्मस्वरूप एकच आहे असे सांगून अशा ब्रह्मा नंदाप्रत्यये
 स्वात्मत्वे करून पादतो तो ऐहिक भयाला कारण जे व्याघ्रादिक त्या कोणा पाहून ही भयपावत नाही आणि पारमार्थिक
 भयास हेतु भूत जें प्राणादिक त्या पाहून ही भय पावत नाही असे सांगून त्याची उपपत्ति करणया सादी या पूर्वोक्त ज्ञान्यास
 श्रीपुण्य कां केले नाही आणि मी पापकां केले अशी पुण्य आणि पापें मंताप करीत नाहीत नैक्यामुळे पुण्य केव्यामुळे
 पाप त्याचे संतोपास कारण होत नाहीत असे सांगून पुण्यपापें संतोपास कारण होत नाहीत या विषयी पूर्वोक्त प्रकारक
 रून ब्रह्मानंदाप्रत जाणागाग पुण्य आणि पाप यादोषाप्रत टाकून आत्म्याप्रत ब्रह्माभिज्यत्वे करून स्मरणोपेक्षे करून ज्या
 कारणतासत्त्व पुण्य शपाचा मिथ्या त्यानुसंधाने करून त्याग केला या कारणतासत्त्व त्यांचे न करणें आणि करणें एतन्निमित्तक
 ताप त्यास होत नाही असा हेतु सांगितला त्याचें नात्यर्थ तो विद्वान् देहेन्द्रियादिकांचे प्रवृत्ती पाहून उत्पन्न झाले श्रीपुण्य-
 पाणे स्वात्मस्वरूपत्वे करून च पादतो आत्ममते वाचून दुस्मरी मत्तो गहनच नाही यास्तव ती पुण्य पापें त्यांस नाप देन ज्ञान-
 हीतिष्ठा प्रमाणे च श्रुत्यंतरांत विद्वानाज केले हें पाप आणि न केले हें पुण्य ही दोन्ही नाप देन नाहीत असे सांगून हेतु
 चानी ही सांगितले आदि भस्मे या विषयी दुस्मया श्रुतीचे प्रमाण दारव ऊन हा ब्रह्मदेवा जो ब्रह्मण्य त्याचा नित्य महि-
 मा आहं कर्में करून तो हं दीप्रनपावन नाही आणि लहान ही होत नाही पापहें उपलक्षण करून पाप आणि पुण्य या
 ही करून तो निम होत नाही अचा अर्थाची श्रुति दारव विभी । त्यान हं पावत नाही एणे करून पुण्यार्थें मंताप पावत

नाही। लहान होत नाही एणे करून नापावत नाही असं मार्गनेने या प्रमाणे - यम्यनाह कुतो भावो बुद्धि यस्य न लिप्यते-ए
णे करून सांगितले छापूर्वोक्त दुर्मतीकून विलक्षण परमार्थदर्शी असतो कर्तृत्वाभिमान गेल्यामुळे अनिष्ट इष्ट भिन्न भवा
न्निविध फळाच्चा भोग करणारा होत नाही अशा शास्त्रार्थ विषयी अदकागच्चा अभाव आणि बुद्धीचे लेपाच्चा अभाव याची
सूक्ती करून सांगतात। मरमान लोकान् कर्तृत्वाभिमान न निवध्येने - म्हणजे अकर्तो ज्ञा आत्मा याचा साक्षात्कार सा
ल्यामुळे तो बा सर्व प्राण्या प्रण मारून ही मारणारा किवा हितात्मक व दानकर्तो तद्विषयक राग द्वेष नमन्यामुळे होत नही
आणि त्या हिता रूप अधम फळाने बंधी पावत नाही, स्वार्थस्य नाह कृत नाव - याचे फळ - नहति - हे सांगितले। बुद्धि
स्य न लिप्यते- याचं फळ ननिबध्यते - हे सांगितले सर्व प्राण्याची हिता करून ही त्या कर्माचा आप होत नाही अशा -
सांगीतल्याने अतिशय सांगितला। सर्व प्राण्या व हिसन अस भाविन च आहे। आणि - कर्त्वापि - ही नाणि दान करत
ची अन्य नुमा बाधिना नुर्दान रूप कर्तृत्वा विषयी व लौकिक दर्शने सांगितली। आणि नहति - हा कर्तृत्व निगधमा
स्वीय परमार्थ दर्शने सांगितला यास्तव - ह्वापि आणि नहति हे विरुद्ध नाही। ननिबध्यते - एणे करून कर्म फळ सुखा
दुख स्व स्वार्थ रूप होत नाही असे सांगितल्याने भोक्तृत्व निषेध ही शास्त्र दर्शने सांगितला। व भीता शास्त्राने अश्रयत वा कदा
- नायहति नह्न्यने - एणे करून आत्म्यास सर्व कर्माचा संबंध नाही अशी प्रतिज्ञा करून - नसायने अश्रयत वा कदा
चित् - इत्यादिक हेतु सांगणाऱ्या बचनोही करून त्यांचा - वेदा विनाशिन नित्य - एणे करून विद्वानास सर्व कर्माधिकार
राची निवृत्ति ससिगाने साधितली। मध्ये मध्ये त्या त्या प्रसंग संगतीने निवे सविस्तर निरूपण करून या अध्यायान
इतकान शास्त्रार्थ असातित्वा - नहति ननिबध्यते - असा उपसंहार केला। यावरून अविद्येने कल्पित असे अवि
द्यानादिक पांच कर्मांचे कृत त्या दून कोणाएकाने ही केलेले कर्मांचा अस्मान्मासासाकाराने उच्छेद होतो यामव
ने परमार्थ मन्यामी आदेश - यास पूर्वोक्त अनिष्ट इष्ट भिन्न रूप निविध कर्म फळ होत नाही हे निह ह् सांगे। सा

त्मा कर्तृभोक्ता न के (असंग सच्चिदानंद) इय ब्रम्ह च आहे असंज्ञो साक्षात्कार तोच परमार्थ सन्यास । हा परमार्थ सन्यास जनकादिकांस जरी होता । तथापि त्यांचे खलु वत् प्रारब्ध कर्मांचे योगानें झालेल्या बाधितानु वृत्तीनें किंवा अविद्यान लोकोनां काल्यान्यामुखे तें कर्म करित होते असें दर्शनविरुद्ध नाही । जसे परमार्थ सनासी जैपरम ह्मादिक त्यांचे भिक्षाटनादिक-विरुद्ध नाही । त्याप्रमाणे । यास्तव च विद्वत्सन्त्यास ज्ञानाचा फल भूत असे म्हणतात आणि ज्ञानास साधन जो सन्यास त्यास तिदि दिष्टा सन्यास असें म्हणतात । असा जो न व्हे तोही ज्ञानोत्पत्ति पूर्वी केलेला किंवा जो केळ्यानंतर ज्ञानोत्पत्ति झाली न तो साधन किंवा फल भूत होतो असें पुढें सांगलीला ॥ १७ ॥ अधिष्ठानादिक जे पांच त्यास च कर्मांचे हे तुल्य आहे यास्तव आत्म्यास सर्व कर्मांचा संबंध नाही । आणि त्या कर्म फळाने बंधही आत्मापावत नाही । असें जें सांगितलें त्याचेंच सविस्तर प्रतिपद न करण्यासाठीं ज्ञान श्रेय साता इत्यारिभाषेचे रचनेनें त्यास त्रिगुणात्मकत्व आहे यास्तव त्यांचिनिगुण आत्म्याचे वायी सर्वेयनाही असंसांगण्या

ज्ञानं श्रेयं परिज्ञाता त्रिविध्या कर्म चोदना ॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्म संग्रहः ॥ १८ ॥ क ॥

संभारंभकारतात । ज्ञानं श्रेयं-परिज्ञाता-म्हणजे जेणें करून वस्तुतत्वाचा प्रकाश होतो अशी जी शेंद्रीवादिक स्वरूप प्रत्यक्ष आणि अनुमानादिक प्रमाणांचे द्वारा ज्ञानेची अंतःकरणाची विषयाकारविषयाधिष्ठान चेतन्य प्रतिबिंब रूप स्विदाभास सुक्त वृत्ति नीस च विषय प्रकाश म्हणतात ते ज्ञान । त्या ज्ञानाचे प्रकाशपवणारा म्हणजे आहे ज्ञान तो अज्ञा व्यवहारास योग्य होणारा जो त्याप्रकाशरूप ज्ञानाचें कर्म किंवा ज्ञानाचा विषय वर्तमान किंवा अतीत घटपटादिक तो ज्ञेय । त्या सानादिकांचा आश्रय अंतःकरणो प्राधिक भोक्ता असा कील्य ले का जो तो ज्ञाता । मलाजें इष्ट आहे त्याचे साधन हें आहे असें जें ज्ञान ते ज्ञान । जावर असें ज्ञान होतें ते ज्ञेय । त्या ज्ञानाचा जो आश्रय तो परिज्ञाता । असी ही कोणी व्याख्या करताना । त्रिवि ॥ कर्म चां दना-म्हणजे या तीन प्रकारांनी सुक्त म्हणजे यातिघांचा समुदाय कर्मांची चौदना म्हणजे टाकणे किंवा ग्रहण करणें ज्यास हान उपादान म्हणतात अशा सर्व कर्मास प्रवर्तक आहे । कारण कोणते ही कर्मांच्या आरंभास ही तीन पाहिले ते यादनायक कि-

वा दौन न मतील तर कर्मांचा प्रारंभ होत नाही। बौद्धेनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं - क्रियेच प्रवर्तकं वचनं त्यास चोदना असे म्हणतात असे शास्त्रभाष्योत सांगितले आहे। बौद्धा चोपदेशश्च विधिश्चेकार्यवाचिक - चोदना - उपदेशाश्च - निषिद्धे शब्द एकार्थेच वाचक आहेत असें भाद्वानी सांगितले आहे यावरून प्रवर्तक जे वचन हा बौद्धांना शब्दांचा गुणार्थ मान्य आहे त्यापि ज्ञानादिकावर वचन न नाही यास्तव एथे वचन या अंगाचा त्याग करून लक्षणेने प्रवर्तक इतकाच अर्थ विवक्षित आहे असे जाणावे। एणें करून या प्रवर्तकाचे योगाने कर्माविषयी अनात्म्याचीच प्रवृत्ती होते आत्म्याची प्रवृत्ति होत नाही असें सुचविले। कर्णं कर्म कर्तो इति त्रिविधः - म्हणजे वाद्यजे शब्दादिक विषय त्यांचे ज्ञानास साधन जी श्रोत्रादिक इद्रिये आणितो तर स्वर व दुःस्वादिकांच्या ज्ञानास साधन जे बुद्ध्यादिक हे करण। कर्तृनिष्ठ क्रियेने व्याप्त होऊन फल संबंधाचे उत्पत्तीने उत्पन्न होणा हे किंवा प्राप्त होणारे किंवा विकार युक्त होणारे किंवा धर्षणादिक सत्काराने युक्त होणारे कर्त्यास ईशित जें तें कर्म। त्याचे

ज्ञानं कर्मच कर्ताच त्रिवैकुण्य भेदतः ॥ प्रोच्यते गुण संख्याने यथावदश्रुता न्यपि ॥ १५ ॥

स्वरूप निष्पत्तीस इतर कारकें म्हणजे क्रियेचे आश्रय प्रयोजक नाहीत आणि सर्व कारकांस क्रियायुक्त करण्यास जो प्रयोजक होतो तो कर्तो। या प्रमाणे तीन प्रकारचा कर्म संग्रह - म्हणजे कर्म जावरसमवेत होते म्हणजे राहते असाम्बन्धजे क्रियेचा आश्रय ज्यास कारक असें म्हणतात। कर्तो कर्म करण संप्रदान असादान अधिकरण या भेदाने कारकें जरी साहाय्यकारची आहेत तथापि संप्रदानादिक जी तीन कारकें ती परंपरेने क्रियेस जनक होतात साक्षात् क्रियेस आश्रय नाही यास्तव किंवा करण कर्म कर्तो या तीन कारकांतच संप्रदानात् कर्तृ तीन कारकांचा समावेश करून ॥ करणं कर्म कर्ते नि विविधः कर्म संग्रहः ॥ अतः संग्रहिते ॥ यावरून हे षड्विध किंवा त्रिविध कारक चक्रियेचा अग्रय आहे। निर्विकार कूटस्थ आत्मा क्रियेचा आश्रय नाही असे पुढे चर्चिते ॥ १८ ॥ आतां ज्ञान सेय ज्ञान आणि करण कर्म कर्तो या दोन त्रिकोनां त्रिगुणत्व संविस्तर सांगण्यासाठी ती दोन त्रिकोनां त्रिगुणात्मक आहेत अशी संक्षेपाने प्रतिपादित करतात। ज्ञानं कर्मच कर्तोच - ज्ञानाचे स्वरूप इती संगितले आहे ॥ ज्ञानोपाधिक

त्वास्तव ज्ञेयत्वात्तानामर्थे च अंतरभावः। कर्म म्हणजे - त्रिविधः कर्मसंग्रह - एषे सांगीतले छी। क्रिया क्रिये या धिकत्वास्तव कर्म
आणि कर्ण याचा क्रियेतच अंतर्भाव। क्रिये छी उभय करणारा कर्ता। साक्षात्पण करती एकच आहेत। कर्मांछा क्रियोपधिकत
असले तरी त्यास पृथक् वेकलून त्रिगुणत्व जे एषे सांगितलें कुतार्थिके जे जे कर्त्यास आत्मत्व यानिके आहे त्याचे निराकरण कल्प
करिता सांगीतलें। गुण स रत्वावे गुणभेदतः त्रिधैव - गुणान्तरणे सत्तरजतम हे तीन गुण। सम्यक् म्हणजे कार्यभेदां नें निरूपि
तें आहेंत ज्या वगळी। अस जे सांगव्य शास्त्र त्याचे गरीं हे शावकर्म कर्ते प्रत्येक सत्तरजतम याभेदाने तीन तीन प्रकारचे -
प्रोच्यते हे कर्णिकमुन्यादिकानी सांगीतले आहेत। कर्णिकमुनि प्रणीत सांगव्य शास्त्र पारमार्थिक द्रष्टा जे वसाविषयी ज्ञेय
प्रमाण नाही तथापि अपारमार्थिक जो गुणानी केले लोकोपभेद त्याचे निरूपण विषयी व्यावहारिक प्रमाणय त्यास आहें याम्
च तानादिकाचा जोसल रजतमोगुणवुळे सात्विकादिभेद सांगवयाचा आहे तो याद्यात्यांतच सागतोअसे नाही याच्या तरी
ही सांगितला आहे अत्रा सागण्या विषयी गुणसंख्याने प्रोच्यते - असे म्हणते हे एवकाराने कचविले। अथवा गुणत्रयस्वरूपा
धीळा मोडून स्वत आत्म्याळा कर्मादिकांचा मवध नाही त्याउपाधीचेच योगाने आहें असे एवकाराने कचविले। यथावत शुभ
नि अपि - म्हणजे ती ज्ञान कर्मादिक आणि त्याचा जो गुणवुळे झाले छी सात्विकादिभेद त्याप्रत मासे वाक्यापासून श्रवणकर
ण्यास सावधानतें हो। चतुर्दशाध्यायाचे वायी - तत्र समवर्तिमलंबान - इत्यादिकें करून सत्वादिगुणजीव स्वरूपांमधं
कसाकातात त्याचे निरूपण केले। मन्त्रावे अध्यायान - यजंते सात्विकवद्देवा - इत्यादिकें करून सत्त्वगुणकृत सात्विकादिकस्य
भावांचे निरूपण करून रजः आणि तमयागुणानी केले छी जो स्वभाव त्याचा त्याग करून सात्विक आहारादिकांचे सेवना
नें सत्त्वगुणानें केले त्या सात्विक स्वभावाचेच संयन करावे असे सांगीतलें। या अध्यायान स्वभावें करून गुणानीत जो -
आत्मा यास क्रियाकारक फळाचामवध पारमार्थिक नाही गुणकृतच आहे अस दाखविययाकरिता क्रियाकारक फळा
चें त्रिगुणा स्वरूप आहे दुसरे स्वरूपच नाही यास्तव त्याचा आत्म्याशी मवध नाही असे सांगताना हाविशेषका

[illegible]

प्रथमकलेन तत्र यज्ञानं नाम भावप्रथमं विद्याम् । वीरतसं वर्षभूतेषु तत् ज्ञानं राजसं स्मृतम् ॥ २१॥ ॥

तो राजस ज्ञान सांगतात। दृढक्त्वेन स्थितेऽपुसर्वभूतेषु - म्हणजे भिन्नभिन्न लै करून राहिलेले जे ते द्वादश, सोबत बावीस, पृथक् पृथक् ध्याऊन आना भावाच - म्हणजे स्मृति त्व दुःखित्वादिकें करून परस्परविरुद्ध क्षण भिसे जे प्रतिदेहावेवायी भिन्नभिन्न सौचराजीव त्यां प्रत। यत् ज्ञानं वैशि - म्हणजे ज्या ज्ञाने करून जाणतो। एते - येन ज्ञानेन वैशि - असा प्रयोग असावा परतु करणावरच कर्तव्य त्याच। आरोग्य करून - काष्ठानि पर्वन्ति - म्हणजे काष्ठें पाक करितात। असा ज्ञाना लोकांना प्रयोग आहे तत्साध्यत्वावैशि - द्वाप्रयोग करणावर कर्तव्य त्याच। आरोग्य करून केला। अथवा अदकार रूप कर्त्याचा आणि अदकारण इति रूपज्ञाचा अभेद स आहे या अभिप्रायाने तसा प्रयोग केला असें जाणावें। तत् ज्ञानं विदित्वा जस - म्हणजे ते ज्ञान राजस ज्ञानसें दुःखाण। पुनः ज्ञानपदाने आनन्द्यांचा परस्परभेद त्यांच्या ईश्वराची भेद त्या आनन्दान् आनि ईश्वराहून आणि परस्पर ज्ञानेन त्यांचा भेद आपकाराचें अ

नोपाधिक प्रपञ्चभेद ज्ञान सर्वही कुतार्किकाचे राजसच आदे असे कचवेले ॥ २१ ॥ आतानामस ज्ञान सांगलात। यच्च एकस्मिन्क
र्थे अहेतुकं कृत्स्नवत् सक्तं - म्हणजे पूर्वीक राजता झून भिन्न - दुःखदशा अर्थ भूतकोय बहूत विद्यमान असता एकेच भूतवि
कार रूप देहादिक कार्याचे गयी किंवा प्रतिमादिकाचे गयी अहेतुक म्हणजे उपपत्ति राहित दुसरे भूतकार्यास आत्मत्व किंवा
ईश्वरत्व नाही तर याच भूतकार्यास आत्मत्व कसे किंवा ईश्वरत्व कसें ज्ञात झाले असें ज्ञान नाही या प्रकारचे जे कृत्स्नवत् स
क्तं - म्हणजे परिपूर्ण प्रमाणे म्हणजे हाच किंवा परिमाण याच आत्मा किंवा ईश्वर आहे या झून भिन्न नाही अशा अ-
भिनिवेदाने युक्त। जसे दिगंबराचे मती सावयव देह परिमाण आत्मा किंवा ईश्वर असे याच कारणास्तव। अतः त्वर्भवत - म्हणजे तत्त्वा-
वापाषाण काष्ठ प्रतिमान किंवा प्रतिमेतच तितके परिणामाबा ईश्वर असे याच कारणास्तव। अतः त्वर्भवत - म्हणजे तत्त्वा-
र्थांचा अवलंब बन करणारे। आणि अल्पच - म्हणजे आत्म्याचे किंवा ईश्वराचे नित्यत्व किंवा सर्व व्यापकत्व ज्ञात भासले

यमु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्यसक्तमहेतुकं ॥ अतः त्वर्भवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

नियतं मंगरहितं मरागं द्रुपतः कृतं ॥ अफलं प्रेक्षना कर्म यच्च न सत्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

ना हीं यास्तव अन्य असें जे नित्यविषु देहात्तिक जो आत्मा तद्धिन्न ईश्वरत्वा नित्यविषु सर्व व्यापक अज्ञातार्किकादिकाच्या
ज्ञाना झून विलक्षण अनित्य परिच्छिन्न देहात्माभिमान रूप ज्ञान किंवा याकून मृद जोकांचे परिच्छिन्न प्रतिमादि परिमा
ण प्रतिमात्वक ईश्वर ज्ञान। तत्तामसं उदाहृतं - म्हणजे जें ज्ञान तामस असें ज्ञान हीं म्हटले आहे ॥ २२ ॥ याप्रमाणे वेदांत
मतांचे जें अहेतुत्व दर्शन रूप सत्त्विक ज्ञान त्याच्या समुद्रस्ती मीकार करावा। आणि हे तदर्थी जे जें आत्मानित्यविषु
प्रतिचारी। भिन्न भिन्न असें पूर्वीक राजसभेद ज्ञान आणि आत्मा अनित्य परिच्छिन्न परिमाण या किंवा देहच
आत्मा इत्यादिक तामस ज्ञान त्यांचा त्याग करावा असे सांगून आता विविध कर्म सांगतात। नियतं - म्हणजे सा
स्त्रोक्त यावत अंगाचे अनुष्ठान करण्यास जे असमर्थ आहेत त्यांसही या शाश्वति आगा नुष्ठान करून अवश्यपक

तस्य असे म्हणजे वित्त । आणि संगरहित - म्हणजे मी असो मोठा यासिक आहे इत्यादिक अभिमानरूप जो राजस अहंकार तेव्हा
 रुढ न रहित । आणि अगाढ पवन । अफल मे फल कृतं - म्हणजे याकर्मने राजादिकापासून सत्मान पविन असामना नील जो अभि-
 प्राय तो राय - याकर्मने वायूचा पराजय करीत असा जो अभिप्राय तो देय - लोही करून केलेले आणि ज्यास फळाची इच्छा नाही अ-
 शाकर्मने केलेले । यत् कर्म नत् सात्विक उच्यते - म्हणजे जो होम दानयागादिरूप कर्म त्यास सात्विक असे शिष्ट म्हणतात ॥ २३ ॥
 ॥ आता राजसकर्म सांगतात ॥ यत्तु कामे फलनावा साहकारेण बहुला यासं क्रियते - तुला दाने सात्विकापेक्षा भेद मां गित्या । फ-
 लाची इच्छा करणारा जो कर्तो किंवा पूर्वोक्त सांगात्मक गर्बीने युक्त जो कर्तो किंवा वाचाब्दाने समुच्चय करून फळेच्छा करणारा
 आणि अहंकारानेही युक्त असा कर्तो त्याला केलेले जे - बहुला यासं - सर्वांगासं - अनुष्ठानाने केशादेणारे काम्य कर्म । तत् राजसे
 उदाहृतं - म्हणजे ते राजसकर्म असे शिष्ट म्हणतात । एथे सर्व विशेषणानी सात्विक कर्माची जी विशेषणे त्यांचा अभाव तोमि

यत्तु कामे फलनाकर्म साहकारेण वायुन ॥ क्रियते बहुलायासं तद् राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥

अनुबंधं स्य हिंसा मनेष्य च योक्तव्यं ॥ मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥ २५ ॥

तत्ता ॥ २४ ॥ आता तामस कर्म सांगतात । अनुबंधं - म्हणजे पश्चात् होणारे अक्षभ । क्षय - म्हणजे शरीरतामस्याचा किंवा ध-
 माचा किंवा सेनेचा जो नाश तो हिंसा - म्हणजे प्राण्यास होणारी पीडा योक्तव्यं । याचे अनेकपेक्षे - म्ह-
 णजे अलीच न करून । मोहात् आरभ्यते कर्म - म्हणजे केवळ अविबेकानेच त्या कर्माचा आरंभ करतात । तत् तामस उदाहृतं
 - म्हणजे त्यास तामसकर्म असे शिष्ट म्हणतात ॥ २५ ॥ आनांचि विधक र्त्वीचे निरूपण करीत असता सात्विक कर्तो सांगता
 त । युक्त संगः - म्हणजे फळाची इच्छा ज्याणटाकरी आह असता । आणि - अनह वादी - म्हणजे मीकर्तो असे जो बोलून नाही
 किंवा आपल्या गुणाची श्लाघा करीत नाही । आणि धृग्युत्साह समन्वित - म्हणजे विघ्न उपस्थित झाले तरी शत्रु भक्ते -
 कर्माचा त्याग न करण्यास कारण नसत जो अतः करणाऱ्या दृढसिंघोष तो धृति म्हणजे धैर्य - हे मी करीत च अशी अभिप्रा-

तमकजी बुद्धि नौर साह-त्यां ही करुन युक्त। आणि सिध्य सिध्यो निर्वाकारः-म्हणजे कर्माने सिद्धीने झालेले हर्षयुक्तें सुख प्राप्त होणे आणि कर्मांचे असिद्धीनें झालेले शोकाकें सुख म्हणजे होणें अशा प्रकारें रहित। कर्ता सात्विकः उच्यते-म्हणजे कर्ता-म्हणजे शास्त्रप्रमाणवरून कर्मकारणारा फलान्वये प्रीतीने करणारा नव्हे असा जो कर्ता त्या सात्विककर्ता असें शिष्ट बौद्धनात ॥ २६॥ आता राजस कर्ता सांगतात। रागी-म्हणजे कामादि कर्तें व्यकुलचित्त। आणि फलप्रेक्षुः-म्हणजे फलाबाध-च्छा करणारा। आणि लुब्धः-म्हणजे परद्रव्याचा अभिलाष करणारा किंवा इय असा नाही त्याचा धर्म कार्यादिकार्ये व्यवहरणारा। आणि हिंसात्मकः-म्हणजे आपला अभिप्राय प्रगट करून दुसऱ्याचे दुःखीचा छेद करणे असी जी हिंसा नीति रण्याविषयी त्याचा स्वभाव आहे असा। आपआअभि प्राय प्रकट न करून दूर्लोकहिंसा करण्याच्या स्वभावान्यायुरुष्यमुक्त संगोनहं वादी धृत्युत्पाद समन्वितः॥ सिध्यसिध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६॥

रागी कर्मफळप्रेक्षुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽयुक्तिः॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता तामसः परिकीर्तितः ॥ २७॥

अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शठो नै कृति को लसः॥ विषादी दीर्घं मूनीव कर्ता तामस उच्यते ॥ २८॥

स वै कृतिक असें म्हणतात। आणि अकृति-म्हणजे शास्त्रोक्त शौचरहित। हर्षशोकान्वितः-म्हणजे कर्माने सिद्धीनें जो हर्ष आणि असिद्धीनें जो शोक त्यांही करून युक्त। कर्ता राजस परिकीर्तितः-म्हणजे असा जो कर्ता तो राजस कर्ता असे शिष्टांनीं म्हटले आहे ॥ २७॥ आता तामस कर्ता सांगतात। अयुक्तः-म्हणजे सर्व काळ विषयानें आपले कडे चित्त ओढून घेतल्यामुळे जें कर्तव्य त्या विषयी जो सावधान नाही असा। आणि प्राकृतः-म्हणजे बाह्यप्रमाणे ज्याचे बुद्धीस शास्त्रसंस्कार नाही असा। आणि स्तव्यः-म्हणजे गुरुदेवता यांसही जो नम्र होत नाही। आणि शठः-म्हणजे दुसऱ्याची वंचना करण्यासाठी एकजाणत असताही अन्यथा बोलणारा। नै कृतिकः-म्हणजे सापण परोपकार करणारा आहे असा दुसऱ्यास प्रत्युत्पन्न करून त्याचे दुःखीचा छेद करून स्वार्थसंपादना विषयी नित्य अलसः-म्हणजे जे अवश्य करावयाचे आहे ते कर

खड्गेर्भेदधनेश्वं व गुणानस्त्रिवि ॥ प्रोच्यमानमवोषेण पृथक् त्वेन धनं जय ॥ २९ ॥

णि धृतिं योन्वे एथेच कथनं ज्ञानं शक्तिं आनि क्रिया शक्तिं याचं उपलक्षणार्थं

हीं असें जाणायें ॥ ३९ ॥ बुद्धीचें जें विध्य सांगत अमतां प्रथम सात्विक बुद्धि सांगतात । प्रवृत्ति-म्हणजे प्रवृत्तिमार्ग । निवृत्तिच-
आणि निवृत्तिमार्ग-म्हणजे सन्यास । कार्या कार्ये-आणि प्रवृत्तिमार्गाचें ठायी कर्मानुष्ठान करणे असेजे कार्ये आणि निवृत्ति
मार्गाचें ठायी कर्मानुष्ठान करणे असेजे अकार्ये । भयच अथवा एवच-म्हणजे भय म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचें ठायी गर्भवासा
दिक दुःख आणि अभय म्हणजे निवृत्तिमार्गाचें ठायी गर्भवासादिक दुःखाचा अभाव । बध्मोक्षच यो वेति-म्हणजे शा-
ण्डिल्य म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचें ठायी सिध्दा सांगने केलेला जो कर्तृत्वा दिकाचा अभिमान आणि मोक्ष म्हणजे निवृत्तिमार्-
गाचें ठायी तत्त्वज्ञानने केलेले जे अज्ञान आणि त्याच्या कार्याचा अभाव याप्रत जो बुद्धि म्हणजे पूर्वी सांगितले प्रमाणे कर-
णावर कर्तृत्वाचा आरोप करून त्या बुद्धीने जाणतो । पार्थ सावुद्धि सात्विकी-म्हणजे हे अर्जुना ती बुद्धि सात्विकी म्हणावी ॥

प्रवृत्तिच निवृत्तिच कार्या कार्ये भयाभये ॥ बध्मोक्षच यो वेति बुद्धि सा पार्थ सात्विकी ॥ ३० ॥

यथा धर्मे मधर्म च कार्ये चाकार्ये मेव च ॥ अथथावत् प्रज्ञाननिबुद्धि सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

अपार्थ धर्मे भिनयामन्यते नमसादृता ॥ सर्वार्थो न विपरीताभ्य बुद्धि सा पार्थ नाममी ॥ ३२ ॥

३० ॥ आता राजस बुद्धि सांगतात । धर्मे अधर्म च-शाब्दविद्दिन आणि शास्त्रनिषिद्ध असे जे अदृष्टार्थ उभय । कार्ये च अकार्ये
एवच-म्हणजे कर्तव्य आणि अकर्तव्य दृष्टार्थ उभय । याप्रत-अथथावत् यथाप्रज्ञानानि-म्हणजे त्या बुद्धीने यथावत्-म्ह-
णजे यथार्थ रूपांने जाणत नाही किंवा हा धर्म आहे किवा नाही हे कर्तव्य सादे किवा नाही हे अकर्तव्य आहे किंवा नाही असे
मेंदाय युक्त त्या बुद्धीने पाहते । पार्थ सावुद्धि-राजसी-म्हणजे हे पार्थ ती बुद्धि राजसी म्हणावी ॥ ३१ ॥ आता नामस बुद्धि सां-
गतात । नमसा आदृता या बुद्धि-म्हणजे विडोपदर्शनाचा विरोधी जो तमोरुण रूप दोष नेणे करून आदृता सांगेगी जी बु-
द्धि । अधर्म धर्मे इति मन्यते-म्हणजे अधर्मात्मा धर्म असे मानिते । ज्ञा बुद्धीने युक्त पुरुष अधर्मात्मा धर्म असे मानितो
उपलक्षण करून धर्मात्मा अधर्म असे मानितो असे समजावें-आणि सर्वार्थाना विपरीतान मन्यते-आणि याप्रमाणे सर्व-

नेय पदार्थं दृष्टार्थं किंवा महद्वर्थाः स्यान्तं विपरीतं भूणजे उल्लेखोक्तिवामानिनो । पार्थ साबुद्धिः नामसी - भूणजे हे अ-
 र्जुना नी बुद्धि नामसी भूणगावी ॥ ३० ॥ उताता नीन भूणका नी धृतीचे द्विविधत्व सागत भसतां सात्विक धृति सांगतात । योगेन अ-
 व्याभिचारिण्या यथा धृत्या - भूणजे चिंतने द्वायता त्वक समापि रूप जो योगा-याळा सोडून न रादणारी अस्तिनी धृति भूणजे
 प्रयत्न तेणे करूक । मन प्राणद्विक्रिया धार्यने - भूणजे मन प्राण इदिये यावे जे वेष्टात्मक व्यापार स्याप्रत धारण करतो -
 भूणजे शास्त्रविरुद्ध प्रवृत्ती पासून आवरून घेतो । जो प्रयत्न झाला भूणजे मन प्राण इदियाचे व्यापार शास्त्रविरुद्धी
 यथा कडे होत नाहो किंवा मनाचीच होत असे नात्पर्य 'पार्थ साधृतिः' मान्विकी - भूणजे - हे अर्जुना नी धृति सात्विक
 गावी ॥ ३१ ॥ उताता राजस धृति सागतान प्रमंगेन फळा कासी मन - भूणजे कर्म कर्तव्याच्या अभिमानाने फळे च्छाक

धृत्या यथा धार्यने मन प्राण इय क्रिया ॥ योगेना व्यभिचारिण्या धृति सापार्थ सात्विकी ॥ ३१ ॥

यथानु धर्म कामार्थान् धृत्या धार्यने जून ॥ प्रमंगेन फळा कासी धृति सापार्थ राजसी ॥ ३२ ॥

यथा स्वप्रभयशो कं विषादमटमेव च ॥ न विमुच्यते दुर्मेधा धृतिः सापार्थ नामसी ॥ ३३ ॥

रणास होस्तात । यथा धर्म कामार्थान धार्यने - भूणजे ज्या धृतीने धर्म अर्थ काम स्याप्रत धारण करतो - भूणजे यांचे अनुष्ठान
 निरंतर करावे असे मनांत आणतो । नुसळाने मोसाच साधनाचे अनुष्ठान करावे असे मनांत आणित नाहो असे सुचविले ॥
 पार्थ साधृति राजसी - भूणजे हे अर्जुना नी योगेन राजसी भूणगावी ॥ ३४ ॥ आता नामसी धृति सागतान । यथा - ज्या धृतीने । स्वप्न
 - निद्रियन । भय - आमायन । शोक - इष्टविदः हो । व्यापुळे होणाऱ्या संतापाप्रत । विषाद - विवन्ने प्रत । मद एव च - आणि -
 शास्त्रनिषिद्ध विषयांचे नेवनेन विवर्तन । दुर्मेधा - नमुंचन - भूणजे विवेका समर्थ ज्याची कुत्सित बुद्धि ओढे -
 असमयुरुष मोठीन नाहो । मर्व काल पृवोक्त स्थलादिक प्रन कर्तव्यत्वे कर्तव्य मानितो । पार्थ साधृतिः नामसी - भूणजे हे
 अर्जुना नी धृति नामस भूणगावी ॥ ३५ ॥

॥ श्री कृष्णा र्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री नारायणा र्पणमस्तु ॥

या प्रमाणे त्रिंशत्वे आणि कारकाचे सत्त्वादिक गुणाचे योगाने त्रिविधत्व मांगणाने सत्त्वाचे त्रिविधत्व मांगण्याची प्रतिज्ञा श्लोकाचे अर्थाने करतात। हे भरतर्षभ-इत्यादी त्रिविधत्वावरून म्हणजे हे भारत वशात श्रेष्ठ अर्जुनांआतां माझे वाक्यें करून त्रिविधत्वाप्रत आद्य कोणते त्याज्य कोणते याविषयी वा विवेक होण्याकरतां श्रवण करा श्रवण करणयास विषयांता कडील मन काढून सावधान चित्त हो। दीड श्लोकांने सात्विक सत्त्व सांगतात। यत्र अभ्यासात्तरसते-म्हणजे ज्या समाधि सत्त्वाचे वाचीं अतिपरिचय रूप जो अभ्यास तेणे करून तृप्त होतो। विषय सत्त्वाप्रमाणे तत्काळ तृप्त होत नाही। आणि दुःखा तंच निगच्छति-म्हणजे ज्या सत्त्वाचे वाचीं रममाण झाला हो त्यांना सर्व दुःखांचा जो नाश त्याप्रत यावो किंवा अनुभवितां विषय सत्त्वाप्रमाणे अनी म्हणजे शोबदीं शोबद्या प्रत अनुभवीत नाहीं ॥ ३६ ॥ तेंच स्पष्ट करून दारव विना-ना। यत्त्व आने विषय-म्हणजे सत्त्व ज्ञान वेगळ्या समाधीच्या साधनानुष्ठानाचे आरंभीं फार आयास होऊन होत या-सत्त्वरंस्त्रिंशत्वादीं त्रिविधत्वाप्रमाणे भरतर्षभ ॥ अभ्यासा इमते यत्र दुःखांत च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यनदग्ने विषयमिव परिणामे मृतो पमं ॥ तत्करवं सात्विकं प्रोक्तं मात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥
मुळे विषयप्रमाणे दुःख सत्त्व वाटतें। पंगव परिणामे शम्यते पमं-म्हणजे सानें वेगळ्या समाधीच्या परिणाम झाला म्हणजे श्रम मृताप्रमाणे निरतिशय प्रीतीचें आस्यद होतें। आणि आत्मबुद्धि प्रसादजें-म्हणजे आत्मा कारजी अंतःकरणाची बुद्धि तिचा जो प्रसाद म्हणजे निद्रा शम्यादिकाचे गहनत्वा मुळे स्वच्छ वे करून स्थिति नीपासून उत्पन्न झाले अे राजस सुख प्रमाणे विषयाचे आणि इद्रियाचे मंदाध्यासून ते झाले रु न के (आणि जें निद्रा किवा आलस्य यासून झाले रु न के) तत्करवं सात्विकं प्रोक्तं-म्हणजे असे जें अनादया कडीं उभनाची बुद्धि नाहीशी होऊन सत्त्व सत्त्व आत्माकार अंतःकरण बुद्धीचे प्रसादापासून झाले अे सत्त्व ते सात्विक सत्त्व उरसे योग्यानी म्हटले आहो। आवृत्तिकरून ज्या कत्वाचे वा यी रममाण होतो ज्याचे वाचीं दुःखाचे अवसानाप्रत यावतां ते गुण भेदने त्रिविध सत्त्व मासे वाक्या वरून ऐक असो अ-

भ्यासादमते - चाद्या अन्वयः यत्नद्वये - यास्तेष्वपि सात्विकं करवाये लक्षणं संगितलं अग्नीकोणी व्याख्या करानत ॥ ३७ ॥ अ-
प्तौ राजसं करव संगतान् । विषयैर्द्वय संयोगात्जातं यत् - म्हणजे विषय आणि इंद्रियांचे संयोगानें तत्त्व होतें असें जें अ-
प्ति प्रसिद्ध स्वीचंदनपुष्पमालादिक विषयाभ्यां आणि इंद्रियाभ्यां संबंधापासून उत्पन्न होणारें । अग्रे अमृतोषमं - म्हण-
जे मनाचा विग्रह करणे इत्यादिक हे शानसंन्यासुळें आरंभी मात्र असुता प्रमाणें गोड । परंतु परिणामे विषमिव - म्हण-
जे शेवटीं विषय वियोग किंवा नाचा अवश्य होणारा आहे यासुळें हेतुक किंवा पार लौकिक दुःख देणारं विषय प्रमाणें -
च आहे । अतें जें करव - सत् करव राजसं योक्तं - म्हणजे तें राजसं करव अमं योग्यानीं म्हटलें आहे ॥ ३८ ॥ आनांताम-
सं करव संगतान् । यत् अग्रे च अनुबंधे आत्मनः मोहनं - म्हणजे आरंभी आणि परिणामी आत्म्यास मोह करणारें । आणि निद्रा-
विषयें द्वय संयोगात् यत्त दग्धेऽतुतो पमं ॥ परिणामे विषमिव तत्करव राजसं स्मृतं ॥ ३९ ॥

यदग्रे चानुबंधे च सुरवं मोहनं मात्मनः ॥ निद्रालस्य प्रमादोऽथ तत्तामसमुदाहृतं ॥ ३९ ॥
नतदस्ति श्रुतिव्यावादि विदेवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

तस्य प्रमादोऽयं - म्हणजे निद्रा आणि आलस्य आणि प्रमाद म्हणजे कर्म बाचा निश्चय न होतों केवल प्रती रात्म भाजन त्यापासून
ज उत्पन्न होतें । सात्विक करवा प्रमाणें बुद्धीचे प्रमादापासून उत्पन्न होत नाही आणि राजसं करवा प्रमाणें विषयों द्वय संयोगा-
पासून उत्पन्न होत नाही असें जें करव तें तामसं करव अर्धे योग्यानीं म्हटलें आहे ॥ ३९ ॥ आतां न सांगितले त्याचा संप्रहृष्ट
न भगवान् प्रकरणांनीं समाधि करताना । प्रकृतिजैः एभिः त्रिभिः गुणैर्मुक्त - म्हणजे सत्तादिक गुणांची जी सांम्यावस्था
ती प्रकृति तीपासून उत्पन्न झालेले म्हणजे विषमावस्थेप्रत प्राप्त जे हे तीन सत्त्व राज तमोगुण । प्रकृतिगुण त्रय रूपवत्ता
हे यासुळें गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले असो मुख्यार्थ समजत नाही । यास व उपाधी विषमावस्था उत्पन्न होणे त्यावरून
त्या अवस्थेनें मुक्त गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात असा गौण अर्थ एथे केला । अध्या प्रकृति म्हणजे याचा तीपासून झाला

लेहे म्दणजे सामायेने कान्येले हे जेहे बंध करणो नीन सत्वरज तमो गुण त्याहीमुक्त म्दणजे गुणत्रय रहित। यतस्यानं तत्-म्दणजे जे होईल असे। सत्वं-म्दणजे याणिकि वा अयाणि असे अनात्मवस्तु। दृष्टिव्यावा दितियुनः देवपुनस्ति-म्दण जो दृष्टिवीचे वायी मनुष्या दिकान आणि स्वर्गचे वायीं आणि देवा दिकान कोठे ही नाही॥ ४०॥ बाप्रमाणे सत्वरजतमोगुणात्मक क्रिया कारक फलरूप संसार सर्वही मिथ्या अज्ञानकल्पिलेला अनर्थसहेतु म्दणोन चतुर्दशाध्यायान सांगितलेल्या चें निरूपणाची समाप्तिकेला। पंचदशाध्याये वायी त्यासंसारस दृष्टरूपाची करवना करून तो दृष्टरूपाने वर्णून-अवस्थामेने स्फुरिळद मूल मसंगशास्त्रेण दृढेन स्थिचा॥ नत. पदे नत परिमार्थितम्यं यस्मिन्नातानि वर्तन्निभूयः-यास्ते का ने-विषयवैराग्यरूप दृढ असंग शास्त्राने त्यासंसार दृष्टाचा छेद करून होईल असंग शास्त्राचा असंग भवव आहे अशी शंका आली तरनिसे गुणान्मक असमं नरीं त्रिगुणान्मक दृष्टाचा छेद करून होईल असंग शास्त्राचा असंग भवव आहे अशी शंका आली तरनिसे

आम्लं क्षत्रियविशां वरूदाणाच परं नप॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवे गुणैः॥ ४१॥

निराकरण करण्यासाठी आप आपले अधिकार प्रमाणें शास्त्रविहित जे वर्गां अस मधमे त्यांचे अनुष्ठाननें मंतेया प्रत्यक्ष वविठे आजेपरमेस्वर त्यांचे प्रसादापासून असंग शास्त्राबाह्य भद्दो नो असे सांगण्यासाठी इतकाच वेदाभे आदे त्यांचे अनुष्ठान परमपुरुषार्थ जो मोक्ष त्याची दृष्ट्या करणाऱ्यानी करावें असें मागून गीताशास्त्रा यांची नामानि करावी यासाठी पुढील यथाचा आरंभ करताना। त्याविषयी दाभ्योक्त सत्त्वभूत सांगताना। हे परं नप आम्लं क्षत्रिय विशां दे शश्वं सनाप देणाऱ्या अनुना-आम्लं क्षत्रिय वैश्य। आणि वरूदाणां-म्दणजे इद्रका वर्णींची। कर्माणि म्दणजे पुढे सांग वयाची हे मीं स्वभाव प्रभवे गुणै विभक्तानि-म्दणजे आम्लं क्षत्रियादिक स्वभाव प्राप्त होण्यास कारणभूत जे सत्वादिक गुण त्यांहीं करून यास्वरविभागा ने म्दणजे आम्लं क्षत्रियांचे हे कर्मे क्षत्रियांचे हे कर्मे वैश्योचे हे कर्मे अद्राव्य वस्त्रेने युक्त आहेत। जें असे आम्लं क्षत्रियाबाह्य ज्ञान त्यासव सत्वगुणच कारण आहे। क्षत्रिय स्वभावाका प्रभुत्व शक्ति यास

व किंवा शासन शक्तिरूपान्तव सत्वगुण स भूत आहे त्यास अस्मा रजोगुण तोच देतु आहे। वैश्य स्वभावान्ना उच्छास्वभावात्सव प्रभौ गुण आहे अंगभूत त्याला अस्मा रजो गुणव कारण आहे। इन्द्रस्वभावान्मृदुत्वात्सव रजो गुण सा हे अंग भूत त्याला अस्मान्मो गुणव कारण आहे। राग्य ब्राम्हण क्षत्रिय विद्यात्या एका समास युक्त गदान ब्राम्हण सन्निय आणि वैश्य याति याचे ग्रहण जे केले ते निषांस हिजन्वा मुखे वेदा ध्ययनादिक धर्म तुल्य आहेन असे कवचिण्या करना केले। इन्द्राचेष्ट शकृत्तिराळे पदाने जे ग्रहण केले ते इन्द्रास एक जातिवासुळे वेदा ध्ययनाद्या अधिकार नाही असे म्हत्व न करण्या करना केले यास प्रमाण। ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य इन्द्राचे वारदण त्यात ब्राम्हण सन्निय वैश्य तीन वर्ण हिजानि - म्हणजे त्यांचे माने यास्त न एक जन्म हीने आणि दुसरे मोर्जेनी धधाने होते। दुसरे जे जन्म दोने त्यास माना सावित्री म्हणजे गायत्री आहे - आणि विना गायत्रीचा उपदेशा करणारा आचार्य आहे। परमेस्वराने गायत्री छंदाने ब्राम्हणाची उत्पत्ति केली। शिशुपळ छंदाने क्षत्रियांची उत्पत्ति केली। जगती छंदाने वैश्य यांची उत्पत्ति केली। इन्द्राची कोणतेही छंदाने उत्पत्ति केली नाही यास्तव इन्द्रास संस्कार नाही। इन्द्राचे वधा वर्ण एक जाति आहे अवा अर्थाच्या वसिष्ठ गो तमादिकांच्या स्मृति आणि हिजाति पदांचा अर्थ सांगणारे निरुक्त आहे। अथवा स्वभाव प्रभवे गुणेः कर्मणि प्रविभक्तानि - यांची दुसरी व्याख्या अशी आहे। स्वभाव म्हणजे मायारूप प्रकृतिरूप उपादान कारण रूपास्तून आहे प्रभव म्हणजे उत्पत्ति यांची किंवा प्राक्जनी केलेले कर्मीचा जो बाजनी फल देण्यासाठी अभिव्यक्त शाळेका संस्कार तो स्वभाव तो आहे ज्यांचे उत्पत्तीस निमित्त कारण असे जे गुण त्याही करून ब्राम्हणादिक चार वर्णांची कर्मे प्रविभक्त आहेत असा पूर्वोक्त व अर्थ। कर्माची पूर्वोक्त व्यवस्था करणारे शास्त्र ही व्यवस्था करण्यास स्वभावांची अपेक्षा करते यास्तव शास्त्राने व्यवस्था केलेली कर्मे ही गुणानी व्यवस्था केलेली असे म्हटले। अर्थ बाधन करणारे जे शाब्द त्यांस अर्थबोधन करण्यास अभिप्रेत करी शक्ति सहकारी आहे असा त्याच याविषयी प्रमाण आहे। ती व्यवस्था कशी शास्त्राने केेली आहे तिचे ज्ञान होण्या

साक्षात् संश्लेषणं रथे लिहितौ । गौतमस्मृतीं च द्विजातींस्मृणजे ब्रह्मणजे क्षत्रियवैश्ययातीन वर्णस्य वेदाभ्युपगम-
णे यज्ञकरणे दानकरणे हींतीन कर्मे ब्रह्मणास आध्यापनकरणे स्मृणजेपटविणे याजन स्मृणजे दुस्त्वाये यशो-
न अतिवृक्षोक्तन त्यागामृतन यज्ञकरणे व्रतियह करणे स्मृणजे दानघेणे हींतीन कर्मे क्षत्रियवैश्यपेक्षां अवि-
कआहेत् । यासहाकर्मीतीउपस्थितीं आध्यापन यज्ञ दान हींतीन कर्मे ब्रह्मणामीं उपबन्ध केसीं पाहिजेत । आ-
ध्यापन याजन प्रनियह हींतीन कर्मे ब्रह्मणास उपजीवनार्थ आहेत हीं केसींच पाहिजेत असानियम नाही । क्ष-
त्रियांस प्रजेचें किंवा सर्व भूतांचें रक्षण करणे आणि यथा न्याय दंड करणे हे ब्रह्मणं वैश्यापेक्षां अधिक कर्मे-
आहे । वैश्यस कृषिकर्म करणे क्षत्रिय स्मृणजे वन वृक्षोसाठीं व्यापार करणे पर्वतचें पालन करणे हे ब्रह्मणक्षत्रियां पेक्षां अवि-
क कर्मे आहे । नववर्षां झड तो एक जाति त्यास सत्य अक्रोध शौच आचमन करण्यसाठीं हस्तपादानें मांसप्रक्षालन । आरुह-
र्मी भूत्वाचें भरण स्मृणजे पोषण करणे आपले विवाहिनस्त्री शीं रत भस्मणे ब्रह्मणस्त्रिय वैश्य यातीन वर्णांची सेवा करणे-
हे साधारण आणि जसा साधारण धर्म जसे सांगी नले आहे । वसिष्ठ स्मृतींत ही याप्रमाणेच ब्रह्मणास देहाभ्युपगमना-
साहा कर्मे क्षत्रियवैश्यस प्रथमतीन कर्मे ब्रह्मणास आध्यापनादिकर्मे उपजीवनार्थ आहेत क्षत्रियास वा-
स्त्यानें प्रजापालन करून जी वन करणे वैश्यांस कृषि बाणिय पक्षपालन करून जी वन करणे । इत्यांसां ब्रह्मणादिक ती-
न वर्णांची सेवा करणे अशी कर्मीची व्यवस्था सांगी नली आहे । आपत्तं वस्तुतीत ही ब्रह्मणस्त्रिय वैश्य इत्यादि चारव-
र्ण । यांत पहिल्या पहिल्याजें करूनच हुत्तयापेक्षां अथेष्ट आहे वेदाभ्युपगमादिक साहा कर्मे ब्रह्मणाचीं । क्षत्रियांचीं अध्या-
पनादिक तीनचोडून वेदाभ्यावादिक तीन आणि दंड वृक्षादिक हीं कर्मे । वेद्यास इत्यादि कर्मां सोडून वेदाभ्यावादिक तीन
कर्मे आणि कृषि गायीनादिक पर्वतचें रक्षण आणि बाणिय हीं कर्मे । ब्रह्मणादिक तीन वर्णांची सेवा करणे हे इत्यादि
र्म जसे सांगी नले आहे । याप्रमाणेच मनुस्मृति आदिकांत सांगी नले आहे ॥ ४१ ॥ छ । श्रीकृष्णार्पणं मस्तु ॥

आतो ब्राम्हणां स्वभाविकगुणकृतकर्म सांगनात। शम. - अंत. करणाचा उपरम। दमः - वाङ्मदित्याचा उपरम। तपः - देवदि-
जगुरुप्राज्ञ इत्यादिक ऋंकांनी सागीतले ते शारीरादिक तप। शौच - वाद्य आंतर असे दोन प्रकारचे श्रुती सांगीतले असे। सा-
नि - क्षमाश्रुती सांगितले ही। आर्जवे - कृटिलभाव नसणं। ज्ञान - मांग वेदांशी चें ज्ञान। विज्ञान - कर्मकांडाचे ज्ञान। यज्ञादिका-
चे अनुष्ठानविषयी चें कुशाऽन्व। ब्रम्हकांडाचे ठायी ब्रम्हाग्नेयानुभव। आस्तिक्य - सात्विकी श्रद्धा। हे श्रमादिक नव। ब्रम्ह-
कर्म स्वभावज - सत्वगुणाचे स्वभावाने केलेले ब्राम्हणजातीचे कर्म। जगि हे नऊ शमादिक धर्म चार वर्णांस ही साविकाव-
स्थिचे ठायी संभवतात। तथापि वहुतक ऋत हे धर्म ब्राम्हणजातीचे ठायी असनात। कारण ब्राम्हणांचा सत्वस्वभाव आहे
म्हणून सत्वाचा उद्देक म्हणजे सत्वगुण जेव्हा दृष्टी प्रतयावतो तेव्हा दुसरे वर्णांचे ठायी हे संभवनात परंतु कदाचित् संभव-
तात। याच तात्पर्याने शास्त्रात राचे ठायी हे धर्म साधारण आहून असे सांगितले आहेत। ते असे - विष्णुऽमृतीन - क्षमासत्वं द-
शभो दमः स्तपः शौचं क्षांति रार्जवेमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रम्ह कर्म स्वभावजं ॥ ४२ ॥

मः शौचे दानमिंद्रिय संयमः ॥ अहिंसा गुरुशृङ्खला तीर्थांशुसरण दया ॥ आर्जवं लोभ इत्येवं देवं ब्राम्हणपूजना ॥ अत-
भ्य सूर्या न्यतथा धर्म. सामान्य उच्यते - हे धर्म सामान्य म्हणजे चारी वर्णांचे प्रायः चार आश्रमांचे साधारण आहेत अ-
से सांगीतले आहेत। अहस्मिन् स्मृतीत ही - दया क्षमान्दयाच शौचा न्यायसंगत ॥ अकार्पण्य मम्युद्धत्वं सर्वसाधारणानि-
च। एणेकरून दयादिक सर्व साधारण धर्म असे सांगितले आहेत। यादयादिकांची लक्षणं सांगितली आहेत ती एथे लिहि-
तों। परकिनांबंधुवर्गां किंवा मित्र किंवा द्वेष करणारा आपत्तीने युक्त झाला असतां त्याचे रक्षण करणे यास दया असे म्हण-
तात। बाह्य किंवा आध्यात्मिक दुःख उत्पन्न झाले असतां कांय करीत नाही किंवा मारीत नाही तीस क्षमा असे म्हणतात
त। जो गुणी आहे त्याचे गुणाचा अपलाप करीत नाही। अल्पगुणी असला तरी त्याचे गुणाची स्तुति करतो दुसऱ्याचे दोषाक
हे प्रीति नाही। तिला अनसूया म्हणतात। अभक्ष्याचे भक्षण न करणे। जो निगुण आहे त त्यांशी संसर्ग न करणें स्वधर्मचे-

वायीं गच्छेयं यास शौच शसं स्मृतानां । जैः च गच्छेत् आहं परं तु ज्या चे अनुष्ठाने शरीरास फारपीडा बो ने त्याकर्मो चे अनुष्ठा
न न करणं । यास अगाथास स्मृताता ते प्रशस्त असं गृह्याचे आचरण करणें जें प्रशस्त नसेल त्याचें वर्जित करणें त्यास तल
दर्शी मुनीनी मंगल असें म्हण्टे आहे । आपण पात्रीं स्वल्प्य तरी असतुं तरी दीनाचे मनन करतुं यांतून ही कोही शोडेंक
री प्रत्यक्षी दान करणें यास अकार्पण्य म्हणतात । जें निवडे उ त्या वस्तूनी मंगोपयावणें आणितुम त्याचें अर्थावर रच्छा नयेव
णें त्यास अप्रमृष्टा म्हणावे ॥ हे ब आठ आत्म्यांचे गुण असे गौतमस्मृतीत मंजीतले आहे । महाभारतांत ही - यत्वं दमः तपः शौ
चे संतोषो श्रीः क्षमार्जव ॥ सात शरीर दया ध्यान मेव धर्मः मनान्न - सर्व धर्तांचें हित करणें त्यास सत्य म्हणावे । मनाचा निय
ह करणें त्यास दम म्हणावें । स्वधर्म करण्यास तत्पर असणें यास तप म्हणावे । म करून करणें त्यास शौच म्हणावे । विषयांचा
त्याग करणें यास संतोष म्हणावें । अधर्मापासून निवृत्त होणें यास श्रीः असे म्हणावे । शीतोष्णादिक हंडाचें मदन करणें यास क्ष
मार्जवें । शौची नें जो धृतिर्दोस्त्वयुद्धे नाप्यपग्रायने ॥ दानमीस्वभावश्च क्षान्त्रं कर्म स्वभावज्ञे ॥ ४३ ॥

आम्हणावे । समचित्तता असणें त्यास आर्जव म्हणावें । गत्वा र्थाचा उत्तम जो बोध त्यास तान म्हणावे । विनाची जी शान्ति ती
स शान म्हणावें । धृतीचे हित करण्याची जी इच्छा तीस दया म्हणावे । मन निविषय करणें यास ध्यान म्हणावे । देवत स्मृ
तींत ही - शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरु सेवा दया क्षमा ॥ विज्ञानं विनयः सत्यं मित्रिधर्मं समुच्चयः - अत उपवास नियमाही
करून शरीरास भाग करणें तें तप । धर्म कार्यांचे गयी जी दुर्घट ही श्रद्धा । त्यास श्रद्धा नाही । त्याचे कर्म निष्कूट आहं ।
श्री को तील किंवा वैदशास्त्रा तील सकल विद्यांचे धारण करणें तें विज्ञान । निरंतर नें शान आणितुम यास विनय अ
से म्हण्टे आहे । यात वस्तुत्व स्मृतीने ही - इत्या न्हणजे यज्ञ । आचार - दम - अहिंसा - दान - वेदाध्ययन - याकर्मो भो
योगाभ्यासां ज्ञात्मसाक्षात्कार होणें हा उल्लेख धर्म आहे । श्री सर्व देवी मंमनि आम्हणास स्वाभाविक आणितुम त्यास न
विनिक आहे यास्तव विरोध नाही ॥ ४४ ॥ शौच्यं - म्हणजे जेकार बलिष्ठ अत्र ते न त्यास ही मारण्याची प्रवृत्ति जीस विकस्य

से ही म्हणतात। ते जे:- म्हणजे दुसऱ्याचे कडून अवमान होऊन ये 'अशी प्रगल्भता' धुति - म्हणजे मोठी विपत्ति प्राप्त झाली
 हीं शरीर इष्टिये पांचे पतन न होण्याचा प्रयत्न। दृष्ट्य - म्हणजे अकस्मात उपस्थित झाले ते कायोंचे ठायोंच्या मोक्ष ब्रह्मो तो प्रवृत्ति
 होणे। युद्धेच अपला यत्न - म्हणजे युद्धाचे ठायी पराक्रम न होणे। दान - म्हणजे मंकोचन करणा इत्याचें दान करणे। श्वर
 भाव - म्हणजे प्रजापाळन करणारा मोठी ज्योचे नियमन करावयाचे आहे. या विषयी वी प्रभुवाक्ति। शास्त्रकर्मस्य भावजे
 - म्हणजे हे साध्या जातीस विहित कर्म दुस्रोक्त साध्यास्वभावापसून इत्यन होणारे आहेत। अन्न किंवा धान्य उत्पन्न होणे
 साठी भूमिवागरणे। रेषणे इत्यादिक कर्मे कृषि। गार्थी - आदिक प्रवृत्ते या न होणारे कर्म आहे। प्रवृत्तिये इत्युच्यते व्या-
 पार करणे। क्रय विक्रयादिक करणे। हे वेंच्य जातीचे प्रवृत्ति वेच्यस्वभावापसून होणारे कर्म आहे। प्रवृत्तिये इत्युच्यते कर्म अस्य-
 स्वभावाज - म्हणजे ब्राम्हणादिक तीन वर्णांचीं वाक्ये हे इदं जातीचे इदं कर्मासून होणारे कर्म आहे। प्रवृत्तिये इत्युच्यते कर्म अस्य-
 याप्रमाणे हे चार वर्णांचे गौण म्हणजे सत्वादिक गुणमुळे होणारे धर्म मागितले, याशिवाय ही पांचे दुसरे धर्म सास्त्राने सांगि-
 तले आहेत। भविष्य पुराणांत - श्रेय म्हणजे कल्याणसंवाधन आणि प्राप्यान्ना इत्यन्त करणारा जो त्यास धर्म म्हणावे। तो
 अभ्युदय फळ आहे। म्हणजे स्वर्गादि लोकीं स्वरवातु भव होण्यास साधन आहे। त्या धर्मास मूल वेद आहे आणि तो शाश्वत
 आहे। वर्ण धर्म १ आश्रम धर्म २ वर्णाश्रम धर्म ३ गौण धर्म ४ वैभिनिक धर्म ५ या भेदांनी तो धर्म पांच प्रकारचा असतो। ए-
 के वर्णत्व मात्राचा आश्रय करून जो धर्म प्रवृत्त होतो तो वर्ण धर्म जसे उपनयन। जो आश्रमाचा आश्रय करून धर्म प्रवृत्त होतो
 तो आश्रम धर्म जसा भिक्षा मेखळा दंड धारण इत्यादि। वर्ण आणि आश्रम या दोहोंचे आश्रयाने जो धर्म प्रवृत्त होतो तो व-
 र्णाश्रम धर्म जसा मौजी मेखळा म्हणजे मुंजायला वाळ्या दृणाची मेखळा ब्राम्हणास बापावी धनुः साध्यास बापा-
 यी- मोवी वेद्यास बापावी- ब्राम्हणास बेलाचा किवा पन्नासाचा क्षत्रियांस वडाचा किंवा रवदिराचा वैश्यास पिंपळाचा
 किंवा उंचराचा दंड ब्राम्हणास एण दृणाचे क्षत्रियास रुद्रगुाचे वैश्यास बोकडाचे अजिन म्हणजे चर्म इत्यादिक-

जा गुणान्वेषोर्गानं प्रवृत्तहोतो तो गेण धर्मं जसाजो मूर्धोभिषिक्त आहं स्मृणजे ज्यासराज्याभिषिक्त श्याला आहं स्या गुणान्वेषो
गो प्रजापालन करणे हा धर्म प्रपुरुष निमित्त स्याल्यमुळे ते प्रायश्चिन करणें हौमैमिती कथमं मन्वाभारतां - अदृशो स्या
हिंसा च प्रमादः संविभाषिता ॥ आहं कर्मोतिथेयं च सत्यमक्रोध एव ॥ स्वेष्टुदोष संतोषः शौचं नित्यानुसृत्यता आत्मज्ञानं
निति सा च धर्मः साधारणो ह्य ॥ असा हा सर्वब्रह्मणादिक चारपणांचा साधारण धर्म सांगितला आहे । ब्रह्मचारी ग्रहस्थ
न प्रस्थ संन्यास असे हे चार आश्रमां च धर्म साधारण धर्म पूर्वी भविष्यपुराणांत सांगितले ने लिहिलेच आहेत । आणि प्रले
क वर्णांचे आणि आश्रमांचे असाधारण धर्म याउवा ध्यायात - अभय सत्व संशुद्धिः - अस आरंभ करून - नातिमानितां
ध पर्यंत अदीच श्लोकानीं सांगितलेच आहेत । तांचे सविस्तरे करून व्याख्यान सा श्लोकांचें व्याख्यान नोंत केले आहेच ।
वसिष्ठ आपस्तंब गौतम मनु आदिकांचे स्मृतीत - ब्रह्मचारी ग्रहस्थ वानप्रस्थ परिव्रजक म्हणजे सव्या मी हे चार आ

श्रम । त्यांमज्जे ब्रह्मचारि ब्रताचा त्याग न करतो एक वेद किंवा दोन वेद किंवा ब्रह्म वेदोचे अध्ययन करून नंतर दुस
आज्या आश्रमांत जाणया नी उच्छ्राअसेल त्या आश्रमाचा स्वीकार करावा असें सांगून चारी आश्रमांचे पृथक् पृथ
क् पुर्योक्त च धर्म सांगितले आहेत आणि हारिनादिक स्मृतींत नैष्ठिक ब्रह्मचारी असा एक ब्रह्मचायांत भेद सांगित
ला आहे । तसाच यायावर म्हणून एक ग्रहस्थ आश्रमांत भेद सांगितला आहे । तसाच अनुशापिक म्हणोन एक वानप्र
स्थ आश्रमांत भेद सांगी नला आहे । तसाच चानुराश्रम्यसिद्ध म्हणोन एक सव्यासा आश्रमांत भेद सांगितला आहे आणि स्या

विशेष आश्रमांचे विशेष धर्मही सांगितले आहेत । आणि पूर्वोक्त वर्णां श्रमोचित सांगितलेले धर्मांनुष्टानांची फळेही
स्मृतींत सांगितली आहेत त्याचा संक्षेप लिहितो । क्षुति आणि स्मृति यात सांगितलेले धर्मांचे अनुष्ठान करणारा मनु
ष्य यासोकीं कीर्तित पावतो आणि मरणोत्तर उत्कृष्ट कुरावाप्रत पावतो असें मनुस्मृतींत सांगी नले आहे । सर्व वर्णां

स स्वधर्मनुष्ठानेन अपरिमित उत्कृष्ट फल स्वर्गलोकीं होने से भोगव्यावर नेधून शेष कर्मों में यादोकी जन्म होऊन त्यांत जति
 -रूप-वर्ण-बल-बुल-मेधा-प्रज्ञा-डब्ये-धर्मोनुष्ठान-ही फले प्राप्त होतात। असे आपत्तव स्मृतीत मागी तले आहे। बर्ण-आणि-
 आश्रम-स्वकर्म निष्ठ होत्तात। मरणानंतर कर्म फलाचा अनुभव स्वर्गलोकीं करून-बन-रूप-कर्मोंने व्हांगले देशीं चांगले जन्म
 तीत चांगले कुळात चांगले रूप चांगले आशुष्य चांगले अध्ययन चांगले आचरण चांगले वित्त म्हणजे इत्य चांगले फल व चांष
 ही मेधा असे आहे असे जन्मास एतात। जे विषय म्हणजे स्वधर्मोनुष्ठान सोडून यथेष्ट व्यापार करणारे ऐसे लाडू व विपरी-
 त-ते नरकांचे वापीं कुमिकीटादिकांचे जन्मास येऊन सर्व पुरुषार्थी पाहून भ्रष्ट होतात। असें योगे मम स्मृतीने सांगी नडे-
 आहे। ब्रह्म सृष्टान दृतीचा ध्यायचे वायी प्रथम पादात श्रीवेंद व्यासानीं- भागोपाधिक जीव मरणानंतर यादोकीं केडे-
 ले कर्मचे फळोपभोगासाठी परलोकीं गमन करणे वेडेस परलोकी उपभोगासाठी उत्पन्न होणाऱ्या दारीरास वीज भूत जी-
 भूत सृष्टीं तीही करून वेष्टित गमन करतो असें सांगून स्वर्गास कर्म फलोपभोगासाठी गेलेल्या जीव स्वर्ग फलार्थ केलेले क-
 र्मांचा फळोपभोग करून ब्रह्मवर्चस कामानें सदैव देवतां देवो करून चरुने होम करावा असा पदत्वो इच्छा आहे त्याणी
 विन्ना यानोवाचे इष्टीने यजन करावें। अशी जी प्रत्येक फळे यादोकीची प्राप्त व्हावी यासाठीं केलेलीं शुभ कर्म त्यांचे फळ
 चे उपभोगासाठी यादोकीं ग्राम्हाणिकेचा मनुष्य जन्म पावतात। नसेच नरक प्रद दुष्ट कर्म करणारे यमाचे लोकीं जाऊन
 नरकादिक यातनांचा अनुभव करून ब्रह्म हत्यादिक जी नाना कीट पशू आदिक बोनींत जन्म होण्यास साधन भूत क-
 र्मांचे फळे उपभोगासाठी यादोकीं त्या त्या बोनींत जन्मास एतात असे प्रतिपादन केले आहे। तीं कर्म हवीं क स्वर्गी तीं लेशो
 पशब्दाने ध्यावीं। कोणी काम्य जी यज्ञदान तपे त्याहीं करून स्वर्गादिक लोका प्रप पाऊन पुनः या लोकी जन्मास एतात
 । जे काम्य कर्मोने रहित सत्य यज्ञदानांही करून युक्त ते असयज्ञ लोकां प्रपत जाताना अससा कामना आणि तिचा अभाव या
 सुकें फळ भेद हारीत स्मृतीने सांगी नव्हा आहे। भविष्यपुराणांत फळादिवाय ही नित्य कर्मांचे अनुष्ठान स्पष्ट आहे।

भिन्नादनादिक कर्त्तृत्वे अस्ते नास्म्यः । अतस्त्वर्थोत्पत्त्युद्भवात्तेन तेषु बधाने पापलागेन अवा संकेपे निवारण करणानासि
भावनियने कंच कुर्वन् किंस्वित्त्वनामोति-ऋणस्य पूर्वोक्तजो शमोदतः तपः शोचं- शौर्ध्वेनो धृतिदीर्घादिक स्वभाव त्यागश्च
न उत्पन्न होषारं कर्म करणतया प्राप्तया वदनाही । शास्त्र विधिविहित ज्योतिष्टोमाग भूतपवु द्विधा निविष्टजज्ञे पापनाहीत्ये
प्रमाणे क्षत्रियासशास्त्रविहितयुद्धातीक्ष बधुवधनिमित्तक पापनाही अस्ते नास्म्यः ॥ ४७ ॥ ज्या कारणस्तव शास्त्रविहितहिं
सादिक्रास पाप साधनत्व नाहीं आणि पर धर्म ह्या भयप्रद आहे आणि कोण ते ही कर्म केष्टे तर त्याचे बाप्ती सामान्य कोहीन
पर दोष आहेच यास्तव हे कोनेय हे अर्जुना सदीक्ष अपि सहज कर्म नत्व जेत- ऋणजे आपले शास्त्र विहित स्वभाव कर्म-
ज्योतिष्ठी मनुष्यादिक हिंसादि दोषयुक्त असले तरी ते अतः करण शुद्धी पूर्णा अस्माभिमान युक्त अस्मान्नानी दां कुं नये ।
किं सर्वैरभाः धृतेन अग्नि रिब होषेण आहताः-ऋणजे आकरणास्तव जो आत्मवेत्ता नव्हे तो क्षणमात्र ही कर्मे केव्हाहि
अस्मान् स्वधर्मै विगुणः पर धर्मात्स्व दुष्टिनात् ॥ स्वभाव नियतं कर्म कुर्वन्नामोति किं लियं ॥ ४७ ॥

स हज कर्म कोनेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभादि दोषेण धूमे नाग्नि रिवा वृत्ताः ॥ ४८ ॥
याव राहण्यास समर्थ नाहीं आणि पर धर्मात् दुष्टानां पापापातनुयुक्त होत नाही कारण अग्नि जसा आपले बरोबर उत्पन्न
इसाळेच्या धूमाचे उग्र होत नाही त्याप्रमाणे सर्व स्व धर्म किंवा पर धर्म त्रियुगात्मक त्यास्तव सामान्य दोषांने आहत आहेतच ।
यास्तव विषाणीक कीट विषासजसा न सोडून विषातव राहू सो त्याप्रमाणे- अग त्या ऋणजे जो उग्र होत नाही त्याणीं हिंसा
दि दोष युक्त जरी आपले सहज कर्म असले तरी सर्व कर्म त्यागास आपले साधनार्थ नाही या कारणाने आपले त्याचा त्याग करू
नये । जो ज्ञानी सर्व कर्म त्याग करणयास समर्थ आहे त्याने त्याचा त्याग करावा अस्ता अभिप्राय ॥ ४८ ॥ ब्रह्मत्याग वत्कच
नित्य सत्य आहे अनात्म वत्क सर्व मिथ्या अनित्य आहे अज्ञानि त्यानित्य वत्क विवेकांने असाया लोकांने उपभोग विषयी आ
णि परकी कचे उपभोगाविषयी वैराग्य झाले आहे आणि कर्मात्तुष्टानांने विमोचानमल जाऊन शम इत्यादि साधन संपन्न हो

ऊन श्रुद्धांशमेव साक्षात्काराची इच्छा जास झाली आहे असा जो गुरूप मनी करून वेदांत वाक्य विचारसमर्थमुपुष्टि
 ज्याचे उद्देशानें वेदांत विचारात्मक अथवा तो ब्रम्ह जिज्ञासा त्यादिक चतुर्ग ध्यायी रूप ब्रम्ह मिमांसा प्रवृत्त झाली आहे तोच
 सर्व कर्म त्याग समर्थ आहे। त्याणे आपले इष्ट जे ब्रम्हात्म्येव ज्ञान नसा धनभूत वेदांत वाक्य विचार करण्यास विसर्प करणारक
 मीच्या निवृत्तीसाठीं श्रवणाग भूत कर्म सन्यास करावा असें श्रुति स्मृतींन सांगी नले आहे त्याचे स्वरूप सांगताना सर्वत्र
 असक्त बुद्धि:- म्हणजे स्त्रीयुग्मादिक जे आसक्ति करणास योग्य पदार्थ त्यासर्वांचे वायी - हे माझे आणि मीयांचा अशी ज्याची बुद्धि
 सक्त नाही। कारण - जितात्मा - म्हणजे विषया पासून आवळून वसज्याणे मन केले आहे असा। आणि विगत स्पृह:- म्हणजे विषयाक
 डे मन जाण्यास कारण भूत विषयेच्छा ज्याची गेली आहे। अथवा देह भोगी जीवित याविषयी ही जे निरिच्छ अथवा सर्वदृश्यप-
 दार्थीचे वायीं न स्वरत्वं मिथ्यात्वं रूपदोषदृष्टीने आणि नित्यबोधा नंदरूप मोक्षस्वरूप आत्म दर्शन करून जो सर्वत्र विरक्त। आ

असक्त बुद्धि: सर्वत्र जिज्ञात्मा विगत स्पृह:॥नेष्कर्म्यसिद्धिपरमां सन्यासे नाधिगच्छति॥४९॥

णि - स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य - याभ्योकांत सागीतलेले ज्ञाननिष्ठा योग्यतारूप सिद्धीप्रत पावलेला जो तो। सन्यासेन - म्हणजे शि-
 र्वायज्ञोपवीतादि सर्व कर्म त्यागे करून म्हणजे तत्पूर्वक वेदांत विचार करून। परमां - म्हणजे कर्मपास्तून उत्पन्न होणारी जी
 वित्त श्रद्धाद्वारा ज्ञान योग्यता रूप अपर सिद्धि निची फल भूत जी - नेष्कर्म्यसिद्धि - म्हणजे निष्कर्म म्हणजे कर्मराहित जे
 ब्रम्हात्मनत्व तद्विषयक जे वेदांत वाक्यजन्य ज्ञान तेनें कर्म्य तद्रूपसिद्धि। तीप्रत अधिगच्छति - म्हणजे साधनपरिपाकाने पा
 वतो। अथवा - सन्यासेन - म्हणजे कार्यमित्येव त्कर्म नियतं क्रियतेर्जुन। सांगत्य-त्मा फलं चैव सत्यागः सात्विको मतः -
 याभ्योकांत सांगी नलेला सात्विक कर्म फल त्याग रूप सन्यास तेणे करून। सर्वत्र असक्त बुद्धि:- इत्यादिक सांगितले ले-
 अर्थाच्या विशेषणानीं युक्त होऊन - परमां - पूर्वेक असुराच्य त्यागपेक्षां ओष्ठ अशी जी - नेष्कर्म्यसिद्धि - स्वरूपतः कर्म त्या
 ग रूपसिद्धि जीस पारम हंस्य म्हणतात अशा ब्रम्हात्मनत्व ज्ञान होण्यास योग्यतायेणे एतद्रूपसिद्धीप्रत पावतो ४९५

रहू। इन्द्रभूयाय कस्यते - असा दुटे अन्वय आहे ॥ ५१ ॥ कोणते साधनेने इन्द्रभाव रूप मोक्ष प्राप्त होणुबास योग्य होतो ते मांगतात. जो - विविक्तसेवी - म्हणजे चित्तविशेषकरणात् जननसंपर्द रहितपवित्रजे अरण्यगिरिगुहादिकृत्याचे ठायी वास करणाऱ्या ज्याचा स्वभाव आहे असा। आणि लघ्वादी - म्हणजे निद्रा आळ स्पर्शदिक्कन यांनी यासाठी पुरिर्मित आणि द्दित कारक आणि शून्य असे जे आहारादिक ते करणाऱ्याचा स्वभाव आहे असा। आणि यतवाक्कायमानस - म्हणजे स्थायीन आहेत वाणी शरीर मन ज्यास असा यमनियम आसन प्राणा यामादिक योगांगानी युक्त। आणि योगपर नित्य - म्हणजे मंत्रजपनीर्य याचा तत्पर नसता निरतर आत्माकार अतः करण वृत्ति प्रवाह रूप ध्यान आणि अतः करणाम वृत्तिरहित करणे असा योगनत्पर वैराग्य समुपाश्रितः - म्हणजे दृष्ट किंवा अदृष्ट विषयाचे वायीं स्मृत होण्यास विरोधी जो अतः करण वृत्तिविशेष त्याचा आश्रय केल्या म्हणजे तेणे कर्तुन निरंतर युक्त ॥ ५२ ॥ अहंकारे -

विविक्तसेवी लघ्वादी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यान योग परोनिर्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं काम कोध परिग्रहं ॥ विमुच्यर्निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

जो मी मोठ्या कुलांत उत्पन्न झालो आहे माझे सारखा दुसरा कोणी नाही असा अभिमान। बलं - म्हणजे असत्य-साविषयींचा आग्रह। एथें बल शब्दाने शारीरबल घेता येत नाही कारण ते स्वाभाविक आहे यासुळे त्याचा त्याग करणयास अज्ञान आहे। दर्प - म्हणजे धर्माचे अतिक्रमण करणयास कारण म्हणजे मदा यास प्रमाण - जो दृष्ट आणि दर्प युक्त आहे तो धर्माचा अतिक्रम करतो अशी स्मृति आहे। काम - म्हणजे विषयाभिन्नाष। वैराग्यं समुपाश्रितः एणेकरून कामत्याग सांगितला आहे तथापि पुनः त्याचा त्याग करावा असे जें सांगितलें ते काम त्यागाविषयी मोठा यत्न करावा असें सच विण्या करिता। कोध - म्हणजे द्वेष। परियह - म्हणजे स्वतः निःस्पृह असतो ही दुसऱ्याने दिलेली जीस शिरभारणो पयोगी उपसाधनें ती। मंग्रत। विमुच्य - म्हणजे दाकून। शिरबा यशोपवीतादिको यम होटाकून। शास्त्रो-

क्त दृढकर्मरुतु कौपीना का दनादिक शरीर निर्बद्ध माद्योपयोकी जे आहे त्याचे मजबूत यज्ञ करून परब्रह्म परब्रह्मज्ञात होऊन नि
र्मल-म्हणजे जे देह निर्वा होय योगी दृढकर्मरुतु आदिक त्याचे बायीं-हीं मासीं अशी ममत बुद्धि ज्याची गेकी आहे असल
हंकार म्हणजे अहंकार गेल्यामुळे हर्ष विषाद नष्टून शान वित्त विशेष रहित जो यति तो सानसाधनाचे परिपाकोने। अर्द्ध-
भूयाय कल्पते-म्हणजे ब्रह्मावसासात्कार होऊन ब्रह्मस्वरूपाने स्थिति होणे अशा मोक्षमासीस योग्य होतो ॥ ५३ ॥
त्याविषयी कर्म सांगतात। ब्रह्मभूतः-म्हणजे अणुमणुनादिकाचे अभ्यासाचे मोक्षस्वरूप आहे अशा दृढनिश्चयाचे बुक्त
णि प्रसक्तान्मा-म्हणजे शयनदमादिकांच्या अभ्यासाचे शूद्रचित्त। याच कारणाने शरीर-नश्रीचरि न कांक्षति-म्हणजे नष्ट झाले
ल्याचा शोक करीत नाही। आणि प्राप्त न झाले ल्याची इच्छा करीत नाही। याच कारणाने रागद्वेष नसल्यामुळे-सर्वे बुभूते-
ब्रह्मभूतः प्रसक्तान्मा न शान्तिन कांक्षति ॥ समः सर्वे बुभूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ॥ ५४ ॥

भक्त्या मा मा भिज्जानानि यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ नतो मो तत्त्वतो ज्ञान्वाविशाने तदनंतरं ॥ ५५ ॥
सुखसमः-म्हणजे आपल्या प्रमाणे सर्वत्र स्वरूप दुःख शब्दगता। आपत्काराचा ज्ञाननिष्ठ। मद्भक्ति लभते परां-म्हणजे मोक्षोक्त
इत्यात्मस्वरूप परमेश्वर त्याचे बायीं। जी उपलब्ध झाल्याने तर दुसरे साधनाची अपेक्षा नसते ब्रह्मात्म साक्षात्कारच होतो अ-
शी जी मदकार चिन्तवृत्ति रूप उपासना अवगमन फलभूत जीस परिपक्व निदध्यात्मन म्हणतात अशा भक्तीप्रत पावतों
थवा-बहुविधा भजनेमां-याची कोनसागित लेल्या चारभक्तीतीठ शेषवृत्ती जी ज्ञाननिष्ठाः। हाण भक्ति मोक्षप्रपावणे ॥ ५४
॥ तदनंतर-भक्त्यां मो यावान् अस्मि यश्चास्मि तत्त्वतः। ज्ञाननि-म्हणजे निदध्यासनात्मक अथवा ज्ञाननिष्ठा लक्षा
वा भक्ती करून मी परमेश्वर विभुमित्य परिपूर्ण सत्यज्ञान दघन सर्वदा सर्वोपाधिहित अखंडे करस अद्वितीय प्र-
त्यगात्म स्वरूप आहे। असे तत्त्वतः म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानेन मजप्रजाणतो। नतां मो तत्त्वतो ज्ञाना म्हणजे याप्रमा
णे अखंड ज्ञान दाद्वितीय ब्रह्म मीथ अनादं असे मजप्रत साक्षात्कारात्मक ज्ञाने जाणून तदनंतर विज्ञाने-म्हणजे ज्ञानाने-

अज्ञान आणि त्याचे कार्याची निवृत्ति होऊन बलवत प्रारब्धभोगांनं देहपात झाल्या नंतर सर्वोपाधि रहित स्वरूपांनं श्र
 म्हरूपच होतो। ज्ञानानंतर असोअर्थे ज्ञाना एधीन त्या प्रत्ययांनं च होतो यास्तव देहपातानंतर असा अर्थ अर्थाहे।
 एणे करून तत्त्वज्ञान्यास (विदहं केवलय प्राप्त होण्यास प्रारब्धकर्म फलोपभोगांनं) नोपर्यंत देहपात झाला नाहीतिन
 काच विलुव आहं देहपात झाल्यानंतर विदहं केवल्य रूप मोक्षाप्रत पावतो अशा अर्थाच्या श्रुतीचा अर्थ अर्थे भग
 वतानी सांगी नला। ज्ञान अज्ञानास विरोधि आहं यास्तव दीपांनं जसा नमाचा नावा होतो त्या प्रमाणे ज्ञानानं अज्ञाना
 चा कार्यास ह्या नाश होतो तथापि प्रारब्धकर्म भाग होऊन देहपात होई तोपर्यंत अज्ञान कार्य देहाहं कारादिक झालें नेंदे
 नातुष्ट जीनं राहतो यास दृष्टानं दशमां च अज्ञानानं मृत झाल्या असा भ्रम होऊन अविग्रस्ताउन कृतघ्नादिक झालें नेंदे
 ज्ञानमी अज्ञानाच्या उद्देशाने साक्षात्कारात्मक ज्ञान होऊन भ्रमानं भास लेला संप्रपादन जी दृष्टयात धडकीवसते दे
 पुढें ओंपणें पांनं हळू हळू जात होतें। किंवा रज्ज्वत्वं अज्ञानं भ्रमानं भास लेला संप्रपादन जी दृष्टयात धडकीवसते दे
 हकूप होतो त्याची रज्ज्वत्वं साक्षात्काराने रज्ज्वत्वं अज्ञानाची आणि संप्रभातीची निवृत्ति झाली तरी तत्काल जाति गहोतो
 नंतर कांहीं काळीं होतें किंवा नास्तिक मनीं उपादान कारणानाचा कार्याचे नाशाम कारण आहे तो झाल्या नंतर स
 र्वनाश होतो ते कार्य उपादान कारणा विषय एकक्षणपर्यंत उपादान नाश झाल्यानंतर जसें राहतें यास्तव नोपर्यंत प्रति
 बंधक असाहं नोपर्यंत विरोधी उत्पन्न झाले तरी नाश होत नाही। ज्ञानानं अज्ञान नाश झाल्या तरी लत्कार्य देहाहं कार
 धिज्ञाने नाशाम प्रारब्ध कर्म प्रतिबंधक आहे जसें शुनीचे प्रमाण वस्तुन उभाणि अनुभा वस्तुन सिद्ध आहे। शुक्त झाले वापु
 क्त होतो देहपाताने अंतः विष्वमायेची निवृत्ति पुनः होतो अज्ञान अर्थाच्या श्रुति आणि साध्यात्मज्ञा
 नोत्तर तत्काल देह पातन होता कांहीं काळपर्यंत पुढें होत होतो असा अनुभव सर्व समत आहे। आणि ज्ञानोत्तर तव
 काल देहपात होण्यास शिष्य सेवकादिकांचे उदृष्टही प्रतिबंधक आहे यास्तव ज्ञानाने साधेला अज्ञान नाशाम प्रार

वेत्त प्रतिबेधकोचा प्रारब्धकर्मरूपेण भोगार्थं नास्मात्कारणजे देहान्तःकरणदिक जे अज्ञानाचें कार्य त्याचा बाधकर
तो त्यासाठी पुनः स्मानीकी उपेक्षानाही। यासप्रमाण - नीर्थे व्यपच रुदे वा नष्ट स्थिति रपि परि त्वजन् देहं। ज्ञानसमकालमुक्ते
स्तेष्वल्पं यतिं हत शोकः - दीर्घाचें बायी थराबाचंडाला यहाचे गवी स्थिति नष्ट झाले का ही देह त्याग करून शोक राहित
हो त्याता कें वल्य मोक्षार्जन पावतो असे वाक्य आहे ॥ ५५ ॥ ते आत्मज्ञाही आणि अंतःकरण शुद्धी न झाल्यामुळे क
र्मकरण्यासच अधिकांग आहे त्याणे कर्म त्याग करून ये। तो गतः इतः करण आहे तो कर्मसंन्यास करून नैष्कर्म्य सिद्धी
प्रत पावतो असे सांगितलें। सन्यास करण्यास श्राम्हणामच अधिकार आहे शत्रियवैर्यास अधिकार नाही असे - ह्यो
याध्यायांत - कर्मणैर्वहिसंमिदि मास्ति ता जनका दयः एणं करून मागीत ठे आहे। असे असतो जो शत्रिय काः इति
करण आहे त्याणे कर्मो नुष्ठान करावे कि वा कर्म सन्यास करावा। जर कर्मो नुष्ठान करावे तर - आत्तरुक्षोमुने योगं कर्म
सर्व कर्मो पथपिसदा कुर्वाणो भव्य पाथयः ॥ भव्यसादा इदं मोनि शाश्वतं परमव्यय ॥ ५६ ॥

कारणमुच्यते ॥ योगात्तद्व्ययं नम्येवशामः कारण मुच्यते - एणे करून ज्याची अंतःकरण शुद्धि झाली आहे त्यास कर्मो
नुष्ठानाचा निषेध सांगीतला आहे। जर कर्मसंन्यास करावा तर - स्वधर्मनिधनश्रेय - रथात्तं भयावहः - एणे करून ज्ञा
म्हणाचा जो धर्म सन्यास त्याचा शत्रियास निषेध सांगितला आहे। कर्मो नुष्ठान कि वा कर्म संन्यास पांडून तिसरा प्रक
रतर नाहीच। नेच्छा इतं करण शत्रियास दोहोंनीस एका प्रतिबंधाचें उगंधन करणे अगतीस्त्व आ व इय क आ
हे। त्यान कर्मसंन्यास ज्ञानास माध्यम आहे। धार्मिक मर्यागार्थे बंधु वधादि क्रोधांतर नाहीं यास्तव तोच श्रेयस्कर एसा
पणास आहे। कमा नुष्ठान चिन्त विरुध्दपाम बाधण असंन्यासमुळे ज्ञानास प्रतिबंधक आहे। आणि त्यांत बंधु वधादिक
ही दोहीस यास्तव श्रेयस्कर नाही असा अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून भागवान् बोलतात। जो कर्मो नुष्ठाने नष्ट इतः कर
ण आहे तो भगवदेक, आरणनापयंत अतः करण इति च स्वस्वपु आहे यास्तव भगवदेक आरणच आहे असा जो सन्या

[illegible]

या प्रमाणे वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानरूपक साधनाकृद्वा फलास्तु द्वौ ब्रह्म विद्ये चेन्निरूपण कर्तुं भगवत्याती साठी साधनभूत भक्ति योगकपुनः सांगतात । त्या कारणात्म्यव मोक्षास साधन मला दारण होणें अशी मदेक शरणतात्व ओहें करीतुं छान किंवा मन्यास नाही या कारणान्नव क्षत्रिय जातीतून - चेतनास सर्व कर्माणि मयि सन्त्यस्य - म्हणजे निवेक दुर्इनें दृष्टादृष्टार्थ फळ साधनभूत सर्व कर्मांचे - यत्करोषियदभ्यासि - या श्लाकांत सांगितले प्रमाणें मी जो ईश्वर - याचे वार्थी अर्पण करून । मत्परः - म्हणजे मी भगवान् वा फदेवच आहे प्रिय त्यास असा हो सातो । बुद्धियोग उपाश्रित्य सततं मच्चिंतः भव - म्हणजे कर्मी चरणामास हें तुल्य मयादन करणारा जो - सिध्यसि ध्योः समो हन्त्वा - एणं करून सांगीतलं अंबुद्धि योग त्याचा आश्रय करून भवंदा माझे चवथीं आहे चिंतयाने राज्य किंवा त्या

चेतनास सर्व कर्माणि कुर्वाणो मध्यपाश्रयः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चिंतः सततं भव ॥ ५॥
मच्चिंतः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रौष्यसि विनंक्ष्यसि ५८
यदहंकारमाश्रित्य नयो न्य इति मन्यसे ॥ मिथेष्वप्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वं नियोक्ष्यसि ॥ ५९ ॥

पुत्रादिको चेवथीं नाही असा मदेक शरण हो ॥ ५७ ॥ असाह - माच्चिंतः मदेक शरण झाल्यास म्हणजे मध्यसादानुसर्वदुर्गाणि तरिष्यसि माझे प्रसादाने काम क्रोधादिक अथवा आध्यात्मिका विभूत अर्थादें देविक जी संसारदुःख साधनभूत दुस्तर भंकटें त्याप्रत नें आपल्या आयास न करता तर शीत । अथ चेत् त्वं अहंकारान्न श्रौष्यसि - म्हणजे जर तूं माझे बोद्धण्यावर निश्चयान न करून मी जीं दुर्गा आहेत अशा गोष्टींनीं बोलिल्या अर्थी येथी बण न करशील म्हणजे अनुष्ठान न करशील आणि आपण इच्छे प्रमाणें मत्प्रसादाने मी बोलिल्या अर्थी येथी बणजे आपणें पुरुषार्थी तत्त्वेन अष्टादाशीत ॥ ५८ ॥ यत् अहंकारे आश्रित्य नयो न्ये इति मन्यसे - म्हणजे जर धार्मिक मी त्त्वर कर्म करणार नाही असा मिथ्या अंतिमानाचा आश्रय करून मी शुद्ध कारणार नाही असें दे

मानशीलतर। निर्यात् १११. व्यवसाय ने २६१॥३॥ हा तुझा निश्चयनिष्कल होईल। प्रकृतिस्व्या नियोस्वार्ति - म्हणजे कार-
ण स्तत्रिजानीय करिणस्वतुम्हें कर्ण - २६१॥३॥ हा तुझा स्वभाव शुद्ध करणया विषयीतुम्ही प्रेरणा करील ॥ ६९॥
प्रकृतीचेच व्याव्यनकरता ॥ हे केवळ - प्रकृतीपुत्रा अर्जुना। स्वभावाने स्वयंकरणा निवृत्त - म्हणजे रोजीं नसि-
निय स्वभावापा दनउत्पन्न झालेले जो पापसादिक कामे वशा कोलेला ह। यत् मोक्षाने कर्तुं - म्हणजे बहुय-
धहोईल यासुळे जायुहोईकाप्रत ही म्हणजे आहे ॥ २६१॥३॥ हा तुझा स्वभाव अशा स्वभाव करणया २६१॥३॥ अब-
जोपितकरिच्यसि - म्हणजे नई २६१॥३॥ हा तुझा स्वभाव अशा स्वभाव आदिम आदिम परतंत्र आदिम यासुळे नें करशी-
ल ॥ ६९॥ स्वभाव परतंत्रता माधुन स्वस्वरपरतंत्रता मांगतात ॥ हे अर्जुन ईश्वरः सर्वेश्वरीता ह देवोतिष्ठति - म्ह-
णजे हे अर्जुना जेंपुढिही आदिकाचे दयागद तो वृथिव्यादिका वा अनराभाभान धोषेव्यादिक जाणत नाही वृथि-
स्वभावाने कोंतेंय निवृत्तः सर्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं न वृत्तिरथम्भोहात करिष्यस्म्य वशीयितम् ॥ ६९॥

ईश्वरः सर्वभूतानां ह देवोर्जुन निष्ठति ॥ म्याभयत सर्वभूतानि यंचारुदानी भावया ॥ ६९ ॥
आदिकजाचे शरीर आदि अशा अर्थान्या अंतर्थासि द्वाभ्भगांन आणिजे काहा हे हवय जग पाहण्यांत किवा कर्ण-
पाहने त्यासवीच्या आन आणिबाहेर व्यापून नार, यण, किंन आहे अशा अर्थान्या नारायणांपाणिपदांतीळभुतींत
आणि सर्व भूतांचे ठावी एक देव म्हणजे प्रकाश स्वस्वर परमात्मागुढ म्हणजे स्वस्वभोजे आनर्थासि स्व रूपतेणेंक
सुत्न राहिलेला आहे तो सर्वजगांन कारणभूत सद्गुणाने व्याप आहे। आणि तो सर्वभूतांचा अनंतरात्मा आणि क
मार्थ्यक्ष म्हणजे सर्व जीवांच्या कर्मांचा प्रचनेक आणि फल देणारा आणि सर्व भूतांचे ठावी अंतर्थासि स्व रूपते
शाहूत असतो सर्व जीवांच्या शुभाशुभ कर्मांचा कैवल्य दृष्टा म्हणजे साक्षी आणि त्या कर्मफलानें किंवा कर्मानें
अलिप्त असंग निर्गुण असा आहे अशा अर्थान्या श्वेताश्व नरोपनिषदांन सर्वांतर्थासि सर्वेनेरक सर्वोचे निव

मन करणारा सर्व सा कि परमेश्वर सांगितला आहे तो सर्व प्राण्यांच्या हृदय देशाचे वायीं म्हणजे बुद्धीचे वा वीरि-
त आहे। सर्व व्यापक असतां ही त्या स्फुटी अभिव्यक्त होतो या कारण फक्त हृदय देशाचे वायीं राहतो असें म्हण-
ले। असा श्रीराम सर्व सत्त ही पृथिवीचा अधिपति असतां ही अयोध्याचे वायीं त्याचे दर्शन आहे यासुद्धे त्यास-
अयोध्या धिपति असें लोक म्हणतात त्याप्रमाणे। अर्जुन यासंबंधानें हं, साक्षात्करण आहेस यासुद्धे अशा परमे-
श्वरास जाणण्यास योग्य आहेस असें कचविडे। ईश्वर सर्व प्राण्यांचे हृदय देशां काय करीत असतां राहतो नें सांगता
ता। मायया भ्रामयय सर्व भूतानि - म्हणजे परतंत्र सर्व प्राण्यांयून आपली शक्ति रूप जो मायातिचे योगानें प्रवृत्ति-
निवृत्ति रूप किंवा विहित प्रतिपिद्ध रूप कर्माचे वायीं भ्रमयित असतां म्हणजे प्रवृत्त करीत असतां राहतो। यास हृदय
त सांगतात। यंत्रा रूढा नीव - म्हणजे जसा मायावी पुरुष स्वप्न संचार रूप यंत्रावर वसविडे त्या काष्ठनिवृत्तिरूपी पुरु-
षादिरूप कुत्रिम बाहुल्योपन आपले मायाशक्तानें नाचवितो त्याप्रमाणे। अथवा देहादि स्वरूप जो पंजर तडूपयं
आंचे वायीं जी आरूढ म्हणजे देहादिक मीच आहें किंवा माझे आहे अशा अभिमानाप्रत धारण करणारीं भूतें म्ह-
णजे प्राणी त्यांप्रत शास्त्र विहित किंवा प्रतिपिद्ध कर्मांचे वायीं प्रवृत्त करीत होतात। अंतर्गामी जो मायोपाधिक प-
रमेश्वर तो आपणें सा कि स्व रूप मायेचे योगानें सर्व भूत देशाचें सांगितले जे हृदय स्थित विज्ञान मय स्वरूप
जीवत्माचे रूपाने विकार पावतो म्हणजे तडूप होतो। जर ईश्वर माया शक्तीनें विज्ञान मय शब्द वा जिवत्स्वरूप
नें परिणाम पाऊन विहित प्रतिपिद्ध कर्मांचे वायीं जीवांस प्रवृत्त करतो तर कोणते ही कर्म करण्याचा जो प्रयत्न जीव
करताना तो व्यर्थ होईल अशी सांका करूंन। आपले शक्तीने परमेश्वर जसा विज्ञान मय स्वरूपानें विकार पावतो
त्याप्रमाणें त्याच्या कर्मांचे वायीं जो पुरुष प्रयत्न होतो तडूप होतो ही परमेश्वर माया शक्तीनें विकार पावतो। असें आ-
हे नर ईश्वर सर्व प्राण्यांस त्याच्या कर्मांचे वायीं प्रवर्तवितो भ्रमयितो असें अंतर्गामी ब्राम्हणादिकांत आणियां

कान्ता आधि-जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः। जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः-केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मिन्
 आकरोमि-मीधमां प्रत जाणतो परं तुमांशीत्यादिपृथी प्रवृत्ति होत नाहीं। मी अधमां प्रत जाणतो परं तुमांशीत्यादिपृथी
 नि होत नाहीं। हृदयाचे वायी स्थित जो कोणी देव तो जशी माशी प्रेरणा कर तो त्याप्रमाणे मी करतो अशा स्थितीने कर्तो-
 भोक्ता असा जो भ्रमशाया आहे तो-सत्तं कर्तव्यगार ईश्वर व आहं कर्तुं नादिका विपरी आहं कर्तुं न्यात नही आपले स्व
 कर्तु असंग आहे अशा हृदयोधाने जावा दे व आहे। आत्मासंगत्व बोधाने मोक्ष फल होत अने व इत श्रुति स्मृती व सांगि-
 नले आहे यास्तव आत्मासंगत्व ज्ञान सफल आहे यास्तव ते जीवात अवश्य मोक्ष व पाहिजे ॥ ६१ ॥ हे भारत तमेव सर्वे
 भवेन शरणगच्छ-भ्रूणजे हे भरत कुलोपाध्याय कर्तुं। तत्प्रभादात्-भ्रूणजे तत्त्व ज्ञानोपनिषयेन जो त्या परमेश्वरा-
 रणासाठी शरणजा भ्रूणजे त्याचा व आत्मयुक्त ॥ तत्प्रभादात्-भ्रूणजे तत्त्व ज्ञानोपनिषयेन जो त्या परमेश्वरा-
 तमेव शरणगच्छ सर्वभोक्तेन भाग्य ॥ तत्प्रभादात्-भ्रूणजे तत्त्व ज्ञानोपनिषयेन जो त्या परमेश्वरा-
 इति ते ज्ञान भारव्याने गुह्यात् गुह्यतरे न भवति ॥ विमृश्येत तदशेषेण यथेच्छं नि तथा कुरु ॥ ६२ ॥

चा प्रसाद भ्रूणजे अनुग्रह तें गेणे करतु ॥ परं शोति शारवत स्तान् यथास्मयसि-भ्रूणजे कायं स्तुतं अविद्येची जी
 नि द्विनि आणि अहिनीय स्वप्रकाश परमानंदरूपाने स्थिति होणे अशा नि य मोक्षरूप भ्रूणजे तत्त्व ज्ञानोपनिषयेन जो त्या परमेश्वरा-
 ॥ ६२ ॥ सर्वगीनार्थोचा उपसंस्कार करतु भोगनात ॥ इति ते गुह्यात् गुह्यतरे ज्ञानं मया आख्यातं-भ्रूणजे याप्रकारा-
 नें माता अतिप्रिय जो हे यास सर्वद्रव्य भूतेने मंत्र तत्र सायनादिकां ह्मणी रक्षस्य असे अथवा कर्तव्यग-
 कर्म संन्यास रूप जें रक्षस्य न्यापेक्षाही त्याचे फल भूत मोक्ष साधन आत्मविषयक ज्ञान सर्व स परमात्मजे
 मी याणे सांगितले ॥ एतत् अशेषेण विमृश्य-भ्रूणजे यामीसांगीतले त्या गीता शास्त्र प्रतिपाद्यार्थोचा साक
 ल्ये करतु किंवा पूर्वापर सर्व शास्त्रार्थोच्या एकवाक्यतेने विचार करतु ॥ यथेच्छं नि तथा कुरु-भ्रूणजे अशा

पलेअधिकाराप्रमाणे जसे करण्यास शब्दिशील नसे कर ॥ ६३ ॥ यागिता शाल्यांत एथपर्यंत सशत दोलध
रणसुगुहस मोससाधन ज्ञानोत्पत्ति योग्यता एण्यास प्रतिबंधकपापादिकांचे नावार्य फळाभिसंसेधिपरित्याग
करून भगवदपण बुद्धीनें वर्णाश्रम विहित धर्मानुष्ठान आचरण आहें । साअनुष्ठानेअंतः करण करी
ऊन विविदिधाउत्पन्न स्नाय्यानेतर ब्रान्धणानें गुरुस शरण जाऊन ज्ञानसाधन वेदानविचारार्थ सर्वकर्म संन्य
स करावा नंतर भगवदेक, चरण हौकन ज्ञानसाधन भूतविविक्त देवा सेविन्याहिकाचा अभ्यास करावा नंतर वेदान्ध
वर्णादिक करावें म्हणजे त्यापासून ब्रह्मान्त साक्षात्कार होऊन सर्वानर्थकागार अज्ञानान्या कार्यांस्तुद्धां भावा-
नें बोलो होतो संन्यासानधिकारि मुमुक्षु क्षत्रियधोक्षी अंतः करण करी शान्त्यानें तर ही भगवदाज्ञा पालन कर-
ण्यासाठी किंवा लोकसंग्रहासाठी भगवदेक आग होऊन कर्म करावी म्हणजे त्यामपूर्व जन्मकृत संन्यासपरि-
सर्वगुह्यतमं भूयः शरण मे पलं वचः ॥ इष्टो मिमं दृढमिति न नो वक्ष्यामिने हिने ॥ ६४ ॥

पाकार्जे किंवा हिरण्यगर्भास संन्यासावांचून भगवन्मम । देकरून जसे ज्ञानउत्पन्न आहें त्याप्रमाणे ज्ञानउत्पन्न हो-
ऊन अथवा पुढील जन्मी आभ्याग जन्मवांचून संन्यासाप्रतें ऊ ज्ञानउत्पन्न होऊन मोक्ष होतो । इतका शास्त्रार्थ मां-
गीतला । या अतिगंभीर शास्त्रार्थाचें साकं न्ये करून पर्याओचन करण्यास बुद्धतें ऊ आहें तो नव्दावाया सा
ठीं कृपाकु भगवान स्वतोच आपण गीता शास्त्रार्थाचा सांगता । सर्वगुह्यतमं परमं वचः भूयः शरण-
म्हणजे दृढीं गुह्य जो कर्मयोग सांगितला त्यानें क्षोही गुह्य ज्ञान सांगितले । आता कर्मयोग अणि न कर्मभूत ज्ञा
नारे क्षोही फार गुह्य दृष्टी सांगितले हें ही नुसेवम अनुग्रह करण्यासाठी मी पुनः सांगतो त्या उक्त्यु माझ्या वक्ष्या
प्रत ऐक । मी पुनः सांगतो नें आपले लक्षण माही किंचात्र जे माही किंचाव्यानी साही सांगतो असे नाहीतर इष्टेन
सि मे दृढमिति म्हणजे तें संन्यासकारांचे इष्ट आहें संन्यास करणा नांव नें प्रत्येक माही संन्यासात नें नें हिने व-

इत्यादि - स्मरणे नुझे श्रंयस्कर वाक्य मीवोनते. "अथावा मीः अ नुझे दिन व्याप्तो नेमव यमागाने हट आदे. कोणी - हटमति
असापाठ कायून तुझा माझे दर दुर्दिनस्वरूप आद यास्तव नुझे दिन मीवोनते. असो अर्थ कराना ॥ ६५॥ तेंच सांगतात। म-
मना भव - स्मरणजे मी जे वास्तव स्थावरीक अदि भन त्याच असा हें हो स्मरणे भवदासांवेच चिंतन कर। फंस शिडा
पाळांचे ही मन हणने तुझादा हांते तसे असाव का काय असं म्हणें ल न सांगतात। म दक्त - स्मरणे माझे बायी-
जिमांते अनुरक्त हो। जेमांने माझे दाखी भवदासांनेन कर। नुझे बायी अनुराग कसा होइल असे स्मरणे ल तर त्याचें सा
धन सांगतात। मद्याजीभव - स्मरणजे माझेय न स्मरण जे अहं जेन दिक करणाचा स्वभाव ज्याआ आहें तमास वर्दा म-
न्युजानवर हो। जर तुझा मा मधी नमि लतर - अ न मस्कृ ह - स्मरणजे कायाने मनाने वाणीने नच भाबोने माझे नमस्कार
कर। आग धन कर हें अचने आणी वदन - अचवने वदने दास्य संगव्य मास्त निवेद-

[illegible]

यतः प्रवृत्तिर्भूतामीयेन सर्वे सिद्धं ततः । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विदिति मानवः । एणे कुरुते पूर्णं सांगीतत्वं त्याचें व्याख्या-
वकें लें ॥ आतो-ईश्वरः सर्वभूतानां हृदये जुन तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ । असे जे मागी तसे त्याचे व्याख्यान करतात । सर्वधर्मा-
न् परित्यज्य-म्हणजे वर्ण धर्म आश्रम धर्म साधारण धर्म असे जे हवोक्त विषय मान किंवा अविद्यमान सर्व धर्म त्यांप्रत्येका-
कून म्हणजे हे मला नार तीळ बोचें आश्रयाने मी तो न अशा बुद्धीचा त्याग करून । सां एक शरणं ब्रज-म्हणजे आदिती-
य सर्व धर्मांचा प्रवर्तक आपण फुडु दाता असतो मी परमेश्वर वा सदेव त्याप्रत्येका शरण जा । म्हणजे धर्म असो किंवा न-
सो न दुसऱ्याची अपेक्षा करणाऱ्या पासून काय व्हावयाचें आहे दुसऱ्याची अपेक्षा न करणाऱ्या जो भगवद्भुय ह्मणजे
रून स्वामी कुतार्थ होई न अशा दृढनिश्चयाने परमानंद घनसूति अनंत जो बाह्य देव श्रीभगवान् त्याचें चरण सांगी भजन
कर । किंवा हो भगवान् बाह्य देव च परमतत्त्व आहे यापेक्षा दुसरे अधिक नाही । असे विचारसुद्धं प्रेमाचे अधिस्थाने अना-
सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥ अहं त्या सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मातृ चः ॥ ६६ ॥

तमिना श्रुत्या जी अविच्छिन्न मनोबुद्धि मोगी करून चिंतन कर । एथे एका मला च शरण जा । असे सांगीतल्याने सर्व
धर्मांच्या पूर्वी नक्त त्यागाचा भासा आसतो सर्व धर्मांचा त्याग करून असे जे अनुभव, अने सांगी नंजं ते सर्व धर्मांचे अनुष्ठ-
नाने जें फल व्हावयाचें तें भगवंतास शरण जाण्यानें होई । असे फलच विषयासाठीं सांगीतलें । यावरून सर्व धर्मांचे जें फ-
ल व्हावयाचें तें मज्जासुख प्राप्त होते त्या सव मला जो शरण आतो त्यास धर्मो च शरणो ची उपपेक्षा नाही । असे सिद्ध
केलें । एथीउ धर्मपद अधर्माचें किंवा कर्म सामान्याचें उल्लक्षण करून सर्व कर्मे गरी त्याग करून सर्वोत्तम सर्वेशून म्हास-
म जो मी एक न्याप्रत्येका शरण जा । मज्जासुख दुसरे कोणी नाही । असा निश्चय कर । प्रथम कर्मपद विवक्षित आहे । असा अर्थ-
भाव्यकार करताना । हो आरव्यास जन नाही कारण एथे कर्मपद कोणी नाही । असा निश्चय कर । असा नाही त्यावि-
षयी आदारासून आम्हाचारि ग्रह म्हासून म्हासून मनी मी योस मनी भगवंतें का शरण व्हा । हे इतकेच विवक्षित आहे ।

स्वधर्मो विषयी भवो चा आदत्त आदत्तो जाऊन भगवंताचे कार्य आदर होण्यासाठी हे वचन मफळ आहे । अपभर्म नर अ-
 नर्थी म कारण आहे न्यामुळे त्या विषयी आदर कोणा वाच नाही । असे असून त्याचा भाव कर्म भयो असे जर मागील ले-
 खरे हे वचन निष्फळ होईल । आणि अपभर्म परित्याग करावा हे दुसरे शास्त्रातील वचनाने सिद्धच आहे त्या विषयी अशेष-
 धीने प्रयोजन नाही । वर्णाश्रम धर्मास स्वर्गादिक या प्रसूत अशुद्धाचे हे मुद्दामे आहे तसे साक्ष हे तुल्य आहे अ-
 री शोको होईल तिचे निराकरण करण्यासाठी स्वधर्म वचन अत न्हेणवे । सन्या भविष्ये व शास्त्राने आणि अपभर्मने
 धर्माच्यानेच सर्व कर्म आग किंवा धर्माधर्म त्यागास हे आहे या मुळे त्या विषयी "यथा श्रुते विधीचे प्रयोजन नाही । स-
 न्यास शास्त्राचा अर्थ असा होईल असे समजत नाही । अथे भगवंत देऊ शरण मविषयी स्वाधिविद्विग आहे कारण
 सर्व धर्म परित्याग करून भगवंतास शरण जा असा उपदेश करून गौना शास्त्रार्थी व समानिचे केले । आणि भगवंत देऊ
 रणने शिवाय मन्यासासही मफळत्व नाही । आणि सन्यामानधिकारी जा अर्जुन त्यास सन्यासाच्या उपदेशांचे प्रयोज-
 न नाही । अर्जुन पुढे करून त्याचे निमित्ताने सन्यासाधिकार्यास व हा उपदेश अत न्हेणवे तर तसे हेतु सांगतो स-
 न्यासाधर्माचे वायी ही अनादर करून शोक करून को अस उपक्रम उपसद्धार अर्जुना विषयीचे संभवाणार नाहीत । त्याखे-
 रणाने प्रथम व्याख्याच उत्तम असे कोणी व्याख्याकार न्हेणताना । यांचा अभिप्राय असा आहे - यागीता शास्त्रा-
 ने साधन आणि फळ भूत कर्म निष्ठा ज्ञान निष्ठा भगवद्भक्ति निष्ठा अशा तीन निष्ठा विवक्षित आहेत । त्या ती उत्त-
 र्वकर्म सन्यासपर्यंत कर्मे निष्ठेचा उपसंस्कार - न्यक्रमणा तमभ्यस्ये सिद्धि विदं निमानवः - एणे करून के जाते
 न्यास पूर्वक वेदांत श्रवणादि परिपाक सहित ज्ञान निष्ठेचा उपसंस्कार - ततो मां तव तो शास्त्राविशेष ते नहं नरा ।
 एणे करून केला । भगवद्भक्ति निष्ठा श्रुती निष्ठेस साधन म्हणून आहे आणि त्या दोहो निष्ठेची फळ भूत न्हे

अत्र त्यागापास्तुन होणारी आहे तिचा उपसंस्कार - सर्व धर्मांत परिपुष्य मायेकें दारणें घृजत त्या श्लोकांत केला । भाष्यकाराचा अभिप्राय असा आहे की - मत्तना भव मङ्गलः - या श्लोकांत भगवंताचे मत्तप्रतिपत्ति जाणून भागवद्भक्तीचें फळ मोक्ष प्राप्त होत असा निश्चय करून भगवद्देव दारणही असे सांगी नसे यावरून सर्व कर्म योग निष्ठेचे रहस्य अत्र भागवत्सारणातारूप भगवद्भक्ति निश्चिति त्या उपसंस्कार करून तत्फल प्राप्त वेदांत विहित होत सांगण्यासाठी शान्तिष्ठेचा उपसंस्कार शास्त्रांत राभिदु सर्व कर्म सत्यासाचा अतुषाद करून एथें या श्लोकांत जेन का याज्ञकत्यादि काचे संवादा प्रमाणें विद्या स्वरूप आहें असे हे मत भेद या श्लोकाचे व्याख्ये विषयी चे दारवविने आहेत यांतून निर्मत्तर बुद्धीने विचार करून जो बांगला बाहेल त्या अर्थाना स्वीकार पडिताना कीं कराचा । मत भेदांत त्या श्लोकांत उपसंस्कार करून सांगितलेली भगवद्देव शरणता स्वरूप भगवद्भक्ति निष्ठा - त्या भगवंताचाच मी साद - नो भावाना साक्षात् आहे - तो भगवान् मीच आहे - अशा तीन प्रकारच्या भावना भेदांत क्रमेण करून मृदु मध्य अति मात्र अशी तीन प्रकारची आहे । पूर्ववत् भवनेच्या अभ्यास परिणामाने उत्तरोत्तर भावना रूप भगवद्भक्ति निष्ठा प्राप्त होतो । त्या विविध भगवद्भक्ति निष्ठेचीं उदाहरणे सक्षेपाने एथें लिहितो । मत्तपि भेदापगमे नाथतवा हे नाम मकीनत्वे । सासुद्धोदितंगः कचवममुद्धोदितंगः - हे नाम भगवत्तुष्टे भाणिमासे स्वरूपाशी भेदन सलान श्री मीं तुम्हा आहे म्हं माझा नक्रमे जमा नगा ममुदाचा आहे रंगु ममुद नगाचा नादो अशी भावना मृदु भगवत्निष्ठा । हस्तमुत्सिष्य यातोमिदलात कृष्ण किमदुतं । हृदयान यद्विनिर्गमिष्यो रुंगंग यामिने - हे कृष्ण हातासु स्वरूपा - हे ऊन बलांत गेल्यास यात मृदुत म्हणजे आश्चर्य ते काय । न मा उवाच म्हणोन मी तुला हटयोन ठेवल्या आहे तो दुःस्व माझे हृदयापास्तुन जावील ना न पराक्रमी असें मानीन हे मध्यम भगवद्भक्ति निष्ठेचे उदाहरण । सकल भिदमहं वषा कदेवः परममुमान् परमेश्वरः मगकः । इति मतिरवल्या भवत्यनेन हृदयाने घृजतान् विहाय दूरान् - हे सर्व जग वासुदेव

च आहे परम पुरुष अहिनीय परमेश्वर बास्तदेव ते मीच आहे अशी ज्ञाती सर्वोत्तरीमा अनंतवाचेवाथी बुद्धि सांगी आहे त्याप्रदा-
 कून ते दूर जा असे यमाचे आपले हुतांस आपण आहे । हे अतिमात्र भगवत् भक्ति निष्ठेचे उदाहरण आहे । अदंतान्तर्यवायेव
 मोक्षायिष्यामि - सर्व धर्माच्या उपादर करून किंवा सर्व कर्मांच्या त्यागाकरून तनदेक शरण आण्णाम म्हणजे वेधुवधादि
 निमित्तक संसार देतुद्धून सर्व पापापासून मी तुम्हा यायास्थिना बाहून ही मुक्त करीन - आशुत्वः - युद्धविषयी मी प्रहून
 झालो तर वेधुव धनिमित्तक प्रत्यवायापासून ना - अतिस्मरक सा देडिऊ असा द शोक करूनको धर्मोपासून पापाच्या नाशो-
 ने असे श्रुतीने सांगितले आहे मी परमेश्वर धर्मरूपत्व आहे असेही श्रुति स्मृतीने सांगितले आहे । अथवा मज्जा दे त्यामज्जे
 करून जाणजे म्हणजे मी आपला स्वात्म भाव नकाशिन करून ज्ञान दीपाने अज्ञान दूर करू सर्व धर्मो धर्मस्वरूप तमाच्या नावा-
 करून तुला मुक्त करीन ॥ ६५ ॥ गीता शारूत्राचे नमास आण्ण आना शारूत्र मप्रदाय विधि मांगलान् । इदं ते अनप स्वाय -

इदं ते ना न पस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥ नत्वा दुःश्रुपूर्वे वाच्यं न च भो भोभ्यस्त्ययानि ॥ ६७ ॥
 म्हणजे सर्व संसाराचे नावाकरणारे तुला भक्तिने केले हे गीती शारूत्राचे नदत्त अस्य ईदिय जयनादी । असा जो अतप-
 स्क किंवा तप म्हणजे आठोचन ते न करणारा किंवा या शारूत्राच्या अतप अतपाना विषयी यत्न न करणारा जो त्यास दुःसांश
 नये आणि तपस्वी आहे परंतु ज्याची गुरुचे वाथी आणि देवाचे वाथी भक्ति नाही त्यास सांगूनये आणि - नत्वा दुःश्रुपूर्वे -
 म्हणजे भक्तिमात्र असून ही जो गुरुची देवाची श्रुश्रुपा म्हणजे हुना करीन नाही किंवा गुरुने सांगितले त्याचे अनुष्ठान क-
 रीत नाही त्यास सांगूनये । न च भो भोभ्यस्त्ययानि - म्हणजे मी जो वास्तु देव त्याप्रन हा मनुष्य असून तो आहे असे मादून मी आ-
 पन्ही प्रवर्त्ता करतो असा मासे वाथी दोषासे प करून माझे वाथी ईश्वरत्व न जाणून हास्य करतो किंवा माझे वाथी ईश्व-
 रत्वाचे मादून करून माझा हे प करतो असा जो माझा इकर्ब न म हून करणारा न पस्वी भक्त शत श्रुजरी आहे न थापि
 त्यास कदापि सांगूनये अर्थाने जो तपस्वी भक्त शत श्रुजु कुण्या नुरक्त आहे त्यास सांगावे असें सिद्ध होणे । एक एक विवे

घणानेही जोर दित आहे तो हे रक्ष्य सांगण्यास अयोग्य आहे असे फक्त विषया करिता चार नकाराचा प्रयोग म्हणजे कोणता यावरून हे रक्ष्य आससागाव याचे आहे त्यास अधिकार सण्यास न पणुक्त भक्ति शत्रु या भागवत दुरक्ति असवया पाहिजे व न पक्किवा मेधा यांचा मान्य विकल्प आहे असे भाष्यकार नत आहे ॥ ६१ ॥ याप्रमाणे संप्रदाय विपि सांगून त्याचे अनुष्ठान करणारास फल सांगनात । यः दम गरमं गुह्यं मङ्गलं कुरु अभिधास्यति - म्हणजे जो संप्रदाय प्रवर्तक परमपुरुषार्थ साधन त्यास सर्वत्र प्रकाशित करण्यास अयोग्य असाया कृपा जुन मं बाद रूप ग्रंथां प्रत माझे वायी अचुरक्त जे माझे वास्तव्ये चरत, त्याचे वायी ग्रंथ स्वरूपाने किंवा अर्थ स्वरूपाने स्थापन करील । कसे स्थापन करावे ते मां यनात । भक्ति मयि परां कृत्वा - म्हणजे हीन ग्रंथ किंवा तदर्थ स्थापन रूप परमपुरुषा जो परमेश्वर त्याची शत्रु भूषा चमी करतो -

यदमं परमं गुह्यं मङ्गलं च भिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मा मे वैष्यस्य संशयः ॥ ६० ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु काश्चित्ते प्रियकृतमः ॥ भविता न च भवेन त्वादस्य प्रियतरो भुवि ॥ ६१ ॥

असा दृढ विश्वास करून स्थापन करील । मा मे वैष्यस्य संशयः - म्हणजे मां जो भीषा फदेव याची भक्ति त्या समाज हाऊ न मजमत च लवकर सईल म्हणजे मुक्त होऊन मद्दूरच दी ईल या विषयी संशय नाही । एथे - मङ्गलं कुरु - असे पुनः भक्ति चे प्रहण केलें यावरून प्रवृत्त, तप आदिक तीन विद्येयणें नमस्ती नरी । यास भक्ति आहे तो देगीला शास्त्राचे रहस्य मां प्यास अधिकारी आहे असे फक्त विले ॥ ६० ॥ तस्यास मनुष्येषु काश्चित्ते मयि परां कृत्वा - म्हणजे माझे भक्ताचे वायी या गीता शास्त्राची प्रवृत्ति करणाऱ्या येसां दुसरा मनुष्याचे वायी माझे फार प्रिय करणाग नाही । न च भविता - म्हणजे पुढे ही होणार नाही । न स्मृत - अस्य प्रियतरः - म्हणजे प्रवृत्ती न्या, दूत दुसरा फार मत्ता प्रिय कोणी साक्षा नाही । अथवा मद्दूर यो अनिश्चित प्रीति आची आहे असा कोणी सांप्रत नाही पुढे होणार नाही प्रवृत्ती होईल नाही ॥ ६० ॥ श्रीकृष्णा पंगव

अध्यापकाचे फक्त मोडून या गीता शास्त्राचे अभ्यास करणारा समजाताना, या आयोजी-रुपधर्मभांडां अखेव्यते-रूपणाजें जाई अर्जुन अग्रिमि कृपा याचा धर्म-आत्मन्य करणारा कया धर्म विरुद्ध किंवा धर्मरूप जोडा मवाद यावे जा-परूपाने अध्ययन करीत म्हणजे एवढेच किंवा ज्ञान यत्नेन मद इष्ट. म्यादीनमेमति-रुहणाजे त्याणे वतुर्थी आया-न सागितलेना जो इय्य यादिकापेक्षा श्रेष्ठ ज्ञान धर्मोत्प्रेरक म्हणजे माझे सर्व-यथेय ज्ञनकेडे किंवा पुजन केडे असा मा-हस निश्चय आहे. जरी केवळ पठन करणारा गीतार्थ न जाणून जपरूप पठन-वकरीक न धारिप ने लक्ष्म न माझे का स्वयन करतो अशी बुद्धिमत्ता उत्पन्न होऊन मी त्या जवळ उभारावतो जमा लाकान-दृष्टेने कीर्त्या काणाचे नाव धऊन हाक मारिनीत परेकणारास हा मलाच हाक मारतो अशी बुद्धि होऊन हाकाय म्हणाय ने मलाक यथान नीत्या मेवळ फुलन उभारादि नो त्यान

अध्वप्येते ब्रह्मयर्ग्यं संवाद्मावयोः, ज्ञानयज्ञेन ते नाह मिष्टः स्यादिति मे मतिः ॥ ७० ॥
 अद्वावाननस्त्यज्यश्च दृष्टुयादपियो नरः ॥ मोमिमुक्तः द्रुमानो कान्पानुयात्पुण्य कर्मणो ॥ ७१ ॥

माणें यास्वयं कैवल्य याचें जपमात्रांहीं हीं अतः करण गृह्ये. होऊन गीतें यांनीं द्वारा ज्ञान यत्ताचें जें मोक्षरूप फल ते प्राप्ति होतें. मग अर्थांनु मंधानपूर्वक पाठ करणारास तर न काळीच माझ्या ज्ञानांने मोक्ष दोंतो हे काय सांगायचाचें आहे. माझा निश्चय आहे असे मांणीतऱ्याजें दाअर्थवाद नव्हे. फलविधीचिआहे असे ज्ञाणाचें ॥७०॥ आतां या गीताशास्त्राचें अर्थवण करणाऱ्यास फलसांगनात. अज्ञावान् ज्ञान स्वयंभूयः नरः शुश्रूषादपि-म्हणजे दूसरा मोठ्या म्ब गतें यागीताशास्त्राचें पठन कर्तित असतां अर्धे करून युक्त होव्याता आणित्वा मोठया स्वर्गाचें किमर्थ पठन करतो हे किंवा अर्धवृत्त पठन करतो अशा दोष दृष्टीने रहितजो मनुष्य यागीना शास्त्राचें कैवल्य अथवा ही कर्मांन्त. मोपिमुक्तः पुण्यकर्मणा शुभान् लोकांन् प्राप्नुयात्-म्हणजे केवल अद्वय मात्रांचें अर्थवण करणारा दीर्घांत मर्यादापापासून मुक्त होव्याता अथवेमोक्षि

क द्वाभ कर्म करणाभ्यास जे प्राप्त क्वावयाचे पुण्यलो क त्याप्रत पावेल । अपि चाव्योने अर्थ जाणणाग क भलो कामन प्रबेळ म्हुणून काय सागावयाचे ओहू असें म्हुंचविले ॥७१॥ शिष्यास ज्ञान होइ तो पावेलों कासणि क उरुने ज्ञान सांगण्याचा प्रयास करू न हे म्हुंच विषयास्तव सर्व ज्ञेश्वरी भगवान अर्जुनास पुसतात । हे पार्थ त्वया एतत् एकाग्रैण चेतसा श्रुतं - म्हणजे हे अर्जुना मी सांगितलेलें हें गीता शास्त्र तूं एकाग्र मनानें अर्थ निश्चय पूर्वक श्रवण केलेंस काय । हे धनंजय ने अज्ञान संमोह नष्ट कर चित - म्हणजे हे धनंजया अर्जुना अज्ञानां झालेला जो भ्रम तो तुला यागीता शास्त्रार्थ चें ज्ञानां गेला काय । अरभ्य तो ला नसेल तर पुनः उपदेश करीन अलाभाव ॥७२॥ असें भगव हास्य ऐकुन कृतार्थ झालेल्या अर्जुन पुनः उपदेशाची अपेक्षा नाही असे बोलतो । हे अच्युत त्वत्पसादानं मोहः नष्टः स्मृतिः क्वथा - म्हणजे हे अच्युत स्वस्वप्राकृष्या अज्ञानापासून

कच्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयै काग्रैण चेतसा ॥ कच्चिदज्ञान संमोहः प्रणष्टस्ते

धनंजय ॥७२॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा न्वत्पसादानं भ-

याच्युत ॥ स्मिन्नोस्मि गतमंदेहः कश्चिद्येव च न तव ॥७३॥ श्री कृष्णार्पणं ॥

न झालेला विपत्ति ज्ञानान्मक भासा मोह नष्ट झाला ॥ मोह नाही कशाचे साक्षा तो सांगतो । तुझ्या प्रसादें करून तुझ्या उपदेशापासून मला निः संशय आकसांन प्राप्त झालें । अच्युत यामें बोधानें तुझ्या आत्मत्वे करून निश्चय झाल्यानें तुला विद्योग नाही । तुसें आत्म स्वरूपानें सर्वदा स्मरणच आतां आहें असें म्हुंचविले । याम्मव - गत मंदेहः स्मिन्नोस्मि - म्हणजे तो सर्व संशय ज्याचे गेले आहेत असा मी पुढें कर्तव्या रूप तुसें आजचे वायीं स्थिर आहें । आशिः कश्चिद्येव च न तव - म्हणजे याच जाी वन पर्यंत परम गुरु जो भगवान वास्तव न्याचें वचन करीन तुसें आमीचें परि गालन करीन । एणेक हून गुरु आमीचें परि पाळन शिष्यास आवश्यक आहें असें म्हुंचविले । आणि केलें जे प्रयासाचें साफल्य झालें असा भगवेंताचा अर्जुनानें संतोष केला । एणेक हून गीता शास्त्राचें अध्ययन करणाऱ्यास भगवेंत यमाः दुर्गे मोक्ष पर्यंत साज साभ

अद्वय होता असा या शास्त्राने फलान्तर उपनयना ॥ ७३ ॥ असा या शास्त्राने असा या शास्त्राने असा या शास्त्राने
 ने तजय भुनगा प्रन बोळतो । दाते प्रह मदा मन । न देवस्य शास्त्रस्य - म्हणजे याप्रमाणे मी मदीं त्या जो वासुदेव आणि
 अजुन यांच्या । अजुन रंग द्रवण इम संवाद अस्माप - म्हणजे लोका मध्ये अस आव्य ओदे यांमुळे मनास विस्मय करणारा -
 आणि शरीरावर रोमांच उभे करणारा असा जो हा संवाद याप्रत संकता झाला ॥ ७४ ॥ ते हू असता कसा संवाद ऐकला स अ
 शाश्वतेचे निराकरणार्थे बोलतो ॥ व्यास प्रसादान - म्हणजे व्यासांनी मन्त्रादिक न जे वर्क आणि दिव्य श्रोत्र त्याही करून द
 र देही मी पाहून दोतो आणि संकन होतो मन द्रव्य व्यास प्रसादाने । मनत पर गुरु श्रुतवान - म्हणजे अनन गुह्य अशा या
 गीता वास्वाप्रत मी ऐकले । ते गीता शास्त्र कसे ते सांगते । योग - म्हणजे योग प्राप्ति होण्यास अव्यभिचारि कारण कृष्णा
 सं जय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थ स्वच महात्मनः ॥ संवाद मिस मशोय मजुतें रंग म ह
 र्पणं ॥ ७४ ॥ व्यास प्रसादान श्रुतवाने त हुह्य महं परं ॥ योग योगे श्वरात कृष्णात्मा शान्क भयनः
 स्वयं ॥ ७५ ॥ राजन सं स्मृत्य संस्मृत्य संवाद मिस मजुतें । केशवाजुन योगपुण्य हव्या मिच मुकुमुकु ॥ ७६
 जुन संवाद रूप अवशा शास्त्रात । स्वयं योगे श्वरात कृष्णात्मा साक्षात कथयत । श्रुत - म्हणजे आपले परमेश्वर स्वरूपाने क
 थन करणारा जो श्री कृष्ण त्या पाखन मी साक्षात श्रवण केलें पर परम - केलें नाहीं । एणे करून भगवताने ब्रह्मदेवान मकस
 शास्त्राचा उपदेश स्वमुरवाने केला त्याचे श्रवण ब्रह्मदेवाने साक्षात्केले तद्वाग परपरेने इतत्यानीकेले त्याप्रमाणे मी या
 शास्त्राचे मी साक्षात भगवताने सुरवापासून श्रवण केलें मी मोठा ब्रह्मदेवा प्रमाणे भाग्यवान आहें असे आपले अभिर्नद
 न सं जयाने केलें ॥ ७५ ॥ हे राजन - हे राजा धृतराष्ट्र । अजुन पुण्य केशवाजुनचा दा संवाद थावें । संस्मृत्य संस्मृत्य मुकुमुकु : हव्यामिच - स्मरण
 ने बार बार स्मरण करून मी कर्पाप्रत पावतो । हे किंबागर्भाविन गर्भर होत असा हिरुनीत फार आदर मुरविता ॥ ७६ ॥

अविष्य रूप अर्जुनाकारणं भगवन्तां धीमार्त्य दारवा वि तं स्यत् स्मरण करुण कोठनी ॥ तच्छ हो ॥ अल मुनं हो ॥ रूपं संस्मृत
संस्मृत - स्मरणजे इति अर्जुनाक जं दारव विसेठे अति अदुत विषय रूप स्यत् स्मरण करुण कोठनी ॥ तच्छ हो ॥ अल मुनं हो ॥ रूपं संस्मृत
न नि पुनः पुनः रूप्यमिव - स्मरणजे दे महाराज धृतराष्ट्रा मका मेव वित्तय होतो आशि वारवार हर्ष होतो ॥ ७७ ॥ अल मुनं हो ॥ रूपं संस्मृत
पले पुनः पुनः विजयाची आद्या दे कंठे न को असें सोयते ॥ यय योगे स्वरः रुणाः - स्मरणजे ज्योतिषि रपसा ये वशी सर्व को
य विदीना ईश्वर सर्व शक्ति भक्त दुःस्व बा दा करणात श्री कृष्ण स्थित आहे ॥ यय फर्षः धनुर्धरा - स्मरणजे अ-
मिजा धर्मराजाचे पक्षाचे ठायी गांटीव धनुष्याचे धारण करणा ॥ नर अर्जुन स्थित आहे ॥ मय्यीः पिण्डः रुस्तीः - स्मरणजे
ते धे स्मरणजे वर नारा यणानी अधिष्ठिते न्या न्या धर्म गताव्या पसा बै वयीं राज्य लक्ष्मी शत्रु पराजयाने होणार उत्कर्ष
न स्म सं स्मृत्य सं स्मृत्य रूप मृत्यु हुनं दे ॥ विस्वयो मे महाता जत हृष्या विकपुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यय वी
मे भूराः कुण्डो यय पार्थो धनुर्धरा ॥ तच्च श्री विजयो भूति धृक्वा नीतिर्मर्मम ॥ ७८ ॥ रतिम्या मद्गव
द्दीनां सृपनिपत्सु वृद्ध विद्यायां योगशाल्ये श्री कृष्णाजुं न संबादे कोस संन्यास ॥ अष्टाद ० सं ॥ १८
रूप विजय उन्तोना अभिष्ट दीपन पक्षणा ॥ राज्य लक्ष्मी रूप भूति - धृवा - स्मरणजे अवश्य होणार ॥ याचा सर्व यम्यी आ
धिकार ठायी अन्वय आहे ॥ आगि कतिः - न्यायदी प्रकर पक्षणा आहे ॥ मर्मम - यय मागे आशान्तिव्यव आहे ॥ या
स्तव व्यर्थ पुन जया वी प्रत दाकून भगव दनुर्धर युक्त सन्यास मुळे लक्ष्मी दिक्कामी युक्त होणार ॥ यो दुवा बरो वार संचित
काराबा दे योग्य आहे असें कावर्ष ॥ ७८ ॥ रतिना साक्ष्य मुक्त घुटाये प्रका सार्व मया कृतः ॥ क्षया भिद्वि दीपो य मज्ञान इति नाव
सा ॥ श्री कृष्णा यो रति भक्त्य नीराज च पुनः स्मरं ॥ अनेन प्रीयतां दे सो ह्यपतिः श्रीपतिः स्मरद ॥ नीर्म सा न्याय पंचास्य स पक्ष
अर्थे स्मरिण ॥ शिष्य स्ये पाकु निभूयान् मधुना धत्स्य सन्नुदे ॥ इति श्री मद्गवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषा विहारी
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति भवन्तु ॥ ॥ श्री कृष्ण मनादातुं भवत्योस्तारण मत्त ॥ ४

चक्र १० ८२ शैवनाम सैवस्यैरा कालकपुन माने कृष्ण पञ्चैकश्रुतिद्वयो सोमवास्यै तद्देवदत्तपुस्तकं प्रमाते ॥

अध्यायादी अनुक्रमणिका.

निरंक.वर्गीक.	पृष्ठ. उक्ते.	अध्यायकाण. समान	निरंक.वर्गीक.	पृष्ठ. अंक.	अध्यायजीणसमाप्त.
निरंक.	पृष्ठ. १५.	अध्याय	निरंक.	पृष्ठ. १५१	अध्याय
सांक.	पृष्ठ. ४४	अध्याय	सांक. -२	पृष्ठ. १५१	अध्याय
सांक.	पृष्ठ. ६०	अध्याय	सांक.	पृष्ठ. १५२.	अध्याय.
निरंक.	पृष्ठ. ७५.	अध्याय	निरंक.	पृष्ठ. १५२.	अध्याय.
निरंक.	पृष्ठ. ९१.	अध्याय.	निरंक.	पृष्ठ. १५५.	अध्याय.
निरंक.	पृष्ठ. १००	अध्याय	निरंक.	पृष्ठ. २१६	अध्याय
निरंक.	पृष्ठ. ११०	अध्याय	सांक.	पृष्ठ. २२३.	अध्याय
सांक.	पृष्ठ. १२५.	अध्याय	निरंक.	पृष्ठ. २४७	अध्याय
निरंक.	पृष्ठ. १३८	अध्याय	सांक.	पृष्ठ. २७५	अध्याय

हा मध्य जुषे क्षेपे बाक कृष्ण रामचंद्र शास्त्री ठकार पोन्वे छाप स्वाग्यात छापिच्य ॥ आहसि मध्यम किंमन

इति श्री भाषा विवृति संहिता माला समाप्त ॥

